

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya toplami

Digital object
identifier

2024-yil 23-aprel

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN
mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya toplami

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI O'ZBEK TILI,
ADABIYOTI VA FOLKLORI INSTITUTI**

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI DAVLAT ADABIYOT MUZEYI

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI XALQARO JAMOAT FONDI

**TURKIYA BOSHKENT UNIVERSITETI ALISHER NAVOIY
TADQIQOTLAR UNIVERSITETI**

**JAHON
NAVOIYSHUNOSLIGI:
KECHA VA BUGUN**

XALQARO KONFERENSIYA MATERIALLARI

2024 yil 23-aprel, O'zbekiston

TOSHKENT – 2024

**JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA
BUGUN**

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

**MATERIALLARI
TO‘PLAMI**

Toshkent, O‘zbekiston

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya toplami

“Jahon Navoiyshunosligi: kecha va bugun” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. Toshkent: 2024 - y., – 490 b.

To‘plamdan xalqaro konferensiya materiallari o‘rin olgan. Maqolalarda navoiyshunoslikning turli sohalariga oid ilmiy kuzatishlar jamlangan bo‘lib, mazkur sohaga oid barcha mutaxassislarga mo‘ljallangan.

To‘plab nashrga tayyorlovchi:

kich.i.x. M. Hakimov

Tahrir hay’ati:

akad. Sh. Sirojiddinov,

f.f.d., prof. N.Mahmudov,

f.f.d., prof. J.Eshonqulov,

f.f.d., prof. M.Asadov,

f.f.d., prof. N. Jabborov,

f.f.d., prof. Z.Qobilova,

f.f.d. N.Hasanov,

f.f.n. kat.i.x. G. Sattorova,

PhD O.Davlatov

Taqrizchilar:

f.f.d., prof. A. Go‘zal,

f.f.n. dots. K. Mullaxo‘jayeva

Mazkur ilmiy to‘plam O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti Ilmiy kengashi qarori (2024-yil 20-may, 4-sonli yig‘ilish bayonnomasi)ga asosan nashrga tavsiya etilgan.

АЛИШЕР НАВОИ - РОДОНАЧАЛЬНИК УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

А. Б. Куделин,

академик РАН, доктор филологических наук, профессор, научный руководитель Института мировой литературы им. А.М. Горького РАН

Аннотация. В статье рассматриваются перспективы изучения жизни и творчества Алишера Навои в свете достижений литературоведческой медиевистики в последние десятилетия. Делается попытка показать плодотворность такого подхода на примере анализа **назира** и **му ‘амма** в творчестве Алишера Навои. Опыт изучения типологически сходных с ними произведений в мировой литературе позволяет, по мнению автора, внести определенные корректировки в общие представления о литературном процессе на Ближнем и Среднем Востоке в средние века.

Ключевые слова: Алишер Навои, тюркские литературы, **назира**, нестилизационные подражания, фигуративная речь, **му ‘амма**, арабская графика, компаративистика.

Annotation. The article discusses in keeping with recent achievements in medieval literary research the future prospects of study of Ali-Shir Nava'i's life and works. By turning to and analyzing the phenomena of **nazira** and **mu 'amma** as practiced by Ali-Shir Nava'i, the article suggests the advantages of approaching the subject from the angle of comparative medieval scholarship. As the article holds, the available studies of the typologically similar phenomena in other national literatures shed new light on the medieval literary process in die Near and Middle East.

Key words: Ali-Shir Nava'i, Turkic literatures, **napra**, non-stylized imitations, figurative language, **mu 'amma**, Arabic script, comparative studies.

2016 год — год двух памятных дат: 575 лет со дня рождения и 515 лет со дня кончины родоначальника узбекского литературного языка и узбекской литературы Алишера Навои. Воздействие его личности и творчества не ограничивалось национальными рамками; исследования ученых разных стран показывают, сколь велики были масштабы влияния Алишера Навои на литературы тюркских и других народов вплоть до начала XX в.

В 1948 году, подводя итоги исследования жизни и творчества Навои, выдающийся востоковед Е.Э. Бертельс писал о нем: “<...> Мудрый политический деятель, крупнейший ученый, мыслитель, художник, музыкант, несравненный мастер слова. Нет такой области культуры, которая была

В приведенном высказывании Е.Э. Бертельса об истории изучения жизни и творчества Алишера Навои определяются две важные составляющие достижения и новые задачи, итоги и перспективы. Вначале коротко скажем об итогах.

Навоиведение уже давно стало значимой частью мировой науки. Одно перечисление имен выдающихся ученых, отдавших дань изучению жизни и

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

творчества Алишера Навои, заняло бы много времени и места. Написаны исследования об эпохе Навои, изучены факты биографии поэта и творческая история главных его произведений, решены многие важные текстологические проблемы его основных сочинений, разработаны принципы их комментирования, наконец, — и это один из главных итогов — основные его сочинения переведены на многие языки мира.

Труды о жизни и творчестве Алишера Навои хорошо известны. Однако, чтобы не быть голословным, скажу о некоторых из важнейших публикаций сочинений Алишера Навои и биобиблиографических трудов в области навоиведения. Огромный труд большого коллектива ученых, переводчиков и издателей завершился публикацией самых полных на нынешний день печатных изданий трудов Алишера Навои в оригинале в 15-ти [2] и 20-ти томах [3] и 10-томного издания его сочинений в переводе на русский язык [4]. Среди биобиблиографических трудов и описаний наиболее значительных по количеству собраний рукописей укажем работы А.А. Семенова [5], Е.Д. Свидиной [6], описание рукописей Алишера Навои в коллекции Института востоковедения АН УзССР [7]. Здесь же необходимо указать и т. XI Собрания восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР [8].

Теперь перейдем к перспективам изучения жизни и творчества Алишера Навои. Сразу отметим, что однажды уже решенные, казалось бы, проблемы часто требуют нового решения в новых условиях. Но прежде скажем о том, как “старые” проблемы решались в контексте прежних, иногда значительно устаревших, подходов. Уже давно отечественное литературоведение в целом преодолело вульгарно-социологические импульсы при интерпретации ключевых моментов жизни и творчества Навои. Так, в свое время Е.Э. Бертельс отмечал определенные издержки в понимании проблемы Навои и религии “как борьбы против религии вообще” [1, с. 67]. Живуhi в определенной мере (правда, в очень ослабленном виде) и прежние попытки “<...> модернизировать образ Навои, изображая его каким-то революционером” [1, с. 137] (яркие примеры такого рода приводятся в работе [9]). Нуждаются в корректировке и некоторые прежние представления по относительно более частным вопросам. Так, предлагается уточнить мнение В.В. Бартольда, считавшего, что расхождения между Навои и Султан-Хусайном выглядели “как систематическая травля султаном своего вазира” [1, с. 68]. Конечно же, не кажется мелким и вопрос о мере и масштабах воздействия и проявления суфийского учения в творчестве Навои, вопрос, который, по мнению Е.Э. Бертельса, нельзя считать решенным окончательно [1, с. 104].

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Мы говорим об этих вопросах изучения жизни и творчества Алишера Навои сегодня, поскольку отголоски прежних взглядов, критиковавшихся в свое время еще Е.Э. Бертельсом, иногда дают о себе знать и в относительно свежих работах.

Развитие литературоведческой теории в последние десятилетия создало новую ситуацию и в изучении творчества Навои. Переосмысление известных историко и теоретико-литературных представлений в свете новых подходов дает новый импульс для переосмыслиния и больших проблем литературного процесса на региональном и межрегиональном уровнях, и малых проблем творчества отдельных представителей этого процесса. Старые проблемы выглядят по-новому в контексте нового подхода к средневековой литературе как особому периоду в истории мировой литературы со своим особым типом художественного сознания и связанными с этим принципиально новыми воззрениями на традиционалистский канон, на статус средневекового автора, статус средневекового сочинения и пр., и пр.

Поясним нашу мысль замечаниями относительно двух элементов творчества Алишера Навои.

Отечественное востоковедение уже давно отказалось от взгляда на Навои как на подражателя персидско-таджикских поэтов. Такова была, фактически, позиция выдающегося российского ученого В.В. Бартольда: “В XV в. в Средней Азии, сначала в Самарканде, потом в Герате жил поэт Мир Али-Шир, сделавшийся классическим поэтом для всех мусульманских турок... Но и в то время и потом турецкая литература оставалась переводной или подражательной... На всем пространстве от Китая до Балканского полуострова и Египта турецкие писатели находились под влиянием персидских образцов...” [10, с. 245]. Развитие науки показало несостоятельность данного подхода; более того, открывшиеся новые факты выявили воздействие трудов Навои и большой интерес к ним за пределами тюркоязычного мира, доказательством чему могут служить, например, специализированные фарси-язычные словари к его сочинениям на тюрки (см., в частности, [11]. Известны и другие подобные словари).

Прежний взгляд во многом основывался на том, что значительная часть произведений Алишера Навои была создана по методу назира, который обычно интерпретируется как подражание. В этой связи актуальным до нашего времени остается вопрос об определении степени творческой свободы Навои в рамках данного метода. В практическом, историко-литературном плане этот вопрос, можно сказать, решен в конкретном сопоставительном анализе произведений Навои с произведениями предшественников, выявившем несомненный

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

оригинальный характер его сочинений. Однако в теоретико-литературном, поэтологическом аспекте данный вопрос, по нашему мнению, нуждается в более основательном рассмотрении.

В свое время подробнее других на данной стороне назира остановился Е.Э. Бертельс. Ученый считает неверным называть авторов назира “подражателями”, ибо это свидетельствует об антиисторическом подходе и непонимании специфики литературы феодального общества. В этом обществе выбор тем был “крайне ограничен” “узостью интересов, замкнутостью жизни, медленностью самого ее темпа”. По этой причине авторы, даже имевшие возможности обновить тематику, не стремились выходить за пределы намеченного традицией круга тем. Узость тематики при интенсивной литературной жизни привела к “чрезвычайной чувствительности к культуре слова” и разработке представлений близких к концепции “искусства для искусства”, поскольку “часто целью произведения был лишь показ мастерства в обработке хорошо известного сюжета”. Вместе с тем было бы неверно полагать, что при таком взгляде на литературу значительно умаляется ее общественная ценность, поскольку “талантливый писатель и в этих трудных, сковывающих полет его мысли условиях, сумеет воздействовать на мысли и чувства читателя и раскрыть перед ним новые, ему дотоле неизвестные стороны человеческой души” [12, с. 435-436].

Суждения Е.Э. Бертельса, “оправдывавшего” средневековых авторов назира даже ссылкой на “трудные, сковывающие полет... мысли условия”, в которых они якобы создавали свои произведения, были данью теоретико-литературным представлениям определенной эпохи и сегодня нуждаются в корректировке.

Средневековые литературы Востока и Запада отличаются ярко выраженным традиционализмом, обуславливающим специфику их художественной системы. Произведения типа назира были распространены не только на Ближнем и Среднем Востоке. В сборниках вагантов, например, встречаются многочисленные стихотворения, разрабатывающие сходные мотивы и образы. Каждое такое произведение было результатом не переделок, а «подражания, это не “порча текста”, а творческое соревнование» настаивает М.Л. Гаспаров [13, с. 471—472]. Разные виды “подражания” в средневековой литературе объединялись общей нацеленностью натворческое отношение к “первоисточнику”, на соперничество и соревнование с ним.

Понятие состязания было одним из центральных для системы мировой литературы средних веков. Оно зиждилось на внеисторизме (аисторизме) традиционалистского художественного сознания. Произведения древнерусской

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

литературы “жили многими столетиями”, «в письменности было “одновременно”, а вернее вневременно все, что написано сейчас или в прошлом», говорит Д.С. Лихачев [14, с. 20, 94-95]. Аисторизм выражался в “снятии” хронологической дистанции при сопоставлениях: временной интервал в пятьсот и даже тысячу лет не смущал ученых, оценивавших результаты “состязания”, не учитывалась принадлежность сопоставлявшихся авторов не только разным эпохам, но и разным литературам и культурам.

Непременным условием состязания в средневековую эпоху было твердое убеждение авторов-“соперников” в единственности и неизменности во времени (сколь бы продолжительным оно ни было) самой цели, к которой они стремились. Идея “абсолюта”, недосягаемого жанрового или стилистического канона, создавала базу для корректных сопоставлений. Оригинальный автор, создавший первое произведение на какую-либо тему, рассматривался всеми как человек, совершивший необходимый шаг к единой для всех цели.

Такое понимание “оригинала”, “образца” придавало ему две важных особенности. Во-первых, в глазах средневековых ученых он не мог быть совершенным, ибо истолкование предвечного положительно не претендовало на то, чтобы быть исчерпывающим и окончательным. Во-вторых, “оригинал” в принципе не мог быть обнесен оградой собственности, ибо он был общей ценностью, являясь пусть первым, но всёже одним из необходимых для всех шагов на пути постижения абсолюта.

Эти особенности определили характер отношения к произведению-“образцу” в литературной практике. Ни один, даже самый выдающийся “образец” не квалифицировался средневековыми учеными и авторами как раз и навсегда установленное лучшее достижение на пути к абсолюту.

Последователи чувствовали себя обязанными совершенствовать “первооткрытие”, чтобы еще дальше продвинуться по пути к абсолюту. Варьирование “образцов” в “подражаниях” последователей приобретало, таким образом, особый смысл. Именно поэтому назира нельзя квалифицировать как “подражание”, а авторов назира называть “подражателями”, “копиистами” и - тем более - “эпигонами” (подробнее см.: [15]).

Второй элемент творчества Алишера Навои, на котором хотелось бы заострить внимание, не находил до сих пор подобающего ему места в исследованиях ученых, хотя и занимает видное положение в его наследии. Однако прежде чем перейти к этой теме, необходимо напомнить об общем фоне, на котором развертывалось творчество великих современников — Джами и Навои. Е.Э. Бертельс неоднократно напоминает о нем: “<...> Одностороннее развитие персидской поэзии в XV в. привело к невероятнейшим формальным

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

ухищрениям и полному презрению к содержанию стихов. Если поэтставил себе задачей поразить читателя головоломной техникой, то понятно, что содержание большой роли играть не могло, да и изложить его более или менее удобопонятно становилось почти невозможно” [1, с. 125]. Аналогичные процессы проходили в XV в. и в поэзии на тюрки, а ранее, начиная с X—XI в., — и в арабской поэзии.

Сделаем выписку из труда Е.Э. Бертельса лишь об одном из таких “формальных ухищрений” - о му‘амма, что, однако, дает хорошее представление о всей “головоломной технике”. “Му‘амма — стихотворение из одного-двух байтов, в котором помимо его внешнего смысла зашифровано еще какое-то слово, обычно имя собственное, — пишет Е.Э. Бертельс. – Это не загадка, так как загадка называет какие-то признаки предмета и предлагает догадаться, что это за предмет. Здесь же стихи содержат намеки на буквы арабского алфавита, из которых данное имя сложится. Поэтому му‘амма вне арабского шрифта уже теряет смысл и не может быть понята Бывают му‘амма, где...

преобразований и переводов нужно сделать чуть ли не десяток, брать то цифровое, то буквальное значение, читать то по-персидски, то по-арабски. Не удивительно поэтому, что разгадка, т.е. самое имя, обычно уже сообщалось заранее читателю и ему нужно было только догадаться, как это имя можно получить из данной строки” [1, с. 41– 42].

Вернемся после краткого отступления к творчеству Навои. Согласно характеристике Е.Э. Бертельса, му ‘амма — не искусство, но “забава”, которая увлекла, впрочем, как признает ученый, “даже весьма и весьма серьезных людей”, “выдающегося историка” Йазди (ум. в 1454), великого поэта Джами, “глубокого мыслителя” Навои. Причем никто из перечисленных авторитетов вовсе не считал му ‘амма “забавой” или “игрой”. Последнее подтверждается такими фактами, как то, что Джами написал комментированное извлечение из трактата Йазди и три своих собственных работы о му ‘амма; сам же Навои говорит о себе, что в его диване “много разных видов стихов”, в том числе и “около пятисот (!) му‘амма”, и что Джами дал всем им (включая и му ‘амма) самую высокую оценку [16, с. 132].

Непоследовательность в оценках Е.Э. Бертельса выявляется при сопоставлениях. Ученый пытается доказать, что Джами и Навои “борются за смысл, за содержание поэзии, стремятся подчеркнуть, что только значительная по содержанию литература ценна...” [1, с. 125-126], но при этом фиксирует в творчестве двух великих поэтов факты, которые, согласно его представлениям,

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

объективно содействовали “одностороннему развитию персидской поэзии в XV в.” и “полному презрению к содержанию стихов”.

Приведенные здесь оценки выдающегося востоковеда были данью (вновь необходимо сказать об этом) литературоведческим представлениям определенной эпохи. Они были “общим местом” в трудах востоковедов. Вспомним, что писал о подобных “формальных ухищрениях” в арабской поэзии другой выдающийся востоковед И.Ю. Крачковский. “<...> Весь период, начиная с X-XI в., несмотря на блестящие единичные исключения, представляет безнадежный упадок, - пишет ученый. — <...> Иногда отходит на задний план даже слуховое значение стихов и проявляется стремление к зрительному впечатлению... Особенный интерес вызывают мелкие формы - загадки и хронограммы, распространяющиеся в громадном количестве. Стихотворцы проявляют всячески свою ловкость во владении языком и метрикой, не заботясь о содержании...” [17, с. 25].

Проблема интерпретации му ‘амма и иных произведений, основанных на “головоломной технике”, сложна и, на наш взгляд, не могла быть удовлетворительно поставлена в свете прежних подходов. Приходится признать, что старые критерии оценки поэтики и эстетики средневековой литературы не обладают достаточной разрешающей силой для объяснения значительной по объему части классического наследия и что современное литературоведение нуждается в разработке новых подходов, новой исследовательской парадигмы.

Не претендую на сколько-нибудь полное введение в изучение проблемы, попытаемся лишь наметить контуры возможного к ней подхода в свете медиевистских исследований последних десятилетий.

Но начнем с мысли Гегеля о том, что конкретное рассмотрение лирической поэзии “возможно только при историческом подходе”, “поскольку почти ни в одном другом искусстве своеобразие времени и национальности, равно как и неповторимость субъективного гения не составляют в такой мере определяющего момента содержания и формы художественных произведений” [18, с. 527-528].

В поэтике средневековья поиски новых художественных ресурсов зачастую связываются с интенсивным развитием экспрессивных возможностей фигуративной речи. Однако при этом было бы очень неверно трактовать их как “формалистические ухищрения”, “экстравагантные риторические игры”, как самоценные и якобы свидетельствующие о безусловном прimate “формы” над “содержанием”. Отметим в этой связи, что именно в этот период арабская литературная теория, например, парадоксальным образом, как могло бы

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

показаться многим современным ученым, выдвигает наиболее последовательное учение о главенстве содержания над формой, которое господствовало, оставаясь теоретической основой всех позднейших поэтик и риторик, до конца средневековой эпохи. Мы имеем в виду учение, разработанное ‘Абд ал-Кахиром ал-Джурджани (ум. в 1078), согласно которому поэтика figurативных средств, как и средств грамматической стилистики, была нацелена на создание неповторимых содержательных характеристик произведений классической арабской поэзии и прозы (подробнее см.: [19, с. 150-164, 195-197; 20, с. 253-256]).

Дополним эти наблюдения средневековыми рассуждениями общего характера об арабской графике, составляющей непосредственный и главный элемент многих стилистических средств. В “Трактате о каллиграфах и художниках” (1596-97) иранского ученого кази-Ахмеда декларируется ставшее общепринятым к тому времени в мусульманском мире положение о священном происхождении арабского письма, которое обосновывается ссылкой на “предание (хадис) от пророка”: “Первое, что сотворил Господь, - калам (перо. - А.К.у\ Вслед за этим в трактате формулируется восприятие процесса писания как магического действия, связанного не только с техникой, умением и способностями мастера, но и с его духовно-нравственным обликом. Эта мысль наиболее определенно звучит в высказывании, приписываемом кази-Ахмедом Платону: «Письмо - геометрия души (возможен перевод: “геометрия духа”), а проявляется посредством телесных органов» [21, с. 56, 59] (подробнее см.: [22, с. 35 и сл.].

Суммируя представления средневековых мусульманских ученых относительно арабской графики, современный европейский исследователь с достаточными основаниями говорит о “священном характере письма в исламе”, о том, что оно даже “стало священным символом ислама” [23, с. 152-153].

Подобное понимание арабской графики в куль-туре ислама привело к повышению значения графического уровня текста, который арабские, персидские и тюрские поэты, начиная с X-XI вв., вовлекали в сферу художественной активности и в определенных случаях превращали в семантически значимый. Позднее многие стилистические приемы стали рассчитываться на зрительное восприятие. В творчестве авторов мусульманского мира появились стихи, которые могли строиться в виде простых геометрических фигур и рисунков, представляющих собой аналог европейского жанра искусственной поэзии (*poesia artificiosa*) (подробнее см.: [24, с. 78-86]).

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Для иллюстрации приведем небольшой отрывок из трактата Шамс-и Кайса “Свод правил персидской поэзии” (пер. пол. XIII в.): «...Стихи, изображенные в форме дерева, именуются мушаджтар (... ‘разрисованное деревьями и листьями’)... А стихи в виде птицы называют му- тайяр (... ‘разрисованное птицами’), в форме круга - мудаввар (... ‘круглый’), а начертанные в виде переплетения геометрических форм именуют му‘акгад (... ‘узловатый, запутанный’). ... Один из изощренных стихотворцев поместил в такую форму кыт‘а (поэтический отрывок. — А.К.), и на каждом из участков, образующихся от пересечения линий, расставил слова, которые при соединении складываются в бейт (поэтическую строку. - А.К.)» [25, с. 269-270].

Онтологическая функция арабской графики, возрастание значения графического уровня текста, имеют многочисленные параллели с типологически сходными явлениями мировой культуры. Не вдаваясь в эту обширную тему, отметим лишь одну характерную параллель с европейским барокко. Для представителей последнего видимая реальность была системой знаков, символов, прочтение и расшифровка которых вели к постижению духовного, вечного, нормативно-ценостного, истинного, идеального (подробнее см.: [24, с. 86]). Поэтому для барочной поэзии характерно “слияние”, “единство” смысловой и материальной сторон текста, осмысление же, “видение смысла” текста происходит “через неотрывный от него графический облик” [26, с. 650]. Анализируя стиль русского барочного поэта Симеона Полоцкого (1629-1680), известный русист пишет, что его “стихи можно было не только читать, но и рассматривать, как рассматривают здание или картину” (высказывание И.П. Еремина цит. по: [24, с. 77]. Подробнее данная тема рассматривается в [27]).

Рассуждения о му‘амма не изменят, думается нам, ни оценок творчества Алишера Навои в целом, ни нашего отношения к шедеврам поэта, давно вошедшем в фонд великих произведений мировой литературы. Однако хочется надеяться, что опыт изучения близких му‘амма жанров в мировой литературе позволит исследователям не только глубже проникнуть во внутренний мир значительного по объему класса произведений, но и внести соответствующие корректизы в представления о литературном процессе на Ближнем и Среднем Востоке в средние века.

На двух примерах нам хотелось показать справедливость слов Е.Э. Бертельса о том, что Алишер Навои изучен “пока еще далеко не достаточно”. Но такова судьба всех выдающихся деятелей мировой культуры: анализ их жизни и творчества в принципе не может быть завершенным, поскольку

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

меняются научные ориентиры, находятся новые документы и факты. Алишер Навои не является в этом отношении исключением.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бертельс Е.Э. Навои // Избранные труды. Навои и Джами. М., 1965. [Bertels, Ye.E. Navoiy. Izbrannye trudy. Navoiy and Dzhami. < Bertels, Ye.E. Nava'i. Selected Works. Nava'i and Jami.> M., 1965].
2. Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик. Тошкент, 1963-1968. [Alisher Navoiy. Asarlar. 15 tomlik. <Ali-Shir Nava'i. Collected Works: In 15 vols. (InUzbek)>. Tashkent, 1963-1968].
3. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 tomlik / Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тупла- ми. 20 томлик / Полное собрание сочинений Алишера Навои. В 20 т. [Alisher Navoi. Complete Works in 20 vols]. Tashkent, 1987-2003.
4. Алишер Навои. Сочинения в десяти томах / АН УзССР. Ташкент, 1968-1970. [Alisher Navoiy. Sochineniya v 10 t. AN UzSSR. <Ali-Shir Nava'i. Collected Works: In 10 vols. The Academy of Sciences of Uzbekistan. (InUzbek)>. Tashkent, 1968-1970].
5. Семенов А.А. Материалы к библиографическому указателю печатных произведений Алишера Навои и литературы о нем. Ташкент, 1940. [Semyonov, A.A. Materialy k bibliographiceskому ukazateliu pechatnykh proizvedeniy Alishera Navoiy i literatury o nyom. <Semenov, A.A. Materials for the Bibliographic Index of Printed Works by Ali-Shir Nava'i and of the Nava'i studies>. Tashkent, 1940].
6. Свидина Е.Д. Алишер Навои. Библиография (1917— 1966). Ташкент, 1968. [Svidina, Ye.D. Alisher Navoiy. Bibliographiya (1917-1966). <Ali-Shir Nava'i. A Bibliography (1917-1966)>. Tashkent, 1968].
7. Рукописи сочинений Алишера Навои в коллекции Института востоковедения АН УзССР / Ред. К.М. Муниров и А. Насиров. Ташкент, 1970. [Rukopisi sochineniy Alishera Navoiy v kollektsiyi Instituta vostokovedenoya AN UzSSR. Red. K.M. Munirov, A. Nasirov. <Manuscripts of Ali-Shir Nava'i's Works held by the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan / Ed. by K.M. Munirov and A. Nasirov>. Tashkent, 1970].
8. Собрание восточных рукописей АН УзССР. Т. XI / Под ред. А. Урунбаева, Р.П. Джалиловой. Ташкент, 1987. [Sobraniye vostochnykh rukopisei AN UzSSR. T. 11. <The Collection of Oriental Manuscripts of the Academy of Sciences of Uzbekistan. Vol. 11. Ed. A. Urunbayev, R.P. Dzhalilova>. Tashkent, 1987].
9. Семенов А.А. Взаимоотношения Алишера Навои и султана Хусейн-Мирзы // Исследования по истории культуры народов Востока. М.; Л., 1960. С. 237-249. [Semoynov, A.A. Vzaimootnosheniya Alishera Navoiy i sultana Khusein-Mirzy. Issledovaniya po istorii kul'tury narodov Vostoka. <Semenov, A.A. On

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Contacts between Ali-Shir Nava’i and Abu SaTd Mirza. Studies in the History of Culture of the Oriental Peoples>. M.; L., 1960. P. 237-249].

10. Бартольд В.В. Мусульманский мир (первая публ. Пг., 1922)// Сочинения. Т. VI. М., 1966. [Bar- told, V.V. Musul’mansky mir (pervaya publ. Petrograd, 1922). Sochineniya. T. 6. <Bartold, V.V. The Muslim World (1st publ. in Petrograd, 1922). Selected Works. Vol. 6>. M., 1966].
11. Боровков А.К. “Бада’и4 ал-луга”: словарь Тали1 Имани гератского к сочинениям Алишера Навои. М., 1961. [Borovkov, A.K. “Bada’i4 al-lugat”: slovar Tali4 Imani geratskogo k sochineniyam Alishera Navoiy. <Borovkov, A.K. “Bada’i4 al-lugat”: the Dictionary by Tali4 Imani of Herat to the Works of Ali-Shir Nava’i>. M., 1961].
12. Бертельс Е.Э. Навои и литература Востока // Избранные труды. Навои и Джами. М., 1965. [Bertels, Ye.E. Navoiy i literatura Vostoka. Izbrannye trudy. Navoiy and Dzhami. <Nava’i and the Literature of the East. Selected Works. Nava’i and Jami>. M., 1965].
13. Гаспаров М.Л. Поэзия вагантов // Поэзия вагантов. М., 1975. [Gasparov, M.L. Poeziya vagantov. <Poetry of the Goliards>. M., 1975].
14. Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. Изд. 3-е. М., 1979. [Likhachyov; D.S. Poetika drevnerusskoi literature. 3-e izd. <Likhachev, D.S. A Poetics of the Old-Russian Literature. 3rd ed.>. M., 1979].
15. Куделин А.Б. К проблеме соотношения традици-онного и оригинального в средневековой поэтике (о «подражании» в классических литературах Ближнего и Среднего Востока) // Россия - Восток - Запад. М., 1998. С. 256-264. [Kudelin, A.B. K probleme sootnosheniya traditsionnogo i originalnogo v srednevekovoi poetike (o “podrazhanii” v klassicheskikh literaturakh Blizhnego i Srednego Vostoka). Rossiya - Vostok - Zapad. <Kudelin, A.B. On Determining the Proportion of the Traditional and of the Original in the Medieval Poetics (on “Imitation” in the Classical Literatures of the Near and Middle East). Russia - the East - the West>. M., 1998. P. 256- 264].
16. Алишер Навои. Суждение о двух языках / Перев. А.Н. Малеховой // Алишер Навои. Сочинения в десяти томах. Т. 10. Ташкент, 1970. С. 105-139. [Alisher Navoiy. Suzhdeniye o dvukh yazykakh. Perev. A.N. Malekhovoi. Alisher Navoiy. Sochineniya v desyati tomakh. T. 10. <Ali-Shir Nava’i. A Discourse Concerning Two Languages. Trans, by A.N. Malekhova. Selected Works in 10 vols. Vol. 10>. Tashkent, 1970. P. 105-139].
17. Крачковский И.Ю. Арабская поэзия // Избранные сочинения. Т. 2. М.; Л., 1956. [Krachkovsky, I.Yu. Arabskaya poeziya. Izbrannye sochineniya. T. 2. <The Arabic Poetry. Selected Works. Vol. 2>. M.; L., 1956].
18. Гегель Г.В.Ф. Эстетика. Т. 3. М., 1971. Т. 1—4. М., 1968-1973. [Gegel’, G.V.F. Aestetika. Т. 3. М., 1971. Т. 1—4. <Hegel, G.W.F. Lectures on Aesthetics. Vol. 3. M., 1971. Vols. 1^1>. M., 1968-1973].
19. Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика (вто-рая половина VIII - XI век). М., 1983. [Kudelin, A.B. Srednevekovaya arabskaya poetika (vtoraya

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

- polovina 8-11 vek). < Kudelin, A.B. A Medieval Arabic Poetics (the Second Half of the 8th - the 11th Centuries)>. M., 1983].
20. Куделин А.Б. Автор и традиционалистский канон // Историческая поэтика. Литературные эпохи и типы художественного сознания. М., 1994. С. 222-266. [Kudelin, A.B. Avtor i traditsionalistsky kanon. Istoricheskaya poetika. Literatumye epokhi i tipy khudozhestvennogo soznaniya. <Kudelin, A.B. An Author and the Traditionalist Canon. A Historical Poetics. Literary Epochs and the Types of Artistic Consciousness>. M., 1994. P. 222-266].
21. Кази-Ахмед. Трактат о каллиграфах и художниках / Введение, перев. и комм. Б.Н.Заходера. М.; Л., 1947. [Kazi-Akhmed. Traktat o kalligraphakh i khudozhnikakh. Vved., perev. i komm. B .N. Zakhodera. <Kadi Ahmad. A Discourse on Calligraphers and Artists. Intro., trans., notes by B.N. Zakhoder>. M.; L. , 1947].
22. Заходер Б.Н. Введение // Кази-Ахмед. Трактат о каллиграфах и художниках. М.; Л., 1947. С. 11-50. [Zakhoder, B.N. Vvedeniye. Kazi-Akhmed. Traktat o kalligraphakh i khudozhnikakh. <Zakhoder, B.N. Introduction. Kadi Ahmad. A Discourse on Calligraphers andArtists>. M.; L., 1947. P. 11-50].
23. Роузентал Ф. Функциональное значение арабской графики // Арабская средневековая культура и ли-тература. М., 1978. [Rouzenthal, F. Funktsionalnoye znacheniye arabskoi grafiki. Arabskaya srednevekovaya kul'tura i literatura. <Rosenthal, F. Significant Uses of Arabic Writing (in Engl. 1976). The Medieval Arabic Culture and Literature>. M., 1978].
24. Сазонова Л.И. Поэзия русского барокко (вторая половина XVII - начало XVIII в.). М., 1991. [Sazonova, L.I. Poeziya russkogo barokko (vtoraya polovina 17 - nachalo 18 v.). <Sazonova, L.I. The Poetry of the Russian Baroque (the Second Half of the 17th - the Start of the 18th Cent.)>. M., 1991].
25. Шамс-и Кайс ар-Рази. Свод правил персидской поэзии (Ал-Му‘джам фи ма‘айир аптар ал-‘аджам). Ч. II. О науке рифмы и критике поэзии / Пер. с перс., исслед. и коммен. Н.Ю. Чалисовой. М., 1997. [Shams-i Kais ar-Razi. Svod pravil persidskoi poezii (Al-Mu‘dzham fi ma‘aiyir ash‘ar al-‘adzham). Ch. 2. O nauke rifmy i kritike poezii. Per. s pers., issled. i komment. N.Yu. Chalisovoi. <Shams-i Qays Razi. A Treatise on Persian Prosodic Technique (Al-Mu‘jam fi ma‘ayir ash‘ar al-‘ajam). Part 2. On the Study of Rime and on Poetic Criticism. Transl. from Persian, Research and Notes by N.Yu. Chalisova>. M., 1997].
26. Михайлов А.В. “Западно-восточный диван” Гёте: Смысл и форма // Иоганн Вольфганг Гете. Западно-восточный диван / Изд. подгот. И.С. Брагинский, А.В. Михайлов. М., 1988. [Mikhailov, A. V. “Zapadno- vostochnyi divan” Gyote: smysl i forma. Gyote, I.V. Zapadno-vostochnyi divan. <Mikhailov, A. V. On Goethe’s “West-ostlicher Diwan”: The Meaning and the Form. Goethe, J.W. West-Eastern Diwan. Comp, and Comment, by I.S. Braginsky, A.N. Mikhailov>. M. , 1988].

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

27. Куделин А.Б. Средневековая арабская графическая культура: от изобразительных фигур к рисуночному письму // Куделин А.Б. Арабская литература: поэтика, стилистика, типология, взаимосвязи. М., 2003. С. 240
28. [Kudelin, A.B. Srednevekovaya arabskaya graficheskaya kul'tura: ot izobrazitel'nykh figur k risunochnomu pis'mu. Kudelin, A.B. Arabskaya literatura: poetika, stilistika, tipologiya, vzaimosvyazi. <Kudelin, A.B. The Medieval Arabic Calligraphic Culture: From Pictorial Figures to Pictorial Writing. Kudelin, A.B. The Arabic Literature: A Poetics, Stylistics, Typology, Connections>. M., 2003. P. 240-254].

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ МИРЗО УЛУГБЕК ДАВРИ АДАБИЁТИГА ДОИР ЭСТЕТИК ҚАРАШЛАРИ

Нурбой Жабборов,
филология фанлари доктори,
профессор

Аннотация. Мақолада буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг Мирзо Улугбек даври адабиётига доир қараашлари таҳлил этилган. Бу давр адабиётининг хос хусусиятлари, етакчи намояндадалири адабий мероси, поэтик жсанрлар ва образлар тақомили масалаларини тадқиқ қилишида улуг шоир “Мажсолис ун-нафоис” асарининг асосий манба сифатидаги қиммати очиб берилган. Мирзо Улугбек даврида Самарқандда ўзига хос ижодий анъаналарига эга адабий муҳит мавжуд бўлгани, бу ижодий муҳит намояндадарининг асарлари миллий бадиий-эстетик тафаккур ривожига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилгани Алишер Навоийнинг улар ижодига берган баҳосидан келиб чиқиб тадқиқ қилинган.

Бундан ташқари, мақола муаллифи ўз қараашларини далиллаш учун Абдураззок Самарқандийнинг “Матлаъи сайдайн ва мажмаи баҳрайн” (“Икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва икки денгизнинг қўшилиши”), Давлатиоҳ Самарқандийнинг “Тазкират ушшуаро” асарларидаги маълумотлардан ҳам фойдаланган. Уибу манбалардаги маълумотлар Алишер Навоийнинг “Мажсолис ун-нафоис” тазкирасидаги қараашларни тўлдириши, янги факт ва далиллар билан бойитиши жиҳатидан қимматли экани илмий далилланган. Ўрни билан В.В.Бартольднинг “Улугбек ва унинг замонаси”, Эргаш Рустамовнинг “XV аср биринчи ярми ўзбек шеърияти” монографияларидаги қараашлар таҳлилга тортилган.

Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балога” асари билан боғлиқ таҳлилий фикрлар Мирзо Улугбек даврида нафақат шеърият, балки адабий-назарий тафаккур ҳам ривожланганини кўрсатади.

Калим сўзлар: адабиёт, адабий муҳит, шеърият, шоир, тазкира, қасида, адабий-эстетик тафаккур, илмий таҳлил.

Аннотация. В статье анализируются взгляды великого узбекского поэта и мыслителя Алишера Навои на литературу эпохи Мирзо Улугбека. Изучение особенностей литературы этого периода, творческого наследия ведущих представителей, развития поэтических жанров и образов раскрывает ценность произведения великого поэта «Мажсолис ун-нафоис» как основного источника. На основе оценки их творчества Алишером Навои исследовано существование литературной среды в Самарканде в период правления Мирзо Улугбека со своими творческими традициями, значительный вклад произведений представителей этой творческой среды в развитие национального художественно-эстетического мышления.

Кроме того, автор статьи использовал информацию из «Матлаъи сайдайн ва мажмаи баҳрайн» Абдураззака Самарканда («Восход двух благословенных звезд и соединение двух морей») и «Тазкират уш-шуаро» Давлатиаха Самарканда. Научно доказано, что информация из этих источников ценна с точки зрения дополнения взглядов Алишера Навои в "Мажсолис ун-нафоис", обогащая его новыми фактами и доказательствами. В свою очередь, анализируются взгляды в монографиях В.В.Бартольда «Улугбек и его время», Эргаша Рустамова «Узбекская поэзия первой половины XV века».

Аналитические размышления о творчестве Шейха Ахмада Тарози «Фунун ул-балога» показывают, что во времена Мирзо Улугбека развивалось не только поэтическое, но и литературное и теоретическое мышление.

Ключевые слова и фразы: литература, литературная среда, поэзия, поэт, тазкира, қасида, литературно-эстетическое мышление, научный анализ.

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Abstract. The article analyzes the views of the great Uzbek poet and thinker Alisher Navoi on the literature of the era of Mirzo Ulugbek. The study of the characteristics of the literature of this period, the literary heritage of the leading representatives, the development of poetic genres and images reveals the value of the work of the great poet "Majolis un-nafois" as the main source. Based on the assessment of their work by Alisher Navoi, the existence of the literary environment in Samarkand during the reign of Mirzo Ulugbek with its creative traditions, the significant contribution of the works of representatives of this creative environment to the development of national artistic and aesthetic thinking was investigated.

In addition, the author of the article used information from "Matlai sadayn va mazhmai barain" by Abdurazzak Samarkandi ("Rise of two blessed stars and the union of two seas") and "Tazkirat ush-shuaro" by Davlatshah Samarkandi. It has been scientifically proven that information from these sources is valuable from the point of view of complementing the views of Alisher Navoi in "Majolis un-nafois", enriching it with new facts and evidence. In turn, the views are analyzed in the monographs of VV Bartold "Ulubek and his time", Ergash Rustamov "Uzbek poetry of the first half of the 15th century".

Analytical reflections on the work of Sheikh Ahmad Tarozi "Funun ul-baloha" show that during the time of Mirzo Ulugbek, not only poetic, but also literary and theoretical thinking developed.

Key words and phrases: literature, literary environment, poetry, poet, tazkira, kasida, literary and aesthetic thinking, scientific analysis.

Кириш

Туркий мумтоз шеърият тараққиётини мислсиз юксакликка олиб чиққан, миллий бадиий-эстетик тафаккурни жаҳоний миқёста кўтарган буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий асарларида темурийлар даври адабиёти ҳақида нодир маълумотлар берилган. Жумладан, улуғ адиб Мухаммад Тарагай Улуғбек (1394–1449) хукмронлиги даврида Мовароуннахрда математика, астрономия, тарих каби фанлар қаторида адабиёт ва адабиётшунослик ҳам тараққий этгани ҳақида қимматли фикрларни ёзиб қолдирган. Алишер Навоий ва темурийлар даври адабиёти мавзусида бир қатор тадқиқотлар яратилган бўлса ҳам, ушбу илмий муаммо шу пайтга қадар тўлақонли ёритилган эмас. Буюк мутафаккирнинг “Мажолису-н-нафоис” тазкирасида ва бошқа асарларида, айниқса, Мирзо Улуғбек ва унинг даври адабиётига доир қимматли маълумотлар учрайди. Бу маълумотларни тизимга солиб, илмий тадқиқ қилиш навоийшунослик олдида турган долзарб вазифалардандир.

Ҳазрат Алишер Навоий асарларидаги ушбу мавзуга доир фикрлар ва талқинларни қўйидаги тасниф асосида ўрганиш мумкин: 1) улуғ шоир асарларида Мирзо Улуғбек васфи; 2) унинг замонида юзага келган адабий муҳит ва ушбу муҳит намояндалари ижодига муносабат; 3) бу ҳукмдор даврида адабий-эстетик тафаккур ривожи.

Ушбу мавзуни ўрганиш Алишер Навоий илмий-ижодий қарашларини ўрганиш баробарида Мирзо Улуғбек даври адабиёти ҳамда унинг замонида

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

адабий-эстетик тафаккур ривожига доир янги илмий хуносаларга келиш имконини бериши билан аҳамиятлидир.

Алишер Навоий асарларида Мирзо Улуғбек васфи

Ҳазрат Алишер Навоий “Фарҳод ва Ширин” хотимасида Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Шоҳ Ғариф Мирзога насиҳат сўзларини битар экан, унинг улуг темурий ҳукмдор Мирзо Улуғбекдан ўrnак олмоғини истаб, мана бундай ёзади:

Темурхон наслидин султон Улуғбек –
Ки, олам кўрмади султон аниңгдек.
Аниң абнойи жинси бўлди барбод –
Ки, давр аҳли биридин айламас ёд.
Валек ул илм сори топти чун даст,
Кўзи оллинда бўлди осмон паст.
Расадким боғламиш – зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бир осмондур.
Билиб бу навъ илми осмоний –
Ки, андин ёзди «Зижи Кўрагоний».
Қиёматға дегинча аҳли айём,
Ёзорлар онинг аҳкомидин аҳком [Навоий 2011 (6): 719].

Олам Мирзо Улуғбекдай султонни кўрмагани ҳакида ёзар экан, улуг шоир унинг “абнойи жинси” – тенгқурлари барчаси дунёдан ўтиб кетганини, давр аҳли улардан бирортасини ҳам ёд этмаслигини уқтиради. Тенгдошларидан фарқли равишда илмга даст топгани боис Улуғбекнинг кўзи олдида осмон паст бўлди. У қурдирган расадхона “зеби жаҳон”, яъни жаҳонга зийнатдир. Ҳатто уни жаҳон ичра яна бир осмон дейиш мумкин. “Зижи жадиди Кўрагоний”си унинг осмоний илмларни нечоғлиқ юксак даражада билишига далилдир. Бу асарнинг аҳамияти шу қадар баландки, қиёматгача астрономия илми билан шуғулланувчилар унинг илмий ҳукмларига таянадилар. “Билик гарчи кўрунур кўзга зийнат, Вале шаҳларга бордур ўзга зийнат” деб ҳисоблаган ҳазрат Навоий бу сўзлари орқали фақат Шоҳ Ғариф Мирзогагина эмас, барча замонлардаги ҳукмдорлар ва уларнинг авлодларига билимли бўлиш заруратини таъкидлайди. Улуг шоир фикрича, биргина билим билан қаноат қилмаслик, барча имларни эгалламоқ керак:

Вагар илм ичра бўлмай бирга қонеъ,
Баридин баҳравар бўлсанг не монеъ.

Мирзо Улуғбек қомусий билимлар эгаси экани билан ҳам ҳаммага ўrnакдир. Ҳазрат Алишер Навоий “Мажолису-н-нафоис”да таъкидлашича:

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

“Камолоти бағоят кўп... Қуръони мажид етти қироат била ёдида” бўлган, “ҳайъат ва риёзийни хўб билган, зиж битиган, расад боғлаган” Мирзо Улуғбекдаги “бу камолот гоҳи назмға майл қилур” [Навоий 2011 (9): 412]. Яъни у шеърлар ҳам ижод этган. Тазкирада унинг ижод намунаси сифатида қуйидаги байт матни келтирилади:

Ҳарчанд мулки ҳусн ба зери нигини туст,
Шўхи макунки, чашми бадон дар камини туст.

Мазмуни:

Гўзаллик мулки қанчалик қўл остингда бўлса-да,
Шўхлик қилмагинки, ёмонларнинг кўзи сени кузатмоқда.

Ҳазрат Алишер Навоийнинг ёзишича, Мирзо Улуғбек табъидаги назмга бўлган майл унинг фарзандларига ҳам ўтган. Жумладан, гарчи “Мажолис уннафоис”да улуғ сultonнинг учинчи ўғли Абдуллатиф Мирзонинг “савдойи мизож, васвасий табъ ва девонаосор киши” бўлгани, “бундан бошқа бадфеъллиқлари бор”лиги, “ўтар дунё маслаҳати учун донишманд ва подшоҳ отасин ўлтургани” айтилиши баробарида “табъи назми бор эрди ва шеърни ободон айтур эрди”, дея таъкидланади. Қуйидаги матлаъ бунга мисол сифатида келтирилади:

Бар дилу жон сад бало аз як назар овард чашм,
Чун бигуям шукри ин, ё Раб, набинад дард чашм.

[Навоий 2011 (9): 413]

Мазмуни:

Кўз бир қараш билан дил ва жонга юз бало келтирди.
Бунинг шукрини нечук қиласай, ё Раб, ул кўз дард кўрмагай!

Мирзо Улуғбек васфи ҳазрат Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достони хотимасида ҳамда “Мажолису-н-нафоис”да келган, холос. Унинг авлодларидан фақат Абдуллатиф Мирзо характери ва табъи назми бўлиб, “шеърни ободон айтган”и ҳақида маълумот берилган. Мирзо Улуғбек ва Абдуллатиф Мирзонинг шеърий асарларини топиш ва тадқиқ этиш адабиётшунослик олдида турган вазифалардандир.

Алишер Навоийнинг Мирзо Улуғбек даври адабий муҳити ва ушбу муҳит намояндалари ижодига муносабати

Илмда камолотнинг юксак чўққисига эришган Мирзо Улуғбек ҳукмдор сифатида, табиийки, илму маърифат ривожига алоҳида эътибор қаратган. Бу улуғ ҳукмдор ўша даврнинг олий таълим масканлари бўлган мадрасалар фаолиятини юксалтириш учун барча кучларни сафарбар этган. Бунинг натижасида фаннинг турли соҳаларида машҳур олимлар, шунингдек, миллий

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

адабиётимиз ривожига муносиб ҳисса қўшган атоқли шоиру адиллар етишиб чиққан. Жумладан, машхур Абдураҳмон Жомий Самарқанддаги Шарқ маданияти ва фани тарихида муҳим ўрин тутувчи Улуғбек мадрасасида таҳсил олиб, бу ерда Қозизода Румий маъruzalарини тинглагани маълум. Кейинроқ ҳазрат Алишер Навоий айни шу мадрасада Фазлуллоҳ Абуллайсийдан сабок олади.

Мирзо Улуғбек даврида “аҳли зурафо устози” дея таърифланган Хатоий тахаллусли Мавлоно Мир Қарший, Хожа Исматулло Бухорийнинг шогирди Мавлоно Хаёлий, Мавлоно Кавсарий каби яна ўнлаб шоиру адиллар қизғин ижодий фаолият билан шуғулланган [Ўзбек адабиёти тарихи 1978: 235-238]. Натижада Мовароуннаҳр пойтахти Самарқанд ва Ҳурросон маркази Ҳиротда ўзига хос ижодий анъаналарга эга адабий муҳит шаклланган ва тараққий этган.

Ҳазрат Алишер Навоийнинг “Мажолису-н-нафоис” тазкираси ҳамда бошқа манбалардаги маълумотлар, ўзбек ва хориж олимлари тадқиқотларидағи эътирофлар ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Жумладан, рус олими, академик В.В.Бартольд “Улуғбек ва унинг замонаси” монографиясида улуғ темурийзоданинг адабиётга бўлган эътибори, унинг саройида “Малик ул-калом” дея эътироф этилган Камол Бадаҳший бошчилигига ўзига хос адабий муҳит бўлгани ҳақида маълумот беради [Бартольд 1964: 139-141]. Аҳмад Заки Валидийнинг “Лутфий ва унинг девони” асарида [Валидий 1914], Ф.Кўпрулузоданинг “Чиғатой шоирлари” мақоласида [Кўпрулузода 1914], академик А.Н.Самойловичнинг Лутфий ва Атоий ҳақидаги маъruzalарида [Самойлович 1927], бу давр адабиётига оид эътиборга молик фикрлар билдирилган.

Адабиётшунос Эргаш Рустамов “XV аср биринчи ярми ўзбек шеърияти” китобида ёзишича: “Улуғбек даврида Самарқандда, худди Ҳиротда бўлгани сингари, туркий адабиётнинг қадимий ёдгорликларини ўрганишга бўлган қизиқиши ортди. Жумладан, 1444 йилда Самарқандда Арслон Ҳожа Тархон хоҳишига кўра, Адиг Аҳмад Юғнакийнинг “Ҳибату-л-ҳақойик” (“Ҳақиқатлар армуғони”) достони уйғур ёзувида китобат қилинди. Матн иловасида Адиг Аҳмад ва унинг достонига бағишлиланган туркий тилдаги икки шеър келтирилган. Улардан бирининг муаллифи – Амир Темур саройида хизмат қилиб, Сайфий тахаллуси билан туркий ва форсийда шеърлар ёзган амир Сайфиддин Барлос, иккинчисининг муаллифи – Арслон Ҳожа тархон” [Рустамов 1963: 35]. Мирзо Улуғбек саройида “Амири кабир” дея эътироф этилган Арслон Ҳожа Тархон “қилич ва қалам соҳиби” сифатида шуҳрат қозонган.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

В.В.Бартольднинг маълумотича: “Улугбек Низомийни афзал билса, Бойсунқур Хусрав Дехлавийга ихлос қўйган ва бу борада ака-укалар ўртасида баҳс кечган. Гарчи Бойсунқур адабиёт муҳиби ва билимдони сифатида кенг шуҳрат қозонган бўлса-да, бу масалада Улугбекнинг табъи мумтоз поэзия бўйича замонавий европалик илм соҳибларининг дидига мутаносиб эди” [Бартольд 1964: 139].

Машҳур тарихнавис Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн” (“Икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва икки денгизнинг қўшилиши”) асарида Мирзо Улугбекнинг “...ҳақиқат ахлларига эътибор кўрсатишда жаҳон подшоҳларидан устун ва афзал” бўлгани, “адл мактабларини янгилаш ва фазл қоидаларини мустаҳкамлашда катта жидду жаҳд ва гўзал саъй-ҳаракат кўрсатгани” [Самарқандий 2008: 344] алоҳида таъкидланади.

Тарихчи Ашраф Аҳмедов “Улугбек Муҳаммад Тарагай” рисоласида: “Улугбек Самарқандга олимларни, шоир ва меъморларни тўплайди... Самарқанд билан бир қаторда Ҳирот ҳам Шоҳруҳ ва Улугбек даврида Шарқнинг йирик маданият марказига айланади. Албатта, бунда энг аввало Улугбекнинг хизмати бекиёс каттадир”, [Аҳмедов 2011: 28-29] деб ёзади.

Мирзо Улугбек замонида Самарқанд ва Ҳиротда ўзига хос адабий муҳит шаклланди, беназир бадиий асарлар яратилди. Шарқшунос Турғун Файзиевнинг “Мирзо Улугбек авлодлари” китобида ёзилишича: “Улугбек Мирзо йирик олим бўлиши билан бирга, ўз даврида фан тараққиётига раҳнамолик кўрсатиб, илм-фан аҳлига ҳомийлик қилган. Унинг даврида Самарқанд шахри илму фан ва маданият марказига айланаб, кўплаб етук олимлар, ўнлаб ҳассос шоир ва сухандон адиблар саройда ўзларига муносиб мавқега эга бўлиб яшаганлар ва ижод қилганлар. Забардаст шоирлардан Мавлоно Лутфий, Мавлоно Хаёлий, Исматулла Бухорий, Камол Бадаҳший, йирик адабиётшунос ҳамда тишлинунос Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий шулар жумласидандир” [Файзиев 1994: 22-23].

Бундан ташқари, Улугбек Мирзо таржима соҳасига катта эътибор кўрсатган. Араб ва форс тилларидаги қимматли бадиий ва илмий асарларни туркийга таржима қилдирган.

Ҳазрат Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис”да бу даврда ижод этган қўйидаги шоири адиблар ҳақида қимматли маълумотларни берган:

1. Камол Бадаҳший. Навоий фозил киши бўлганини, “Улугбек мирзо замонида Самарқандда шуаро уни хушгўйлиқға мусаллам тутган”ини, “мирзонинг (Улугбекнинг – Н.Ж.) даги кўп илтифоти бор”лигини таъкидлайди. “Мажолис ун-нафоис”да мисол тариқасида шоирнинг машҳур ғазалларидан қўйидаги матлаъ келтирилган:

Эй зулфи шаб мисоли туро дар бар офтоб,

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Аз шаб ки дид сояки уфтад бар офтоб.

Мазмуни:

Қаро зулфунг қаро тундек тўсибдур офтобни,
Солиб тун соя, ким кўрди, тўсибдур офтобни.

Ҳазрат Алишер Навоий фикрларига қўшимча тарзда Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкират уш-шуаро”сида Мавлоно Бадахший ҳақида қўйидагиларни ўқиймиз: “Фозиллар жумласидан эрди. Самарқанд шаҳрида Улуғбек Кўрагон хукмронлиги даврида сўзамолликда олий мартабага эришди ва шу замон шоирларининг етакчиси эрди. Номи зикр этилган сultonон ва ўша замон акобирлари унинг сўзамоллигига тан бермишлар. Мавлоно Бадахшийнинг мазкур подшоҳ (Мирзо Улуғбек – Н.Ж.) мадхидга айтган покиза қасидалари бор. Девони ўша диёрда (Мовароуннахрда – Н.Ж.) машҳурдир” [Давлатшоҳ 1981: 166].

Академик В.В.Бартольд Давлатшоҳ Самарқандийнинг “замон шоирлари етакчиси эрди” деган сўзларига таяниб бўлса керак, Мавлоно Бадахшийни “Цар поэтов при дворе Улугбека” [Бартольд 1964: 140] деб атайди.

2. Мавлоно Мухаммад Олим. “Мажолис ун-нафоис”да бу шоир ҳақида: “Самарқанд уламосидин Улуғбек Мирзо била ҳамсабақ ва мусоҳиб эрди. Аммо бағоят далер ва шўхтабъ... киши эрди” [Навоий 2011 (9): 299], дея маълумот берилади. Мавлоно Мухаммад Олим Мирзо Улуғбек билан бирга Самарқанд мадрасасида Қозизода Румий, Шарафиддин Али Яздий, Фазлуллоҳ Абуллайсий каби алломалар таълимени олган. Шеърлари яхши бўлишига қарамай, ҳазрат Навоий таъбирича: “баҳсада кўп густоҳона сўзлар ва жавоблар айтиш” одати боисми, Ҳиротга кетишга мажбур бўлади.

Ҳазрат Навоий унинг қўйидаги байтини келтиради:

Мо сияҳ бахтему бад рўзemu ахтар сўхта,
Шамъи мақсуде ба умри хулд шабе нафрўхта.

Мазмуни:

Қаробахту ёмон кунга қолиб юлдузи сўнган биз,
Бутун умримда мақсад шамъи бир кеча ҳам ёнмаган.

3. Мавлоно Саккокий – ўша замоннинг машҳур шоирларидан. Унинг ижодий камолотида Улуғбек Мирзонинг хизматлари бекиёс. Шу боис шоир унга атаб тўртта қасида ёзган. Улуғбек Мирzonинг амири кабири Арслон Хожа Тархонга бағишлиланган 4 та қасидаси ҳам мумтоз қасиданависликнинг юксак намунасидир. “Мажолис ун-нафоис”да бу шоир ҳақида мана бундай маълумот берилади: “Мавлоно Саккокий – Мовароуннахрдиндур. Самарқанд аҳли анга кўп муътақидурлар ва бағоят таърифин қилурлар” [Навоий 2011 (9): 333].

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Мирзо Улуғбекка бағишланган қасидаларидан бирида шоир мана бундай ёзади:

Фалак йиллар керак сайд этсаю келтирса илкига,

Менингдек шоири турку сенингдек шохи донони.

Бундай фахрияни туркий шеъриятда мумтоз ўринга эга шоиргина айтиши мумкин экани исбот талаб қилмайди.

Саккокий қасидаларida Мирзо Улуғбекни “Сулаймони замон”, “Нўширавон”, “Мусотек шубон”, “атодин меҳрибон”, “хуршиди жаҳон” дея васф этади. Унинг фикрича, тарихда не-не султонлар келиб-кетмаган, бироқ Улуғбекдай ҳукмдор камдан-кам учрайди:

Салотин дунёда кўп келдио кетти, сенингтек бир,

Фалакнинг гар тили бўлса, айтсунким, қачон келди?

Илм-фан, адабиёт ва санъат аҳлига катта эҳтиром билан қараган Мирзо Улуғбек Саккокийнинг бу қасидаларини ихлос билан мутолаа қилгани ва юксак баҳолагани аниқ. Шу маънода, академик В.В.Бартольднинг: “Темурийлар даврида туркий шеъриятни яратишга ҳаракат қилган чигатой шоирларининг девонлари Улуғбекнинг эътиборини қозонгани мутлақо маълум эмас” [Бартольд 1964: 140], деган фикрига қўшилиш қийин. Профессор Абдуқодир Ҳайитметовнинг “Ўзбек тилида асар ёзишга, ўзбек адабиётини бойитишга, уни ривожлантиришга бел боғлаган қобилият эгалари Улуғбек даврида тобора кўпайиб борар эди” [Ҳайитметов 1996: 7], деган сўзлари ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди. Адабий ва тарихий манбаларни синчиклаб ўрганиш асосида бу масалани янада чукурроқ тадқиқ қилиш галдаги вазифалардандир.

4. Мавлоно Лутфий. Ҳазрат Навоийнинг эътирофича, Лутфий “...ўз замонининг малик ул-каломи эрди, форсий ва туркийда назири йўқ эрди, аммо туркийда шухрати кўпрак эрди ва туркча девони ҳам машҳурдур ва мутаazzир ул-жавоб матлаълари бор, ул жумладин бири будурким:

Нозуклук ичра белича йўқ тори гисуий,

Ўз ҳаддини билиб, белидин ўлтуур қуи.

Яна бири буким:

Сайд этти дилбарим мени ошуфта сочдин,

Солди каманд бўйнума икки қулочдин”. [Навоий 2011 (9): 331]

“Мажолис ун-нафоис”да Лутфийнинг “Зафарнома” таржимасида ўн минг байтдин ортукроқ маснавийси бор”лиги айтилади. Шунингдек, “форсийда қасидагўй устодлардин кўпининг мушқул шеърлариға жавоб айтгани ва яхши айтган”и таъкидланади.

Мавлоно Лутфий бир кам юз йил умр кўрган. Ҳаётининг сўнгти йилларида форсий тилда ёзган «офтоб» радифли ғазали шоирга катта шухрат

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

келтирган. “Мажолис ун-нафоис”да ёзилишича: “замон шуароси барча татаббӯй қилдилар, ҳеч қайсиси матлаъни онча айта олмадилар ва ул матлаъ будурким:

Эй зи зулфи шаб мисолат сояпарвар офтоб,
Шоми зулфатро ба жои моҳ дар бар офтоб.

[Навоий 2011 (9): 331].

Ҳазрат Навоий Лутфийнинг Мавлоно Шиҳобиддин Хиёбоний қошида “суфия тарийқида ҳам сулук қилғон”и, азиз ва табаррук киши бўлгани тўғрисида ёзади. Адабиётшунос Эргаш Рустамовнинг ёзишича: “Улуғбек туркий адабиётга катта эътибор берган, шоирлардан Лутфий ва Саккокийга ҳомийлик қилган” [Рустамов 1963: 35]. Лутфийнинг бир қанча шеърларида замона ҳукмдори Мирзо Улуғбек васф этилган. Мана, шундай байтларидан бири:

Улуғбекхон билур Лутфий камолин –
Ки, рангин шеъри Салмондин қолишмас.

Байт мазмунига кўра Лутфий Улуғбекнинг адабиётни чукур билган ва қадрлаган ҳукмдор бўлганини таъкидлайди. Рус олими Е.Э.Бертельс “Навоий” монографиясида Лутфийнинг ушбу байтини келтирас экан, юқоридаги фикрни тасдиқлайди [Бертельс 1948: 61].

5. Мирзо Алибек – Улуғбек замонида Самарқандда туркий тилда Мирзобек тахаллуси билан ижод қилган салоҳиятли шоир. Ҳазрат Алишер Навоий таърифича, у: “...инсоният ва хуш ахлоқлиқда Хурросон ва Самарқанд мулкида ягона эрди. Табъ ва фаҳм ва отару тутарда бу икки мулк йигитлари орасида саромади замона бу навъ таърифлардин мустағний”. Бу матлаъ анингдурким:

Кўзунг не бало қаро бўлубтур,
Ким жонга қаро бало бўлубтур.

Зулқофиятайндур ва қофиялари тарди акским, жавоб айтмоқ бу факир қошида маҳолатдиндур. Агарчи анинг тилига бу навъ абёт кўп ўтар эрди, аммо ҳаргиз парво қилиб бир ерда битимас эрди” [Навоий 2011 (9): 336].

Мирзо Алибекнинг бу байтига юксак баҳо берган Алишер Навоий, маълумки, унга тазмин ўлароқ машҳур ғазалини битган ва девонига киритган. Бироқ истеъдодли шоир Мирзо Алибек қисқа умр кўрган. “Мажолис ун-нафоис”да бу ҳақда: “Ҳайф ва юз ҳайф ва дариф ва юз минг дарифким, ҳаёт чашмасидин сероб бўлмади ва умри нахли мевасидин бар емади. Мазори Самарқанд маҳфузасида Аҳмад Ҳожибек (салламахуллоҳ) мадрасасида муттаайиин мадғанларидадур. Макони равзай жинон ва руҳиға фирдавси аълода макон бўлсун”, дея маълумот берилган.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

6. Xожа Исматулло Бухорий. “Мажолис ун-нафоис”да бу шоир қўйидагича таъриф этилади: “Мовароуннаҳр бузургзодалариданур. Зохир илмин такмил қилғондур. Гоят хуштабълиғидан ўзин шеърға мансуб қилиб девони машҳур бўлди. Ва Халил Султон отифа яхши қасидалари бор... Ва Хожанинг қабри Бухорода ўз хужрасидадир... Ва Халил Султон ашъорининг девони таърифида рангин қасидаси бор. Матлаи будурким:

Ин баҳри бегаронки, жаҳонест дар бара什,
Ғаввоси ақли кулл набарад пай ба гавҳараш”

[Навоий 2011 (9): 296]

Мазмуни:

Бу бепоён денгиз жаҳонни қамраб олган,
Ақл ғаввоси ундаги гавҳарни пайқай олмайди.

Адабиёт аҳлига алоҳида эътибор берган Мирзо Улуғбек атоқли шоир Xожа Исматулло Бухорийни сарой хизматига таклиф этгани маълум. Гарчи бу улуғ шоир узлатни, дарвешлар орасида бўлишни афзал билса-да, Улуғбек унинг ижодий фаолиятига катта рағбат қўрсатган. Қарийб саккиз минг байтдан иборат шеърни ўз ичига олган девони, «Иброҳим Адҳам» номли маснавийси адабиётимиз тарихида алоҳида ўрин тутади.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг ёзишича: “Хожа Исматнинг ошиқона ғазаллари, орифона сўзлари Улуғбекнинг отаси Шоҳруҳ султон замонида шу қадар кўп шуҳрат топдики, халқ бошқа шоирлар шеърларини қўлга олмай қўйди... Аммо Xожа Исмат олам подшоси Улуғбек Кўрагон ҳукмронлиги даврида ҳокимларни мадҳ этмоқни тарқ этди. Номи зикр этилган султон (Мирзо Улуғбек – Н.Ж.) ундан шеър айтишни ёлвориб сўради. Шунинг учун заруратдан ул ҳазрат мадҳида бир неча қасида ёзди” [Давлатшоҳ 1981: 147-148].

“Тазкират уш-шуаро”да эътироф этилишича: “Олим, одил, ғолиб ва ҳимматли подшоҳ” Улуғбек Кўрагон... юлдузлар илмида осмон қадар юксалиб борди, маоний илмида қирқни қирқ ёрди. Унинг даврида олиму фозиллар мартабаси ниҳоят чўққисига кўтарилиди” [Давлатшоҳ 1981: 148].

7. Муҳаммад Солих. Ҳазрат Навоий таърифича: “...исми муносабати била «Солих» тахаллус қилур. Нур Сайдбекнинг ўғлидурким, кўп вақтлар Чаҳоржўй навоҳисидин Адоқ навоҳисига дегича аморат қилди ва Султон Абу Сайд Мирзо эшигида, Улуғбек ва Жўги Мирзо эшигида соҳиб ихтиёр ва жумлат ул-мулк эрди... Табъида хейли диққат бирла чошни бор. Хатқа ҳам қобилияти қўпдур. Бу матлаъ анингдурким:

Наям ошуфта гар пўшида кокул моҳи тобонаш,
Чи ғам аз тираги шаб, чу бошад субҳ поёнаш?”

[Навоий 2011 (9): 398]

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Мазмуни:

Юзини ёрқин ойдек кокули ёпмиш, паришон эмасман,

Охири тонг бўлгандан кейин тун қоронгулигидан нима ғам.

8. Хожа Хурд. Ҳазрат Навоий Самарқанднинг ўша кездаги бош қозиси, «Улугбек Мирзо» мадрасасининг мударриси Хожа Хурд фаолиятига, айниқса, юқори баҳо беради: “Бовужуди фазлу камолу ақл ва дониш хуляси била орастадур ва бовужуди зуҳду тақво, ҳусни ахлоқ зевари била пийростадур. Мунча машоғил ва авориз била чун лутфи табъи ғолибдур, назм ва ишто ва тарих ва муаммо фунунида ҳам иштиғол кўргузур”.

“Мажолису-н-нафоис”да Хожа Хурднинг таърихларига бир қанча мисоллар келтирилган. Жумладан, Бобо Худойдод исмли валий зот Самарқандда вафот этганда таърихини “Мажзуби солик” жумласи орқали ифодалаган. Ҳазрат Алишер Навоийнинг “Вақфия” асари таърих моддасини “Мин вақфи Алишер” жумласида акс эттирган. Бу маълумот Хожа Хурднинг донишманд ва нуктадон ижодкорлардан бўлганини қўрсатади.

Мирзо Улуғбек даврида мумтоз шеъриятимизнинг ғазал, нома, қасида, мунозара, маснавий, рубоий, туюқ, мустазод, мухаммас, мусаддас, муаммо каби жанрлари ривож топди. Бу жанрларда ёзилган назмий асарлар, биринчидан, мумтоз шеърий жанрлар такомилини таъминлаган бўлса, иккинчидан, туркий шеъриятнинг поэтик жиҳатдан янги босқичга кўтарилишига хизмат қилди.

Мирзо Улуғбек даврида адабий-эстетик тафаккур ривожи

Муҳаммад Тарагай Улуғбек темурий ҳукмдорлар орасида салоҳиятли давлат раҳбари бўлиши баробарида, етук олим экани, илм-фан, адабиёт ва санъатга юксак эътибори билан алоҳида ажralиб тургани маълум. Унинг замонида Самарқанд ва Ҳиротда ўзига хос ижодий анъаналарига, юксак бадиият намуналарида эга адабий муҳит шаклланган ва тараққий этган. Будий адабиёт билан бир қаторда адабиётшунослик ҳам юксак даражада ривожланган. Атоқли адабиёт назариётчиси Шайх Аҳмад Худойдод Тарозийнинг бевосита бу улуғ маърифатпарвар ҳукмдорга бағишлиб ёзилган “Фунуну-л-балоға” (“Балоғат илмлари”) асари бунинг исботидир. Асар муқаддимасида Мирзо Улуғбек қўйидагича васф этилган: “салтанат дарёсининг гавҳари ва маъдалат конининг жавҳари, саховат боронининг абри ва шиҷоат бешасининг бабри, шаҳаншоҳи аъзам, шаҳриёри аълам, соҳибу-с-сайфу-л-қалам, маъданни лутфу карам, молики риқоби умам, фармондехи турку арабу ажам, магисиддин ва-д-даврон Амир Улуғбек Кўрагон...” [Тарозий 1996: 31].

Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунуну-л-балоға” асари 840 хижрий/ 1436-1437 милодий йилларда ёзилгани эътиборга олинса, ҳазрат Алишер Навоий бу асардан хабардор бўлган бўлиши зарур эди. Лекин нима сабабдандир, улуғ

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

мутафаккир асарларида “Фунуну-л-балоға” ҳақида бирор сўз учрамайди. АҚШ Индиана университети профессори, шарқшунос Девин де Уис “The Predecessors of Nava’i in the “Funun al-balaghah” of Shaykh Ahmad b. Khudaydad Tarazi: a neglected source on Central Asian literary culture from the fifteenth century” (“Навоийнинг салафлари Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий асарида: XV асрдан бўён Марказий Осиё маданиятшунослигида унутилган манба”) сарлавҳали тадқиқотида ҳам бу масалага диққат қаратилган [De Weese 2005: 73-163]. “Фунун ул-балоға” асари яратилишининг ижтимоий-маданий ва адабий-эстетик омиллари, асарнинг ёзиши тарихи, тили, матн хусусиятлари ёритилиб, илмий қимматиҳақида фикр юритилган ушбу тадқиқот Мирзо Улуғбек даври адабиётшунослигига хорижий мутахассисларнинг қизиқишини кўрсатиши жиҳатидан ҳам аҳамиятлидир. Олимнинг ёзишича, Ғарб адабиётшунослигида “Фунуну-л-балоға”га қизиқиш аввалроқ бошланган. 1930 йили шарқшунос Ҳерманн Эзе тузган “Бодлиан кутубхонасида сақланаётган форсий, туркий, ҳиндий ҳамда пушту қўлёзмалари каталоги”нинг иккинчи қисмида ушбу асар ҳақида (номи, Мирзо Улуғбекка бағишлилангани, 1225-устунда №-127 рақами остида сақланаётгани) муҳтасар маълумот берилган. 1984 йили Элеазар Бирнбаумнинг “Туркий қўлёзмалар: 1960 йилдан бўён рўйхатга олинган ва рўйхатга олинмаган қўлёзмалар” асарининг тўртинчи қисмида ҳам “Фунуну-л-балоға”нинг қисқа тавсифи келтирилган. Кейинчалик 2003 йилда Ҳерманн Эзе тузган каталогдаги маълумотларга таяниб, Гунай Кут ҳам асар ҳақида энг зарур маълумотларни берган.

Арузшунос Дилнавоз Юсупованинг ёзишича, Девин де Уис “Асарнинг сақланиб қолган ҳар бир қисмини алоҳида шарҳлашга, моҳиятини очиб беришга уринади, ўз қараашларини асослаш учун рисоланинг баъзи парчаларини инглиз тилига таржима қилиб, иқтибос сифатида келтиради ҳамда уларни тадқиқот сўнгиди эски ўзбек алифбосида илова қиласди. Олимнинг бош мақсади асарнинг ўша давр адабий муҳитидаги ва бугунги кундаги аҳамиятини белгилаш, унда номлари келтирилган ижодкорларни ўрганиш бўлганлиги учун унда арузнинг назарий масалалари ритмик унсурлар сатҳида маҳсус таҳлил қилинмаган” [Юсупова 2019: 41].

Асарнинг шеър таркиби ва турларига оид дастлабки қисмида Мирзо Улуғбек ҳақидаги таржеъбанд-мадҳдан парча келтирилган. Унда, жумладан, қўйидагиларни ўқиймиз:

Сарвари марду салотин, меҳтари шоҳи жаҳон,
Мафҳари дунё-у дин, султон Улуғбек Кўрагон.

“Фунуну-л-балоға”да шеър қисмлари ва турлари (жанрлари), қофия ва радиф қоидалари, мумтоз бадиий санъатлар, аruz илми, муаммонинг усул ва

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

руқнлари каби назарий масалалар чуқур илмий асосда ёритилган. Ҳамд, муножот ва наътларга доир назарий қарашлар баён этилган. Ҳар бир назарий масалани ёритар экан, Шайх Аҳмад Тарозий туркий ва форсий тиллардаги шеърлардан мисоллар келтиради, фикрларини илмий асосда чуқур далиллайди.

Шеърият назариясига оид мазкур асар Мирзо Улуғбек даврида адабиётшунослик илмининг нечоғлик тараққий этганини, адабий-эстетик тафаккур нақадар ривожланганини кўрсатиши жиҳатидан катта илмий аҳамиятга эга.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкирату-ш-шуаро”сида Мирзо Улуғбек вафотига бағишлиланган бир таърих келтирилади. Мазкур таърихда бу улуғ мутафаккирга “Чун Улуғбек илму ҳикмат денгизи” дея таъриф берилади. Манбалар таҳлили бу фикрнинг нечоғлик тўғри эканини тасдиқлайди.

Хулоса

Алишер Навоий “Фарҳод ва Ширин” достонининг “Салтанат шажарасининг самараси ва хилофат боғининг шажараси, ҳидоят авжида манзил этган, тамаллуқнинг нихоятига етган, риё қасри бунёдин қўнқорғон, балоғат айвонида от чиқорғон, яъни султонзодаи олам Абулфаворис Шоҳ Фарид Баҳодир халлада давлатаҳу мадҳида бир неча сўз сурмак ва насиҳатомиз нукталар арзға тегурмақ, умид улким, бу шоҳвор дурларни туфроғдин олғай ва адосида қулоқ солғай, балки ул гаронмоя гавҳарларни қулоққа солғай” сарлавҳали бобида шахзодани Султон Улуғбекдан илому ирфон борасида ўrnak олишга чақиради. Мирзо Улуғбекнинг илмдаги юксак даражасини васф этади. “Мажолису-н-нафоис”да улуғ ҳукмдор ва алломанинг камолоти, Қуръони каримни етти қироат билан ёд билиши, астрономия ва математика соҳасида етук экани, юлдузлар жадвалини мукаммал тузгани ҳақида ёзади. Ўғли Абдуллатиф Мирзога ҳам объектив баҳо беради. Табъи назми бўлганини айтиб, шеърларидан намуна келтиради.

Муҳаммад Тарагай Улуғбек даврида Самарқанд ва Ҳиротда асос солинган адабий муҳит ҳақидаги манбалар орасида Алишер Навоийнинг “Мажолису-н-нафоис” асари кўп ва хўб маълумотларни жамлагани билан алоҳида ўрин тутади. Мирзо Улуғбекнинг бошқа барча илмлар қатори адабиёт соҳасига ҳам юксак эҳтиром билан қарагани, шоиru адиблар фаолиятига раҳнамолик, ҳомийлик қилгани натижасида бу улуғ ҳукмдор даврида миллий адабиёт тараққий этган. “Маликул қалом” дея эътироф этилган Лутфий, замон шоирларининг етакчиси дея таърифланган Бадаҳший каби шоирлар ана шу муҳитда етишиб чиқкан.

Бу даврда мумтоз туркий адабиётда шеъриятнинг барча жанрлари, айниқса, ғазал ва қасида ривожланди. Шеъриятнинг ушбу жанрларида

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

мукаммал ижод намуналари яратилди. Бу эса, ўз навбатида, шеъриятнинг кейинги даврлардаги такомили учун ўзига хос замин бўлиб хизмат қилди.

Шайх Аҳмад Худойдод Тарозийнинг Мирзо Улуғбекка бағишилаб яратилган “Фунуну-л-балоға” (“Балоғат илмлари”) асари бу даврда шеърият илмининг назарий асослари мукаммал ишлаб чиқилганини, адабиётшунослик илми янги босқичга кўтарилиганини кўрсатади. Бу асар туркий тилда яратилган илк назарий манба сифатида миллатнинг адабий-эстетик тафаккури юксалишида алоҳида ўрин тутади.

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Олтинчи жилд. – Тошкент: Faafur Fулом номидаги НМИУ, 2011.
2. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Тўққизинчи жилд. – Тошкент: Faafur Fулом номидаги НМИУ, 2011.
3. Аҳмедов Ашраф. Улуғбек Муҳаммад Тарагай. – Тошкент: O’zbekiston, 2011, 28-29-бетдар.
4. Бартольд В.В. Улугбек и его время. – Сочинения. Т. II. Часть 2. Изд-во Москва: Наука, 1964.
5. Бертельс Е.Э. Навои. – М-Л., 1948
6. Валидий А.З. Лутфий ва унинг девони. - Қозон, 1914.
7. De Weese D. The Predecessors of Nava'i in the "Funun al-balaghah" of shaykh Ahmad b. Khudaydad Tarazi: a neglected source on Central Asian literary culture from the fifteenth century / Journal of Turkish studies, edited by Sinasi Tekin, 2005, volume 29. – P. 73-163.
8. Кёпрюлю-заде Ф. Чагатайские поэты. - Истанбул, 1914
9. Рустамов Э.Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века. -Москва, Издательство восточной литературы, 1963.
10. Самарқандий Абдураззоқ. Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн (Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи А.Ўринбоев). – Тошкент: O’zbekiston, 2008.
11. Самарқандий Давлатшоҳ. Шоирлар бўстони (Тазкират уш-шуаро”дан Б.Аҳмедов таржимаси). – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981.
12. Самойлович А.Н. Доклады АН СССР. - Москва, 1927.
13. Файзиев Т. Мирзо Улуғбек авлодлари. – Т.: “Ёзувчи”, 1994.
14. Шайх Аҳмад Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. Тошкент: Хазина, 1996.
15. Юсупова Дилнавоз. Темурийлар давридаги арузга доир рисолаларнинг қиёсий таҳлили. (Такризчи: Н.Жабборов) – Т.: Ta’lim-media, 2019.
16. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. Т.: “Фан”, 1978
17. Ҳайитметов А. Туркий тилда адабиётдан илк назарий қўлланма. /Шайх Аҳмад Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. Тошкент: Хазина, 1996.

АЛИШЕР НАВОИЙ «МАЖОЛИСУ-Н-НАФОИС» ТАЗКИРАСИННИГ МАШҲАД ҚЎЛЁЗМАСИ

Қосимжон Содиқов,
филология фанлари доктори,
профессор

Кириш

2024 йилнинг 11 – 18 февраль кунлари Алишер Навоий халқаро жамоат фонди тарафидан Алишер Навоий мероси ва қўҳна Хурросон тупроқларидағи Навоий билан боғлиқ қутлуғ қадамжоларни ўрганиш мақсадида Эрон Ислом Республикасига илмий экспедиция уюштирилди. Навоийшунослар ва журналистларни бирлаштирган ўн кишилик экспедиция таркибида мен ҳам қатнашдим.

Экспедиция Техрон, Сабзавор, Нишопур ва Машҳадда бўлиб, йирик университетлар, кутубхоналар, илмий марказларнинг ишлари билан танишди; қўлёзма фондларидағи Навоий меросини ўрганди; қўҳна Хурсондаги улуғ мутафаккир қадами етган қутлуғ ерларни зиёрат қилди.

Биз Машҳадда Эрондаги энг машҳур Имом Ризо комплекси (ҳарами)ни бориб кўрдик. Имом Ризо комплекси ислом маданиятининг энг йирик ёдгорликларидан биридир.

Имом Ризо комплекси (ёки Ризавий ҳарами / комплекси) Эроннинг Хурсони Разавий вилояти Машҳад шаҳрида жойлашган бўлиб, саккизинчи имом Алий бин Мусо ар-Ризога бағишлиб қурилган.

Ушбу комплекснинг энг қадимги қисмлари XIII юзийл бошларига оид. Темурийлар даврида бошқа тарихий обидалар баробарида ушбу комплексга ҳам катта эътибор берилиди. Ундан кейинги эътибор сафавийлар даврида бўлди.

Турли даврларда қайта қуриш натижасида комплекс майдони ўн икки минг кв.метрдан бир миллион кв.метрга етган. Ушбу комплекс энг кўп киши сиғадиган масжидлар ичida иккинчи ўринни эгаллайди. Йил давомида 80 миллион киши у ерни зиёрат қилади.

Ҳарамга биринчи марта 40 чақирим узоқлиқдаги булоқдан ариқ қаздириб, сув келтирган Алишер Навоий бўлади. Ундан ташқари, Навоий ҳарамга айвон қурдирган. Кейинчалик Нодиршоҳ даврида тиллакорлик қилингани учун уни «Тилла айвон» ёки «Нодирий айвони» деб атай бошланди.

Имом Ризо ҳарами масжидлар, мақбаралар, равоқлар, сахналар, кутубхона ва музейни ўз ичига олади. Ҳозирда ушбу комплекснинг тўққизта ҳовлиси (саҳнаси) бор.

Комплексдаги масжидлардан бири Гавҳаршодбегим масжида бўлиб, 2855 кв.майдони билан Машҳаднинг энг биринчи, энг эски ва энг катта жоме

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

масжиди саналади. Бу масжид классик услубда, тўрт айвонли қилиб қурилган. Масжид гумбазининг баландлиги 41 метр бўлиб, Мақсурा айвонининг тепасида жойлашган. Гумбазнинг икки теграсида 43 метрли иккита минора жойлашган ва уларнинг эътиборли жиҳати ер сатҳидан бошланганидир. Масжид пештоқидаги сулс хатли ёзувлар Бойсунгур мирзо тарафидан ёздирилган экан.

Эртаси куни эрталаб яна Имом Ризо комплексига бордик. Бугун энди кутубхона билан танишдик.

Кутубхона ниҳоятда катта ва тартибли, у ерда 5000000 китоб сақланар экан, «яна шунча китоб сақлашга имкониятимиз бор», дейиши. Китоб сақланадиган хоналарни ҳам кўрдик. Шу ерда мутахассис олимлар, фонд бошлиқлари кутубхона ва китобат иши билан боғлиқ муҳим маълумотларни сўзлаб бериши.

Кейин Олимжон Давлатов у ердаги қўлёзмалар фондини кўриш истагида эканимизни айтди. Шундан сўнг бизни қўлёзмалар фондига олиб кириши. Фонд бошлиғи бизни бир хонага ўтқазиб, ичкаридан Навоий «Мажолису-н-нафоис» асарининг нодир қўлёзмасини олиб чиқди; китобни вараклаб бизга кўрсатди. Китоб яхши сақланган; чиройли қўлёзма. Қўлёzmанинг электрон нусхасини сўраганимизда, бизга бериши. Тошкентга қайтганимизда ўша китоблар билан қизиқдим. Чамбарак дискда икки қўлёзма китобнинг электрон нусхаси бор экан: бири, «Мажолису-н-нафоис» тазкирасининг биз кўрган нусхаси; иккинчиси, Навоий девони.

«Мажолису-н-нафоис»нинг ушбу нусхаси Остон-и Кудси Ризовий кутубхонаси (كتبخانه استان قدس)нинг қўлёзмалар фондида 4959а кўрсаткичи остида сақланмоқда. Қўлёзма китобнинг кўлами 118 варак.

Қўлёзма китоб ҳижрий 985 (= милодий 1577) йили Бег Муҳаммад котиб тарафидан кўчирилган. Қўлёzmанинг сўнгги бетидаги тарихда шундай битилган: *Tamma-l-kitābu bi’avni illahu va ḥusni tawfiqīhi va-s-salamu ’ala Muḥammadin va ’ala alīhi va aṣḥābīhi va sallim ’ala ’abdizu-l-ḍa’īf Beg Muḥammad fī 985* (MNM.117a,12–14).

Мазмуни: «Китоб Аллоҳнинг кўмаги ва яхши тавфиқи билан тугади (Муҳаммад сав га салом ва оиласига ва саҳобаларига салом бўлсин) Аллоҳнинг заиф қули Бег Муҳаммаднинг қўли ила, 985 йилда».

Қўлёzmанинг очиқламаси

«Мажолису-н-нафоис»нинг Машҳад қўлёзмаси кейинги даврда кўчирилган бўлса-да, унинг ўзига яраша яхши ва аҳамиятли томонлари оз эмас. Ушбу мақолада қўлёzmанинг ана шу жиҳатларига эътибор қаратамиз.

Матн бошдан охир жадвалга ўроғлиқ. Жадвали уч чизиқли: четидагиси пуштиранг, ўртадаги йўғон ва ички ингичка чизиқлари зарҳалда.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Илк бетига нақшли унвон ишланган, унинг ёзуви йўқ.

Қўлёзмада пойгир белгилари изчил қўйиб борилган.

Ҳарқалай, қўлёзма қутубхонага келиб тушгандан кейин бўлуви керак, ҳар қайси варагининг юқорисига арабча кўрсаткич рақамлари ёзиб чиқилган.

Матн чиройли насхтаълиқда; ҳар бетда ўн тўрт қатордан.

Хати қорада. Мақолаларнинг сарлавҳаси сифатида келувчи киши отлари, мажлисларнинг ёйик, яъни кенг сарлавҳалари, шунингдек, шеърий сатрларни ажратувчи биртўп ёки тўп-тўп учнуқталар қирмизи рангда.

Баъзи мажлисларнинг ёйик сарлавҳалари зарҳалда ҳам битилган.

Асар давомида берилган шеърлар ва байтлар *maṭla'*, *maqṭa'*, *bayt*, *rubā'ī*, *qiṭa'*, *tuuyq* ~ *tuuyū*, *türkī*, *maṭla'-i türkī*, *masnavī*, *ti'mmā*, *miṣra'* сингари сарлавҳачалар билан ажратиб кетилган; улар ҳам қирмизи рангда.

Қизиғи шундаки, *tuuyq* сўзи соф туркий эса-да, қўлёзмада ундаги [t] ундоши <t> ҳарфи билан ёзилган: *tuuyq* (طويق) (MNM.93a,13; 93b,10). Бу ўринда <t> ҳарфи [t] ундошининг йўғон вариантини ифодалаш учун ишлатилган. Асарда бу атаманинг <t> ҳарфи билан ёзилган *tuuyū* (تویوغ) шакли ҳам бор (MNM.36a,7,8). Бунинг сингари ёзув хусусиятлари, ушбу қўлёзма тазкиранинг анча эски қўлёзмасидан кўчирилганини англатиб туради.

Алишер Навоий ўзининг «Мезону-л-авzon» асарида туркий шеър турлари тўғрисида сўз юрита туриб, уларда *türkī* аталмиш шеър борлигини айтади. У ёзади: *Yana tuuyq surūdīdur-kim, anī türkī deptürlär. Va bu lafz aña 'ālam boluptur. Va ul γāyatdīn taşqarī dilpisand ruh-afzā-vu nihāyatdīn mutajāviz 'ayš ahliya sūdmand-u majlis ara surūddur* (MA.276a,21–23).

Муҳими, «Мажолису-н-нафоис»да ана шу шеър турининг ўрнаклари бор. Навоий ўз тазкирасида Ҳаримий Қаландар, Мавлоно Тархоний ижоди тўғрисида ёза туриб, уларнинг машҳур байтларидан келтиради. Машҳад қўлёзмасида ушбу байтларнинг айримларига уларнинг шеър турини ургулаш учун қирмизи рангда *türkī* деб сарлавҳачалар қўйиб кетилган (MNM.27b,2,7). Ёки Мавлоно Лутфийдан ўрнак учун келтирилган байтлардан бири *maṭla'-i türkī* деб сарлавҳаланган (MNM.33b,2).

Навоий тазкиранинг ёзилиш тарихи, тузилиши ва унга от қўйилиши тўғрисида шундай ёзади:

Ul haḍratnīj mulki şifātīya madḥ sarayında jam'durlar, qılılıyay va har qaysinīj natāīj ṭab'īdīn birär nimā niśāna yosunluq yazılıyay. Va čün bu maqsūdya yetildi, anī sekiz qisma bitildi va har qism nafis bir majlisqa mavsūm boldi va majmu'īya Majālisu-n-nafāis at qoyuldī (MNM.3a,9–13).

Асар қўлёзманинг 1b–117a- бетларида.

Башлаб муқаддима келади (MNM.1b,1–3b,1).

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Мажлислар тартиб кўрсаткичи билан аталади. Булар:

Avvaly়ি majlis (MNM.3b,2).

İkinči majlis (MNM.15b,14).

Üçünči majlis (MNM.38a,9).

Törtünči majlis (MNM.50a,9).

Beşinči majlis (MNM.59a,12).

Altinči majlis (MNM.78a,13).

Yetinči majlis (MNM.91b,9).

Sekizinči majlis (MNM.97b,12).

Сўнгги мажлиснинг *säkizincı* эмас, *sekizincı* деб берилишига сабаб ёзувда *sīn* дан кейин *yā* ҳарфи ёзилган (سيكزينجي). Яна ундошнинг қўшалоқ эмас, битта [k] билан берилаётганига сабаб, Навоий асарларида ишлатилган сонлар, ўрнига қараб, кўпинча вазн талабидан келиб чиқиб, ёлғиз ундош билан ҳам, қўшалоқ ундош билан ҳам ишлатилаверади.

Машҳад қўлёзмасининг текстологик хусусияти

Муҳими шундаки, тазкирада сўз юритилган адабиёт аҳли ва улар хақидаги хабарлар Машҳад қўлёзмасида ўзига яраша фарқли жиҳатларга ҳам эга. Ушбу текстологик фарқларни бир неча мажлис таркиби мисолида кўриб чиқамиз.

Avvaly়ি majlis. Навоий бу жамоат ҳақида: *maxādim va ’azīzlar ḍikrīda-kim, bu faqīr alarniň zamāniniň āxirīda erdim va mulāzamatlarıňa mušarrraf bolmadım* деб ёзади (MNM.3b,2–3). Бу мажлисга қуйидаги кишилар киритилган:

Amīr Qāsim Anvār (MNM.3b,4);

Mīr Maxdūm (MNM.5a,1);

Hāfiż-i Sa’d (MNM.5a,14);

Xvāja Abu-l-vafā Xvārazmī (MNM.5b,10); Истанбул қўлёзмасида бу кишининг оти: *Hadrat XVāja Abu-l-vafāyī Xvārazmī* деб берилган (MN/KN.660b,9);

Mavlānā Ḥusayn Xvārazmī (MNM.6a,6–7);

Šayx Ādarī (MNM.6b,3);

Mavlānā Kātibī (MNM.7a,4);

Mavlānā Ašraf (MNM.7b,11);

Xvāja ’Iṣmatu-l-lāh (MNM.8a,4);

Mavlānā Xayālī (MNM.8a,10);

Mavlānā Bisāṭī (MNM.8b,1);

Mavlānā Yaḥyā Šay-beg (MNM.8b,3); Истанбул қўлёзмасида бу киши: *Mavlānā Yaḥyā Say-beg* деб берилган (MN/KN.661b,1);

Mīr İslām Ğazzālī (MNM.9a,1);

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Sayyid ’Alî Hâsimî (MNM.9a,11);

Qâdi Muhammadu-l-imâmî (MNM.9a,14);

Mavlânâ Muhammad ’Âlim (MNM.9b,5); Истанбул қўлёзмасида бу кишининг оти: *Mavlânâ Muhammad ’Âlim Samarqandî* деб берилган (MN/KN.661b,17);

Mavlânâ Qudsî (MNM.9b,11);

Mavlânâ Rûhî Yazrî Xurâsânî (MNM.10a,2); Истанбул қўлёзмасида бу киши: *Mavlânâ Rûhî Yâzrî* деб берилган (MN/KN.661b,23);

Mavlânâ Sâhib Balxî (MNM.10a,7);

Mavlânâ Sîmî (MNM.10b,6);

Mavlânâ ’Alî Ātaşî (MNM.10b,14);

Mavlânâ ’Alî Šahâb (MNM.11a,3);

Muhammad ’Alî Šuyânî (MNM.11a,7);

Mavlânâ Tâle’î (MNM.11a,10);

Mavlânâ Tûsî (MNM.11a,11);

Bâbâ Savdâyî (MNM.11b,4);

Mavlânâ Zâhidî (MNM.11b,11);

Mavlânâ Amîrî (MNM.11b,14);

Mavlânâ Badaxşî (MNM.12a,5);

Mavlânâ Tâlib Jâjramî (MNM.12a,8);

Mavlânâ Burunduq (MNM.12a,12);

Mavlânâ Junûnî (MNM.12b,2);

Mavlânâ ’Arîfi (MNM.12b,8);

Mavlânâ Sulaymânî (MNM.13a,5);

Mavlânâ Ŝayxî (MNM.13a,12);

Навоий бу киши ҳақида ёзади: *Fôsanč vilâyatidîn erdi; pâkîza rôzgâr-u musulmân-dîn kiši erdi. Derlär-kim-ki, Makka-i mu’azzama ziyâratîya mušarraf boldî. Tab’i šox erdi; yaxšî aš’âri bar erdi.* Шундан сўнг Навоий бу кишининг машҳур байтларидан ўрнаклар келтиради (қаранг: MNM.13a,12–13b,5).

Истанбул қўлёзмасида бу кишининг оти йўқ. Лекин, қизифи шундаки, Машҳад қўлёзмасида кечган *Mavlânâ Ŝayxî* га тегишли бўлган хабарлар Истанбул қўлёзмасида *Mavlânâ Masîhî* сарлавҳаси остида берилган (қаранг: MN/KN.663a,2–5). С. Фаниеванинг асар бўйича тузган илмий-танқидий матнида ҳам худди шундай (қаранг: Мажолисун нафоис 1961, 18).

Mavlânâ Qadîmî (MNM.13b,5);

Истанбул қўлёзмасида *Mavlânâ Qadîmî* дан кейин *Mavlânâ Masîhî* деган киши тилга олинган (қаранг: MN/KN.663a,2). Қизифи шундаки, бу кишига

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

тегишли хабарлар Машҳад қўлёзмасида *Mavlānā Šayxī* сарлавҳаси остида берилган.

Mavlānā Hājī Abu-l-Hasan (MNM.13b,10); Истанбул қўлёзмасида бу кишининг оти: *Mavlānā Hājī Abu-l-Husayn* дир (MN/KN.663a,5);

Mavlānā Quṭbī (MNM.14a,2);

Mavlānā Na’imī (MNM.14a,5);

Mavlānā Zayn (MNM.14a,10);

Mavlānā Muḥammad Jāmī (MNM.14a,13);

Amīr Šāhī (MNM.14b,7); Истанбул қўлёзмасида бу киши: *Mīr Šāhī* деб берилган (MN/KN.663a,20);

Mavlānā Muštarī (MNM.15a,10);

Mavlānā ’Alī Dordazd (MNM.15a,12); Ёзилиши (علی درذد).

Муҳими шундаки, Истанбул қўлёзмасида бу кишининг исми-шарифини ёзишда *dāl* нинг устига *ḍamta* ҳаракати қўйилган; бу энди *Dordazd* деб ўқилади (қаранг: MN/KN.663b,2). Мен ана шунга таяндим.

Шу ўринда Истанбул нусхасида *Mavlānā Tābe’ī* тўғрисида ҳам хабар берилган (қаранг: MN/KN.663b,5). Машҳад қўлёзмасида эса бу кимса тўғрисида хабар йўқ. С. Ғаниеванинг илмий-танқидий матнида бу кишининг исми-шарфи [*t*] ҳарфи билан *Мавлоно Толеий* деб берилган (Мажолисун нафоис 1961,29,۳۲). Ваҳоланки, юқорида *Mavlānā Ṭāle’ī* ҳам тилга олинган. Агар бу ўриндагиси бошқа бир киши бўлганида Навоий унинг қўшимча отини қўшиб ишлатган бўларди. Истанбул қўлёзмасида бу сўз [*t*] ҳарфи билан *Tābe’ī* деб ёзилган; маъноси «издош, эргашувчи» дегани.

Mavlānā Muhyī (MNM.15b,2).

İkinči majlis. Навоий бу жамоат ҳақида: ‘azīzlar dīkriða-kim, faqīr alardīn ba’ðinij mulāzamatīya kiçiglikdä yetip-men va ba’ðinij muhabbatīya yigitlikdä mušarraf bolup-men деб ёзади (MNM.15b,14–16a,2). Бу мажлисга қўйидаги кишилар киритилган:

Mavlānā Šarafī-d-dīn ’Alī Yazdī (MNM.16a,4);

Xvāja Avḥad Mustavfī (MNM.16b,14);

Mavlānā ’Abdu-l-vahhāb (MNM.17a,10);

Xvāja Faḍlu-l-lāh Abu-l-laysī (MNM.17b,4);

Mullā ’Ulā-i Šašī (MNM.17b,14);

Асарнинг Истанбул қўлёзмасида бу киши: *Mavlānā ’Ulā-i Šašī* деб берилган (MN/KN.664a,16); Тазкиранинг Париж қўлёзмасида ҳам бу киши *Mavlānā ’Ulā-i Šašī* дир (MN.307a,7);

Mavlānā Muḥammad Tabādgānī (MNM.18a,11);

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Šayx Şadri-d-dīn Ravāsî (MNM.18b,7);

Mīr Haydar majdub (MNM.19a,1);

Mavlānā Muḥammad ’arab (MNM.19a,9–10);

Mīr Muflisî (MNM.19b,3);

Mavlānā ’Abdu-l-vahhāb (MNM.19b,10);

Истанбул қўлёзмасида бу киши: *Mavlānā ’Abdu-l-qahhār* деб ёзилган (MN/KN.664b,19); С. Фаниеванинг илмий-танқидий матнида хам: *Mavlānā ’Abdu-l-qahhār* (Мажолисун нафоис 1961, 1).

Mavlānā ’Abdu-r-razzāq (MNM.20a,3);

Mīr Yādgār-beg (MNM.20a,8);

Истанбул қўлёзмасида бу киши: *Yādgār-beg* деб ёзилган (MN/KN.664b,25);

Mavlānā Tōtī (MNM.20b,2);

Mavlānā Vaysî (MNM.20b,13);

Mavlānā Sayarî (MNM.21a,4);

Mavlānā Faṣīḥî Rūmî (MNM.21a,14);

Истанбул қўлёзмасида бу киши: *Mavlānā Faṣīḥ-i Rūmî* деб ёзилган (MN/KN.665a,17);

Šayx Kamāl Turbatî (MNM.21b,6);

Darveš Manṣûr (MNM.22a,12);

Hāfiẓ ’Alî Jāmî (MNM.22b,9–10);

Mavlānā Muḥammad Mu’ammāyî (MNM.23a,2);

Sayyid Kamāl Kačkul (MNM.23a,7);

Истанбул қўлёзмасида бу киши: *Sayyid Kamāl Kačkulî* деб берилган (MN/KN.665b,16);

Xvāja Muyid Mahna (MNM.23b,4);

Xvāja Muyid devāna (MNM.23b,10);

Mīr ’Imād Mašhadî (MNM.23b,14);

Šāh Badaxšān (MNM.24a,5);

İbn La'lî (MNM.24a,13);

Mavlānā ’Abdu-ş-şamad Badaxší (MNM.24b,2);

Mavlānā Yūsuf-şāh (MNM.24b,10);

Xvāja Abu İshāq (MNM.24b,14);

Sayid Kāzimî (MNM.25a,4);

Mavlānā Muḥammad Mu’ammāyî (MNM.25a,13–14);

Xvāja Hasan Xıdr-şāh (MNM.25b,11);

Mavlānā Hāji Nujūmî (MNM.26a,6);

Xvāja Mas’ud Qumî (MNM.26a,8);

Hāfiẓ Yārî (MNM.26b,3);

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Mavlānā Qanbarī (MNM.26b,8);

Mavlānā Xusravī (MNM.26b,11);

Mavlānā Zaynī (MNM.27a,2);

Valī Qalandar (MNM.27a,6);

Истанбул қўлёзмасида *Valī Qalandar* билан ундан кейинги *Mavlānā Vālahī* ўрин алмашган.

Mavlānā Vālahī (MNM.27a,10);

Ḩarīmī Qalandar (MNM.27a,14);

Mavlānā Tarxanī (MNM.27b,2);

Mavlānā ’Išqī (MNM.27b,8);

Mavlānā ’Abdu-l-vahhāb (MNM.27b,12);

Xvāja Yūsuf Burhān (MNM.28a,4);

Истанбул қўлёзмасида шундан кейин *Sayid Ibrāhīm Muša’ša’* деган киши келган (MN/KN.667a,16). Тазкиранинг Париж қўлёзмасида ҳам *Xvāja Yūsuf Burhān* дан кейин *Sayid Ibrāhīm Muša’ša’* (MN.310a,2), ундан кейин эса *Sayid Muḥammad Karbalāyī* деган киши келган (MN.310a,4). Навоийнинг ёзиича, уларнинг биринчиси *Sultān Muhsinnīj-ki*, *’Arabistānda pādshāhdur, inisidür* (MN.310a,2); иккинчиси эса *Sabzavārda bolur, ’arabī še’rī köpdür* (MN.310a,4).

Муҳими шундаки, бу кишиларнинг иккови Машҳад қўлёзмасида йўқ. Суюма Ғаниеванинг илмий-танқидий матнида ҳам бу кишилар берилмаган. *Xvāja Yūsuf Burhān* дан кейин *Mavlānā Maşriqī* келган (қаранг: Мажолисун нафоис 1961,^{oq}).

Mavlānā Maşriqī (MNM.28a,11);

Mavlānā Havāyī (MNM.28b,1);

Mavlānā Qabūlī (MNM.28b,7);

Mavlānā Muḥammad Amīn (MNM.29a,2);

Mavlānā Sa’īdī (MNM.29a,7);

Mavlānā Mīr-aryūn (MNM.29a,12);

Mavlānā Şadr kātib (MNM.29b,1);

Mavlānā Ayāzī (MNM.29b,6);

Mavlānā Anisī (MNM.30a,2);

Mavlānā Muḥammad Āmalī (MNM.30a,6);

Mavlānā Muḥammad Rūjī (MNM.30a,11);

Истанбул қўлёзмасида *Mavlānā Muḥammad Rūjī* билан ундан кейинги *Darveš Nāzukī* ўрин алмашган.

Darveš Nāzukī (MNM.30b,2);

Mavlānā Kavşarī (MNM.30b,9);

Sayyid Muslimī (MNM.31a,1);

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Mavlānā Niżām (MNM.31a,3);
Mavlānā Yārī (MNM.31a,6);
Mavlānā Aḥmad Mujallid (MNM.31a,10);
Mavlānā Muḥammad-ne’mat Ābādī (MNM.31a,14);
Sayid ’Abdu-l-ḥaq (MNM.31b,6);
Mavlānā Mīr Qarṣī (MNM.31b,11);
Mavlānā Javharī (MNM.32a,2);
Mavlānā Xāvarī (MNM.32a,6);
Mavlānā Ḥalvāyī (MNM.32a,11);
Mavlānā Riyāḍī (MNM.32a,14);
Mavlānā Ṣafāyī (MNM.32b,7);
Mavlānā Yūsuf (MNM.32b,11);
Mavlānā Maṇṣūr (MNM.33a,9); Истанбул қўлёзмасида бу киши йўқ.
Mavlānā Xākī (MNM.33a,11);
Mavlānā Luṭfī (MNM.33a,14);
Mavlānā Yaqīnī (MNM.34a,5);
Mavlānā Atayī (MNM.34a,11);
Mavlānā Muqīmī (MNM.34b,2);
Mavlānā Kamālī (MNM.34b,7);
Mavlānā Laṭīfī (MNM.34b,10);
Mavlānā Sakkākī (MNM.34b,14);
Mīrzā Hāji Sūydī (MNM.35a,8–9);
Nūr Sa’īd-beg (MNM.35a,13–14);
Pahlavān Ḥusayn (MNM.35b,3);
Mavlānā Ṣāne’ī (MNM.35b,7);
Xvāja Musayyib (MNM.35b,12);
Mavlānā Bilāl (MNM.36a,3);
Mīr Sa’īd (MNM.36a,6);
Muḥammad ’Alī (MNM.36a,11);
Darveš-beg (MNM.36b,9);
Mīrzā-beg (MNM.37a,1);
Sayid-Ḥasan Ardašer (MNM.37a.12–13);

Yetinči majlis. Бу мажлис темурий ҳукмдорларга бағишлиданади. Улар бадиий асарлар ёзмаган бўлсалар-да, адабиёт аҳлини оталикқа олганлар. Ушбу мажлисга қуйидаги кишилар киритилган:

Amīr Temür Körägän (MNM.91b,13); Истанбул қўлёзмасида бу ҳукмдор Temür Körägän деб берилган (MN/KN.685b,8);

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Xaqañ-i sa’yid Šāhrux mīrzā (MNM.92b,12);

Abā-Bakir mīrzā (MNM.93a,10);

Sulṭān Īskandar Šerāzī (MNM.93b,2);

Xalīl Sulṭān (MNM.93b,10);

Uluγ-beg mīrzā (MNM.94a,1);

Baysunyur mīrzā (MNM.94a,6);

Bābur mīrzā (MNM.94a,12);

’Abdu-l-laṭīf mīrzā (MNM.94b,5);

Ya’qūb mīrzā (MNM.94b,11);

Jihān-šāh mīrzā (MNM.95a,2);

Saydī Aḥmad mīrzā (MNM.95a,3); Кўлёзмада унинг оти деб берилган. Истанбул қўлёзмасида Sayid Aḥmad mīrzā деб берилган (MN/KN.686b,2);

Sulṭān Aḥmad mīrzā (MNM.95a,9);

Bayqara mīrzā (MNM.95b,2);

Kičig mīrzā (MNM.95b,6);

Badi’u-z-zamān mīrzā (MNM.96a,2); Истанбул қўлёзмасида: Sulṭān Badi’u-z-zamān mīrzā деб берилган (MN/KN.686b,16);

Šāh-γarīb mīrzā (MNM.96a,11);

Faridūn Husayn mīrzā (MNM.96b,8);

Muhammad Husayn mīrzā (MNM.96b,12);

Sulṭān Mas’ud mīrzā (MNM.97a,4);

Baysunyur mīrzā (MNM.97a,8);

Sulṭān ’Alī mīrzā (MNM.97a,13);

Ушбу сулолада Baysunyur mīrzā оти икки ўринда келган. Биринчиси, Ғиёсиддин Бойсунғур мирзо Шоҳрух мирзонинг учинчи ўғли, Улуғбек мирзонинг иниси бўлиб, 1397 йили туғилган. Онаси Гавҳаршод бегим. Ғиёсиддин Бойсунғур мирзо 1414-1416 йилларда Мазандарон, Астробод ва Журжон вилоятларига ҳокимлик қилган. 1416 йилдан 1420 йилгача Ҳиротда отаси Шоҳрух мирзога вазирлик лавозимида хизмат қилган. 1431 йили Астрободга ҳоким қилиб тайинланган. 1433 йили вафот этган.

Иккинчи Бойсунғур мирзо Самарқанд ҳокими Султон Маҳмуд мирzonинг иккинчи ўғли бўлиб, 1477 йили Ҳисорда туғилган. Онаси Пошибо бегим эди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўз асарида унинг таърифини яхши берган. Бобурнинг ёзишича, у настаълиқ хатини анча яхши ёзар, ғазални ҳам яхши айтарди. Отаси унга Бухоро ноиблигини берган эди. Отасининг ўлимидан сўнг у Самарқанд тахтини эгаллади. 1499 йилнинг 17 августида Хисравшоҳ

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Бойсунғур мирзонинг бўйнига чилвир солиб, бўғиб ўлдирди. Йигит йигирма тўрт ёшида шаҳид кетди.

Бойсунғур мирзо шоир бўлгани учун Алишер Навоий уни ўз тазкирасига киритган бўлуви керак.

«Мажолису-н-нафоис» саккизта мажлисидан ҳар бирининг ўз хотимаси бор; уларга сарлавҳалар ҳам қўйилган. Қизиги шундаки, турли қўлёзмалардаги ушбу хотима сарлавҳалари бир-биридан фарқланади. Шу ўринда Париж, Истанбул ва Машҳад қўлёзмаларидаги хотима сарлавҳаларини қўриб чиқайлик.

Тазкиранинг Париж қўлёзмасида биринчи мажлис хотимасига *Majālisu-n-nafāisnīj avvalyī majlisnīj itmātī* деб сарлавҳа қўйилган (MN.306a,25).

Бу сарлавҳа тазкиранинг Истанбул (MN/KN.663b,7) ва Машҳад (MNM.15b,4) қўлёзмаларида ҳам худди шундай.

Иккинчи мажлис хотимасидан бошлаб сарлавҳалар орасида фарқ бор:

Париж қўлёзмасида: *İkinçi majlisnīj ixtatāmī* (MN.312b,23).

Истанбул қўлёзмасида: *İkinçi majlisnīj ixtāmī* (MN/KN.670a,15).

Машҳад қўлёзмасида: *İkinçi majlisnīj ixtatāmī* (MNM.38a,2).

Париж қўлёзмасида: *Üçünçi majlisnīj xatmī* (MN.319b,9–10).

Истанбул қўлёзмасида: *Üçünçi majlisnīj ixtāmī* (MN/KN.676b,21).

Машҳад қўлёзмасида: *Üçünçi majlisnīj yāyatī* (MNM.50a,2).

Париж қўлёзмасида: *Törtünçi majlisnīj āxirī* (MN.324b,12–13).

Истанбул қўлёзмасида: *Törtünçi majlisnīj āxirī* (MN/KN.681b,26).

Машҳад қўлёзмасида: *Törtünçi majlisnīj xatmī* (MNM.58b,14).

Париж қўлёзмасида: *Beşinci majlisnīj xatmī* (MN.326a,7).

Истанбул қўлёзмасида: *Beşinci majlisnīj xatmī* (MN/KN.683a,22).

Машҳад қўлёзмасида: *Beşinci majlisnīj āxirī* (MNM.78a,4).

Олтинчи мажлис хотимасининг сарлавҳаси учала қўлёзмада бир хил:

Altınci majlisnīj nihāyatī (MN.327b,17; MN/KN.685b,1; NMN.91b,1).

Еттинчи мажлис хотимасининг сарлавҳасида фарқ бор:

Париж қўлёзмасида: *Yetinçi majlisnīj tūgānčisi* (MN.328b,5).

Истанбул қўлёзмасида: *Yetinçi majlisnīj tūgānčisi* (MN/KN.687a,13).

Машҳад қўлёзмасида: *Yetinçi majlisnīj ixtāmī* (MNM.97b,1).

Демак, асарда «мажлис ёки бўлимларнинг хотималари» *majlisnīj tūgānčisi / itmātī / ixtatāmī / ixtāmī / āxirī / xatmī / nihāyatī / yāyatī* деб аталган.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Афтидан, Навоийнинг ўзи, услуб ранг-баранглигини сақлаш мақсадида ҳар қайси мажлис хотимасининг сарлавҳасида турли атамалардан фойдаланган. Кейинчалик котиблар янги нусхалар кўчиришда уларни қаришитириб ишлатаверган кўринади.

Алишер Навоийнинг ёзишича, саккизинчи мажлис *Sultān Sāhib-qirān* (MNM.97b,12) / *Sultānu-s-salātīn Abu-l-Ğazī sultān Husayn Bahādir-xan* (MNM.98a,9) га бағишланган.

Навоий тазкиранинг ушбу мажлисида Ҳусайн Бойқаро девонидаги шеърларни таҳлил қиласар экан, ўрнак сифатида улардан байтлар келтиради; улар муайян изчилликда. Муҳими, асарнинг Машҳад қўллётмасида кетма-кетликдаги ушбу байтларнинг бошланишига девондаги сингари қофияланувчи товушлар кичик сарлавҳа шаклида қирмизи рангда ёзиб чиқилган. Шу ўринда йигирма саккизта ҳарфнинг эски ўзбек тилшунослигидаги отлари келтирилади. Мана уларнинг аталиши:

- alif* (الف) ҳарфи (MNM.99a,4);
- be* (بى) ҳарфи (MNM.99b,9);
- te* (تى) ҳарфи (MNM.100a,8);
- se* (شى) ҳарфи (MNM.100b,5);
- jīm* (جيم) ҳарфи (MNM.100b,7);
- he* (حى) ҳарфи (MNM.100b,13);
- xe* (خى) ҳарфи (MNM.101a,2);
- dāl* (دال) ҳарфи (MNM.101a,5);
- ðāl* (ذال) ҳарфи (MNM.101a,8);
- re* (رى) ҳарфи (MNM.101a,11);
- ze* (زى) ҳарфи (MNM.102b,14);
- sīn* (سین) ҳарфи (MNM.103a,13);
- šīn* (شين) ҳарфи (MNM.103b,6);
- sād* (صاد) ҳарфи (MNM.103b,10);
- ðād* (ضاد) ҳарфи (MNM.103b,12);
- ṭe* (طى) ҳарфи (MNM.104a,1);
- ẓe* (ظى) ҳарфи (MNM.104a,3);
- ’ayn* (عین) ҳарфи (MNM.104a,6);
- γayn* (غین) ҳарфи (MNM.104a,9);
- fe* (فى) ҳарфи (MNM.104a,12);
- qāf* (قاف) ҳарфи (MNM.104a,14);
- kāf* (كاف) ҳарфи (MNM.104b,13);
- lām* (لام) ҳарфи (MNM.105b,11);
- mīm* (ميم) ҳарфи (MNM.106b,6);

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

nūn (నున) ҳарfi (MNM.107b,4);

he (هے) ҳарfi (MNM.110a,2);

lā (ڦ) ҳарfi (MNM.112a,3);

ye (يے) ҳарfi (MNM.112a,9).

Ушбу кетма-кетликда *alif*, *jīm*, *dāl* сингари ҳарфлардан ташқари, **, *<t>* сингари ҳарфларга *yā* ҳарфи қўшиб ёзилганлиги уларнинг эски ўзбек тилида *be*, *te* деб ўқилганига ишора қиласди.

Туганчи

«Мажолису-н-нафоис» ушбу қўлёзмасининг кейинги юзийлда Машҳадда қўчирилгани улуғ Навоийнинг туркий асарлари айни муҳитда севиб ўқилгани ва шоир асарларини қўчиришга зарурат катта бўлганидан далолат қиласди.

Ўзбек навоийшунослиги улуғ мутафаккир ижодини шу чоққача шоир асарларининг Санкт-Петербург, Европа ва Ўзбекистон қўлёзма фондларидағи нусхалари асосида ўрганиб келди. Ўзбекистон мустақиллиги давридан бошлаб бу сира Туркия фондларидағи қўлёзмалар билан бойиди. Урғулаш ўринлики, Эрон қўлёзма хазиналари ҳам йирик ва бой марказлардан бўлиб, у ерларда Навоий асарларининг нодир нусхалари сақланаёттир. Қўлёзмаларнинг айримлари Навоий тириклигига, унинг кўз ўнгига қўчирилган. Энг кераклиси, уларнинг биз билган бошқа қўлёзмаларда учрамайдиган ютуқлари ҳам кўп.

Биз Машҳадда эканимизда Фирдавсий университетида бўлиб ўтган илмий йифинда маъruzalarдан бири Эрон кутубхоналарида сақланаётган Навоий асарларининг қўлёзмаларига бағишлианди. Унда таъкидланишича, Эрон кутубхоналарида сақланаётган Навоий асарлари қўлёзмаларининг сони 258 та. Олимнинг урғулашича, бу факат рўйхатга олиниб, тавсифланганлари, холос. Ҳали турли фондларда рўйхатга олинмаган қўлёзмалар ҳам бор. Бу маълумотлар ўзбек навоийшунослари учун ўта муҳим.

Навоий асарлари илмий, илмий-танқидий, йиғма нашрларини яратишда Эрон фондларида сақланаётган қўлёзмалардан ҳам фойдаланишининг аҳамияти катта. Ушбу нодир манбалар ўзбек навоийшунослигига янги-янги илмий хулоса ва ютуқлар бериши табиий.

Ёзма манбалар:

1. *MA* – «Мезону-л-авzon»: Франция Миллий кутубхонасида сақланаётган Suppl. Turc. 317 / 1513 кўрсаткичли Навоий куллиётида (269b–277b).
2. *MN* – «Мажолису-н-нафоис»: Франция Миллий кутубхонасида сақланаётган Suppl. Turc. 317 / 1513 кўрсаткичли Навоий куллиётида (302b–329b).

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

3. *MNM* – «Мажолису-н-нафоис»: Машҳаддаги Остон-и Қудси Ризовий кутубхонаси (كتابخانه استان قدس)нинг қўлёзмалар фондидағи 4959а кўрсаткичли қўлёзма.
4. *MN/KN* – «Мажолису-н-нафоис». Истанбул Тўпқопи Саройи Музейи кутубхонаси, Revan 808- кўрсаткичли Навоий куллиётида (659а–693а).
5. *Мажолисун нафоис 1961* – Алишер Навоий. Мажолисун нафоис. Илмий-танқидий текст. Тайёрловчи С. Фаниева. – Тошкент, 1961.

ЖАНРОВОЕ НОВАТОРСТВО АЛИШЕРА НАВОИ

Салида Шарифова,
старший научный сотрудник, профессор
НАНА, доктор филологических наук,
Национальная академия наук
Азербайджана, Институт Литературы
имени Низами Гянджеви

Резюме. Творчество Алишера Навои приходится на исторический период смешения арабской, персидской и тюркской культур. Алишер Навои не только одним из первых предпринял попытку создания литературных образцов на тюркском языке, но и использовал при этом большие литературные жанры, характерные для арабоязычной и персоязычной литературе. Последнее наиболее значимо для дальнейшего развития тюркской литературной традиции, которое в этот период было де facto сведено к устному народному творчеству. Новаторство Алишера Навои заключалось в том, что жанровая система тюркской литературы была обогащена жанровыми формами арабской и персидской поэзии.

Литературные эксперименты Алишера Навои основывались не только на виртуозное владение им родного языка, но и на глубокие познания в литературоведении, в частности и по вопросам теории жанров.

В жанровых исследованиях Алишер Навои отталкивался не только от литературоведческих принципов, но и от основ теории музыки. А. Навои был как практикующим музыкантом, так и теоретиком музыки. В силу чего в своих литературоведческих и художественных работах всегда уделял особое внимание музыкальности языка и композиции художественных произведений.

Алишер Навои является одним из редких средневековых литературоведов, последовательно занимающийся научно-понятийным аппаратом литературоведения.

Ключевые слова: Алишер Навои, хамса, газель, туюг, таджнис, кушик, тазкир

Annotatsiya. Alisher Navoiy ijodi tarixiy davrga to‘g‘ri keladi arab, fors va turkiy madaniyatlarning aralashmasi. Alisher Navoiy nafaqat turkiy tilda adabiy namuna yaratishga harakat qilgan birinchilardan biri bo‘lgan, lekin ayni paytda arab va fors adabiyotiga xos yirik adabiy janrlardan foydalangan. Oxirgisi eng muhimi bu davrda amalda og‘zaki xalq ijodiyotiga aylangan turkiy adabiy an‘ananing yanada rivojlanishi uchun. Alisher Navoiyning yangiligi shundan iboratki, turkiy xalqlar adabiyotining janr tizimi arab va fors she’riyatining janr shakllari bilan boyitildi.

Alisher Navoiyning adabiy tajribalari nafaqat uning ona tilini mohirona bilishi, balki adabiy tanqidni chuqur bilishga ham, xususan, janrlar nazariyasiga oid.

Janrshunoslikda Alisher Navoiy nafaqat adabiy tamoyillardan, balki musiqa nazariyasini asoslardan ham ish boshlagan. A. Navoiy ham amaliyotchi sozanda, ham musiqa nazariyotchisi edi. Shu sababdan ham uning adabiy-badiiy asarlarida hamisha tilning musiqaliligidagi, badiiy asar kompozitsiyasiga alohida e’tibor bergan.

Alisher Navoiy o‘rta asrlarning nodir adabiyotshunoslardan biri bo‘lib, adabiyotshunoslikning ilmiy-kontseptual apparati bilan izchil shug‘ullanadi.

Tayanch so‘zlar: Alisher Navoiy, hamse, g‘azal, tuyug‘, tajnis, qushiq, tazkir

Abstract. The work of Alisher Navoi falls on the historical period of mixing the Arab, Persian and Turkic cultures. Alisher Navoi was not only one of the first to attempt to create literary samples in the Turkic language, but he also used large literary genres characteristic of Arabic-speaking and Persian-language literature. The latter is most significant for the further development of the Turkic

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

literary tradition, which during this period was de facto reduced to oral folk art. The innovation of Alisher Navoi was that the genre system of Turkic literature was enriched by genre forms of Arabic and Persian poetry.

Literary experiments of Alisher Navoi were based not only on his masterly mastery of his native language, but also on his deep knowledge of literary criticism, in particular, on the theory of genres.

In the genre studies, Alisher Navoi was repelled not only by literary principles, but also from the fundamentals of music theory. A. Navoi was both a practicing musician and a music theorist. Therefore, in his literary and artistic works, he always paid special attention to the musicality of the language and the composition of works of art.

Alisher Navoi is one of the rare medieval literary critics, consistently engaged in the scientific and conceptual apparatus of literary criticism.

Keywords: Alisher Navoi, hamsa, gazelle, tuyug, tajnis, kushik, tazkir

Творчество Алишера Навои приходится на исторический период смешения арабской, персидской и тюркской культур. При этом в литературных кругах того времени было широко распространено убеждение, что тюркский язык не пригоден для «высокой» литературы. «Официальная» (в специальной литературе чаще используется термин «придворная») литература в тюркских государственных образованиях использовала арабский язык или фарси. Алишер Навои не только одним из первых предпринял попытку создания литературных образцов на тюркском языке, но и использовал при этом большие литературные жанры, характерные для арабоязычной и персоязычной литературе. Последнее наиболее значимо для дальнейшего развития тюркской литературной традиции, которое в этот период было де факто сведено к устному народному творчеству. Новаторство Алишера Навои заключалось в том, что жанровая система тюркской литературы была обогащена жанровыми формами арабской и персидской поэзии. Несмотря на то, что Алишер Навои использовал тюркский язык (если быть точнее – чагатайский язык), по жанровым характеристикам, композиционной структуре, содержательности придерживается эталонов, заложенных Низами Гянджеви. [9, с. 39] Тем самым, Алишер Навои поставил точку в споре о недопустимости использования тюркского языка в «высокой» литературе, сыграл существенную роль в предотвращении ассимиляции тюрков.

В 1483-1485 годах Алишер Навои создает наиболее значимое в своем художественном наследии творение – «Хамсу» («Пятерица»). К «Хамсе» Низами Гянджеви обращались многие восточные авторы (Амир Хосров Дехлеви, Хаджу Кермани, Абдурахман Джами и т.д.), но на тюркском языке «Хамсе» было написано единицами. Например, Алишером Навои, Хамди Челеби (один из основоположников османской турецкой литературы).

Создание произведений подражаний является особой традицией в восточной литературе, известному как «назир». «Назир» предполагает полное

соответствие жанровой и поэтической формы нового произведения ранее принятому образцу. Алишер Навои привнес в «назир» новаторство: соблюдая установившиеся жанровые рамки «Хамсы», обратился к языку, не характерному для данной жанровой формы. Следует подчеркнуть, что на жанровую форму произведения «Хамса» Алишера Навои оказали влияния не только одноименные произведения, ранее созданные авторами, но и иные циклы произведений, созданных восточной литературой: «В истории восточной литературы до Алишера Навои была осуществлена важная работа по созданию циклов произведений – прозаических и стихотворных. Здесь уместно упоминать созданные в прозе «Калилу и Димну», «Тысячу и одну ночь», «Шахнаме» (Абулкасым Фирдоуси), написанную в стихах». [6, с. 8] С учетом этого, несколько спорным является утверждение некоторых исследователей о том, что именно в творчестве Алишера Навои происходит окончательное формирование жанровой формы «Хамсы»: «Но процесс поэтического становления жанра завершился только созданием «Пятерицы» Навои. «Пятерица» превратилась в универсальную художественную систему, стала самостоятельным жанром. Канонические единицы, составляющие жанровую систему и позволяющие считать «Пятерицу» самостоятельным жанром, достигли этапа завершения» [7, с. 48].

«Хамса» не единственное творение Алишера Навои, привнесшее новизну в жанровую систему тюркской литературы. А. Навои способствует появлению на тюркском языке произведений в таких жанровых формах как сакинаме (одним из основоположников данного жанра считается Низами Гянджеви), таркибанд и масnavи, дальнейшему распространению в тюркской литературе жанровых форм таржибанд, кытъа, муаммо, фард, рубай, мусаммат, а также появлению внутри жанровых модификаций отдельных поэтических жанров (например, газелей, касид, кытъа). Перу Алишера Навои принадлежит множество газелей (сохранилось более 3 тысяч газелей). Это один из любимых им поэтических жанров. Примечательно, что Алишер Навои сам определяет ряд жанровых характеристик, присущих его газелям: «Стих Навои состоит из девяти бейтов, одиннадцати, тринадцати бейтов» [3, р. 703]. Следует также особо подчеркнуть для газелей Алишера Навои характерно использование радифа «булибдир», что предполагает использование глагола прошедшего времени при художественном изложении.

Литературные эксперименты Алишера Навои основывались не только на виртуозное владение им родного языка, но и на глубокие познания в литературоведении, в частности и по вопросам теории жанров. Алишер Навои автор ряда произведений по языкоznанию и литературоведению как

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

«Мухакамат-уль-Лугатайн», «Мизан аль-Авзан», «Маджалис ал-нафаис», «Мезан ал-авзан» и т.д. Алишер Навои исследует вопросы языкоznания, стихосложения, в том числе жанровых особенностей аруза, муамма, туюга и т.д. Лингвистические вопросы, в частности соотношение поэтических свойств тюркского, арабского и персидского языков, подняты в работе «Мухакамат-уль-Лугатайн». Основной вывод Алишера Навои - музыкальность, словарный запас, речевые обороты тюркского языка позволяют ему стать языком «высокой» литературы.

Особая заслуга Алишера Навои в исследовании жанровых форм, характерных тюркской литературе. Например, А. Навои особое внимание уделял жанру туюг, а также используемой в данном жанре разновидности рифмы таджнису: «Еще есть размеры, распространенные среди тюрок, в особенности среди чагатайского народа; и они, сочиняя этими размерами свои песни, поют [их] в собраниях. Одна из них – туюг, который состоит из двух бейтов; и стараются произносить таджнис; и размер этот – рамал-и мусаддас-и максур...». [4, с. 91] При этом Алишер Навои проводил сравнительный анализ арабской, персидской и тюркской поэзии, исследуя вопросы о взаимопроникновении жанровых форм. В «Мухакамат ал-лугатайн» А. Навои пришел к выводу, что жанровая форма туюга характерна только для тюркской поэзии и чужда персидской. [1, с. 11-12] Что же касается рифмы таджнис, то А. Навои исследует как вопросы сочетания рифм в отдельных строфах, так и использование омонимов, специфики тезиса и антитезиса, соотношение с другими композиционными строями (например, с композиционным строем в рубаи). [8, с. 88]

В жанровых исследованиях Алишер Навои отталкивался не только от литературоведческих принципов, но и от основ теории музыки. А. Навои был как практикующим музыкантом, так и теоретиком музыки. В силу чего в своих литературоведческих и художественных работах всегда уделял особое внимание музыкальности языка и композиции художественных произведений. Особое внимание Алишер Навои уделял тюркскому песенному народному наследию. Например, произведениям турки, исполняемым так называемыми. [5, с. 94]

Алишер Навои является одним из редких средневековых литературоведов, последовательно занимающийся научно-понятийным аппаратом литературоведения. Так, исследователи литературоведческого наследия Алишера Навои помечают, что в своих работах последний выделяет различное содержание термина «кушик»: в широком смысле как синоним слова поэзия, и в узком – как поэтический жанр. [2, с. 41] В произведении «Мизан аль-Авзан» А.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Навои также исследует внутрижанровые разновидности кушик, в частности аргуштак.

Наряду с литературоведческими произведениями Алишера Навои, научную и историческую ценность представляют его библиографические работы. А. Навои является автором энциклопедического по своему охвату произведения «Мажолис-ун нафоис» созданного в 1490 – 1491 годах, а также получившее правки и дополнения в 1498 году. Жанровую форму «Мажолис-ун нафоис» можно определить, как тазкир. Жанр тазкира был характерен для арабской литературы и предполагает библиографическое описание определенных групп лиц, имеющих единые исторические, культурные, религиозные, философские или географические признаки. Алишер Навои первым из среднеазиатских авторов обратился к данному жанру. Кроме того, «Мажолис-ун нафоис» можно характеризовать и через жанровые признаки антологии. Состоящий из восемь разделов «Мажолис-ун нафоис» содержит в себе информацию о более чем четырех сот поэтах.

Элементы библиографических жанров имеет и такое произведение Алишера Навои как «Хамсатул мутахайирин», созданная в 1492 году. Жанровая форма «Хамсатул мутахайирин» многогранна, характеризуется влиянием также мемуарных и эпистолярных жанров. Так, во «Введении» автор передает свои воспоминания о встрече с Абдурахманом Джами, а в содержание первой и второй глав приводит переписку с А.Джами. Библиографическая составляющая раскрывается в третьей главе «Хамсатул мутахайирин», в которой приводится список произведений А. Джами и читателю предоставляется информация об их создании многих из них. Библиографический характер имеют также такие работы Алишера Навои как «Холоти Сайид Хасан Ардашер» и «Холоти Пахлавон Мухаммад».

Литература:

1. Quatremere M., Chrestomathie en turc oriental, Paris, 1841;
2. Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. Тошкент, 1974;
3. Алишер Навои. Хазойин-ул-маони. III том. Т.: Наука, 1959;
4. Алишер Навоий, Мезонул авзон, Тошкент, 1949;
5. Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. Т.16. Тошкент: Фан, 2000;
6. Валихўжаев Б. Алишер Навоий «Хамса»сининг Шарқ хамсачилиги анъанасида тутган ўрни /в сборнике «Алишер Навоийнинг ижодий мероси ва унинг жаҳоншумул аҳамияти». Тошкент: Фан, 2001;
7. Джуракулов У.Х. Поэтика хронотопа в «Пятерице» Алишера Навои. Автореферат дис. на соискание степени доктора филологических наук. Ташкент, 2017;
8. Орзикев Р. Ўзбек шеърияти жанрлари://Ўқув қўлланма - Самарқанд, 1998;
9. Шайхзода М. Произведения: в 6 т. Т.: Изд. литературы и искусства имени Г. Гуляма, 1972. Т. 4.

ALI ŞİR NEVÂÎ’NİN ANADOLU TÜRK KÜLTÜRÜ VE EDEBİYATINA ETKİLERİ

Salih Şahin¹

Orta Asya’da on beşinci asrin ortalarında parlak bir yıldız olarak doğan Ali Şir Nevâî’nin ziyâsi, Anadolu’dan Rumeli coğrafyasına kadar sirayet etmiş, eserleri ve düşünceleriyle insanlığın aydınlanmasına katkı sağlamıştır. Türk dili ve edebiyatına vermiş olduğu önem ve ihtimam tüm Türk dünyasında yankı bulmuş, Türkçenin gelişmesine büyük katkılar sağlamıştır. Yaşadığı dönemde Anadolu coğrafyasına gelmemiş olmasına rağmen Anadolu insanı tarafından kendisinden biri olarak görülen Nevâî, yazmış olduğu kitapları ile Osmanlı padişahlarından hanım sultanlarına, paşalardan beylere, ulemadan geniş halk kesimlerine kadar etkili olmuştur. Bu makalede Ali Şir Nevâî’nin yazmış olduğu eserlerin Osmanlı coğrafyasındaki etkileri ile Yazma Eser Kütüphanelerinde bulunan eserleri ele alınmış, eserleri hakkında bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelime: Ali Şir Nevâî, Çağatay, Osmanlı, Yazma Kitap, Kütüphane.

1. Çağları Etkileyen Bir Şair, Yazar ve Düşünce İnsanı: Ali Şir Nevâî

Türk-İslam tarihinin en önemli muharrir ve şairlerinden biri olan Ali Şir Nevâî, 15. Yüzyıldan itibaren eser ve fikirleriyle Türk-İslam dünyasını etkileyen bir düşünce insanı olarak ortaya çıkmıştır. Nevâî, kendi yaşadığı coğrafyada olduğu gibi fersah fersah uzaklıkta bulunan Anadolu ve Rumeli coğrafyasında da etkili olmuştur. İstanbul'un fethiyle birlikte Orta Çağ'ın kapanıp Yeni Çağ'ın açıldığı bir devirde yaşayan Ali Şir Nevâî, Osmanlı Edebiyat dünyasının gelişmeye başladığı bir zaman diliminde eserleriyle Osmanlı devlet adamları, şair ve yazarları üzerinde önemli tesirler bırakmıştır.

Bir milletin siyaseten ve edeben tekâmülü, lisanını ıslah etmesi ve genele yaymasıyla mümkündür. Bu tekâmül, Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevâî nezdinde tahakkuk etmiş bir husustur. Sultan Hüseyin'in bizzat Türk dilinde divan ve eserler yazılmasını teşvik etmesi ve Türkçe şiir söyleyenleri büyük ihsanlarla ödüllendirmesi, bu devirde Türkçe eserlerin neşv ü nemâ bulmasını sağlamıştır. Orta Asya'da Türkçeye gösterilen bu ilgi Osmanlı edebiyatının da gelişmesinin başlangıcı olmuştur. O dönemlerde Osmanlı Devleti ile Orta Asya Türk devletlerinin siyasi ilişkilerine büyük katkılar sağladığı siyasi çevreler ve edebi muhitler tarafından dile getirilmektedir.²

Osmanlı şair ve edipleri, Ali Şir Nevâî'yi kendi edebi muhitleri içerisinde görmüşlerdir. Bu düşünce, Ali Şir Nevâî'nin Osmanlı ilim ve edebiyatı içerisinde yaygın bir nüfuzunun oluşmasına ve büyük bir ehemmiyet kazanmasına yol açmıştır. Osmanlı şair ve yazarlarından günümüze intikal eden şiir mecmualarının pek çokunda Nevâî'nin hiç olmazsa birkaç gazelinin yer almaktan olduğu görülür. Bu

¹ Türkiye Yazma Eserler Kurumu, Yazma Eserler İstanbul Bölge Müdürü

² Necip Asım, Muhâkemetü'l-Lügateyn, Dersaadet İkdam Matbaası 1315, s. 1.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

durum Nevâî'nin Osmanlı edebiyatı üzerindeki tesiri ve yerinin ne kadar mühim olduğunu ortaya koymaktadır.

Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu kültürel miras, kökenlerinin dayandığı Orta Asya'dan ve kurulmuş olduğu coğrafyadaki muhtelif medeniyetlerden tevarüs etmiştir. Türklerin 9. Yüzyılda Müslüman olmasıyla birlikte yoğun olarak Arap dünyasından, çeşitli etkenlerle batıya göç etmeleri sonucu da Fars ve Doğu Roma'nın kültürel coğrafyasından etkilenmiş oldukları bilinmektedir. Bu sebeple Osmanlı Edebiyat lisanında Arapça ve Farsça'nın nasıl bir tesiri var ise Çağatayca'nın da mühim tesirlerinin olduğu dikkat çekmektedir. Nitekim Anadolu coğrafyasında Sehi Bey tarafından yazılan ilk tezkirenin (Heşt Behişt) Nevâî'nin Mecâlisü'n-nefâis'inden örnek alınarak yazılmış olduğu bilinmektedir.³

Osmanlı tezkirelerinde Nevâî ile bizzat görüşen bazı şairlerden de söz edilir. Bunların başında Basîrî, Kandî ve Behîstî gelir. Hatta Nevâî'nin şiirlerini Anadolu'ya bizzat getirenin Basîrî⁴ olduğunu Latifi ve Kinalızdade eserlerinde dile getirmektedirler.⁵

Osmanlı döneminin klasik Türk edebiyatında şair ve edipler Ali Şir Nevâî'yi anlamak için Çağatayca öğrenme ihtiyacı hissetmişler, bu amaçla Çağatayca sözlükler hazırlanmış, onun eserleri okunup şerhler yapılmış, onun şiirlerine nazireler yazılmıştır.

Prof. Fuat Köprülü Ali Şir Nevaî'nin Türk edebiyat dünyasında oluşturduğu etkiler hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır:

“XV. asrin son yarısından başlayarak Tanzimata kadar bütün Osmanlı şairleri edebi kültürlerini tamamlamak için Çağatay lehçesini öğrenip Nevâî'nin eserlerini okumuşlar, aynı lehçe ile ona nazireler yazmışlardır. Hindistan sarayları ve İran Türkleri arasında olduğu gibi Anadolu ve Rumeli'de Nevâî'nin eserleri adeta ders olarak okunduğu cihetle onun eserlerini iyice anlayabilmek için hususi lugat kitapları yazılmıştır. Daha XVI. ve XVII. asırlarda bazı müelliflerin Çağatayca'ya Nevâî dili adını vermeleri de onun büyük bir edebi lehçeyi kendi ismiyle adlandıracak kadar muazzam bir şöhret kazandığına delil değil midir? Ahmed Paşa⁶, Mahmud Paşa (Adnî, Ö. 1474), Lâmi-i Çelebî, Fuzuli, Nedim, Şeyh Galip gibi büyük şairlerimizin

³ Günay Kut, Külliyat-ı Nevâî, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2020, s. 12.

⁴ Basîrî: (d. 1466/67-ö. 1534/35) Şair, Türkçe ve Farsça divan sahibi. Herat'da Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevâî'nin hizmetinde bulundu. Nevâî ve Molla Câmî'nin gazelleri ve siparişnâmeleriyle Anadolu'ya geldi. 890/1485-86'da Ali Şir Nevâî'nin bir mektubunu Herat'tan İstanbul'a getirmiştir. Ayrıca Nevâî Divanı'ni Anadolu'ya ilk getiren ve Yusuf ve Züleyha Mesnevîsini Sultan II. Bâyezid'e sunan kişi olarak bilinir.

⁵ Yusuf Çetindağ, Ali Şir Nevâî'nin Batı Türkçesi Divan Edebiyatına Tesiri (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2002, s. 87.

⁶ Aşık Çelebi ve Kinalızâde'nin rivayetlerine göre Nevâî'den Sultan Bâyezid'e gelen 33 gazel, nazire yazılmak üzere Ahmed Paşa'ya verilmiştir. (Yusuf Çetindağ, a.g.t., s. 137)

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

üstاد olarak tanıdıkları Nevâî’yi, bundan sonra da Türk gençliğine bütün büyülüğüyle tanıtmak, bizim için milli ve ilmi bir vazifedir.”⁷

Çağatayca’yı klasik bir şiir ve nesir dili haline getiren Ali Şir Nevaî, Türk edebiyatına birbirinden değerli manzum ve mensur olmak üzere 29 eser kazandırmıştır. Bunlar divanlar, mesneviler, tezkireler, hal tercümeleri, dil-aruz ve muammalar, dini ve ahlaki eserler, tarihi eserler ve belgeler olarak sıralanabilir.

Ali Şir Nevâî’nin muhtelif konularda yazmış olduğu eserlerin nüshaları dünyanın muhtelif kütüphanelerinde yer almaktadır. Bu nüshalar çeşitli zamanlarda ve mekanlarda yazılmış veya istinsah edilmiştir. Hamid Süleyman’ın 1973 yılında yaptığı çalışmasında; “Nevayı eserlerinin yazma nüshalarının dünyanın yüzden fazla kütüphanesinde bulunduğu, bilinen nüshalarının ise 3500’den fazla olduğu” kaydedilmektedir.⁸ Agah Sırrı Levend ise Türkiye Kütüphanelerinde bulunan Nevaî eserlerinden 91 nüshanın tavsifini yapmıştır.

Ali Şir Nevâî’nin eserlerinin yer aldığı kütüphane ve koleksiyonların izi sürüldüğünde Nevâî’nin kitaplarının Osmanlı Sultanlarından Paşalarına, Hanım Sultanlardan Ev Hanımlarına, Tekkelerden Medreselere kadar yaygın kazandığı, takip edildiği ve okunduğu görülmektedir.

2. YAZMA ESER KÜTÜPHANELERİ’NDE BULUNAN ALİ ŞİR NEVAİ ESERLERİ

Ali Şir Nevaî’nin Eserleri, Payitaht İstanbul’dan Anadolu Şehirlerine Kadar Yaygınlık Kazanmıştır:

1453 senesinde İstanbul’un fethiyle birlikte Osmanlı Devleti bir imparatorluğa dönüşmeye başlamıştır. Fatih Sultan Mehmed, devletin idari merkezi yaptığı İstanbul’u aynı zamanda bir kültür merkezi haline getirmek istediğiinden fetihten kısa bir süre sonra Fatih Vakfiyesi’nde “büyük cihad” olarak adlandırılan şehri yeniden inşa faaliyetine girişmiştir. Osmanlı İstanbul’unda ilk kültür müesseselerinin temeli bu dönemde atılmıştır. Fetihten sonra yapılan ilk binalardan biri olan Beyazıt’taki Eski Saray aynı zamanda şehrin yeni sahiplerinin ilk kütüphanesini de barındırmaktaydı.⁹

Fatih Sultan Mehmed, İstanbul’da kendi adını taşıyan Fatih semtinde yaptırmış olduğu külliyesinde cami ve imarethanenin yanında dört de medrese yaptırmıştır. Bu medreselerin yanına birer de kütüphane kurdurmuştur. Topkapı Sarayı’nda bir kütüphane tesis etmiş, oğlu II. Beyazıt bu kütüphaneyi daha da zenginleştirmiştir.

⁷ Fuat Köprülü, Edebiyat Araştırmaları 2, İstanbul 1989, s. 436.

⁸ Saidbek Boltabayev, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 13, Sayı: 25, Ocak 2023, s. 112.

⁹ İsmail Erünsal, İstanbul Ansiklopedisi s. 578.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Sultan II. Beyazıt döneminde Ali Şir Nevâî'nin eserlerinin Sultan'a takdim edilmek üzere 1500 yılının başlarında İstanbul'a kadar geldiği Devlet Arşivi belgelerine yansımış bulunmaktadır.¹⁰

Fatih Sultan Mehmed'in tesis etmiş olduğu bu kütüphanelerin bir kısmı ile Osmanlı döneminde kurulan birçok Sultan, Hanım Sultan, Paşa, Bey ve Ulema'ya ait kitaplar günümüzde Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bu koleksiyonlar ile Türkiye Yazma Eser Kurumu'na bağlı diğer kütüphanelerde yer alan Ali Şir Nevâî'ye ait yazma kitaplardan tespit edebildiklerimiz şunlardan ibarettir:

Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Koleksiyonu'nda; Ali Şir Nevaî'ye ait kitaplardan Lugat-ı Nevâî (No: 05242), Münâcâtnâme (No:04056), Dîvân (No: 03886 ve 03887), Hamse (No: 03754 ve 03755 [İstinsah tarihi: 895]), Mecâlisü'n-Nefâ's (No: 04065) isimli kitaplar yer almaktadır.

Sultan I. Mahmud tarafından 21 Nisan 1740 tarihinde kurulan Ayasofya Koleksiyonu'nda; Mecâlisü'n-Nefâ's (No: 02045), Nazmü'l-Cevâhir, Hayretü'l-Ebrâr (No: 04334 [İstinsah tarihi: 903]), Dîvân, Terceme-i Hadîs-i Erba'în (No: 03981[İstinsah tarihi: 889]), Lugât-ı Abuşka (No: 04748), Seb'ati Ebhûr (No: 04682), İskendernâme, Ferhâd ü Şîrîn, Leylâ ve Mecnûn, Seb'a-i Seyyâre, Hayretü'l-Ebrâr (No: 3854 [İstinsah tarihi: 889]); Sultan III. Osman b. Mustafa tarafından kurulan Nuruosmaniye Koleksiyonu'nda; Lugat-ı Nevâî (No: 04847), Tuhfetü'l-Efkâr (No: 04976), Dîvân (No: 03850), Seb'atü Ebhur (No: 04752), Lugat-ı Nevâî (No: 04848), Dîvân (No: 03881, 04970, 03880[İstinsah tarihi: 956], 03999); Sultan II. Abdülhamid tarafından kurulan Beyazıt Yazma Kütüphanesi'ne Bezm-i Âlem Valide Sultan Koleksiyonu'ndan intikal eden Dîvân (No: 05691) isimli kitapları sayabiliriz.

Ali Şir Nevâî'nin kitapları Osmanlı devlet adamı ve bürokratlarının da ilgi alanına girmiştir ve birçok koleksiyonda yer almıştır. Vakanüvis ve Takvim-i Vekâyî Nazırı olan Sahaflarşeyhizâde Esad Efendi Koleksiyonu'nda Seb'atü Ebhur¹¹ (No: 03217), Manzûm Târih-i Pâdişâhân-ı Îrân (No: 03782), Kit'a min Seb'a-i Seyyâre (No: 03429), Hayretü'l-Ebrâr (No: 02578), Mecâlisü'n-Nefâ's (No: 01675), Hadis-i Erba'în Tercümesi (No: 01441); Emir Hoca Kemânkeş Koleksiyonu'nda (1135/M. 1722-1723); Dîvân-ı Nevâî (No: 00454); Reisulküttab Mustafa Efendi Koleksiyonu'nda; Seb'atü Ebhur (No: 01087); III. Selim devri şeyhülislamlarından Mustafa Âşır Efendi Koleksiyonu'nda Terceme-i Çihil Hadîs (No: 00041); Edirne Kadısı Carullah Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu'nda Mecâlisü'n-Nefâ's (No: 01573[İstinsah tarihi: 934]); III. Mustafa döneminde iki defa şeyhülislam olan

¹⁰ BOA. TS. MA. e. 777/7 ; 29.05.905; 1 Ocak 1500.

¹¹ Kitabın temellük kaydında İbrahim b. es-Seyyid Zeynelabidin el-Merhum el-Muallim Sultan Abdülmecid Han ibaresinin bulunması, kitabın Sultan Abdülmecid'in hocasının oglundan intikal ettiğini göstermektedir.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu’nda Tezkiretü’s-Şu’arâ (No:2661); Sultan II. Mahmud’un danışmanlarından Halet Efendi Koleksiyonu’nda Nesîmü'l-Huld (No: 00815); Defterdar Atîf Efendi Koleksiyonu’nda Seb’atü Ebhur (No: 02718); Darphane, Matbah, Bina ve Tersane Eminlikleri görevinde bulunmuş Hacı Selim Ağa’nın Üsküdar’da yaptırmış olduğu ve günümüzde halen faal durumda bulunan Hacı Selim Ağa Kütüphanesi Koleksiyonu’nda Lugat-ı Çağatay (No: 01215); Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu’nda Sedd-i İskenderî (No: 04829), Dîvân (No: 03625), Risâle-i Telâzümat-ı Eş’âr (No: 02931); 18. yüzyılın son çeyreğinde Sultan I. Abdülhamid’in oğlu şehzade Mehmed’e lalalık yapmış olan ve Hafız İsmail Efendi ismiyle de anılan Lala İsmail Koleksiyonunda Nevaî Divanı (No:00496), Lugat (No: 00669), Mahbûbü'l-Kulûb (No: 00251 ve 00252); Osmanlı Müftüsü Bağdatlı Vehbî koleksiyonunda Gazeliyyât (No: 01699M)¹²; Çelebi Abdullah Koleksiyonu’nda Dîvân-ı Nevâî (No: 00295); Zühdü Bey Koleksiyonu’nda Dîbâce-i Dîvân-ı Ali Şir Nevâî (No: 00157); Darphane Emini Yusuf Ağa’nın Konya’da bulunan kütüphanesinde Dîvân (No:YY0000006623) ve Hamse-i Nevâî (No:YY0000006627); Bursa İnebey Kütüphanesi’nde Sâkînâme (No: 2393) Zübdetü'l-Hakâ'ik ve Tecrîdi'l-Halâ'ik (No: 760), Ulucami Koleksiyonu’nda İskndernâme (No: 2662), Haraççı Koleksiyonu’nda Lugat-ı Çağatay (No: 1427); Yine Osmanlı devlet adamı ve paşalarından Hekimoğlu Ali Paşa Koleksiyonu’nda Dîvân (No: 00640 ve 00632); Şehid Ali Paşa Koleksiyonu’nda Hayretü'l-Ebrâr (No: 02156), Sirâcü'l-Müslimîn (No: 01634), Terceme-i Çihl Hadîs (No: 00538); Kılıç Ali Paşa Koleksiyonu’nda Mecâlisü'n-Nefâ'is (No: 00781), Nazmü'l-Cevâhir (No: 00781); Ankara Milli Kütüphane Koleksiyon’unda Nevâî Dîvânı (No: 06 Mil Yz A 8158); Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi Kataloğu’nda Dîvân-ı Ali Şir Nevâî (No: 06 Hk 59 ve 06 Hk 3377) kitapları yer almaktadır.

Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde yaşayan ve 1924 senesinde İstanbul’da vefat eden şair, bürokrat ve ilim adamlarından Ali Emiri Efendi, 16 bin ciltten oluşan kütüphanesini bağışlayarak Millet Kütüphanesi’ni kurmuştur. Haberini aldığı bir kitap için Yemen’e gitmeyi göze alacak kadar kitap sevdalısı olan Ali Emiri Efendi, Ali Şir Nevâî’ya ait birçok yazmaya kütüphanesinde yer vermiş ve günümüze kadar gelmesini sağlamıştır. Emiri Efendi’nin Millet Kütüphanesi’nde bulunan bu kitaplar; A.E. Farsça Koleksiyonu’nda bulunan Tuhfetü'l-Efkâr (No:0189), Terceme-i Hadîs-i Erba‘în (No: 0976), A.E. Manzum Koleksiyonu’nda Dîvân-ı Nevâî (No: AEMnz465, 466), Terceme-i Çihl Hadîs (No: AEMnz807), A.E. Tarih Koleksiyonu’nda Mecâlisü'n-Nefâ'is (No: 779) A.E. Farsça Koleksiyonu’nda

¹² Nevaî’ye ait seçme gazeller, talik hatla yazılmıştır. Kitabın müstensihi olan Dağıstanî Hüseyin Nazım Efendi, “hengâm-ı pîrîde ve mevsimi şitânın bir gecesinde yazmış oldukları bazı gazeliyat nevidir” kaydını düşmüştür.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Terceme-i Hadîs-i Erba‘în (No: 01028), Muhâkemetu'l-Lugateyn (No: 06 Mil Yz A 371) isimli kitaplardır. Yine İstanbul Üniversitesi Eski Türk Edebiyatı hocalarından Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan Koleksiyonu’nda Mahbûbü'l-Kulûb (No: 00097) kitabı da Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi’nde yer almaktadır.

Osmanlı döneminde tekke ve dergahlar bir eğitim merkezi işlevini görmüşlerdir. Halkla iç içe olan bu müesseseler, geniş halk kesimlerinin eğitilmesinde ve dini-edebî duyarlılık ve nitelik kazanılmasında etkili olmuşlardır. Kitaba ve bilgiye ulaşmanın zor olduğu bu dönemlerde, tekkelerde kurulan kütüphaneler, halkın kolayca ulaşabileceği ve istifade edebileceği ilim ve bilgi menbaları olmuşlardır.

Bu tür eğitim merkezlerinden Mevlevî tarikatına ait zaviye, dergâh ve âsitanelerin merkezi konumunda bulunan Mevlevihaneler, Mevlâna Celaleddin Rumî’nin Mesnevisi ve diğer eserlerinin okunduğu mekanlardır. Mesnevihane adı da verilen Mevlevihanelerde bu eserlerin yanı sıra Ali Şir Nevâî'nın eserlerinin de okunduğunu Nevâî'ye ait birçok kitabın koleksiyon ve temellük kayıtlarından anlaşılmaktadır. İstanbul'da bulunan Galata Mevlevihanesi’nde Divan (No: 00072, Dîvân-ı Fânî (No: 00117), Garâ'ibü's-Sîgâr (No:00116); Şehid Ali Paşa Koleksiyonu’nda bulunan Dervîş Osman el-Mevlevî'ye ait Sirâcü'l-Müslimîn (No: 01634); Kütahya Mevlevihanesi kütüphanesinde bulunan Nevâî Divâni (Vahid Paşa No: 1601) gibi eserlerin bulunması, Nevâî'ye ait eserlerin Mevlevihanelerde çokça okunduğunu göstermektedir.

Ali Şir Nevâî'nın eserlerinin Osmanlı toplumunda İstanbul dışındaki taşra halkı arasında da rağbet gördüğü, takip edildiği ve okunduğu görülmektedir. Afyonkarahisar'da Rüstem Paşa Camii müezzinî Süleyman b. Ahmed'in temellükünde olan Mahbûbü'l-Kulûb (Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi, No: 03 Gedik 17466), Hayriye Hanım temellük kayıtlı Garâibü's-Sîgar (Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi No: 30214) ile Erzurumlu Aişe Sîdîka Hanım ve İzzeddin el-Konevi isimli okuyucuların temellük kayıtlarından (Dîvân, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar Koleksiyonu, No: 06613[İstinsah tarihi: 948]) Ali Şir Nevâî'nın eserlerinin bu şehrlerde de okunup takip edildiğini göstermektedir.

3. BEYAZIT YAZMA ESER KÜTÜPHANESİ VE ALİ ŞİR NEVAYI YAZMALARI

3.1 Bâyezid Umumi Kütüphanesi'nin Kuruluşu:

Bâyezid Kütüphanesi, Osmanlı Devleti'nin ilk resmi kütüphanesi olarak Sultan II. Abdülhamid döneminde kurulmuştur. Kütüphane-i Umûmî-i Osmanî, Kütüphane-i Maarif, Beyazıt Kütüphane-i Umûmîsi ve İstanbul Devlet Kütüphanesi isimleriyle de adlandırılan Beyazıt Kütüphanesi'nin kuruluş

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

çalışmalarına 1297/1880 yılında başlanmış ve 27 Haziran 1884 tarihinde bir Cuma günü kütüphane hizmete açılmıştır.

3.2 Beyazıt Kütüphanesi'nin Kuruluş Gerekçesi:

Sultan II. Abdülhamit tarafından 9 Zilkade 1299/22 Eylül 1882 tarihinde yayınlanan bir iradede kuruluş gerekçesi şöyle ifade edilmektedir: “*İstanbul'da maruf ve meşhur olan kütüphanelerden başka bazı cami, türbe ve muhtelif yerlerde atıl durumda kalan kitaplardan hiçbir şekilde faydalananılamamaktadır. Bu kitapların zamanla mahv ve telef olmakta olduğu iştilmektedir. Özellikle Rumeli topraklarının bir kısmının elimizden çıkışmasından sonra bu bölgelerden gelen yoğun göçlerle birlikte İstanbul'a gelen muhacirlerin yanlarında getirdikleri ve muhtelif yerlere bırakıkları kitapların toplanarak muhafaza altına alınması, yine terkedilen muhtelif topraklarda kalan kütüphanelerin satın alınması, ülke genelinde neşredilen yayınların bir nüshasının kütüphaneye gönderilmesi ve bu yollarla kütüphanenin zenginleştirilerek birçok okuyucuya hizmet vermesi*”¹³ olarak belirtilmektedir.

Sultan II. Abdülhamid tarafından verilen Beyazıt umumi Kütüphanesi'nin Kuruluş İradesi

Kütüphanenin resmi olarak açılmasının akabinde muhtelif koleksiyonlardan buraya getirilen kitaplar ve bağışlar yoluyla kitap sayısı hızla artmış, kuruluşun üçüncü yılında 4164, dördüncü yılında 7068, 1889-90 yılında 8054 kitaba ulaşmıştır. Bu sayı, kütüphanenin kuruluşunun 30. yılında yani 1329/1914 yılında ise 23.320 kitaba ulaşmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nde uluslararası ölçüde kataloglama işinin uygulamasına ilk defa Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde başlanmıştır. 1942 yılında kütüphaneye iki adet 48 gözlü fiş dolabı yaptırılmış ve 1943-44 yıllarında yazar ve kitap adlarına göre iki ayrı fiş kataloğu oluşturulmuştur.

Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nin daha iyi şartlarda hizmet verebilmesi için 2008 yılında başlayan restorasyon çalışmaları 2014 yılı Ağustos ayında tamamlanmıştır.

¹³ BOA. İ. DH. 1295-2/102038

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Beyazıt Devlet Kütüphanesi tarafından kullanılan Beyazıt İmarethanesi binası, 28. 12. 2010 tarih ve 6093 sayılı kanun ile kurulan Türkiye Yazma Eserler Kurumu Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi’ne tahsis edilmiştir. 10.10.2014 tarihinden itibaren Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi’nin kuruluş çalışmalarına başlanılmıştır. Bu çerçevede Beyazıt Devlet Kütüphanesi’nde bulunan 50 bin civarındaki Yazma ve Nadir Eserlerin devir teslimi yapılarak Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi kurulmuştur.

Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi’nin kurulması, yazma ve nadir kitapların bu kütüphaneye devredilmesiyle birlikte, kitapların dijital kataloglama çalışmalarına da başlanılmıştır. Bu çerçevede Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu’nda bulunan 4317 adet kitabı tamamı, Beyazıt Umumi Koleksiyonu’nda bulunan 38114 adet yazma ve basma eserin de % 80 itibariyle katalog bilgileri tamamlanmış durumdadır.

Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi’nde bulunan yazma eserlerin tamamına yakını dijital ortama aktarılmış bulunmaktadır. İsteyen yerli ve yabancı okuyucuya kısa süre içinde kitapların dijital kopyası verilmektedir.

Yazma Eserler Kurumu’nun yazma ve nadir eserlerin otomasyonu projesi çerçevesinde; 24 kütüphaneye ait 252 koleksiyonda bulunan 600.000'e yakın yazma ve matbu eserin katalog bilgisi ve 400.000'e yakın eserin dijital görüntüsünü ihtiya eden Yazma Eserler Veri tabanı Ağustos 2023 tarihinde okuyucuya açılmıştır.

3.3 Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi’nde Bulunan Ali Şir Nevâî Yazmaları:

Türk dünyasının ortak değeri olan, eserleri birçok kesim tarafından okunan her dönemde saygı ile yâd edilen Ali Şir Nevâî'nin Türkiye Yazma Eser Kütüphanelerinde birçok eseri bulunmaktadır.

Bu eserlerden bir kısmı hakkında yukarıda bilgiler verilmiştir.¹⁴ Beyazıt Yazma Eser kütüphanesinde de 4 adet yazma eseri bulunan Nevâî'ye ait bu yazmaların yer aldıkları koleksiyonlar, isimleri, nitelikleri ve fiziksel özelliklerini sunlardan ibarettir:

مەجمۇن ئەوون / Nevâî

Mecmû'a-i Nevâî, Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi Beyazıt Umumi Koleksiyonu 5757 demirbaş numarasında kayıtlı bulunmaktadır. Mecmua, 42+III yapraktan oluşmakta, 180X103 mm, yazı boyutu ise 110 mm 60 mm'dir. Sayfa satır sayısı 9'dur. Nefis bir Ta'lik ile yazılmıştır. Mecmua'nın sayfa 1b'de tezhipli serlevhası bulunmakta ve serlevhanın içinde Mecmuâ-i Nevâî yazmaktadır. Sayfalar

¹⁴ Türkiye Kütüphanelerinde bulunan Nevâî yazmaları Agâh Sirri Levend tarafından yayınlanmıştır. (A. Sirri LEVEND, "Türkiye Kitaplıklarındaki Nevâî Yazmaları" TDAY Belleten, Ankara 1958.) Daha sonraki araştırmalarla bu eserlerin sayısının daha fazla olduğu tespit edilmiştir.

cetveller halinde altı bölüme ayrılmış, satırlar bu bölümlerin içine yazılmıştır. Kâğıdı mat, hafif kahve, mavi ve kırmızı tonlardadır. Kitap 1b’de başlamakta 42b’de sona ermektedir.

Cildi kahverengi meşin, cilt kenarında zencerek bulunmakta ve miklebi bulunmamaktadır. Cild daha önceki dönemlerde tamir görmüştür.

Başta, ortada ve sonda Beyazıt Kütüphanesinin ve eseri vakfeden Mehmed Esadü'l-Mevlevî'nin mühürleri basılı bulunmaktadır. Zahriye sayfalarında bazı gazeller ve beyitler de yer almaktadır.

3.3.2 Dîvân / دیوان

Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi Beyazıt Umumi Koleksiyonu 5691 demirbaş numarasında kayıtlı bulunmaktadır. Divan’ın müstensihi Âlimüddin b. Şeyh Ahmed el-Aksiketî(Horasan)dir. İstinsah tarihi H. Cemaziyelahir 961(M. Haziran 1554)'dır. Divan, II+352+I yapraktan oluşmakta, ebadıX..... mm, yazı boyutu isemm....'dir. Sayfa satır sayısı 15'dir. Nefis ta'lik hat ile âbâdî kâğıda yazılmıştır. Divan’ın 1b’de tezhipli serlevhası bulunmakta ve içindeyazmaktadır. Sayfalar her bölüme göre cetveller halinde böülümlere ayrılmış ve her bölümün başında serlevha bulunmaktadır. 1b-79b arasındaki serlevhalara tezhib yapılmış, 80a-352a arasındaki serlevhalarda boşluk bırakılmıştır. Kitap 1b’de başlamakta 352a’dan bitmektedir.

Kitabın zahriye sayfasında adı “Divân-ı Molla Nevâyî kaddese sırrihu'l-âlî el-müsemmâ bi-Bedâyi'u'l-Vasat” olarak yazılmış. Yazıldan bu isminin sonradan ilave edildiği anlaşılmaktadır. Kitap Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu’nda da bu adla tanıtılmıştır.¹⁵ Nüsha incelendiğinde Divan’da 1194 gazel bulunması dört divandan seçme şiirleri ya da dört divandaki şiirleri karışıkça toplayan bir yazma olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶

Kitabın cildi deri olup kenarında zencerek, ortasında şemse bulunmaktadır. Cildin miklebi bulunmaktadır.

Kitabın baş ve sondaki zahriye sayfalarında Bezm-i Âlem Vâlide Sultan’ın vakıf kaydı ve mührü bulunmaktadır. Bezm-i Âlem Vâlide Sultan, (1807-2 Mayıs 1853; İstanbul) Osmanlı Padişahı II. Mahmud'un eşi ve Padişah Sultan Abdülmecid'in annesidir. Bezm-i âlem “Dünya Meclisi” anlamına gelmektedir. Osmanlı valide sultanlarının en tanınmışlarından biri olan Bezm-i Âlem Valide Sultan, kurmuş olduğu hastane, okul ve diğer hayır kurumlarıyla bilinmektedir. Günümüzde İstanbul’da adına kurulmuş bir üniversite bulunmakta, özellikle sağlık alanında eğitim ve hizmetlerine devam etmektedir.

¹⁵ Aziz Berker Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1947, s. 55.

¹⁶ Kaya Türkay, Ali Şir Nevâyî, Bedâyi'u'l-Vasat, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ankara 1888, s. XVII.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

(لا شعراًء ت ذكره / ملخص المحتوى)

Mecâlisü'n-Nefâis, Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu 2661 demirbaş numarasında kayıtlıdır. Eserin müstensihi ve yazım tarihi bulunmamaktadır. Eser, I+88+I yapraktan oluşmakta, ebadıX..... mm, yazı boyutu isemm....'dir. Sayfa satır sayısı 19 satırdır. Ta'lik hat ile yazılmıştır. Eser, tezhipli serlevhası bulunan 1b'den başlamakta, 88b'de son bulmaktadır. Eserin baş kısmındaki zahriye sayfasında Mühürdar Karahasanağazâde Mustafa'nın 20 Şaban [11]96/31 Temmuz 1782 tarihli temellük kaydı ve mührü bulunmaktadır.

3.3.4 Garâ'ibü's-Sîgâr. / راغصلابیارغ

Beyazıt 30214 demirbaş numarasına kayıtlı olan eser, Nevâî'nin çocukluğundan yirmili yaşlara kadar olan şiirlerini ihtiva eden Garâ'ibü's-Sîgar 'dan seçme şiirlerin yer aldığı anlaşılmaktadır. Nüshanın müstensihi ve yazım tarihi bulunmamaktadır. Eser II+ 201+I yapraktan oluşmakta, ebadı 235X150mm, yazı boyutu ise 180 X100 mm'dir. Sayfa satır sayısı 17 satırdır. Ta'lik hat ile yazılmıştır. Eserin iki adet tezhipli serlevhası bulunmakta iken bu serlevhalar kesik durumda bulunmaktadır. Eser, 1b'den başlamakta, 201a'da son bulmaktadır. Eserin baş kısmındaki zahriye sayfasında Hayriye Hanım adına temellük kaydı ve mührü bulunmaktadır. Eser Kütüphane'ye Hakkı Tarık Us koleksiyonundan intikal etmiştir. Hakkı Tarık Us, (1889; Gördes, Manisa-21 Ekim 1956, İstanbul) Türk yazar, öğretmen, siyasetçi ve koleksiyoncu olarak bilinmekte ve Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde büyük bir süreli yayınlar koleksiyonu bulunmaktadır.

4. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi’nde Bulunan Ali Şir Nevâî Yazması:

4.1 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri YB 010 s 01203 numarasında kayıtlı bulunan ve Arnavutluk Arşivinden intikal eden yazma eser, Garâ'ibü's-Sîgar'ın noksan bir nüshasıdır. Yazma Eser'in kapağında "Nevâyi Divâni Vakf-ı Dergâh-ı Koniçe" kaydı bulunmaktadır. Koniçe günümüzde Yunanistan'ın Epir Bölgesinde ve Arnavutluk sınırına yakın bir mevkide bulunmaktadır. Eserin zahriye kaydında es-Seyyid İsmail bin (?) Sururi'nin temellük kaydı ve mührü ile Ali bin Halil'in temellük mührü bulunmaktadır.

Cildi mukavva ve ebru kaplamalı olan yazmanın II zahriye sayfalarında muhtelif şiirler yer almaktadır. Eser, 2b'den başlamakta ve 23a'da sona ermektedir. Eserde serlevha ve tezhib bulunmamaktadır. Ebadı 32X15mm, satır

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

sayısı 19’dur. Eser eksik bir nüsha olduğundan müstensihi ve tarihi bulunmamaktadır.

Sonuç

XV. Yüzyılın ortalarında Orta Asya Türk dünyasında Türkçenin parlak bir yıldızı olarak doğan Ali Şir Nevâî, devletine milletine sadakatle hizmet etmiş bir vezir-i sahiptedbîr olduğu gibi, Çağatay Edebiyatını zirvelere ulaştıran büyük bir edip olarak tarihte isim bırakmıştır. Nevâî yalnızca kendi yaşadığı coğrafyanın değil tüm Türk dünyasının ortak değeri olmuş, eserleri “Anadolu ve Rumeli’de, Azerbaycan’dı, İran ve Irak’ta, Kırım’dı, Volga boyalarında, Türkmenler arasında, hatta Hindistan’daki Türk saraylarında”¹⁷ okunarak, düşünce ve fikirlerinden müstefid olunmuştur. Her dönemde saygı ile yâd edilen Ali Şir Nevâî’nin bir çok eseri Osmanlı Devleti’nden günümüz Türkiye’sine miras kalmış, muhtelif kütüphanelerde birçok eseri bulunmaktadır. Şüphesiz çok kıymetli olan bu eserlerin her biri kemiyet ve keyfiyet yönü ile ele alınıp incelenmeli, gelecek nesillere bir rehber olarak değerlendirilmelidir.

Bu makalede Türkiye Yazma Eserler Kurumu Kütüphane Koleksiyonlarında yer alan ve tarafımızdan tespit edilebilen Ali Şir Nevâî yazmaları hakkındaki bilgileri öz olarak okuyucularla paylaşmaya çalıştık. Büyük bir edip ve düşünce insanı olarak Nevâî’nin Anadolu Türklüğü üzerindeki tesirleri, etkileri ve kitaplarının bulunduğu kütüphane koleksiyonları hakkında kısa bilgiler verdik. Umulur ki vermiş olduğumuz bu bilgiler ilim erbâbı ve Nevâî araştırmaları için faydalı olur.

¹⁷ Fuat Köprülü, age.

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

NIZOMIY GANJAVIY VA ALISHER NAVOIY “XAMSA”LARINING GENEZISI HAKIDA

Яшар Қосим,
филология фанлари доктори,
Озарбойжон Миллий Илмлар
академияси, Низомий Ганжавий
номидаги Адабиёт институтининг бош
илмий ходими

Xülasə. “Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvai “Xəmsə”lərinin genezisinə dair” məqaləsində dahi Azərbaycan və özbək şairləri Nizami Gəncəvi və Ə.Nəvainin bir sənətkar kimi formalasmasında və yetişməsində həllədici rol oynamış şairlərin yaradıcılığı nəzərdən keçirilir. İlk dəfə olaraq, Şərqi iki böyük sənətkarının yaradıcılığının mənşəyi və ədəbi, dini-fəlsəfi mənbələri haqqında müqayisəli şəkildə fikir yürüdürlür. Nizami Gəncəvinin əsərlərinin meydana gəlməsində Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin yanaşı iştirak etdiyi vurğulanır. Nizami özündən əvvəlki möhtəşəm və müqəddəs yazılı abidələrlə bağlı olduğu kimi, özündən sonraki böyük sənət nümunələri ilə də qırılmaz surətdə, yaxından əlaqədə olduğu yuxarıdakı təhlillərdən məlum olur.

Ümumtürk bədii təfəkkürü tarixində İslam-əruz poetikasına keçidin növbəti mərhələsi məhz XIII-XV əsrlərə təsadüf edir və bu mərhələnin ən qüdrətli nümayəndəsi dahi özbək şairi Ə.Nəvaidir. Türk şairlərinin ənənəvi və doğma heca şeir mədəniyyətindən ərəb-fars poetikasına keçidi prosesinin məhz bu dövrdə reallaşdığını nəzərə alsaq, Ə.Nəvayinin sələfləri son dərəcə məsuliyyətli bir milli vəzifəni yerinə yetirdiklərini təsəvvür etmək olar. Eyni zamanda, Nəvayi yaradıcılığının və ümumən, türkdilli klassik eposun yüksək zirəvsi sayılan Nəvayi “Xəmsə”sinin əsas ədəbi-estetik və ictimai-fəlsəfi mənbələri də, farsdilli bədii abidələrdən sonra, məhz bu dövrdə meydana gəlmiş epik nümunələrdir. N.Gəncəvi, Ə.X.Dəhləvi, Ə.Cami və başqaları kimi fars dilli klassiklərlə bir sıradan Qütb, Mövlana Lütfi, Heydər Xarəzmi, Dürbek və başqaları türk bədii təfəkkürü tarixində dahi Nəvayinin qüdrətli sələfləri kimi şöhrətlənmiş sənətkarlardır.

Açar sözlər: Ə.Firdovsi, Yusif Xas Hacib, N.Gəncəvi, Ə.X.Dəhləvi, Ə.Cami, Ə.Nəvayi, Qütb, Heydər Xarəzmi, Mövlana Lütfi.

Резюме. В статье «О генезисе «Хамсы» Низами Гянджеви и Алишера Навои» рассматривается творчество поэтов, сыгравших решающую роль в становлении и развитии великих азербайджанских и узбекских поэтов Низами Гянджеви и А. Навои как художника. Впервые проведен сравнительный анализ истоков и литературных, религиозных и философских источников творчества двух великих художников Востока. Подчеркивается, что восточная и западная культуры сосуществуют в формировании творчества Низами Гянджеви. Из приведенного выше анализа ясно, что Низами был неразрывно связан с великими произведениями искусства, пришедшими после него, а также с величественными священными письменными и литературными памятниками, которые ему предшествовали.

Следующим этапом в истории общетуркской художественной мысли является переход к исламо-эрзской поэтике в XIII-XV вв., и наиболее ярким представителем этого этапа является великий узбекский поэт А. Навои. Если учесть, что в этот период произошел процесс перехода тюркоязычных поэтов от традиционной и родной слоговой поэзии к арабско-персидской поэтике, то можно представить, что предшественники А. Навои выполнили чрезвычайно ответственную общенациональную задачу. В то же время основные литературно-эстетические и социально-философские источники «Хамсы» Навои, считающегося наивысшей вершиной творчества Навои и тюркоязычного классического эпоса в целом, являются образцами эпоса, возникшими в этот период после памятников персидоязычного словесного искусства. Наряду с восточными классиками, такими как Н. Гянджеви, А.Х. Дехлеви, А.Джами и другие, а также Кутб, Мевлана Лутфи, Гейдар

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Хarezmi, Дурбек и другие известные художники сыграли решающую роль в развитии тюркоязычной художественной мысли и они были могущественные предшественники великой Навои.

Ключевые слова: А. Фирдовси, Юсиф Хас Хаджиб, Н. Ганджеви, А.Х. Дехлави, А.Джами, А.Навои, Кумб, Гейдар Харезми, Мевлана Лютфи.

Summary. The article “On the genesis of“ Khamsa ”by Nizami Ganjavi and Alisher Navoi” examines the work of poets who played a decisive role in the formation and development of the great Azerbaijani and Uzbek poets Nizami Ganjavi and A. Navoi as an artist. For the first time, a comparative analysis of the origins and literary, religious and philosophical sources of creativity of two great artists of the East is carried out. It is emphasized that Eastern and Western cultures coexist in the formation of the work of Nizami Ganjavi. It is clear from the above analysis that Nizami was inextricably linked with the great works of art that came after him, as well as with the majestic sacred written monuments that preceded him.

The next stage in the history of common Turkic artistic thought is the transition to Islamic-Eruz poetics in the 13th-15th centuries, and the most prominent representative of this stage is the great Uzbek poet A. Navoi. Considering that during this period the process of transition of Turkish poets from traditional and native syllabic poetry to Arabic-Persian poetics took place, it can be imagined that A. Navoi's predecessors fulfilled an extremely responsible national task. At the same time, the main literary-aesthetic and socio-philosophical sources of Navoi's Khamsa, considered the highest peak of Navoi's creativity and the Turkic-speaking classical epic in general, are examples of the epic that arose in this period after the monuments of Persian verbal art. Along with oriental classics such as N. Ganjavi, A.Kh. Dehlevi, A. Jami and others, Qutb, Mevlana Lutfi, Heydar Kherezmi, Durbek and other famous artists played a decisive role in the development of the Turkic-speaking artistic thought and they were powerful predecessors of the great Navoi.

Key words: A. Firdovsi, Yusif Khas Hajib, N. Ganjevi, A.Kh. Dehlavi, A. Jami, A. Navoi, Qutb, Heydar Kharezmi, Mevlana Lutfi.

Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvai “Xəmsə”lərinin genezisindən və bədii fikir tarixindəki mövqeyindən bəhs edərkən, qeyri-ixtiyari olaraq, onların hansı mənbələrdən nəşət etdiyi barəsində düşünməli oluruq. Nəvai “Xəmsə”sinin sələfləri haqqında elmdə məlumatlar aydın və yetərincədir; ilk növbədə N.Gəncəvi “Xəmsə”si, Əmir Xosrov Dəhləvi və Əbdürəhman Caminin “Xəmsə”ləri. Bu mənbələr sırasına türk xalq şifahi eposu nümunələrini də əlavə etmək zəruridir. Amma N.Gəncəvi “Xəmsə”sinin ilk əsas qaynaqları ilə bağlı ədəbiyyatşunaslıq elmində mühüm və zəruri məlumatlar o qədər də çox deyil. Bütün ədəbiyyatşunaslar Nizami “Xəmsə”sinin istinad mənbələr sırasında ilk olaraq, Ə.Firdovsinin “Şahnamə”sini nişan verirlər. Həqiqətən, böyük farsdilli sənətkarın özünün sələfi olması barəsində Nizaminin də etirafları mövcuddur. Bir sıra şərqşunas və Nizamişunaslar “Xəmsə”nin meydana gəlməsində Azərbaycan və dünya xalqlarının, o cümlədən türk xalqlarının, bir sıra başqa Şərqi xalqlarının əsatir və əfsanələri, şifahi eposunun da mühüm rol oynadığını qeyd etmişlər; Конрад Н.И (1), Бертельс Е.Э (2), V.V.Bartold (3), Y.E. Bertels (4), Y.E. Bertels (5), N.Konrad (6), A.M.Şerbak (7),

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

A.Zayoçkovskiy (8), H.Arası (9), A.Hayitmetov (10), Q.Beqdeli (11), A.Taqircanov (12), V.Zahidov (13), E.Rustamov (14), N.M.Mallayev (15), Rəsulzadə M.Ə (17), H.Arası (18) və başqaları problemə müxtəlif aspektlerdən yanaşmış, “Xəmsə” hadisəsinin ümumdünya əhəmiyyətini açmağa səy göstərmişlər. Bizcə, Nizaminin sələfləri probleminə daha geniş müstəvidə yanaşmaq məqsədə uyğundur. Xüsusən, bəşəriyyətin bədii təfəkkürü tarixində yazılı və şifahi epos nümunələrinin həllədici əhəmiyyətə malik olduğunu nəzərə alsaq, eyni zamanda, ümumən, söz sənətinin inkişaf tarixinin, əsasən, möhtəşəm epos abidələrinin mahiyyəti və dəyəri ilə müəyyənləşdiyini yadımızda saxlasaq, bu məsələnin nə qədər mühüm əhəmiyyət kəsb ediyini təsəvvür etmiş olarıq. Bu nöqtəyi-nəzərdən Nizamiyə qədərki dönəmdə, yəni bizim eranın min iki yüz ili və eradan əvvəlki yüzilliklər ərzində yaranmış hansı möhtəşəm epos nümunələri mövcud idi və Nizami onların hansıları ilə tanış ola və yaradıcılıq qaynağı kimi istifadə edə bilərdi? Dünya ədəbiyyatında bizə məlum olan bu cür epos nümunələrinin sayı o qədər də çox deyil; Homerin məşhur “İlliada” və “Odisseya”sı, “Şahnamə” və “Qutadqu bilik” və s.

N.Gəncəvi öz məşhur dastanlarını qələmə alarkən həmin mövzularla bağlı ədəbi-tarixi, dini-fəlsəfi və ictimai-siyasi məzmun daşıyan materialları toplamış, onlarla yaxından tanış olmuşdur. Dahi şairin mötəbər tədqiqatçılarından biri Məmməd Əmin Rəsulzadə bu münasibətlə aşağıdakılardır qeyd edir: “Əsərlərdə yazdığı müqəddimələrdən çıxan məlumatata görə, Nizami qədim dillərdən pəhləvi, nəsturi, yəhudili dillərini də bilirmiş. O öz poemaları üçün topladığı materialları adı və geniş sadə qaynaqlardan deyil, qeyd edilmiş qədim dillərdəki məxəzlərdən dəqiq araşdırırmalar vasitətəsi ilə əldə etdiyini bizə anlatmışdır”. (17, s.37). Nizaminin bir çox başqa tədqiqatçıları da onun ərəb-fars və türk dillərindən başqa daha bir neçə dili, o cümlədən, qədim irbani və yunan dillərini mükəmməl surətdə bildiyini vurğulamışlar. Dahi şairin dünyanın bir sıra öz dövrü üçün nüfuzlu və mədəni dillərini bilməsi onun əsərlərinin qaynaqları və mənbələri barəsində təsəvvürlərimizin daha da genişləndirilməsini tələb edir. Bu məsələlərə dərindən nüfuz edən M.Ə.Rəsulzadə öz məşhur monoqrafiyasında aşağıdakı vurgulayır: “Nizaminin yüksək təhsil alması onun əsərlərindən və müasirləri tərəfindən ona “Həkim” (“Böyük bilici”, “müdrik”) ləqəbinin verilməsindən də aydın görünür. XII əsrin “ürfan sahələrinin hamısından əsərlərində əlamətləri görünən bu ensiklopedik bilikli adamın islam elmləri ilə yanaşı yunan fəlsəfəsinin bütün hissələri ilə yaxından tanış olub bəhrələndiyi heç bir şübhə doğurmur. “İskəndərnamə”də bütün tanınmış yunan filosoflarının hamısını “danişdiran” şair onların “Dünyanın yararı” haqqındakı fikir sistemlərini özünəməxsus şeir dili ilə xülasə etmişdir. Bundan əlavə şair tarixə, dinlərə, hikmətə, həndəsəyə, riyyaziyyata, astronomiyaya, sehriyyat və əsatirə dair geniş məlumatlara sahib olduğunu da göstərmişdir”. (17, s. 36). Məsələn, böyük şair

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

musiqi aləminə dərindən bağlılığını “Xosrov və Şirin” dastanında “Barbədin Xosrov Pərvizə çaldığı otuz mahnının ustalıqla hərəsini bir beytdə təsvir etməsi ilə”, qədim ədəbiyyat və rəvayətlərə bələdliyini isə “Kəlimə və Dimnə” təmsillərinin qırxını 40 beytə sığdırması ilə, öz əsərlərində islam elmlərinin tarixini və dərinliklərini dərindən mənimsədiyini, “Qurani-Kərim”, hədis, peygəmbərin tərcümeyi-halı və onun haqqındakı rəvayətlərdən bol-bol istifadə ilə” eyni zamanda, astronomiya elmini və ulduzlar aləmini yaxşı bildiyini isə “Məcnunun ulduzlara öz vəziyyətini peşəkar bir alim kimi şərh etməsindən” (17, s. 37) anlayırıq.

N.Gəncəvi “Xəmsə”sinin mənşeyindən bəhs edərkən M.Ə.Rəsulzadənin dahi şairin məşhur dastanları haqqındaki fikirləri önemlidir: “Nizamidən əvvəl “Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl”, “Leyli və Məcnun” poemalarının mövzuları qədim kitablarda, qismən ərəb dilində nəzm halında, qismən də farsca, pəhləvicə və ərəbcə nəsr şəklində mövcud idi. Nizami ilk dəfə olaraq onları özünəməxsus sənətlə nəzmə çəkmiş və rəngarəng şeirlərdə canlandırmışdır.” (17, s. 71). “Xəmsə”dən əvvəl yaradılmış ən möhtəşəm epos nümunələrindən biri – “Şahnamə”nin müəllifi haqqında Nizami həmişə yüksək təriflər söyləmiş və ondan hörmət-ehtiramla söhbət açmışdır. Nizaminin Firdovsi yaradıcılığına münasibəti görkəmli Nizamişunaslar tərəfindən xüsusi qeyd edilmişdir: “Nizami əsərlərində Firdovsidən söz açmış və dəfələrlə onu yad etmişdir, çünki işlədiyi mövzular ilk dəfə Firdovsi tərəfindən toxunulmuş mövzulardır”. (17, s. 75). N.Gəncəvi “Xəmsə”sinin ötən yüzildəki ən görkəmli tədqiqatçıları M.Ə.Rəsulzadə, Y.E.Bertels və akademik Həmid Araslı dahi sənətkarın ədəbi-mənəvi mənşəyi və mənbəyi haqqında daha mühüm və qiymətli məlumatlar təqdim etmişlər. Nizaminin yalnız Şərq tarixi, dinləri, fəlsəfəsi, mifologiyası və estetikası ilə deyil, həm də Qərb mədəniyyəti ilə dərindən bağlılığı barəsində onlar ciddi mülahizələr irəli sürmüslər. Bu baxımdan M.Ə.Rəsulzadənin özünün və Y.E.Bertelsə istinadən söylədiyi fikirləri diqqətə layiqdir. M.Ə.Rəsulzadə yazır: “Şairin ədəbi irsinə gəlincə Bertels, hər şeydən əvvəl, Şərq ilə Qərb mədəni ənənələrinin Nizamidə qarşılaşlığına, bir-birinə qarışlığına işarə edir. Nizamidən əvvəl Yaxın Şərq ədəbiyyatında Qərbin təsir və ya izlərinin olduğunu heç kim inkar edə bilməz”. (17, s. 92). Nizamidə Qərb mədəniyyəti izlərini araşdırarkən müəllif Y.E.Bertelsdən aşağıdakı mülahizələri iqtibas edir: “X-XI əsr şairi Ünsüridə qədim yunan dastanlarının bir sıra izləri vardır. Lakin heç kim, bu mövzu baxımından, Nizami qədər əlverişli şəraitdə olmamışdır. O, iki mədəniyyətin tam qarşılaşlığı coğrafi bir mövqedə yaşamışdır. Bu kimi əlverişli şərait isə başqalarına heç nəsib olmamışdır”. (17, s. 92). Həqiqətən, Nizami “Xəmsə”sində, xüsusən, “İskəndərnamə”də müəllif qədim yunan mədəniyyətinə, elminə və fəlsəfəsinə nə dərəcədə yaxından bələd olduğunu məharətlə nümayiş etdirir. Nizaminin Yunanistan dini-tarixi və ədəbi-fəlsəfi mənbələri ilə yaxından tanışlığı barəsində akademik

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

H.Araslının elmi müşahide və düşüncələri diqqəti çəkir: “Nizami yunan xalqına, onun qədim mədəniyyətinə və tarixinə də yaxından bələd olmuşdur. Şair yunan xalqının bəşəriyyət tarixinə çox zəngin və qiymətli hədiyyələr verdiyini, Yunanıstanın vaxtilə mədəniyyət beşiyi olduğunu da göstərmişdir.

Nizami qədim yunan filosoflarından Aristotelin, Platonun və başqalarının fəlsəfi irsini yaxşı bilirdi. Şairin bir sıra yunan sözlərini işlətməsi, Yunanıstan tarixindən məlumat verdiyi zaman ərəb mənbələrinin və İran məxəzlərinin dediklərini anması onun yunan dilinə bələd olduğunu, bu dildə yazılmış əsərlərin orijinalindən istifadə etdiyini təxmin etməyə də imkan verir. Nizami yunan xalqının tarixində İskəndərə aid olan bütün bədii və elmi əsərlərlə də yaxından tanış olmuş, İskəndərin səfərlərini də düzgün öyrənmişdir.” (18, s.224).

Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Qərb və Şərq mənbələri haqqında rus, Avropa, İran, Türkiyə və ölkəmiz alımlarının fikirləri kifayət qədərdir. Amma dahi Azərbaycan şairinin Türküstan, xüsusən də, Şərqi Türküstan, bəzi mənbələrdə göstərildiyi kimi, Çin Türküstəni ilə yaradıcılıq əlaqələri barəsində isə elmi münasibət və mülahizələr o qədər də zəngin deyil. Məsələn, N.Gəncəvinin özündən əvvəki iki böyük epos abidəsi ilə – “Şahnamə” ilə əlaqələri haqqında elmi düşüncələr mövcud olsa da, amma “Qutadqu bilik”ə münasibəti barəsindəki fikirlərə, demək olar ki, rast gəlinmir. Halbuki, Nizaminin ilk poeması – “Məxzənül-əsrar” dastanı Yusif Xas Hacibin məşhur əsəri ilə müqayisə və paralellər aparılmasına münbit şərait yaradır. Görkəmli alimin aşağıdakı fikirləri Nizami və Türküstan əlaqələri barəsində dərindən düşünməyə təkan verir: “Nizami Gəncəvi Çin, uyğur mədəniyyətindən, Çin Türküstənindən da çox yazmışdır. Ümumiyyətlə, qədim zamanlarda Azərbaycan xalqı Çin ilə yaxşı tanış idi. Xalqın Çin-uyğur mədəniyyəti və incəsənəti haqqında təsəvvürlərini yekunlaşdırıran sənətkar poemalarında bu xalqların qüdrət və əzəmətindən geniş danışmışdır. O, təbiət təsvirlərində və obrazlı ifadələrində Çin və çinli sözündən müsbət mənada istifadə etmiş, Çinə bir mədəniyyət ölkəsi kimi baxmışdır. Bu baxımdan, şairin Çin Türküstənə olan münasibəti diqqəti xüsusi ilə cəlb edir. Nizami ilk əsərlərindən başlayaraq, incəsənətin nəqqaşlıq kimi mühüm növünü daha çox bu ölkə ilə əlaqələndirmiş, Çin nəqşi deyərkən ən yüksək incəsənət nümunəsini nəzərdə tutmuşdur”. (18, s. 221).

Dahi Azərbaycan şairinin, demək olar ki, bütün dastanlarında Çin və Çin Türküstəni ilə bağlı fikirlərin və ifadələrin olması heç də təsadüfi deyildir. Məsələn, “Yeddi gözəl” poemasının qəhrəmanı Bəhramın Çin ölkəsini qüdrətli bir ölkə kimi tanıdığı məlum olur. Əsərdə Hindistan şahzadəsinin söylədiyi nağılda da əhvalat Çinin xəyalı bir şəhərində baş verir. Nizaminin əsərlərində çinli qadınlar gözəl rəqqasə, mahir musiqişünas, mədəni, səliqəli insanlar kimi təsvir olunurlar. Şair

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

onları eyni zamanda, döyük meydanlarında hünər göstərən yaxşı atıcı, qılınc oynadan döyükən qəhrəmanlar kimi də tərifləyir və səciyyələndirir. (18, s. 221).

N.Gəncəvinin Çin Türküstanının mədəniyyətinə və incəsənətinə dərindən bələdliyi onun XI əsr qardaş uyğur mədəniyyətinin və söz sənətinin zirvəsi sayılan “Qutadqu-bilik” dastanı ilə də yaxından tanışlığı barəsində düşünməyə əsas verir. Bir tərəfdən Nizaminin “Məxzənül-əsrar” poemasındaki öyünd-nəsihət və güclü ağlı, fəlsəfənin hökmranlığını tərənnüm pafosu, digər tərəfdən isə “İskəndərnamə”dəki ağıllı və ədalətli hökmdar obrazı yaratmaq təşəbbüsleri, padşahın yaxın ətrafında filosof və bilicilərin mühüm mövqeyə malik olması, mənşə və mənsubiyyət etibarı ilə Çin Türküstanına bağlı olan obrazların “Xəmsə”də iştirakı N.Gəncəvi və Yusif Xas Hacib yaradıcılıqları arasındaki həməhəngliklərdən bəhs etməyə imkan verir. Bu baxımdan görkəmli Nizamişunas alim H.Araslının aşağıdakı fikirləri də bizim ehtimallarımızı qüvvətləndirir: “Nizaminin əsərlərində Çin-uyğur xalqının incəsənətindən çox bəhs olunur. Şair özünün romantik poeması “Xosrov və Şirin”də əsərin qəhrəmanı İran şahı Xosrova qarşı qoyduğu memar Fərhadın sənətkarlığı Çində öyrəndiyini söyləyir. O, öz sevgili qəhrəmanını oxuculara rəssam Şapurun dili ilə belə tanıdır:

Biz Çində onunla yaşıd olmuşuq,
Bir yerdə oxuyub yaşa dolmuşuq.
Ustamız bilirdi hər bir peşəni,
Mənə qələm verdi, ona tişəni.

Bu sətirlər şairin Çin Türküstanını hər bir peşəni bilən ustalar ölkəsi kimi tanıdığını və əsərində mahir rəssam və memar kimi tərənnüm etdiyi sənət adamlarını ona görə də bu ölkədə tərbiyələndirdiyini aydınlaşdırır. Şair bu ölkənin rəssamlarından çox danışır. Nizami onların sənətdə Yaxın Şərqi ədəbiyyatında adı mahir rəssam kimi tanınan Manidən geri qalmadıqlarını nümayiş etdirir...”. (18, s. 222).

Böyük Azərbaycan şairi özünün sonuncu poeması “İskəndərnamə”də də mənəvi mədəniyyət və incəsənətlə bağlı ən yüksək görüşlərini və dəyərləndirmələrini Çin ölkəsi ilə müqayisəli şəkildə əks etdirməyə çalışmışdır: “Nizami Çin rəssamları ilə Rum rəssamlarının müsabiqəsini də göstərir. İskəndərin ordusunda olan mahir rəssamlar çinlilərlə yarışa girir. Nəhayət, münsiflər hər iki ölkədə sənətin yüksək səviyyədə olmasına hökm verirlər. “İskəndərnamə” əsərində şair İskəndəri İran və Qafqaz səfərindən sonra Hindistana, oradan da Çin Türküstanına aparır” (18, s. 222).

Əlişir Nəvainin özündən əvvəlki epik şeir və epos mədəniyyəti ilə münasibətləri də elmi tədqiqatlar üçün geniş material verir. Dahi şairin şərqi epos mədəniyyəti ilə əlaqələrindən bəhs edərkən, təbii ki, ilk növbədə türkdilli və farsdilli klassik dastanlar yada düşür. Böyük özbək şairi öz “Xəmsə”sində ustadları və sələfləri Nizami

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Gəncəvi, Əmir Xosrov Dəhləvi və Əbdürəhman Caminin “İsmi şəriflərini” dəfələrlə vurğulayır. Xüsusən, N.Gəncəvi “Xəmsə”sinin onun yaradıcılığında misilsiz və təkrarsız təsir gücünə malik olduğunu, demək olar ki, bütün dastanlarının girişində ayrıca nəzərə çatdırır.

Ə.Nəvayı “Xəmsə”sinin ərsəyə gəlməsində XIV əsr türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Qütb və Heydər Xarəzminin məşhur dastanlarının da əvəzsiz təsiri olmuşdur. Qeyd etməliyik ki, hər iki şairin dastanı dahi Nizami Gəncəvinin əsərlərinə cavab və nəzirə kimi yazılmışdır. Onu da vurğulamaq yerinə düşər ki, Ə.Nəvayının estetik dünyagörüşünün formalaşmasında Qütb və Heydər Xarəzmi dastanlarının misilsiz rolü olub. Qütb qələminə mənsub olan “Xosrov və Şirin”, Heydər Xarəzminin “Məxzənül-əsrar” dastanları həqiqətən də XIV-XV əsrlərin ədəbi mühitində çox geniş rezonans doğurmuş, türkçə formalaşmaqdə olan yeni bədii təfəkkürün çıxəklənməsinə və yüksəlişinə güclü təkan vermişdir. Qütbün “Xosrov və Şirin”, Heydər Xarəzminin “Məxzənül-əsrar” dastanları Nəvayının uşaqlıqdan sevə-sevə oxuduğu əsərlərdən biri olmuş, türk dilində ilk dəfə “Xəmsə” yaradacaq gənc müəllifə bir nümunə kimi ciddi təsir göstərmişdir. Ə.Nəvayının farsdilli epos nümunələrindən, xüsusən, Firdovsi “Şahnamə”si və Nizami “Xəmsə”sindən yaradıcı surətdə qidalandığı elmi ədəbiyyatşunaslıqda geniş işıqlandırılıb. Amma Ə.Nəvainin türkdilli yazılı və şifahi epos mədəniyyəti ilə dərindən bağlılığı indiyə qədər ədəbiyyatşunaslıqda yetərincə araşdırılmayıb. Ehtimal etmək mümkündür ki, Qütb və Heydər Xarəzminin dastanları böyük şairi türk dilində “Xəmsə” yaratmağa rəğbətləndirmiş və müəyyən dərəcədə cəsarətləndirmişdir. Amma burada bizi tamam başqa bir məsələ də düşündürür. Özünəqədərki epos mədəniyyətindən öyrənərkən nəyə görə dahi Nəvayini Firdovsi “Şahnamə”sindən və Yusif Xas Hacıbin “Qutadqu-bilik”indən daha çox məhz Nizami “Xəmsə”si maraqlandırılmışdır. Bizcə, çağdaş türkologiya bu yöndəki məsələ və suallar üzərində dərindən düşünməlidir.

Elmi mənbələrdən Ə.Nəvayının Yusif Xas Hacibə və “Qutadqu-bilik” poemasına münasibəti haqqında konkret bilgi və təsəvvürlərə malik deyilik. Amma müəyyən dərəcədə “Qutadqu-bilik”lə səsləşən Əhməd Yuqnəkinin “Hibətül-həqayiq” əsəri haqqında Ə.Nəvayının məşhur dəyərləndirmələri tədqiqatçılar tərəfindən ətraflı izah olunub. Ə.Nəvayi bu əsəri özündən əvvəlki bədii abidələr içərisində böyük nüfuza malik bir dastan kimi qiymətləndirib. Nəvayi zamanında Ədib Əhməd Yuqnəkinin “Hibətül-həqayiq” əsərinin 1444-cü ildə Mirzə Uluğbəyin “Əmiri-kəbiri” Arslanxoca Tarxanın tapşırığı ilə Səmərqənddə uyğur xətti (əlifbası) ilə yenidən üzünü köçürülməsi Teymurilər səltənətində və Nəvayi zamanında bu əsərə marağın sönmədiyini göstərməkdədir. Buna baxmayaraq, Nəvayının “Qutadqu-bilik”, “Hibətül-həqayiq”, “Məhəbbətnamə”, “Lətafətnamə”, “Yusif və Züleyxa”, “Gül və novruz” və s. kimi qədim zamanlarda və Nəvayinin öz dövründə məşhur olan

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

türkdilli dastanlara deyil, məhz fars dilindəki böyük möcüzə sayılan Nizami “Xəmsə”sinə sonsuz maraq göstərməsi və məhz onu ana dilində yaratmaq istəməsi XV əsr özbək ədəbiyyatının inkişaf təmayüllərini izah etmək nöqteyi-nəzərindən çox düşündürücüdür. Heydər Xarəzminin “Məxzənül-əsrar”ında söz haqqında bildirdiyi fəlsəfi fikirləri, Nizami haqqındaki misilsiz tərifi və ürək sözləri Nəvayı “Xəmsə”sinin yaranış səbəblərini də müəyyən dərəcədə izah etməyə imkan verir: “Aqil əgər söz ilə sözü tapar, Arif həmin sözdə özünü tapar. Zahirü-batin xəbəri sözdədir, Hər nə ki var özgədə yox, özdədir. Ol kişi kim tapmadı öz gəncini, Qıldı xabavü-xəzər öz rəncini. Kim ki, nəzər-mənzərindən yumdu göz, Qoymadı miras özündən qeyri-söz. Ömrü gərənmayə çü olar tələf, Sözdürü söz dünyada qalar xələf.”

Nəzərdən keçirdiyimiz ədəbi şəxsiyyətlər və bədii abidələr Ə.Nəvayiyə qədər olan ədəbiyyatın əsas inkişaf hədəflərini və təmayüllərini təsəvvür etməyə imkan verir. Onlardan hansının Nəvayiyə qüdrətli təsir etdiyi və onun yaradıcılığında əks-səda verməsi məsəlesi də diqqətəlayiq problemlərdən biridir. Xüsusən, XIV əsrdən etibarən vüsətlə və sürətlə yaranmağa başlayan türk dilindəki eposun ilk və uğurlu nümunələri Qütbün “Xosrov və Şirin”i, Xarəzminin “Məhəbbətnamə”si, naməlum müəllifin “Lətafətnamə”si, Mövlanə Lütfinin “Gül və Novruz”u, Heydər Xarəzminin “Məxzənül-əsrar”ı, Dürbekin “Yusif və Züleyxa”sı və bu dövrün başqa möhtəşəm abidələri Teymurilər dövlətində söz sənətinin və klassik türkdilli eposun zirvəsi sayılan Nəvayı “Xəmsə”sinin yaranmasında əsas etno-milli və estetik zəmin rolunu oynaması heç bir şübhə doğurmur. Nəvayi yaradıcılığının ədəbi əsaslarını və mənbələrini öyrənmək, dərindən bilmək şair poeziyasının və estetik idealının hansı bədii istinad nöqtələrindən güc və təkan alaraq hansı hədəflərə və istiqamətə doğru hərəkət etdiyini, can atlığı və ümumən, inkişafını görməyə və göstərməyə kömək edir. Beləliklə, biz yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz və ədəbi-elmi müqayisələrdə vurğuladığımız bədii abidələrdən Qütb və Heydər Xarəzmi dastanlarının Ə.Nəvayinin gələcək yüksəlişində və ədəbi taleyində mühüm rol oynadığını hərətəfli dərk edirik. Özünə qədər mövcud olan türkdilli bədii abidələrdən, dastanlardan məhz bu əsərlərin Nəvayinin qəlbinə və estetik idealına son dərəcə yaxın olması diqqətəlayiq bir hadisədir. İndiyə qədər elmi ədəbiyyatşunaslıqda Ə.Nəvayinin Nizami “Xəmsə”sinə yüksək münasibəti və xüsusi marağın müxtəlif nöqteyi-nəzərlərdən araşdırılıb. Amma Nəvayinin hələ gənclik çağlarından etibarən Nizami “Xəmsə”sinə daxil olan iki məşhur dastanı öz ana dilində, yəni türkcə oxuması da onu “Xəmsə” yaratmağa, təbii ki, ilhamlandırmışdır. Yuxarıdakı təhlillərimizdən aydın olur ki, Nəvayı yaradıcılığının bu dərəcədə möhtəşəm və çoxşaxəli, çoxnövülü və çoxjanrı bədii reallıq kimi ərsəyə gəlməsində XIII-XV əsrlərin mənəvi-estetik ehtiyacları, eyni zamanda, ədəbi- bədii təcrübəsi və axtarışları həllədici əhəmiyyətə malik olmuşdur.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Türk ruhunun və türk qələminin həm fars, həm də türk dillərində bünyad etdiyi heyrətamız dastanlar cahan epikasının bugün də yüksək və əlçatmaz zirvələri sayılmaqdadır. Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvai “Xəmsə”ləri türk və dünya xalqlarının bədii-fəlsəfi təfəkkür tarixində həm öz yaranma tarixlərinə, həm də özlərindən sonrakı poetik zamanlara qüvvətli təsir göstərdiklərinə görə bəşəriyyətin bədii-estetik fikir tarixindəki ən yüksək və heyrətamız zirvələrdən biri kimi hələ bundan sonra min illər ərzində də insanlığa və gələcək nəsillərə humanist qayələrlə yoğrulmuş ali sənət nümunələri kimi ilham və aram bəxş edəcəklər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Конрад Н.И. Запад и Восток: Статьи. (2-е изд.) М.: Наука, 1972.
2. Бертельс Е.Э. Избранные труды Низами и Физули. М. Изд.во восточной литературы, 1962, 553с
3. V.V.Bartold. Uluqbek i ego vremya. Petroqrad, 1958.
4. Y.E. Bertels. Navoi i Djami. M., 1965.
5. Y.E. Bertels. Uzbeksiy poet Durbek i yevo poema o İosife Prekrasnom. Toşkent, 1944.
6. N.Konrad. Alişer Navoi. “Uzbek tili va adabiyoti” jurnalı, 1969, №1.
7. A.M.Şerbak. Oquiz-name. Muxabbat-name. M., 1959.
8. A.Zayoçkovskiy. Staresaya türkskaya versiya poemı “Xosrov i Şirin” Kutba. Varşava, 1958.
9. H.Arası. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı, 1958.
10. A.Hayitmetov. Navoiyinin icodiy metodi. Toşkent, “Fan” naşriyoti, 1963.
11. Q.Beqdeli. Şərq ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin” mövzusu. Bakı, 1967.
12. A.Taqircanov. “Xosrov i Şirin” Kutba. KD, Leninqrad. 1948.
13. V.Zahidov. Uluğ şoir icodininq kalbi. Toşkent, 1970.
14. E.Rustamov. Uzbekskaya poeziya v pervoy polovine XV veka. İVL. M., 1963.
15. N.M.Mallayev. Ozbek adabiyoti tarixi. Toşkent, 1963.
16. Ozbek adabiyoti tarixi. “Fan” naşriyoti, Toşkent, 1978.
17. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. “Azərnəşr”, Bakı, 1991.
18. Arası H. Azərbaycan ədəbiyyatı. Tarixi və problemləri. (Seçilmiş əsərləri). Bakı, “Gənclik”, 1998.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

MAROQLI BIR BAYTDA SHOIR SAN’ATKORLIGI

Vahob Rahmon,
Guliston davlat universiteti dotsenti

Erkin Rahmonov,
*Sirdaryo viloyat pedagoglarni yangi
metodikalarga o‘rgatish milliy
markazi katta o‘qituvchisi*

Mumtoz adabiyot kitobxonligi XIV-XIX asrlarda qanaqa edi-yu, hozir qanaqa? – deb savol qo‘yadigan bo‘lsa, “ozgina” farqlariga ishora qilishga to‘g‘ri keladi. Navoiy davridan Furqat zamonigacha amal qilgan navoiyxonlik, mashrabxonlik, bedilxonliklarda kitobxon diqqati avvalo harfga qaratilgan. Buning isbotini “Hayratul-abror”ning dastlabki boblaridan aniq kuzatish mumkin. Shuning uchun u paytlarda yetti yoshdan yetmish yoshgacha odamlar muammo aytish va uni yechish bilan shug‘ullangan. Natijada ishtiqoq, musahhof, qalb, muvashshah, istixroj, kitobat kabi harfiy badiiy san’atlar turkumi faol muhokamada bo‘lgan. So‘ngra so‘zga asosiy diqqat qaratilgan. So‘z ko‘pma’noliligi haqida iyhom, lutf, tajnis, ittifoq, jazolat, salosat, husni matla’, zulvajhayn, muxtamiluz-ziddayn, tamsil, tanosub, irsolı masal, ta’bir singari o‘nlab, va so‘z takrorlari xususida takrir, mukarrar, qaytariq, tasbe, tasdir, hashv, tardi aks, tashtir, iltizom, aks, tarse’, tadrij, tashobehul-atrof, hojib kabi yuzdan (!) ortiq badiiy san’atlar kashf etilgan. Obrazlilik yaratuvchi badiiy san’atlar: tashbeh, istiora, laf va nashr, talmeh, tashxis singari o‘nlab, ta’sirchanlik yaratuvchi unsurlardan ham tafre’, ruju’, tajohuli orifona, istifhom, husni ta’lil, mubolag‘a, nido singari o‘nlab san’atlar o‘rganilgan.

O‘sha davrlardagi kitobxonlikda har bir baytdagi yuqorida qayd etilgan badiiy san’atlar bayt va misradan bittalab topilgan va ularni qo‘llash mahoratiga baho berilgan.

Biz, sovet davri va yangi zamon odamlari she’rdagi mavzu, g‘oya, voqeа va ta’sirchanlikka ahamiyat berishga moyilmiz...

Hozir kitobxon kitob deganda, inson erotikasini qitiqlaydigan, asosiy ehtiyojinigina qondiradigan va hayotiy fofia-yu hangomalar ifodasini tushunishadi, desak, lof qilmasmiz.

Shuning uchun telefon saltanati bu ehtiyoji uchun eng mos qomusdir. Natijada bugun mumtoz adabiyot o‘qilmayapti, degan achinarli gap uchun ranjimang.

Biroq, taraqqiyotda haqiqiy aql egalari haqiqatga – asl badiiyatli bilim olishga qaytmoqdalar. Rossiyaning “Institut mozga” (Miya instituti) direktorining bir necha suhbatlarini eshitdik.

U kishining qarashlariga ko‘ra, maktabda bir minutda falon miqdorda so‘z o‘qiy olish metodikasi inson bolasini farosatsiz qilish uchun o‘ylab chiqarilgan; biz

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

teskarisini qilishishmiz kerak. Bolani rosa sust o‘qitishga, uning diqqatini har bir so‘zga qaratishimiz kerak. So‘z qudratini bilgan odam aqli bo‘ladi va so‘z sehriga berila oladi. So‘zning ko‘pma’noliligi, hidi, rangi, ta’sir kuchi, yoshi qamrovini tushunmaydigan hozirgi kitobxonlarga rahmingiz kelsin!...

Lev Tolstoy “Adib bir so‘z lug‘aviy ma’nosini bilmay o‘z asarida o‘rinsiz qo‘llasa, men podshoh bo‘lsaydim, o‘sha yozuvchini yozish huquqidan mahrum etib, qirq darra urdirardim”, deb bejiz qayg‘urmagan.

Mumtoz adabiyotshunoslarimiz odatda mashhur aforizmlar darajasidagi baytlarni:

(Odami ersang demagil odami,
Onikim yo‘q xalq g‘amidin g‘ami)

va shoxbaytlarga yaqinlarini tahlil va targ‘ib qilishga moyildirlar.

Holbuki, yuzaki qaraganda jo‘nroq, jaydari tuyuladigan Navoiy baytlariga adabiyotshunos diqqat e’tibori bilan qarasangiz: “Ie, bu shoxbayt ekan-ku?!” degan xulosaga kelsangiz, ajab emas.

Quyida, shunday bir baytning zoxiriy mazmuni va badiiy bo‘yoqdorligini kuzatishga urinib ko‘ramiz. Alisher Navoiyning “Xazoyinul-maoniy” devonlaridan “Navodirush-shabob”ning 367-g‘azalining matla’i:

Mening ko‘nglimni ishq, ul gul yuzin mul,
Bu qildi dog‘-dog‘, ul qildi gul-gul.

Bosh baytni o‘qiymiz-u: “Ie, mazmunini tushuna olmadikmi?”, deya yana bir karra o‘qiymiz. Birdan: “Ha, bunda Hazrat taqsim san’ati bilan o‘quvchini sinabdilar-ku”, degan hayolda, bayt mazmunini qog‘ozga tushirmoqchi bo‘ldik. Taqsim san’ati shundayki, shoir misra ikki narsaga hos ikki tushunchani yonma-yon keltirmaydi-da, ikkinchi misrada ularga tegishli xususiyatlarni “bu, u” olmoshlarida ifodalaydi. Kitobxon o‘z aqlini ishlatib “Taqsimlay bilmog‘i” talab etiladi. Baytga boqaylik:

- Ishq ko‘ngilni nima qiladi? Kuydiradi, dog‘ (chandiq qoldiradi).
- Mul (may) yuzga qanday ta’sir qiladi? May qizdirib yuzni qizartiradi. Demak, baytdagi aloqador so‘zlarni “o‘z” tegishli joylariga qo‘yib chiqamiz:

Mening ko‘nglimni ishq qildi dog‘-dog‘
Gul yuzin mul qildi gulgul.

Endi so‘zlarni gap xolida joylashtiramiz.

Ishq ko‘nglimni dog‘-dog‘ qildi.
Mul (may) gulday (sevgilim) yuzini gulgul qildi.

Biz taqsimotni to‘g‘ri bajarish uchun laf va nashr san’atidan foydalandik. Laf va nashrni qo‘llagan shoir: birinchi misrada bir necha narsa-predmetlarni tizadi-da, ikkinchi misrada shularning har biriga bittadan o‘xshatish keltiradi yoki o‘sha narsa-

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

predmetlar ta’siri – mahsulini keltiradi: birinchi misrada ishq va mul keltirildi. Ikkinci misrada ularning mahsuli dog‘-dog‘ qilgan va gulgul etgani aytildi.

Birinchi misrada mul (may) nimani gulgul qildi? Gul yuzini. Sezilyabdi-ki, gul may ichmaydi. Gul – qiz ekan. Demak, gul so‘zida shoir gulday qizni gul demoqda, ya’ni istiora san’atini qo‘llamoqda.

Dog‘-dog‘ so‘zлari bir so‘zning chiziqcha orqali juft takrori bo‘lgани uchun bu so‘zda mukarrar san’ati qo‘llanilgan.

Ikkinci misradagi “Qildi” so‘zining takrori takrir san’ati namunasidir.

“Ko‘ngil” va “Ishq” so‘zlariga kelsak, ishq ko‘ngil xossasi bo‘lgани uchun tanosubdir. “Ko‘ngil”, “Yuz”, “Men”ga aloqador bo‘lgани uchun tanosub san’ati zuxr etgan. “Gulgul” so‘ziing o‘zida “Gulday” ma’nosи bor-ki, bu yuzga nisbatan olinmoqda: tashbex san’ati sezilmoqda.

Mana bir baytdan beshta ma’naviy (taqsim, istiora, tashbex, laf va nashr, tanosub) va ikkita lafziy san’ati (mukarrar va takrir)ni belgiladik. Baytda she’r san’atlari ko‘p qo‘llanilgani uchun bu baytni masnu’, shohbayt va husni matla’ deb atashimiz ham mumkin.

Sezayabsizki, biz bu baytning o‘quvchiga ta’siri, ma’rifiy va estetik mohiyati haqida so‘z yuritmadik. Faqat baytdan badiiy san’atlarni aniqlab chiqdik, xolos. Bundan so‘ng, bayt haqida istagancha mulohaza yuritish mumkin.

ЕВРОПАДА НАВОИЙШУНОСЛИК

Халлиева Гулноз,

УзДЖТУ профессори, филология
фанлари доктори

А. Юсупова,

Аниқ ва ижтимоий фанлар
университети 1-курс магистранти

Жаҳон навоийшунослиги тадрижи ва такомилига назар соладиган бўлсак, Алишер Навоий ижодининг Франция, Америка, Германия, Финляндия, Нидерландия, Япония, Россия каби бир қанча давлатларда ўрганилгани, асарларининг бир неча дунё тилларига таржима қилинганинг гувоҳи бўламиз.

Яқин икки йил ичida Европанинг кўпгина мамлакатларида ва Россия давлатида хизмат сафарида бўлдик. Хизмат сафаридан мақсад Тошкент давлат шарқшунослик университетида бажарилаётган “Европа фонdlарида сақланаётган, Ўзбекистонда мавжуд бўлмаган туркий қўлёзмаларнинг маълумотлар базасини ва “Yevroturcologica.uz” электрон платформасини яратиш” мавзусидаги грант лойиҳасида доирасида Ўзбекистонда йўқ туркий қўлёзмаларни топишдан ва халқимизга ўрганиш йўли билан қайташидан иборат. Лойиҳа мақсад и ва вазифаларидан келиб чиқиб, Франция, Германия, Австрия, Чехия, Финляндия, Швейцария, Эстония каби мамлакатларнинг энг йирик кутубхоналарида ишладим, бир қанча туркий қўлёзмаларни, жумладан, Алишер Навоийнинг асарларини ҳам кўздан кечирдик.

Германияда Алишер Навоий асарлари 88 та нусхада, Францияда 42 та, Финляндияда 27 та Чехияда 11 та, Швейцария 13 та, Эстонияда 8 та, Россияда 94 нусхада сақланади. (Бу менинг қўрганларим, аслида бу мамлакатларнинг бошқа шаҳарлари кутубхоналарида яна бўлиши мумкин) Булар ичida Навоий асарлари энг кўп сақланадиган фондлар Германия, Франция, Россия фондлари ҳисобланади.

Илмий манбаларга назар солсак, Европада биринчи бўлиб Навоий асарларини ўрганган олимлар француз олимлари эканини кўрамиз. Дунёга машҳур Париж миллий кутубхонасида Навоий асарларининг 42 та қўлёзма нусхаси сақланади. Туркий қўлёзмаларнинг 2 жилдан иборат тавсифини француз олими Эдгар Блоше яратган (1932-33) бўлиб, бу каталогда Навоийнинг 35 та қўлёзма асари нусхаларига тавсиф берилган. Францияга илмий сафаримиз давомида(2022 йил, март) бу каталогни ва Навоий асарларини ўрганган олимларнинг илмий ишларини кўришга муваффақ бўлдик.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Францияда XVII асрдаёқ шарқшунослик мактаблари очилган. Бартоломе д’Ербело де Моленвиль (1625–1695) и Франсуа де Бернье (1620–1681) бу мактабнинг ilk битириувчилари бўлиб, ўзларинг шарқ қўллэзмалари ҳақидаги илмий ишларида Навоий қўллэзмалари ҳақида ҳам ахборот беришган. Жумладан, Бартоломе д’Ербело ўзининг “Шарқ кутубхонаси” номли қомусида Навоий биографияси, ижоди асарлари ҳақида ilk маълумот берган. Сильвестр де Саси (1758–1838), Франсуа-Альфонс Белен (1817–1877), Анри-Паве де Куртейль (1821–1899), Люсьен Бува (1872–1942) каби олимлар Навоий асарларининг ilk тадқиқотчилари ва таржимонлари саналади. Масалан, Анри-Паве де Куртейль Европада биринчи бўлиб шоирнинг “Мухокаматул лугатайн” ва “Тарихи мулуки ажам” асарларидан француз тилида парчалар эълон қилган.[4]

Германиянинг Берлин, Мюнхен, Дрезден, Лейпциг каби шаҳарларидаги иирик кутубхоналарда назмий ва насрый дурдоналаримиз кўз қорачифидек асраб келинаётганини ўз қўзим билан кўриб, гувохи бўлдим. Илмий сафарим давомида мазкур қўллэзма асарлар асосидаги немис шарқшуносларининг фактик маълумотларга бой бўлган илмий изланишлари билан ҳам танишиб, уларнинг туркий халқлар маданияти тарихида муҳим аҳамиятга эга эканлигига амин бўлдим.

Маълумки, адабиётшуносларимиздан У.Сатимов, Р.Абдуллаева, М.Тожихўжаев, З.Содиков, А.Абдуллажанов, Х.Рахимов каби таниқли олимларимиз немис адабиётида маданиятимиз ва тарихимизга қизиқиши тарихини, жумладан, Навоий асарларининг Германияда ўрганилиши масаласини ўз илмий ишларида имкон қадар ёритишган. Хусусан, У.Сатимов Навоий асарларининг ғарбий Европада ўрганилишига бағишлиланган докторлик ишида (1996), Йозеф фон Хаммер Пургштал (1774-1856), Теодор Бенфей (1809-1881) каби, М.Тожихўжаев “Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари Мартин Хартманн таржимаси ва талқинида” мавзусидаги тадқиқотида(2021) Мартин Хартман (1851-1918) каби немис олимларининг жаҳон навоийшунослиги ривожига қўшган ҳиссаси борасида муҳим илмий назарий фикрларини баён қилишган. Ўзбек немис адабий алоқаларига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиб келаётган профессор Х.Рахимов Алишер Навоийнинг 580 йиллиги арафасида шоирнинг ғазалларини немис тилига таржима қилиб нашр эттиришга, бугунги олмон зиёлисини Навоий шеъриятидан баҳраманд қилишга муваффақ бўлди. Ютуқларимиз кўп албатта, улар билан фаҳрланса арзийди.

Германия кутубхоналарида Алишер Навоийнинг “Хамса”, “Лисон ут тайр”, “Мажолис ун нафоис”, “Хамсат ул мутаҳаййирин”, “Маҳбуб ул қулуб”, “Тарихи мулки ажам “ каби асарлари, девонлари мавжуд бўлиб, турли

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

даврларда кўчирилган қўлёзма нусхалар саналади. Қўлёзма асарлар орасида “Махбуб ул қулуб” асарининг 1238 хижрий йилда кўчирилган ноёб нусхаси хам мавжуд.

Германияда Навоий асарларига қизиқиш қачондан ва нима мақсадда бошланган? Кимлар биринчилардан бўлиб шоирнинг қўлёзмаларига тавсиф беришган? Шоир асарларидан қайсилари немис тилига таржима қилинган? Албатта, бу саволлар барчани қизиқтириши табиий.

Германияда Алишер Навоий асарларига жиддий қизиқиш Берлин, Мюнхен ва Лейпциг университетларида туркология бўлимларининг (XIX-XX аср) очилиши билан боғлиқ. Туркология ривожида Навоий асарларини ўрганиш муҳим эканини англаган К.Броккељман М.Хартман, А. Кайзер, Г. Флюгель, Т. Бенфей, Х. Вамбери, Д. Щульц, М. Гетц, Т. Менцель, Х. Риттер, А.Курелла каби олимлар, айнан диққат эътиборни шу жиҳатга қаратиб, имкон қадар Германия фондларида йигилган шоир асарларини ўрганишга ҳаракат қилганлар. Шоир қўлёзмаларига биринчилардан бўлиб тавсиф берган олимлар Вильгельм Перч (1889) ва Мартин Хартман(1900) саналади. Улар туркий қўлёзмалар тавсифига оид илмий асарларида Навоийнинг Берлин ва Гота шаҳарлари кутубхоналарида саклананаётган қўлёзмалари ҳақида батафсил маълумот беришган.

Вильгельм Перч бутун илмий фаолияти давомида нафақат туркий қўлёзмалар, балки арабий, форсий ва бошқа шарқ қўлёзмалари тавсифига бағищланган 8 жилд асар яратган бўлиб, уларнинг асл нусхалари ҳозирда Гота шахри кутубхонасида сакланади. Германия фан тарихида бу қадар иқтидорли шарқшунос ва кўп каталог яратган бошқа олим бўлмаган. Бундан ташқари бошқа каталогларни кузатиш асосида Навоий қўлёзмалари тавсифи Жорг Краембер (1956), Барбара Флемминг(1968), Манфред Готз (1979), Ханна Сохвайде(1974) каби олимлар яратган илмий асарларда ҳам акс эттирилгани маълум бўлди.

Адабиётшунос олим М.Тожихўжаевнинг таъкидлашича, Навоий асарларидан дастлабки илмий изоҳли таржималар Г.Вамбери(1867) ва М.Хартман(1902) томонидан амалга оширилган. Ҳар иккала олим “Чигатой тили” дарслигини яратиб, мисол тариқасида Навоий шеърларидан изоҳлари билан парчалар келтиришган. [3, b.274.]

Шунингдек, ушбу мақолада 1900 йилда Йоханнес Аветараниане томонидан Навоийнинг 2та ғазали таржимаси диний характердаги “Шахид ул хақойик” журналида, 1946 йилда эса Альфред Курелла томонидан ”Фарҳод ва Ширин достонининг XVII боби таржимаси ”Neue Welt“ журналида эълон қилингани ва бошқа таржималар ҳақида муҳим маълумотлар келтирилган.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Россиянинг Москва Қозон, Новосибирск, Пермь ва бошқа шаҳарлари кутубхоналарида Навоий асарлари ардоқланиб сақланади. Биргина Санкт-Петербург шаҳрининг ўзида 3 та жойда: Шарқ қўлёзмалари институти фондида, СПб Давлат университети кутубхонасида ва Салтыков Щедрин номли Миллий кутубхонада Навоий асарлари қўлёзмалари сақланади. Дунёда Навоий ижоди бўйича биринчи диссертация ҳам айнан Санкт-Петербург университети шарқшунослик факультетида, 1856 йилда, Михаил Никитский томонидан «Амир Низомиддин Алишер: давлат арбоби ва шоир сифатида» мавзусида ҳимоя қилинган. Михаил Никитский ўзигача Европа адабиётидаги тадқиқотларни, шунингдек, шоир яшаган йилларга яқин даврларда яратилган форсий ва туркий манбаларни синчилаб ўрганади, улардан унумли фойдаланади ва адабий-илмий жамоатчиликни Навоий ижодининг энг муҳим қирралари билан танишитиради. М.Никитский Алишер Навоийнинг илмий-ижодий меросини «адабиёт гулзорининг энг сара гули» деб баҳолайди. Муаллиф ўз фикрларини Бобур, Ҳусайн Бойқаро, Жомий каби шоир замондошларининг Навоийга берган баҳолари билан ривожлантиради. Олим Навоийнинг Россияда мавжуд қўлёзмалари ҳақида маълумот берар экан, уларнинг кўпчилиги Европада йўқлиги, айниқса, бир қанча асарларни ўзида жамлаган «Куллиёти Навоий» ноёб манба эканини маълум қиласи. Асар таркибида «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр», «Чиҳил ҳадис», «Назм ул-жавоҳир», «Сирож ул-муслимин», «Насойим ул-муҳаббат», «Лисон ут-тайр», «Маҳбуб ул-қулуб», «Тарихи мулуки ажам», «Хамсат ул-мутаҳайирин», «Мажолис ун-нафоис», «Ҳайрат ул-аброр» – жами 15 та асар жамланганлигини маълум қиласи. [2]

Шундан кейин М.Никитский Навоийнинг аввал туркий, кейин форсий асарларига бирма-бир қисқача изоҳ беради ва парчалар келтиради. Асарларни таърифлаш баробарида бу борада Навоий замондошлари ва Европа олимларининг фикрларидан ҳам мисоллар келтиради.

Шарқшунос олим, Семён Лъвович Вóлин (1909-1943) биринчи бўлиб Навоий асарларига тавсиф берган олим хисобланади. (Описание рукописей произведений Навои в ленинградских собраниях // Алишер Навои. М.; Л., 1946). Олим ушбу илмий асарида Санкт-Петербург фондларида Навоийнинг «Муҳокамат ул-лугатайн», «Сирож ул-муслимин», «Девони Фоний»дан бошқа барча асарлари мавжудлигини маълум қиласи. С.Волин бир муддат, яъни 1930-1933 йиллар давомида Тошкентда, марказий архивда ҳам ишлаган. 1935 йилдан Санкт Петербург, ўша пайтда Ленинграддаги Шарқ қўлёзмалари институтида илмий ходим сифатида фаолият юритган, Хоразм манбалари, туркий адабиёт бўйича тадқиқотлар олиб борган. Араб, форс, ўзбек, турк, туркман тилларини

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

мукаммал билган. Афсуски шундай олим, 1941 йилда қатағоннинг аёвсиз ғилдираги остига тушиб, 1943 йилда қийноқларда вафот этган.

Шарқшунос олим В.В.Бартольд «Мир Алишер ва сиёсий хаёт» номли монографиясида Навоийнинг тарихий биографиясини қўлёзма манбалар асосида ёритиб берган. Олим монографияда Алишер Навоийнинг хаёт йўлини, ижодий фаолиятини бор ҳолича, реал кўрсатишни мақсад қиласди. Чунки шоир биографияси ёритилган кўп манбаларда Навоий дунёдан узилган, дарвешифат, фақат шеъру шоирлик шайдоси қилиб кўрсатилган. В.В.Бартольд ўзигача ёзилган тадқиқотлардаги камчиликларни ёритар экан, аниқ манба ва тарихий далилларга суюнмай фикр айтиш илмий этикага тўғри келмаслигини уқтиради. [1, b.100-165]

Е.Э.Бертельс (1881–1957) Алишер Навоий ижодий меросини юксак текстологик тайёргарлик асосида жиддий ўрганган шарқшунослардан биридир. Умумий эстетик асосга эга бўлган турли ҳалқ адабиётларининг қиёсий таҳлили олимга туркий адабиётнинг ўзига хослигини аниқлашга ёрдам берди. Олим ўзигача бўлган Европа олимларининг, жумладан, француз олими Француа Белен ва немис олими Йозеф фон Хаммер Пургшталнинг “Навоий форс адабиётининг тақлидчиси” деган қарашларини давр шарқшуносларининг энг катта «методологик хатоси», асар моҳиятини англамаслик деб билди, ўз изланишлари илан бу қарашни рад қиласди ва Навоий асарларининг оригиналлигини исботлаб берди. Олим таҳлил жараёнида асарларнинг асосан фабуласига эътибор қилиш, қисқа тавсиф билан чегараланиш “туркий адабиёт тўла қимматга эга эмас, форсий адабиётнинг тақрори” деган нотўғри холосага олиб келганини маълум қиласди.

Умуман, Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини, бадиий асарларининг поэтик хусусиятларини, ўзаро адабий таъсир масалаларини махсус тадқиқ қиласган А.Н.Самойлович, Е.Э.Бертельс, С.Л.Волин, А.Н.Кононов, М.Салье, каби олимларнинг илмий изланишлари рус навоийшунослигининг асосий қисмини ташкил этади

Бугунги кунда Ўзбекистонда “Алишер Навоий” халқаро журнали мавжуд ва унда шоир ижоди бўйича энг салмоқли мақолалар нашр этилади. Журналнинг 2022 йил биринчи сонида профессор Афтондил Эркинов Навоий асарлари дунё каталогини ташкил қилиш таклифи ва ташаббусини баён қиласди. Бу жуда тўғри бўлиб, бутун дунё навоийшунослари шу борада бирлашса арзиди.

Алишер Навоий туркий ҳалқларнинг ғуур ва ифтихори, бутун дунё ҳалқларининг интелектуал бойлигидир. Буюк мутафаккиримизнинг ижод оламига саёҳат ва ижобий натижа чинакам саодат ва санъатдир. Устозимиз

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Иброҳим Ҳаққул тўғри таъкидлаганидек, навоийшунослик маъно миқёси ниҳоятда кенг ва улкан соҳа. Уни ҳар томонлама билиш ёки фикран қамраб олиш анча қийин юмуш. Навоийнинг улуғликда бекиёс, қудратли, яратувчан шахсиятини кенг ўрганиб, даҳо шоир асарларида тасвиirlанган маъно ва ҳақиқатларни Навоийга гўёки ҳисоб берадигандай таҳлил ва талқин қилиш бурч ҳамда қалб заруриятига айлантирилса, ечими топилмайдиган муаммо қолмайди.

Европада навоийшунослик бугунги кунда ҳам жадал суръатлар билан давом этмоқда. Шоирнинг асарлари таржима қилинмоқда, таваллуд кунларида ҳалқаро анжуманлар, учрашувлар ташкил қилинмоқда. Демак, Европа навоийшунослиги жаҳон адабиётшунослигининг муҳим таркибий қисми бўлиб, бу соҳани қўп янги маълумот, таҳлил ва талқин билан бойитган ва бойитмоқда. Е.Э.Бертельс таъкидлаганидек, Навоий ижоди музейдаги экспонат ёки тарихнинг бир бўлаги эмас, у барҳаёт ва яшашда яна давом этади.

Адабиётлар:

1. Бартольд В.В. Мир Али Шир и политическая жизнь // Сб. Мир Али Шир. – Л.:1928. –С.100–165.
2. Никитский М. Эмиръ Низам–Эд–Динъ–Али Ширъ. Государственном и литературном его значении. Санкт–Петербург. 1856.
3. Тожихўжаев М. Из истории переводов произведений Алишера Навоий на европейские языки. //Вестник ЧПГУ,2012, №2. - С.274.
4. Quatrimere M. Chrestomathie en turc oriental. Paris. 1841.

“НАВОЙИ” ТАХАЛЛУСИ ИМЛОСИ ВА БАДИЙ МАЬНО МИҚЁСЛАРИ

Нусратулло Жумахўжа,
филология фанлари доктори, Алишер
Навоий номидаги Ўзбек тили ва
адабиёти университети профессори

Низомиддин Алишер тахаллусининг, аслида, “Навоий” эмас – “Навоий” ёзилиши тўғрисидаги муаммо энди кўтарилаётгани йўқ. Бу – исбот талаб қилмайдиган аён ҳақиқатлардан бири. “Навоий” ёзилиши тўғрилиги – жамоатчилик орасида, матбуот саҳифаларида ва яна айрим манбаларда тан олинган, ошкора эътироф этилган, амалда қўллаб келинган ҳақиқат. Масалан, ўзбек миллий уйғониш даври адабиётининг йирик намояндаси, буюк жадид Абдурауф Фитрат ўз асарларида тахаллусни аслидагидай қўллаган, асарларидаги тахаллус мустакиллик давридаги нашрларда ҳам аслича чоп этилди. Табиийки, бу улуғ олим онгли равишда шундай иш тутган. Жадидчилик солномаси бўлмиш бутун бошли “Аланга” журнали Навоий тахаллусини аслидагидай ёзган. Умуман, жадидлар даврида бу масалада кейинчалик оғиб кетиш ҳақида эҳтимол ҳам бўлмаган.

Професор Ҳамид Сулаймон 1977 иили “Адабий мерос” илмий асарлар тўпламининг тўққизинчи сонида “Алишер Навоий номининг ёзилиш шакллари ва имлоси ҳақида”ги мақоласида масалага манбашунос сифатида ёндашиб, уни тўғри ҳал этган эди. Ҳамид Сулаймон мақоласида ушбу ғалати машхур – машхур хатонинг келиб чиқиши тарихи шундай ёритилган: “1937 йилдан бошлаб, 40 йилдан буён “Навоий” тахаллуси “наво” “نو” сўзига қўшилган икки “ё” “ى” ҳарфидан ташкил топган ёйи нисбат “ий” “يى” нинг ҳозирги ўзбек графикасида нотўғри “ий” шаклида ёзилиши қатъий қоида тусига кириб қолган... Алишер Навоининг 500 йиллик юбилейига тайёргарлик бошланган 1930 йилларда ўша йиллардаги имло қоидаларига сунъий равишда мослаштириши (“ий” ва “ий”ни фақат бир формада – “ий” билан) ёки айрим қусурли қўлёзмаларда “ҳамза” орқали ёзилган нусхаларга таяниши туфайли бўлса керак, шоир тахаллусини “Навоий” шаклида ёзиш одат тусига кириб борди”. (Ҳамид Сулаймон. Алишер Навоий номининг ёзилиш шакллари ва имлоси ҳақида. “Адабий мерос”. Ўзбек адабиёти тарихидан материал ва тадқиқотлар, 1977 йил, 9-сон, 43-бет). Демак, бундан яққол англашиладики, Навоий тахаллусини эски ўзбек ёзуви ва янги ўзбек лотин ёзувидан кирил (рус) ёзувига ўтиш жараённида хато ёзиш оммалашган. Ҳеч қандай қонун-қоидасиз, ихтиёр-беихтиёр ғалат тахаллусни оммавий равишда ишлатиш – ғалати машхурни келтириб чиқарган. Асли ўзи ғалат – хато бўлишига қарамай, машхур

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

бўлиб кетган нарса халқ тилида “ғалати машхур” дейилади. Бундай ғалати машхурлар кўп. Лекин Навойидай буюк мутафаккирнинг тахаллуси оддий ғалати машхур эмас, у – тузатишга лойик ва муҳтож. Ҳамид Сулаймоннинг чуқур текшириши натижаси, ишончи, хulosасига кўра: “Ҳозирги ёзувимизда (*тахаллуснинг*) “Навоий” вариантини қабул қилишимиз ҳам имло, ҳам талаффуз, ҳам тарихий жиҳатдан тўгри бўлади... Тахаллус ва нисбалар сўз ундош ҳарфлар билан тугалланганда “ий”, унли ҳарфлар билан тугалланганда “ий” аффикслари билан ясалиши ўзбек тили тарихий грамматикаси ва фонетикаси учун қонуний ҳолат экан, бинобарин, шоур тахаллусини биз ҳам эски ёзувда аслига мувофиқ “й”, ҳозирги графикамизда эса “Навоий” ёзиши қоидасини қабул қилмоғимиз керак (ўша мақола, 44-45-бетлар)”. Афсуски, бу тадқиқот ҳаётий акс-садосига, амалий татбиқига эришмади. Навоий тахаллусини аслига мувофиқ тўғри ёзиш ҳақида на бирор қоида, на бирор фармон, фармойиш, қарор қабул қилинди. Орадан кўп йиллар ўтди...

Атоқли навоийшунос, профессор Абдуқодир Ҳайитметов “Мерос ва ихлос” китобидаги “Текстологик хато – бош хато!” сарлавҳали мақоласида тахаллуслар имлоси масаласини кўтарди ва мазкур муаммога ижобий муносабат билдириди: “Навоий” тахаллуси ҳам аслида “Навоий” деб ёзилиши ва ўқилиши керак. Чунки улуг шоур тахаллуси қўлёзмаларда шу хилда ёзилган. Масалан, Ҳусайний “Fam ема, маҳзун кўнгулким, дилрабойинг келгуси” деб бошланган ғазалида шоур номини “ишратфизойинг”, “ҳумойинг”, “раҳнамойинг”, “оинг” каби сўзларга қофия қиласи:

Эй Ҳусайний, қилмагил ишрат навосинким, букун
Ким, гулистони нишотингга Навоийинг келгуси.

“Навоий” деб ёзиши шоур шеърларини вазн нуқтаи назаридан тўгри ўқишини ҳам қийинлаштиради. Мазкур шеърни ҳам шоур тахаллусини “Навоийинг” деб ўқиши мумкин эмас. (А.Ҳайитметов. Мерос ва ихлос. Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1985. 117-118-бетлар).

Тахаллуснинг имлоси тўғрисида “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг 1990 йил 9 ноябрь сонида бизнинг “То тузди навоий ояти ишқ...” сарлавҳали мақоламиз билан баҳс-мунозара кўтарилиганида, академик Алибек Рустамов “Навоий” вариантини қўллаб-қувватлаган ҳолда, шунга қўшимча бир шаклни тавсия этган. Унинг фикрига кўра, тахаллус “асли “Навоийй”дир. Чунки “й”даги иккита “ё” иккита “й”ни, “зер” “и”ни билдиради”. Эҳтимол, бу фикрни араб тили грамматикаси назарияси жиҳатидан асослаш мумкиндири. Лекин амалда бирорта қўлёзма манбада тахаллус қўшимчасининг “суқун” ва “зер” билан ёзилган шаклини учратмадик. Агар асли шундай бўлса, бирор манбада котиб бу муҳим муаммога ишора қилиши керак эди.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Матбуотдаги қизғин баҳс-мунозара, исбот ва далиллар жамоатчиликда ишонч уйғотди. Бир муддат “Халқ сўзи” газетаси ва “Муштум” журналида тахаллуснинг тўғри имлосига ўтилди. Бироқ тахаллусни қандай ёзиш ҳақида бирор қарор қабул қилинмаганлиги ва маъмурий буйруқбозликка ўрганилганлиги сабабли, жамият маҳсус қарорга эҳтиёж сезди шекилли, яна хато имлога қайтди.

Биз 1998 йили “Шарқ” нашриётида чоп этилган “Истиқлол ва она тилимиз” номли китобимизнинг бир қисмини ҳам шу муаммони ёритишга бағишилаганмиз. Китобнинг барча бобларида Навойи тахаллуси аслидагидек чоп этилди. Биз кейинги даврда чоп этилган барча китобларимизни, шу жумладан, олий ўқув юртлари учун тайёрланган “Ўзбек адабиёти тарихи (XVI-XIX аср I ярми)” номли дарслигимизни (тендр асосида вазирлик томонидан турли нашриётларда 4 марта нашр этилди), “Қаро кўзум” ғазали тадқики” номли монографиямизни (“Мухаррир” нашриёти, Т., 2021 йил), “Сатрлар силсиласидаги сеҳр” монографиямизнинг 3-нашрини (ANORBOOKS, Т. 2023) ва илмий тўпламлар ҳамда “Маърифат” газетасидаги кўп мақолаларимизни Навойи тахаллусининг асл имлосида нашр этмоқдамиз. Нега нашриётлар, мухаррирлар ва олимлар бизга тўсқинлик қилишмаяпти? Чунки улар илмий жиҳатдан тўғри йўлда турганимизни тушунишяпти. Биз “Китоб имлосидаги айрим хусусиятларга изоҳлар” беришга мажбур бўляпмиз. Нега мажбурмиз, нега ҳақиқат учун битта ўзимиз курашяпмиз? Навойи тахаллусини тўғри ёзиш фақат бизга керакми? Йўқ, жамоатчилик лоқайд эмас, у ҳақиқат қайта-қайта исботланган бўлишига қарамай, қатъий ва узил-кесил қарор қабул қилинишига илҳақ.

Тахаллуснинг тўғри талқинини амалга оширишга, йиллар мобайнида шаклланган “Навоий” деб ёзиш анъанасидан воз кечишига на навоийшуносларда, на давлат ва жамиятда, на матбуот идораларида журъат етмаяпти. Афтидан, ғайрииilmий анъананинг мустаҳкам ўрнашгани, халқ “Навоий” атамасига жуда кўнишиб кетгани, бунинг устига, айрим номуутахассисларнинг ўша ғалати машҳурни қўллаб-қувватлаётгани аксиомани қайта-қайта исботлашни талаб қилаётганга ўхшайди. Физика-математика фанлари доктори Абдулла Аъзамовнинг “Жадид” газетаси 2024 йил 9 февраль сонида эълон қилинган “Навоий ёмон бўлса, сен яхши бўл” сарлавҳали мақоласи салкам 25 йиллик сукунатни бузди ва тахаллуснинг хато имлоси тўғрилигини даъво қилди. Анъанага садоқат ва уни бузиш ўринли-ўринсизлиги масаласида шуни айтиш керакки, минг йиллик тўғри ва муқаддас анъана олдида Алишер Навоий тахаллусини “-ий”лаштириб ёзиш анъанасининг умри қисқа. Аслида, қадимий анъана, қоида нотўғри бузилган. Шунинг учун бугунги омонат

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

анъанадан воз кечиб, ота-боболаримиз анъанасини тикласак, хатони тузатган бўламиз, холос. Навойидай улуғ зотнинг тахаллуси ҳақида баҳслашиш шаккоклиқдай туюлиши мумкин. Лекин, башарти, исботлаш, ишонтириш зарурати бор экан, бунга яна бир бор уриниб, биргаллашиб фикрлашиб кўрайлик.

А.Аъзамов таб тортмасдан: “Даҳо шоир тахаллусини “Навойи” дегувчи адабиётшунослар йўқ эмас. Бунга мутлақо қўшилиб бўлмайди”, дейди. Хўш, “Навойи” дегувчи адабиётшунослар” кимлар? Ўзимизни ва бошқа маҳсус муносабат билдирамаган адабиётшуносларни соқит қилганимизда, улар камида академик Алибек Рустамов, профессорлар Абдурауф Фитрат, Ҳамид Сулаймон, Абдуқодир Ҳайитметов. Бир физика-математика фанлари докторининг бутун умрини Алишер Навойи ижодиётини тадқиқ этишга сарфлаган титан адабиётшуносларга шак келтириши олимлик одобига, инсоф ваadolатга тўғри келадими? Боз устига, бу олимлар қўллэзма манбалар асосида илмий тадқиқот олиб борганлар, физик-математик эса замонавий нашрлар юзасидан фикр юритади. Қўллэзма манбалар таҳлили орқалигина тўғри ечим топиш мумкин бўлган навойишуносликнинг энг нозик масалаларидан бирига аралashiшга, наинки аралashiш, ҳукмфармолик қилишга унинг маънавий ҳуқуқи борми? А.Аъзамов, адабиётшуносликда анча-мунча иш қилганига қарамай, барибир, бу соҳада нокасбий (нoproфессионал), лаёқатсиз (компитетсиз) эканлигини ошкор этиб қўяди. У: “... атойи, гадойи, фидойи, бинойи каби шакл сўзга жўнлик маъно оттеногини бериб, тахаллусларга хос бўлиши лозим потетикани, шоирона инжаликни йўққа чиқаради. Навойи эмас, Навойи дегувчилар айнан мана шуни эътиборда тутаётган бўлсалар, буни очиқ баён қилишилари лозим”, дея адабиётшуносларни боши берк кўчага тиқмоқчи бўлади. Адабиётшунослар “буни очиқ баён қилган” бўлсалару, А.Аъзамов кўрмаган бўлса, ким айбдор? Ўзаги унли товуш билан тугаган тахаллуслар “-иي”, ўзаги унли билан битган тахаллуслар “-ий” қўшимчасини олиши Ҳ.Сулаймоннинг биз эслатган мақоласи ва бизнинг зикр этилган мақоламизда очиқ баён этилган. Катта адабиётшунос олим Сайфиддин Рафидиновнинг диссертацион тадқиқотида ҳамда “Ҳақиқат ва мажоз” монографиясида ҳам Атойи тахаллусининг тўғри ёзилиш шакли илмий асослаб берилган. Бу – ҳар хил шахсий майлларга итоат этмайдиган тилдаги умумий қонуният.

Мақолада ўринсиз эътиrozлар, кимга қаратилганлиги номаълум иddaолар кескин жаранглайди. “Навосиз улуснинг навобахши бўл, Навойи ёмон бўлса, сен яхши бўл”байти ҳақида фикр юритар экан, муаллиф: “Бу байтдаги навосиз ва навобахши сўзларини куй билан боғлаш гирт бемаънилиkdir”, дея ёзғиради. Хўш, ким, қайси адабиётшунос бу сўзларни куй билан боғлабди? Агар, мабодо,

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

кимда-ким шундай талқин этган бўлса, уни зарда қилмасдан, очиқ айтиш илмий танқид маданиятидан бўларди.

Илмий асосга эга бўлмаган мана бу жумлага эътибор беринг: “*Навоий, гадойи, видойи сўзлари лугатда (?) бор, аммо вафойи, муаммойи, ҳалвойи, најми, сафойи, бадойи, фанойи, зебойи, зиёйи сўзлари мавжуд эмас, бу сўзларга ўзакдош, “Мажолис ун-нафоис”да зикр этилган тахаллуслар Вафоий, Муаммоий, Ҳалвоий, Нажмий ва ҳоказо эканлиги шубҳасиз*”. Биринчидан, дунёда луғатлар кўп, улар турли тилларда, турли ёзувларда, қайси луғат назарда тутиляпти? Иккинчидан, А.Аъзамов қўлёзма манбалар ёки жуда бўлмаса, навоийшунос олима Суйима Ғаниева томонидан тузилиб, нашр этилган “Мажолис ун-нафоис”нинг илмий-танқидий матнини кўрганида, зинҳор бундай даъво қилмас эди.

Навоий тахаллусининг омонимик хусусияти, яъни икки маънолилигини А.Аъзамов кўп ўринда ихом санъати дея талқин этади. Ҳатто, бир ўринда бор барака қилиб, “уч қават иҳом” деб ҳам юборади. Шеъриятда сўзнинг ҳар қандай қўпмаънолилиги ихом бўлавермайди. Муаллиф таҳлилга тортган мисоллар ихом эмас, тажнисдир. Шунда ҳам, агар “Навоий” эмас – “Навоий” ёзилсагина, тажнис бўла олади. Ихомни тажнисдан наинки бошқа соҳа мутахассиси, ҳатто, унча-мунча адабиётшунос ҳам ажратади. Шу боисдан кўп адабиётшунослик китобларида, юзлаб тестларда тажнис ҳодисаси ихом дея талқин этилган. А.Аъзамов “Қаро кўзум...” ғазали таҳлилида ҳам ихомга тўғри таъриф бера олмаган: “*Иҳом – шеърдаги сўз бир неча маънога эга бўлибгина қолмай, бу маъноларнинг ҳар бири ҳам умумий мазмунга мувофиқ келишидан иборат санъат, яъни тажниснинг нозик ва нафис шакли*”. (Жаҳон адабиёти, 2004 йил, февраль сони, 156-163-бетлар). Бу – ихомни етарли билмаслик ва қадрламаслик. Ихом тажниснинг тури ё шакли эмас. Бадиият илмида ҳар бир санъатнинг ўз ўрни бор. Бадииятда ихом тажнисдан баланд туради. У – жуда ноёб ҳодиса. Тажнис қўллашда устаси фаранг бўлиб кетган ҳар қандай шоир ҳам ихом қўллаёлмаслиги мумкин. Шоирнинг маҳоратини кўрсатаман деб, албатта, йўқ ердан ихом топиб чиқаришимиз шарт эмас.

Ихомнинг жуда нозик ўзига хослигини бадииятшунос олим Ёқубжон Исҳоқов қўйидагича тушунтиради: “*Шоир икки маъноли сўзни шеърда (насрда ҳам бўлиши мумкин) шундай маҳорат билан ишилатадики, натижада, ўша сўзни ҳар икки маъносида ҳам тушуниши мумкин. (Санъатнинг бу ҳолати ҳали ихом эмас – тажнис. Ихомнинг хос, сеҳрли хосияти кейинги жумлаларда баён этилади – Н.Ж.) Бироқ маънонинг бири ошкора ва иккинчиси яширин ифодаланади. Шоирнинг мақсади эса одатда ана шу иккинчи яширин маънони изҳор қилишидан иборат бўлади*”. (Ё.Исҳоқов. Сўз санъати сўзлиги.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

“О‘zbekiston”, Т., 2014, 61-бет). Ихом санъатига Ё.Исҳоқов келтирган намуналар орасида энг ёрқин мисол Бобурнинг қўйидаги байтидадир:

*Лабинг бағримни қон қилди, кўзумдин қон равон қилди,
Нечун ҳолим ямон қилди – мен ондин бир сўрорим бор.*

Байтдаги санъатни Ё.Исҳоқов қўйидагича изоҳлайди: “*Байтнинг 2-мисрасида ихом санъати мавжуд. Ўқувчи дастлаб мисранинг мазмунини “Нега ҳолим ёмон қилди, Мен ундан бир сўрамоқчиман” тарзида тушунади. Агарда гап маъшуқанинг лаби устида бораётганлигини эътиборга олсак, шоирнинг мақсади бошқача бўлганлиги ва мисранинг мазмуни ҳам чуқурроқ эканлиги маълум бўлади: “Сўрорим бор” юзаки қараганда “Сўрамоқчиман” тарзида тушунилса-да, шоирнинг мақсади унинг иккинчи маъноси билан, яъни “сўрмоқ” (бўса маъносида) билан боғланган”*(ўша китоб, 59–60-бетлар). Мана бу – ҳақиқий ихом. Бунда иккинчи маънони яширин, сирли ифодалашнинг сабаби ҳам бор. Бу - маънонинг ошкора ифодалашга мос бўлмаган уятлилик хусусиятидир. Шу уятлилиkn шоир яшириш (хаспўшлаш) мақсадида шеър муҳлисини биринчи – юзаки маънога чалғитади. Фақат нозиктаб, зукко шеърхонгина уни илғаб олади. Ана шундай яширин, нозик маъно ифодаламаган тажнис ихом бўла олмайди.

Низомиддин Алишер тахаллусининг “Навойй” шаклини инкор этиб, “Навойй” деб ёзишимизга қўйидагича асослар бор. Бу ўзаро алоқадор асослар бир-биридан келиб чиқади, бир-бирини қувватлайди ва тақозо қиласди.

1. Адабий тахаллус ҳалқнинг миллий, маданий, лисоний бойлиги ҳисобланади ва унинг қисмати ҳуқуқий жиҳатдан ўша ҳалқнинг Давлат тили ҳақидаги қонуни ихтиёри ҳамда муҳофазасидадир. Масалага Ўзбекистон Республикасининг Давлат тили ҳақидаги қонуни талабларига мувофиқ ёндашсак, адабий тахаллуслар ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятлари, миллий-тарихий анъаналарга мувофиқлаштириб, аслидагидек ёзилади. Бу қонун, бевосита, Навойй ва бошқа мумтоз адибларимиз тахаллусларига ҳам тегишли.

2. Эски ўзбек ёзувида тахаллус “نوای” тарзида ёзилади. “Ҳамза” белгисидан “хамза” билан ёзилиши айрим ҳоллардагина учрайди. “Ҳамза” белгисидан “Навойй” ёзилгани англашилмайди. “Наво” сўзи унли билан тугаллангани учун, “Ё”-йи нисбат” олдидан яна бир “ё” ортирилган ва ёзувда иккита “ё” ёнма-ён “بى” тушиб қолган. Имло қоидасига мувофиқ, шу икки “ё”дан бири “ҳамза” орқали қисқартириб ифодаланган.

3. Тарихий қўлёзма ва босма манбаларда ҳам “Навойй” шакли қўлланиб келган. (*Қаранг: Лондон, Британия музейи, қўлёзма № 401, Навойининг биринчи расмий девони – “Бадое ул-бидоя”нинг 1482-83 йилда кўчирилган нусхаси; Озарбайжон Илмлар академияси, қўлёзма № 3010, “Бадое ул-бидоя”нинг 1484*

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

йилда кўчирилган нусхаси; Тошкент, Ўз Р ФА Адабиёт музейи, қўлёзма № 84, “Бадое ул-бидоя”нинг 1486 йилда кўчирилган нусхаси; Тошкент, Ўз Р ФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, қўлёзма № 3984, XV аср охирида Султонали Машҳадий кўчирган терма девон). Аслиятга энг яқин манбалар – шоирнинг ўз дастхати, деб тан олинган қўлёзма девонида ва унинг “Илк девон”ида ҳам тахаллус “Навойи” тарзида қўлланган. (Каранг: 1466 йили кўчирилган қўлёзма, хаттот Султонали Машҳадий, Санкт Петербург, Салтиков-Шчедрин номидаги кутубхона, 564-ракам).

4. Шоир тахаллусининг “Навойи” шакли ўзбек тилининг талаффуз (орфоэпия) талабларига тўғри келмайди. Ўзбек тили талаффузи табиатига “Навойи”даги сингари икки унли ёнма-ён келиши (ои) хос эмас.

5. Тахаллуснинг “Навойи” шакли – сунъий ва китобий. Шунинг учун ҳам, шоир тахаллусини китобдан ўзлаштирган ўқимишли кишилар уни “Навойи” тарзида бемалол талаффуз қиласидилар. Китобга суюнмаган оддий халқ вакилларининг эса бундай талаффузга тиллари қовушмайди. Табиий равишда улуғ шоирни “Навойи” деб атайдилар ва бунинг учун биз баъзан уларни саводсизликда айблашдек ҳолларга борамиз.

6. Туркий тилда сўзлашувчи қардош халқлар ва бошқа эллар, жумладан, тоҷиклар, шоир таваллуд топган тупроқда истиқомат қилувчи Афғонистон ўзбеклари, афғонлар ҳам Низомиддин Алишерни “Навойи” деб улуғлайдилар. Турк арқадошларимиз “Невайи” деб ёзадилар ва айтадилар. Бобоқалонимиз Навойи тахаллусини айтиш ва ёзишда биз – унинг ворислари – мустамлакачилик мафкураси хукмронлиги даврида наинки туркийлар, балки бутун дунёга қарши мавқеда турдик.

7. Тахаллуснинг “Навойи” имлосини шоир асарларининг бадиияти қонунлари, жумладан, вазн тақозо этади. Масалан, “Навойи”ни “Навойи” деб ёзиш тажрибаси баъзи ҳолларда асарлар вазни бузилиб кетишига сабаб бўлган:

Дедим: “Эрур Навоий ўз дардиға чорасиз”, деди:

“Гар аламимга чора йўқ, бўлмаса бўлмасун, нетай”.

Ушбу байт “Бадое ул-васат” девонидаги 616-ғазалнинг мақтаси бўлиб, ғазал “Ражази мусаммани матвийи маҳбун” вазнида битилган. Мазкур вазннинг оҳанг тасвири қўйидагича бўлади:

Муфтаилун мафоилун муфтаилун мафоилун
. – V V – V – V – – V V – V – V –

Бундай оҳанг байтдаги тахаллус “қисқа – узун –узун” эмас, балки, “қисқа – узун – қисқа” бўғинлардан иборат бўлишини – Навойи ёзилишини тақозо этади. Вазн талабига риоя этсак, матннинг нуқсонсиз кўриниши мана бу ҳолатга келади:

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Деди-м+ “Эрур/ Навоий ўз/ дардига чо/расиз”, деди

- V V - / V - V - / - V V - / V - V -

“Гар аламимға чора йўқ, бўлмаса бўлмасун, нетай”.

Бунда оҳанг тўсиқдан фориғ бўлган сувдай ўйноқлаб оқади, ғазалхон ҳам мисранинг бирор нуқтасида қадалиб қолмайди. Тахаллус ўзининг табиий оҳанги ва имлосига мұяссар бўлади.

8. Қоғия қонуниятлари ҳам тахаллуснинг “Навоий” шаклида ёзилишини тақозо қиласиди. Бироқ, баҳтга қарши, “Хазойин ул-маоний”даги 2600 ғазалнинг бирортаси мақтасида Навоий ўз тахаллусини қоғия ўрнида ишлатганини учратмадик. Аммо шоирнинг бошқа асарлари, жумладан, “Бадое ул-бидоя” девони дебочасида ёрқин далилга дуч келдик:

Вафо бўстонининг достонсаройи,

Маломат булбули, яъни Навоий.

Камтарона айтилган бу фахрияда “саройи”га “Навоий” қоғия қилинган. Афсуски, бирорта нашрда бу ўриндаги тахаллус ҳам қоғия қонуниятига мувофиқ берилмаган. Ҳамма нашрларда “Навоий” деб ёзилиб, қоғия қоидаси бузилган.

Навоий ғазалларида қоғия ўрнида қўлланган бошқа тахаллуслар борки, бу ҳам масалани равшанлаштиришга хизмат қила олади. Бундай мисолларга мурожаат этар эканмиз, сўзаро, туғилиши муқаррар бўлган мана бундай саволга ҳам жавоб юзага чиқиши табиий: “Тахаллуси ўзаги унли товуш билан тугалланган шоирларимизни Навоий, Гадойи, Атойи тарзида ёзишини қонунлаштиришимиз мумкин, бироқ ўзаги ундош товуш билан яқунланган тахаллусли адилларимизни – Кошгарий, Югнакий, Рабгузий, Хоразмий, Лутфий, Гулханий, Увайсий, Оғаҳий... қандай ёзамиз?” Ҳақли савол, чунки бу борада номувофиқлик, ҳар хиллик келиб чиқмаслиги керак. Негаки, аслиятда – мумтоз ўзбек ёзувида унли билан тугалланган тахаллуслар ҳам, ундош билан тугалланган тахаллуслар ҳам бир хилда – “ё”(йо) ҳарфи билан яқунланган. Демак, тахаллуслар имлосидаги чалкашликлар ҳам араб алифбосидан воз кечиб, аввал лотин, кейинчалик кирил алифбосига ўтганимиз тарихига бориб тақалади. Биргина тахаллуслар имлоси муаммоси ҳам минг йиллик маданий мерос аслиятини тиклаш ва ундан тўғри, тўлиқ баҳраманд бўлиш учун эски ўзбек ёзувимизни унутмаслигимизни тақозо этади.

Қоғия санъати ва тахаллус имлосига оид мисолларга ўтайлик. “Фаройиб ус-сиғар” девонининг 650-ғазали мақтаси:

Демангиз булбул Навоийни, самандардекки бор,

Назми ичра шуълайи Жомию сўзи Хусравий.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Бу ғазал нашрларида тахаллус анъанага кўра “-ий” қўшимчаси билан ёзилган ва анъанага садоқат йўлида қофия бадияти қурбон қилинган. Яъни қофия тизими бузилган. Матладаги “партави”, “пайрави” қофияларидан ташқари, барча байтлардаги қофиялар “Хусравий”га мослаб “мунзавий”, “монавий”, “қавий”, “маънавий” тарзида ўзгартирилган. Асли буларнинг ҳаммаси, жанрнинг кейинги байтлар матлага мувофиқ қофияланиши қоидаси ҳамда мумтоз ўзбек ёзуидаги шаклига кўра, “и” ҳарфи билан тугалланиши керак эди.

“Хазойин ул-маоний” куллиёти девонларининг нашрларида қофия санъати ва тахаллус имлосида турлича – палапартиш йўл тутилган. “Наводир ушшабоб”нинг 650-ғазали Ҳамид Сулаймон нашрида мақтадан икки байт олдинда келган Навоий тахаллуси нотўғри ёзилиб, Абулғози, Шерози тахаллуслари қофия талабига мувофиқ аслидагидек тўғри ёзилган:

*Навоий истади беҳуши ўзиники аҳли хирад
Фалакнинг ўлмади бу ишда маҳрами рози...
Бу важҳ бирлаки Соҳибқирон дебон лақабин
Атоди хисрави Соҳибқирон Абулғози.
Янаки нутқ илау руҳ ила етурди анга
Фуюз орифи Жомио ринди Шерози.*

Агар бу ўринда ҳам тахаллуслар “Абулғозий”, “Шерозий” тарзида ёзилганида, бу “паризоди”, “эъжози”, “дамсози”, “парвози”, “андози”, “оғози”, “рози”, “сози” каби қофия унсурларига тўғри келмас ва ғазал бадиятига путур етар эди. Аммо, афсуски, ундан 30-40 йил кейинги нашрлар, Навоий мукаммал асарлари ва тўла асарлар тўпламида барча тахаллуслар нотўғри қўлланиб, ғазалнинг қофия тизими бузилган. Даврлар оша тараққиёт ўрнига таназзул.

Девоннинг 584-ғазали мақтасида ўзгача ҳол:

*Навоий назм аро тийги забонин уйла сурдиким,
Пичоқ топмас уятдин ўзни ўлтурмакка Саккокий.*

Бунда қофия бадияти қонунларига зид иш тутилган. “Боки”, “чоки”, “кўлеки”, “хошоки”, “фитроки”, “ғамноки”, “идроки”, “афлоки”, “токи” қофияларига ҳамоҳанг тарзда тахаллус “Саккоки” ёзилиши лозим эди.

“Бадое ул-васат” девонидаги 650-ғазал мақтаси:

*Навоий фарду беҳуши ўлғонин деманг қачондиндур,
Ҳамондинким, ани маст этти ваҳдат жомидин Жомий.*

Бу ерда ҳам тахаллус анъанага кўра ёзилгани учун ғазалнинг қофия тартиби бузилган. “Оми”, “роми”, “гуланноми”, “шоми”, “пайғоми”, “ошоми”, “эҳроми”, “томи”, “исломи” қофия унсурларига “Жомий” қофия қилинган. Бу

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

холда, қофия бадииятини сақлаб қолиб, тахаллус “Жоми” тарзида ёзилса, асар ҳам китобхон ҳам зарар кўрмасди. Қофиядаги сўнгги товуш чўзиқ “и” унлиси.

9. Энг муҳими, адибнинг ўзи “Навойи” сўзини қўллар экан, ундан фақат тахаллусни билдириш учун фойдаланмайди, унга бадиий матн мазмунига мос маъно юклайди. Адабий тахаллус замирида, албатта, қўламли бадиий муддаолар ётадики, бу етакчи асосни муфассал таҳлил этиш имконияти кенг.

Навойи назмда тахаллус воситасида аксари ҳолларда тажнис яратади. Байтларда, кўпинча, шоир “наво” сўзини бир неча марта қўллаш орқали сўз ўйини қиласди. Сўз ўйини жараёнида “наво” сўzlари тахаллус билан бевосита мантиқий, маъновий алоқага киришади. Тахаллус таркибидаги “наво” сўзига тахаллуслик хизматидан кўра масъулиятироқ бадиий вазифа юкланди. “Навойи”ни “Навоий” ёzsак, сўз ана шу масъул вазифасини бажаролмай қолади, бадиий сўзниң кўпмаънолилигига путур етади. “Навойи” калимасини фақат тахаллус хизматини ўташга мажбур этамиз, ҳаракат доирасини чеклаймиз, асаддаги бошқа сўзлар билан мантиқий, маъновий, шаклий алоқаларини узиб қўямиз. Биргина “Ғаройиб ус-сиғар” девонида “Навойи” тахаллусининг тажнисга, сўз ўйинига асос бўлган кўп маъноли қўлланишига доир йигирмадан ортиқ байт учрайди. Мақсадга мувофиқ равишда, уларнинг баъзиларини шарҳлаб ўтиш жоиз кўринади.

*Кўрмасам қошинг, бўлурмен турғоним бирла фиғон,
“Вои” эрур бас, чу бўлмаса “Навойи” бирла “нун”. (F.C. 467)*

Ушбу байт шоирнинг ўзи тахаллусини “Навоий” эмас – “Навойи” деб юритганидан гувоҳлик берувчи энг муҳим далиллардандир. Шоир мақтанинг биринчи мисрасида “*Маҳбубанинг қошини кўрмасам, турған-битғаним фиғонга айланади*”, деган фикрни изҳор этар экан, иккинчи мисрада тахаллусдан сўз ва ҳарф ўйини яратиш орқали шу ҳолатни бадиий шарҳлайди, чиройли асослайди. Равшанки, “Навойи” тахаллуси “нун” ҳарфи билан бошланади. “Нун” ҳарфи эса мумтоз бадииятда маҳбуба қошининг тимсолига айланган. Мазкур байтда маҳбуба қошини кўрмаслик – унинг висолига мұяссар бўлмасликни ифодалаб турибди. Лирик қаҳрамоннинг маҳбуба қоши васлисиз ҳолати “нун”идан ажралган “Навоий” билан баробар. “Навоий” “нун”идан жудо бўлганида эса, унинг фақат “войи” қолади, яъни лирик қаҳрамоннинг ахволи “вой” бўлади. Энди тахаллусни “Навоий” шаклида ёзиб, байтни таҳлил этиб кўрингчи, шоир кўзлаган маъно чиқармикин? Асло чиқмайди! Демак, тахаллусининг “Навоий” ёзилиши хато. Байт бадиияти, ундаги шоирнинг ўз имзоси эътирофи тахаллусининг “Навоий” ёзилишини талаб қиласди.

*То тузди Навоий ояти ишиқ,
Ишиқ аҳли аро наво бўлубтур. (F.C. 161)*

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Бу ўринда ҳам тахаллуснинг “Навоий” ёзилиши вазн мезонини бузган. Ғазал “ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи мақсур” вазнида битилган:

Мағъувлу мафоилун мафоийл

— — V V — V — ~

Кўриниб турибдики, тахаллус иккинчи рукига, “-йи” қўшимчаси эса қисқа бўғинга тўғри келади. Демак, шаклан, тахаллуснинг “Навоий” ёзилиши конуний. Энди масалага мазмун жиҳатидан ёндашайлик. Агар биринчи мисрадаги тахаллусни “Навоий” ёзсан, унинг иккинчи мисрадаги “наво” сўзи билан лафзий алоқадорлиги сақланади, лекин маънавий-мантиқий алоқадорлиги барҳам топади. Биринчи мисрада “Навоий” икки вазифани бажариб турибди, аввало, шоирнинг тахаллусини, иккинчидан, “ишқ оятининг оҳангি” маъносини англатаётир. “Наво”дан кейин нисбий сифат ясовчи “-ий” қўшимчаси ёзилса, шу иккинчи маъно чиқмай қолади. Мазкур маъно чиқиши учун факат форсий изофа талаб қилинади. Изофа эса, “Наво” сўзи унли товуш билан тугагани учун, “-йи” тарзида қўшилади, тахаллус “Навоий” кўринишини олади. Агар тахаллус “Навоий” ёзилса, байтдан тугал мазмун ва унинг тасаввури англашилиши учун нимадир етмайди, нимадир ўз ўрнида эмасдай туюлади. Бу – тахаллусдаги “оҳанг” маъносининг бой берилгани, тахаллус ва иккинчи мисрадаги “наво” сўзи орасидаги алоқанинг узилиши оқибати. Тахаллусни “Навоий” ёзишимиз билан, ҳамма нарса жой-жойига тушади ва асл мазмун юзага чиқади. Ушбу фахрия байтдан англаб оламизки, Навоий ўзининг ишқий қисмати, маслаги, муҳаббат тарихи ва лирикаси билан ишқ эътиқодининг шундай бир нодир оятини яратди ҳамда бу оятнинг соҳир, ибратли, умумбашарий оҳангини кашф этдики, у жамики, бор инсониятнинг эътиқодига, мадҳиясига айланди. Навоий тузган ишқ ояти оҳангига ишқ аҳлини харакатлантирувчи, рухлантирувчи, ҳаёт тарзини белгиловчи кучга эврилади. Буни Навоий назмини мутолаа этган ҳар бир қалб аниқ ҳис қилиши мумкин.

*Навоий сури мотам бўлдиким, бор
Суруди айши афғон бирла мамзуж. (F.C. 95)*

Бу байтда ҳам “-йи” қўшимчаси изофа вазифасини бажариб келган. “Навоий” сўзи тахаллуслик вазифаси билан бирга, байт мазмунига мувофик, наво, оҳанг, садо маъноларини ифодалайди. Тахаллуснинг “суруд” сўзи билан параллел келиши улар орасидаги мустаҳкам бадиий занжир борлигидан далолат. Тахаллус мана шуларнинг бари ҳисобга олиниб ёзилсагина, байтдан бундай мазмун англашилади: “Тўй ва мотам куйлари бирйўла чалиндиким

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

(яъни, тўй билан аза бир бўлди), бу хурсандлик ва қайгу қўшиқлари қоришиб кетган ҳолатга ўхшарди”.

Тахаллусга асос бўлган “наво” сўзининг бирламчи маънолари “оҳанг”, “куй”, “қўшиқ”, “садо”лардан иборатки, унинг бадиий имкониятлари кўпроқ чолғувчи ва соз билан боғлиқ байтларда акс этган.

*Муганий нағмаси жон берса базм аҳлига, тонг йўқким,
Навойи риштайи жонин эшиб чангига тор этмиши (F.C. 243)*

Лирик қаҳрамоннинг жон ришталаридан жонбахш наволар таралади. У жон риштаси наволаридан эшиб созанда чалаётган чангнинг торларига улаган. Демак, шунинг учун муганий яратоётган оҳанг базм аҳлига жон бағишиласа, ажабланмаслик керак.

Агар чолғувчи сози “Навойи риштайи жони” билан йўғирилмаса, ундан озиқланиб турмасачи? Унда, тирилишга тескари ҳодиса юз беради, бамисоли жон узилади:

*Навосидин фано чун ҳосил ўлди, қилгасен, эй ишиқ,
Навойи риштайи жонин муганий удининг тори. (F.C. 624)*

Ҳалокат юз бермаслиги учун, лирик қаҳрамон қудратли ишқдан “муғаний удининг тори”ни “Навойи риштайи жони”дан бунёд этишни илтижо қилипти. Асосий мақсаддан чекиниб бўлса ҳам, қайд этиш керакки, бу фаҳриялар Навойи санъат оламида нақадар малакали созанда ва зукко санъатшунос бўлганлигининг далили ҳамдир.

*Муганий, бир навое туз, навойи нағмае кўргуз,
Аёқчи, томса тут тўққузки, доройи жаҳон келди. (F.C. 591)*

Навойи асарлари луғатларида “нағма” сўзи – куй, Навойи замонасида чалинган куйлардан бирининг номи тарзида изоҳланган. Бунда шоир созандадан Нағма навосини чалишни сўраётган бўлади. Аммо, назаримизда, “нағма” сўзи, айниқса шу ўринда, ҳазиломуз, шўх, ҳажвий куй маъноларига ҳам эга. “Нағма” сўзига “ўйин” ва “томуша” маънолари ҳам дахлдор. Шоир бу байтда чолғувчидан ҳазиломуз, шўх бир куй чалишни сўраётир. Агар тахаллус “Навоий” ёзилса, тахаллус ва “нағма” сўzlари ўртасида изофа қўлланмаса, лирик қаҳрамон чолғувчидан бир куй, Навойидан яна бир куй чалишни сўрагандай бўлиб чиқадики, бу бадиий мантиққа тўғри келмайди.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Камдан-кам ҳолларда бўлса ҳам, бадиий мазмунга мутаносиб, шартли равишда, Навои тахаллуси “Навое” шаклида ёзилади. Бунда “наво” сўзидан кейинги қўшимча изофа вазифасини эмас, “ё”-йи ваҳдат ва “ё”-йи накаре” – форс тилидаги бирлик ва ноаниқлик “ё”-йи вазифасини бажаради ҳамда “е” ёзилади. Форс тилидаги бу “ё” бирлик ва ноаниқликни бирйўла билдиради ва “қандайдир бир”, “шундай бир”, “бирор бир” каби маъноларни ифодалайди. У қўлланганида, тахаллуснинг эски ўзбек ёзувидаги шаклида мутлақо ўзгариш бўлмайди.

*Баски Навое айлади дард сурудида наво,
Аҳли тарабни йиғлатур мажлисининг таронаси. (F.C. 626)*

Бу байтда “Навое” сўзи тахаллусликдан ташқари, “шундай бир куй” маъносини ифодалаган. Бу – байтдан қуидагича яхлит маъно чиқишини таъминлаган: “Навои дардангез оҳангда шундай бир дардли, мунгли куй чалди, яъни шундай бир гамгин руҳдаги назм яратдики, унинг теграсида бутун дард аҳли тўпланди, яъни Навоининг дардкаши назмига дард аҳли акс-садо бера бошлиди. Ўзаро дардлашаётганлар мажлисининг мунгли навоси айш-иширатда, шод-хурсанд кун кечираётганларни ҳам йиғлатиб юборди”.

“Йўқ Навоий бедил ороми гам ичра, эй рафиқ” (барча нашрларда шундай), деб ёзишдан тайинли бир мазмун чиқмайди. Чунки бу сатрдаги икки “ё”-йи ваҳдат...” ўз ўрнида ёзилмаган, бир қўшма сўз ажратиб ёзилган. “Ё”лардан бирининг ўрни тахаллусда. Матн аслияти мана бундай ёзилиши лозим:

*Йўқ Навое бедилороме гам ичра, эй рафиқ,
Холини, зинҳорким, кўрсанг, дилоромимга айт. (F.C. 84)*

“Ғам ичра” қолган лирик қаҳрамон ғазал ихлосманди билан дардлашяпти. У айтияпти: “Инсон қайгу-алам қўришовида қолганида, дилоромсиз, яъни дилга яқин, дилнишин дўстсиз бирор-бир наво – ҳаётдан бирор-бир баҳра, умид, илинж, роҳат-фароғат, таскин-тасалли тополмайди. Бедилором киши – бенаво. Агар бирор тасодиғ билан дилоромимни кўриб қолсанг, уни албатта, ушибу ҳолимдан хабардор эт”. Демак, бундай далиллар ҳам Навои тахаллусини аслига тўғри ёзишимизни талаб қиласди.

Юқоридаги сингари далилларни кўплаб таҳлил этиш мумкин. Лекин исбот талаб қилмайдиган фикрни асослаш учун шу далиллар етарли деб, сўзни муҳтасар этдик. Тилимиз, адабиётимиз ва умуман, маънавиятимизда бунга ўхшашadolatli ёнимини топиб, сўнгти нуқтани қўядиган муаммолар кўп. Ҳозир шу сўнгти нуқтани қўядиган давлат ташкилотимиз бор. Айни шундай

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

вазифа, назаримизда, Давлат тилини ривожлантириш департаменти таркибидаги Атамашунослик комиссияси зиммасидадир. Атамашунослик комиссияси тадқиқ этилган муаммони холис экспертлар ёрдамида ўрганиб, якуний қарорини чиқариб, матбуотда эълон қилса, масала қонуний ечимини топган бўларди.

НАВОЙНИНГ УЙГУР АДАБИЁТИДАГИ ИЗДОШЛАРИ

Низомиддин Муродий,
академик Бобојсон Гафуров
номидаги Хўжсанд ДУ профессори,
филология фанлари доктори
(Тоҷикистон)

Аннотация. Уибӯ мақолада ўзбек ва тоҷик адабиётларининг уйғур адабиётига таъсири масаласи Навоий “Ҳамса”нинг Шарқий Туркистондаги ўрни мисолида ёритилган.

Калим сўзлар: Ўзбек адабиёти, уйғур адабиёти, форс-тоҷик адабиёти, “Ҳамса”, Навоий, Низорий, Ёркандий, насрӣ “Ҳамса”.

Annotation. This article examines the distribution of Uzbek and Persian Tajik literature and the influence of the traditions of writing "Hamsa" Navoi in eastern Turkestan.

Key words: Uzbek literature, Uighur literature, Persian-Tajik literature, "Khamsa", Navoi, Nizori, Yorkandi, "Khamsa" in prose.

Маълумки, ўзбек ва тоҷик адабиётида ҳамсачилик анъанаси кенг тарқалган бўлиб, кўплаб Шарқ мамлакатларида бу анъана равнақ топганидек, унинг гўзал намуналари уйғур мумтоз адабиётида ҳам кўзга ташланади.

Уйғур адабиётининг машҳур ҳамсанавис шоири Абдураҳим Низорий бўлиб, у XVIII-XIX аср адабиётининг атоқли вакили ҳисобланади. У ўз халқининг орзу ва умидларини «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Вомиқ ва Узро», «Маҳзун ва Гулнисо», «Робиа ва Саъдин» каби маснавиларида акс эттириб, шу билан бир қаторда бу асарлари орқали уйғур адабий доираси шоирлари достончилик маҳоратини ҳам том маънода кўрсата олди.

Манбаларда кўрсатилган маълумотларга кўра, Низорий (1776-1849) ёшлигидан форс ва араб тилларини чуқур ўрганиб, форс-тоҷик адиблари Фирдавсий, Низомий, Саъдий, Хусрав Дехлавий, Ҳофиз, Жомий ва Бедил асарларини мутолаа қилган [Низорий, 1985: 3; Маматохунов, 1960: 36]. У котиблик санъатидан боҳабар бўлган ва Навоий қуллиётини қайта-қайта нусха кўчирган. Унга тегишли қўлёзмалардан бири Алишер Навоий номидаги давлат музейида 136 рақами остида сақланади.

Низорий ўзи тириклик чоғида асарларини тўплаб, уни «Фариблар ҳикояти» деб номлайди. Аммо бу асар Низомий ва Навоийнинг “Ҳамса”-лари таъсирида ёзилганлиги туфайли кейинчалик бу асар Низорийнинг “Ҳамса”-си сифатида шухрат қозонди. Бу асар 1841-1844 йилларда ёзилган бўлиб, 24000 байтдан иборатdir.

Бизнинг қўлимизда Кошғардаги “Миллатлар нашриёти”-да 1985 йилда чоп этилган “Низорий достонлари” асари мавжуд бўлиб, бу китоб Шинжон миллий музейида сақланётган “Муҳаббат достонлари” номли нусха асосида нашрга тайёрланган. Таъкидлаш жоизки, бу асар ўша котиблар томонидан бир нечта

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

номлар остида кўчирилган “Ғариблар ҳикояти” асаридир. Ҳозирда “Ғариблар ҳикояти” тўплами Санкт-Петербург шарқшинослик институ-тининг қўлёзмалар бўлимида С-165 рақами остида сақланмоқда [Низорий, 1970: 6; Резиева, 1971: 242-248].

Низорий уйғур классик адабиётининг илк хамсачиларидан ҳисобланиб, ўзининг беш достони билан ўзидан олдинги тожик ва ўзбек адабиёти тарихида ёзилган “Хамса”-ларга татаббу усулида достонлар яратди. У ўзининг «Хамса»си орқали уйғур адабиёти тарихи сахифаларига жило баҳш этди. Низорий ўз достонларида тожик ва ўзбек хамсачилигига яратилган машхур сужет ва образлардан моҳирона фойдаланади.

Масалан, Низорийнинг «Лайли ва Мажнун» достониниг бошида Қайс ва унинг отаси шундай эътироф этилади:

Чу бир нукта иншо қилип нуктадон,
Суруп ишқ ҳарфи била достон...
Бор эрди Араб ичра бир комрон,
Қабойил элига эди ҳукмрон...
Анинг варзиши эрди жуду ато,
Наво топмиш андинг ҳар бир гадо. [Низорий, 1985: 267]

Низомийнинг «Лайли ва Мажнун»ида бу парча шундай келтирилган:

К-аз мулки Араб бузургвore
Будаст ба хубтар диёре...
Султони Араб ба комгори,
Коруни Ажам ба молдори.
Дарвешнавозу меҳмондўст,
Иқбол дар ў чу мағз дар пўст. [Низомий, 1982: 77]

Амир Хусрав Дехлавийнинг «Мажнун ва Лайли» достонида эса:

Гўянд, ки дар Араб жавоне,
Будаст зи нисбати шубоне.
Бахташ чу ба авж раҳбари дошт,
Ҳиммат ба фалак баробари дошт...
З-он шердили, ки дошт бо хеш,
Олуда нашуд ба чарбуи меш. [Дехлавий, 1965: 68]

Абдураҳмон Жомийнинг «Лайли ва Мажнун» маснавийсида асарнинг бу қисми шундай келтирилади:

Мақбули Араб ба корсози,
Маҳбуби Ажам ба дилнавози...
Арзи рамааш бурун зи фарсанг,
Бар оҳуи дашт карда жо танг...

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Бикшода даре ба мизбони,
Дардода салои меҳмони. [Жомий, 1972: 43]

Масалан, Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» маснависида:

Ким барри Арабда комрони,
Бор эрди Арабқа ҳукмрони.
Маҳкуми анинг неча қабила,
Иқболиға истабон васила.
Бечора улусға чорасоз ул,
Хонгустару меҳмоннавоз ул. [Навоий, 1960: 359]

Юқоридаги шеърий парчаларни таққослаш шуни кўрсатадики, Абдураҳим Низорий ўзидан олдинги ёзилган барча “Хамса” достонларидан хабардор бўлган. У нафақат Алишер Навоийнинг “Хамса”-сига таянади, балки, форстожик ва ўзбек тилида бу шаклда ёзилган бошқа достонлардан ҳам огоҳ бўлган ва улардан кенг фойдаланган. Зеро бу далил Низорий асарини мукаммал ўрганиш жараёнида маълум бўлади.

Юқорида келитирилган намуналар яна шундан далолоат берадики, адабий илмлар ва жанрлар ҳар қандай замону маконда, хусусан, мусулмон ўлкаларида бир-бири билан ёнма-ён ривожланиб, адабий алоқалар анъанаси давомийлигини сақлаб қолган.

Абдураҳим Низорий ўзининг илмий-адабий хизматлари баробарида классик шоирларнинг ақидалари ва халқ оғзаки ижодиёти ғояларини ўз асарларида жамлай олди. Шоирнинг достонлари орқали кўзга ташланадиган кенг дунёқараши унинг юксак маънавий-бадиий баркамоллигидан дарак беради. Унинг асарлари ўша асрнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётини акс эттиради. Бу асарлар моҳиятидан феодал тузумнинг ҳолати, халқнинг яшаш шароити, диний хурофотлар таъсири ва ички сиёсий мунозаралар даражасини аниқлай олиш мумкин. Албатта, шоирнинг асарлари унинг шахсий ҳаёти хақидаги маълумотлар манбаси ҳам ҳисобланади.

Низорий фақатгина маснавий жанрида эмас, балки бошқа турдаги шеърий жанрларда ҳам моҳир бўлиб, айниқса унинг мухаммаслари адабиётшинослар томонидан юқори баҳоланади.

Низорий асарлари тилини ўрганиш шуни кўрсатадики, шоир XVIII-XIX аср уйғур адабий доираси услубида ижод қилган. Аммо бу услуг Хароботио Залилий ва бошқа уйғур классиклари услубига яқин эмас. Бу услуг ва тил чигатой лаҳжаларидан олисроқ ва ҳозирги уйғур тилига яқинроқ саналади [Кайдаров, 1966: 364]. Ҳозирги уйғур адабий тили дейилганда, уйғур тили лугавий фондининг ўзгариши - араб ва форс сўзларининг миллий тилда камайиши тушунилади.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

XVIII-XIX аср ижтимоий-сиёсий ҳодисалари, нотинчлик, осуда ҳаёт тарзининг мавжуд эмаслиги, илмий, адабий ва бадеий манбалардан узилиш, Кошфар, Ёркент, Хутанда форс, араб ва ўзбек тили таъсирини жуда ҳам сусайтириб юборди. Уйғур адабиёти юз йиллик тарихи сингари Моваруннахр маданияти ва адабиёти ривожидан баҳраманд бўла олмади. Шу туфайли Низорий ўз асарларида уйғур классик шоирларига нисбатан камроқ форс ва араб сўзларидан фойдаланади [Низорий, 1970: 10].

Абдураҳим Низорийнинг ҳаёти ва ижоди тўғрисидаги маълумотлар шўролар тузуми вақтида уйғур, ўзбек ва қозоқ адабиётшунослари томонидан кўп маротиба қаламга олинади. Ўзбекистонлик олим Д.Рўзиева ўзи алоҳида ва қозоқ адабиётшунос олими билан биргаликда Низорийнинг ҳаёти ва адабий мероси ҳақида бир неча мақолалар нашр этган ва шоирнинг «Фарҳод ва Ширин» ва «Робиа ва Саъдин» достонини нашрга тайёрлашда Д.Рўзиеванинг хизматлари алоҳида таҳсинга лойиқ.

Ўзбек ва қозоқ тилларида нашр этилган «Уйғур адабиёти қисқача тарихи», «Низорий. Достонлар», «Низорий. Фарҳод ва Ширин» асарлари ҳам Низорий адабий меросини ёритувчи манбалар саналади.

Уйғур классик адабиётига назар солиш баробарида маълум бўладики, бу минтақа шоирлари жаҳонда машҳур ва севимли ҳисобланган классик асарлардан «Хусрав ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Вомиқу Узро», «Толиб ва Матлуб», «Комде ва Мудан» достонларига ҳам жавобиялар ёзганлар. Бу жавобиялар замиридан форс адабиёти сўз усталари тахайюл гулистонининг муаттар ҳиди тарагиди.

Абдураҳим Низорий асидан ташқари XVIII асрда яратилган яна бир «Хамса» достонининг муаллифи - шу асрда яшаб ижод этган уйғур адабиёти олими ва таржимони Мулло Сиддик Ёркандий ҳисобланади. Унинг ижодида «Хамса» наср шаклида баён қилинади. Сиддик Ёркандий Мир Алишер Навоийнинг беш достонини ҳеч қандай ўзгаришларсиз оммавий ҳалқ тилига яқин тарзда, асарнинг баъзи қисмларини шарҳлаш тарзида уйғур тилига ўгиради. Муаллиф адабий мероси тадқиқотчиларининг маълумотига кўра ушбу “Хамса” Ёрканд шахрининг ҳокими Мирзо Муҳаммад Муҳсинбек топшириги ва хоҳиши билан юзага келган [Ёркандий, 1995: 1-2].

Ушбу насрий «Хамса»нинг вужудга келиши уйғур адабиётида гўзал ҳодиса бўлиб, шу билан бирга бу ҳолат уйғур сultonларининг илм ва адабиётга бўлган эътиборининг баландилигидан дарак беради. Таъкидлаш жоизки, Мулло Сиддик Алишер Навоий достонларинин таржима қилиш жараёнида хамсачилик анъана сига ўзгартиш киритади. У “Ҳайрат-ул-аброр” достонининг ўрнига “Лисон-ут-тайр” маснавийси таржимасини “Хамса” таркибиiga қўшади. Бундай

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

ўзгартириш киритишга Шарқ классик адабиётида ҳеч бир шоир журъат қилган эмас эди.

Насрий «Хамса» билан танишиш ва уни ўрганиш шуни кўрсатадики, Сиддик Ёркандий ўзининг етук бадиий маҳорати ва устозлик камолоти билан Навоийнинг беш хазина достонини таржима ва шарҳ этди ва шу йўл билан ўзини қудратли ва мукаммал адаб сифатида намоён қилди. Унинг томонидан «Бахром ва Дилором» («Сабъаи сайёр»), «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Садди Искандарий» ва «Мантиқ-ут-тайр» маснавийлари насрий шаклда яна бир маротиба дунё юзини кўрдилар. Бу адабий ҳодиса XVIII-XIX аср таржима ҳаракатининг ривожланиши ва адабий мактаблар жараёнининг фаоллиги нишонаси ҳисбланади.

Алишери Навоий ўз «Хамса»-сида Низомий, Амир Хусрав ва Жомий достонларига татаббу сифатида ёзганлигини бир неча бор таъкидлайди ва айтиш мумкинки, Сиддик Ёркандий ҳам бу достонларини ижод қилиш жараёнида форс-тожик хамсачилик анъанасини Шарқий Туркистонда давом эттирган.

Ушбу насрий беш достонни ўрганиш жараёнида шундай хулосага келиш мумкинки, Ғарбий Хитой адилари ҳам ўз адабий мактабларига эга бўлганлар. Бу минтақа шоирлари ҳам таржимада ва ҳам мустақил ижодда ўзларининг маҳсус адабий услубларига эга бўлиб, форс-тожик ва ўзбек адабиётига муносабатлари ҳам шунчаки тақлидий кўриниш бўлмай, балки образлар, тасвиirlар ва янги бадиий шакллар яратишдаги ижодкорлик маҳоратлари яққол кўзга ташланиб туради.

Ғарбий Хитой шоирларининг адабий эргашилари бир томондан бу минтақадаги форс-тожик ва ўзбек адабиёти адабий суннатларининг обрув ва эътиборини белгиласа, бошқа томондан Шарқий Туркистон адабий ҳавzasига хос бўлган уйғур шоир ва адиларининг ўзига хос услуг ва принципларга эга эканлигидан далолатдир. Шу сабабдан уйғур шоирларининг форсий ва туркий классик адабий асарларга ижодий муносабатларини шунчаки тақлид даражасида белгилаш тўғри ва нормал баҳолаш бўлмайди.

Бизнинг фикримизча, Сиддик Ёркандий «Хамса»-сини кенг тадқиқ этиш ва тожик ва ўзбек адабиётидаги бошқа бешлик достонлари билан қиёслаш алоҳида бир мавзу бўлиб, бундай ўрганиш янги хулосалар ва илмий тадқиқотларнинг юзага келишига сабаб бўлади.

Уйғур адабиётидаги маснавийчилик ва хамсачиликка ихтисослашган ушбу мақола сўнгидаги қуйидаги саволга ҳам жавоб бериш лозим бўлади: юқорида тилга олинган асарлар таржима асарларми ёки татаббуларми? Абдураҳим Низорийнинг «Хамса»-си Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий, Абдураҳмон

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Жомий, Алишер Навоий таъсирида ёзилган асар бўлиб, баъзи шеърий парчалар бу достонлардан уйғур тилига айнан таржима қилинган бўлса ҳам, умуман олганда, бу достон таржима эмас, балки ижодий достон сифатида эътироф этилади ва уни татаббу шаклидаги асар сифатида қабул қилиш тўғрироқ саналади.

Мулло Сиддиқ Ёркандининг «Хамса»-си ҳам Навоийнинг “Хамса” асари асосида юзага келган бўлсада, уни шунчаки таржима асар деб бўлмайди. Зоро, бу муаллиф Алишер Навоийнинг тўрт достонини насрга табдил қилиш билан бирга, шоирнинг тасаввуфий достони “Лисон-ут-тайр”ни ҳам “Мантиқ-ут-тайр” номи билан насрга айлантиради ва “Хамса” таркибига киритади. Маълум бўладики, уйғур адиблари таржима ва татаббу масалаларини баъзи ҳолатларда фарқланмаган ўринлар бўлсада, бу жараён натижасида ажойиб хамсаларни юзага келтирганлар.

Шарқий Туркистонда форс-тожик ва ўзбек адабиётига эргашиш барча адабий жанрларда ривожланган бўлиб, уйғур шоирлари татаббу ва назира ёзишда, таржима ва тазминда моҳирона куч синашганлар ва ўзларига хос бўлган маҳорат ва истеъдодларини тўла кўрсата олганлар. Бу жараён форсий ва туркий адабиётда азалдан давом этган бўлиб, юқорида келтирилган мисоллар бу анъянанинг Фарбий Хитойда ҳам ривожланганигининг далилидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Дехлавий, Амир Хусрав. Мажнун ва Лайли. Нашрга тайёрловчи: Т.Мухаррамов. - Москва, 1965.
2. Жомий, Абдураҳмон. Лайли ва Мажнун. Чопга тайёрловчи: А.Афсаҳзод. - Москва, 1972.
3. Ёркандий, Мулло Сиддиқ. Фарҳод ва Ширин. Мураттиб: М.Турсун. - Урумчи, 1995.
4. Кайдаров А.Т. Уйгурский (новоуйгурский) язык // Языки народов СССР. – Т.2. Тюркские языки. Главный редактор академик В.В. Виноградов. – Москва: Наука, 1966.
5. Маматохунов У. Уйғур адабиёти классиклари. – Тошкент, 1960.
6. Муроди Н. Традиции персидско-таджикской поэзии в уйгурской литературе XVI-XIX вв. (Монография). - Худжанд: Нури маърифат, 2017. - 404 стр.
7. Навоий А. Хамса. Нашрга тайёрловчи: П. Шамсиев. – Тошкент, 1960.
8. Низомий, Ганжавий. Лайли ва Мажнун. Чопга тайёрловчи: А. Афсаҳзод. – Ж.2. – Душанбе: Ирфон, 1982.
9. Низорий, Абдураҳим. Достонлар. Нашрга тайёрловчилар: Д. Рўзиева. – Тошкент, 1970.
10. Низорий. Низорий достонлари. Мураттиблар: А.Хожа, А.Юсуф ва бошқалар. - Урумчи, 1985.
11. Рўзиева Д. Абдураҳим Низорийнинг Ленинграддаги мўътабар қўллёзма куллиёти ҳақида // Адабий мерос. – Ж.2. – Тошкент: Фан, 1971. – С.242-248.

НАВОЙ ИЖОДИЁТИНИНГ ТУРКИЯДА ЎРГАНИЛИШИГА ДОИР

Нодирхон Ҳасан,
филология фанлари доктори,
ЎзМУ ўзбек филологияси
факультети профессори

Резюме. Низомиддин Мир Алишер Навоий ҳазратларининг ҳаёти, ижоди ва фикру қарашлари мавзусида Шарқда ҳам, Европада ҳам жуда кўплаб тадқиқотлар яратилган. Ҳусусан, улуг мутафаккир адабининг муборак номи ва асарлари туркӣ ҳалқлар орасида жуда кенг танилган. Чунончи, қардош Туркияда Навоий мавзусида анчагина илмий ишлар амалга оширилган бўлиб, ушибу диёрда фаннинг навоийшунослик тармогига асос солинган дейиш мумкин. Қолдики, буюк шоирнинг бетакрор илмий ва адабий мероси ўтмишида Усмонли шоир ва адаблари тарафидан ўқиб-ўрганилгани каби бугун ҳам изчил равиида тадқиқ этилмоқда. Алишер Навоий мавзусида Туркияда амалга олиширилган илмий тадқиқот ишлари деганда, албатта, Ф.Купрули, А.Н.Тарлан, О.С.Левенд, А.Гўлтинорли, Ф.Кирзиўли, А.Жаъфарўли, К.Эраслон, У.Ф.Сертиқоя каби қатор олимларнинг асарларини тилга олиши мумкин. Мақолада Алишер Навоийнинг ҳаёти, ижоди ва таъсирлари мавзусида Туркияда олиб борилган тадқиқотларга муҳтасар назар ташланади.

Калим сўзлар: Алишер Навоий, асар, навоийшунослик, китоб, мақола, тил, тадқиқот.

Ҳазрати Алишер Навоий нафақат Марказий Осиё ҳалқлари, балки Кичик Осиё (яъни ҳозирги Туркия) минтақасида ҳам маълум ва машҳурдир. Зоро, буюк шоирнинг бетакрор илмий ва адабий мероси Усмонли шоир ва адаблари тарафидан ўтмишда ўқиб-ўрганилгани каби бугун ҳам қадрланмоқда. Алишер Навоий мавзусида Туркияда олиб борилган тадқиқотларни диссертациялар, монографиялар, китоб ва рисолалар, илмий-амалий анжуман материалари, мақола ва тезислар сифатида бир неча гуруҳларга бўлиб ўрганиш мумкин.

Биринчиси, бу мавзуда амалга оширилган илмий ишлар, яъни докторлик ва номзодлик диссертациялариди¹. Бу ишлар асосан Навоий асарларининг илмий ўрганилиши, яъни матнининг нашрга тайёрланиши, нусхалари, таянч нусхаларнинг тавсифи, лисоний ва адабий жиҳатларининг тадқиқи шаклида амалга оширилган. Масалан, Г.Алпай “Ғаройиб ус-сигар” девонининг траснкрипцияни ва танқидий матнини тайёрлаган бўлса, М.Жонпўлат “Лисон ут тайр” асарини ўрганиб чиқиб, матнини ва фиҳристини тақдим этган. Д.А.Абик эса “Тарихи анбиё ва хукамо”, “Тарихи мулуки ажам” ва “Муншаот” асарларини матн, грамматик, лингвистик ва стилистик жиҳатлардан тадқиқ

¹ M.Sabir. Ali Şir Nevai, Hayretül-Ebrar, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1961; G.Alpay, Ali Şir Nevâyî'nin Birinci Divanı: Garâibü's-Sığar, Dokt. Tezi. İst. Univ. 1965; K.Eraslan, Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimî'l-Fütûvve, Dokt. tezi, İst. Univ. 1969; S.Özçelik. Ali Şir Nevai, Mecâlisü'n-Nefais, Gazi Univ. Dokt. Tezi, 1981; M.Karaörs, Ali Şir Nevâyî. Nevâdirü's-Şebâb, Dokt. Tezi, İst. Univ. İstanbul 1985; K.Türkay, Ali Şir Nevâî, Bedâyiü'l-Vasat, Dokt. Tezi, Ankara Univ. 1988; H.Tören, Ali Şir Nevayı, Sedd-i İskenderi, İst. Univ. Dokt. Tezi, 1990; G.Tural. Ali Şir Nevai. Seba'a-i Seyyare, Gazi Univ. Dokt. Tezi, Ankara, 1993; Z.Ölmez, Ali Şir Nevâyî, Mahbûbü'l-Kulûb, Hacettepe Univ. Dokt. Tezi, 1993; A.D.Abik, Ali Şir Nevâyî'nin Risaleleri. Tarih-i Enbiyyâ ve Hükemâ, Tarih-i Mulûk-i Acem, Münsebat, Ankara Univ. Dokt. Tezi 1993; Y.Altınışık, Ali Şir Nevâyî'de Tasavvuf, Harran Univ. Dokt. Tezi, Şanlıurfa 2002;

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

этган. Айрича, бу категорияда Ҳирот адабий мактабида тазкирачилик мавзусининг ўрганилганини ҳам қайд этиб ўтиш керак. Шунингдек, Ю.Алтинишикнинг “Навоий асарларида тасаввуфий қарашлар” мавзуидаги диссертация ҳам эътиборга лойикдир.

Иккинчиси ва эътиборга лойик жиҳати, туркиялик навоийшунос олимлар томонидан Алишер Навоий асарларини чоп этиш ишининг жуда яхши йўлга қўйилганлигидир. Ўтган аср мобайнида буюк шоирнинг ўзбек тилидаги деярли барча асарлари нашр этилган². Бу ишда айниқса турк тил қурумининг фаолиятини алоҳида тақдирламоқ лозим бўлади. 1941 йил “Муҳокамат ул-луғатайн” нашри билан бошланган Навоий асарларининг нашри 2006 йилга қадар узлуксиз давом этди.

Учинчиси, Алишер Навоийнинг ҳаёти, асарлари, бадиияти масалалари, тил хусусиятлари, усмонли шеъриятига таъсири, туркий тил ва маданият равнақига қўрсатган хизматлари, яшаган даври ва ҳоказо масалалар тадқиқига бағишлиланган бир қатор илмий асарлар яратилган³. Булардан энг машҳурлари Фуод Кўпрулунинг “Алишер Навоий”, Али Ниҳод Тарланнинг Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллиги муносабати билан чоп этилган “Алишер Навоий ҳаёти ва асарлари”, Огоҳ Сирри Лаванднинг “Алишер Навоий: ҳаёти, санъати ва шахсияти”, “Чигатой адабиёти ва Алишер Навоий”, Абдураҳмон Гўзал тайёрлаган “Алишер Навоийнинг асарлари ва маданий таъсири” каби китоб ва тўпламлардир⁴.

Ф.Купрули “Алишер Навоий” рисоласида (ва “Классик Чигатой даври” номли тадқиқотида) 14 асрнинг иккинчи ярми ўзбек адабиётини тадқиқ этаркан, Бойқаро ва Навоийнинг бу даврдаги порлоқ маданият инкишофининг асосий омиллари бўлганликларини қайд этиб, “туркий маданият тарихида бу (инкишоф даври)ни Бойқаро-Навоий даври деб аташ янглиш бўлмас” дейди ва бу давр

² Ali Şir Nevâyi, Muhakemetü'l-lugateyn. Haz. R.Işitman, TDK. Ankara 1941; Ali Şir Nevâyi. Hamse, III, Haz. A.S.Levend, Ankara 1967; Ali Şir Nevâyi. Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemayimi'l-Fütüvve. Haz. K.Eraslan, İst. Üniv. Edeb. Fak. Yay., İstanbul 1979; Ali Şir Nevâyi, Mizânü'l-Evzan, Haz. K.Eraslan, Ankara 1993; [Ali Şir Nevayı. Ferhad ü Şirin: İnceleme–Metin](#). Haz. G.Alpay-Tekin. Ankara 1994; Ali Şir Nevâyi, Lisânü't-tayr, Haz. M.Capolat, Ankara 1995; Ali Şir Nevâyi, Mecâlisü'n-Nefâis, Haz. H.Ayan ve başk., Erzurum 1995; Ali Şir Nevâyi, Fevâyidü'l-Kiber, Haz. Ö.Kaya, Ankara 1996; Ali Şir Nevâyi, Leyli vü Mecnun, Haz. Ü.Çelik, Ankara 1996; K.Türkay, Alî-Şir Nevâyi: Bedayiu'l-Vasat, Ankara 2002; Ali Şir Nevâyi, Garâ'ibü's-sigar. Haz. G.Kut. Ankara 2003; Ali Şir Nevayı Hamsetü'l-Mütehayyirin, Haz. [A.D.Abik](#), Ankara 2006; M.Karaörs, Nevadirü's Şebab, Ankara 2006; V.Türk. Ali Şir Nevâi, Hayretü'l-Ebrar. Ankara-2015; V.Türk. Ali Şir Nevayı, Vakfiye, Ankara-2015; V.Türk, Ali Şir Nevayı, Mahbubu'l-Kulub, Ankara-2020;

³ A.N.Tarlan. Büyük Türk Şâiri Mir Ali Şir Nevâi, Bakû 1926; B.Atalay. Mirza Mehdi Mehmet Han, Seng-Lâh, Lugat-ı Nevâi, İstanbul 1950; B.Atalay. Abuşka Lügati veya Çağatay Sözlüğü, Ankara, 1972; İ.Kafesoğlu, Ali Şir Nevâi Devri Tarihine Bir Bakış, İstanbul 1962; Z.F.Fındikoğlu, Ali Şir Nevai ve zamanımız, İstanbul 1962; F.K.Timurtaş, Ali Şir Nevâi'nin Türk Diline Hizmetleri, İstanbul 1962; Ali Şir Nevai. I-I V.Ankara 1965;

⁴ F.Köprülü, Ali Şir Nevai, TTK, İstanbul 1941; A.N.Tarlan, Ali Şir Nevai hayatı ve eserleri, İstanbul 1962; A.S.Levend, Ali Şir Nevai hayatı, sanati ve şahsiyeti, TTK, Ankara 1965; Çağatay Edebiyatı ve Ali Şir Nevai, İstanbul 1996; Ali Şir Nevâi'nin Eserleri ve Kültürel Etkileri. Editör: A.Güzel, Başkent Üniv., Ankara 2023;

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Хуросон ва Ҳирот учун олтин давр бўлганлигини қайд этади. Шунингдек, олим мазкур рисоласида: “У (Навоий) фақатгина Ўрта Осиё туркийларининг яъни ўзбек адабиётининг буюк шоири бўлибгина қолмаган, асарларини юз йиллардан бери турк дунёсининг ҳар тарафида, Онадўли ва Румэлида, Озарбайжонда, Эронда, Ироқда, Кримда, Волгабўйларида, туркманлар орасида, ҳатто Ҳиндистондаги турк саройларида ўқилган” деб ёzáди. Купрулига кўра, Фузулий ва Насимиини истисно қилганда, Навоий руҳининг оҳанглари Ўрта Ер денгизи соҳилларидан Кошғарга, Волга бўйларидан Можористонга қадар бу даражада кучли таратган бир шоир йўқдир⁵.

Шу ўринда Огоҳ Сирри Лаванднинг асари устида ҳам тўхталиш жоиздир. Чунки асар ўзига хос бир қанча хусусиятлари билан ажralиб туради. Чунончи, Лаванд ўз асарининг кириш қисмида Навоий мавзусида амалга оширилган дастлабки тадқиқотларни тилга олади. Улуғ шоир яшаган давр, унинг ҳаёти, маданий фаолияти, девонлари, “Хамса”си, бадиияти ва шахсияти, Навоий ва тил, Навоий ва адабиёт, Навоий ва Ҳирот, шоирнинг адабий муҳити, тафаккури, характеристи, Навоий ва ишқ, Навоийнинг шуҳрат топиши ва таъсири, Навоий асарларига умумий қараш каби мавзуларни тадқиқ этган олим китоб охирига Навоий тилга олинган асарлар, Навоий асарлари луғатлари ва Навоий библиографиясини ҳам илова этган. Шунингдек, Ф.Топракнинг Навоий қарашларида тасаввуфий тушунчаларнинг ўрни, С.Болтабоевнинг Навоий дебочаларига доир тадқиқотлари ҳам эътиборга шоёндир⁶.

Тўртинчиси, “Машхур одамлар”, “Турк адабиёти тарихи”, “Турк тили тарихи”, “Турк дунёси эл китоби”, “Адабиёт тадқиқотлари”, “Турк дунёси муштарак адабиёти” каби бир қанча илмий ва адабий асарларда, шунингдек “Ислом қомуси”, “Турк классиклари”, “Диёнат Бақфи Ислом қомуси”, “Буюк турк классиклари” сингари бир қанча илмий, тарихий, адабий ва библиографик қомусларда Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига алоҳида саҳифалар ажратилган⁷.

Бешинчиси, Туркия матбуотида Алишер Навоий мавзусида юзлаб мақолалар эълон қилинган. Уларда улуғ шоирнинг ҳаётию ижодидан тортиб

⁵ F.Köprülü, Edebiyat Araştırmaları II, S. 138. F.Köprülü, "Ali Şir Nevâî", Edebiyat Araştırmaları II, s.431.

⁶ F.Toprak. Tasavvufi ve Edebi Yönleriyle Ali Şir Nevayi. Ankara, Akçağ Yayımları, 2021; Boltabayev S., Ali Şir Nevâî Divanlarının Dibaceleri [Giriş-Metin-Aktarma-Dizin-Tıpkıbasım] Akçağ, Ankara, 2022;

⁷ İ.Gövsə, Ali Şir Nevayı, Meşhur Adamlar, İstanbul, 1933-1935; Gölpınarlı, Abdülbâki, Ali Şir Nevâî, AA, III, 1946-1947, 1064-1065; İ.Gövsə, Ali Şir Nevâî, Resimli Yeni Lügat ve Ansiklopedi, 1947; N.S.Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I, s.424, İstanbul 1948; A.Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, II, İstanbul, 1964, s.205-235; M.Çavuşoğlu, Kanuni Devrinin Sonuna Kadar Anadolu'da Nevâî Tesiri Üzerine Notlar, Atsız Armağanı, İstanbul 1976; A.İnan, Çağatay Edebiyatı, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976, s.484-501; F.Köprülü, Ali Şir Nevâî, Edebiyat Araştırmaları II, İstanbul, 1989, s.429-438; G.Kut. Ali Şir Nevai, Türk Dünyası Ortak Edebiyatı: Ankara 2008; F.Köprülü, Çağatay Edebiyatı, İslam Ansiklopedisi, 3.cilt. s.297-306, Eskişehir 1997; Z.V.Togan. Ali Şir Nevâî. İslam Ansiklopedisi, I, İstanbul 1941, s. 349-357; K.Eraslan, Nevâî,Türk Klâsikleri, C.III, İstanbul 1986, s.108; G.Kut. Ali Şir Nevâî. TDV İslâm Ansiklopedisi. C.II. İstanbul 1989, s.449-453; K.Eraslan. XV. y.y Çağatay Edebiyatı. Büyük Türk Klâsikleri, C.3, İstanbul 1986, s.59-133;

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

таъсир ва издошлик масалаларигача ранг баранг мавзулар кенг қамраб олинган⁸. 19 асрнинг иккинчи ярмидан 21 асрнинг бошигача ўтган давр мобайнида Ф.Кўпрулиниң “Алишер Навоий ва таъсирлари”, Абдулбокий Гўлпинорлиниң “Алишер Навоий”, Фахриддин Кирзиўғлиниң “Навоий ва туркий тилга муҳаббат”, Аҳмад Жаъфарўғлиниң “Навоий “Хамса”си”, Янош Экманниң “Навоийниң ilk девонлари ҳақида”, Камол Эраслонниң “Навоийниң “Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер рисоласи” ва “Навоийниң “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад рисоласи”, Усмон Фикри Сертқояниң “Усмонли шоирларининг Чигатойча шеърлари” (туркум мақолалар), Кўнгул Алпойниң “Навоийниң “Фарҳод ва Ширин” достони”, Тоҳир Ўзгўрниң “Навоий ва Фузулий орасидаги баъзи ўхшашликлар”, Яъқуб Қорасўйниң “Шайбонийхонниң Навоийга назиралари”, Воҳид Туркниң “Алишер Навоийниң муножоти” каби юзга яқин эътиборга молик мақолалар Туркия журналларида эълон қилинган. Тилшунос олим А.Жаъфарўғли “Чигатой туркий тили ва Навоий” номли мақоласида Навоийниң туркий тил ривожи учун олиб борган курашларини ифода этаркан “Навоий туркий тилнинг энг буюк ҳомийси ўлароқ ҳамиша “туркий тил” сўзини айтишдан завқ олар ва шу йўл орқали Ўрта Осиё теварагидаги туркий тил

⁸ Бу мақолаларниң энг асосийлари қўйидагилардир: İ.Hakkı, Ali Şir Nevâî ve Çağatay Şuarası, Mektep, s. 1-7, İstanbul 1892; A.İnan, Mir Ali Şir Nevai, Varlık, İstanbul 1941, C.XI, sy.182, s.313-314; B.Atalay. Ali Şir Nevâî, Türk Dili-Belleten, II, 7-8 Mart 1941, 9-16; İ.H.Ertaylan, Amasya'da Bayezit Kütüphanesinde bulunan Divan-ı Mir Ali Şir Nevai, TDED, I, İstanbul, 1946, 39-47; Â.S.Levend. Türkiye Kitaplıklarında Nevâî Yazmaları, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleteni*, 1958, 127-214; A.İnan, Ali Şir Nevai ve folklor, TFA, no. 182, s.3510-3511, 1964; Â.S.Levend. Ali Şir Nevâî, Türk Dili Dergisi, XV, 173, 1966, 285-291; M.F.Kırzioğlu, Türk Dilini Sevme Bakımından Nevâî'nin Yeri, Türk Dili Dergisi, XV, 173, 1966, s.306-316; A.Caferoğlu, Çağatay Türkçesi ve Nevâî, Türk Dili ve Edebiyatı dergisi. C.XI, sy. 3-4, 141-154; H.Dizdaroglu, Nevâî'de Dil Bilinci, Türk Dili Dergisi, C.XV, sy.173, Şubat 1966, s.294; A.Dilaçar, Nevâî'nin Dil Anlayışı, a.g.e. s.302; K.Eraslan, Nevâî'nin Hâlât-ı Seyyid Big Risalesi, Türkiyat Mecmuası, XVI (1971) İstanbul 1971, 89-110; O.F.Sertkaya, Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri I, TDED, XVIII, 1970, s.133-138; K.Eraslan, Ali Şir Nevâî'nin Halât-ı Pehlevan Muhammed Risalesi, Türkiyat Mecmuası, XIX, İstanbul, 1980, 99-164; G.Alpay. Ali Şir Nevaî'nin Ferhad ü Şirin Mesnevîsi Üzerindeki Etkiler. *TDK-Belleten Dergisi* TDAY-B 1970. Ankara 1989. s.155-167; T.Uzgör, Ali Şir Nevâî ve Fuzûlî Arasında Bazı Benzerlikler, MÜFEF Türkçük Araştırmaları Dergisi/Âmil Çelebioğlu Armağanı, Yıl 1991-92, 7 (1993), 565-77; M.Karaörs, Nevâî'nin İlkinci Divanı Nevâdirü's-Şebâb, Erciyes Üniv. Fen Edeb. Fak. Dergisi, 5 (1994), 219-30; K.Türkay, Nevâî'nin Lügazları, TDAY Belleten, 1994, s.157-168; F.Özkan, Nevâî Eserleri İçin Yazılmış Bir Lügat, Bilig dergisi, 1 Bahar 1996, 198-243; A.D.Abik, Nevâî'de -p zarf fiilinin Bazı Yönleri, Bir, sy.9-10, s.27-39, İstanbul 1998; V.Türk. Ali Şir Nevaî'nin Münacatı, Ege Üniv. Türk Dili ve Edebiyatı dergisi, *Üzbek Bayçura Özel Sayısı* (2001) sy: 10; T.O.Seyhan, Ali Şir Nevâî - Sirâcü'l-Müslimîn-I, Modern Türkçük Araştırmaları Dergisi, C.II, sy.4 (Aralık 2005), Ankara; A.D.Abik (1996), Ali Şir Nevâî'nin Zübdetü'l Tevarihi Üzerine, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Ankara 1999, 1-6; S.E.Sol. Ali Şir Nevâî'ye bağlı olarak anlatılan fikralar. Millî Folklor dergisi, sy.64, s.44-51, Ankara 2004; Ö.Kaya. 'Ali Şir Nevâî'nin Divanları. Modern Türkçük Araştırmaları Dergisi (2007), 4/1: s.46-56; B.Ö.Nalbant. 'Ali Şir Nevâî'nin Dest-i Hattı: Türkçe Divanları Arasındaki Yeri. Modern Türkçük Araştırmaları Dergisi 2006, 3(1):57-63; E.Teres. Ali Şir Nevâî'nin Dinî-Tasavvufî Eserleri. Yağmur dergisi, sy.40/2008; M.Karaörs. Ali Şir Nevâî-I, Ege Üniv. Edeb. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları dergisi, İzmir, Haziran 2009 sy.59; Toprak F., Ali Şir Nevâî'de Cennet-Cehennem Metaforu, *Turkish Studies*, 2018-C.13, Sy: 28, 987-999; Türk V., Türkiye'de Ali Şir Nevâî Çalışmaları. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı: 52 (Güz-2021) Ankara. S.403-441; Toprak F., "Ali Şir Nevâî'nin Bir Gazeli Üzerine", Hamza Zülfikar Armağanı, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2021, s.613-628; Toprak,F. (2022). Ali Şir Nevâî'de Yaşlılık ve Gençlik Düşüncesi. Gazi Türkiyat (31), 1-14; Boltabayev, S. (2023). Nevâî'nin Türkçe Divanlarının En Eski Nüshaları. Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 13(25), 111-123;

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

курашини қизғин авж олдирганди”, деб ёзса⁹, К.Эраслон “Алишер Навоийга буюк социолог ёхуд маданият сиёсатшуносимиз Юсуф Хос Ҳожиб ҳамда буюк фольклорчи ва лугатшуносимиз Махмуд Кошғарийдан кейин энг йирик турколог ва маданият арбобидир деб қарааш тўғри бўлур эди” дея юксак баҳо беради¹⁰. Ўндер Гўчгун эса Навоийнинг ўз даврида тутган ўрнини “ўша даврдаги туркий давлат Навоий замонида “Ҳирот маданияти” деб номланган улуғ бир илм, маданият ва санъат хазинасига эришди” дея эътироф этади¹¹.

Олтинчиси, “Турк амажи”, “Турк тили ва адабиёти”, “Туркий лаҳжалар ва адабиётлар” каби журналларнинг 1942 йил январь, 1966 февраль ва 1997 йил июнь сонлари Алишер Навоийга маҳсус бағишиланган¹².

Еттинчиси, 1962 йил Истанбулда, 1991 йил Анқарада, 1992 йил Қўниёда, 2001 йил яна Анқарада Алишер Навоий мавзусига доир илмий-амалий анжуманлар ўтказилган, мавзу юзасидан турли маъruzalар қилинган¹³. Шулар орасида Гунай Қутнинг “Девон шоири сифатида Алишер Навоий”, Ҳусайн Ўзжоннинг “Турк дунёсининг донишманди Алишер Навоий”, Мустафо Эсоннинг “Алишер Навоий асарларининг Онадўли турк адабий тилига таъсири” каби маъruzalari bugun ҳам ўқувчиларни қизиқтиради.

Саккизинчиси, бу ўринда рус олимлари томонидан Алишер Навоийга бағишилаб ёзилган бир қанча тадқиқотларнинг туркчага қилинган таржималарини эслаш жоиз. Масалан, “Ўлку” мажмуасида чиққан В.Бартольдинг “Мир Алишер ва сиёсий ҳаёти” мақоласи, “Турк тили тадқиқотлари йиллик бюллеттени”да эълон қилинган Е.Э.Бертельснинг “Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достони”, А.Н.Болдиревнинг “Замондошларининг ҳикояларида Навоий”, А.К.Боровковнинг “Ўзбек ёзуви тилининг асосчиси Алишер Навоий” ва С.Л.Волиннинг “Ленинград

⁹ A.Caferoğlu, "Çağatay Türkçesi ve Nevâyi", s.148.

¹⁰ K.Eraslan, "Ali Şir Nevâyi'nin Halât-ı Pehlevan Muhammed Risalesi", s.99.

¹¹ Önder Göçgün, Eserlerinin Işığında fikri ve edebi hüviyeti ile Ali Şir Nevai, Bir, sy.9-10 1998, s.228.

¹² Ahmed Caferoğlu. "Mir Ali Şir Nevâî", (Nevâî'nin Doğumunun 500. Yıl Dönümü Dolayısıyla), Türk Amacı, İstanbul, 1942,1, 6-11; Ahmet Caferoğlu. Nevâî'nin Türk Dilli "Hamse"si (Şubat 1966, C: XV, S: 173, s. 298-300 Ali Şir Nevai Özel Sayısı Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi) (27.11.2008); Türk Lehçeleri ve Edebiyatı dergisi, Ali Şir Nevai özel sayısı, sy.13 Haziran 1997; A.Çelikbay, Türkîeli âlimlerin araştırmaları önü altında Ali Şir Nevâî, Türk Lehçeleri ve Edebiyatı dergisi, Ali Şir Nevai özel sayısı, sy.13 Haziran 1997, s.48-50;

¹³ Бу анжуманларда қилинган маъruzalarning айримлари қуидагилардир: G.Ayan, Nevâî'nin Mesnevilerinden Ferhad u Şirin, B.Kahraman, Peyker çevirileri ve Ali Şir Nevai'nin Seb'a-i Seyyaresi, S.Tunç, Lisanut-tayr ve Bedayiul Vasat'ta Kafije, E.Yeniterzi, A.Nevai'nin Tezkiretül-evliya türünde bir eseri Nesayimül-muhabbe, Selçuk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enst., Ali Şir Nevai Sempozyumu, Konya, 3 Ocak 1992; GKut. Divan Şairi Olarak Nevâî; A.Deniz Abik, Hamsetü'l-Mütehayyirin Dolayısıyla Birkaç Nokta; H.Özcan. Türk Dünyasının Bilgesi Ali Şir Nevâî; T.Kocaoğlu, Ali Şir Nevai'nin Türkçe Ünlü Sesler Üzerindeki Açıklamaları (Kapalı É/İ Meselesi), (Ali Şir Nevâî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri, 24-26 Eylül 2001, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2004, s. 57-66 [s. 59];

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

кутубхоналаридаги Навоий қўлёзмалари” каби тадқиқотларини мисол келтириш мумкин¹⁴.

Албатта, Туркияда навоийшунослик деганда улуғ шоир асарларининг усмонли адиларига таъсирини ўрганиш мавзусини четлаб ўтиб бўлмайди. Хусусан, 15-16 асрдаёқ Онадўли шоирлари Алишер Навоийни устоз адаб ўлароқ эътироф этганлар ва унга эргашиб турли жанрларда шеърлар битганлар. Ушбу масала Фуод Кўпрулу, Огоҳ Сирри Левенд, Али Ниҳод Тарлан, Мухаммад Чавушўғли, Камол Эраслон, Усмон Фикри Серқоя, Мустафо Эсон, Юсуф Четиндоғ, Мустафо Арслон сингари олимлар томонидан кенг ўрганилган. Айниқса, ёш навоийшунос олим доцент Юсуф Четиндоғнинг “Алишер Навоий асарларининг усмонли шеъриятига таъсири” монографияси фикримизнинг энг ёрқин далилидир. Олим ўз тадқиқотининг Кириш қисмida мумтоз адабиётда адабий таъсир масаласи ва назирачилик анъанасидан сўз юритади. “Манбаларда ва шеърий асарларда Алишер Навоий таъсири” номли биринчи бобда тазкира ва назира мажмуаларида ҳамда 15-16 асрларга оид шеърий асарларда Навоий таъсири, Навоий асарларининг Онадўли минтақасига кириб бориши, султон иккинчи Боязид даврида Навоий таъсирида қалам тебратган шоирлар ҳақида маҳсус тўхталади. Олим “Онадўли шоирлари Навоийдан таъсирланар экан асосан эътироф ва миннатдорчиллик туйғулари билан ҳаракат қилганлар. Навоий тез вақтда Низомий, Хусрав, Ҳофиз, Жомий сингари форс шоирлари қатори ибрат олинадиган ижодкорлардан бирига айланди... Онадўли шоирлари айниқса Навоий шеърларидаги мусиқийликка ошуфта бўлдилар... Бугунга келиб Навоийнинг 15-16 аср Онадўли шоирларига тахмин қилингандан ҳам кўпроқ таъсир қўрсатганлиги маълум бўлмоқда. Зоро бу даврининг илгор шоирлари Навоий шахсини ва шеърларини жуда яхши билишган. Навоий ҳануз ҳаётда экан ўз даврининг буюк шоирлари томонидан эҳтиромга сазовор бўлган.... Навоий усмонли шоирлари учун панжасига панжа уриш мушкул бўлган бир санъаткор эди. Шу боис у Аҳмад пошо, Фотиҳ султон Мухаммадхон, Жаъфар Чалабий, Маҳмуд пошо, Биринчи Салим, Қонуний султон Сулаймон, Камол пошозода, Мухйи, Ҳаёлий, Боқий, Яҳёбек, Надим ва шайх Ғолиб каби мумтоз шоирлар назарида турли жиҳатлардан улуғланган бир беназир шоир эди... Онадўли адабиётига кўрсатган кучли таъсир, усмонли шоирларининг қисқа вақтда ўзбекча шеърлар ёзишга, тадқиқотчиларнинг эса улуғ шоир асарларини

¹⁴ W.Barthold. Mır Ali Şir Ve Siyasî Hayatı, çev. A.Caferoğlu, Ülkü Mecmuası, c. X, sy. 56-60, Ankara 1937-1938; E.Bertels, Ali Şir Nevai, Leyli ve Mecnun, çev. M.Bala, TM, X, 1951, 47-64; --, Ali Şir Nevâyi'nin Ferhad u Şirin'i, çev. R.Uygun, TDAY. Belleten, Ankara 1957, s.115-130; A.Boldirev, Çağdaşlarının Hikâyelerinde Nevâyi, çev. R.Uygun, TDAY. Belleten, Ankara 1956, s.197-237; A.Borovkov. Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevai, çev. R.Uygun, TDAY. Belleten, Ankara 1954, s.56-96; S.Volin, Leningrad kitaplıklarındaki Nevai yazmaları hakkında, çev. R.Uygun, TDAY. Belleten, Ankara 1955, s.99-141;

англамоқ учун ўзбекча лугатлар тузишга сабаб бўлган” деб ёzádi. Олим шу тарзда “15-16 асрларда яшаган Онадўли шоирларнинг Навоийга ёзган назиралари” номли иккинчи бобда ҳам мазкур даврда минтақада ижод қилган ўнлаб адиларнинг Навоийга издошлик фаолиятларини атрофлича ёритиб беради¹⁵.

Сўнгги йилларда Алишер Навоий ҳаёти ва ижодиётининг Туркияда ўрганилиши ва танитилишида Юсуф Четиндоғнинг кўрсатган хизматларини алоҳида таъкидлаш лозим. Бу борада у яна “Алишер Навоийнинг ҳаёти, бадияти, асарлари” ва “Алишер Навоий” китобларини чоп эттириди¹⁶. Бундан ташқари унинг “Алишер Навоий ва туркий шеър тили”, “Адабий танқид жиҳатидан Ҳирот мактаби тазкираларининг Онадўли тазкираларига таъсири”, “Мажолис ун-нафоис”да шеър ва шоир танқиди”, “Усмонли адабиёти ва Навоий”, “Алишер Навоий асарларининг усмонли шеъриятига ва Қонуний султон Сулаймонга таъсири ва асослари” каби ўнлаб мақолалари босилди¹⁷.

Хуллас, 15 асрда адабий таъсир асосида пойдевори қўйилиб, 19 асрнинг иккинчи ярмида қайта жонланган бу жараён йилдан йилга такомиллашиб бугунги кунда янада тараққий топмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. M.Sabir. Ali Şir Nevai, Hayretül-Ebrar, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1961;
2. G.Alpay, Ali Şir Nevâyi'nin Birinci Divanı: Garâibü's-Sığar, Dokt. Tezi. İst. Üniv. 1965;
3. K.Eraslan, Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve, Dokt. tezi, İst. Üniv. 1969;
4. S.Özçelik. Ali Şir Nevai, Mecalisü'n-Nefais, Gazi Üniv. Dokt. Tezi, 1981;
5. M.Karaörs, Ali Şir Nevâyi. Nevâdirü's-Şebâb, Dokt. Tezi, İst. Üniv. İstanbul 1985;
6. K.Türkay, Ali Şir Nevâî, Bedâyiü'l-Vasat, Dokt. Tezi, Ankara Üniv. 1988;
7. H.Tören, Ali Şir Nevayi, Sedd-i İskenderi, İst. Üniv. Dokt. Tezi, 1990;
8. G.Tural. Ali Şir Nevai. Seba'a-i Seyyare, Gazi Üniv. Dokt. Tezi, Ankara, 1993;
9. Z.Ölmez, Ali Şir Nevâyî, Mahbûbü'l-Kulûb, Hacettepe Üniv. Dokt. Tezi, 1993;
10. A.D.Abik, Ali Şir Nevâyî'nin Risaleleri. Tarih-i Enbiyâ ve Hükemâ, Tarih-i Mulûk-i Acem, Münseat, Ankara Üniv. Dokt. Tezi 1993;

¹⁵ Y.Çetindağ. Ali Şir Nevai'nin Osmanlı Şiirine Etkisi. *Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.*, Ankara 2006, s.43-44.

¹⁶ Y.Çetindağ, Ali Şir Nevai, Hayati, Sanati, Eserleri, Fatih Üniversitesi, İstanbul 2005;

¹⁷ Y.Çetindağ, Ali Şir Nevai ve Türk Şiir Dili, Yağmur Dergisi, C. 5, no. 17, 2002, s.34-38; ---, Kültür, Sanat ve Edebiyat Açısından Timurlu-Osmanlı İlişkileri, Folklor/Edebiyat, C.VIII, no. 32, 2002, s.159-170; ---, Eleştiri Terimleri Açısından Herat Mektebi Tezkirelerinin Anadolu Tezkirelerine Tesiri, Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, sy. 22, 2002, s.109-132; ---, Timurlular İle Osmanlı Devleti Arasındaki Kültürel İlişkiler, Akademik Araştırmalar Dergisi, C.5, no.18, 2003, s.1-13; ---, Mecalisü'n-Nefais'te Şiir ve Şair Eleştirisi, Türk Kültürü İncelemeleri/, C.9, no.9, 2003, s.79-114; ---, Osmanlı Edebiyatı ve Nevâî, Baykara Dergisi, C.I, no.2, 2006, s.14-16; ---, Ali Şir Nevâî'nin Osmanlı Şiirine ve Kanunî Sultan Süleyman'a Tesiri ve Sebepleri Üzerine, Osmanlı Araştırmaları-Prof. Dr. Mehmed Çavuşoğlu'na Armağan-II, C.XXVI, no.II, 2006, s.223-235;

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

11. Y.Altınışık, Ali Şîr Nevâyî’de Tasavvuf, Harran Üniv. Dokt. Tezi, Şanlıurfa 2002;
12. Ali Şîr Nevâyî, Muhakemetü'l-lugateyn. Haz. R.Işitman, TDK. Ankara 1941;
13. Ali Şîr Nevâyî. Hamse, III, Haz. A.S.Levend, Ankara 1967;
14. Ali Şîr Nevâyî. Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemayimi'l-Fütüvve, Haz.K.Eraslan, İ.U. Edeb. Fak. Yay., İst., 1979;
15. Ali Şîr Nevâyî, Mizânü 'l-Evzan, Haz. K.Eraslan, Ankara 1993;
16. [Ali Şîr Nevayi. Ferhad ü Şirin: İnceleme–Metin.](#) Haz. [G.Alpay-Tekin.](#) Ankara 1994;
17. Ali Şîr Nevayî, Lisânü't-tayr, Haz. M.Capolat, Ankara 1995;
18. Ali Şîr Nevâyî, Mecâlisü'n-Nefâis, Haz. H.Ayan ve başk., Erzurum 1995;
19. Ali Şîr Nevâyî, Fevâyidü 'l-Kiber, Haz. Ö.Kaya, Ankara 1996;
20. Ali Şîr Nevâyî, Leyli vü Mecnun, Haz. Ü.Çelik, Ankara 1996;
21. K.Türkay, Alî-Şîr Nevâyî: Bedayiu'l-Vasat, Ankara 2002;
22. Alî Şîr Nevâyî, Garâ'ibü's-sigar. Haz. G.Kut. Ankara 2003;
23. Ali Şîr Nevayi Hamsetü'l-Mütehayyirin, Haz. [A.D.Abik](#), Ankara 2006;
24. M.Karaörs, Nevadirü's Şebab, Ankara 2006;
25. V.Türk. Ali Şîr Nevâi, Hayretü'l-Ebrar. Ankara-2015;
26. V.Türk. Ali Şîr Nevayi, Vakfiye, Ankara-2015;
27. V.Türk, Ali Şîr Nevayi, Mahbubu'l Kulub, Ankara-2020;
28. A.N.Tarlan. Büyük Türk Şâiri Mir Ali Şîr Nevâî, Bakû 1926;
29. B.Atalay. Mirza Mehdi Mehmet Han, Seng-Lâh, Lugat-ı Nevâî, İstanbul 1950;
30. B.Atalay. Abuşka Lügati veya Çağatay Sözlüğü, Ankara, 1972;
31. İ.Kafesoğlu, Ali Şîr Nevâî Devri Tarihine Bir Bakış, İstanbul 1962;
32. Z.F.Fındikoğlu, Ali Şîr Nevai ve zamanımız, İstanbul 1962;
33. F.K.Timurtaş, Ali Şîr Nevâî'nin Türk Diline Hizmetleri, İstanbul 1962;
34. Ali Şîr Nevai. I-I V.Ankara 1965;
35. F.Köprülü, Ali Şîr Nevai, TTK, İstanbul 1941;
36. A.N.Tarlan, Ali Şîr Nevai hayatı ve eserleri, İstanbul 1962;
37. A.S.Levend, Ali Şîr Nevai hayatı, sanatı ve şahsiyeti, TTK, Ankara 1965;
38. Çağatay Edebiyatı ve Ali Şîr Nevai, İstanbul 1996;
39. Ali Şîr Nevâyî'nin Eserleri ve Kültürel Etkileri. Editör: A.Güzel, Başkent Üniv., Ankara 2023;
40. F.Köprülü, Edebiyat Araştırmaları II, S. 138. F.Köprülü, "Ali Şîr Nevâî", Edebiyat Araştırmaları II, s.431.
41. F.Toprak. Tasavvufi ve Edebi Yönüyle Ali Şîr Nevayi. Ankara, Akçağ Yayınları, 2021;
42. Boltabayev S., Ali Şîr Nevâyî Divanlarının Dibaceleri [Giriş-Metin-Aktarma-Dizin-Tıpkıbasım] Akçağ, Ankara, 2022;
43. Gölpınarlı, Abdülbâki, Ali Şîr Nevâî, AA, III, 1946-1947, 1064-1065;
44. İ.Gövsə, Ali Şîr Nevâî, Resimli Yeni Lügat ve Ansiklopedi, 1947;
45. M.Çavuşoğlu, Kanuni Devrinin Sonuna Kadar Anadolu'da Nevâyî Tesiri Üzerine Notlar, Atsız Armağanı, İstanbul 1976;
46. F.Köprülü, Ali Şîr Nevâî, Edebiyat Araştırmaları II, İstanbul, 1989, s.429-438;
47. G.Kut. Ali Şîr Nevai, Türk Dünyası Ortak Edebiyatı: Ankara 2008;

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

48. Z.V.Togan. Ali Şîr Nevâyî. İslâm Ansiklopedisi, I, İstanbul 1941, s. 349-357;
49. K.Eraslan, Nevâî, Türk Klasikleri, C.III, İstanbul 1986, s.108;
50. G.Kut. Ali Şîr Nevâî. TDV İslâm Ansiklopedisi. C.II. İstanbul 1989, s.449-453;
51. İ.Hakkı, Ali Şîr Nevâyî ve Çağatay Şuarası, Mektep, s. 1-7, İstanbul 1892;
52. A.İnan, Mir Ali Şîr Nevai, Varlık, İstanbul 1941, C.XI, sy.182, s.313-314;
53. B.Atalay. Ali Şîr Nevâî, Türk Dili-Belleten, II, 7-8 Mart 1941, 9-16;
54. İ.H.Ertaylan, Amasya’da Bayezit Kütüphanesinde bulunan Divan-ı Mir Ali Şîr Nevai, TDED, I, İstanbul, 1946, 39-47;
55. Â.S.Levend. Türkiye Kitaplıklarında Nevâî Yazmaları, *Türk Dili Araştırmaları Yılığı Belleteni*, 1958, 127-214;
56. A.İnan, Ali Şîr Nevai ve folklor, TFA, no. 182, s.3510-3511, 1964;
57. Â.S.Levend. Ali Şîr Nevâî, Türk Dili Dergisi, XV, 173, 1966, 285-291;
58. M.F.Kırzioğlu, Türk Dilini Sevme Bakımından Nevâî'nin Yeri, Türk Dili Dergisi, XV, 173, 1966, s.306-316;
59. A.Caferoğlu, Çağatay Türkçesi ve Nevâî, Türk Dili ve Edebiyatı dergisi. C.XI, sy. 3-4, 141-154;
60. H.Dizdaroğlu, Nevâî'de Dil Bilinci, Türk Dili Dergisi, C.XV, sy.173, Şubat 1966, s.294;
61. A.Dilaçar, Nevâî'nin Dil Anlayışı, Türk Dili Dergisi, C.XV, sy.173, Şubat 1966, s.302;
62. K.Eraslan, Nevâî'nin Hâlât-ı Seyyid Big Risalesi, Türkîyat Mecmuası, XVI (1971) İstanbul 1971, 89-110;
63. O.F.Sertkaya, Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri I, TDED, XVIII, 1970, s.133-138;
64. K.Eraslan, Ali Şîr Nevâî'nin Halât-ı Pehlevan Muhammed Risalesi, Türkîyat Mecmuası, XIX, İstanbul, 1980, 99-164;
65. G.Alpay. Ali Şîr Nevaî'nin Ferhad ü Şirin Mesnevîsi Üzerindeki Etkiler. *TDK-Belleten Dergisi* TDAY-B 1970. Ankara 1989. s.155-167;
66. T.Üzgör, Ali Şîr Nevâî ve Fuzûlî Arasında Bazı Benzerlikler, MÜFEF Türkîük Araştırmaları Dergisi/Âmil Çelebioğlu Armağanı, Yıl 1991-92, 7 (1993), 565-77;
67. M.Karaörs, Nevâî'nin İlkinci Divanı Nevâdirü's-Şebâb, Erciyes Üniv. Fen Edeb. Fak. Dergisi, 5 (1994), 219-30;
68. K.Türkay, Nevai'nin Lügazları, TDAY Belleten, 1994, s.157-168;
69. F.Özkan, Nevâî Eserleri İçin Yazılmış Bir Lügat, Bilig dergisi, 1 Bahar 1996, 198-243;
70. A.D.Abik, Nevayi'de -p zarf fiilinin Bazı Yönleri, Bir, sy.9-10, s.27-39, İstanbul 1998;
71. V.Türk. Ali Şîr Nevaî'nin Münacatı, Ege Üniv. Türk Dili ve Edebiyatı dergisi, *Üzbek Bayçura Özel Sayısı (2001)* sy: 10;
72. T.O.Seyhan, Ali Şîr Nevayi - Sirâcü'l-Müslimîn-I, Modern Türkîük Araştırmaları Dergisi, C.II, sy.4 (Aralık 2005), Ankara;
73. A.D.Abik (1996), Ali Şîr Nevâî'nin Zübdetü't Tevarihi Üzerine, Türk Dili Araştırmaları Yılığı Belleten, Ankara 1999, 1-6;

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

74. S.E.Sol. Ali Şir Nevai’ye bağlı olarak anlatılan fikralar. Millî Folklor dergisi, sy.64, s.44-51, Ankara 2004;
75. Ö.Kaya. 'Alī Şīr Nevāyī'nin Divanları. Modern Türkük Araştırmaları Dergisi (2007), 4/1: s.46-56;
76. B.Ö.Nalbant. 'Alī Şīr Nevāyī'nin Dest-i Hattı: Türkçe Divanları Arasındaki Yeri. Modern Türkük Araştırmaları Dergisi 2006, 3(1):57-63;
77. E.Teres. Ali Şîr Nevâyi'nin Dinî-Tasavvufî Eserleri. Yağmur dergisi, sy.40/2008;
78. M.Karaörs. Ali Şîr Nevâyi-I, Ege Üniv. Edeb. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları dergisi, İzmir, Haziran 2009 sy.59;
79. Toprak F., Ali Şîr Nevâyi'de Cennet-Cehennem Metaforu, Turkish Studies, 2018-C.13, Sy: 28, 987-999;
80. Türk V., Türkiye'de Ali Şîr Nevâyi Çalışmaları. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı: 52 (Güz-2021) Ankara. S.403-441;
81. Toprak F., "Ali Şîr Nevayî'nin Bir Gazeli Üzerine", Hamza Zülfikar Armağanı, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2021, s.613-628;
82. Toprak, F. (2022). Ali Şîr Nevâyi'de Yaşlılık ve Gençlik Düşüncesi. Gazi Türkiyat (31), 1-14; Boltabayev, S. (2023). Nevâyi'nin Türkçe Divanlarının En Eski Nüshaları. Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 13(25), 111-123;
83. Önder Göçgün, Eserlerinin ışığında fikri ve edebi hüviyeti ile Ali Şîr Nevai, Bir, sy.9-10 1998, s.228.
84. Ahmed Caferoğlu. "Mir Ali Şîr Nevâî", (Nevâî'nin Doğumunun 500. Yıl Dönümü Dolayısıyla), Türk Amacı, İstanbul, 1942, 1, 6-11;
85. Ahmet Caferoğlu. Nevaî'nin Türk Dilli "Hamse"si (*Şubat 1966, C: XV, S: 173, s. 298-300 Ali Şîr Nevâî Özel Sayısı Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*) (27.11.2008);
86. Türk Lehçeleri ve Edebiyatı dergisi, Ali Şîr Nevayî özel sayısı, sy.13 Haziran 1997;
87. A.Celikbay, Türkiyeli âlimlerin araştırmaları ışığı altında Ali Şîr Nevâî, Türk Lehçeleri ve Edebiyatı dergisi, Ali Şîr Nevayî özel sayısı, sy.13 Haziran 1997, s.48-50;
88. Ali Şîr Nevai Sempozyumu Bildirileri, Selçuk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enst., Konya, 3 Ocak 1992;
89. Ali Şîr Nevâyi'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri, 24-26 Eylül 2001, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2004;
90. W.Barthold. Mîr Ali Şîr Ve Siyasî Hayatı, çev. A.Caferoğlu, Ülkü Mecmuası, c. X, sy. 56-60, Ankara 1937-1938; E.Bertels, Ali Şîr Nevai, Leyli ve Mecnun, çev. M.Bala, TM, X, 1951, 47-64;
91. E.Bertels, Ali Şîr Nevâyi'nin Ferhad u Şîrin'i, çev. R.Uygun, TDAY. Belleten, Ankara 1957, s.115-130;
92. A.Boldirev, Çağdaşlarının Hikâyelerinde Nevâyi, çev. R.Uygun, TDAY. Belleten, Ankara 1956, s.197-237;
93. A.Borovkov. *Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şîr Nevâî*, çev. R.Uygun, TDAY. Belleten, Ankara 1954, s.56-96;

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

94. S.Volin, Leningrad kitaplıklarındaki Nevai yazmaları hakkında, çev. R.Uygun, TDAY. Belleten, Ankara 1955, s.99-141;
95. Y.Cetindag. Ali Sir Nevai'nin Osmanlı Şiirine Etkisi. [Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.](#), Ankara 2006;
96. Y.Cetindag, Ali Sir Nevai, Hayatı, Sanatı, Eserleri, Fatih Üniversitesi, İstanbul 2005;
97. Y.Cetindag, Ali Sir Nevai ve Türk Şiir Dili, Yağmur Dergisi, C. 5, no. 17, 2002, s.34-38;
98. Y.Cetindag, Kültür, Sanat ve Edebiyat Açısından Timurlu-Osmanlı İlişkileri, Folklor/Edebiyat, C.VIII, no. 32, 2002, s.159-170;
99. Y.Cetindag, Eleştiri Terimleri Açısından Herat Mektebi Tezkirelerinin Anadolu Tezkirelerine Tesiri, Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, sy. 22, 2002, s.109-132;
100. Y.Cetindag, Timurlular İle Osmanlı Devleti Arasındaki Kültürel İlişkiler, Akademik Araştırmalar Dergisi, C.5, no.18, 2003, s.1-13;
101. Y.Cetindag, Mecalisü'n-Nefais'te Şiir ve Şair Eleştirisi, Türk Kültürü İncelemeleri/, C.9, no.9, 2003, s.79-114;
102. Y.Cetindag, Osmanlı Edebiyatı ve Nevâî, Baykara Dergisi, C.I, no.2, 2006, s.14-16;
103. Y.Cetindag, Ali Sir Nevâî'nin Osmanlı Şiirine ve Kanunî Sultan Süleyman'a Tesiri ve Sebepleri Üzerine, Osmanlı Araştırmaları-Prof. Dr. Mehmed Çavuşoğlu'na Armağan-II, C.XXVI, no.II, 2006, s.223-235;

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ ИШҚ КОНЦЕПЦИЯСИ ВА “РОМЕО ВА ЖУЛЬЕТТА”

Сувон Мели,
филология фанлари доктори

Мир Алишер Навоийнинг муazzам ижоди, ҳар бир мисра ва байти, боб ва бутун асаридан эликсиридай (ал-иксир, оби-ҳаёт) сизиб ўтувчи бир туйғу ва ўюшиб маҳсус категорияга айланувчи ғоя борки, бу ишқ ғояси, концепциясидир. Шу ерда бир изоҳ. Ҳар қандай категория ҳам аввал туйғу бўлган ва ўзининг юқори чўққисида яна туйғуга қайтади, агар туйғуга қайтмайдиган бўлса, у инсоний тафтдан маҳрум бўлиб, яроқсиз матоҳга айланади. Худди шундай ишқ ҳам туйғу ҳам категориядир.

Ҳазрат Навоий “Ҳайрат ул-аброр” достонида зарб қилган “Бўлмаса ишқ икки жаҳон бўлмасун, Икки жаҳон демаки, жон бўлмасун” байтини ҳар қадамда тўтидек тақрорламасдан асл моҳиятига кирадиган бўлсак, бунда улкан маъно дарж этилганини кўриш мумкин. Ружу санъати воситасида катта жаҳд билан битилган байтда Ишқ маконлар (икки жаҳон) дангина эмас, Яратганинг тилсими ва мўъжизаси бўлмиш Жондан ҳам (жон бўлмасун) юксак рутбага қўйилмоқда.

Бунинг устига, Ишқ Жон билан бежиз бақамти қўйилмаган. Ҳазрат Навоий таъбирича, “башарият қўзи нури ва зиёси андин” тирик инсон жон соҳиби бўлар экан, ишқ жон таркибида, жоннинг қон-қонига синггандир. “Куръони карим”да айтилмиш:

“Эй инсонлар! Сизларни бир жондан (таъкид бизники – С.М.) (Одамдан) яратган ва ундан жуфтини (Ҳаввони) вужудга келтирган ҳамда у икковидан кўп эркак ва аёлларни тарқатган Парвардигорниздан қўрқингиз” (“Нисо” сураси, 1-оят).

Аллоҳ қаломида битилганидек, “Бир жондан” яралган инсон қалбida. Руҳиятида Ишқ азалий туйғу тарзида жойланган. Замонавий тил билан айтганда, инсон жони ва қалби ишқ туйғуси асосида кодлаштирилган. Яъни Аллоҳ ишқ орқали яратигини Ўзига боғлаган, вобаста қилганки, Ҳазрат Навоий ёзади: “... Ахли ишқ маъшуқ вужуди бирла қоимдурлар... ва ула маъшуқ ҳусндин ибораттурким “Инналлоҳа жамилун юхибб ул-жамол”...

Ушбу ҳадис, ўзбекчаси “Ҳақиқатда Аллоҳ гўзалдир ва гўзалликни севади”, аник-тиниқ кўрсатадики, маъшуқ, сал кейин айтилган “ҳусн султони”, шубҳасиз Аллоҳдир.

Биламизки, Ишқ одатда иккига ажратилади: “Ишқ икки хилдир: ҳақиқий ва мажозий. Ҳақиқий ишқ – Аллоҳга, мажозий ишқ эса Аллоҳ яратган нарсалар,

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

одам ва олам гўзаллигига ошиқлик эрур”¹. Бунда ишқнинг фундаментал моҳияти, сифат даражаси мукаммал акс этган. Бинобарин. Тил, яъни сўз қаърида буюк билим мавжуд. Ишқнинг икки хил номланиши шунга мисол. Луғатда мажоз сўзининг икки маъноси кўрсатилган. 1. Ўзининг туб маъносида ташлатилмай, бирор муносабат ва ўхшатиш орққали бошқа бир маънода ишлатилган сўз, метафора; аллегория. 2. ҳақиқий эмас”². Яна шу ерда Ишқи мажозий – ҳақиқий бўлмаган, зоҳирий ишгқ, дея кўрсатилади.

Демак, ушбу бўлинишдаёқ, ишқи ҳақиқий ўз номи билан асл ишқ, ишқи мажозий эса ҳақиқий бўлмаган, зоҳирий ва ҳатто ёлғон ишқ деган улуғ ғоя манаман деб турибди.

Яқин тарихдан биламизки, моддиюнчиликни байроқ қилган совет мафкураси зоҳирий ишқни аъмол даражасига кўтарди. Ўтган асрнинг 70-йилларида нашр этилган “Ўзбек адабиёти тарихи” китобида “Маҳбуб ул-кулуб”нинг “Ишқ зикрида” боби ҳақидаги ўринда ёзилади: “НАвоийда баъзан мистик ишққа берилиш каби кайфиятларнинг арим элементлари мавжуд бўлсада, лекин улар унинг ижоди учун асло характерли эмас”³.

Қизиғи шундаки, ушбу фикрнинг нақ тескариси тўғридир. Бу дегани, биз буюк шоир ижодида мажозий ишқ йўқ, демоқчи эмасмиз, лекин ушбу зоҳирий, дунёвий ишқ ишқи ҳақиқий томон юксалиш пиллапояси эканлигини, уларни қарама-қарши қўйиш тўғри эмаслигини қайд этамиз, холос. Зоро ҳазрат Навоийнинг соҳир тасвирида дунёвий, ҳаётий ишқ ишқи ҳақиқийнинг нозик ва хос тажаллийси кабидир. Эркак ва аёл ўртасидаги муҳаббат ўзининг оташин нуқтасида ишқи ҳақиқий, Яратганга муҳаббат рутбасига чиқиши тайиндир.

Ҳазрат Навоий азалдан маълум ва машҳур ушбу тасниф билан чекланмайди, ўз умри охирларида битган “Маҳбуб ул-кулуб” асаридағи (2-қисм, 10-боб) “Ишқ зикрида” бобида буюк ижодкорнинг ишқ концепцияси тўлиқ ва системали тарзда баён этилган.

Биз юқорида муайян фикрлар исботи учун ушбу бобдан айrim иқтибослар келтирган эдик. Энди унга батафсил тўхталмоқчи вва сўнг кейинги мулоҳазаларга ўтмоқчимиз.

Бобда Ҳазрат Навоий Ишқни уч қисмга ажратади:

“Аввалғи қисм. Авом ишқидурким, авом ун-нос орасида бу машҳур ва шоеъдурким, дерлар: “Фалон фалонга ошиқ бўлубтур”. Бу ёғини насрий баёнда келтирамиз. “Бу хилдаги одамлар кимгадир ошиқ бўлиб. изтироб чекиб, шунинг

¹ Алишер Навоий. ТАТ. Ўн жилдлик. 2-жилд. Тошкент: F.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2011. 731-бет. (Изоҳлардан)

² Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. Тошкент: ЎзССР Фандлар академияси нашриёти, 1953. 174-бет.

³ Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. 2-том. Тошкент: Фан, 1978. 350-бет.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

хаёли билан юрадилар. Бу ишқ жисмоний лаззат ва шаҳвоний нафс билан чегараланадики, олий мартабаси – шаърий никоҳдир”. Мутафаккир бундай ишқнинг қўйи даражасини ҳам қайд этади.

Иккинчи қисм. Хавосс ишқидурким, хаввос ул ишққа мансубдурлар. У пок кўзни пок назар била пок юзга солмоқдур ва пок кўнгул ул пок юз ошубидин қўзголмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиқи покбоз маҳбуби ҳақиқий пок жамолидин баҳра олмок”)таъкид бизники - С.М.)

“Учунки қисм. Сиддиқлар ишқидурким, алар Ҳақнинг тажаллиёти жамолига мазоҳир воситасидин айру вола ва мағлубдурлар”. Давоми насрий баёнда: “Уларнинг Ҳақни кўз билан мушоҳада қилиш умидлари ўзни унутиш даражасига етган ва бундан ҳам ўтиб, ҳалок бўлиш мақомига (истилоҳ мақоми) кўтарилган бўлади”⁴.

Ушбу тасниф нуқтаи назаридан Ғарб уйғониш даврининг буюк вакили Вильям Шекспирнинг дунёга машҳур “Ромео Жульєтта” трагедиясида кўрсатилган севги-муҳаббат Ишқнинг қайси қисмига кирадики, бу у қадар жўн савол эмас. Унга жавоб беришдан олдин бир методологик мулоҳазани айтмоқ жоиз. Биз, ўзбек адабиётшунослари шу пайтга қадар аксарият Россия ва Ғарбда пайдо бўлган ғоя ва принциплар асосида ўзимиздаги мумтоз ва замонавий адабиёт намуналарини таҳлил ва тадқиқ этиб келдик. Бу табиий ҳам эди. Чунки улар янги даврда эстетик тафаккур борасида биздан анча илгарилаб кетишиган эди. Афсуски, ҳозир ҳам шундай.

Бу сафар терс тарафдан бориб. Европа ва жаҳоннинг машҳур асарини Алишер Навоийга олға сурган концепция асосида кўриб ўтсак қандай бўларкан? НЕга бўлмасин.

Шундай қилиб. Роме а Жульєттанинг фожей мухаббати қайси ишқ турига киради ва бундан қақндай фалсафий-ахлоқий хulosалар чиқади?

Аввал россиялик машҳур парапсихолог ва ёзувчи Сергей Николаевич Дазаревнинг “Келажак одами. Ота-оналар тарбияси” китобида асао ҳақидаги фикрини келтирилсан. У ёзади: “Ромео ва Жульєттани эсланг. Нега икки севишганинг тақдири оламдаги энг ҳамгин қисса? Чунки у икки ёшнинг қалб таназзули ҳақидаги қиссадир. Бу қисса – Ғарб тамаддуни устидан чиқарилган ҳукмдир. Ёш ва гўзал икки инсоннинг мухаббати эҳтиросга айланди ва бу эҳтироснинг асоси Илоҳий туйғу эмас, ҳайвоний, жисмоний нафсдир”⁵.

Шундай экан, Ромео ва Жульєтта севгиси Ҳазрат Навоий уч қисмга ажратган ишқнинг қайси турига киради, деган савол кўндаланг бўлади. Улар ишқи қанчалик поэтик гўзал ва эҳтиросли тасвиirlangan бўлмасин, уни

⁴ Алишер Навоий. ТАТ. Ўн жилдлик. 9-жилд. Тошкент: F.Фулом ижод-матбаа уйи, 2011. 498, 508-бетлар.

⁵ Лазарев С.Н. Человек будущего. Воспитание родителей. Ч. 2. СПб, 2008. С. 110-111.

ЈАНОН НАВОИYSHUNOSLIGI: КЕЧА ВА BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

биринчи, яъни авом ишқига киритишга мажбурмиз. Бу ишқ ҳам Ҳазрат Навоий ёзган “жисмоний лаззат ва шаҳвоний нафс билан” чекланадики, улар жисман ҳалок бўлишлари ҳам айни шу ҳолат билан боғлиқ. Асарда ошиқларгап хайрихоҳ роҳиб Лоренсо образи бор. У бир ҳийла ишлатиб икки севишганни кутқақрмокчи, қовуштиromoқчи бўлади, лекин ҳийла амалга ошмай, ҳар иккиси ҳам ҳалок бўлади. Лоренсо образи ҳақида шекспиршунос А.Смирнов шундай ёзади: “У факат кўринишда роҳиб; мартабаси ва либосидан бошқа ўзида ҳам, гап-сўзида ҳам черковдан нишон йўқ. Севишганлар билан гаплашар, панднасиҳат қилар экан, у ҳеч ққачон Худо ҳақида, Унинг қудрати ва донишмандлиги борасида чурқ этмайди”⁶. Бу баҳо совет даврида мақтовга лойик саналса, аммо катта илоҳий ҳақиқатлар нуқтаи назаридан образ, асар, Шекспир ва Ғарб Уйғониши даври дунёқарашидаги улкан қусурни кўрсатади. Роҳиб Лоренко трагедиядаги сўнгти гапида

Киз уйғонгач, мен ялиниб илтимос қилдим:

Дарҳол чиқиб бўйсунгай, деб амри худога.

(М.Шайхзода таржимаси)

Аслиятда эса “худо” сўзи йўқ, “heaven” (кўк) сўзи бор, холос. Диний эътиқод кучли бўлган Ўрта асрлардан фарқли ўлароқ Европа Ренессанси моддиюнчи ва салқам даҳрий эди.

Ромео ва Жульетта оташин ошиқ-маъшуқлар-ку, нега улар ишқини хавосс, хослар ишқига киритмаслигимиз керак, деган савол туғилиши мумкин. Яна Ҳазрат Навоийга мурожаат қиласиз: “Ва бу пок мазҳар воситаси била ошиқи покбоз маҳбуби ҳақиқий пок жамолидин баҳра олмоқ”. Бундаги “маҳбуби ҳақиқий” Яратган бўлиб, Шекспир трагедияси қаҳрамонлари бу ғояга яқин ҳам келмайдилар.

Агар биз шу жабҳада “Ромео ва Жульетта”ни Шарқнинг буюк ишқ достони, бизнинг “Лайли ва Мажнун”имиз билан солиштиrsак, қандай манзара ҳосил бўлади? Ҳазрат Навоий достони бошланишида Яратганга ха бобида шундай байт бор:

Хар сориким қилиб тажалли,

Ул мазҳар ўлуб жаҳонда Лайли.

Яъни, Сен қаерда жилва килган бўлсанг, ўша жилва жаҳонда одамларга Лайли тимсолида кўринади.

Демак, Лайли бир мазҳар, тимсол, чин ва асл жилва соҳиби эса Яратган Аллоҳдир. Эътиборлиси шундаки, Лайли ўлими тасвирида ҳам, Мажнун ўлими тасвирида ҳам “руҳ” сўзи ҳозиро нозир. Масалан, Лайли ўлими олдидан онасига васият қилиб,

⁶ Шекспир У. ПСС. В 8-и т. Т. З. М.: Искусство, 1958. С. 523.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Чун рух ила рух топти пайванд,
Бир маҳд аро ётдур икки фарзанд.

деса, жонсиз келин ва ўлик куёвни тобутга солганларида шундай байт янграйди:

Кирди икки жисм бир кафанға,
Йўқ, йўқ, икки рух бир баданға.

Демак, Лайли ва Мажнуннинг пок ишқи руҳга, ундан сўнг Олий руҳга вобасталиги бу ишқ ҳавосслар ишқига мансублигини тийин этади. Зеро, бу ерда Ҳазрат Навоий айтмиш “Маҳбуби ҳақиқий”нинг ғайбона иштироки бор. “Ромео ва Жульетта”га келсак, унда бундай иштирок йўқ.

Коинотнинг бор мазмун – моҳияти Яратганга муҳаббатdir.

Яна парапсихолог С.Н.Лазаревга мурожаат қиласиз:

“Ромео ва Жульетта – учун инсоний баҳт, яъни жисмоний, руҳий ва нафсоний лаззат муҳаббат туйғусидан беҳад устун. Шунинг учун улар ҳар бири яқин одамини йўқотгач, чидолмасдан, ўйлаб ҳам ўтиrmай ўзини ҳалок қиласиз. Вужудни олий мақсадга, ҳаёт мақсадига айлантирилар. Вужудни шоҳсупага кўтариб, унга сифиндилар. У эса пинҳона қалбни емира бошлайди, шакл моҳиятнинг бошига етади”⁷.

С.Н.Лазарев яна ёзади: “Агар Ромео ва Жульеттадан фарзанд туғиладиган бўлса, у муқаррар шайтонийликка ва қалб инқирозига мойил бўларди, албатта”⁸.

Бу буюк асар ҳақида кутилмаган ва жуда вазмин гаплар. Демак, бундан “РОмео ва Жульетта”ни инсоний ва бадиий буюк асар ҳисоблаб, ундан завқ-шавқ тяյётган башарият, хусусан Ғарб олами вужуд, тан ботқоқига ботган эканда, деган мудҳиш хулоса чиқади. Ва бундай хулосага жиддий асослар ҳам бор. Зеро Ғарбнинг ғариб аҳволи, бузук ахлоқини билиб, эшлиб турибмиз –ку ахир.

Айрим хулосаларимиз:

1. Жаҳон адабиёти дурдонаси В.Шекспирнинг “Ромео ва Жульетта” трагедияси – Ғарбнинг ишқ достони Ҳазрат Навоийнинг ишқ концепцияси мезонлари билан ўлчангандা, у илоҳий таянч Аллоҳ ғоясидан маҳрум экани аён бўлади. Дунёвий, Шарқча айтганда, мажозий ишқи ҳақиқий томон юксалгандагина маънавий мукаммал асар вужудга келиши мумкин.

2. Яратганга муҳаббат ғояси маънавиятнинг асоси экан, бадиий мукаммал асар ҳамиша ҳам маъновий мукаммал асар бўлавермайди. Бунинг учун у қай бир жиҳати билан илоҳий ҳақиқатга эш бўлмоғи лозим.

⁷ Лазарев С.Н. Чоловек будущего. Воспитание родителей. С. 111.

⁸ Шу ерда. 111-бет.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

3. Ҳазрат Навоий “Махбуб ул-қулуб” асарида тасниф қилган ишқ қисмлари бир-биридан кескин фарқланмай, ўзаро чамбарчас боғлиқ. Шундай боғлиқликни буюк ҳикмат – Аллоҳнинг иродаси бор. Уни ич-ичдан тадқиқ этиш навоийшуносликнинг галдаги вазифаларидан.

АЛИШЕР НАВОИЙ ФЕНОМЕНИ ЁХУД ИЖОДИНИНГ ГЕРМАНИЯДА ОЛАМШУМИЛ АҲАМИЯТИ

Ровияжон Абдуллаева,
филология фанлари доктори,
профессор, фахрий академик

“Феномен”-...ноёб ҳодиса, фавқулодда қобилият эгаси¹ кимлар бўлиши мумкин. Жамиятни бир босқичдан иккинчи босқичга талфатларсиз олиб ўтган биринчи Президентимиз *И.А. Каримовни*, она тилини адабий тил даражасига кўтарган “шамс ул-миллат” имиз Алишер Навоийни, худди Навоийга ўхшаб ўз она тили - намис тилини лотин тили исканжасидан қутқариб, немис адабий тили қилиб яратган буюк ислоҳатчи *Мартин Лютерни* ва ўн бир тилда бемалол илмий фикрлай оладиган Хумбольдт университети профессори И.Балдауф (Талхаммер) ни феномен² деса бўлади.

Навоийни Европа шарқшунослигида ўрганиш концепцияси, таржима тарихи, интерпретацияси, тадрижий ривожини қузатиш бир қадар кеч бошланган бўлса-да, бугун илмий йўналиш сифатида шаклланган, дейиш мумкин. Бу борада масаланинг у ёки бу қирралари ёритилган илмий-амалий, илмий - оммабоп ишлар ҳам амалга оширилган.³ Бу ишларнинг аксарияти

¹ Русско-узбекский словарь. Гос.изд-во иностранных и национальных словарей. –Москва.1954. –С.921; Русско-узбекский словарь. В 2-х томах. Том II.Ўз СЭ Бош редакцияси. –Тошкент. 1984.–С.665.

² Phänomen [f]das;-s,-e;1.etw.,das irgendwo(z.B.in der Natur)vorkommt u.von Menschen beobachtet wird.PhänomenErscheinung <ein physikalisches,psychologisches,gesellschaftliches Phänomen;ein Phänomen beobachten,beschreiben,untersuchen, erklären>; das Phänomen der Generation// -K:Natur phänomen -2 etw.,das sehr selten ist und das man nicht versteht Phänomen Rätsel (3) <ein merkwürdiges,ungewöhnliches Phänomen;etw.ist für j-n ein Phänomen>;Es ist ein Phänomen für mich,wie j-d so hoch springen kann 3.Langenscheidts Großwörterbuch.Deutsch als Fremdsprache.Das neue einsprachige Wörterbuch für Deutschlernende. –Berlin-Mönchen- Leipzig;Wien-Zürich....1997. –S.738.

³ Исматуллаев Х.,Навоий ижодини хорижий мамлакатларда ўрганишга доир.“Ўзбек тили ва адабиёти”журн.,1968.5-сон. – Б.13-17;Исматуллаев Х.,Жаҳонни забт этган шеърият.“Шарқ юлдузи”журн.,1968.9 сон.–Б.215-225;Гуломова Д., Навоий ва Шекспир. „Ўзбек тили ва адабиёти”журн.,1968.6 сон.–Б.13-15; Пўлатов Ю.,Асрларга туташ ҳамкорлик.Ўзбекистон. –Тошкент.1974. –Б.20-24;Пўлатов Ю.Ўзбекистонда чет эл адабиётини ўрганишга доир.Ўқитувчи. –Тошкент.1975.–Б.10-15; Джўраев А.Салямов Г.,„О музе Наваи и переводческая мастерства Л.Пенковского”, „Мастерство перевода”. Советская писатель. –М., 1981.–С. 270-284; Гоявий кураши ва ўзбек адабиёти.Фан.–Тошкент.1985.–Б.113-122;Холбеков М., Ўзбек адабиёти Францияда.Фан. Тошкент.1985. Б.5-16; Каримов Ш., Жаҳонгашта шеърият., „Ёшлиқ”журн.,1988.2-сон. –Б.64-65; „Ёшлиқ”журн.,1988.2-сон. Б.64;Нурмуродов Й.,Навоий жаҳон кезади.Фан ва турмуш”.1991.2-сон.Б.8-9; Каримов Ш.Навоий олмон каломида., „Ўзбекистон адабиёти ва санъати”газ.,1991.31 май;Исматуллаев Х.,Навоий Лотин Америкасида., „Ўзбекистон адабиёти ва санъати”газ.,1991.27сент; Сайдов С.А.Навоий ва А.Курелла. Республика Илмий анжумани дастури.Самарқанд.1991.Б.2; Абдуазизов А., „А.Навоий меросининг Оврўпо шарқшунослигида ўрганилиш тарихидан”. Республика Илмий анжумани дастури. Самарқанд. 1991. Б.2; Валихўжаев Б., А.Навоий меросининг жаҳон адабиётида тутган ўрни. Республика Илмий анжумани дастури.Самарқанд.1991.Б.1;Мелиев С.Данте ва Навоий. У.Херман Вамбери ва Фарб илмида Навоий лугатчилигининг вужудга келиши. Хоразм давлат муаллимлар тайёрлаш олий билимгохи профессор-ўқитувчилари анъанавий илмий анжумани (маъруза тезислари). –Урганч.1991.–Б.23. Сотимов У., Фарб танқидчилиги Навоийнинг саройдаги расмий лавозими хусусида. Изланишлар, тадқиқотлар, кашифиётлар.Ал-Хоразмий номидаги УрДУ.–Урганч.1993.–Б.3;Абдуллаева Ровияжон.Навоий ва Бобур. „Вазият” журн.,2006.15февр;Абдуллаева Ровияжон.Фарб олимлари Навоий ва Бобур ижоди ҳақида., „Ўзбек тили ва адабиёти” журн., 2007.1-сон. –Б.40-45;Абдуллаева Ровияжон.Алишер

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

мазкур масалани ўрганиш тадрижига доир хронологик обзор бўлиб, улар Навоий ижодининг Европага кириб бориш эволюцияси хақида тасаввур пайдо қилиш билан бирга фактик маълумотлар ҳам беради. X. Вессел Навоийнинг 20 дан ортиқ тилга ўгирилган :

*Олам аҳли билингизким, иш эрмас душманлиг,
Ёр ўлинг бир-бирингизгаким, эрур ёрлиг иш*

сатрларига эътибор қаратгани, бу байт X. Вессел наздида дўстликнинг руҳий чақириғи бўлиб янграгани, можор Ҳ. Вамбери, француз П. де Куртейл, инглиз Ч. Рёенинг сайъ - ҳаракатлари туфайли хорижда навоийшунослик йўналиши вужудга келгани таъкидланган.⁴ Қиёсий адабиётшунослик йўналишида Навоий ижодига бағишлиланган диссертация, монография ва рисолалар пайдо бўлган.⁵ Манбалар ичida У. Сотимовнинг “Муштараклик” (асрлар оша Ҳофиз - Навоий - Гёте мушоираси) тадқиқоти, „Инкордан иқроргача”(1994), „Навои и Запад” (1996) каби рисола, илмий-танқидий монографиясида Фарбий Европа шарқшуносларининг Навоийни англаш йўлидаги урунишлари, хато ва камчиликлари, шоир адабий меросини инкоридан иқроригача бўлган давр,

Навоий афоризмлари немис тилида.(ЎзФА А.Навоий номидаги ТАИ институти, Ёзувчилар уошмаси А.Навоий адабий ва илмий меросини ўрганиш масалаларига бағишлиланган илмий анжуман дастури) 2010.8февр; *Абдуллаева Ровияжон*.Германияда навоийшунослик.,„Ўзбек тили ва адабиёти”.2010.3-сон.-Б.22-27; *Абдуллаева Ровияжон*.Навоийнинг немис тадқиқотчилари. Жаҳон адабиёти.2011.2-сон.-Б.125-131; *Абдуллаева Ровияжон*. Германия навоийшунослиги тарихидан. А.Навоий ижодий ва маънавий меросинининг оламшумил аҳамияти. –Тошкент. 2011.28-29 сент. –Б. 57 - 60; *Абдуллаева Ровияжон*. Навоийнинг немис таржимони ва тадқиқотчиси.Ўзбек тили ва адабиёти.2014.1-сон.-Б.20-28. *Абдуллаева Ровияжон*.Шарку Фарб маъвосида.ЎзАС.2015.6 февр. *Абдуллаева Ровияжон*. Куш тили халқаро антологияси хусусида фикр-мулоҳазалар.Алишер Навоий ва XXI аср. –Тошкент.Тамаддун.2016.23май.–Б.221-226; *Abdullaewa Rawijashan*. Spezifische Schwierigkeiten der adäquaten Übersetzung von Sinsprüchen Alischer Nawoisi.In: Kordula Schulze,Natalya Tyan,Laura Engelhardt (Hrsg von T.Tomasek, Elmar Neuß, Kordula Schulze) Usbekisch-deutsche Studien IV. Kontakte: Sprache, Literatur,Kultur, Didaktik.–Münster-Taschkent. 2016. –S. 165-175; *Абдуллаева Ровияжон*.Таржима.Таҳлил.Муаммо ёхуд,пишибетмаган ва оғизга тушмаган”ғазаллар таржимаси хусусида.Китобхонлик маданияти ва бадиий таржима маҳорати. –Самарқанд.2июнь.2017.–Б.93-99; *Абдуллаева Ровияжон*.А.Навоий ғазаллари таржимасида АНАТИЛнинг ўрни ва роли. Лексикографиянинг замонавий муаммолари (назария,амалиёт ва инновация).–Тошкент.2017.–Б.13-28; *Абдуллаева Ровияжон*. Немис навоийшунослитининг тараққиёт босқичлари.Ўзбекистон таржимашунослари форуми. –Тошкент.2017. –Б.122-134; *Абдуллаева Ровияжон*. Фарб олимлари Навоий ва Бобур ҳақида. – Андижон.2017. –Б. ; *Абдуллаева Ровияжон*. „Навоий-бенаво”мақоласи хусусида.Алишер Навоий ва XXI аср. –Тошкент.2017. –Б.218 -226; *Абдуллаева Ровияжон*.Сарҳад билмас шеърият (Навоий ижодининг Германияда ўрганилиши хусусида)(монография).–Тошкент. 2015.

⁴ Каримов Ш., Жаҳонгашта шеърият. „Ёшлик” журн., 1988. 2-сон. –Б.64.

⁵ Якубов С.Б.,А.Навои на немецком языке”. К проблеме взаимовлияния и взаимообогашения литературы, на основе материалов литературных связей Узбекистана и ГДР.НДА. –Ташкент. 1981; Сотимов У., Муштараклик (Асрлар оша Ҳофиз - Навоий - Гёте мушоираси). „Гулистан” журн., 1989. 2-сон. Б.22-23; Саттарова З., А.Навоий мероси ва Ғарбий Оврӯпо танқидчилиги. Республика Илмий анжумани дастури. –Самарқанд. 1991.–Б.2; Абдуллајонов А., „Навоий асарлари немис тилида”. Республика ёш адабиётшуносларининг анъанавий илмий конференцияси материалы. Тошкент.1993. –Б.82-83; Сотимов У. „Инкордан иқроргача”.Урганч.1994; 6.Сотимов У. „Навои и Запад”. Фан. Ташкент.1996; Сотимов У., Исследование жизни и творчества Алишера Навои в западно европейском востоковедении”. АДД.Институт Мировой литературы. РАН.–Москва.1998; Абдуллајонов А.Навоий бадииятини немисча таржималарда қайта яратиш ва табдил этиш.НД; НДА. –Тошкент.1998; Абдуллајонов А., „Немис комусларида Навоий ёди”. Адабиёт кўзгуси. (илмий тўплам).7- сон. А.Қодирий номидаги „Халқ мероси” нашриёти. –Тошкент. 2002. – Б.30-31.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

баҳс-мунозараларга бой адабий жараён ишончли фактлар билан ёритишга ҳаракат қилинган.

„Навоий ва Шекспир” (Д.Ғуломова), „Данте ва Навоий: Юксак фазоларда учрашув”(С.Мели) мақолаларида фикр муштарак нуқталарга қаратилса, А.Абдуллахоновнинг „Навоий бадииятини немисча таржималарда қайта яратиш ва табдил этиши” диссертациясида „Навоий адабий меросининг Германияга тарқалиш тарихи, маснавий таржимасида пейзаж, таржимада мазмун ва шакл бирлиги, Навоийнинг иқори „Муножом”нинг хосликлари, ҳикматли сўзлар таржимаси” масалаларини ёритиш мақсад қилинган. Асарлар илмий - методик жиҳатдан қиёсий аспектда таҳлил қилинган. „Муножом”, баъзи ғазаллар мисолида бадиий санъатлар таржимасининг хослиги, табдилда жанр бош масала эканини исботлашга уринилган. Бадиий санъатлар тикланмай қолгани, натижада аслият мазмуни немис ўқувчисига етмагани, радиф ўрнига бошқа санъатлар яратилгани, немисчада бу санъатлар мавжуд эмаслиги таҳлил қилинган. Иш „миллий адабиёт тарихи” мутахассислиги бўйича ҳимоя қилинган бўлса-да, мақсад таржимани қиёсий аспектдатаҳлил қилиш бўлган. Бироқ, унинг „Маснавий таржимасида пейзаж” фаслидаги: „Навоий пейзаж яратишнинг буюк устаси. „Фарход ва Ширин”нинг А. Курелла таржима қилган XVII боби гўзал манзаралари шоирнинг пейзаж яратиш санъаткорлигини ёрқин намоён этади. Таржима учун ... шу бобнинг танлаб олинини бекорга эмас ... шу табиат тасвири А.Куреллани мафтун қилган” - деган фикрларига қўшилиш қийин.Шоир асарларида мафтункор табиат манзаралари тасвирига эътибор қаратганига шубҳа йўқ. У пейзаж яратишнинг буюк устаси. Бу ҳақда Навоий ижодида табиат ва инсон муносабатларининг бадиий талқинларини тадқиқ этишга бағишлиланган мақолалар, монографиялар ёзилган. „Пейзаж яратища Алишер Навоий маҳорати”⁶, Навоий ижодининг ахлоқий ва фалсафий - эстетик моҳиятини ёритувчи, бадиий маҳорат кирраларини очишда хос саҳифа бўладиган

„Природа и поэтика Алишера Навои”⁷ китобини эслаш мумкин.

Муаллиф фикрича,табиат тасвири фақат шоирнинг „Фарҳод ва Ширин” достонида эмас, барча асарларида, нафақат унинг табиат гўзаллигини тасвирлашдаги маҳорати, сўз санъаткорлиги,музиқани, сўзни, ранг тасвир устаси мусаввир иқтидорини бир нуқтага жамлаб, унинг композициясини, тасвирини уйғунлаштира олган қомусий ижодкорлиги сезилиб туради.. Аммо, „...Навоий табиат гўзалликлари орасида асосий идеяни йўқотиб қўймаган,

⁶ Эркинов А.С., „Мастерства Алишера Навои в создании пейзажа” (на примере поэмы „Садди Искандари”). АҚД. 1990.

-С.22.

⁷ Набиев Ф.Ш., Природа и поэтика Алишера Навои. Фан. –Тошкент. 2008.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

унда ҳар вақт етакловчи тамойил аниқ кўриниб турган”⁸ А.Курелланинг мақсади фақат парча таржима қилишмас, достонни тўлиқ ўтириш бўлган. Ниятини амалга ошишига Иккинчи жаҳон уруши ҳалақит берган. Унинг таржимага „Фарход ва Ширин” достонини танлашига келсак, уни табиат гўзаллигидан кўра, Фарҳоднинг мардлиги, жасорати, комил инсонлиги мафтун этган бўлиши айни ҳақиқат.

Қадимдан Шарқ шеъриятидаги инжу ташбеҳлар, жозибали оҳанглар, ўзига хос сирли - сехрлилик, ўткир фалсафий мушоҳада, ғоя ва образлар силсиласи Европа донишманлари, мутафаккирлари, шоиру-шуароларининг диққатини ўзига оханрабо янглиғ тортган. „Шарқнинг кўплаб маънавий бойиклари ардокланиб, бизнинг тилимизга кириб келаётган бир даврда, биз минг йиллар мобайнида шунчалар кўп буюк гўзаллик ва эзгуликни берган ва бундан кейин ҳам берииши мумкин бўлган Шарққа диққатимизни жалб этсак арзийди”, деган эди Й.В.Гёте.⁹ Й.П.Эккерманн „Шарқ ҳақида Гёте хотиралари китобида Гётенинг „Биз ўзимиз Шарққа интилмогимиз лозим, акс ҳолда Шарқ ҳеч қачон бизнинг қошимизга келмайди”, деган фикрини эслатади. Француз шарқшунослик мактабининг асосчиларидан бири *Густав Дугат* ҳам „Orientalisme Vende classique” кўлланмасида, гуманитар фанлар ривожида ...Антик дурдоналарни ҳал қилиш учун фақат грек ва лотин илми етарли эмаслигини исботлаб, Шарқни ўрганишга чақирган.¹⁰

Навоий ижодининг Германияга тарқалиш тарихи 1583 йилда „Сабъаи сайёр” достонининг немис тилида Базелда чоп этилгани билан бошланади. Е.

Э.Бертельснинг фикрича, „Сабъаи сайёр” немисчага илк дафъа италянчадан Й.Ветцел ўтирган. Италянчага эса форсчадан. Й.Ветцелгача X. Табризийнинг „Сарандип¹¹ шоҳининг уч ўғли ва уларнинг ажойиб саргузаштлари”нинг иккинчи қисмида „Сабъаи сайёр”даги „Баҳром ва Дијором қиссаси сюжетидан фойдалангани маълум.

Мазкур асар немис, француз, голланд тилларида нашр этилган.¹² Асарнинг иккинчи қисми 20 - йилларда Германия адабий муҳитига кириб борган, Томас Бенфей немисчага ўтирган. Олдинги немисча таржималарда фақат биринчи қисм Хусрав Деҳлавий „Хамса”сини ўз ичига олган.,„Сайёр сюжет”дан фойдаланиб яратилган бу асар хақида „Рус шарқшунослигида Навоий ижоди масалалари”¹³да айтилган. Ҳатто, илм оламида X. Табризий „Хамса” (Навоий)

⁸ Жалолов Т., „Хамса талкінлари”. ЎзССР Давлат бадиий адабиёт нашриёти. Тошкент. 1960. Б.19.

⁹ Гёте И.В., „Западно - восточный диван”. –Москва. Наука. 1988. –С. 141.

¹⁰ Кессл Л.М., Гёте и Западно восточнкй диван. Наука.–М., 1973.–С.36-40.

¹¹ (Н.Б.Рабгузийда „Сарандип” - бу „Цейлон” деб кўрсатилган -А.Р.

¹² Табризий X. Сарандип шоҳининг 3 ўғли ва уларнинг саргузаштлари.–Венеция.1557; Ўша асар.–Базель.1583; –Лайпцих.1630;1723.

¹³ Каримов Г.,Рус шарқшунослигида Навоий ижоди масалалари.Ўзбек филологияси масалалари.ТошДУ.1970.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

билин ҳам таниш бўлган деган тахминлар ҳам йўқ эмас.¹⁴ Шундан сўнг Навоий адабий мероси турли даврларда *немис, инглиз, француз, чех, венгер, поляк, румин, испан, серб, форс, рус, турк* каби тилларда пайдо бўлди, йиллар давомида қайта-қайта нашрдан чиқди. Адабий жараёнда ғарб олимлари фикр билдириб, илмий-назарий, амалий аспектда тадкиқотлар, диссертация, монография, рисола ва публицистик характерда қатор мақолалар юзага келган.¹⁵

Шоир девонлари тириклик чоғларидаёқ жаҳоннинг турли тарафларига чопарлар орқали жўнатилган. Шон-шуҳратда тенгсиз ҳукмдорлар ҳам Амир Алишербек қаламига мансуб девон, қўлёзмаларни хос кутубхоналарда асраб - авайлаганлар, ҳикмат-у латиф каломларидан баҳраманд бўлганлар. Навоий адабий меросининг Европада тарқалиши, тарғиб қилинишининг бош сабаби,

¹⁴ Исматуллаев Х.Жаҳонни забт этган шеърият. Шарқ ўлдузи. 1968.–Б. 215-225.

¹⁵ А.Навоий., „Сабъай сайёр”(нем.т.да).–Базель.1583;1599;–Лайпцих.1630;1723.Табризий Х.Сарандип шоҳининг 3 ўғли ва уларнинг ажойиб саргузаштлари (1қисм Х.Деҳлавийнинг „Ҳашт биҳишт”(8жаннат),2қисм Навоийнинг „Сабъай сайёр”и асосида ёзилган).–Венеция.1557; Катремер Э., Шарқ туркий адабиёти хрестоматияси.–Париж. 1841; X.Вамбери. Абушка.(можорт.да)–Пешт.1862;H.Vambery.CaghataischeSprachstudien.–Leipzig.1867.–S.173-193.(„Махбуб ул-кулуб” –Б. 173-177,„Ғазаллар”,–Б.177-180.,„Фарҳод ва Ширин”.–Б.180-187,„Сайфул-мулук”.–Б.187-193. („Сайфул-мулук” Навоийники эмас, Вамбери адашган); Чарльз Ръё. Британия музейида сакланаётган туркий қўлёзмалар каталоги (1 қисм Навоий ҳақида).– Лондон.1888. –Б.273; M. Hartmann.Caghataisches. Die Grammatik ussi lisani turki des Mehemed Sadik. –Heidelberg. 1902; Materialien zu einer Geschichte der Sprachen und Literaturen des Vorderen Orients. Heft 2. –S.74-85; Бартольд В.В., „Мир Али Шер и политическая жизнь”.1928. (Нем.т.га тарж.сўз боши (–Б.142-149) X.Rummep).1931. „Ислом”журн., 19 жилд.); H.R.Roemer.Staatsschreiben der Timuridenzeiten.Das Saraf-nama des Abdallah Marvarid in kritischer Auswertung. Pers.Text in Faksimile (Hrsg.Ist. Uni.F.87). –Wiesbaden.1952.Akademie der Wissenschaften und der Literatur.Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission.B.3.–S.224-75;C.Brockelmann.Nawais Biographien türkischer und zeitgenössischer Mystiker.In Documenta Islamica. inedita.Akademie Verlag. –Berlin. 1952. (Hrg. J.W. Fück).–S.221-250; A. Навоий.Фарҳод ва Ширин (A.Курелла тарж.).Зовиёт литератур.1946.1-сон; „Йилнинг 4 фасли”, „Фарҳод ва Ширин”парча (A. Курелла тарж.). Нойе Велт. 1946.5-сон; Танланган шеърлар (рум.т.да) – Бухарест.1957-1958; „Literaturen der Volker der Sowjetunion”.–Leipzig.1967.(Г.Дудек., „Муҳокамат ул-лугатайн”, „ДевониФоний”, „Ҳамса”,Лисон ут-тайр”ларга фикр билдириган); „Фарҳод ва Ширин”(венгерт.да).–Будапешт.1974;Ғазал ва рубоийлар(серб т.да).Ўзбек поэзияси антологияси. „Прозирна река”(,Тиник дарё”).Лўупчо Стойменски тарж.Македонская книга.–Македония.1984;Мир Алишер(чех т.да).–Прага.1975;Бечка И.,Навоий Чехословакияда.Шарқ ўлдузи.1968.7-сон; Изпага Алицидес.Ўзбек адабиётининг асосчиси.(исп т.да).–Гавана.1973; Муҳаммад Якуб. Наваи. 525 летиҳо (франц.т.да).Лотос. 2-3-сон. –Каир.1968; Вояди Жузжоний. А.Навоийнинг 525 йиллиги (форст.да).–Қобул.1967;АНавоий (полякт.да).Варшава.1961;Навоий афоризмлари (полякт.да).Варшава.1970;Бартольд В.В.МирАлишер Наваи (ингл.т.да). –Кабул.1968; Наваи Низамиддин Алишер. Литература народов СССР (ингл.т.да).1967;Данные об А. Наваи(венгер т.да).–Будапешт.1976; Навоий „Ҳамсат ул мутахайирин” парча. (франц.т.гаФ.-А.Белентарж). „Азиатик”. 1961. февр-март сони.–Б.239-299; „Мажолисун-нафоис” парча(франц.т.Ф.-А.Белен тарж.), „Азиатик” 1961; Навоий „Ҳамсат ул мутахайирин” (франц.т.га Ф.-А.Белен тарж.), „Азиатик”1961.апр-май сони.Б.304-357;A.Навоий „Махбуб ул-кулуб” (франц.га Ф.-А.Белен тарж.).Белен Ф.-А.Моралисты Востока. –Константинополь.1966.–Б.4-58;БеленФ.-А.А.Навоий ҳаёти ва ижоди ҳақида очерк (франц.т.да) –Париж.1968; А.Навоий ижоди ҳақида танқидий фикр ва мулоҳазалар (турк т.да). –Истанбул.1979; А.Навоий. Шириннинг Фарҳодга мактуби(франц т.га П.Люкье тарж.).Ла литератур советик.1948.1-сон.–Б.55-57;Р.Зиполи.Навоийнинг Ҳофиз ғазалига жавоб ғазали. (500 йиллик конф. тезиси).–Тошкент.1991.–Б.4-5;Mauryio Пистозо. Рукописи с сочинениями Алишера Навои, хранящиеся в библиотеках Италии; А.Навои (тўплам).Фан. –Тошкент.1991.–Б.45-46; Муҳаммад Собир. „А.Навоийнинг „Ҳайратул аброр”маснавийси ҳақида тадқиқотлар”ДД. –Покистон., „Ўзбек тилшунослиги масалалари”.–Т. 1973.–Б.19-20;Роберт Девереук, „Муҳокаматул лӯғатайн”ни шарҳлаган,қайта таҳrir килган инг.ча тарж. Лайден нашриёти.1966;A.Шиммель., „Жонон менинг жонимда”, „Шарқ” нашриёти. –Тошкент.1999.–Б.91-93 („Лайли ва Мажнун”, „Фарҳод ва Ширин”ларга муносабат билдирилган); F.Leschnitzer., „Heute und Morgen”.1952. Н.–S.20-21;G.Tekin., „The Motif of Cypress-river-beloved one-Garden”.In:Nevâ’i’s and Ahmed Pâsâ’s Poetry and its Archetype. Oriente Moderno 15(76).2.1996.S.463- 483

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

1519 йилда Лўвенда Шарқ оламига қизиқувчи ориенталистларнинг пайдо бўлиши ва 1530 йилда „*Уч тиллик институт*”¹⁶нинг ташкил қилинишидир. Бу фактлар Навоий немисларга XVI асрдаёқ таниш бўлган, деган фикрни билдиради. Демак, адабий алоқалар, таржимачилик, навоийшуносликнинг тарихий илдизлари ҳам ўша асрларга бориб боғланаркан. *Фарбу - Шарқ* адабий - маданий алоқаларининг тарихий илдизи, бундан-да чуқурроқ. Аслида, бу VII асрларда арабларнинг Испанияни босиб олишлари билан боғлик. Улар Испанияда ҳукмронлик қилиб, ўзларининг миллий ҳаёт тарзи ва маданиятларини давом эттиргани тарихдан маълум. Чамаси 250 - 300 йиллар муқаддам *Фарб* адабий-маданий доираларида *филоореантализмга*, Шарққа диққат - эътиборни қаратиш, уни изчил ўрганиш ғояларига мойиллик кучайган давр эди. Бу тенденция узоқ давом этади. XVIII аср охирида Париж *Фарб* шарқшунослигининг ягона марказларидан бирига айланади. 1795 йилда *Сильвестре дў Саси* (1758-1838) ташаббуси билан „*Шарқ жонли тиллари мактаби*”¹⁷ очилади. Германияда форс-тожик, араб забонли Шарқ ижодкорларининг адабий меросларини ўрганиш, тадқиқ, таржима қилиш урф бўла боради. Ҳ. Пургштал, Й. Г.Хердер, Й.В.Гёте, Ф.Рюккерт, Ҳ.Вамбери каби немис, можор олим, ёзувчи, шоирлари бир овоздан „*Шарқлашмогимиз керак!*” деб чиқсан эдилар.

XVIII-XIX асрларда, Европада *филоореантализм* кучайган пайтда, *Фарб* маданий доираларининг саъий-ҳаракатлари билан *Шарқнинг етти буюк алломаси: Фирдавсий, Анворий, Низомий, Румий, Саъдий, Ҳофиз, Жомийлар* ижоди Европага кириб келди. Булар орасида *Навоий* номи учрамайди.

Аммо, *Бартолеме дў Ербело Моленвильнинг* француз тилидаги „*Шарқ кутубхонаси*” (1697) китобида шоир ҳақида 2 та мақола берилган. 99 саҳифадаги „*Алишер*” сарлавҳали биринчи мақолада Навоийга қуйидагича таъриф берилган, „*Уни Алишер ёки Миралишер Навоий деб аташади. Бу ном „Али” ва „Шер” сўзларидан ташкил топган. Алишер Ҳурсонда вазир бўлиб, шуҳрат қозонган. У иирик олим ва шириңсухан шахс бўлган, Ҳиротда ...бой кутубхона яратган*” деса, иккинчи “*Навоий*” (661 б) мақоласида „*Навоий-Низомиддин Мир Алишернинг таҳаллусидир, темурийлар авлодидан бўлган*” бу шаҳзода... Султон Ҳусайннинг вазири эди. У туркий вафорсийда газаллар битган, „*Фарҳод ва Ширин*”, „*Лайли ва Мажнун*”, „*Садди Искандарий*”, „*Сабъаи сайёр*” достонлари бор, 4та девон ёзиб қолдирган. Улар „*Фаройиб ус-сигар*”, „*Наводиришишабоб*”, „*Бадойи ул-васат*”, „*Фавойиод ул кибар*” бўлиб, болаларга, ўсминаларга, ўрта ёшдагилар, кексаларга аталгандир. Навоий

¹⁶Zur Geschichte des Türkisch - Lernens in den deutschsprachigen Ländern. Feldkirchenstrasse 21. –Bamberg. 1987.

¹⁷Холбеков М., „Алишер Навоий ижоди Фарангистонда”. Таржима муаммолари. –Тошкент. 1991. –Б.91.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

906 ёки 912 йилда вафот этган. .. дўй Ербелода „Хамса”даги „Ҳайратул-абор” достони тушиб қолган, „Ҳазойин-ул маоний”асари нотўғри талқин этилган. Шоир вафоти санаси ҳам нотўғри. Ушбу камчиликлардан қатъий назар дўй Ербелонинг қомусидаги мақолалар Навоий ижоди билан фаранг жамоатчилигини илк дафъа танишитирган манба сифатида қимматлидир”, дейилган „Алишер Навоийнинг фарангистонлик муҳлислари”¹⁸ мақоласида.

А. Абдуазизов Навоий меросининг халқаро аҳамияти, унинг „Жаҳон аро буюклик”¹⁹ ҳақидаги изланишларида бир-бирига зид фикрлар учрагани билан келтирилган фактик материаллар муҳимдир. Бироқ Навоий ижоди ғарбий ва шарқий тилларга қай даражада таржима қилинган ва ўрганилган?

Мақолаларда профессорнинг Европа шарқшунослари фаолиятларини бир ёқлама ўргангани, жаҳон адабий жараёни, танқидчилиги, ғарбшуносларнинг кейинги йиллар фикр-мулоҳазаларидан бехабарлиги сезилади.

Шу давр адабий жараёнида „Ғарб шарқшунослари Навоий... ижоди билан чуқур шуғулланмасдан, унга тухмат қилиб, уни тақлидчига чиқариб қўйдилар. „Навоий - таржимон”, „Навоий Хисрав Деклавий, Низомий ва Жомийларнинг таржимонидир”, „Навоий тақлидчи” деган ғайри илмий даъволарни олға сурдилар.²⁰ Ҳатто 20- йилларда шоирнинг насли-насабини, миллатини аниқлашга зўр бериб уриниб, „Алишер Навоийни „уруғи - насли ҳам, тили ҳам ўзбекча бўлмағон, балки чигатой ёки уйғур шоири”, „форс шоири” (А.Саъдий)²¹ деб даъво қилгувчилар ҳам бўлган...”

Навоий ва Бобур

Немис забон ҳудудларда XV асрдан, то XX аср ўрталаригача файласуф шоирнинг оригинал ижодкор сифатидаги буюклиги, узоқ йиллар тан олинмасдан, унга факат „давлат арбоби, вазир” деб қаралган. У ҳақда: „нусҳакаши”, „кўчирмачи” „форс адабиёти намуналари таржимони”, „сарой шоири”, „шаҳар зодагони” , „миллати уйғур” каби сохта ҳукмлар чиқариб келинганини эсладик. Тахмин қилиш мумкинки, „Бобурнома” ғарб тилларига ўгирилганидан кейин Ғарб мамлакатларида Навоий ижоди ва шахсиятига жиддий қизиқиш уйғонган. Ғарб олимлари Навоийнинг давлат арбоби сифатидаги „улкан тарихий хизматлари”га эътиборларини қаратган эдилар. Улар ўша хизматларининг ўзи Навоий номини абдиятга муҳрашга

¹⁸ Адабиёт гулшани.(Ўзбек филологиясида доир тадқиқотлар)1- китоб,,Меҳнат”.–Тошкент. 1999.–Б.109-110.

¹⁹ Абдуазизов А.А., Навоий меросининг халқаро аҳамияти. –Тошкент.Фан..1991.–Б.77; _Халқ сўзи газ.,1991 йил 29 май.

²⁰ Отажонов Н. „Энг фикри ўткир”. „Ёшлик” журн., 1988. 2-сон. –Б.63-65.

²¹ Каримов Б., Жадид мунаққиди Вадуд Махмуд.–Тошкент. Университет. 2000. –Б.76.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

етарли, деган хуносага келганлар. Шоир шахси ва фаолиятига бу янглиғ бир ёқлама муносабат даҳо шоир ижоди камситилганини исботлайди.

Германияда Навойи Бобур номи билан ёнма-ён тилга олинади. Сабаби, Бобур ва „Шарқ Цезарининг хотиралари”(Вамбери) „Бобурнома”нинг Европада ҳаддан зиёд оммалашганидир. Немис туркийшунос, файласуф ва сиёsatдонлари „Бобурнома”ни астойдил, синчилаб ўқиб чиққанлар, шу аснода, Навойи шахсиятига қизиқишган Америкалик Крейг Кеннеди „Сиз Навоийни биласизми?” саволига: „Афсуски, кўпчилик американкларга Навоий яхши маълум эмас. Уни фақат мутахассисларгина биладилар. Америкада Навоий ҳақида бир неча мақола ва китоблар чиққан. Менимча, бу ... жуда оз. Истардимки, американклар шоир ижоди ҳақида тўлароқ тасаввурга эга бўлсалар. ... Бизда Беруний, Абу Али ибн Сино, Бобур каби сиймоларни... яхши билишади... „Бобурнома”нинг таржимаси ва асл нусхаси биргаликда нашр қилинган,... ўзбек тилини биладиган дўстларим билан Бобур ҳақида кўп гаплашганимиз, Навоий ҳақида.... кам,... мен Навоий учун балки иши қилмасман, бироқ Ўрта Осиё маданияти ва тарихи учун иши қилмоқчиман. Чунки Ўрта Осиё маданияти билан Навоий ижоди ўртасида буюк бир алоқа бўлиб, илмий ишим... Навоий асарларини, шахсини Америкада тарзиб қилинишига ёрдам беради, деб умид қиласман”²²

Мирзо Бобур мемуарида нафақат Навоийнинг насли насаби, келиб чиқиши, ҳасби ҳолини ифодалаган, руҳияти, характерини ёритиб беришга ҳаракат қилган, балки шоир анъанасини туркий тилда давом эттирган издоши сифатида ҳам гавдаланади.

Китобнинг „Вақоен санаи иҳдо ашарачка тисъа миа” 911 бобида муаррих Султон Ҳусайн вафотига тўхталиб, ул зотнинг яқин кишилари қаторида Навоийни ҳам санаб, қуидагиларни битади: „Яна Алишер Навоий эди, беги эмас эди, балки мусоҳиби эди, кичиклигида ҳаммактаб экандурлар. Ҳусусият бисёр экандур. Билмон, не жарима била Султон Абдусаид Мирзо Хирийдан ихрој қилди. Самарқандга борди, неча йилким, Самарқандта эди, Аҳмад Ҳожибек мураббий ва муқаввийси эди. Алишербекнинг мизожи нозук била машҳурдир. Эл назокатини давлатининг ғуруридан тасаввур қилур эрдилар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибиллий экандур. Самарқандта эканда ҳам ушмуndoқ нозук мизож экандур”²³

Яна Бобур Навоийнинг баъзи ҳолатларда сўздан мутаассир бўлиб, йиғлаб юборишига алоҳида урғу берган Айни пайтда, саховатпешалигига қойил

²² „Ёшлиқ” журн., 1988. 2-сон. –Б.68.

²³ Бобур З.М., „Бобурнома”. –Тошкент. 1960. –Б.233. Нашрга мурожаат қилинганда саҳифа қавс ичидаги берилади

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

қолганлигини изҳор этади: „Аҳли фазл ва аҳли ҳунарга Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиши бўлгай” (233)

Яна подшоҳдан ҳеч нарса таъма қилмаганлигини таъкидлаб ўтади. “...Авойил муҳрдор эди, авосит бек бўлуб, неча маҳал Астрободта ҳукумат қилди, авохир сипоҳиликни тарк қилди. Мирзодин нима олмас, балки йилда мирзога куллий маблаглар пешкаш қилур эди” (233)

Навоийнинг бой-бадавлатлигини,аммо мол-дунёга ҳирси йўқлигини, пулларини эзгулик йўлларида сарфлаганини ёзади: „Мунча бинойи хайрким, ул қилди, кам киши мундоққа муваффақ бўлмиши бўлгай” (233) Бу далиллар ғарбликларни бефарқ қолдирмади. Фарб шарқшунос,сиёсатдонлари шу тариқа Навоий шахсиятини тадқиқ этишга киришиб кетадилар. Лекин Навоийнинг машҳурлиги бадиий оригинал ижодда эмаслиги бизни ўйга толдиради.

Бобурнинг Навоий ҳақида ёзган қуйидаги битиклари Фарб тилларига ўтирилган. „Алишербек ...туркий тил била то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўп айтқон эмас. Олти маснавий назм қилибтур, беши „Хамса” жавобида, яна бир „Мантиқ ут-тайр” вазнида „Лисон ут-тайр” отлиқ. Тўрт газалиёт девони тартиб қилибтур: „Фаройиб ус-сигар”, „Наводир уш-шабоб”, „Бадойиъ ул-васат”, „Фавоид ул-кибар” отлиқ. Яхши рубоиёти ҳам бор. Яна баъзи мусаннафоти борким, бу мазкур бўлғонларга боқа пастроқ воқеъ бўлубтур. Ул жумладин, иншиоларини Мавлоно Абдураҳмон Жомийга тақлид қилиб жамъ қилибтур...”(233) Яна, „...иншиоларини Мавлоно А. Жомийга тақлид қилиб жамъ қилибтур...” сўзлари инглиз, француз, немисча таржималардаги ноқисликлар туфайли ғарбликларни йўлдан адаштирган бўлса керак. Шу боис, аксарият Фарб олимлари „Навои - форс шоирларининг тақлидчиси”, „таржимони” деган сўзни байроқ қилишди. Шарқ фалсафаси, маданияти, ундаги оқим ва йўналишларни етарлича билмаган, мумтоз сўз санъатимизни ҳис қилмаган буржуа мафкурачилари, ғарблик мунаққидлар шоирга беписандларча муносабатда бўладилар. Бобурнинг „...форсий назмда „Фоний” таҳаллус қилибтур, баъзи абёти ёмон эмастур, vale аксар суст ва фурудтур...”(233) қабилидаги сўзлари, Фарб тилларига номуқобил ўтирилгани Н.Атажонов, У.Сотимов, М Холбеков ишларида айтиб ўтилган.

Хуллас, Навоийни форсийгўй шоирларнинг тақлидчиси сифатида камситиш Фарбда узок давом этди. Аҳвол ҳали ҳам ўнгланмаган. Илмий жиҳатдан исботланмаган, бу таҳлилу - талқинларни Фарбда муомалага ким киритган? У.Сотимов „Инкордан икроргача” китобида ёзади: „Шарқшунослик фаолиятини дипломатликдан бошлаган ва XIX асрда Фарбда...машҳурлик топган Ф.Белен, Осиё” журнали(1861.17жилд)да чоп этилган „Мир Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодидан лавҳалар” тадқиқотида... шоирнинг бутун

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

ижодини тақлидчилик намунаси тарзида талқин этган. „Мир Алишер Навоийнинг фазилатлари, эстетик ва фалсафий қараашлари” асарида ҳам („Осиё”журн.,1866.8т.),Навоий-Низомий,Деҳлавий,Жомийлар тақлидчиси” деган ўринсиз дъявони зўр бериб исботлашга уринган. Олимнинг фикрича, „Бобурнома”нинг ғарб тилларига бузуброқ ўгирилиши юқоридаги каби ноилмий, асоссиз талқинларнинг куртак отишига сабабчи бўлган”.

Расмий маълумотларга қараганда, „Бобурнома” Англияда 8 маротаба нашр этилган. Бу Шарқ дунёсига европаликлар маънавий эҳтиёжининг кучлилигидандир. Асар уларнинг фақат Шарқ маънавиятига қизиқиши учунгина қайта-қайта нашр қилинмаган. „Бобурнома”лар учун нафақат қадимги Турон, кўхна Туркистонни ҳар тарафлама кузатиш мумкин бўлган дарча бўлиб хизмат қилган, балки қадимий Ҳиндистон заминини кузатиш учун ҳам.Ахир Бобурийларни инглизлар қулатганини биламиз-ку! Инглизлар Ҳиндистонни забт этиш учун ҳам „Бобурнома”га қайта - қайта мурожаат қилганларига, керак бўлганда, таянганларига ҳеч шубҳа йўқ. Зоро, бундан беш аср илгари Бобургина ўша асарида Ҳиндистон халқининг этнографияси, тарихи, географик жойлашуви, табиати ва иқлимини, табиий заҳиралари ва миллий бойликларини, давлат бошқаруви, турмуш-тарзи, ерли халққа хос урфодатларини аниқ мисоллар билан ёритиб берган. Шул сабаб, мазкур асар дунё миқёсидаги ориенталистлар орасида шов-шувларга сабаб бўлган.

Бинобарин, хорижлик навоийшунослар ўзларига Бобурнинг Навоийга берган баҳосини (аслият матнининг бузилган таржимасини) асос қилиб олишган экан,уларнинг олдинги сафида Ҳ.Пургштал каби Шарқдаги хамсачилик анъаналарининг укувсиз шарқшунослари туради. „Тураннинг бу улкан шоири бетакрор бадииятидан тақлидий тимсоллар излашни Ҳаммер бошлаб берган”,деб ёзди У.Сотимов. Таъкидланганидек, Пургштал 200 нафар Шарқ шоирлари ҳақидаги „Нафис форс нутқ санъати” номли китобида Шарқ шеъриятига хос „татаббӯ” санъати моҳиятини тушуна олмайди, ва татаббӯ истилоҳини „тақлид” маъносида қабул қиласи.

Форс мумтоз назми нуфузи дунёда устуворлик касб этгани бор гап. Фарбий минтақаларда Гёте Ҳофизни ўзига устоз санагани, шеърларига назира боғлагани маълум.²⁴ „Бўрон ва ҳужум” оқими курашчиларидан бири, бу ҳаракатнинг фалсафий - эстетик ғояларини ривожлантирган, Й.Г. Ҳердер Шарқ поэзиясини севган. Гёте Ҳ.Пургшталнинг маслаҳати билан ўша руҳда, Ҳофиз таъсирида, унинг анъаналарини немис шеъриятида давом эттириб, „Мағрибу-Машириқ девони”ни ёзган. Девонга „Қадимги форсийлар”, „Салтанат-ҳукмдорлик”, „Тарихий воқеа - ҳодисалар”, „Муҳаммад с.а.в”, „Халифаликлар”,

²⁴Goethe J.W., „West-östlicher Divan”. Insel Verlag. (achte erweiterte Auflage).1988. S. 9-124.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

„Махмуд Фазнавий” каби тарихий, ижтимоий - сиёсий, маданий - маърифий воқеаликлар акс этган мақолалар илова қилинган. Шарқнинг буюк етти алломасига девондан ўрин берип, ижодига муносабат билдирган. Афсуски, бу ерда Навоий номи учрамайди.²⁵ Бунинг сабаби нимада? Назаримизда, улар Навоийни англамаганлар ёки англашга қодир эмаслар. Чунки аксарият немис шарқшунослари Навоий қўллаган чигатой тили- эски ўзбек тилини билмаган, Навоийнинг хос тили уларга қийинчилик туғдирган. Ёзма нутқимизда адабий тилни қўллаш керак, деймиз. Аммо Навоий тилдаги ҳодисаларни, бу шева ёки адабий тил деб, қисмларга ажратмаган. У туркий қавм ва қабилаларга тегишли сўзлардан ижодида унумли фойдаланган ва ўша давр адабий тилига киритган. Яна шу нарса маълумки, Навоий фақат ўзбек тили доирасида чекланиб қолиб ижод қилмаган. У турк, форс, араб, мўғул, хитой янглиғ кўплаб тиллардан сўз олган, ўзича иборалар кашф этган. Жумладан, шох байтлардан мисол:

Ғурбатда гариб шодмон бўлмас эмиши,

Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиши.

Мисралардаги „ғурбат, гариб, шафиқ” араб, „шодмон, меҳрибон”лар форс, „эл”турк тилидан, „анга”, „бўлмас эмиши” ўзбек тилидан олингандир.

*Оразин ёпқоч кўзимдин сочилур ҳар лаҳза ёши
Бўйлаким пайдо бўлур юлдуз ниҳон бўлгач қуёши.*

Байтдаги „оразин”, „лаҳза” араб тилига, „ҳар” форс-тоҷик тилларига мансуб. „Ниҳон” эскирган форс-тоҷик китобий сўздир. Навоий араб, форс - араб, форс-тоҷик, турқ, ўзбек тилларидан унумли фойдаланган. Шоир ижодидаги хослик ғарб шарқшуносларининг ҳафсаласини пир қилар эди. Шу боисдан нисбатан енгилроқ, тушунарлироқ тилда ғазал битган. Ҳофиз Ғарб бадиий оламида кўкларга кўтарилди. Навоий форс адабиёти намоёндалари соясида унчалик кўзга ташлангани йўқ. Негаки, Ғарб адабий дунёси форс шоирларининг нафис, оҳангдор шеърияти-ю, „Бобурнома”нинг қизиқ воқеалари тафсилотларига лиммо-лим тўлган эди.

Навоий ва Ҳаммер Пургштал

Фарбликарни Кун чиқар мамлакатлари маданияти, адабиёти, Навоий даври ижтимоий - сиёсий аҳволи билан таништирганлардан бири Ҳаммер Пургштал (1774-1856)дир. Бу ҳакда Мюнхен университети профессори Роланд Пийчининг „Ҳаммер-Пургштал ва унинг Навоийга оид битиклари” тадқиқоти ишончли факт ва маълумотлар беради.²⁶

²⁵ Goethe J.W., „West- östlicher Divan”. Verlaggesellschaft. Baden - Baden . (achte Auflage. 1988)

²⁶ Роланд Пийч. Хорижий филология. 2004. 1(10)-сон. Б. 50 -52.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Ҳаммер Пургшталл Вена Шарқшунослик академиясида таълим олган, 1804 йилда „Шарқ илмларининг қомусий шархи” асарини нашр эттиради. „Ширин” шеърий асарини 1806 йилда яратган. 1810 -1819 йилларда Ҳ.Пургшталл раҳбарлигида 6 жилдлик „Шарқ хазиналари манбаси” асари чиқкан. 1815-1816 йиллар оралиғида Ҳофизнинг „Девон”ини форсчадан немис тилига ўтириб, чоп эттирган. Гёте девондаги ташбеҳлардан қувват олиб, „Farbu-Шарқ девони”ни битганини эсладик. Унинг Навоийга оид битиклари Венада чоп қилинган (1818) „Форсийларнинг жозибадор нутқ санъати тарихи” асарининг 310-312 бетларидан жой олган. Маълумотни Ҳ. Пургшталл Силвестр дўй Сасининг

„Давлатшоҳ ва Сом Мирзо матнлари” асосида тузган асаридан немисчага ағдарган. Бу ерда у Навоийнинг насл - насаби, ижтимоий келиб чиқиши, буюк шоир, давлат арбоби сифатида омма орасидаги обрў-эътибори, „Фоний” ва „Навоий” тахаллусларига, шоирнинг халқпарварлиги, бунёдкорлик ишларига эътиборни қаратиб, немисларга батафсил маълумот берган. Мюнхен Лудвич Максимилиан университети профессори, 300 га яқин тадқиқотлар муаллифи Роланд Пийч Ҳаммер Пургшталлнинг Навоий ҳақида ёзиб қолдирган маълумотларини, 200 йил муқаддам немис тилида Навоий ҳақида яратилган ilk манба бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас, деган фикрга келади. Бироқ, Роланд Пийчнинг бу мулоҳазаси бироз баҳсли бўлиб, якуний фикрга келиш маҳсус изланишлар қилишни тақоза этади.

Ҳаммер .Пургшталл Вена ФА президенти пайтида ҳам илмий - ижодий фаолиятини сусайтирган. Р.Пийчнинг „Ҳаммер Пургшталл ва унинг Навоийга оид битиклари” тадқиқотида келтирилган „Чигатой султонлари” атамаси мантиқан қараганда хақиқатдан йироқ, чунки 1370 йилда Мовароуннаҳр амири деб эълон қилинган Амир Темур ҳаётлигига ёк, Хуросонни ўз ичига олган Марказлашган давлат барпо этган даврдан бошлаб бу буюк давлатни бошқариш темурий Султонлар ихтиёрига ўтган. Иккинчидан, муаллиф „Алишернинг отаси Баҳодирнинг ўғли” деганда, Алишербекнинг отаси Фиёсиддин Муҳаммаднинг, эл орасида „Кичкина баҳии”, „Ғиёсиддин Кичкина” номларига эмас, халқ орасида машҳур бўлган „Баҳодир, Кичкина Баҳодир” сингари лакабларига кўпроқ урғу берган.

Ҳаммер Пургшталлнинг илмий мероси, гарчи у Навоийни Фарбда тарғиб қилишда чалкашликларга йўл қўйган бўлса-да, Farb бадиий - илмий адабиётини Шарқ маънавий-маърифий дурдоналари билан мислсиз даражада бойитди. У қолдирган адабий-илмий мерос, неча асрлар, Мағрибу-Машриқда янги авлодлар учун, ўтмиш салафлари яратган сўз жавоҳирларини ўрганишда, мағзини чақишида муҳим манба бўлиб хизмат қиласеради.

НУФУЗИ МАЪНАВӢ ВА ҲУНАРИИ КАМОЛИ ХУҶАНДӢ БА АЛИШЕР НАВОӢ

Бадриддин Мақсадов,¹
профессор, ДМТ

Мақола дар хусуси таъсири маънавӣ ва ҳунарии Камоли Хуҷандӣ (ваф. 1400-1401) ба Мир Низомуддин Алишер Навоӣ (1441-1501) баҳс мекунад. Бо такя ба суханони худи Навоӣ (дар “Хамсат-ул-мутахаййирин”, “Муҳокимат-ул-лӯғатайн”) ва адібони ҳамасраш (мисли Ҳондемир дар “Макорим-ул-аҳлоқ”) муайян карда мешавад, ки ўз синни хурдсолӣ дар мактаби бузурги шеъру адаби форсии тоҷикӣ тарбият ёфта, ҳамчун донандаш хурдбини назокатҳои шеъри форсӣ машҳур гаштааст. Ҳамин воқеяят аст, ки Навоӣ аксари қулли осори худро дар партави адабиёти муҳташами форсии тоҷикӣ эҷод кардааст. Аз ҷумла, муаллифи мақола дар сурудани газал таъсир доштани ашъори Камоли Хуҷандиро бар газалиёти Навоӣ ошкор мекунад. Аксари муҳаққиқон он байти машҳури туркии Навоӣ:

Оразин ёпгач кузимдин соҷилур ҳар лаҳза ёши,
Ўйлаким пайдо булур юлдуз, ниҳон бӯлгач Қуёши

ки дар як газалаи овардааст, тарҷумаи байти зери Камол донистаанд:

То рӯҳ напӯшӣ кай шавад аз дида ашиқи мо равон,
Пинҳон нагашта Офтоб аҳтар намеояд бурун.

Дар мақола кӯшиши асосӣ бар он равона шудааст, ки ғалат будани ин ақида ба субут расонида шавад. Бо далелҳои маҳкам ҷой доштани умумият ва фарқҳои сатҳи ҳунарии абёти мазкури ҳар ду шоир ошкор карда мешавад. Дар ин росто бо истифода аз равииши шаклгарӣ (формалистӣ) дар меҳварҳои гуногуни забонӣ ҷой доштани дараҷаи инҳифроф аз норма ва оишноизудоии ҳунарӣ кардани шоирони номбурда ва билохира тағайюроти ҳунарсозаҳои абёти ин шоирон ба таври муфассал нишон дода мешавад. Аз ҷумла, тафовутҳои ҳунарсозаҳо аз нигоҳи меъмории забони шоирона (соҳтори овой, наҳвӣ, лугавӣ, тобишҳои маънои калимот, ороҷҳои бадеӣ, нағмаи ҳуруф, оҳанги умумии нутқи бадеӣ, ҳузури отифа...) таҷзия ва таҳлил карда мешаванд. Бо ҳамин ҳунари Навоӣ дар ҷони тоза баҳшиидан ба ҳунарсозаи нисбатан масдуди Камол бо мушахҳас кардани фактҳо матраҳ карда мешавад. Муаллиф дурустии мавқеи худро бо овардани андешаҳои суханишиносони маъруфи гузаштаву муосир тақвият баҳшидааст.

Калидвоожаҳо: Навоӣ, Камол, газал, таъсир, тафовут, оишноизудоӣ, тарҷума, ҳунарсоза.

Аннотация. В статье рассматривается степень духовного и поэтического влияния Камола Худжанди (ум. 1400-1401) на творческую личность Мир Низомаддина Алишера Навои (1441-1501). Ссылаясь на высказывания самого Навои (в “Пятиицыа смятенных”, “Суждения о двух языках”) и его современников (как Ҳондемир в “Книга благородных качеств”) заключается, в том, что он с малых лет воспитывался богатой персидско-таджикской поэтической школы, вследствие которого стал знаменит как уникальный знаток тонкостей персидской поэзии. Данное обстоятельство способствовало тому, что Навои большинство своих тюркоязычных сочинений создал в традициях персидско-

¹ Максудов Бадриддин – доктор филологических наук, профессор кафедры истории таджикской литературы ТНУ. Тел.: 919-13-98-19. Email: maksudov-56@mail.ru

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

таджикской литературы. В частности, автор статьи устанавливает наличие влияния лирики Камола Худжанди в газелях Навои. К примеру, некоторые исследователи считают, что следующий известный бейт Навои на староусбекском языке:

Когда лик свой скрываешь от моих глаз, розаляются слезы,
Подобно тому как появляются звёзды, когда закатывается солнце,

является переводом байта Камола Худжанди на фарси:

Пока ты не скрываешь свой лик не проливаются слезы из моих глаз,
Подобно тому как появляются звёзды после заката солнца.

В предлагаемой статье основное внимание автора уделяется доказательству того, что отмечанное предположение является не совсем корректным. Автор, признавая, что в данных байтах хотя в определенной степени присутствует художественное созвучие, однако утверждает, что достоверными фактами является наличие множества тонких различий. Для этого, с использованием формалистических методов в различных языковых нюансах, рассматривается степень отклонения и “остранение” поэтического приёма этих двух поэтов, и наконец подробно анализируется изменение литературности в вышеприведенных байтах. В том числе исследуется отличие поэтических приёмов в данных байтах с позиции архитектоники: фонетические, словарные, синтагматические отношения, смысловые оттенки слов, использование художественных фигур, аллитерации, ассоциации, отличие общей мелодики поэтического языка и т.д. Таким образом, определяется мастерство Навои в оживлении и реконструкции сравнительно замкнутой поэтической структуры байта Камола Худжанди. Для подтверждения своих суждений автор приводит доводы известных классических и современных учёных литературоведов.

Ключевые слова: Навои, Камол, газель, влияние, различие, “остранение”, перевод, поэтический приём.

Ба аҳли таҳқиқ маълум аст, ки поягузори адабиёти классикии ӯзбек Мир Низомуддин Алишери Навоӣ (1441– 1501) шоири зуллисонайн буда, тавре ки худаш дар рисолаи “Муҳокимат-ул-луғатайн”-аш изъон намудааст, дар мактаби бузурги адабиёти форсии тоҷикӣ тарбият ёфта, дар пайравӣ аз Саъдӣ, Амир Хусрави Дехлавӣ, Хоҷа Ҳофиз, Салмони Совонӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ ва дигарон ғазал, рубоӣ, китъа, маснавиҳои бисёр ва як силсила осори мансур оваридааст. Навоӣ, аз ҷумла, дар ғазалсароӣ, дар қатори дигар шоирони бузурги салаф ба Камоли Ҳуҷандӣ (ваф. 1401) низ пайравӣ намуда, ғазалҳои зиёде, чи ба туркӣ ва чи ба форсии тоҷикӣ, сурудааст. Аммо пеш аз он ки таъсири маънавӣ ва ҳаллоқияти адабии Камоли Ҳуҷандиро ба Навоӣ мавриди баррасӣ қарор дидем, роҷеъ ба барҳурдории Навоӣ аз забони форсии тоҷикӣ ва донишҳои балоғии ӯ дар баробари шеъри форсии тоҷикӣ каме сухан намоем.

Гарчи ба гуфтаи худи Навоӣ вай дар айёми наврасӣ фаъолияти шоириашро ба забони туркии ҷағатоӣ оғоз ниҳода буд, вале ба забони форсии тоҷикӣ низ шеърҳои марғуб мегуфт, зоро забони форсӣ ва назму насри адабиёти гузашта ва замони худро ба ин забон беҳтар аз ҳар шоири дигари тоҷиктабор медонист. Дар

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

ин бора дар “Мұхқимат-ул-лугатайн” иттилои қолибе медиҳад ва чунин менависад: «Дар айёми қавонің беш аз 50 ҳазор байт ашъори шоирони бузурғи забони форсиро дар ёд ҳифз карда будам... Холо касе нест, ки забони форсиро амиқтару комилтар аз ман бидонад ва ғанову тароват ва ҳамчунин нақоиси онро нисбат ба ман бештар донаду хис карда тавонад» (8: 132).1

Ин суханони Навої хеле боварибахш садо медиҳанд ва дигар хел буданаш мүмкін нест, зеро вақты бепарвоёна навиштани ин иддао шоҳидони аҳволе ки Навої тарсим мекунад, зинда буданд.2

Навої дар қои дигари “Мұхқимат-ул-лугатайн” дар бораи заковату дарку фаҳми хуби балогати забони форсиро ки доштааст, чунин менависад: «Беш аз сій сол ва қариби чихіл сол аст, ки дар сарзамини Ҳурсон соҳибназарон ва шоирони шириналому фусаҳои вочибуләхтироми ин мулк ҳар маънное ки медонанд, дар сафаҳоти кутуб менигоранд ва ба доварии ин факир мегузоранд ва ҳоҳиши мекунанд, ки баъзе аз абётро такмил ва беҳтар намоям ва ҷандин эродҳои нозуке ки ман мегирифтам, онҳо одилона қабул мекарданд ва бархе аз онҳо ки намепазируфтанд, баъдан, саҳехии гуфтаҳои маро дарк намуда, мувофиқат мекарданд ва аз ман мамнун мешуданд» (ҳамон ҷо).

Боз менависад: «Бисёр иттифоқ меафтод, ки басе аз аҳли маънӣ ва ҳурдабинҳои шеър рӯи ашъори Анварӣ ва Салмони Совачӣ баҳсҳо мекарданд, аммо яқдигарро қонеъ кунонида натавониста, ба ман муроциат мекарданд, то он ишкелҳоро баррасӣ намоям ва ҳар фикри изҳорнамудаи маро қабул мекарданд ва бо ҳамин ихтилофи назари онҳо барканор мешуд. Ҳамин гуна ҳолатҳо дар мавриди ғазалиёти Амир Шоҳӣ, Мавлоно Котибӣ, маснавиҳои Шайх Низомӣ ва Амир Ҳусрави Дехлавӣ бисёр рух медод» (ҳамон ҷо).

Боз менависад: «Ҳазрати Махдумӣ (Ҷомӣ – Б.М.) наввара марқадаҳу, ки дар забону адаби форсӣ аз эшон пешгомтаре набуд, бисёр рисолаҳо ва ғазалу қасоиде ки эҷод мекарданд, пешнависи онҳоро аввал дар ихтиёри ин факир мегузоштанд ва аз рӯи итминони беҳудуде ки ба ман доштанд, мегуфтанд: “Бигир ин варакҳоро ва бибин аз аввал то ба охир ва ҳар чӣ дар бораи онҳо ба хотира расид, ба ман иброз намо”. Ва ҳар чизе ки ман мегуфтам, қабул мекарданд. Ин аз он ҳам ба субут мерасад, ки дар дохили беш аз даҳ китобашон номи ин факирро ба некӣ ёд кардаанд» (ҳамон ҷо:133).

Аз ин ёдовариҳои худи Навої пайдост, ки ў забони форсии дурахшоне дошта ва ҳамчунин аз донишҳои назарию амалии шеъри форсии тоҷикӣ нек бархурдор будааст.

Ғайр аз инҳо, Навої дар мақолаи аввали “Хамсат-ул-мутаҳайирин” қиссаи ҷолиберо нақл мекунад, ки мазмуни асосии он чунин аст:

ЈАНОН НАВОИЙШУНОСЛИГИ: КЕЧА ВА БУГУН мавзусидаги ҳалқаро ғарнини мөн амалий конференсиya то‘плами

Шабе дар маҷлиси бузургон ҳузур доштам ва Мутаҳҳари Удӣ, сарояндаи маъруф, як ғазали Ҳасани Дехлавиро бо матлаи “Зихӣ, дарунаи дилро замон-замон ба ту майле, – Марав, ки меравад инак зи нӯки ҳар мижа сайле” меҳонд ва чун ба байти зер расид:

Мисоли қатраи борон сиришки ман ҳама дур (р) шуд,
Чунин дихад асар, оре, тулӯи чун ту Суҳайле

баъзе аз аҳли маҷлис ба муғаннӣ эътиroz карданд, ки “сиришки ман ҳама дур(р) шуд” маҳон, балки “сиришки ман ҳама хун шуд” бихон, зоро “дур(р) шуд” ғалат ва бемаъност. Раиси маҷлис низ бо онҳо мувофиқат кард. Ман аз аввали мубоҳиса сокит менишастам. Ҳозирин ба ман гуфтанд: “Шумо чаро дар ин бора изҳори назар намекунед?”. Ман гуфтам: “Ҳоло, ки ақидаи маро хостед бифаҳмед, мегӯям ки ҳамон тавре ки сароянда ҳонд – “сиришки ман ҳама дур(р) шуд”, саҳех аст ва чунин бояд.

Аҳли маҷлис ҳамагӣ ғавғо бардоштанд, ки ин ғалат аст. Ман гуфтам: “Чун шумо ҳама як тарафеду мани танҳо як тараф, барои исботи иддаои худ очизам, барои мо аз берун ҳакам лозим аст, то тарафера тасдиқ кунад”. Қарор шуд, ки танҳо Мавлоно Ҷомӣ метавонанд довар бошанд, зоро имрӯз Мавлоно Ҷомӣ дар фанни адабу шеър мусаллами кул аст. Ман матлабро навишта аз назари ҳозирин гузаронидам ва ба хидмати эшон фиристодем. Он ҳазрат дар ҷавоб фақат ин мисраъро нигошта ҳамроҳи ҳамон қосид ба маҷлис фиристода буданд:

“Суҳан дур(р) асту тааллук ба гӯши шаҳ дорад”.

Ҷамоат мулзам шуданд ва анфоси қудсии ҳазрати Маҳдумӣ мояи сарбаландии ин фақир шуд (10: 25-26).

Баъдан, Навоӣ сухане мегӯяд, ки онро айнан иқтибос мекунем: “*To ҳол ин навъ ҷавоби муҳтасару муғиҷ барои ҳеч суоле дида ва шунида нашудааст. Фардои он шаб ин қазия шуҳрат ёфтаву нуқли маҷолис гардид*” (10: 26).

Тавре мебинем, Навоӣ дар ин гузориши худ Мавлоно Ҷомиро меситояд, ки то ҳол ҳеч кас ба ягон суоле чунин ҷавоби мӯҷазу коромад ва қонеъкунандаро, ки эшон иншо кардаанд, нанавиштааст ва рӯзи дигар ин посухи фавқулодай Ҷомӣ дар Ҳирот нуқли маҳфилҳо шудааст.

Навоӣ дар “Хамсат-ул-мутаҳҳайири” бо ҳамин матлаби мазкурро хатм намуда, ба мавзӯи тамоман дигаре мегузарад. Яъне, дар тавзехи он чизе намегӯяд.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Аммо, камина, вақте бо ин мисраъ рӯ ба рӯ шудам, онро ошно дарёфтам ва ба девони Камоли Хучандӣ муроциат намудам ва аз рӯи қофия зуд аз як ғазали Камол онро пайдо кардам. Ғазали Камол бо чунин матлаъ шурӯъ мешавад:

Рухе чунин, ки ту дорӣ, кадом маҳ дорад?
Худо ҳамеша зи ҷашми бадат нигаҳ дорад! (7: 131).

Ва дар мақтаи ҳамин ғазал мегӯяд:

Камол, фаҳми сухан нест дар гадотабъон,
Сухан дур(р) асту тааллук ба гӯши шаҳ дорад (ҳамон ҷо).

Аз ин ҷо маълум мешавад, ки ҷавоби Мавлоно Ҷомӣ баргирифташуда аз ин ғазали Камоли Хучандист. Албаттa, дар посухи худ Ҷомӣ мисраи аввали байти ғазали Камолро, ки таъризомез аст ва метавонист ба иззати нафси аҳли маҷlis бирасад, зикрашро раво надидаву аз он сарфи назар кардааст.

Муроди мо аз ин навиштаҳо ин аст, ки он суханшиносон (албаттa ба истиснои Ҷомӣ) аз муаллифи аслии он мисраъ оғаҳ набудаанд, дар акси ҳол Навоӣ ҳатман мегуфт, ки ҳазрати Ҷомӣ посухи худро бо як мисраи Камоли Хучандӣ адо кардаанд. Аммо ин ҷо нуктаи муҳимми дигари гуфтанӣ он аст, ки назари Навоӣ бо назари Камол таворуд доштааст ва қазияи мазкур андозai васеъу умки нигоҳи муҳаққиқонаи Навоиро дар суханшиносии форсӣ ба субут мерасонад.

Дар “Макорим-ул-ахлоқ”-и Ҳондамир факти ҷолибе роҷеъ ба як шеъри туркии Навоӣ оварда шудааст. Ин он аст, ки Навоӣ дар авони наврасии худ дар ҳузури Мавлоно Лутфӣ ғазали туркие бо матлаъи зер сурудааст:

Оразин ёпғач кузимдин сочилик ҳар лаҳза ёш,
Ӯйлаким пайдо булур юлдуз, ниҳон бўлғач Қуёш.

Вақте ин ғазалро устоди Навоӣ (дар туркисароияш) Мавлоно Лутфӣ мешунавад, сари шӯру шавқ омада, иброз медорад, ки «валлаҳ, ки агар мұяссар шудӣ, даҳ-дувоздаҳ ҳазор байти туркию форсии худро ба ин ғазал бадал мекардам ва ҳусули ин мұомиларо фувзе (фатхе – Б.М.) азим мешумурдам» (16: 69-70).

Яъне, Лутфӣ ҳозир будани худро дар мавриди бо ҳамин ғазали Навоӣ иваз кардани ҳамаи оғаридаҳои адабиаш ва агар чунин воқеъ шавад, аз он хурсанд гаштанашро иброз доштааст.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Вале, агар нек биандешем, ба назар чунин хоҳад расид, ки матлаъи ин ғазали машҳури Навоӣ як навъ тарҷумаи туркии байти зери Камоли Хӯҷандист:

То рух напӯшӣ кай шавад аз дида ашқи мо равон?
Пинҳон нагашта Офтоб, ахтар намеояд бурун (7: 332).

Яъне, вақте рухатро аз мо мепӯшӣ, аз дидагони мо ашқ ҷорӣ мешавад, тавре ки Офтоб пинҳон шавад, ситораҳо намоён мешаванд.

Агар дурусттар диққат кунем, ин байти Камол ҳунарсози ачибе дорад. Дар он, пеш аз ҳама, тамсил дида мешавад. Балоғиёни гузаштаи мо онро “тамсил” ҳондаанд, аммо Муҳаммадизо Шафеъии Қадқаний ин чинси санъатро дақиқтар намуда, “услуби муодила” (4: 158) номидааст. Дар таърихи ғазалсароии форсии тоҷикӣ Камоли Хӯҷандӣ яке аз пешоҳонгонест, ки дар ин шеър ва соири ғазалҳояш аз чунин ороји ҷолиби бадей гаҳ-гоҳе истифода кардааст ва он мадҳалест ба сабки исфаҳонӣ ё ҳиндӣ. Аз ин бигзарemu девонҳои шоирони пешинамонро варақгардон кунем, ҳоҳем дид, ки эшон бисёр мавридиҳо дар ашъори худ руҳи маъшукро ба Офтоб ва ашкро ба ситора ташбех кардаанд. Чунончи, Авҳадии Мароғай (тав. 1271) қабл аз Камол гуфтааст:

Чора ба ҷуз сабр нест, к-он руҳи чун Офтоб
Дил бираਬояд, магар дида бидӯзад лабиб (1: 94).

Ҳамин шоир дар як ғазали дигараши руҳро ба Офтоб ва ашкро ба ситора чунин ташбех кардааст:

Ба ҳасрат руҳи чун Офтобат андар субҳ
Ситора гардаду аз ҷашми осмон бичакад (1:176).

Шайх Аттор (фав. 1221) дар як ғазалаш аз вожагони Ҳуршеду ситора чунин ҳунарсоза оғаридааст:

Шавқи рӯяш чу рӯи пур аз ашқ
Рӯи Ҳуршед пурситора кунад (2: 252).

Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ (1207-1273) низ дар ғазале дар назди руҳи офтобмисоли маъшукӣ азалий ҳеч будани равшанини ҷароғҳоро ин тавр ба тасвир овардааст:

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Чу чамоли ў битобад, чй бувад чамоли хубон,
Ки рухи чу Офтобаш бикушад чароғҳоро (12: 110).

Саъдӣ (ваф. 1292) низ дар ғазале рухи маъшуқро ба Офтоб ва ашқи ошиқро ба ситораҳои бурчи Парвин монанд кардааст:

То туро дидам, ки дорӣ сунбула бар Офтоб,
Осмон ҳайрон бимонд аз ашқи чун Парвии ман (13: 835).

Пештар аз ҳамаи ин шоирон ҳаким Фирдавсӣ (940-1020) ҳолати табиии бо дамидан субҳ (баромадани Офтоб) пинҳон шудани ситорагонро дар “Шоҳнома” чунин ба тасвир кашидааст:

Чу аз кӯҳсорон сапеда дамид,
Фурӯғи ситора бишуд нопадид (15: 187).

Чунин мисолҳоро аз ашъори шоирони қабл аз Камол бисёр овардан мумкин аст. Умумияти ҳамаи ин тасвирҳои шоирон, аз ҷумла тасвири Камолу Навоӣ дар дидорӣ будани онҳост, чаро ки дар сохтори онҳо “Офтоб”, “ашқ” ва “ситора” дар работу таносуб бо дигар калимаҳо ва унсурҳои бадей ҳузури асосӣ доранд. Аммо касе, ки дар сохтори ҳунарии байти худ бори нахуст рухи маъшуқро ба Офтоб ва ашқи ошиқро ба ситора ташбех карда бошад, албатта, ин мушаххаса аз ибдоъоти шоири ў шинохта мешавад ва ҳар шоири дигаре, ки дар бофти шеъраш шакли онро тағйир дода бошад, ҳамчунин аз навоварии ў маҳсуб ҳоҳад шуд. Аммо агар дар шеъри дигарон он такрор шавад, аз ҷизҳои мурдаву мубтазил ба назар ҳоҳад расид. Вале Камоли Хучандиро мебинем, ки бо қудрати хаёли ҳаллоқи худ тасвирҳои такрорӣ ва ба қавли формалистони рус ҳунарсозаҳои то андозае масдуду кӯҳнаи шоирони гузаштаро хостааст бо инҳироф аз норма дар ҳавзаи наҳвӣ ва вожагонӣ “вайрон” кунад ва онҳоро боз намуда, ҷони тозаву таровати нав бибахшад. Дар воқеъ, Камол дар байти боло ба сурати қолабии ташбехоти қаблӣ тасарруф намуда, бо усули ошноизудой ҳунарсозаи барои хонанда ошнову шинохташуда ва аз ин рӯ, аз ҷиҳати ҷамолшиносӣ то андозае беарзишшударо зебоии отифии дигар ва арзишу низоми нав ато намудааст. Ба иборати дигар, Камол ба қавли Соиб “ҳусни ғарибу маънии бегона” (14: 525), яъне, сохтори ҳунарии комилан кушодаеро ҳалқ кардааст. Аслан, худи Камол ҳам, ки дар ашъораш сифати моҳиятии суханашро борҳо ба “ғаробат” меситояд, ҳамин гуна ҳунарсозаҳои кушод ва шукуфонашро дар назар дорад. Дар натиҷа, хонанда аз он ширинии дигарро

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

эҳсос мекунад ва лаззати дигар мегирад. Унсури созандаи байти мазкури Камол услуби муодила аст ва ташбеҳоти “рух ба Офтоб” ва “ашк ба ситора” дар доҳили услуби муодила қарор доранд ва ин ҷиҳат ба шеърияти он фаъолӣ ва ҳусни нав бахшидааст. Яъне, шоир ҳолати равонии худро ба таври чудогона дар мисраи аввал ба таври таъкид баён кардааст ва барои исботи иддаои худ мисолашро ба сурати алоҳида дар мисраи сонӣ ҷо дода, ки яке муодили дигаре шудаанд.

Акнун бармегардем ба он байти туркии Навоӣ (“Оразин ёпғач...”) ки пештар дар боло оварда будем. Навоӣ, албатта, онро дар замина ё мабнои ҳамон байти Камоли Хуҷандӣ сурудааст, ки таҳлилаш намудем.

Дар бораи таърихи мавзӯй метавон гуфт, ки бори аввал адабиётшиносӣ ӯзбек Ҳакимҷон Ҳомидӣ дар охири пешгуфтори худ бар нашри ӯзбекии девони Камоли Хуҷандӣ (дар тарҷумаи М. Васфӣ) байтҳои Камолу Навоиро, ки дар ин мақола мавриди назари мост, оварда, фақат чунин навиштааст: “Навоӣ аз ҳамин байти Камол илҳом гирифта байти худро сурудааст” (6: 16). Ҳ. Ҳомидӣ, мутаассифона, дар шарҳи ин ақидааш ҷизе нанавиштааст. Баъзеи дигар муҳаққиқон байти Навоиро тарҷумаи байти Камол донистаанд.³ Мо ин ҷо бо таҳлилу таҳқиқи густарда назари худро иброз менамоем.

Инсоф ин аст, ки гарчи маънни байти Навоӣ шабехи маънни байти Камол аст, онро тарҷума шуморидан нашояд. Агар онро ба тоҷикӣ баргардони таҳтуллафзӣ намоем, чунин мешавад: “Оразатро (руҳатро) аз ҷашми ман пӯшонӣ, ҳар лаҳза ашкҳоям метарованд, – Мисли он ки пайдо мешаванд ситораҳо, агар пинҳон шавад Офтоб”.

Ба назари мо дар забони туркии ҷағатоӣ ин байт шеъри асил асту обурангу низоми устувори дигаре дорад, вагарна Лутфӣ, ки худаш дар сурудани ғазалҳои туркӣ асосан ба ғазалиёти Камоли Хуҷандӣ пайравӣ мекарду ҳамчунин ба забони форсии тоҷикӣ низ шеър мегуфт, ин қадар аз ширинии байти Навоӣ лаззат бурда, мафтуну шефтаи он намешуд.

Суоле пеш меояд, ки тавфиқи Навоӣ дар сурудани ин байт дар чист? Бояд гуфт, ки гарчи тақобули “пинҳон шудан” ва “бурун шудан” дар ҳар ду байт ҳаст, аммо бофту соҳтори шеъри Навоӣ гунаи дигар дорад. Аввалан, тавре маълум аст, забонаш туркист ва соҳти калимот ва оҳангӣ онҳо аз форсӣ фарқ мекунанд, сониян, вазни он аз вазни байти Камол тафовут дорад. Аз они Камол дар баҳри Раҷази мусаммани солим: мустафъилун-мустафъилун-мустафъилун-мустафъилун (– V – / – V – / – V – / – V –), аммо аз Навоӣ баҳри Рамали мусаммани маҳзуф: фоилотун-фоилотун-фоилотун-фоилотун (– V – – / – V – – / – V – – / – V –) аст. Байти Камол аз 16 калима иборат аст, байти Навоӣ аз 14 калима. Ҳар ду мисраи Камол бо овози ҳамсадо шурӯй мешавад, вале ҳар ду

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

мисраи Навоӣ бо садонок оғоз мегирад. Чунин фарқҳо дар меъмории (архитектоники) шеър нақши муҳим доранд. Аз ҷашмандози наҳвӣ дар мисраи аввали байти Камол ҷумлаи пайрави замон (То рух намӯшӣ) ошкор аст ва тобиши шартӣ ҳам дорад, вале дар мисраи аввали байти Навоӣ ҷумлаи пайрави сабаб (Оразин ёпгач кузимдин) дида мешавад. Мисраи аввали Камол ҷумлаи саволии таъкидӣ (риторикӣ), вале мисраи аввали Навоӣ ҷумлаи хабарист. Дар байти Камол аз ороҷҳои бадей, тавре ки пештар гуфтем, услуби муодила ҳаст, аммо дар байти Навоӣ ташбехи мураккабро мебинем – мисраи аввал пурра мушаббаҳ ва мисраи дуюм пурра мушаббаҳбихӣ. Ба маъни байти Навоӣ таваҷҷуҳ қунем, дар он маъни ғаму ҳасрат аз дастнорасии маъшуқ ба забони туркӣ хеле муассир баён шудааст. Аммо баҳри Раҷаз, ки Камол истифода кардааст, аслан барои ифодаи мазмуни тарабангез ва оҳангӣ шӯҳ мувофиқ аст, на барои баёни ғаму ҳасрати ошиқона. Нубуғи Навоӣ дар он зоҳир мешавад, ки дар ғазали худаш вазни онро ба ҷониби мутобиқат бо маъни он тағиیر додааст ва баҳри Рамал ҷиҳати ифодаи пурталотуми ҳасрати ошиқона сад дар сад мувофиқат мекунад. Бар замми ин, дар ҳунарсозаи Навоӣ нағмаи ҳуруф (аллитератсия) /о, з, й, ш, ғ, р/ ва маҳсусан овозҳои “о”, “й”. “ғ” оҳангӣ ҳазини шеърро қувват дода, сабаби таъсирнокии байт шудааст. Ба қавли формалисти рус Борис Эйхенбаум “дар шеър мусиқӣ фармонравои аслист ва маъни ба мусиқӣ тобеъият дорад” (18: 401).

Дуруст аст, ки Навоӣ таҷрибаи шеърии Камолро, ки қабл аз вай аст, пеши ҷашм дошта, вале соҳтори шаклии онро тағиир додааст. Дар натиҷа, байте падид омадааст бо ҳунарсозаи тоза ва қушод, ки рӯбарӯи ҳонандай туркизабон олами бениҳояти таҳайюл ва таъвилро мекушояд. Яъне, имтиёзи ҷамолшиносӣ, ки меъёри аслии ҳамаи ҳунарҳо ва аз ҷумла шеър мебошад, ин ҷо кори ҳудро кардааст. Биноан, дар забони туркӣ воқеан ин сурудай Навоӣ шоҳбайт аст, ба ҳамин сабаб дар ғазали ўн ҳамчун матлаъ омадааст, дар сурате ки байти Камол байти сеюми як ғазали ўст бо матлаъи “Омад даруни дил ғамат, дигар намеояд бурун. – Савдои ин зулфи сияҳ аз сар намеояд бурун” (7: 332).

Шафеъии Қадқани дар китобаш “Растоҳези қалимот” менависад, ки «дар маънишиносии муосир ҳар сурате бо камтарин тағиире маъни қаблиашро аз даст медиҳад» (4:127).

Пас, Навоӣ бо тағиир додани соҳтори мусиқӣ, наҳвӣ ва ҳавзаи қалимот маъни байти ҳудро дигар кардааст ва ҷашмандози мазкур эҳсосоти отифиро бештар бармеангезад. Шеърияти байти Навоӣ боз дар он аст, ки бо микдори андаки қалимоти марбути ҳам, воҳиди соҳторие оғарида, ки қодир аст, маъни хеле фароҳро ба эҳсосоти ҳонандагон ба таври гуногун бирасонад. Аз ин ҷиҳат метавон гуфт, ки Навоӣ дар ин шеър ва дигар ғазалҳои туркиаш ҳамон кореро

ЈАНОН НАВОИЙШУНОСЛИГИ: КЕЧА ВА БУГУН мавзусидаги халқаро ғарнитурларинин мөндануши

анчом додааст, ки Ҳофиз дар шеъри форсӣ бо маҳорати ҳайратовари худ сомон дода, ҳунарсозаҳои нисбатан ғайрифаъоли ашъори гузаштагонро фаъол ва зинда кардааст. Худи Камоли Ҳучандӣ ҳам, аксар вақт, шабехи кори Ҳофизро кардааст. Чунончи, Шайх Аттор дар як ғазалаш байти зерро дорад:

Ман зи шавқат чу шамъ мегирям,
Ту зи ашкам чу субҳ механдӣ (2: 501).

Бибинед, ки Камол ин ҳунарсозаи (сохтори ҳунарии) байти Атторро ба тариқи ошноизудой чӣ гуна коркарди муҷаддади ҳунарӣ намуда, ба он ҷони тоза баҳшидааст:

Ту ҳамчун субҳ механдию ман чун шамъ мегирям,
Намедонӣ, ки ин ҳолат ман аз сӯзи дарун дорам (7: 275).

Ин байти Камол гарчи дар заминаи байти мазкури Аттор падид омадааст, аммо бофти қуллии ҳунарсозаи Камол дар меҳварҳои мусиқоӣ, наҳвӣ, таносуби қалимот ва ғайра тамоман нав аст. Дар ин амали ошноизудой, маҳсусан иловай моҳиронаву тозаи ҷумлаи отифии “ман аз сӯзи дарун дорам” шоир ҳолати ҳаҷри ошиқонаи худро бо “риштаи сӯхтаистода андаруни шамъ” рабт дода, аз нигоҳи ҷамолшиносӣ ҳунарсозаи худро дар воқеъ пуррангу тааҷҷубзо кардааст. Ӯ бо ин амали эҷодӣ эҳсоси хонандаро ба таври дигар ангезиш дода, рӯҳияи ӯро шукуфон мекунад, зоро ин байтро шоир дар ҳолати мутағайириз аз рӯҳияи Аттор гуфтааст.

Алишер Навоӣ низ шеъри худро дар замону макон ва шароити рӯҳиу равонии дигаре дар тафовут аз шароити рӯҳиу равонии Камол эҷод карда ва муҳимтар аз ҳама воқеияти ҳоли худро аз равзанаи забони худаш диддааст. Дар ин мавзӯъ ҳамоно Шафевии Кадканӣ ақидаи ҷолибе дорад. Ба қавли ӯ «шеър мутаалиқ ба забон аст, на мутааллиқ ба ҷаҳон. Маҳсусан, шеъри ғиной ҷизест, ки қобили тарҷума нест. Он шеъре, ки тарҷума мешавад, бояд дар шеърияташ шак кард» (5: 128). Адабпажӯҳи рус Е.В.Баевская низ мӯътақид аст, ки “ҳангоми тарҷума тарҳи бадеии муаллиф комилан ҳароб мешавад ва назди хонанда ҷизе аз моли асл боқӣ наҳоҳад монд” (3: 19).

Суҳаншиноси асримиёнагии араб Ҷоҳиз Амр ибни Баҳр (ваф. 868 м.)-ро ҳам ақида бар он буда, ки шеър тарҷумашаванд нест, зоро дар тарҷума “нуктаи тааҷҷуббарангезӣ ва ҳусни он” аз миён меравад ва вазнаш ҳам ботил мешавад (17) 4. Чунин ақидаи донишмандон роҷеъ ба тарҷума ба он байти туркии Навоӣ ҳам бастагӣ дорад. Дар ин росто боз метавон илова кард, ки дар байти Навоӣ

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

“матни пинҳон”-и ҳамон байти Камол ҷой дорад ва онро Навоӣ дар сатҳи баланди ҳунарӣ дар забони модарии худ бозсозӣ намудааст.

Назарияпардози бузург Шафеъии Кадканӣ дар иртиботи “матни пинҳон” ақидаи сазовори таваҷҷӯҳ баён доштааст. Ӯ менависад: «Тамоми ҳаллоқиятҳои адабии таърихи башар саршор аз матни пинҳон аст. Ҳамаи осори бузургони мо дар ҳар сафҳаву сатр мисдоқи матни пинҳонанд. Дар Ғарб, зоҳиран, ин гуна мушобиҳатҳоро айб медонистанду медонанд, vale дар урфи фарҳангӣ мо зухури матни пинҳон барои як шоҳкор ҳеч айб шумурда намешавад. Асаре, ки навъе матни пинҳон надошта бошад, пеш аз ҳудованди худ ҳоҳад мурд ва ба душворӣ метавон үнвони асари ҳунарӣ бар он итлоқ кард» (5:128).

Мунтақиди амрикоио британий Томас Стернз Элиот ҳам гуфтааст, ки «шиоири ҳом тақлид мекунад ва шоири пухта мерабояд» (Ҳамон ҷо, 131).

Ва ин рабудан, агар ҳунармандона бошад, дар миёни бузургони мо амри зишт талаққӣ намешуд. Нуктаи муҳиммӣ, ки Шамси Қайси Розӣ дар “Ал-Муъҷам” роҷеъ ба сирқат баён дошта, ба тасдиқи чунин ақида кор мекунад: Агар шоири дувум сурати некӯтару азбтар ба ҳарфи шоири пешин бидиҳад, маъно мулки ӯ ҳоҳад шуд ва барои шоири қаблӣ танҳо фазли собиқӣ боқӣ мемонад» (11: 468-469).

Албатта, ин доварии Шамси Қайс дуруст аст, зеро агар ин ҳақиқат намебуд, такомули адабӣ ҳам ҳеч гоҳ ба вучуд намеомад.

Аз ин баррасиҳо метавон натиҷа гирифт, ки Алишери Навоӣ, ин шоири бузурги зуллисонайн, аз он байти Камоли Ҳуҷандии сехрофарин баҳраи ҳаллоқона бардошта, бо гузидани вожаҳо, тағйир додани меҳвари наҳвӣ ва умуман меъмории мусиқоии забон онро инсичом бахшида, имкони эҳсоси ҳарчи бештари чизҳоро тавассути “нишон додан” фароҳ кардааст.

Гузашта аз ин, метавон гуфт, ки Навоӣ дар тамоми ашъори форсӣ ва маҳсусан дар сурудани шеъри туркиаш аз бузургони шеъру адаби форсии тоҷикӣ тасарруфи ҳунарӣ намуда ва онҳоро дар коргоҳи ҳаллоқи худ кор карда, ба сурати дилҳоҳаш даровардааст. Фақат онҳоро бо таҳқиқи олимона ошкору бармalo ва расидагӣ кардан кори суханшиносони асили оянда аст.

Тавзехот

1. Иқтибосоте, ки аз “Муҳокимат-ул-луғатайн” оварда, мешавад, тарҷумааш аз матни русии ин рисола ба қалами муаллифи ин сутур аст.
2. Ин ҷо, албатта, устодаш Абдурраҳмони Ҷомӣ (1414-1492) мустасност, зеро замоне, ки Навоӣ “Муҳокимат-ул-луғатайн”-ро таълиф мекард (соли 905/1500), Ҷомӣ дар қайди ҳаёт набуд.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

3. Муҳаққики ўзбек М.Сулаймонов дар иртиботи ин мавзўй навишта, ки дар гузашта шоири туркигўи номаъруфе буда бо номи Ҳофизи Хоразмӣ ва ў дар соли 1435 зинда будааст ва нусхай ягонаи девони ў дар соли 1975 дар Ҳиндустон ба даст омадааст. М.Сулаймонов қайд мекунад, ки дар як ғазали шоири охируззикр байте шабех ба байти Навоӣ (Оразин ёпғач...) ҳаст ва он ин аст:

Бас ажабдур кӯзларим ёши юзунг кўрган аро,
Чун бўлур истора пинҳон, бўлса пайдо Офтоб.

(тарчумай таҳтуллафзии ин байт ба тоҷикӣ чунин садо медиҳад: Ашк дар ҷашмам гаҳи дидори рӯят бас аҷаб, - Мешавад пинҳон ситора, шуд чу пайдо Офтоб). Баъдан, муҳаққики мазкур фикреро пеш меронад, ки Ҳофизи Хоразмӣ бо таъсирпазирӣ аз Камол ин байтро гуфтааст, аммо Навоӣ, ба фикри ў, байти ҳудро бо таъсири Ҳофизи Хоразмӣ эҷод кардааст (Сулаймонов М. Бас ажабдур кӯзларим ёши // Филология ва замонавий педагогика технологиялар. Обиджон Каримовнинг 60 йиллигига бағшланган тўплам. – Наманғон, 2016. – 45-49 бет. – 47 бет).

Ин пешниҳод қобили қабул нест. Ба фикри мо ҳам Навоӣ ва ҳам Ҳофизи Хоразмӣ бо таъсири байти Камол абёти ҳудро сурудаанд. Фақат ҳунарсозай байти Ҳофизи Хоразмӣ аз нигоҳи шеърият нисбат ба байти Навоӣ хеле заифтар аст. Ба фикри мо Навоӣ шоиреро бо номи Ҳофизи Хоразмӣ намешиноҳт, вагарна дар бораи ин шоири туркигўй ҳатман дар “Мачолис-ун-нафоис” ё “Насоим-ул-муҳабbat” чизе менавишт. Ҳол он ки роҷеъ ба ин шоир зикре надорад. Аҷаб дар ин аст, ки М.Сулаймонов дар ҳайрат монда, ки чаро Навоӣ дар тазкираи “Мачолис-ун-нафоис” дар бораи Рӯдакӣ ва Юсуф Ҳос Ҳочиб (Юсуфи Балосоғунӣ /асри XI/ дар назар аст) барин шоирони бузург иттилое ироа накардааст. Ин муҳаққиқ нафаҳмидааст, ки “Мачолис-ун-нафоис”-и Навоӣ тазкираи умумӣ набуда, балки асрӣ аст ва аз ин рӯ, дар бораи шоирони фавқуззикр иттилоъ наовардани Навоӣ табиист ва ҷои ҳайрат буда наметавонад.

4. Барои саҳеҳии ин иддаои донишмандон метавон тарчумаи туркии пораи ғазалеро аз Камоли Ҳуҷандӣ намуна овард:

5.

Ёр гуфт: «Аз ғайри мо пўшон назар! Гуфтам: «Ба ҷашм»

В-он гаҳе дуздида бар мо менигар! Гуфтам: «Ба ҷашм»...

Гуфт: «Агар сар дар биёбони ғамам хоҳӣ ниҳод,

Ташнагонро муждае аз мо бибар! Гуфтам: «Ба ҷашм».

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Байти мазкурро Ҳ. Ҳомидӣ чунин ба туркӣ тарҷума кардааст:

Ёр дидики: Мендан бӯлак кишига қарамайсан! Ҳӯш бӯлади,
кӯз устида, дедим,
Сўнгра менга ҳам яширинча қарайсан, дедӣ. Жоним билан,
кӯз устида, дедим (6:10).

Байти дуюми онро тарҷумони дигари ўзбек Э.Очилов чунин тарҷума кард:

Ёр дедики: Агар ғамим биёбонига бошингни олиб кетмоқчи бўлсанг,
Биздан у ердаги ташналарга хушхабар олиб бор деди, кӯз устига дедим.

Ин тарҷумаҳоро шеъри сахех шуморидан нашояд, зеро дар он ҳамаи назокату латофату шеърият ва муҳимтар аз ҳама нерӯи тааҷҷуббарангезии сухани Камол аз миён рафтааст. Дар байти Камол ифодаҳои шоиронаи “дуздида нигоҳ кардан” ва “Гуфтам: Ба ҷашм” ҳаст, ки ба забони дигар қобили тарҷума нестанд. Худи таркиби “Ба ҷашм” дар ин шеър, ки радиф ҳам аст, таҷnis дорад ва дар байти дувум ҳадди ақал дорои се маъност. Маънои аввал: “Итоат”, яъне, “ҳатман мерасонам”. Маънои сонӣ: “Он ташнагони биёбони ғамро аз ҷашми гирёнам об медиҳам”. Маънои солис: Ин чо бо қаринаи “мужда”, яъне, хабари хуш, “ин муждаро, ки башорат аз васл дорад, ба он ташнагон бо ашки шодӣ мерасонам”. Ба назари мо ҳамин шеърияти баланди байти мавриди назари Камол аст, ки ба қавли Давлатшоҳи Самарқандӣ, Ҳофиз онро хонда ба риққат омадааст ва гуфтааст: “Машраби ин бузургвор олӣ ва суханаш соғ аст”. Чунин мисолҳоро бисёр овардан мумкин аст.

Адабиёт:

1. Авҳадӣ, Исфаҳонӣ маъруф ба Мароғӣ. Куллиёт. Бо тасҳеху муқобила ва муқаддимаи Саъид Нафисӣ. – Техрон: Амири кабир, 1340 ш. – 692 сах.
2. Аттор, Фаридуддини Нишопурӣ. Девон. Бо тасҳеху муқобила ва муқаддимаи Саъид Нафисӣ. – Техрон: Интишороти Китобхонаи Саной 1339. – 555 сах.
3. Баевская Е.В. «Ворон» Эдгара. По: Бодлер и Малларме // Шаги/Steps. Т. 6. № 3, 2020. – С.18-27.
4. Кадқаний, Муҳаммадризо Шафеъӣ. Растроҳези калимот. – Техрон: Суҳан, чопи саввум, 1391 ш.
5. Кадқаний, Муҳаммадризо Шафеъӣ. Тарҷуманопазирии шеър // Ин кимиёи ҳастӣ. – Табрез: Ойдин, 1385 ш. – Сах. 125-133.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

6. Камол, Хужандий. Девон. Ҳ. Ҳомидий бош сўзй. Ўзбек тилига М.Васфий таржимаси. – Тошканд, 1962.
7. Камол, Хучандй. Девон. Ба тасҳеҳи Азизи Давлатободӣ ва муқаддимаи Алиасфари Шеърдӯст, чопи аввал. – Табрез: Маҷмааи бузургдошти Камои Хучандй, 1375 ш. – 480 сах.
8. Навои, Мир Алишер. Суждение о двух языков (перевод А.Малеховой) // Сочинения. В 10 томах. – Т. 10. – Ташкент: Фан, 1970. – С.105-139.
9. Навоий, Алишер. Ғаройб ус-сигар // Муқаммал асарлар тӯплами. 20 томлик. – Учинчи том. – Тошкент: Фан, 1988.
10. Навоӣ, Мир Алишер. Ҳамсат-ул-мутаҳайирин. Тарҷумаи Муҳаммади Нахчувонӣ (1320 ш.). Таҳия, тасҳеҳ ва тавзехи М. Низомӣ. – Душанбе: ҶДММ “Абдураҳмон-Р”, 2021.
11. Розӣ, Шамси Қайс. Ал-муъзам фӣ маойири ашъор-ил Аҷам. Ба тасҳеҳи Муҳаммади Қазвинӣ ва тасҳеҳи мӯҷаддади Мударриси Разавӣ ва Сируси Шамисо. – Техрон: Илм, 1388 ш.
12. Румӣ, Мавлоно Ҷалолуддин. Қуллиёти Шамси Табрезӣ. Ба кӯшиши Бадеъуззамони Фурӯзонфар. – Техрон: Амири кабир, чопи 14-ум, 1376 ш.
13. Саъдӣ, Муслиҳуддини Шерозӣ. Қуллиёт. Ба тасҳеҳи Муҳаммадалии Фурӯғӣ. – Техрон: Ҳермес, чопи аввал, 1385 ш.
14. Соиб, Табрезӣ. Қуллиёт. /чопи сангӣ/. – Калкатта: Нувал Кишур, 1906. – 716 сах.
15. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шоҳнома. – Ҷ. 6. Таҳияи матн ва луғоту тавзехот аз К. Айнӣ ва З. Аҳрорӣ. – Душанбе: Адиб, 2008. – 480 сах.
16. Ҳондамир, Ғиёсуддин ибни Ҳумомуддин. Макорим-ул-аҳлоқ. Муқаддима, тасҳеҳ ва таҳқиқи Муҳаммадакбари Ашиқ. – Техрон: Оинаи мерос. – Чопи аввал, 1378 ш.
17. Ҷоҳиз, Амр ибн Баҳр. Китоб-ал-ҳаявон. www.iamatranlator.org
18. Ин сомона рӯзи 18 февраля соли 2022, соати 16.00 дида шуд.
19. Эйхенбаум Б. М. Мелодика русского лирического стиха // Эйхенбаум Б.М. О поэзии. – Л.: Советский писатель, 1969. – С. 327-511.

ХЎЖАНДДА НАВОИЙШУНОСЛИК ТАРАҚҚИЁТИ

Бахтиёр Файзуллоев,

Академик Бобоҷон Гафуров
номидаги Ҳўжанд ДУ доценти,
филология фанлари номзоди
(Тоҷикистон)

Аннотация. Мақолада Амир Алишер Навоий меросининг замондошлари томонидан ўрганилиши ҳамда ўтган - XX асрда Тоҷикистонда Навоий ижодига доир амалга оширилган тадқиқот ишлари ҳақида қисқача маълумотлар берилди. Шу билан бирга, Ҳўжанд илмий мухитида Навоий ижоди билан бевосита шуғулланган Ҳомиджон Мамадов ҳамда Абдусалом Абдуқодировларнинг кузатииш-ларига ҳам алоҳида эътибор қаратилди.

Таянч сўз ва иборалар: ўрганиши, анъана, таъсир, ўзига хослик, татаббу, талқин, ижодий таъсир, бадиий талқин, маҳорат, устоз, таҳлил, бадиий санъат.

Аннотация. В статье даны краткие сведения об изучении наследия Амира Алишера Навои его современниками и исследовательских работах, посвященных деятельности Навои в Таджикистане в XX веке. При этом особое внимание было уделено наблюдениям Хамиджона Мамадова и Абдусалама Абдуқадирова, которые принимали непосредственное участие в работе Навои в научной среде Худжанда.

Ключевые слова и выражения: обучение, традиция, влияние, своеобразие, татаббу, сравнение, творческое влияние, художественная интерпретация, мастерство, учитель, анализ, художественные средства.

Annotation. The article provides brief information about the study of Amir Alisher Navoi's heritage by his contemporaries and the research works on Navoi's work in Tajikistan in the 20th century. At the same time, special attention was paid to the observations of Hamidjon Mamadov and Abdusalam Abdugadirov, who were directly involved in Navoi's work in Khujand's scientific environment.

Key words and phrases: learning, tradition follower . influence originality skill, tatabbu, interpretation, creative influence, artistic interpretation, teacher, analysis, art.

Амир Алишер Навоий ижодини ўрганиш шоирнинг тирклиқ вақтидаёқ бошланган эди. Бу анъанани унинг замондошлари - тоҷик мумтоз олимлари ва шоирлари бошлаб берган эдилар. Бу фаолиятни илк бошловчиси Мавлоно Абдураҳмон Жомий (1441 – 1492) бўлиб, у ўз асарларида биринчи марта шогирди Навоийнинг қўплаб исоний фазилатлари билан бирга шеърият дунёсига ҳам муносиб баҳо берганлигига гувоҳ бўламиз. Буни “Баҳористон” асарида берилган қўйидаги эътирофидан ҳам кузатиш мумкин: «...таъбининг баландлиги туфайли ва истеъдодининг кенглиги жиҳатидан у (Навоий – Ф.Б.) шеъриятнинг ҳар икки соҳасида – туркийда ҳам, форсийда ҳам ажойиб мўъжизала яратади... »¹.

1. Ж о м и й А. Баҳористон. (форс тилидан Ш. Шомуҳаммедов таржимаси) – Тошент: «Ҷизз», 1997, 88-89 б.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Хирот адабий муҳитининг фаол вакилларидан яна бири тожик шоири ва тазкиранависи Давлатшоҳ Самарқандий (1438- 1494) “Тазкират уш – шуаро” (“Шоирлар тазкираси”) асарида ҳам Алишер Навоий ҳақида қимматли маълумотларни ёзиб қолдирган. Шунингдек, ўша даврнинг пешқадам муаррихларидан Мирхонд (1433 – 1498) ҳамда Хондамир (1475–1553) ларнинг Навоий ҳақидаги маълумотлари бизгача етиб келган бўлиб, улар ҳар бир давр ўкувчиси учун муҳим манба сифатида хизмат қилиб келмоқда.

Бу анъанани Навоийнинг кичик замондошлари ҳамда шогирдлари Абдуллоҳ Хотифий (1453- 1520), Камолиддин Биноий (1453- 1512), Зайниддин Восифий (1483 -1556) лар давом эттирганлар. Улар ҳам Навоий шахсияти ҳамда ижодига доир диққатга арзигулик маълумотларни ўз асарларида ёзиб қолдиришган.

Зайниддин Восифийнинг насрый йўлида битилган “Бадоеъ ул вақоеъ” асарида Навоийнинг фаолияти янада кенгроқ режада ёритилганлиги билан ажralиб туради. Унда ўз хулқ атвори билан ёмонликни одатга айлантирган Навоийнинг замондошлари Мажиддин ва Амир Жаҳонгирларнинг Алишер Навоийга доимий равишда ўтказган зуғуми ҳамда ёмонликларига нисбатан мутафаккир шоир фақат яхшилик билан жавоб қайтара олгани аниқ мисоллар асосида ёзилган бўлиб, бугунги кунга қадар етиб келган.

Шунингдек, Навоий умрининг охирги йилларида ёзган “Маҳбуб ул-қулуб” асарининг муқаддимасида чуқур хўрсиниш ҳамда изтироб билан шундай ёзган эди: ”Мен қўлим калталик пайти қўп хорлик ва нотовон-ликларни қўрдим. Ҳаётнинг турли синовларига дуч келдим, гоҳ пасткаш лайнлар мени хўрладилар, гоҳ разиллар камситтилар. Ҳар қўчаю қўйга кирдим, турли эл ва тоифаларга қўшилдим, яхшиларнинг яхшиликларидан баҳраманд бўлдим, ёмонларнинг фитналаридан қалбим жароҳатланди, пасткашларнинг қиликларидан кўнглим яраланди. Тақдир кулиб боққанда амир ва ҳоким ҳам бўлдим. Унда адолат билан иш кўрдим, таъзим ва саховатни канда қилмадим, қўлимдан келганча яхшилик қилдим...”²

Навоийга ҳурмати баланд бўлган тожик шоири ва тазкиранависи Ҳасанхожа Нисорий (1516-1597) ўзининг “Музаккири аҳбоб” (“Дўстлар ёдномаси”) асарида ҳамда тарихчи Муҳаммад Ҳайдар мирзо (1499-1551) нинг “Таърихи Рашидий” китобида ҳам Навоий ҳақида қимматли фикрлар берилганки, бу маълумотлар мутафаккир шоир шахси ва ижодига юксак эҳтиромнинг ифодаси дея изоҳлаш ўринлидир.

2. Н а в о и й А. Маҳбуб ул – қулуб. Ҳозирги ўзбек тилига табдил, (Изоҳ ва шарҳлар билан нашрга тайёрловчилар: А.Тилавов, И.Сайдуллоев) -Тошкент: “Sano-standart”, 2018. 3-4 бетлар.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Шўро даврида ҳам Тожикистон Республикасида Навоий меросини ўрганишга алоҳида эътибор қаратилганини кузатиш мумкин. Хусусан, XX асрнинг 20 чи йилларидан бошлаб бу борада дастлабки қадамлар қўйилган эди. Бу ишни биринчи бўлиб, буюк адиб ва таниқли аллома Тожикистон Қаҳрамони устоз Садриддин Айний бошлаб берган эди. Шу жиҳатдан домла Айнийни Тожикистондаги навоийшуносликка илк тамал тошини қўйган, унинг асосчиси дейиши хар жиҳатдан ўринлидир. Садриддин Айнийнинг 1926 йилда нашр қилинган “Намунаҳои адабиёти тоҷик” (“Тожик адабиёти намуналари”) номли фундаментал асарида бошқа туркигўй шоирлар қаторида Навоий ҳаёти ва ижодига доир қимматли маълумотлар берилганлиги дикқатга сазавор. Устод Айнийнинг 1948 йилда нашр қилинган “Алишер Навоий” монографиясида эса биринчилардан бўлиб, Навоийнинг ижодига холисона илмий баҳо берилганлиги навоийшуносликдаги жуда катта воқеалардан бири бўлган.

50-60 - йилларда бу анъанани таниқли тожиколимлари академик А.Мирзоев, профессорлар А.Маниёзов, Р.Ҳодизода, А.Афсаҳзодлар давом эттириб, улар ўзларининг кузатишларида тожикистондаги навоийшунослик тараққиётига сезиларли даражада ҳисса қўшганликларини ҳам эътироф этиш лозим. Шу нарсани алоҳида таъкидлаш лозимки, ўтган асримизнинг 60-70 йилларгача Тожикистонда навоийшунослик билан асосантожик олимлари шуғулланган бўлса, 60- йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб Хўжанд илмий муҳитида ўзбек навоийшунослари авлодининг илм майданига кириб келишлари ўз даври илмий муҳитидаги муҳим воқеалардан ҳисобланади. Бу анъана профессор Эргашали Шодиев номи билан бевосита боғлиқ. Устознинг 1965 йилда “Алишер Навоийнинг форс – тожик адабиётига муносабати масаласига доир” мавзусидаги номзодлик ишининг ҳимояси билан Тожик-истонда ўзбек навоийшунослигига илк тамал тоши қўйилганлигини алоҳида таъкидлашни истардик.

Ўтган асрнинг 60- йилларнинг охири ва 70 - йилларнинг бошларида эса Хўжандда ўзбек тилшунослиги бўйича ҳам тадқиқотчилар етишиб, улар Алишер Навоий асрларини тилшунослик нуқтаи назардан тадқиқ этишга киришадилар. Ва ниҳоят, 1969 йилда Ҳомиджон Мамадов, 1973 йилда эса Аҳмаджон Каримов Навоий асарларининг тил хусусиятларини (Навоийнинг икки асари: “Махбуб ул қулуб” ва “Фарҳод ва Ширин” асарлари мисолида) ўрганишга доир номзодлик рисолаларини Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси А.С.Пушкин номидиги Тил ва адабиёт институтидаги илмий кенгашда муваффақиятли ҳимоя қилишди ва филология фанлари номзоди деган шарафли номга сазавор бўлишади. Ушбу кузатишимизда хўжандлик олимлар Ҳомиджон Мамадов ҳамда Абдуқодировларнинг Алишер

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Навоий ижоди тадқиқига доир амалга оширган ишларига қисқача эътибор қаратишни мақсад қилдик. Ваҳоланки, Хўжанд илмий мухитида навоийшуносликка доир шу кунгача қилинган илмий тадқиқотларнинг ҳар бири хусусида алоҳида мақолалар учун мавзу бўла олади.

Устоз Ҳомиджон Мамадовнинг илмдаги муваффакияти Алишер Навоий асарларининг тил хусусиятларини ўрганишга қаратилгани билан эътиборли. Таъкидлаш лозимки, собиқ шўролар замонида ҳам Навоий ҳаёти ва ижодига доир амалга оширилган қатор ишларини эътироф этиш даркор. Аммо айрим тадқиқотларда мутафаккир шоир шахсияти ва ижоди синфиийлик ҳамда партиявийлик мезонлари асосида талқин этилганлигини ҳам унитмасликозим.

Ҳатто айрим тадқиқотларда Навоий ижодини дин ва тасаввуф таълимотидан ажратиб олиб, шоир ижодидан зўр бериб атеистик ғояларни қидиришга ёки унинг достонлари матни билан тўлиқ танишмасдан туриб мутафаккир шоир достонларини форс- тожик адабиётидан қилинган таржималар сифатида кўрсатишга уринишлар бўлиб турган пайтда Ҳомиджон Мамадов академик Алибек Рустамов раҳбарлигида “Маҳбуб ул-қулуб” (“Қўнгилларнинг севгани”) асариниг лексик - стилистик хусусиятларини тадқиқ этишга киришади. Бўлғуси олим ўзининг “Навоий бадиий прозасининг лексик ва стилистик хусусиятлари” (1969) мавзусидаги номзодлик рисоласини муваффакиятли ҳимоя қиласди. Мазкур тадқиқот ўз даврида ёқ навоий-шунослик тараққиётига қўшилган мухим ишлар қаторида мутахассислар томонидан эътироф этилади.

Ҳ.Мамадов номзодлик ишининг муқаддимасида ўша йилларда “Маҳбуб ул-қулуб”ни бадиий асар эканлигига шубҳа билан қараган айрим олимларнинг қарашларига кескин муносабат билдириб, ўзининг илмий асосга эга бўлган мухим холосаларини билдирадики, бу ўша давр илмий ҳаётидаги айниқса, энди шакилланиб келаётган янги давр навоийшунослиги учун мухим янгилик эди. “Бизнингча... асар алоҳида сюжет линиясига эга бўлмаса ҳам унинг фалсафий, маърифий, дидактик аҳамиятига эга бўлган қарашларини, санъаткорона гўзал тил билан бадиий ифода этувчи тўлақонлибадиий асар сифатида қабул қилиш мумкин”, -дея тадқиқотчи масалага ўз муносабатини билдирган эди.

Шунингдек, олим яна фикрларини давом эттириб, Навоийнинг мазкур асарни Саъдийнинг “Гулстон” ҳамда Жомийнинг “Баҳористон” асарларига мазмун жиҳатдан яқин туришини, кўп жиҳатда салафлари анъаналарининг давоми эканлигини биринчилар қаторида таъкидлаши унинг ўрганилаётган масалага қанчалар жиддий муносабатда эканлигидан далолоат беради.

Навоийнинг бу насрый пандномасида кўплаб масалалар қаторида илм ва санъат аҳлига ҳам маҳсус эътибор қаратилиб, улар орасида шоирлар,

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

ўқитувчилар, котиблар ва олимлар каби бир қатор ижтимоий табақа вакилларининг ҳар бирига маҳсус боблар ажратган. Шунингдек, Навоий буюк устозлари Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Хусрав Дехлавий, Саъдий, Ҳофиз ва Абдураҳмон Жомийлар номларини ҳам бирма - бир эҳтиром билан тилга олиб ўтадики, асадаги бу тасвиirlарнинг ҳар бири бошдан охир бадиий санъатлар билан зийнатланган мисралар бўлиб, асар бадииятига ўзига хос эстетик жозиба бахш этганлиги устоз X.Мамадовнинг кузатишларидануктадонлик билан кўrsатиб берган эдики, бундай илмий хulosалар Навоийнинг прозадаги бадиий маҳорат сирларини англашда муҳим илмий манбалардан бири сифатида бугунги кунга қадар ҳам ўз илмий қимматини йўқотган эмас, албатта.

X.Мамадов “Маҳбуб ул- қулуб”да Навоий ҳаёти ва тажрибаси жам бўлган барча олижаноб фазилатлари мужассам бўлган нодир прозаик асар эканлигини кўсатиб бериш баробарида, унда бадиийликни юзага келтирган бир қатор тасвирий воситлар асар матни асосида илмий жиҳатдан асослаб берилганки, бу мазкур тадқиқотнинг муҳим жиҳатларидан яна бири дейишга имкон беради.

Олим мавзуни ёритишида X1 асрнинг таникли тилшунос олими Маҳмуд Қошғарийнинг “Девони луғотит турк” асарига ҳам мурожаат қилиб, ундаги муҳим хulosаларга таяниб, “Маҳбуб ул қулуб” ни таҳлил қилишда устоз тилшунос олимнинг йўлидан борганки, бу усули ҳар жиҳатдан ўзини оқлай олган. Устоз X.Мамадовнинг навоийшунослиқдаги муҳим хизматларидан яна бири номзодлик диссертациясининг иккинчи бобида Навоий маҳорат билан қўллай олган *илтизом, тажсис, тақрор, тазодд, таносиб, марсөъ, тавзе, сажъ, радиф, ҳожиб, вазндош сўзлар, товушдош сўзлар, зулқоғия ва қўшиқоғия* каби бадиий тасвирий воситалар “Маҳбуб ул- қулуб”нинг матни асосида таҳлил этилиши тадқиқотдаги асосий нуқталардан бири ҳисобланади. Матндаги бадиий санъатларни аниқлаб, уларни лингвистик аосда таҳлил этишдан аввал ўша санъатларга доир қисқача назарий маълумотларнинг тақдим этилиши ҳам тадқиқотчининг эътиборидан четда қолмаганлигини ишдаги фазилатлардан биридир. Шунингдек, Шарқ мумтоз поэтикасига доир нодир манбаларга ҳам ўрни – ўрнида мурожаат қилинганлиги ишнинг илмий-назарий салмоғини таъминлашга хизмат қилган.

X. Мамадов ҳар бир кузатишларининг якунида ўз қарашларини аниқ илмий хulosалар билан асослаб берганлигини қуидаги биргина мисол ёрдамида кузатиш ўринлидир: “Шуни унитмаслик керакки, Алишер Навоий томонидан қўлланган барча тил воситалари асар ғоясини очишга қаратилган ёрдамчи воситалардир. Навоий, аввало маънони асос қилиб олади, сўнг шу мазмунга

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

мос форма (шакл) танлайди. Бинобарин, у қўллаган шакллар мазмунга бўйсўнади ва унга гўзал тус беришга хизмат қиласди...”³.

“Маҳбуб ул – қулуб”нинг учинчи қисмида “Саховат ва ҳиммат” хусусида фикр юритилган бўлиб, унда Навоийнинг илтизом бадиий санъатидан қай даражада фойдалана олганлигини Ҳ.Мамадов бир нечта мисоллар асосида далиллайди. Ўқувчига янада тушунарли бўлишини инобатга олиб, насрой мантнинг ҳозирги ўзбек адабий тилидаги табдилини келтиришни маъқул деб ҳисобладик: Мазмуни: Саховат инсоният боғининг серҳосил дарахти, балки у дарахтнинг фойдали мевасидир. Саховат одамийлик мулкининг мавж уриб турган денгизи, балки у сермавж денгизнинг бебаҳо гавҳаридир. Саховатсиз одам – ёмғирсиз баҳор булутига ва ҳиди йўқ мушки анбарга ўхшайди... Ҳимматли кишиларнинг даражаси юксакдир, аммо сахийликнинг даражаси бир неча баробар юксакдир. Битта кулчани иккига бўлиб, ярмини оч одамга берганни сахий деб, ўзи емай ҳаммасини муҳтоҷ одамга берганни ахий (ошна, биродар, дўст) деб билгил). ⁴

Келтирилган мисолда ташбех (ўхшатиш) бадиий саъатини ҳаётий мисоллар асосида зукколик билан қўлланганига олим алоҳида эътибор қаратиб, уларга етарли даражада шарҳу изоҳлар келтира олганки, бу фикрлар бундан ярим аср муқаддам бадиий асарни поэтик нуқтаи назардан баҳолаш лозим эканлигига қўйилан қадамлар эди.

“Маҳбуб ул-қулуб”нинг “Ишқ зикрида” бобида Навоий чин инсоний муҳаббат ва соф севги ҳақида ўзининг фикр ва қарашларини баён этар экан “пок”сўзи такроридан жуда ўринли фойдаланади,- дея муаллиф фикрларини давом эттиради: Ул пок кўзни пок назар била пок юзга солмоқдур ва пок кўнгул ул пок юз ошубидин қўзғолмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиқи покбоз маҳбуби ҳақиқий пок жамолидин баҳра олмоқ. Сўнг тадқиқотчи фикрларини давом эттириб ишқ ахли орсидаги побозлар, покравлар, пок нафсу гуфтому пок алфозлар, яна сўзи поку, кўзи поклар ва ниҳоят пок ошиқлар ҳақида бирма бир тўхталиб Амир Хисрав Дехлавий, Шайх Ироқий, Абдураҳмон Жомийлар номини ҳам алоҳида эҳтиром билан тилга олинган тасвиirlар ҳам ишда ўзига хос нуктадонлик билан таҳлил қилинган.

Навоий чин инсоний муҳаббат ва соф севги ҳақида ўзининг фикр ва қарашларини баён этар экан “пок”сўзи такроридан жуда ўринли фойдаланади:

3. М а м а д о в Ҳ. “Маҳбуб ул қулуб”даги баъзи бадиий санъатлар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1983, 1-сон, 53-бет.

4. Н а в о и й А. Маҳбуб ул-қулуб. Ҳозирги ўзбек тилига табдил, (Изоҳ ва шарҳлар билан нашрға тайёрловчилар: А.Тилавов, И.Сайдуллоев) -Тошкент: “Sano—standart”, 2018. 107-108-бетлар.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Унда пок қўз ; пок назар; пок юз ; пок кўнгил: пок мазҳар; покбоз; ва ҳак. Мутафаккир шоир пок сўзга алоҳида эҳтиром билан қарайди ва поэтик мақсадни амалга оширишда такрор (*такрир*) санъати шоир Навоийга қачалар қўл келган бўлса, прозаик Навоий учун ҳам шу даражада поэтик имкониятлар майдонини вужудга келтирган.

Шу ўринда устоз Навоийнинг шунчаки жўн такрорга қарши эканлигига тўхталиб унинг “Бир деганни ики демак, хуш эмас, Чу сўз такрор топди дилкаш эмас...”, деган бадиий эстетик принципига ҳам тўхталиб, юқоридаги келтирилган сўзлар такрори эса бадиий ижоддаги мутлақо бошқа ҳодиса эканлиги лингвистик нуқтаи назардан кўрсатиб берилган.

Бундан ташқари “*пок*” ўзаги бошқа сўзлар ва грамматик шакл ва формалар билан ҳам бирикиб хилма-хил маъноларда қўлланганлигини устоз кузатишларида янада аниқроқ кўриниш касб этганлигини кузатиш нақадар мароқли: *пок қўз* – ҳақиқий севги, беғараз, яхши ният билан қаровчи киши; *пок назар* – яхши ният, оқ кўнгиллик билан қараш; *пок юз* – гўзал, чиройли, юзи ёриқ; *пок кўнгил*—оқ кўнгил, гуноҳсиз, айбсиз; *пок мазҳар* - соф мақсадга эришиш; *покбоз* - садоқатли ошиқ; пок юрувчи , ҳалол, чинакам, ҳақиқий; *пок жамол* - тиниқ юзли, чиройли, гўзал; *покрав* – гўзал, моҳир, шафқатли; *пок нафас* – яхши ният, чин сўзли; *пок алфоз* – яхши сўз, тўғри сўз; *сўзи пок* – чин сўзли; *кўзи пок* – вафодор; *пок ошиқ* – ҳақиқий севги эгаси, садоқатли каби. Бу каби мисолларни олимнинг ишларидан кўплаб учратиш мумкин.

Таниқли адабиётшунос Эргаш Очилов “Иброҳим Ҳаққул – навоийшунос” деб номланган мақоласи билан олимнинг фенонимини ҳадди аъло даражада кўрсатиб бера олган эди. Унинг қуйидаги фикирга эътибор қаратамиз: “...ўзбекистонда ҳозирги навоийшунослик об-ҳавосини белгилаб келаётган олимлардан бири Иброҳим Ҳаққулов эканлигига шубҳа йўқ...”⁵.

Дарҳақиқат, шундай. Ўзбекистон телеканлида Навоийни англашга доир кўрсатувлардан бирида устоз Иброҳим Ҳаққуловнинг қуйидаги фикрлари ҳозиргача худди нишонга теккан ўқ сингари таассурот қолдиради: “Навоий шеърларидан унча бунча ёд олиб, хоҳлаган жойда ўқиш ёки шоир ғазалларига куй басталаб, турли тўй ва тантаналарда куйлаш дегани ёки шоир ижодига боғлиқ бирор масалани у ёки бу йўсинда талқин қилиб ”навоийшуносман”,- деб айҳанос солишдан иложи борича тийлмоқ керак! Бу ҳали Ҳазрат Навоийни англаш ёки навоийшуносман дегани эмас! Мутафаккир зотни англаш дегани, биринчи галда авлиё мақомига эга бўлган бобомизнинг панду ӯгитларини, биз авлодла учун ёзib қолдирган насиҳатларини дилга (ҳайтовур тилга эмас,

5. Очилов Э. Иброҳим Ҳаққулов – навоийшунос // Ўзбек тили ва адабиёти, 2019.
1-сон.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

албатта)) жо этиб уларга *амал қилишидан* (таъкид бизники – Б.Ф.) бошланади...!”.

Шу нуктаи назардан масалага ёндошадиган бўлсақ, устоз Ҳомиджон Мамадов шахсиятидаги камтарлик ва олижаноблик, ҳалимлик ва инсонийлик каби фазилатларнинг мужассам эканлиги билан бирга кибр ҳамда ҳасад, тақаббурлик ва мунофиқлик, баҳиллик каби қўплаб иллатлардан мутлоқо бегоналийкнинг замирида Ҳазрат Навоийдан, хусусан, унинг “Маҳбуб ул – қулуб” пандномасидан азиз устозимининг руҳониятига қўчган чин маънодаги инсоний комилликка фақат ҳавас қилиш мумкин. Яна бунга қўшимча сифатида мутафаккир шоирнинг ушбу мисраларни эслаш ўринлидир:

Олим агар қатъий амал айласа,
Илмиға шоиста амал айласа,
Они шараф гавҳарининг кони бил,
Гавҳару кон, ҳар не десанг, они бил...⁶

Мазмуни: Олим агар ўз олдига қатъий мақсад қўйиб, илмиға муносиб иши кўрсатса, уни улуғлик гавҳарининг кони деб бил ва ҳар қанча улуғлассанг оздир.

Бугунги кунга келиб янгиланаётган янги Ўзбекистода Навоий меросини ўрганиш, уни оммага еткаиш борасида ҳамда бу маънавий хазинани дунё миқёсига олиб чиқишида жуда катта ишлар амалга оширилмоқда. Айниқса бу ҳаракатнинг давлат сиёсати даражасига кўтарилилгани қувонарлидир. Улуғ мақсадлар йўлида қилинаётган барча амалий ишлар ўзликни англаш йўлига қўйилган асосий қадамлардан биридир. Бундай юксак мэррани эгаллашда бугунги кунда муборак юз ёш билан юзлашиб турган зукко олим, азиз устозимиз Ҳомиджон Мамадовнинг Навоий ҳазратлари билан тиллашиб, яратган бебаҳо ишлари Хўжанд илмий мухитида навоийшуносликка қўшилган устознинг ўzlари монанд камтарона ишлари бугунги кунда ҳам баркамол авлод камолоти учун beminnat хизмат қилишига қодир бўлган ишлардан эканлигига ишончимиз комил.

Шунингдек, Хўжанд шаҳрида ўзбек адабиётшунослиги мактабида камолга етган олимлардан бири таниқли навоийшунос, тасаввуфшунос, ўзбек ва тожик адабий алоқалари ривожига муносиб ҳисса қўшган филология фанлари доктори, профессор Абдусалом Абдуқодировни етук адабиётшунос сифатида Тожикистода, шу билан бирга қўшни давлатларда ҳам яхши билишади.

Истиқлол шарофати билан тарихга ҳамда адабий меросимизга ҳам соғлом назар билан қараш кайфияти вужудга келган бир даврда Абдусалом

6. Н а в о и й А. Ҳикматлар. (Нашрга тайёрловчилар: Солиҳ Муталлибов, Эргаш Очилов). – Тошкент: “SHARQ”, 2010. 129- бет.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Абдуқодиров ҳали навоийшунослик илмида тўла ўрганилмаган Навоий ва тасаввуф деб номланган мураккаб мавзу тадқиқига киришади. Мустақилликнинг дастлабки йилларида тасаввуф ҳақида ёзиш анъанага айланган бир давр эди. Аммо истиқлол мағкураси эса тасаввуфга доир янгича мазмундаги мукаммал тадқиқотларни кутмокда эди. Ўша йилларда Абдусалом Абдуқодировнинг «Навоий ва тасаввуф⁷», «Навоий ва нақшбандийлик⁸», деб номланган янгича йўналишдаги мақолалари «Адабий мерос» илмий журналда кетма-кет эълон қилиниди ва таниқли олимларнинг назарига тушган эди.

Сўнг тадқиқотчининг нашр қилинган “Навоий ва тасаввуф” (Хўжанд: “Нури маърифат”, 1994), “Навоий ва нақшбандийлик” (Хўжанд: “Нури маърифат”, 1994) рисолалари ҳамда «Тасаввуф истилоҳларининг қисқача изоҳли лугати» (“Лугати мухтасари тафсирии истилоҳоти тасаввуф”. Хўжанд: Раҳим Ҷалил, 1997, 2002) номли биринчи ва иккинчи лугат китоблари ўша давр илмий ҳаётида катта янгилик сифатида эътироф этилган эди.

А.Абдуқодировнинг илмий кузатишлари тасаввуф таълимоти ва ўзбек – тожик адабий алоқалари йўналиши доирасида бўлиб, Навоий ва мумтоз тожик шоирлари ижоди билан бевосита боғлиқ бўлиб, асосан, анъана ва янгилик ва маҳорат масалаларига эътибор қаратилганлиги билан илмий қиммат касб этади. Олимнинг “Тасаввуф ва Алишер Навоий ижодиёти (*Ваҳдат ул-вужуд проблемаси бўйича*)” мавзусидаги докторлик диссертациясида (Тошкент, 1998) Навоий ижодида тасаввуфнинг ўрни масаласи атрофлича тадқиқ этилган бўлиб, унда Аллоҳ, олам ва одамнинг ягоналиги ифодаланган ваҳдат ул-вужуд (борлиқнинг яхлитлиги) таълимоти ишқ, фақру фано ва комил инсон масалалари билан боғлаб тадқиқ этилган янгича руҳдаги тадқиқотлар сирасига киради.

Профессор Абдусалом Абдуқодиров илмий кузатишларининг асосийқисми Алишер Навоий ҳаёти ва ижодий фаолияти билан бевосита боғлиқ. Унинг «Амир Алишер Навоий» (-Хўжанд: ”Нури маърифат”, 2003; тўлдирилган иккинчи нашр -2013;), «Тасаввуф ва Алишер Навоий ижодиёти» (-Хўжанд: Раҳим Ҷалил, 2005), «Амир Алишер Навоий ва тожик мумтоз шоирлари» (Хўжанд, 2007), « Мавлоно Абдураҳмон Жомий ва Амир Алишер Навоий » (Хўжанд: “Нури маърифат”, 2014), «Тасаввуф , навоийшунослик ва адабий таълим масалалари» (Хўжанд: “Нури маърифат” 2019, 296 с.) каби монографияларини санаб ўтиш мумкин. Олимнинг кузатишларида форс-тожик

7. Абдуқодиров А. Навоий ва тасаввуф // Адабий мерос. – Тошкент, 1991. -№ 3, 36-39 б.

8. Абдуқодиров А. Навоий ва нақшбандийлик // Адабий мерос. -Тошкент, 1991. -№ 4,23-26 б.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

мумтоз шоирларидан: Низомий Ганжавий, Жалолиддин Румий, Амир Хусрав Дехлавий, Ҳофиз Шерозий ва Абдураҳмон Жомий анъаналари Навоий асарлари билан қиёсий – типологик нуқтаи назардан биринчи марта илмий таҳлил қилинган. Айниқса, Мавлоно Абдураҳмон Жомий ва Амир Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди ва уларнинг ўзаро адабий ҳамкорликлари алоҳида режада ёритилган ўзбек ва тожик адабий алоқалари силсиласидаги долзарб тадқиқотлар сирасига киради.

Устоз А.Абдуқодировнинг сўнгги монографиясида эса мумтоз адабиётимиздаги тасаввуф таълимоти унинг Амир Алишер Навоий ижодидаги ўзига хос бадиий ифодаси, айниқса, мутафаккир бобомизнинг етук нақшбандий эканлиги ҳамда навоийшуносликдаги бугунги кундаги муҳим ва долзаб масалалар билан бирга адабий таълим жараёнида уларни ўрганиш билан боғлиқ асосий масалалар ёритилганлиги билан алоҳида илмий қиммат касб этади. Профессор А.Абдуқодировнинг илмий кузатишлари Алишер Навоий асарларида тасаввуфий масалалар тожик мумтоз адабиёти вакилларининг асарлари билан қиёсий нуқтаи назардан тадқиқ этилганлиги билан тасаввуф ҳамда адабий алоқаларга доир мавжуд ишлардан ажralиб туради.

А.Абдуқодиров Алишер Навоий ижодига доир хорижий мамлакатларида амалга оширилаётган ишлар бўйича ҳам ўз муносабатини билдира олиганлиги олимнинг муҳим ютуқлардан бири дейиш мумкин. Жумладан, сўнгги йилларда таникли эронлик адабиётшунос Зебехулло Сафонинг асарлари Тожикистоннинг Душанбе шаҳрида нашр қилинди. Унинг “Таърихи адабиёти Эрон” (“Эрон адабиёти тарихи”) китобида Навоий “Хамса”си ва ундаги достонларни Низомий “Хамса”сидаги достонларга тақлид сифатида яратилган деган фикрларни ҳам баён қиласиди⁹.

А.Абдуқодиров З.Сафонинг бундай хulosалари нотўғри ҳамда асоссиз эканлигини илмий жиҳатдан исботлаб, бу икки улуғ шоирлар асарларини бадиий матнлари асосида бирма-бир қиёсий йўсинда кузатиб, қуйидаги илмий асосга эга бўлган хulosаларини билдирган эди: “Албатта, бу фикрлар (Яъни З.Сафонинг фикрлари – Б.Ф.) илмий асосга эга эмас. Чунки, биринчидан, З.Сафо Низомий ва Навоий “Хамса”сидаги достонлар ҳақида етарлича маълумотга эга эмаслиги сезилади. Буни шундан билиш мумкини, у ҳатто Навоий достонларининг номларини тўғри келтирмайди. Воқеан, “Ҳайрат ул-аброр”ни у “Ҳаёт ул –аброр”, “Лайли ва Мажнун”ни “Мажнун ва Лайли” тарзда ёади...¹⁰.

6. Сафо З. Таърихи адабиёти Эрон. Ҷилди 3. – Душанбе: Сино, 2011, - С. 171.

10. Яна қаранг: Сафо З. Таърихи адабиёти Эрон. Ҷилди 3. – Душанбе: Сино, 2011, - - С. 13.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Шунингдек, З.Сафо Абдураҳмон Жомий, Давлатшоҳ Самарқандий ва Хондамир ва бошқаларнинг Навоийнинг “Хамса”си ҳақида ўз давридаёқ билдирилган фикрларидан хабарсиз эканлиги таъкидланиб, ҳар икки шоирнинг асарларини бадиий матнлар асосида қиёсланиб, Навоийни оригинал шоир эканлигини аниқ далиллар асосида исботлаб берилганки, бундай ишончли, илмий асосга эга хulosалар Алишер Навоий меросини жаҳон миқёсида мукаммал ҳолда ўрганишга ва уни янада теранроқанглашга яқиндан ёрдам бериши, шубҳасиз.

Хуллас, истиқлолдан сўнг ўзининг кўп асрлик тарихига эга бўлган ўзбек ва тожик адабий алоқалар ҳам янги ривожланиш босқичи сари дадил қадамлар қўйилди. Бу қадимул айёмдан “қуда-кудағай” (Фафур Гулом) бўлиб келаётган ўзбек ва тожик халқларининг адабий алоқалари нурли истиқболидан шаҳодат беради. Профессор Абдусалом Абдуқодировнинг бу борада амалга оширилган илмий кузатишлари, таржима ҳамда табдиллари, тасаввуф ва бадиий ижодга доир назарий қарашлари ҳали кўп йиллар давомида ўз илмий қиммати ҳамда тарбиявий аҳамиятини сақлаб қолишига ишончимизкомил.

Мустақиллик йилларида Хўжанд илми мухитида Алишер Навоий меросини янгича нуқтаи назардан тадқиқ этишга доир амалга оширилган ишлар қаторидан Мавлонберди Суновнинг Ҳофиз Шерозий ва Алишер Навоий, Олимжон Абдуллоевнинг Амир Хусрав Дехлавий ва Амир Алишер Навоий, Феруза Қаюмованинг Фаридиддин Аттор ва Алишер Навоий мавзулари бўйича амалга оширган тадқиқотларини кўрсатиш мақсадга мувофиқдир. Уларнинг ҳар бир ҳақида тўхталиб, илмий хulosалари билан таништириш навбатдаги вазифалардан ҳисобланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

- Навои А. Возлюбленный сердец. Сводный текст подготовил Кононов А.Н., Из-во АН СССР, Москва, Ленинград, 1948.
- Навоий А. МАТ (Муқаммал асарлар тўплами). 20 жилдлик, 14- жилд. – Тошкент: Фан, 1998.
- Навоий А. МАТ, 20 жилдлик, 8-жилд. –Тошкент: Фан, 1991.
- Зеҳни Т. Санъати сухан. – Душанбе: “Ирфон”, 1967.
- Навоий А. Маҳбуб ул – қулуб. Ҳозирги ўзбек тилига табдил, (Изоҳ ва шарҳлар билан нашрга тайёрловчилар: А.Тилавов, И.Сайдуллоев)- Тошкент: “Sano—standart”, 2018.
- Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. —Тошкент: Ўқитувчи, 2005.
- Шарқ мумтоз поэтикаси манбалари. Биринчи китоб, (Х. Болтабоев талқинида). – Тошкент: ”ЎМЭ” Давлат илмий нашриёти, 2008.
- Жумахўжа Н. Адабий тилимиз асосчиси// Навоийга армуғон. 4-китоб. - Тошкент: Фан, 2004.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

9. Фарҳанги забони тоҷики, Ибрат аз ду чилд. –Москва: “Советская энциклопедия”, 1969.
10. Комилов Н. Тасаввуф. - Тошкент: “МОVAROUNNAHR”, 2009.
11. Олимов С. Нақшбанд ва Навоий. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1996.
12. Абдуқодиров А. “Сабъаи сайёр”: адабий анъана ва янгиликлар // Ӯзбек тили ва адабиёти, 2017, 2-сон, 19-20-бетлар.
13. Абдуқодиров А. “Ҳайрат ул – аброр”: адабий анъана ва бадиий маҳорат // Ӯзбек тили ва адабиёти, 2016, 1-сон, 12-13-бетлар.
14. Абдуқодиров А. Тасаввуф ва Алишер Навоий ижодиёти (вахдат ул-вужуд муаммоси). – Ҳўжанд: Раҳим Ҷалил, 2005. – 98 бет.
15. Сафо З. Таърихи адабиёти Эрон. Ҷилди 3. – Душанбе: Сино, 2011, -С. 171
16. Абдуқодиров А.Тасаввуф, навоийшунослик ва адабийтаълиммасалалари. Монография.– Ҳўжанд: “Нури маърифат”, 2019, 296 – бет.
17. Абдуқодиров А. Амир Алишер Навоий (Ҳаёти ва ижоди)Рисола. Қайта ишланган ва тўлдирилган тўртинчи нашри. -Тошкент:“BAYOZ”,2022, 228-бет.
18. Абдуқодиров А. Навоий ва тасаввуф. - Ҳўжанд: “Нури маърифат”, 1994, - 102-б.
19. Абдуқодиров А. Навоий ва нақшбандийлик. -- Ҳўжанд: “Нури маърифат”, 1994, -120-б.
20. Абдуқодиров А. Мавлоно Абдураҳмон Жомий ва Амир Алишер Навоий. Монография.– Ҳўжанд: “Нури маърифат”, 2014. – 208 бет.

ВЛИЯНИЕ ФИЛОСОФСКИХ МЫСЛЕЙ МАХМУДА ЗАМАХШАРИ НА ОБЩЕСТВЕННЫХ ВЗГЛЯДЯХ АЛИШЕРА НАВОИ

Фирдавс Хайтов,
кандидат философских наук,
доцент, заведующий кафедрой
онтологии и теории познания,
Таджикского национального
университета

Аннотация. При выборе темы для своей книги Алишер Навои плодотворно использовал произведения Замахшари и, особенно, его «Атвак уз-захаб». На подтверждение этого можно привести несколько примеров из «Атвак уз-захаб». Но если Замахшари в «Атвак уз-захаб» указывал только на аяты и хадисы, только ссылался на стихи известных поэтов и устное народное творчество, то Алишер Навои в «Махбуб ул-кулуб» уже дает их точное воспроизведение, передает содержание иных в стихотворной форме, а некоторые всесторонне объясняет, делает к ним примечания и комментарии.

В общем, Навои в своей книге «Махбуб ул-кулуб» творчески использовал материал из «Атвак аз-захаба», его примечания и комментарии, «Макамат», «Навабиг ул-калим», и тафсир «ал-Кашшафа» Замахшари.

Ключевые слова: Махмуд Замахшари, Алишер Навои, «Атвак уз-захаб», «Махбуб ул-кулуб» «Возлюбленный сердец», влияние, философские мысли.

Abstract. When choosing a topic for his book, Alisher Navoi fruitfully used the works of Zamakhshari and, especially, his «Atvak uz-zahab». Several examples from «Atvak uz-zahab» can be cited to confirm this. But if Zamakhshari in «Atvak uz-zahab» pointed only to verses and hadiths, only referred to poems of famous poets and oral folk art, then Alisher Navoi in «Mahbub ul-kulub» already gives their exact reproduction, conveys the content of others in poetic form, and explains some in detail, making notes and comments on them.

In general, Navoi in his book «Mahbub ul-Kulub» creatively used material from «Atvak az-Dhahab», its notes and comments, «Maqamat», «Nawabig ul-Kalim», and the tafsir of «al-Kashshafa» by Zamakhshari.

Key words: Mahmud Zamakhshari, Alisher Navoi, «Atvak uz-zahab», «Mahbub ul-kulub» «Beloved of hearts», influence, philosophical thoughts.

Annotatsiya. Alisher Navoiy asarlariga mavzu tanlashda Zamakhshariy ijodidan, ayniqsa, «Atvak uz-zahab»idan unumli foydalangan. Buni tasdiqlash uchun «Atvak uz-zahab»dan bir qancha misollar keltirish mumkin. Ammo Zamakhshariy «Atvak uz-zahab»da faqat bayt va hadislarga ishora qilgan bo‘lsa, faqat mashhur shoirlar g‘azallari va xalq og‘zaki ijodiga ishora qilgan bo‘lsa, Alisher Navoiy «Mahbub ul-qulub»da allaqachon ularning aniq takrorini bergen, boshqalarning mazmunini yetkazgan. she’riy shaklda va ba’zilarini batafsil tushuntirib, ularga eslatma va izohlar beradi.

Umuman, Navoiy «Mahbub ul-kulub» asarida «Atvak az-zahab»dan materiallar, uning qayd va sharhlari, «Maqomat», «Navobig ul-kalim», «al-Kashshafo» tafsiridan ijodiy foydalangan. Zamakhshari.

Tayanch iboralar: Mahmud Zamakhshariy, Alisher Navoiy, «Atvak uz-zahab», «Mahbub ul-kulub» «Qalblarning mahbubi», ta’sir, falsafiy fikrlar.

Произведение «Атвак уз-захаб» создано в начале XII в., в эпоху зрелого средневековья, в период бурного рассвета арабо-мусульманской культуры,

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Восприняв постижения более древних культур (греческой, индийской, иранской) она стремительно рванулась вперед, одарив человечество достижениями мирового значения, вошедшими навсегда в общую сокровищницу мира.

Махмуд Замахшари - сын своего времени, энциклопедист-просветитель, который вместе с другими выдающимися деятелями - Бируни, Навои, Шахристани и многими другими - творил культуру нации, больше того - эпохи. Невольно и осознанно он стал носителем и выразителем той философской, нравственной и научной нормы, которая была наиболее характерной для эпохи позднего арабского средневековья

Вся философия жизни Замахшари – оптимистична жизнеутверждающе. Он стремился пробудить в каждом человеке веру в свои силы, в возможность творить активное добро, совершенствовать свою жизнь. Ученый считал человека венцом создания. Человек должен познать мир природы использовать ее богатства. Все ее чудеса, вся ее красота - принадлежит человеку. Все создано для него.

Замахшари призывает богатых помогать бедным. Надо быть щедрым и благородным, учит он. Чтобы прослыть хорошим человеком, надо иметь хороших друзей, быть скромным, много трудиться. Ужасный порок человека – лень. Деятельность, труд облагораживают жизнь. Только трудясь, создавая необходимые ценности, человек может узнать радость славы и чести.

Важной стороной философских взглядов является его непоколебимое убеждение, что между человеком и внешней средой, миром, его окружающими, имеется нерасторжимая связь. Он считает человека частью природы и признает его зависимость от нее, непосредственную связь с ним. Так, как во 2-й макале он, обращаясь к человеку, говорит: - «Проницательный, осторожный, предусмотрительно зоркий человек уснет и упокоится только тогда, когда его бдительная память извлечет из незаметного, и привлечет назидание из далекого прошлого. И когда ты смотришь на Большую медведицу, записывай свое назидание, если же ты увидишь покойников, то призови свои следы и знай, что награды, которые ты получаешь завтра предназначены для похорон» [3, 13]. Ученый как бы говорит: помни всегда о природе, бери с нее пример, укрепляй свой дух! - Порадуй свои глаза красотой этих звезд. Посмотри кругом на все эти чудеса, размышляя о силе Определяющего ... [3, 14].

Замахшари презирает пустозвонов - предсказателей, астрологов, знахарей: - «... Не слушай речи лжефилософа, потому что он не жалея сил совершает глупости, переходит границы дозволенного и не углубляются. Во истину его репутация от несовершенства его изречений, он их повсюду разбрасывает.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Предсказатель, выдающий себя за звездочета. Он считает себя высокообразованным, но среди рабов божьих он завирающийся и от огня господнего будет мучающимся. Он считает себя хитроумным и проницательным, а жертвенный козел умнее его» [3, 23].

Как было сказано, Замахшари оставался му’тазилитом и в своих сочинениях, в том числе в «Атвак уз-захаб». Он равнодушно относился к некоторым учениям ислама. Но общая его философская концепция идеалистична, когда он пишет о вине человека, он утверждает, что абсолютной воли у человека нет, т.к. частичная доля его воли в подчинении Аллаха. Поэтому человек за добрые деяния получит вознаграждение, а за дурные – наказания. Уже упоминалось, что Замахшари отрицает возможность развития у человека характера: «он неотделим от своего характера; его свойства заложены отроду» [3, 165].

Ученого толкователя Корана Махмуда Замахшари имеется выдающийся последователь. Это Алишер Навои талантливый поэт, замечательный ученый и выдающейся культурный деятель, он же мыслитель и исследователь поэтики. Его наследство - более 30 научных и художественных произведений. Особенной популярностью пользовалась его книга о воспитании – «Махбуб ул-кулуб» («Возлюбленный сердец»). Это последнее произведение узбекского классика. Закончено оно им в 1500-1 г. В нем ярко выражено дидактическое направление. В сущности - это огромное жизненное полотно. Автор с поразительным вниманием и остротой всматривается в повседневную жизнь всех социальных слоев общества своего времени и дает **ей нелицеприятную оценку** с точки зрения своих жизненных позиций и приобретенного **громадного опыта** [3, 165]. Сам ученый так оценивает свой труд: «**Пробуждение бедных и богатых. Предупреждение им, как избежать взаимной ненависти и несправедливости.** Познакомиться с характерами этой книги считав необходимым. Отстраниться от бесед с нею - недостойно людей.... Пусть мой **опыт** послужит им» [2, 78].

Книгу «Возлюбленный сердец» Навои разбил **на три части**. Первая часть, состоящая из сорока глав (**фасл**), **яркими красками** рисует галерею типичных представителей современного автору общества, которое даны контрастно: справедливый и мудрый султан и султан-тиран и невежда, мудрый везир и бесчестные царедворцы, муфтий и кадии, шейхи, мударрис и имам, муэззин и хафиз, музыкант и певец, законовед и астроном, купец и покупатель, крестьянин и ремесленник, птицелов и охотник, и, конечно, дервиш в т.п..

Вторая часть, состоит из десяти разделов (**баб**) и посвящается описанию дурных и хороших, порицаемых и похвальных **качеств человека**.

Третья часть содержит афоризмы и пословицы, рассказа, басни, макалы и мудрые слова о воспитании и наставлении. Ии подбор и расположение всего материала, и его идеиное озверение - убедительно подтверждает огромное воздействие книги Замахшари «Атвак уз-захаб» на произведение Алишера Навои «Возлюбленный сердце», на нерасторжимую связь между этими двумя книгами.

Творчество великого мыслителя Алишера Навои является неиссякаемым источником народной мудрости, бесценным литературным кладом. В ней убедительно и конкретно раскрыты различные философские мысли и идеи сильным, многообразным художественным языком, в котором используется вся сложная гамма стилистических приемов: садж, таджнис, тарсе', тибак, ташбих, истиара, киная, ийхам и муамма. «Его произведения, и особенно «Возлюбленный сердце», являются лучшими образцами узбекской прозы».

Несколько глав книги «Возлюбленный сердце» целиком посвящены пропаганде образования, культуры, науки, искусства и литературы. Поэт высказывает свое почтительное восхищение как великими деятелями просвещения, вдохновенными деятелями искусства, так в скромными учителями. Он обращается с призывом беречь этих людей, постоянно оказывать им уважение и посильную помощь.

Но и по отношению ко всем деятелям культуры и науки Алишер Навои также выставляет свои требования: выше всего должны они ставить свой долг перед людьми, обществом. Они должны высоко нести свое звание, жить не ради карьеры и богатства. Не выполняющие свой долг учёные и другие деятели культуру – достойны презрения.

На его рассуждения о долге учёных, о высоких нормах их жизни, которые они должны перед собой ставить, чувствуется влияние положений «Атвак уз-захаб» Замахшари.

Сравнивая произведения Махмуда Замахшари и Алишера Навои можно прийти к следующим выводам:

При выборе темы для своей книги Алишер Навои плодотворно использовал произведения Замахшари и, особенно, его «Атвак уз-захаб». На подтверждение этого можно привести несколько примеров из «Атвак уз-захаб». Но если Замахшари в «Атвак уз-захаб» указывал только на аяты и хадисы, только ссылался на стихи известных поэтов и устное народное творчество, то Алишер Навои в «Махбуб ул-кулуб» уже дает их точное воспроизведение, передает содержание иных в стихотворной форме, а некоторые всесторонне объясняет, делает к ним примечания и комментарии.

В общем, Навои в своей книге «Махбуб ул-кулуб» творчески использовал

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

материал из «Атвак уз-захаба», его примечания и комментарии, «Макамат», «Навабиг ул-калим», тафсир «ал-Кашшад» и «ал-Фаик фи гариф ал-хадиса» Замахшари.

Это мнение подтверждается указаниями самого Алишера Навои. В послесловии к своей книге «Махбуб ул-кулуб», объясняя историю ее написания, он пишет:

بو نامعه کیم لسانیم اولدی فائل
تاریخ چو خوش لعطیدین الذی حاصل
کلکیم تیلی هر نوع ایل اینیکه ناقل
هو کیم او فوسه الهی اولعی خوش

Эта книга развязала мой язык,
Мое перо стало рассказчиком («накил») всех дел народа.
Создавалось произведение с хорошего («хуш») изречения,
Кто прочтет, пусть будет веселым.

Во второй строке первого двустишия слово «накил» имеет смысловое значение (носить вещь с одного места на другое), дано значение «рассказчика, переписчика и переводчика».

Кроме того на стр. 212 «Махбуб ул-кулуба» Навои восхваляет Махмуда Замахшари и его «ал-Кашшaf» используя для этого различные аллегории:

«...Он восхваляет низких, некрасивых, говорит, что он прекрасный Юсуф. Плохие голоса считает певучим голосом Юсуфа Андижани. Несуразные двустишия считает лучше, чем искусственные касыды поэта Салмана. Бессмысленную болтовню считает словами великого ученого Махмуда Замахшари и думает, что она выше его книги «ал-Кашшраф».

В своем толковом словаре «Сабъату абхур» («Семь морей») Алишер Навои использовал материал из книги тафсира «ал-Кашшад» и из «Гараиб ал-хадиса».

В ряде своих двустиший он признает Махмуда Замахшари своим учителем и с уважением отзыается о нем. В книге «Сабъай Сейера», посвященной поэту Абдурахману Джами имеется стихи, которые также свидетельствуют о том, что Навои творчески использовал произведения Замахшари.

**Арабиятда дарс анинг вирди,
Ибни Хочиб камина шогирди.
Ибни Хочиб демайки, Жоруллох,
Онча тафсир ишинда йук огох.**

Перевод:

*Он всегда учил арабскому языку,
В изучении арабского языка я и Ибн Хаджиб являемся его учениками.
Не говори об Ибн Хаджибе! Нет, кроме Джараллаха,*

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Который бы так прекрасно составил тафсир.

Эти двустишия подтверждают мнение Навои о том, что еще не было таких литературоведов, писателей, комментаторов, которые опередили бы Замахшари.

При сравнении произведений Замахшари «Атвак уз-захаб» с «Махбуб ул-кулуб» Навои выясняется, что последний использовал содержание «Атвак уз-захаб» также и при выборе темы для своей книги.

Возьмем 78 макалу «Атвак уз-захаб»: «Вы стали знатоками науки о законах шариата (богословии), стали владельцами жизненных благ и наслаждались миром. Поэтому от вас ушло благочестие и путь стал далеким. Горе тому, кто узнает вашу дорогу и ваш путь, пусть стороной обходит ваш искусный обман и набожность».

А в 14 фасле «Махбуб ал-кулуб» о мударрисах Навои пишет: «Нужен такой мударрис, который не стремится к карьере, не становится высокомерным от своего знания, не солит реку знания зазнайством, не ставит себя на показ и не поднимает вокруг себя шума. Он не должен быть злобен и не должен сидеть на веранде медресе ради показа с длинной чалмой на голове... Пусть не совершают то, чего нельзя делать. Пусть лучше учит, что надо вершить только то, что положено по закону и обычаю. Тот и такой человек станет мударрисом, а покровитель, и беседа такого человека все люди покорются...». Т.е., основные выводы и моральная основа 78-ой макалы вступают с жесткой критикой ханджей - богословов, строящих карьеру на формальном знании законов Корана.

Сравним теперь 53 макалу «Атвак уз-захаб» с 15 фаслом книги Навои – «Поверить знахарю - зло, которое для тебя вреднее твоей болезни. Доверие к нему удаляет тебя от мечты о скорейшей выздоровлении...[4, 186].

Не преклоняйся перед знахарими (табибами) Юханно и Батайшу'. Они торговцы лекарствами из своего мешка. В большинстве случаев их способы лечения вредны для тебя, их лекарства тебя ранят. Сумей отличить от них знающих врачей. Большинство табибов рабы своего невежества и служат другому богу».

А вот рассуждения Навои о врачах в его книге «Махбуб ул-кулуб» в 15-й фасле: «Табиб должен уважать свою профессию: для больных нужны милосердие и сочувствие. Врач должен быть ласковым и преданным слугой народа. Он должен быть общительным и с прекрасным характером. Если искусный врач милосерден - он как Иса (р): ведь Иса молитвой оживляет человека. Все силы души своей направляет он на то, чтобы воспротивиться выходу души и лечить ее. Такой врач больным любим

душой, а его слово лечит душу. Дыхание его – лекарство, а приход его - лечение, образ его - спаситель Хизр, а его шербет - живая вода (вода жизни).

Если он знает свое дело, но у него плохой характер, беспечный и грубый, он лечат больного, но не его душу, больше того, он плохо действует на характер больного. А неграмотные врачи воспитывают бессердечных учеников: один совершает беззаконие клином, а другое - ядом. Не ошибусь, если скажу, что ученик - мучение для своего учителя, учитель виновник убийства, а ученик невиновен, пусть никакой преступник не будет гнуснее его, и честные человек не будет для него помощником. Двусмыслие из «Махбуб ул-кулуб».

حاذى طبیب خوشکوی تن رنجیعه شفادور
 العاص و تند بدخوی ایل جانیعه بلا دور

Вежливый искусный врач для больных тел является исцелением.

Безграмотный врач с плохим характером для народа является бедствием [1, 137].

Проводим параллели далее. В семьдесят пятой макале «Атвак уз-захаб» Замахшари:

«Сильное оружие у того человека, который его не поднимает, а говорит «брось меня». Многие слова должны говорить человеку также: «покинь меня». Ведь те предметы, которых не режут ножи, копье, режет слово...»

В комментарии семьдесят пятой макале «Атвак уз-захаб» приведен следующий бейт:

جراحات السنان لها التتمام
و لا يلتام ما جرح اللسان

«Раны от копий заживают,
Однако не заживают раны, «нанесенные языком».

Этот же бейт точно переведен в «Махбуб ул-кулуб»:

كوانکا هیچ نیمه مرهم یرین توتماس
کو نکولد تیل سنانی جراحات یوتمامس

«Не заживают раны, нанесенные языком,

И никакое целебное средство не лечит их.

«Сердцам нанесенная рана языком исцелится вежливыми словами».

Мысли, заложенные в произведениях Джаруллаха Замахшари, всегда нравственны, гуманны. Они является как бы неоспоримыми в нравственном плане документами для ученых всех отраслей знания. Обычно, если приходится подтверждать мнение, взгляды на какого-либо ученого на какой -либо предмет, явление, - приводят обязательный пример из произведений Замахшари.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Литература:

1. Алишер Навоий, Асарлар, 13 том, «Махбуб ал-кулуб», нашрга тайёрловчи Порсо Шамсиев. Тошкент, 1966. - 212 с.
2. Алишер Навоий, Хамса, Нашрга тайёрловчи Порсо Шамсиев, УзССР фанлар академияси нашриёти. Тошкент, 1960. - 471 с.
3. Замахшари, Махмуд Ибн Умар. Атвоку-з-захаб фил мава‘изи ва-л-хутаби. - Каир: Мактабату-л-сақофату-д-диния, 1309. - 220 с.
4. Мамадов, X. Лексико-стилистические особенности художественной прозы Алишера Навои (канд. диссер). -Ташкент, 1969. - 173 с.
5. Наваи, Алишер. Махбуб ул-кулуб. (Возлюбленный сердец). - Тегеран, 2016. -433 с.
6. Окилов, Махмуджон. «Атвак-уз-захаб» Замахшари, (Литературные исследования, перевод и его комментарии): монография / М. Окилов. -Худжанд: Нури маърифат, 2012. – 157 с.
7. Окилов М. «Атвак-уз-захаб» Замахшари, (научное исследование, перевод на узбекский язык и его толкование) – Худжанд: Меърадж, 2012.-223 с.

ҒАЗАЛНАВИСЛИК АНЬАНАСИ ВА НАВОИЙ МАҲОРАТИ

Олимжон Абдуллоев,
филология фанлари номзоди, доцент
“Академик Бобоҷон Ғафуров номидаги
Хӯжанд давлат университети” ДТМ

Аннотация. Мақолада газалнавислик анъанаси ва Алишер Навоининг газалнависликдаги маҳорати кўрсатиб берилган ҳамда ўзбек адабиётининг асосчиси Алишер Навоининг ўзбек газалнавислигини ҳам сон, ҳам сифат жиҳатидан ривожлантирганлиги, унинг ўзбек ва тожик тилларида уч мингдан ортиқ газал яратганлиги ҳақида маълумот берилган. Шу билан биргаликда, Навоининг газалнинг турли шаклларидан фаол фойдаланганлиги, натижасида шоир ижоди ўзбек газалнавислигининг кейинги тараққиёти учун кучли туртки берганлиги айтиб ўтилган.

Маълумки, Навоининг сермаҳсул ва етук газалнавис бўлиб шаклланишида буюк тожик газалнавислари ижоди муҳим манба бўлган.

Мақолада шу ҳақда ҳам маълумот берилган. Унинг Амир Ҳусрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий ва Абдураҳмон Жомийни устоз сифатида алоҳида тилга олганлиги айтилиб, Навоий шеъридан парча келтирилган.

Мақолада Амир Ҳусрав Деҳлавийнинг “Бингарам” радифли газали ва Навоининг шу газалга татаббуъ тарзида ёзилган “Бингарам” радифли газали таҳлил қилиниб, Амир Ҳусрав Деҳлавий ва Алишер Навоий маҳоратлари ёритилган. Якуний фикрлар мақоланинг “Хулоса” қисмida ўз ифодасини топган.

Калит сўзлар: Ҳусрав Деҳлавий, Алишер Навоий, газал, татаббуъ, маҳорат, анъана, шоир, шакл.

Аннотация. Данная статья посвящена традициям написания газелей и мастерству Алишера Навои. Сообщается, что основоположник узбекской литературы Алишер Навои развел узбекскую газельную письменность как количественно, так и качественно, кроме того создал более трех тысяч газелей на узбекском и таджикском языках. Наряду с этим было отмечено, что Навои активно использовал различные формы газели, в результате чего творчество поэта дало мощный толчок дальнейшему развитию узбекской газели.

Известно, что творчество великих таджикских газелистов является важным источником в становлении плодовитого и зрелого газелиста Навои.

В статье также представлена информация об этом. Упоминается, что в качестве учителей он выделил Амира Ҳусрова Деҳлави, Ҳафиза Шерази и Абдураҳмана Джами, а также цитируется фрагмент стихотворения Навои.

В статье анализируется газель «Бингарам» Амира Ҳусрова Деҳлави и газель Навои «Бингарам», написанные в стиле этой газели, а также освещается мастерство Амира Ҳусрова Деҳлави и Алишера Навои. Заключительные мысли изложены в части «Заключение» статьи.

Ключевые слова: Ҳусрав Деҳлави, Алишер Навои, газель, татаббуъ, мастерство, традиция, поэт, форма.

Annotation. This article is devoted to the traditions of writing gazelles and Alisher Navoi’s skills. The given article is devoted to the traditions of writing gazelles and the skill of Alisher Navoi. It is reported that the founder of Uzbek literature, Alisher Navoi, developed the Uzbek ghazal script both quantitatively and qualitatively, in addition, he created more than three thousand ghazals in Uzbek and Tajik languages. Along with this, it was noted that Navoi actively used various forms of gazelle, as a result of which the poet’s work gave a powerful impetus to the further development of the Uzbek gazelle.

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

It is known that the work of the great Tajik gazelists is an important source in the formation of a prolific and mature gazelist in Navoi. The article also provides information about this. It is mentioned that he singled out Amir Khusrav Dehlavi, Hafiz Sherazi and Abdurrahman Jami as teachers, and a fragment of Navoi's poem is also quoted.

The article analyzes the gazelle "Bingaram" by Amir Khusrav Dehlavi and the gazelle Navoi "Bingaram", written in the style of this gazelle, and also highlights the skill of Amir Khusrav Dehlavi and Alisher Navoi.

The final thoughts are set out in the "Conclusion" part of the article.

Keywords: Khusrav Dehlavi, Alisher Navoi, ghazal, tatabbu, skill, tradition, poet, form

Кириш

Алишер Навоий ўзбек ғазалнавислиги тараққиётига улкан хисса қўшган ижодкордир. Навоий ғазалнависликни ҳам сон, ҳам сифат жиҳатидан ривожлантириди. Улуғ шоир ўзбек ва тожик тилларида уч мингдан ортиқ ғазал яратди. Ўзбек ғазалнавислигига мустақил байтлардан тузилган ғазал шаклини, шунингдек, байтлари мазмунан ўзаро зич боғланган якпора ғазал, кичик бир ҳаётий лавҳа тасвирланган воқеабанд ғазал, муайян манзара ёки лирик кечинма байтларда тадрижий ёритилган мусалсал ғазал шаклларини фаол қўллади. Навоийнинг ғазалнавислик маҳорати билан боғланган бу ранг-баранглик ва сифат ўзгаришлари ўзбек ғазалчилигининг кейинги даврлардаги ривожи учун ҳам кучли туртки берди.

Асосий қисм

Навоий ўзбек ғазалчилиги тараққиётига катта таъсир кўрсатган. Навоийнинг сермаҳсул ва етук ғазалнавис бўлиб шаклланишида буюк тожик ғазалнавислари ижоди муҳим манба бўлганини алоҳида таъкидлаш лозим бўлади. Навоийнинг ўзи ҳам «Муҳокамат-ул-луғатайн», «Маҳбуб-ул-қулуб», «Мажолис-ун-нафоис» ва бошқа асарларида буюк форс-тожик шоирлари ижоди унинг учун ўқиш ва ўрганиш мактаби бўлганини мамнуният билан қайд этади.

Алишер Навоий лирик маҳоратини камолга етказишида, айниқса, буюк форс-тожик ғазалнавислари ижодини чуқур ўрганган. Навоий ҳатто қайси форс-тожик ғазалнависларининг маҳорат мактабларида ўрганганлигини ва ўз ғазалларида кимларнинг таъсири сезилишини ҳам очиқ айтган. Улуғ шоир форс-тожик шеъриятининг уч буюк шоири Амир Хусрав Дехлавий, Хофиз Шерозий ва Абдураҳмон Жомийни алоҳида тилга олиб, уларнинг ғазалнависликда тенгсиз эканликларини маҳсус таъкидлар экан, ўзини бу буюкларнинг шогирди сифатида ғазалнависликда уларга эргашганлигини қайд этади:

Ғазалда уч киши тавридур ул навъ

Ким, андин яхши йўқ назм эҳтимоли.

Бири мўъжиз баёнлиғ соҳири ҳинд

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Ки, ишқ аҳлини ўртар сўзу ҳоли.
Бири Исо нафаслик ринди Шероз,
Фано дайрида маству лоуболи.
Бири қудсий асарлик орифи Жом
Ки, жоми Жамдуур синган сафоли.
Навоий назмиға боқсанг, эмастур
Бу учнинг ҳолидин ҳар байти ҳоли.
Ҳамоно кўзгудурким, акс солмиш,
Анга уч шўх маҳвашнинг жамоли.¹

Қитъанинг иккинчи байтидаги «соҳири ҳинд» Амир Хусрав Дехлавийдир. Учинчи байтдаги «ринди Шероз» Ҳофиз Шерозий бўлса, тўртинчи байтдаги «орифи Жом» Абдураҳмон Жомийдир. Навоий уларнинг ғазалнависликдаги етукликларини ва ғазаллари бадиий юксаклигини таъкидлар экан, етук ғазалнавис сифатидаги ўзларига хос жиҳатларни ҳам кўрсатиб беради. Чунончи, Амир Хусрав ғазалларида баён мўъжизали бўлиб, ундаги тасвиirlар ўқувчини сеҳрлаб қўяди. Унинг ғазалларида ишқ тасвири шу қадар таъсирили бериладики, уни ўқиганлар ошиқ бўлмай қолмайди. Ошиқлар ўқиганда эса уларда куйиш ва ўртаниш ғоятда кучайиб, ўзларини унутадилар ва беҳол бўлиб қоладилар.

Ҳофиз Шерозий ғазаллари Исо масиҳ нафаси каби жон бағишловчилик хусусиятига эга. Улуғ шоир ғазаллари қаҳрамони эса фоний дунёда ўзлигидан воз кечиб, ҳақиқий ишқдан маст ва хотиржамликка етган образдир. Зоро, бу жиҳат Ҳофизнинг ўз сиймосида ҳам акс этади.

Абдураҳмон Жомий ғазалларида эса пок ирфоний тасвиirlар жўш уради. Улуғ шоирнинг синган сафол сингари хоксорликка йўғрилган сиймоси ва қалбида бутун оламни кўрсата оловчи Жамшид жомига хос қудрат мужассамланган. Навоий қитъадаги уч байтда бу буюк шоирлар ғазалиёти ва сиймосидаги муҳим нуқталарни қисқа изоҳлагач, охирги икки байтда шеъриятига уларнинг таъсири этгани бутун ижодида кўзгудагидек намоён бўлиб туришини таъкидлайди.

Адабиётшунослар А.Шомуҳамедовнинг номзодлик рисоласида Абдураҳмон Жомий², М.Суюновнинг монографиясида Ҳофиз Шерозий³

¹ Навоий А. Муқаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т.6. – Тошкент: Фан, 1990, 516-б.

² Шамухамедов А.Ш. Традиция татаббуъ в творчестве Алишера Навои (На примере татаббуат Фани на газели Джами): Дисс. канд. филол. наук. – Ташкент, 1981. – 165 с.

³ Суюнов М. Ҳофиз Шерозий ва Алишер Навоий (анъана, янгилик ва маҳорат масалалари). – Хўжанд: Раҳим Жалил, 2004. – 56 с.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

ғазалларининг Алишер Навоий ғазалнавислигига таъсири анъана, янгилик ва маҳорат масалалари таҳлили асосида кўрсатиб берилган.

Ўрни келганда айтиш лозимки, форс-тожик адабиётида энг кўп лирик шеърлар девонини тузган Амир Хусрав Дехлавий бўлса, ўзбек адабиётида эса Алишер Навоий энг кўп девон тузган шоир ҳисобланади. Амир Хусрав девонлари «Тухфат-ус-сиғар», «Васат-ул-ҳаёт», «Ғуррат-ул-камол», «Бақияи нақия» ва «Ниҳоят-ул-камол»дир. Алишер Навоийнинг девонлари эса «Илк девон», «Бадоев-ул-бидоя», «Наводир-ун-ниҳоя»», «Хазойин-ул-маоний» (у тўрт девондан иборат) ва «Девони Фоний»дир. Бу девонларда турли лирик жанрлардан тузилган шеърлар жамланган бўлса-да, уларнинг катта қисмини ғазаллар ташкил этади.

Амир Хусрав девонларининг ҳаммаси фақат форс-тожик тилидаги шеърлардан иборат бўлса, Алишер Навоий эса ўзбек тилидаги шеърларини алоҳида девонларда, форс-тожик тилидаги шеърларини эса алоҳида девонда жамлаган. Навоийнинг тожик тилидаги шеърларидан тузилган девони «Девони Фоний» деб номланади. «Девони Фоний»даги шеърларни Навоий Фоний тахаллуси билан ёзган бўлиб, унинг катта қисмини татаббуъ, ихтиро ва муҳтараъ ғазаллар ташкил этади. «Девони Фоний»да 553 та ғазал мавжуд ва уларнинг 73 дан ортиғи Амир Хусрав ғазалларига татаббуъдир. Навоийнинг ўзбекча девонларида ҳам Амир Хусрав ғазалларига боғланган татаббуълар қўп ва уларнинг ҳаммасида улуғ тожик шоири анъаналари маҳорат билан давом эттирилган.

Навоий-Фонийнинг «Девони Фоний»даги татаббуъ ғазалларининг ҳаммасига сарлавҳа қўйилган бўлиб, уларда ғазал кимнинг ғазалига татаббуъ эканлиги кўрсатилган. Шу тарзда Амир Хусрав ғазалларига боғланган татаббуълар ҳам «Татаббуъи Мир», «Татаббуъи Мир Хусрав», «Дар таври Мир» сарлавҳалари остида берилган. Бундан ташқари, Алишер Навоий бошқа шоирлар услубида ҳам Амир Хусрав ғазалларига татаббуълар боғлаган бўлиб, уларга «Татаббуъи Амир Хусрав дар таври Хоча Ҳофиз», «Татаббуъи Мир дар таври Хоча» сингари сарлавҳалар қўйилган. Бундай сарлавҳалардаги «Хоча Ҳофиз», «Хоча» номлари Ҳофиз Шерозийни билдирса, «тавр» сўзи эса шоир услубини англатиб келган.

Услуб ижодкорларни бир-биридан фарқлантирувчи тасвир усулидир. Ижодкорлар ўзларига хос тасвир йўлларидан фойдаланишлари туфайли бир-бирларидан фарқ қиласидилар. Ўз услубига эга бўлмаган ижодкорнинг бадиий маҳорати етук бўлмайди. Шу сабабли ҳар бир ижодкор адабиёт майдонига қадам қўяр экан, ўз услубига эга бўлишга интилади. Мумтоз шоирларнинг аксарияти ўз услубига эга ижодкорлар эди. Навоий татаббуънавислик билан

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

шуғулланар экан, буюк салафлари услубларини ҳам чуқур эгаллашга интилган ва бунга тўла эришган. Буни Навоийнинг Амир Хусрав, Ҳофиз Шерозий, Абдураҳмон Жомий каби етук шоирлар ғазалларига татаббуъ боғлашдан ташқари, улар ва бошқа шоирлар услубларида ҳам ғазаллар яратганлигига яққол кўриш мумкин.

Қайд этиш лозимки, Алишер Навоий ўз татаббуъларида буюк салафлари анъаналарини давом эттирас экан, уларга ҳамиша ижодийлик билан ёндашади. Шу сабабли Навоий татаббуълари оддий тақлид ёки пассив издошлик намуналари бўлмай, уларни улуғ шоир ўзининг салафлари билан беллашиб ёзганлиги ҳам яққол сезилиб туради. Зоро, уларда Навоий ўз бадиий маҳоратини намойиш қилиб, анъанага янгиликлар қўшган ҳолда уларни юксак санъаткорлик билан яратган. Масалан, Навоийнинг қўйидаги «Татаббуъи Мир» сарлавҳали Амир Хусравнинг «Бингарам» радифли ғазалига боғланган татаббуъси унинг маҳорат билан ёзилган шундай ғазалларидан биридир:

Чун акси рӯи муғбача хоҳам тамошо бингарам,
Оям даруни дайру дар миръоти саҳбо бингарам.
З-он даруни чашму дил что карда он шўхи чигил,
К – ў рӯ намояд муттасил, хоҳам чу ҳарчо бингарам.
Абрӯву рухсори ту, вах, дар чашму дил то карда раҳ,
Не сар ниҳам дар қиблагах, не дар мусалло бингарам.
Ман бинам андар осмон, гул бингарам дар бўстон,
Ҳар дам чу натвонам, ки он рухсори зебо бингарам.
З-андешаи дунё магӯ, май дар қадаҳ, рез аз сабӯ,
Он чоми Ҷам дех то дар ў авзои дунё бингарам.
Чун рӯ намуд он маҳҷабин, эй нақӯ дар вай бубин,
Фурсат кучо ёбам чунин як лаҳза то что бингарам.
Фонӣ, кучо бошад раво дар хидмати аҳли фано,
Гар монда нақди вактро дар ҳоли фардо бингарам.⁴

Навоий татаббуъси Амир Хусравнинг қўйидаги ғазалига жавобан ёзилган:

Ҳар дам чу натвонам, ки он рухсори зебо бингарам,
Рӯзе, ки чое дидамаш, рӯ орам он что, бингарам.
Гаҳ гиря пўшад чашми ман, бехуд шавам чун даррасад,
Мумкин нагирад ҳеч сон, к-он рӯи зебо бингарам.
Оташ батар гирад ба дил, ҳарчанд бар ёди рухаш,
Берун равам ман ҳар замон гулҳои сахро бингарам.

⁴ Навоий А. Муқаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т.19. – Тошкент: Фан, 2002, 254-б.

Эй боғбон лутфе биқун, дар бўстон раҳ дех маро,
Гар нахл надҳад мевае, боре, тамошо бингарам.
З-ин сон ки дил пур шуд зи ғам, чони тиҳй дорад дарун
Ёро, яке ҳам худ бигӯ, к-ат ар чи ёро бингарам.
Дидан наёрам чун рухат, побўс ҳам нагзориям,
Бигзор, боре як назар дар пушти он по бингарам.
Ту худ зи баҳри озмун шўҳй кунй, к-ин сў бубин,
Лекин мани бехушро ку хуши дил, то бингарам?
Аз диданат чон меравад, в-ар чон равад, чун бинамат,
Ҳайронам андар кори худ, к-ат чон дихам, то бингарам.
Хунобаи Хусрав ҳама афсурд ту бар ту ба дил,
Чархам надод он баҳт, к-ат аз ҳалқ танҳо бингарам.⁵

Амир Хусрав ғазали муҳаббат мавзусида ёзилган. Унда шоир лирик қаҳрамоннинг ўз севгилисига бўлган самимий муҳаббатини қаламга олган. Лирик қаҳрамоннинг севгилисига муҳаббати шу қадар кучлики, ундан назарини узолмайди. Ошиқ маъшуқасининг зебо руҳсорига тикилмай яшай олмайди. Агар маъшуқасини кўрмаса, уни қаерда кўрган бўлса, ўша ерга назар солиши билан таскин топишга интилади. Биринчи байтда шу ҳақда гап кетади. Иккинчи байтда ошиқнинг ҳижрондаги қўз ёшлари тасвирига ўтилади. Ошиқ ҳижронда эзилиб, қўз ёши тўқади. Бу ҳам етмаганидек, бехуд бўлади. Буларнинг давоси ёр васлидир. Шу сабабли у дард билан гўзал юзга интилади. Учинчи байтда ҳижроннинг ошиқ қалбига ўт солғанлиги ҳақида фикр юритилади. Лирик қаҳрамон маҳбубаси ишқида шу қадар дард чекадики, қалбида ўт пайдо бўлиб, бутун вужуди куя бошлайди. Шу сабабли уйда ҳам, ўзи яшаётган жойда ҳам туришга тоқати қолмай, ёр ёдида саҳрога чиқиб, у ердаги гулларга боқиши билан қалбига ором беришни истайди.

Тўртинчи байтда ошиқ нидо санъати орқали боғбонга мурожаат қиласи. Ундан боққа киришга рухсат сўраб, боғдаги гулларни томошаш қилиш орқали ёр васлига етиш орзусининг ушалишини истайди. Бешинчи байтда ишқ йўлида ғамга тўлган ошиқ қалбининг ғамга тўлиб, тоқатсиз бўлгани ёритилади. Улуғ шоир «ёро» сўзини тажнис санъатида икки марта қўллаб, унинг биринчисини «севикли ёр» маъносида, иккинчисини эса ёр ҳажрида тоқатсизланган ошиқ маъносида берган. Олтинчи байтда ошиқ интилишининг юксак даражаси – кулминацион чўққиси тасвирланган. Маъшуқа жамолига интилган ошиқ уни кўришдан ожиз. Шу сабабли у ёрнинг оёғини ўпишга ҳам рози. Аммо бунинг

⁵ Хусрав Д. Осори мунтаҳаб. Дар 4 хилд. X.4. – Душанбе: Ирфон, 1975, 590-б.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

ҳам иложи йўқ. Буни англаган ошиқ ёрнинг йўл бўйлаб ўтишини орзу қиласи. Зеро, ёр ўтган йўлга назар ташлаш ошиқ учун ҳам илтифот, ҳам висол лаҳзаси бўлиши мумкин. Улуғ шоир муболага санъати орқали ҳам бўлса-да, ошиқнинг ҳақиқий ишқини кўрсатиб бера олган.

Еттинчи байтда ошиқ орзуси тасвири давом эттирилади. Ошиқ фикрича, севгилиси уни синааб кўрмоқда. Аммо у синовни кучайтиргани сайин ошиқ ҳоли оғирлашаётганини англамайди. Бунинг устига ошиқ ҳолидан кулиб, шўхлигини давом эттиради. Ошиқ эса чидайди ва севгилисининг ўзи томон назар солишини илтижо қиласи. Бироқ ошиқ шунчалик бехуш ҳолатдаки, мабодо маъшуқаси унинг устидан кулиб назар ташлашидан ҳам чўчийди. Чунки маъшуқа унга назар солса, ошиқ жонидан ажралади. Жонидан ажралгач, ошиқ маъшуқасига қандай қилиб боқа олади. Шу сабабли ошиқ маъшуқанинг боқишидан ҳам, боқмаслигидан ҳам ҳайрон ҳолатга тушган. Аммо, ошиққа маъшуқа боқса ҳам ўлади, боқмаса ҳам ўлади. Шу сабабли маъшуқа унга назар ташлашидан олдин, ўлмай туриб севгилисига боқиб жонидан айрилиш ҳам унинг учун баҳтдир. Саккизинчи байтда шу ҳақда тасвирланади. Тўққизинчи байтда Амир Хусрав ошиқнинг ишқ дардини ижтимоий масалаларга боғлайди. Агар лирик қаҳрамон маъшуқа жафоларидан эзилган, дили ғамга ботган ҳолда қийналган бўлса, шоирнинг эса фалак жафоларидан қалби ғам-аламга тўлиб, кўзларидан қон оқади. У халқ номидан Аллоҳга мурожаат қилиб, ўзи ва бошқа жафокашларга шафқат билан назар солишини орзу ва илтижо қиласи.

Ғазалнинг охирги байти юқоридаги мисраларда полифоник тасвир берилганига ишора қиласи. Гарчи ғазалнинг тўққизинчи байтигача ошиқнинг маъшуқа ҳажрида чеккан жафолари, маъшуқанинг ошиққа кўрсатган зулми ҳақида фикр юритилган бўлса-да, аммо бу тасвирларда фалак, замон, аниқроқ айтганда, давр ҳукмронларининг оддий халққа қилган жабр-зулмига ишора ҳам йўқ эмас. Бундай ишоранинг мавжудлиги ғазалнинг сўнгги байтидаги тасвирда ўз тасдифини топган.

Ғазалда илоҳий тажаллиёт тасвири ҳам мавжуд. Шеър лирик қаҳрамони ҳақиқий ошиқ. Ғазалдаги ишқ тасвирининг ботиний томонига назар ташланса, унда мажозий ишқ орқали ҳақиқий ишқ тасвири берилганини кўриш мумкин. Воеан, ошиқ севгилисини кўрмаса, у турган жойга назар солиш ёки табиатдаги гулларга боқиш билан ёрини кўргандек бўлади. Бу эса илоҳий тажаллиётга ишора. Илоҳий тажаллиёт Аллоҳ жамолининг табиат ва жамиятда акс этишидир. Бунда табиатдаги гўзал нарса-ҳодисалар ва жамиятдаги чиройли инсонлар илоҳий тажаллиётни намоён этувчилар сифатида кўзга ташланади. Шунга кўра, ошиқнинг маҳбубаси зоҳиран гўзал қиз сифатида уни мафтун этган бўлса-да, ботинан у илоҳий тажаллиёт акс этган маҳбуба сифатида ошиқни

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

мафтун этган. Лирик қаҳрамон эса дунёвий ошиқ сифатида намоён бўлса-да, аслида ҳақиқий ошиқ тарзида илохий жамол соҳиби бўлган Аллоҳнинг комил ошиғи сифатида таассурот қолдиради. «Рухсори зебо», «рўйи зебо»га эга бўлган маҳбуба ҳам ҳаёт гўзали сифатида кўринса-да, у ўз чиройини «гулҳои сахро»да намоён этиши билан табиатда тажаллий этган илохий жамол соҳиби эканлигига ишора этади. Шу тарзда Амир Хусрав полифоник тасвир орқали ҳам дунёвий, ҳам ҳақиқий ишқ тасвирини берган. Энг муҳими, полифоник тасвирда маъшуқа жафолари орқали фалак жафоси, ўз замонида эзилган оддий халқнинг чорасиз турмуши ҳам маҳорат билан кўрсатиб берилган.

Алишер Навоий татаббуъсида Амир Хусрав анъаналари давом эттирилган. Навоий ҳам татаббуъда мұхабbat мавзусини таҳлилга тортиб, унда мажозий ишқ орқали ҳақиқий ишқ тасвирини беради. Муҳими шундаки, Алишер Навоий ишқ тасвирини беришда тасаввуфий талқинларни олға суради. Бунда улуғ шоир тасаввуфий тимсоллардан кенг фойдаланади. Татаббуъда муғбача, миръоти саҳбо, мусалло, май, қадаҳ, сабӯ, жоми Жам, аҳли фано сингари тасаввуфий тимсол ва сўз образлар мавжуд. Уларнинг барчаси ўзига хос тасаввуфий маъноларга эга. Чунончи, муғбача сўзи аслида оловпастлар ибодатхонасида майхўрларга май ташиш билан шуғулланадиган чиройли болани англатади. Аммо тасаввуфда эса муғбача муршид юзидаги нурдир. Бу нур муридни ўзига мафтун этади. Бундан ташқари, муғбача илохий тажаллиётни ва ҳақиқий маҳбуб ҳисобланган Аллоҳнинг ўзини ҳам ифодалайди.

Дайр аслида оловпастларнинг ибодатхонасини билдириб, у ерда май ичишга ижозат берилган. Шу сабабли дайр тасаввуфий шеъриятда майхонани ифодалаб келган. Миръоти саҳбо – май оинаси бўлиб, у тасаввуфий жиҳатдан ёр аксини кўрсатувчи кўзгудир. Мусаллонинг диний маъноси намоз ўқийдиган жой ва жойнамоз бўлса, тасаввуфий жиҳатдан ошиқнинг сажда қиласидиган жойидир. Бу жой эса ошиқ учун маъшуқа даргоҳи ҳисобланади.

Май аслида инсонни кайф қилдирадиган ичимлик. Тасаввуфда эса у ишқ тутёни, покиза ишқ ва сўфийнинг орифликка етишидан лаззат топишидир. Қадаҳ маърифатга тўлган ориф қалбини акс эттиради. Сабӯ – кўза муршид ёки комил инсон оғзини билдиради. Сабӯдаги сув инсон ташналигини қондирганидек, муршиди комил оғзидан чиққан сўзлар ҳам мурид вужудини нурга тўлдириб, уни комилликка кўтаради. Жоми Жам – Жамшид қадаҳи бўлиб, унда бутун олам кўринар экан. Жоми Жам тасаввуфда муршид қалби, илохий тажаллиёт ва маъшуқа жамолини акс эттиради. Аҳли фано тасаввуфда сўфийларни билдиради. Сўфийлар Аллоҳга интилувчилар гуруҳи бўлиб, улар бу дунё лаззатларидан, нафсдан ўзларини тийган кишилардир. Сўфийлар Ҳақ

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

висолига интилиб, қалбларини поклаган, ўзликлариға барҳам берган зотлар ҳисобланади. Аҳли фано бу дунёга ўткинчи, нафс манзили деб қарайдилар. Улар Аллоҳга етиш, унинг жамолидан баҳраманд бўлишни абадий дунё, ҳақиқий мақсад манзили дея, фақат шунга интиладилар. Шу сабабли аҳли фано аҳли бақо ҳам дейилади.

Алишер Навоий татаббуъсининг биринчи байтиданоқ тасаввуфий талқин бошланади. Улуғ шоир лирик қаҳрамоннинг ўз маъшуқасини кўриш орзусини тасаввуфий тимсоллар орқали сўфиёна чизиб беради. Байтдаги ошиқ Ҳақ жамолига шайдо соликдир. У севгилиси Аллоҳ жамолини кўришни истайди. Бунинг учун илоҳий тажаллиётдан фойдаланмоқчи бўлади. Шу сабабли майхона, яъни комил орифнинг ботиний оламига назар ташламоқчи бўлади. Солик ошиқ шундай қилса, комил орифнинг май оинасига ўхшаш қалбида муғбача юзини, яъни Аллоҳ жамолини кўради. Иккинчи байтда биринчи байтдаги тасаввуфий маъно дунёвий мазмун олади. Улуғ шоир «шўхи чигил» - «чигил гўзали» бирикмасини қўллаб, лирик қаҳрамон севгилисига дунёвий маъно беради. Қизлари ниҳоятда гўзал бўлувчи уруғ номи билан боғлаган ҳолда лирик қаҳрамон севгилисини тилга олиб, унинг ошиқ қалби ва кўзига жойлашуви ҳамма жойнинг севимли бўлишига сабабчи бўлганини таъкидлайди. Воқеан, ошиқ қалби ва кўзига маҳбубаси жойлашгани учун ҳам у қай томонга боқса севгилисини кўради. Алишер Навоийнинг байтдаги тасаввуфий талқинича, Аллоҳ ҳам солик ошиқ қалби ва кўзидан шундай мустаҳкам жой олса, у қаерга боқса Ҳақ тажаллийсини аниқ кўра олади. Бунинг учун эса ошиқ қалби ва кўзини тўла поклаб, уларда севгилисининг мукаммал ўрин олишига эришиши лозим бўлади.

Учинчи байтда зоҳидликдан орифликка қўтарилиган ошиқ ҳолати чизилган. Лирик қаҳрамон зоҳидлик поясида жаннат орзусида бўлиб, қиблага бош қўйган ҳолда жойнамоз устидан турмасди. У шу ҳолда ибодат билан шуғулланар экан, бирдан унга маъшуқа назар ташлаб, унинг қалбига ўз ишқини жойлайди. Бундан лирик қаҳрамоннинг ибодати барҳам топади. Чунки у маҳбубанинг қош ва юзига шайдо бўлиб ўзини унутади. Унинг қалбидан маъшуқа жамоли, кўзидан эса қоши мустаҳкам ўрин олиб, уни ҳақиқий ошиққа айлантиради. Ошиқнинг қалб ва кўзи маъшуқа жамоли билан банд бўлиши унинг жаннат орзусидаги тамали интилишини йўққа чиқаради. Бироқ ошиқ бундан афсусланмайди, балки маъшуқа гўзаллигидан ҳузур қилади ва унинг ҳақиқий висолига интилади. Аммо бунинг иложи йўқ. Шу сабабли ошиқ ҳеч бўлмаса уни кўришни истайди. Тўртинчи байтда шу ҳақда гап кетади. Ошиқ маъшуқасини истаб, унинг жамолини ахтаради. Бироқ уни ҳеч қаердан топа олмайди. Чунки ҳақиқий маҳбубни кўришнинг иложи йўқ эди. Маъшуқа

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

ошиғига ўзини кўрсатмаса-да, аммо ўз жамолини осмондаги ой ва боғдаги гулда тажаллий эттирган. Буни англаган ошиқ маҳбубаси жамолини кўриш учун ой ва гулга боқади ва улардан илоҳий ишқ ҳузурини туяди.

Алишер Навоий тўртингчи байтнинг иккинчи мисрасида тазмин санъатини кўллаб, байтдаги фикрни мукаммал бериш мақсадида Амир Хусрав ғазалининг биринчи мисраси – «Ҳар дам чу натвонам, ки он рухсори зебо бингарам»ни тазмин сифатида қўллайди. Алишер Навоий тазминли байтида илоҳий тажаллиёт тасвирини бериб, у орқали Амир Хусравнинг учинчи байтидаги илоҳий тажаллиёт ҳақидаги фикрини маъқуллаган ва ривожлантирган. Бу Алишер Навоийнинг байтда тазмин санъатидан фойдаланишида ҳам кўзга ташланади.

Агар Амир Хусрав охирги байтда ижтимоий масала ҳақида фикр юритган бўлса, Алишер Навоий эса бешинчи байтда ижтимоий масалага диққатни тортади. Навоий тасвирича, ҳаёт ташвишлари ва ғам-алами лирик қаҳрамоннинг ҳам ҳафсаласини пир қилган. Шу сабабли у орзу-истак дунёси, моддий олам андишалари ҳақида гапиришни истамайди. Лирик қаҳрамон ўз ғам-ташвишларини ўйламайди. Ҳақиқий ишқ ва ошиқлик, илоҳий маҳбубга шайдолик уни бутун башариятни ўйлайдиган шахсга айлантирган. Шунинг учун у Жамшид жомини олиб, унда бутун оламга назар солишни ва дунё ҳолаҳволи ҳамда шароитини кўришни истайди. Бунда ошиқ Жамшид жоми билан биргаликда, кўзадаги май, яъни муршиди комилнинг олам ва одам ҳақидаги уни жунбушга келтирувчи сўзларидан ҳам фойдаланмоқчи бўлади. Демак, Навоий лирик қаҳрамони зоҳидликдан ориф ошиқликка кўтарилгач, тор дунёвий биқиқдан чиқиб, ўзини ўйлашдан башарият тақдирини ўйлайдиган комил инсонга айланган ҳолда тасвирланганки, бу Алишер Навоий лирик қаҳрамонининг Амир Хусрав лирик қаҳрамонидан анча олға кетган образ сифатида берилганлигини кўрсатади.

Навоий қаҳрамони башарият тақдирини ўйлайдиган шахс бўлганлиги сабабли, гарчи у ҳақиқий ошиқ бўлса-да, унда ўзи учун вақт ниҳоятда кам. Буни ошиқнинг ўзи ҳам ҳис этади. Шу сабабли олтинчи байтда лирик қаҳрамон нидо санъати орқали қалбига мурожаат қилиб, сабода маъшуқа ўзини кўрсатса, унга яхши қараб олишни маслаҳат берар экан, бундай фурсатни бошқа бирор лаҳза топа олмаслигини ҳам таъкидлайди. Алишер Навоий охирги байтда ҳам нидо санъатини кўллаб, ўзига мурожаат этади ва тасаввуфий фикрларини давом эттиради. Улуғ шоир талқинича, фано аҳли бугунни ўйлаб тўғри қиласи. Зоро, бугун яхши бўлса, эрта ҳам яхши бўлади. Бугун оғир бўлса, эртанинг яхши бўлиши қийин. Шу сабабли нақднинг пайида бўлиб, бугунни гўзаллаштириш лозим. Бугуннинг гўзаллашуви эртанинг нурли, мукаммал бўлишига хизмат

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

қилиши табиийдир. Шу тарзда Алишер Навоий ўзлигидан кечган, нафсини тийиб, поклик йўлини танлаган фано аҳлининг кишиларни, жамиятни поклашга қаратилган фаолиятларини маъқуллайди. Шундайлар билан бирга бўлиш, улардан ўрганиш, уларга хизмат қилиш эртанги ҳолга қараб фол очиб ўтиришдан афзаллигини таъкидлайди. Мальум бўладики, Навоий охирги байтда ҳам тасаввуфий фикрлар орқали ўз даври ва барча замонлар учун муҳим бўлган ижтимоий масалани кўтаради ва уни дадил олға суради.

Айтиш мумкинки, Навоий татаббуъси оддий издошлик эмас. У юксак маҳорат билан яратилган. Унда фикрлар сиқиқ, аммо кенг қамровлидир. Шу сабабли Амир Хусрав ғазали тўққиз байт бўлгани ҳолда, Алишер Навоий татаббуъси етти байтдан иборат бўлган. Бу – биринчидан. Иккинчидан, Алишер Навоий татаббуъси иккинчи байтдан охирги байтгача мусажжаъ усулидаги ички қофиялар билан ёзилган. Шеърни бошдан-охир ички қофия билан ёзиш шоирдан катта маҳорат талаб қиласди. Ўзбек шоирининг тожик тилида ёзган шеърида ички қофияларни (дил – чигил – муттасил; ваҳ – раҳ – қиблагах; осмон – бўстон – он; магӯ – сабӯ – дар ў; маҳчабин – бубин – чунин; раво – фано – вақтро) мукаммал қўллай олиши унинг зуллисонайн сифатидаги маҳоратини ҳам кўрсатади. Шуниси диққатга сазоворки, Алишер Навоийнинг Амир Хусрав ва бошқа тожик шоирлари ғазалларига боғлаган қўпчилик татаббуълари ҳам шу каби тўла ички қофияларда битилган. Учинчидан, татаббуъда Навоий шеърий санъатларидан ҳам кенг фойдаланган. Чунончи, тавзизъ (даруни дайри дар), нидо (абрӯву рухсори ту; эй; Фонӣ), таносиб (муғбача, дайр; абрӯ, рухсор, чашм; қиблагоҳ, мусалло; маҳ, осмон; гул, бўстон; май, қадаҳ, сабӯ, чоми Чам), муташобих (шўхи чигил, маҳчабин, рухсори зебо), тазмин, мусажжаъ сингари санъатлар шулар жумласидандир. Тўртинчидан, Алишер Навоий татаббуъсида Амир Хусрав ғазалига нисбатан тасаввуфий талқин очиқ, кенг ва чукур берилган бўлиб, уларда бевосита ижтимоий ҳаёт масалалари ҳам маҳорат билан кўрсатиб берилган. Бу, айниқса, бешинчи, олтинчи ва еттинчи байтларда ёрқин кўринади. Бешинчидан, Навоий татаббуъда Амир Хусрав қўллаган радиф сўз «бингарам»ни олган бўлса-да, унинг барча қофия сўзларидан фойдаланмаган. Алишер Навоий Дехлавий ғазалидаги учта қофия сўзни – тамошо, чо, зебо сўзларини олган, холос. Татаббуънинг қолган ўринларида ва ҳатто ички қофияларда ҳам бутунлай янги сўзларни қофия сифатида қўллаган. Олтинчидан, Амир Хусрав ғазалида айрим сўзлар икки мартадан қофия учун ишлатилган. Масалан, улуғ шоир «зебо» сўзини биринчи ва иккинчи байтда, «то» сўзини эса еттинчи ва саккизинчи байтда қофия сифатида қўллаган.

Амир Хусравнинг бошқа кўплаб ғазалларида ҳам худди шундай такрорланган қофия сўзлари учрайдики, буни адабиётшунос Ё.Исҳоқов ҳам

қайд этган эди.⁶ Алишер Навоий ғазалларида эса сўзларнинг тақроран қофияланиши кўзга ташланмайди. Юқоридаги татаббуъда ҳам тақрор қофия йўқ. Улуғ шоир ҳар бир байтда алоҳида сўзни қофия учун танлаб, уларга, шунингдек, Амир Хусрав ғазалидан олинган қофия сўзларга ҳам янги ва чукур маънолар юклаган.

Буларнинг ҳаммаси Алишер Навоийнинг татаббуънависликда юксак маҳоратга эришганини кўрсатади. Буни «Девони Фоний»даги «Чудо», «Овард», «Кун», «Сохта», «Мекунй», «Боистй», «Будй», «Манааст», «Кард», «Афтад», «Мешавад», «Зад», «Шуданд», «Олуд», «Дорад» ва бошқа татаббуъ ғазалларида ҳам кўриш мумкин. Алишер Навоийнинг ўзбекча ғазалларида ҳам Амир Хусравга эргашиш, унга юксак даражада ҳурмат-эҳтиром акс этади. Навоий тўрт девондан ташкил топган «Хазойинул-маоний» девонлар мажмуасини Амир Хусравнинг тўрт девони анъаналарини давом эттирган ҳолда тузган эди. Буни Алишер Навоийнинг ўзи «Хазойин-ул-маоний»нинг дебочасида айтиб ўтади.⁷

Натижа ва муҳокама

Навоий «Хазойинул-маоний»даги «Гаройиб-ус-сигар» девонида берилган бир ғазалида Амир Хусрав Дехлавий ва Абдураҳмон Жомий каби шеърият булбулларига юксак эҳтиром кўрсатиб, уларни булбул ўзини эса оддий жонивор самандарга нисбат беради. Самандар ўтдан пайдо бўлиб, ўтда яшайдиган жонивордир. Навоийнинг ўзини самандарга нисбат бериши бежиз эмас. Улуғ шоирнинг талқинича, Амир Хусрав шеърияти сўз, яъни оловга, алангага ўхшаса, Жомий шеърияти ҳам шуъла, яъни ўтга, ёлқинга ўхшайди. Навоий мамнуният билан ўз шеъриятида Амир Хусрав назмининг сўзи ва Жомий назмининг шуъласи борлигини таъкидлаб, ўзининг самандарга ўхшашлиги ана шу икки улуғ шоирнинг ўтли назмидан баҳра олишга боғлиқлигига ишора қиласи. Шунга кўра Навоий устозлари олдида хоксорлик билан ўзини булбулга ўхшатмаган бўлса-да, аммо унинг шеъриятида Амир Хусрав ва Жомийнинг ўтли нафаслари акс этиши уни чиндан назм булбули дейишга имкон берарди. Улуғ шоир қуйидаги байтида тақсир санъатини қўллаб, фоятда хоксорлик кўрсатаётган бўлса-да, аслида уни фахрия санъатида битилган фахрияси дейиш мумкин:

Демангиз булбул Навоийни, самандардекки, бор

⁶ Исҳоқов Ё. Навоий ва Хусрав Дехлавий // Навоий ва адабий таъсир масалалари. – Тошкент: Фан, 1968, 95-б.

⁷ Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т.3. – Тошкент: Фан, 1988, 14-б.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Назми ичра шуълайи Жомию сўзи Хусравий.⁸

Навоий Амир Хусрав ғазалларига боғлаган татаббуъларининг баъзиларида қофия, радиф, вазн, мавзу ва образларни олиб, уларни ривожлантирган ҳолда тасвиrlаса, айримларида уларга эркин муносабатда бўлади. Шу сабабли татаббуъда жиддий ўзгаришлар юзага келади. Бунда кўпинча радиф ва қофия сақланса-да, татаббуъдаги вазн, мавзу ва образлар мазмунида янгиликлар юзага келади. Бундай ҳолат Навоийнинг тожик тилидаги татаббуъларида бўлгани каби ўзбек тилидаги татаббуъларида ҳам кўзга ташланади. Чунончи, буни Алишер Навоийнинг ўзбек тилида ёзилган «Ҳануз» радифли татаббуъсида ҳам кўриш мумкин. Алишер Навоий татаббуъсида Амир Хусрав ғазалидаги радиф ва қофия шакли сақланган. Вазнда эса фарқ бор. Амир Хусрав ғазали ражаз баҳрида ёзилган бўлса, Алишер Навоий татаббуъси рамал баҳрида битилган.

Амир Хусрав ғазалининг образи лирик қаҳрамоннинг ўзидир. У ғазалда фаол фикрлайди. Кексайган бўлишига қарамай, қалбининг ёшлиги, ҳали ҳам ошиқ сифатида маҳбубасига ишқининг кучлилиги ва ундан висол умиди борлигини изҳор этиб, муҳаббат туфайли турли куфрана ҳолатларни бошдан кечираётганлигини дадил айтади:

Тан пир гашту орзуи дил ҷавон ҳанӯз,
Дил хун шуду ҳадиси бутон бар забон ҳанӯз.
Умрам ба охир омаду рӯзам ба шаб расид,
Мастиву бутпарастии ман ҳамчунон ҳанӯз...⁹

Ғазал давомида лирик қаҳрамон умри тугаётган бўлишига қарамай, ишқ уни тарқ этмаётганидан ҳам ҳайратланиб, ҳам шодланиб фикр юритади. Лирик қаҳрамоннинг ҳайрати шунда эдики, унинг умри охирлаётган бўлишига қарамай, қалби ёш бўлиб, уни ишқ тарқ этмаган. Лирик қаҳрамоннинг шодлиги эса шунда эдики, ҳақиқий маҳбуба ишқи абадиятга мансуб бўлиб, унга ҳам насиб этган эди. Лирик қаҳрамоннинг ҳақиқий маҳбуба тузоғидагилиги, унинг барча бошқа тузоқлардан омон сақланишга, ўткинчи умр ҳам ошиқ учун абадий ҳаётга айланишига сабаб бўлган эди:

Сад ғам расиду марг ҳанӯзам намерасад,
Сад дод рафту мӯҳри дилам роягон ҳанӯз...
Ҳар дам карашмаҳои вай афзун он гаҳе,
Хусрав зи банди ў ба умеди амон ҳанӯз.¹⁰

Амир Хусрав лирик қаҳрамоннинг ўй-кечинмалари, турли ҳаракат-ҳолатларини бадиий тасвирий воситалар орқали юксак маҳорат билан чизиб

⁸ Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т.3. – Тошкент: Фан, 1988, 496-б.

⁹ Хусрав Д. Осори мунтахаб. Дар 4 хилд. X.4. – Душанбе: Ирфон, 1975, 452-б.

¹⁰ Хусрав Д. Осори мунтахаб. Дар 4 хилд. X.4. – Душанбе: Ирфон, 1975, 452-б.

берган. Чунончи, ғазалда тазод (пир – чавон, рӯз – шаб, банд – омон), таносиб (бут, бутпаст, кофир), такрир (дил – дил; чон – чон; сад – сад), ийҳом санъатларидан моҳирлик билан фойдаланилган. Улуғ шоир «турки маро» бирикмасида ийҳом санъатини қўллаб, уни икки маънода берган. Унинг биринчиси «менинг гўзалим», «севикли маҳбубам» маъносини ифодалаган бўлса, иккинчиси эса «менинг турк гўзалим», «гўзал турк маҳбубам» маъносини англатиб келган.

Алишер Навоий татаббуъсининг ҳам асосий мавзуси муҳаббатdir. Аммо Алишер Навоий татаббуъда муҳаббат мавзусининг фақат ўзини Амир Хусрав каби бошдан-охир изчил тасвирламайди. Балки Амир Хусрав мавзусини сақлаган ҳолда татаббуъда бошқа масалаларни ҳам қамраб олиб, унинг мавзу доирасини кенгайтиради. Бунинг учун улуғ шоир мустақил байтлардан тузилган ғазал шаклини қўллайди. Амир Хусрав ғазалида эса ғазалнинг мусалсал шакли қўлланган бўлиб, унда лирик қаҳрамон кечинмалари байтларда тадрижий тарзда берилган эди. Демак, Навоий Амир Хусрав ғазалининг шаклига ҳам ижодий ёндашган ва устози ғазалидаги шакл ўрнига татаббуъда бошқа шаклдан фойдаланган. Бундан Навоийнинг мақсади татаббуъда асосий мавзу билан бирга бошқа мавзуларни ҳам киритиш бўлган. Воқеан, Алишер Навоийнинг бу бадиий нияти татаббуъда ўз ифодасини топганлиги ёрқин кўринади. Шу сабабли Амир Хусрав ғазали етти байт бўлгани ҳолда, Алишер Навоий татаббуъси тўққиз байтдан иборат бўлган.

Алишер Навоий татаббуъси табиатдаги баҳорий ўзгаришлар тасвири билан бошланади. Қиши чекиниб, табиат кўм-кўк либосга бурканган. Гўёки узоқ қишдан сўнг табиатнинг кўкламга етиш орзуси ушалган. Лирик қаҳрамоннинг эса ҳалигача ёрга етиш орзуси ушалмаган. У телбалардек саргардон кезади. Улуғ шоир қиёслашни давом эттириб, лирик қаҳрамон ҳолатини тасвирлаб боради. Татаббуъдаги тасвирга кўра табиат яшнаган сари лирик қаҳрамон қалбининг вайронлиги (иккинчи байт), жисмининг урёнлиги (учинчи байт), ашкининг тўфонлиги (тўртинчи байт) кучайиб, ўқувчи кўз ўнгидаги мажнунсифат ошиқ қиёфаси намоён бўлади. Лирик қаҳрамон ўз ҳолига ўзи ҳам ачинади. Бироқ аҳволидан афсусланмайди. Аммо унинг ёр васлидан умиди бор. Баҳор қиши табиатига ҳаёт бағишилганидек, лирик қаҳрамон ҳам Исонафас севгилисидан ҳалокатли ҳаётга даво истайди.

Ёнғил, эй, Исодамим, хуснунг баҳори ҳаққиким,
Бордуур мухълик жунунумға даво имкон ҳануз.¹¹

Татаббуънинг охирги байтларида ошиқнинг мажнунвор ҳаёти тасвири давом этади. Саккизинчи байтда лирик қаҳрамон ўгити берилади. Гарчи бу байт

¹¹ Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т.3. – Тошкент: Фан, 1988, 177-б.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

мустақил маъноли шаклда тузилган бўлса-да, лекин олдинги байтлардаги лирик қаҳрамоннинг ўз маъшуқасидан илтифот орзуси берилган маънодан бутунлай узилиб қолмаган. Байтда ғаниларга мурожаат этилиб, ҳожат аҳлига кўмаклашиш сўралган. Навоий тасвирига кўра ошиқ ҳам ҳожат аҳлидандир. У ёр васлига зор. Маҳбуба унга илтифот қилса, ошиқнинг ҳожати ушалади. Ҳаётда ҳам ҳожат аҳли кўп. Улар турлича орзу-умидлар билан яшашадики, ғаниларнинг кўмагисиз уларнинг орзу-тилаклари ушалмайди. Алишер Навоийнинг маҳорати шундаки, у ошиқни ҳожат аҳлига, маъшуқани ғаниларга нисбат берган ҳолда муҳим ўгитли фикрни олға сурган:

Ким еткурмак ғанимат англа ҳожат аҳлиға,

Эй ғаний, бу дамки коминг бирладур даврон ҳануз.¹²

Ғазал ўртасида шу тарзда бирор ўгитли байт бериш Навоий услугига хосдир. Ғазалда панд-ўгитли байт бўлиши маъқул тасвир усулидан эканлигини Алишер Навоийнинг ўзи ҳам қайд этган эди.¹³ Воқеан, улуғ шоир «Бадоев-ул-бидоя» девонининг дебочасида ёзади: «Девон топилғайким, анда маърифатомиз бир ғазал топилмағай ва ғазал бўлғайким, анда мавъизатангиз бир байт бўлмағай. Мундок девон битилса, худ асру бехуда заҳмат ва зойиъ машаққат тортилғон бўлғай. Ул жиҳатдин бу девонда ҳамду наът ва мавъизадин бошқа ҳар шўрангиз ғазалдинким, истимоъи маҳвашларға мужиби саркашлиқ ва ғамкашларга боиси мушаввашлиқ бўлғай, бирар- иккирар насиҳаторо ва мавъизатосо байт иртиқоб қилинди...».¹⁴ Навоийнинг бу фикри унинг аксари девонларидағи ғазалларда амалга оширилган. Демак, Алишер Навоий ғазали муҳабbat мавзусида бўлса ҳам, улуғ шоир унда панд-насиҳат акс этган бир ёки икки байтни берган. Юқоридаги байт ҳам татаббуъдаги шундай мавъиза байтлардан бири сифатида берилганлиги кўзга ташланади. Шу сабабли у ғазалда мустақил байт сифатида келган.

Татаббуънинг охирги байтида ҳам мустақил байтдир. Унда ҳам татаббуънинг асосий мавзуси бўлган муҳабbat билан боғлиқ фикр, ҳам мустақил маънога эга фикр берилган. Байтда берилишича, шайх ошиққа ишқни ман этиб, насиҳат қиласи. Чунки у ошиқликни ақлсизлик, жиннилик деб ўйлайди. Бу билан шайх ўзининг нодонлигини билдириб қўяди. Ишқ инсонга берилган буюк баҳт эканлигини у тушунмайди. Лирик қаҳрамон шайхнинг ишқ борасидаги ақлсизлигидан афсусланади, унга ачинади. Улуғ шоирнинг киноявий фикрига кўра, ишқни тушунмаган шайх баҳор айёмидан ҳам

¹² Навоий А. Муқаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т.3. – Тошкент: Фан, 1988, 179-6.

¹³ Навоий А. Муқаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т.1. – Тошкент: Фан, 1987, 21-б.

¹⁴ Навоий А. Муқаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т.1. – Тошкент: Фан, 1987, 21-б.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

завқланмаслиги табиийдир. Татаббуъ ишқизлар устидан қилинган кинояли заҳарханда билан якунланади:

Шайх манъ айлар жунун ҳар дам Навоийға, кўрунг
Ким, баҳор айёмида оқилдур ул нодон ҳануз.¹⁵

Навоий татаббуъда Амир Хусрав ғазалидаги қофия шаклини олган бўлсада, устози қофияларидан бирортасини ҳам такрорламаган. Татаббуъда улуғ шоирнинг фикрлари бадиий санъатларга йўғрилган ҳолда гўзал ифодаланган. Дарвоқе, унда тақрир (менда – мен, ком – коминг), нидо (эй Исодамим, эй ғаний), муташобих (ёз ёмғури, найсон ёмғури; сабо, тонг насими), таносиб (ғунча, гул, дашт, баҳор), тажнис (телба, жунун), тазод (хуллапўш – урён; момуқ – пайкон; ҳожат аҳли – ғаний; оқил – нодон; баҳор – ёз) каби санъатлар маҳорат билан қўлланган. Навоий бадиий маҳоратини унинг бошқа ӯзбекча татаббуъларида ҳам кўриш мумкин.

Хуносалар

- Амир Хусрав Деҳлавий тожик ғазалнавислигига улкан ҳисса қўшган бўлса, Алишер Навоий Навоий ҳам тожик, ҳам ӯзбек ғазалчилиги тараққиётига улкан ҳисса қўшди.
- Навоий ғазалда татаббуънависликни давом эттириб, Амир Хусравга татаббуъ, Амир Хусрав услубида татаббуъ, Амир Хусрав услубида Ҳофиз Шерозийга татаббуъ, Ҳофиз Шерозий услубида Амир Хусравга татаббуъ, Амир Хусрав ғазаллари таъсирида муҳтараъ, ихтиро ғазаллар яратиб, ӯзбек ғазалчилигига янгиликлар киритди ва уни бойитди.
- Алишер Навоий Амир Хусрав анъаналарини ривожлантириб, ғазалда сўфиёна талқин ва бадиийликни юксак даражага кўтарди.

Адабиётлар:

1. Исҳоқов Ё. Навоий ва Хусрав Деҳлавий // Навоий ва адабий таъсир масалалари. – Тошкент: Фан, 1968. – С. 88-106.
2. Навоий А. Муқаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т.1. – Тошкент: Фан, 1987. – 724 с.
3. Навоий А. Муқаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т.3. – Тошкент: Фан, 1988. – 616 с.
4. Навоий А. Муқаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т.6. – Тошкент: Фан, 1990. – 568 с.
5. Навоий А. Муқаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т.19. – Тошкент: Фан, 2002. – 600 с.

¹⁵ Навоий А. Муқаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т.3. – Тошкент: Фан, 1988, 179-б.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

6. Суюнов М. Ҳофиз Шерозий ва Алишер Навоий (анъана, янгилик ва маҳорат масалалари). – Ҳўжанд: Раҳим Жалил, 2004. – 56 с.
7. Ҳусрав Д. Осори мунаҳаб. Дар 4 хилд. X.4. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 896 с.
8. Шамухамедов А.Ш. Традиция татаббуъ в творчестве Алишера Навои (На примере татаббуат Фани на газели Джами): Дисс. канд. филол. наук. – Ташкент, 1981. – 165 с.

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

KO‘HNA XUROSONDA NAVOIYNING YANGI IZLARI

Azizullah Aral,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti

Annotatsiya. Husayn Boyqaro davrida Hiroting har tomonlama yuksalishi, rivojlanishini Alisher Navoiy xizmatlarisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Temuriylar davrida amalga oshirilgan qurilishlar ko‘zni qamashadiradigan darajada edi. Obodonchiliklarning oxiri ko‘rinmas edi. Ulardan qo‘rg‘onlar, qal‘alar, rabotlar, musofirxonalar, karvonsaroylar, masjidlar, xonaqohlar, shifoxonalar, madrasalar, hujralar, yo‘llar, hovuzlar, sardobalar, ko‘priklar, ziyoratgohlar, bozorlar, do‘konlar, minoralar, qasrlar, qishloqlar, ko‘shklar va boshqa ko‘plab joylarni tilga olish mumkin. Quyida Navoiy ishtirokida qurilgan yoxud ta’mirlangan Hiro, Balx va Mashhad markazi va atroflaridagi obidalar bilan muxtasar tanishamiz.

Kalit so‘zlar: Husayn Boyqaro, Alisher Navoiy, G‘iyosiddin Xondamir, obida, Xuroson, Afg‘oniston, Eron, Hiro, Balx, Mashhad.

Kirish: Keyingi paytlarda qadim Xuroson yoxud hozirgi Afg‘oniston va Eron hududlarida Alisher Navoiyga nisbat berilgan, bugungi kunda jahon sayyoohlarining diqqatga sasovor makonlariga aylangan tarixiy binolar va qurilmalar haqida so‘z borganda ular xususida G‘iyosiddin Xondamir, Davlatshoh Samarqandiy, Zaynuddin Vosifiy, Faxriy Hiraviy va boshqalar bergen ma’lumotlardan tashqari, bunday obidalar haqida ayrim shoirlar she’rlarida, xalq og‘zaki ijodida ham so‘z boradi. Ayrim manbalarda Navoiy tomonidan qadimgi Xuroson hududlarida 370 dan ortiq xayriya binolar qurilgani qayd etiladi. Ammo ushbu bino va inshootlarning nomi, qurilgan sanasi, joyi, hozirgi ahvoli kabi belgilar xususida hech bir manbada to‘liq ma’lumot ko‘zga tashlanmaydi. Shu jumladan, akademik Sh.Sirojiddinov o‘zining “Amir Alisher” nomli asarida 153 inshootni ko‘rastib o‘tadi¹. Biz bu yozuvimizda hozirgi kunda ham xalq manfaatlari uchun xizmat ko‘rsatib turgan qadim Xuroson hududlarida joylashgan, Alisher Navoiy qurdirgan yoxud ta’mirlagn inshootlar haqida ularning hozirgi ko‘rinishdagi suratlari bilan birga ma’lumot berishga harakat qilamiz.

Ali ibn Tolibga nisbat berilgan ziyoratgoh:

Balx viloyati markazi Mozori-Shahrif shaharida joylashgan Hazrati Aliga nisbat beriladigan ziyoratgoh majmuasi Sulton Husayn Boyqaro topshirig‘iga binoan Amir Alisher Navoiy tomonidan qurilgan. Balxning o‘sha zamon dostoniga aylangan Hazrat Aliga nisbat berilgan qabrning atrofini devor bilan o‘rab, qabr ustiga gumbaz

¹ Shuhrat Sirojiddinov. Amir Alisher. 2023-yil, 174-181- betlar.

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

qurdirgan. Navoiy bu ishga Hirot, Samarqand, Buxoro va Balx ustakor me’morlarini jalb etadi.

Rivoyatlardan birida aytilishicha, 1454-yil Sulton Husayn Boyqaroning akasi Amir Boyqaro Balxda hukmronlik qilgan davrda Boyazid Bistomiy avlodidan bo‘lgan Shamsuddin Muhammad Hindistonning Multon kutubxonasidan Sulton Sanjar davri tasviriga oid tarixni qo‘lga kiritadi. Unda Balxning o’sha zamon dostoniga aylangan (Hazrat Aliga nisbat berilgan qabr) hikoya qilingan bo‘ladi. Shamsuddin Muhammad o’sha bitikni Boyqaro mirzoga beradi. Shundan so‘ng bu masala qayta o‘rganilib, tekshrilib chiqilganidan keyin Sulton Husayn Boyqaro u yerda gumbaz va hovli qurushni Alisher Navoiyga topshiradi. Navoiy bu ishga Hirot, Samarqand, Buxoro va Balx ustakor me’morlarini jalb etadi. Ko‘p o’tmay maqbara tiklanadi va uning atrofi devor bilan o‘rab olinadi. Vaqt o‘tishi bilan u yerda imoratlar qurilib, bozor vujudga keladi. Sulton Husayn amri bilan Hirotdan yuz oila ko‘chirilib bu yerga olib kelinadi. Navoiy maqbara atrofida paydo bo‘lgan shahar aholisining ichimlik suvga bo‘lgan ehtiyojlarini bartaraf etish maqsadida ariq qazib suv keltiradi. Sulton Husayn Boyqaroning xizmatlari uchun kanalga “Nahri Shohiy” (Shoh angori) deb nom beradi. Shundan so‘ng shahar kengayib, hozirgi Mozori Sharif shahri vujudga kela boshlaydi.

Mozori Sharifdagi (Hazrati Aliga nisbat berilgan maqbara majmuasi) xalq orasida “Ravzah” yoki “Ali ziyyaratgohi” deb ham ataladi. Ushbu majmua texnik va qurilish nuqtayi nazaridan turli imkoniyatlarga ega bo‘lib, unda 21 ta hujra, 8 darvozali bog‘, 5 eshikli hovli, shuningdek, madrasa, kutubxona, tahiratxona, masjid va muzey mavjud.

G‘iyosiddin ibn Humomiddin Xondamir (1475-1534) ma’lumot berishicha, qadimgi Balx hududida joylashgan Xo‘ja Xayrob qishlog‘ida Amir Temurning o‘g‘li Shohrux Mirzo zamonida (1405-1447) bir maqbara yaratiladi. Qishloq aholisi ushbu maqbarani Hazrat Muhammad Payg‘ambar kuyovi Ali ibn Abutolibning qabri ekanligi haqidagi rivoyat va xabarlar yaqin-uzoqlarga tarqala boshlaydi. Sulton Husayn Boyqaro (1438-1506) davrida Aliga nisbat berilgan ushbu qabrni aniqlash masalasi o‘rtaga chiqadi. Gap shundan iboratki, Shamsiddin Muhammad nomli bir kishi Hindistonning Multon kutubxonasidan Sulton Sanjar zamonida yozilgan bir kitobni Husayn Boyqaro nomiga yuboradi. Unda Xayron qishlog‘da xalifa Ali ibn Abutolib jasadi ko‘milgani haqida ma’lumot yozilgan edi. O’sha vaqtda Balxda Husayn Boyqaroning ukasi Boyqaro-2 hukm surgan. Husayn Boyqaro bu gapni tekshirish uchun Balxga o‘z vaziri Alisher Navoiyni yuboradi. Vazir xabar to‘g‘riligini sultonga yetkazadi. Sulton Husayn Balxga Ali qabriga yetgach, fors tilida mana bu baytni yozadi:

رحم کن برحال این مشتاق ای شاه کرام

بر درت آمد گدایی بینوا سلطان حسین

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Tarjimasi: (Benavo va faqir Sulton Husayn eshgingga hojat tilab keldi, bu oshiqning holiga rahm qilgin, sen ey karam qilguvchi shoh)². Shundan so‘ng u yerda bir salobatli gumbaz qurilib, atrofida bozor, musofirxonha, madrasa, masjid barpo etiladi. Ko‘p o‘tmay shaharni sug‘orish maqsadida anhor tortiladi va unga “Nahri shohiy” (Sulton anhori) deb nom beriladi.

Alisher Navoiydan keyin hazrati Ali ziyoratgohi yonida Abdul Mo‘minxon yana masjid va xonaqo qurdi. “Yetti qaynar” nomli dosh qozonni Buxorodan Mozori-Sharif olib keltirdi. Keyinchalik Shayboniylardan bo‘lgan Vali Muhammadxon maqbara atrofida bog‘ yaratdi. Ashtarkoniylardan bo‘lgan Balx hokimlari Muqimxon va Subhonqulixon ziyoratgohning ko‘rkam qiyofasiga hissa qo‘shganlar. Eng so‘nggi o‘zgarishlarda 1994-yilda Marshal Abdulrashid Do‘stim tomonidan maqbaraga kirish darvozasi tepasiga 14 kilogramm oltin ishlatilgan o‘yib yozilgan kalima lavhi o‘rnatildi.

(Hazrati Aliga nisbat berilgan ziyoratgohning 2016-yildagi ko‘rinishi)

Nahri Shohiy (Sulton anhori)

Alisher Navoiy Balx cho‘llarida Hazrat Aliga nisbat berilgan qabrni tiklaganidan keyin u yerda paydo bo‘lgan shahar aholisini ichimlik suvi bilan ta‘minlash maqsadida nahar (ariq) qazib suv keltirgan. Rivoyatlarga ko‘ra bu yerda ushbu qishloqning vujudga kelishida Sulton Husayn Boyqaroning yo‘llanma va xayirxohligini inobatga olib, unga “Nahri Shohiy” (Shoh anhori) deb nom bergen. Shundan so‘ng qishloq kengayib, hozirgi Mozori-Sharif shahri vujudga kelgan. Bu xususda ham xalq orasida juda ko‘p hikoya-u dostonlar mavjud.

² Ishonch To‘ra. Navoiyni anglash sori. 2023-yil, 141.

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

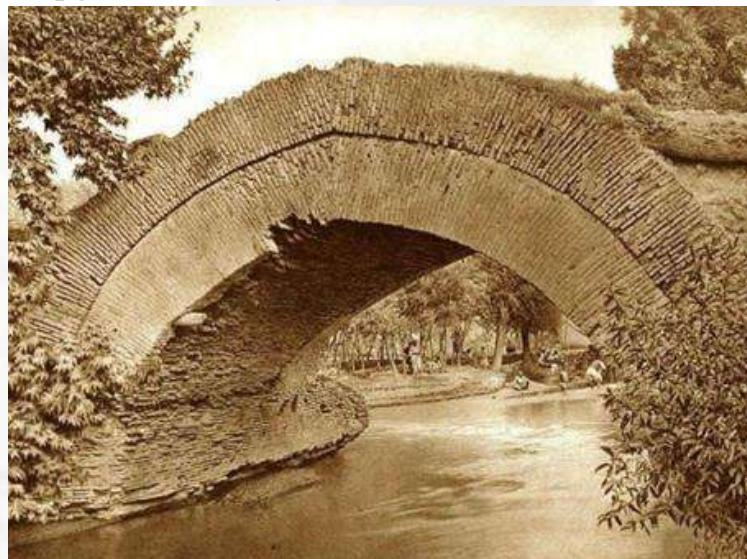
mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

“Nahri Shohiy” (Sulton anhori)ning hozirgi ko‘rinishidan bir qismi.

Sarpul g‘isht ko‘prigi:

Alisher Navoiy tashabbusi bilan qurulgan ushbu ko‘prikka ganj shirasi, ohak va somon kuli uzoq muddat birga qorilib, kattaligi 24 ga 24 santimetr va qalinligi 5 santimetr bo‘lgan pishiq g‘isht ishlataligancha.

Sarpul g‘isht ko‘prigining 2009-yildagi ko‘rinishi.

Xurosonning qadim shaharlaridan bo‘lgan Juzijonon zamon o‘tishi bilan Anbor yoki Anbir nomi bilan atala boshlagan. Xuroson daryosi ushbu hududni sharq va g‘arb qismlarga bo‘lgani bois, Sulton Husayn Boyqaro hokimiyyati davrida Anborning sharqiy va g‘arbiy mintiqalarini bir-biriga bog‘lash uchun katta ko‘prik qurishga qaror qilingan. Mazkur ko‘prik Boyqaroning buyrug‘i va Navoiy tashabbusi bilan bunyod etilgan. Shundan keyin Anbor shahri Saripul (ko‘prik boshi) nomi bilan atala boshlagan. Ushbu ko‘prik haqida 1976-yilga qadar xalq og‘zaki ijodida 500 yil oldin qurilganligini aytilib kelingan. Ammo tarixchi Xondamirning Alisher Navoiy sharhi holi, ilmiy-adabiy va bunyodkorlik asarlari haqida yozgan “Makorim ul-axloq” kitobining Britaniya muzeyida saqlanayotgan qo‘lyozmasi ushbu ko‘prik

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

“Puli Juzijonon” (Juzijonon ko‘prigi) Mir Alisher Navoiyning xayriya inshootlari jumlasidan ekanligi ma’lum bo‘ldi [M.Ya’qub Vohidiy Juzijoniy].

Oqina sardobasi:

Alisher Navoya nisbat berilgan “Oqina sardobasi” (Usti gumbazli g‘isht hovuz), Afg‘onistonning Foryob viloyati Xonchorbog‘ tumanida joylashgan. Pishiq g‘ishtdan qurilgan bu Sardobaning chuqurligi 16 metr, gumbaz balandligi ham yer yuzidan 16 metr (Sardoba sathidan qumbazigacha 32 metr), suv kosasining kengligi esa 10 metrdan iborat. Ushbu sardoba Afg‘onistonning Turkmaniston chegrasiga yaqin hududda joylashgan bo‘lib, qish faslida sardobada to‘plangan qor va yomg‘ir suvlari butun yuz bo‘yi atrofdagi dehqon, cho‘pon va yo‘lovchilarni suv bilan ta’minlaydi. Bu Sardoba haqida xalq og‘zaki ijodida shunday “Savzivon” qo‘shiqlar to‘qilgan:

*Yorimning yo‘llariga so‘yay tovuq,
Oqina sardobasi unga yovuq.
Yorginam sardobadan suv keltirar,
Navoiy sardobasi suvi sovuq.*

“Oqina sardobasi” Xonchorbog‘/Faryob, 2010-yil

Bobo Vali g‘isht havuzi:

Alisher Navoya nisbat berilgan Afg‘onistonning Foryob viloyati Andxo‘y tumanida joylashgan bu hovuz Bobo Vali ziyoratgohi majmuasi hovlisida joylashgan. Majmua o‘z ichiga madrassa, masjid, ziyoratgoh, hovuz, quduq va bir qator hujralarni qamrab oladi. Hovuzning hozirgi ko‘rinishi 21x21 metr, chuqurligi 6 metr va suv hajmi 3380 kub metrdan iborat. Hozirgi kunda ham mahalliy aholi hovuz suvidan ichimlik suvi sifatida foydalanadi. Ushbu hovuz haqida Afg‘oniston o‘zbek taniqli shoir, yozuvchi va tarixchilaridan Muhammad Amin Matin Andxo‘iy o‘zining 2016-yili nashr etilgan “Bog‘i aram” she’riy to‘plamida shunday yozadi: “Bobo Vali

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

(alayhi rahma) madrasasining sahnida bir katta hajmli hovuz joylashgan. Ushbu suv ombori bo‘lgan berka “Makorim ul-axloq” muallifi Xondamirning aytishicha, Mir Alisher Navoiy buyrug‘i bilan qurilgan xayriya binolar safida qayd etilgan”. Shoир M. Amin Matin bu haqda mana bu ruboyni yozgan:

*Vasfingga qalam, Andxo ‘yim, til cho ‘zgan,
Yaproq uza shuhrating yozib ko ‘rkuzgan.
Faxr etgali arzir obid oting, chu kim,
Bobo Vali hovuzini Navoiy tuzgan.*³

(“Bobo Valiy hovuzi” [Fikriy 1967, 44-45].

Namakdon:

Hiroт shahrining shimolida Gozurgoh tumanida Xo‘ja Abdulloh Ansoriy maqbarasi yaqinida joylashgan bu bino tashqaridan 12 burchak, ichkaridan esa 8 burchak qilib qurilgan. Navoiy vazirlig maqomidan iste’foga bergenidan so‘ng bu yerda olim-ulamolar, shoир-shuarolar bilan muloqot qilishgan. “Tuz saroyi” 2008-yilda “Og‘a Xon jamg‘armasi” yordami asosida afg‘onistonlik me’morlar tomonidan qayta ta’mirlandi. Bu hayratlanarli obida Hiroтning temuriylar davri yorqin namoyandası Amir Alisher Navoiy yodgorligi deb nom olgan.

³ Matin Andxuiy. Bog‘i aram. 2008-yil, 93-bet.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

(Tuz saroyi yoki “Namakdon”, Hirot, 2016-yil ko‘rinishi).

Ansoriy maqbarasi:

Arab va fors tillarida ijod qilgan shoir va donishmand Xo‘ja Abdulloh Ansoriy (1006-1088) maqbarasi Hirot shahrining shimolida Gozargoh tumanida joylashgan. Maqbara Hirot Sulton Husayn Boyqaro zamonida Alisher Navoiy tomonidan qayta’mirlangan.

(Xo‘ja Abdulloh Ansoriy maqbarasi. Hirot, 2014-yil ko‘rinishi).

Ixlosiya majmuasi:

Alisher Navoiy tomonidan Hirot shahridagi Injil daryosi bo‘yida Navoiyning o‘z shaxsiy hisobidan qurilgan, xonaqoh, madrasa, shifoxona va diniy muassasa majmuasidir. Bu majmua minglab talabalar uchun ilm-ma’rifat, san’at va madaniyat o‘chig‘i bo‘lgan. U yerda ilm bilan shug‘ullangan talaba-ustozlarning oziq-ovqat, kiyim-kechak va boshqa ehtiyojlari Navoiy zimmasida bo‘lgan.⁴

⁴ Fikriy Saljuqiy. Gozargoh. Kabul, 1962, 48 bet.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

(“Ixlosiya” majmuasi shu hududlarda qurilgan. Ammo afsuski bu majmuadan bizgacha hechqanday nishona yetib kelmagan. Rasmida Navoiy zamonida mavjud bo‘lgan o‘nta buyuk minoradan qolgan beshtasi aks ettirilgan).

Abu Alvalid maqbarasi:

Abu Alvalid (Azadoniy) nomi bilan mashhur bo‘lgan Ahmad ibn Abu Ruja maqbarasi Hirot shahrining shimoli-g‘arbiy qismidagi Azadon qishlog‘ida joylashgan. Abu Al Valid islom ilmi, hadis va tasavvuf olamining ulug‘ zotlaridan biri bo‘lgan. Azadoniy dafn etilgan juda katta ayvonga ega qubbali qabr Hirot temuriylar maktabi uslubida Alisher Navoiy sa’y-harakatlari bilan qurilgan.

(*Abu Alvalid “Azadoniy” maqbarasi. Azadon qishlog‘i, Hirot*)

Mir Abdulvohid Shahid maqbarasi:

Mir Abdulvohid Shahid maqbarasi eski Hirot shahrining janubida joylashgan Firuzobod qishlog‘ida bo‘lib, u birinchi marta 941-yilda Shayx Abu Nasr tomonidan qurilgan. Ammo undan taxminan 565 yil vaqt o‘tishi bilan vayronaga aylangan. Keyin 1489-yili ushbu buzuq maqbara Amir Alisher Navoiy sa’y-harakati bilan temuriylar me’morchiligi uslubida bunyod etilib, devorlari ganjlangan va ajoyib naqshlar chizilgan.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

(*Mir Abdulvohid Shahid maqbarasi. Firuzobod qishlog‘i, Hirot*)

Hirot jome’ masjidi:

Amir Alisher Navoiy temuriylar davri yodgorliklarining aksariyat qismini ta’mirlashda faol qatnashgan. Jumladan, Hirot tarixiy jome’ masjidi ham 1498-yili Navoiy tomonidan ta’mirlangan. Masjid binosi mustahkam gumbazga ega bo’lib, unda Behzod uslubidagi rasmlarni ko‘rish mumkin. Masjidning koshinlaridagi yozuvlar Amir Alisher Navoiy bitig‘i nomi bilan mashhur.

(*Hirot Jome’ masjidi, Hirot shahri, 2021-yil*)

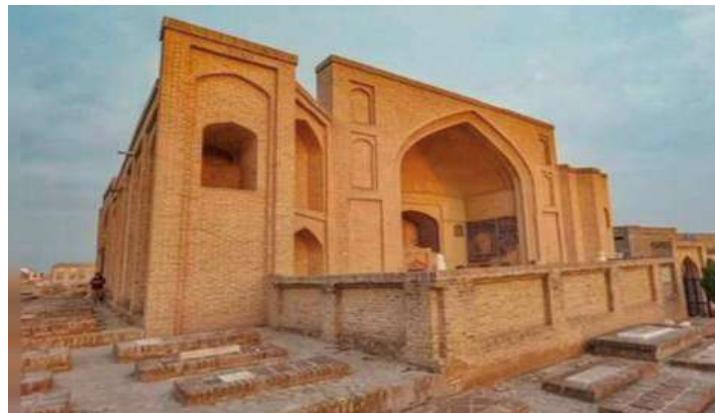
Abdulloh ibn Moviya maqbarsi:

Said Abdulloh ibn Moviya maqbarsi Hirotning qadim tarixiy binolaridan bo‘lib, u Sulton Husayn Boyqaro zamonida Alisher Navoiy tomonidan qayta tiklangan. Hazrati Muhammad nabirasiga nisbat beriladigan ushbu ziyoratgoh Hirot Musallosi

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

yaqinida joylashgan. Unda Kamoliddin Behzod uslubidagi naqishlar va xattatliklar ko‘zga tashlanadi. Maqbaraning ichki ko‘rinishi sakkiz burchak bo‘lib, har burchakda bir ayvon ko‘zga tashlanadi.

(*Said Abdulloh ibn Moviya maqbarsi, Hirot shahri, 2021-yil*)

Abu Nasr Porso masjidi:

Xoja Abu Nasr Porso masjidi Balx viloyatidagi temuriylar davrining buyuk yodgorliklaridan biridir. Bu masjid Alisher Navoiy buyrug‘i bilan Abu Nasr Porso qabri yonida sakkiz burchak ko‘rinishida qurilgan. Vaqt o‘tishi bilan masjid tomining vayron bo‘lgan qismlari 1569-yili Abdul Mo‘minxon tomonidan qayta ta’mirlanib, masjidga yangi bezaklar qo‘shilgan. Abu Nasr Porso masjidi kvadrat ko‘rinishda bo‘lib, masjid uchta kirish eshik, tokchalar, kichik dumaloq va yo‘l-yo‘l ustunlardan iborat. Masjid gumbaz firuza rangda bo‘lib, eshiklari o‘ymakorlik qilingan.

(*Abu Nasr Porso masjidi, Balx tumani, 2010-yil*)

Abdulrahmon Jomiy maqbarasi:

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

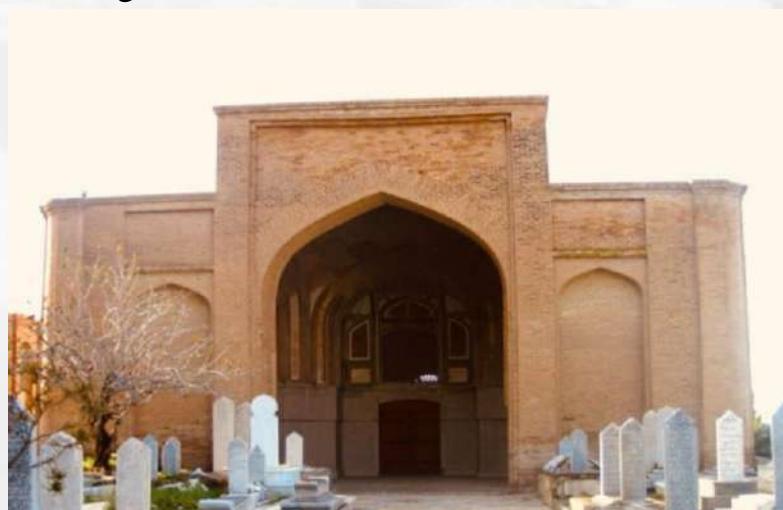
Mavlono Abdulrahmon Jomiy XV asrning mashhur shoiri. U 1478-yilda Hirotda vafot etgan va o‘sha yerga dafn etilgan. Shayboniy va Safaviylar qo‘sishlari bosqinida butunlay vayron bo‘lgan Jomiy qabri Alisher Navoiy farmoni bilan Hirot temuriylar me’morchiligi uslubida qayta tiklangan. 1950-yillarda Muhammad Zohirshoh hukmronligi davrida Hirot hokimi Abdullaxon Malikyor tashabbusi bilan Jomiy qabriga ayvon solindi, ikkita baland minora qurildi va maqbara yonida masjid barpo etildi.

(Abdurahmon Jomiy maqbarasining 2021-yildagi ko‘rinishi)

Zarnegor uyi:

Zarnegar uyi Hirot temuriylarining yorqin davri yodgorliklaridan biri bo‘lib, u Sulton Husayn Boyqaro davrida Amir Alisher Navoiy sa'y-harakatlari bilan 1484-yilda Xo‘ja Abdulloh Ansoriy qabri yonida qurilgan. O‘sha davr rassomlari ushbu uyni bezashda gumbaz ichidagi rasmlar va naqshlarda tilla suvi va ko‘k rangli bo‘yoqdan foydalangan. Shu bois bu bino Zarnegar uyi deb ataladi. Bu muhtasham qasr aylana gumbaz shaklida qurilgan bo‘lib, uning shimol tomonidagi baland ochiq ayvon binoning kirish eshigi hisoblanadi.

(Zarnegar uyi “Qasri Zarnigor”, Hirot, 2020)

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Ziyoratgoh masjidi:

Hirot viloyati Guzara tumani g‘arbida hozirgacha saqlanib qolgan ayvon va minorali Ziyoratgoh masjidi Hirot Jome’ masjididan keyin ikkinchi katta masjid hisoblanadi. Ushbu masjid 1484-yilda Sulton Husayn Boyqaro davrida Alisher Navoiy tashabbusi bilan qurilgan. To‘rt gektar maydonni egallagan masjid to‘rtta katta ayvon va bir nechta kichik ayvonchalardan iborat. 36,85 metr balandlikka ko‘tarilgan bu minoralarning o‘rta qismi chiroyli naqsh va rang-barang koshinlar bilan bezatilgan. Gumbaz va ayvonlari esa pishiq g‘ishtdan qurilgan. Masjidning hovlisi to‘rt burchak bo‘lib, unda pishiq g‘ishtdan chiroyli hovuz yasalgan. Binoning to‘rt tomonida to‘rtta darvozasi bor. Bu yerda asrlar davomida kishilar diniy bilim olishgan.

(Ziyoratgoh masjidi, Hirot/Guzara tumani, 2022-yil)

Sangi-Bust raboti:

Hamdulloh Mustufiy Qazviniy (1860-1928 tarixchi, jug‘rofiydon), g‘aznaviyalar davrida Tus hokimi bo‘lgan Arslon Jozeb binolari xarobalari ustiga qurilgan “Sangi bust raboti”ni Amir Alisher Navoiyga nisbat bergan. Ushbu rabot Mashhaddan 30 kilometr uzoqlikda joylashgan. Hozir u Xurosoni Razaviy madaniy meros anjumani qaramog‘i ostiga olingan. So‘ngi 10 yildan buyon “Sangi Bust” raboti dunyo sayyoohlaringin diqqat-e’tiborini o‘ziga jalg qilib kelmoqda.

Eronning “Sayohat va qo‘l san’ati” Xurosoni Razaviy madaniy meros anjumani ma’lumotnomasida Alisher Navoiyga nisbat berilgan “Sangi bust” raboti mustahkan va baland devorlar bilan o‘rab olingan. To‘rt tomonida to‘rtta kuzatuv va qo‘riq minoralari mavjud. Ushbu binoning kirish darvozasi Isfahondagi Mahyor

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

karvonsaroyiga juda o‘xshash. Bu bino tuzilmalari Temuriylar davri Islom me’morchiligining mashhur namunalari hisoblanadi.

Eronning “Xuroson” gazetasida (2010.05/16) Husayn Razaviyning yozishicha, asrlar davomida yaxshi foydalanib kelingan, Ipak yo‘li markazida joylashgan.

(*Sangi Bust* rabotining hovlisi. Mashhad, 2015-yil, Aftondil Erkinov fotosi)

“Sangi bust” raboti hashamatli karvonsaroy 1980-yillarda Iroqlik asirlarni saqlash makoniga aylantirilgan. Eron-Iraq urushidan keyin bu tarixiy bino afg‘onistonlik qochqinlarni vaqtinchalik saqlab turish uchun xizmat qilgan. So‘ngra zindonga aylantirilib, mahbuslarning kundalik kasb-hunar bajarish qarorgohi sifatida xizmat qila boshlagan.

“*Sangi Bust*” raboti oldiga o‘rnatilgan bu lavhda mazkur rabot Alisher Navoiyga nisbat berilgani rasman qayd etilgan.

Temuriylar davriga oid ushbu “Sangi bust” raboti, Eronning Frimon shahari markaziy qismidagi Sangi Bust qishlog‘ida joylashgan. Bu tarixiy bino 2004-yil 7-

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

avgustda (11047) raqami bilan Eron milliy yodgorliklaridan biri sifatida ro‘yxatga olingan.

Attor Neyshaburiy maqbarasi:

Attor Neyshaburiy maqbarasi Temuriylar davrida XV asrda Amir Alisher Navoiy tomonidan Neyshaburiy qabri ustiga qurilgan tarixiy bino. Maqbara 1970-yillarda Ikkinchı Pahlaviy davrida qayta ta’mirlangan. Attor qabri Eronning hozirgi Neyshaburdagi Erfon ko‘chasiда joylashgan. Maqbaraning hozirgi binosi sakkiz burchakli, to‘rt eshikli, koshinkor gumbazli, balandligi 3 metrdan iborat.

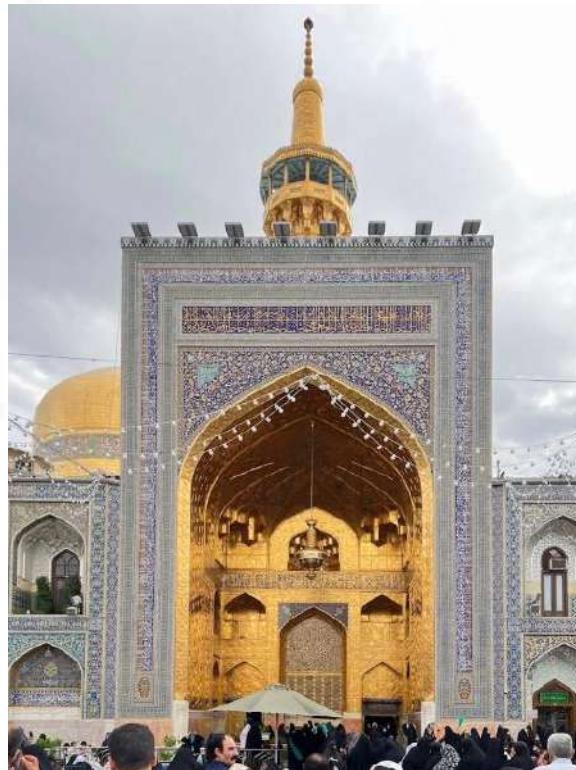
Imom Rizo maqbarasi ayvoni:

Amir Alisher Navoiy qurdirgan antiqa ayvonlardan biri Imom Rizo maqbarasi ayvoni bo‘lib, uning tashqi ko‘rinishi koshinli, ichi oltin g‘ishtlar bilan bezatilgan. Ayvon eshigining tepasi, o‘ng va so‘l ustunlariga “Maryam” suvrasi tushirilgan, tepe qismiga sariq koshin bilan Ko‘fiy xatida Yosin surasi yozilgan. Yozuvlarning zamon o‘tishi bilan o‘rtadan ketgan qismi 1654-yilda Muhammad Rizo Emomiy Esfahoniy tomonidan qayta yangilangan. Tarixchi olim Muhammad Aslam Afzaliy “Temuriylar davrida Hirot” nomli asarida ushbu ayvon xususida shunday yozadi: “Ayvонни qayta ta’mirlash jarayonida uni qurdirgan Amir Alisher Navoiy nomi ham, xattot nomi ham o‘rtadan olib ketilgan”⁵.

⁵ Aslam Afzaliy. Temuriylar davrida Hirot. 2011-yil, 152-bet.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

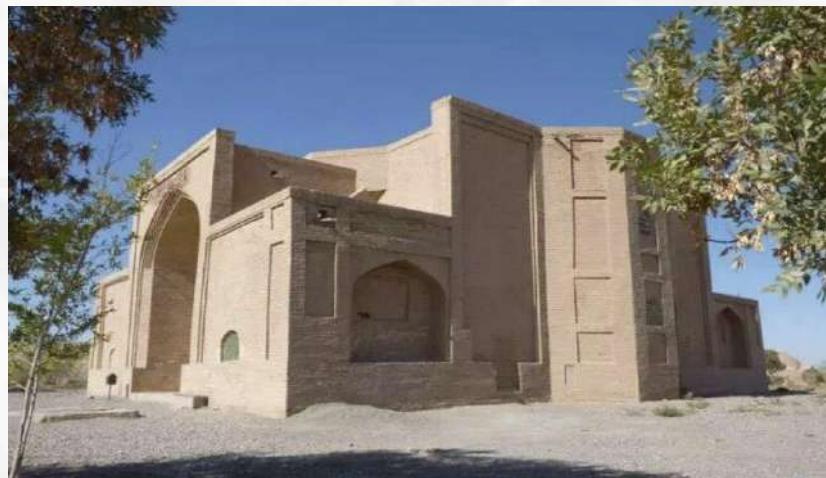
mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

(*Imam Rizo maqbarasi ayvoni, Mashad, 2023-yil*)

Qosim al-Anvor maqbarasi:

Shoh Qosim al-Anvor Tabriziy maqbarasi Amir Alisher Navoiy tomonidan Eronning Langar-i Jom qishlog‘ida g‘isht gumbaz shaklida qurilgan antiqa bino. Ushbu bino 1976-yili (1061) raqami bilan Eronning milliy boyliklaridan biri sifatida ro‘yxatga olingan.

(*Shoh Qosim al-Anvor maqbarasi, Eron/Turbati Jom, 2020*)

Adabiyotlar:

1. Sirojiddinov Shuhrat. Amir Alisher. Toshkent: Adabiyot, 2023.
2. Aslam Afzaliy. Temuriylar davrida Hirot. Intishorot Ahroriy, Hirot, 2011.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

3. Fikriy Saljuqiy Heraviy. Gozurgoh. Kabul, 1962.
4. Vohidiy Juzijoniy M. Ya’qub. Amir Alishir Navoiy “Foniylar” hayoti, ijodi, obidalari, nasriy va nazmiy asarlari namunalari. Kobul, 1968-yil.
5. Arol A. Alisher Navoiyga nisbat beriladigan yangi obidalar // Payomi donishkada, Anvori ilm, Tafakkuri tarix. 2022, № 2(1). – Panjakent, 2022-yil, 3-6-betlar.
6. Nur Ahroriy Abdulali. Amir Alisher Navoiy. Hirot, 2014.
7. Narayval Roziq. Mir Alisher Navoiy. Kobul, 2019.
8. Korgar Abdulloh. Amiri donishmand (Nizomiddin Alisher Navoiy). Pokiston/Peshovar, 2004.
9. Habibiy Abdulhai. Temuriylar davri san’ati. Kobul, 1977.
10. Bahra Vali Shoh. Hirot Xuroson nigni. Hirot, 2002.

“LAYLI VA MAJNUN” TURKUMIDAGI ASARLARNING ARAB, FORS, TURKIY TILLARDA YARATILISH TARIXIGA DOIR

Dilorom Salohiy,
filologiya fanlari doktori, professor
Samarqand davlat Chet tillar instituti

Annotatsiya. Alisher Navoiyning sharq epik poeziyasini yangilashdagi badiiy-estetik va g‘oyaviy tamoyillari xamsachilikda arab va forsiy tilli xalqlar og‘zaki va yozma manbalari istifodasiga borib taqaladi. Mutafakkir o‘z asarlarida bevosita o‘zigacha yetib kelgan arab va fors tillaridagi xalq og‘zaki ijodiga va folklorga ham murojaat etadi. Shayx Nizomiy o‘z adabiy muhitida birinchi dostonnavis sifatida, Alisher Navoiy esa temuriylar tamadduni davrining ijtimoiy faol ijodkori sifatida beshliklaridagi xalqona, sodda va donishmandona tafakkur ifodasiga, xalq folklorining o‘lmas an‘analariga katta ahamiyat berdilar. Nizomiy “Layli va Majnun” dostonida ijtimoiy foydali ma‘rify fikrlarini pand-nasihat tarzida emas, balki xalq og‘zaki ijodi va folklordan olingan badiiy timsollar vositasida ifoda etdi.

Alisher Navoiy “Xamsa”sida esa “sayyor syujetlar” - xalqona hikoyat va rivoyatlarga asoslangan epizodlar ma‘rify mazmundagi hikmatlar bilan boyitiladi, orifona ma’no kasb etadi. Ayniqsa, buyuk “nazirai benazir”ning uchinchi dostoni bo‘lmish “Layli va Majnun”da shoir xamsanavislikda o‘zigacha mayjud an‘analardan ijodiy foydalangan holda o‘z dostoniga yangicha ruh bag‘ishlaydi, o‘z davrining talab va ehtiyojlaridan kelib chiqib, “afsonaga yangi libos kiygizadi”.

Tayanch iboralar: epik poeziya, uslub, romantizm, hayotiylik, xalqchillik, ma‘rify mazmun.

Аннотация. Художественно-эстетические и идеиные принципы эпического творчества Алишера Наваи способствовали возобновлению многовековых традиций восточной поэзии. В своих пьесах гениальные мыслители Востока использовали фрагменты из источников устного народного творчества и фольклора арабских и персидских народов в своеобразном творческом стиле. Низами Гянджеви как первый мастер эпического стиля в своей литературной среде, Алишер Наваи как видный творческий и государственный деятель эпохи тимуридского ренессанса в своих творениях обращались к мудрому народному мышлению, немеркнущим традициям фольклора. Шейх Низами в своей поэме «Лейли и Меджнун» обращался непосредственно к фольклору или созданиям устного народного творчества для выражения своих социально полезных мыслей. Свою идеиную замысел он чаще выражал не наставлениями, а живыми эпизодами и образами из народного творчества.

В третьей поэме “Хамсы” Алишера Наваи занимают важное место мистические идеи, где эпизоды из устного народного творчества и притчи, отрывки с образами животных, элементов из флоры и фауны обогащаются духовным содержанием. Великий мыслитель в поэме «Лейли и Меджнун», творчески используя художественные традиции своих наставников, придаёт новый романтико-реалистический дух.

Ключевые слова: эпическая поэзия, стиль, романтизм, реальность, народность, духовно-нравственное содержание.

“Layli va Majnun” - jahon adabiyotidagi eng mungli va alamli sevgi qissalaridan biridir. U Sharq o‘lkalarida shu darajada keng tarqalgan va shuhrat qozonganki, shu jihatdan qaraganda hatto G‘arb adabiyotining eng ajoyib yodgorliklaridan bo‘lgan “Romeo va Juletta” ham u bilan tenglasha olmaydi, degan edi sharqshunos olim I.Yu.Krachkovskiy. [6;18]

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

“Layli va Majnun” qissalari uzoq tarix va tadrijiy takomilga ega. U qadimiy arab qabilalarida vujudga keldi, so’ng Eron, O’rta Osiyo, Kavkaz, Hindiston va boshqa o’lkalarga tarqaldi. Xalq og’zaki ijodida yuzaga kelgan bu sayyor syujet keyinchalik yozma adabiyotdan keng o’rin oldi, qayta-qayta ishlandi. Shayx Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Alisher Navoiy va Muhammad Fuzuliy kabi buyuk so’z san’atkorlarining qalami bilan yanada kengroq shuhrat qozonib, jahon adabiyotining o’lmas obidalaridan biri bo’lib qoldi.

Akademik I.Yu.Krachkovskiy ko’rsatganidek, Layli va Majnun haqidagi rivoyatlar YII asrning oxirlarida paydo bo’la boshladi. Og’zaki ravishda paydo bo’lgan bu rivoyatlar keyinchalik yozma asarlarga ham kiradi. Biroq hali ular kompozitsion tarqoq, o’zaro uzviy bog’lanmagan rivoyatlar edi. Ular mukammallashgan badiiy asar turiga kirmagan edi. [2;64]

Layli va Majnun haqidagi rivoyatlarni hikoya qiluvchi eng eski manbalardan biri Ibn Qutayba (889 yilda vafot etgan) ning “Kitobush-she’r va shuar” asaridir. Shu manbara ko’ra, Majnunning asl nomi Qays ibn Muod (boshqa variantga ko’ra Qays ibn Mulavvah) bo’lib, u Bani Ja’d qabilasidan kelib chiqqan ekan. Qays o’z qabilasidan Layli degan qiz bilan tuya boqar ekan. Bu ikki yosh bir-birini qattiq sevib qolibti. Biroq qarshiliklar tufayli uzoq vaqt sevgilisiga erisholmagan Qays telbalanib, kishilardan yotsirab, sahroga chiqib, hayvonlar bilan do’stlashibti.

Novfal ibn Musahhiq degan kishi Qays voqealarini eshitib, uni izlab ketadi. U Qaysni topib kiyintiradi, u bilan suhbatlashmoqchi bo’ladi. Biroq bundan hech qanday foyda bo’lmaydi. Novfal Layli haqida so’z ochadi, shundagina Qays es-hushiga keladi. Novfal Qaysga yordam berib, uni murod maqsadiga etkazmoqchi bo’ladi. U Layli qabilasiga qizgasovchi bo’lib boradi, biroq uning otasidan rad javobini oladi. Majnunning otasi Laylining otasini ko’ndirishga urinadi. Bu ham foyda bermaydi. Shundan so’ng Majnunning otasi bolaning ishq ehtirosi sovusin, deb Makka ziyoratiga olib boradi. Bu ham kor qilmaydi. Shu orada Laylini boshqa bir kishiga beradilar. Buni eshitgan Qays tamomila es-hushidan og’ib qoladi. U yana sahroga chiqib ketib, vahshiy hayvonlar bilan birga yashaydi. Telbaligiga qaramay, Qays Layli haqida chiroylı qo’shiqlar to’qiydi, hatto bir yigit bu qo’shiqlarni yozib ham oladi. U Qays uchun ma’lum bir joyga ovqat olib kelib qo’yar, Qays ochiqqanida kelib, ovqatdan eb ketar edi. Nihoyat Qays o’sha joyga kelmay qo’yipti. Uchinchi kuni kishilar uni izlay boshlaptilar va toshloqda uning murdasini topibtilar.

Shunga yaqin rivoyat Abul Faroj al-Isfahoniy (897-967) tomonidan ham hikoya qilinadi. Abul Faroj shu mavzudagi og’zaki va yozma manbalarni sharhlaydi, bir necha yangi hikoyatlar ham keltiradi. Shunday hikoyatlardan birida aytilishicha, Majnun uchun Laylidan ko’ra go’zalroq hech kim va hech narsa yo’q ekan. Biroq keyinchalik tog’ hayvonlaridan bo’lmish kiyik unga Layli go’zalligini eslatuvchi bir

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

ramz bo’lib qolipti. Kunlardan bir kun bir bo’rining bir kiyikka tashlanib, uni yorganini ko’rgan Majnun qattiq g’azablanibti va u ham jon-jahdi bilan tashlanib, bo’rini o’ldiribti. Yana bir kuni Majnun ikki ovchining bir kiyikni tutib ketayotganlarini ko’ribti. U ovchilarga yalinib-yolvorib, ularga qo’y berib, kiyikni ozod etipti.

Abul Faroj Majnun shaxsiyati haqida ham ma’lumotlar beradi. Ayrim manbalarga ko’ra bir emas, bir nechta Majnun o’tgan bo’lsa, boshqa manbalarga ko’ra aslida Majnun degan kishi o’tmagan. Umaviylar sulolasidan chiqqan bir yigit o’z qarindoshlaridan birini sevib qoladi va unga atab she’rlar yozadi. Ammo sevgi ehtiroslarining oshkor bo’lganidan xijolat chekib, Majnun haqidagi rivoyatni o’ylab chiqaradi. Boshqa manbalarda ham shunday rivoyatlar bor.

Majnun tarixiy shaxsmi yoki yo’qmi, bundan qat’i nazar, o’ninchи asrning oxirlarida arab adabiyotida Majnun nomiga nisbat berilgan she’rlar va turli rivoyatlar paydo bo’la boshlaganini ko’ramiz. XI asrda Abu Bakr al-Volibiy degan kishi Majnun nomiga nisbat berilgan she’rlarni devon qilib tuzadi, ularga sharhlar yozadi va she’rlarni Majnun haqidagi rivoyatlar syujetiga kiritadi. Bu asar Majnun haqidagi bir qissa tusini oladi. Abu Bakr al-Volibiy qissasida avvalgi rivoyatlarning mazmuni deyarli saqlanib qolgan. Unda faqat ayrim kichik o’zgarish va yangi epizodlar bor. Masalan, qadimgi rivoyatlarda Layli va Majnun tuyu boqib yurganlarida bir-birlarini sevib qolishsa, bu qissada qo’shimcha ravishda Majnun qadimgi rivoyatlarni hikoya qilib berish bilan Laylini o’ziga maftun etadi, deyiladi. Qiz va yigitning sevishganini eshitgan Laylining otasi Sultonga shikoyat qiladi, shundan so’ng Sulton Majnunni qattiq ta’qib etadi. Majnunning o’limi ham bu qissada birmuncha boshqacharoq tarzda bayon qilinadi. Majnun ikki suvoriydan Laylining o’lganini eshitadi, ulardan Laylining qabriga olib borishni iltimos qiladi. Qabr boshiga borgach, o’zini uning ustiga tashlaydi, shu bo’yi uzoq yotib qoladi va jon taslim qiladi. Qissada boshqa yangiliklar ham bor.

Majnun she’rlari, Layli va Majnun rivoyatlari va ayniqsa, Abu Bakr al-Volibiy tuzgan devon-qissa Sharq o’lkalarida keng tarqalgan va shuhrat qozongan edi. XII asrda Kichik Osiydan – Ganja shahridan chiqqan yirik mutafakkir alloma Shayx Nizomiy Ganjaviy o’z ijodida qadimgi rivoyatlar bilan kifoyalanib qolmadi. U Layli va Majnunlarning fojiali sarguzashtini o’zi yashagan muhit aspektida qaytadan ishlab chiqtı, qissani g’oyaviy-badiiy yuksak va mukammal bir doston darajasiga ko’tardi.

Nizomiy dostoni Sharq xalqlari adabiyotida keng shuhrat qozondi va oradan bir asrdan ziyodroq vaqt o’tgach, hindistonlik mashhur shoir Amir Xusrav Dehlaviy unga javob yozdi. Dehlaviy dostoni 1299 yilda yaratilgan bo’lib, “Majnun va Layli” deb ataladi. Muallif doston qahramonlari nomini almashtirish bilan yangilikka, o’z salafidan o’zgachalikka intilganligini ta’kidlaydi hamda ushbu qissaning arab

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

xalqlari orasida dastavval “Majnun va Layli” shaklida ommalashganligiga e’tibor qaratadi. U Nizomiy dostonining kompozitsion tuzilishini asosan saqlab qolgani holda, uning syujetiga ba’zi o’zgartirishlar kiritadi. Xusrav Dehlaviy ushbu dostoni bilan Sharq xalqlari adabiyotida “Layli va Majnun” mavzusidagi dostonga javob yozish an’anasini boshlab berdi. Dehlaviydan keyin forsiy adabiyotda, xususan, Hirot adabiy muhitida Ashraf Marog’iy, Abdurahmon Jomiy, Kotibi Turshiziy, Shayxim Suhayliy, Abdulloh Xotifiy, Badriddin Hiloliy, Xoja Imod Loriy va boshqalar ham ushbu mavzuda asar yozgan.

Buyuk o’zbek shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostoni turkiy tilda ushbu mavzuda yaratilgan ilk doston bo’lib, Navoiy uni yaratishdan avval arab rivoyatlari bilan bir qatorda Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Ashraf Marog’iy va Shayxim Suhayliy dostonlarini chuqr o’rganadi. U xamsanavislikda o’zigacha mavjud an’analardan ijodiy foydalangan holda o’z dostoniga yangicha ruh bag’ishlaydi, o’z davrining talab va ehtiyojlaridan kelib chiqib, “afsonaga yangi libos kiygizadi”.

Alisher Navoiy bu dostonda o’z ideallarining fojiaga uchrashi sabablarini ochib beradi. Dostonda, go’yoki, boshdan oxirgacha shoirning hazin yig’isi eshitiladi:

*Bir na’shqa soldilar ikovni,
Jonsiz kelinu o’luk kuyovni...
So’ngin nechakim uzattim oxir,
Yig’lay-yig’lay tugattim oxir.*

Doston voqealari “Layli va Majnun” sarguzashti boshlanmasdan oldin “Ul tun muhabbat ta’rifida...” deb nomlangan bob bilan boshlanadi. Layli va Majnun qissasi nihoyasiga yetgach esa, “Ishq ta’rifidakim” sarlavhasi bilan bir bob keltiriladi. “Bu bob diqqat bilan o’qilganda, shu narsa ayon bo’ladiki, - deb yozadi B. Valixo’jayev, - unda Alisher Navoiy biz javobini topishga intilgan savollarga ham javob beradi, doston va uning timsollarini tahlil qilish bo’yicha asosiy yo’nalishlarni ham bayon etadi”. [3;44]

Alisher Navoiy har bir dostonini boshlar ekan, dostonning vaznini ham uning mavzuiga bog’lab tanlaydi, asar boshlanishidagi voqea tasviri bilan ham o’quvchini tayyorlaydi. Shoir o’zining ideallariga hamisha umid bilan qaraydi, ularning mag’lubiyatga uchrashini istamaydi.

Majnunning Layliga bo’lgan muhabbatini tarannum etar ekan, shoir bu ishqning avvalo oddiy insinga – Yer go’zaliga nisbatan bo’lgan majoziyidan Mutlaq Go’zallik - Alloh taologa nisbatan bo’lgan haqiqiy ishq darajasiga ko’tarilishini yoritib beradi:

*Bu ishqki, baxti komrondin,
Xoli bo’lmay zamone ondin.*

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

*Garchi iki nav’ o’tti rozi,
Avvalg’ini anglag’il majoziy.
Kim durru gudozu so’z birla,
Yuz sho’layi jonfiro’z birla,
Majnung’a biri bo’lub musallam,
Bahra topti ikinchisidin ham.*

Alisher Navoiy nazdida Majnun insoniy, avom ishqisi – majoziy ishqida kamolotga erishib, haqiqiy ishq maqomiga yetgan orif insonlar timsolidir.

Layli esa Majnun uchun Buyuk Yaratuvchi kamolotini o’zida namoyon etgan ko’zgudir. Shu bois Majnun jismoniy xilqat bo’lmish Laylini – ko’zguni emas, balki ko’zgu ichidagi mohiyatni sevadi.

Akademik B. Valixo’jayev “Layli va Majnun” dostonining xususiy g’oyaviybadiiy jihatlari haqida fikr yuritar ekan, jumladan shunday deydi: “Agar diqqat bilan qaralsa, bu ikki dostonni (“Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun” – B.V.) bir-biriga yaqinlashtiruvchi mushtarak mavzu – komil inson mavzusidir. Bu mavzu ularni bir-biriga bog’labgina qolmaydi, balki mavzuning har bir dostonda o’ziga xos tarzda yoritilishi ularning uslubiy o’ziga xosliklarini namoyon etadi, ya’ni “Farhod va Shirin”da bu mavzu ijtimoiy faollik ko’lamida yoritsa, “Layli va Majnun”da esa asosan ishq maydonidagi ichki kechinmalar, ruhiy holatlarning chuqur tasviri orqali nihoyatda mahorat bilan tasvirlanadi”. [3;49]

“Layli va Majnun” dostoni inson muhabbatni ifodasining eng ajoyib namunasi bo’lib, Alisher Navoiy badiiy mahoratining yangi qirralarini o’zida namoyish etadi.

Adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. MAT, 20 tomlik, 9-t. – Toshkent: “Fan”, 1992.
2. Bertels Y.E. Izbrannye trudi. «Navai i Djami». – M., Nauka, 1965. S.164.
3. Valixo’jayev B. O’zbek adabiyoti tarixi. 2-qism. – Samarqand: 2002.
4. Natan Mallaev. Nizomiy Ganjaviy merosi va uning ma’rifiy tarbiyaviy ahamiyati. – Toshkent: “O’QITUVChI”, 1985.
5. Dilnavoz Yusupova. O’zbek mumtoz va milliy o’yg’onish adabiyoti (Alisher Navoiy davri). – Toshkent: “TAMADDUN”, 2016.
6. Mamatqulova X.A. Navoiyning “Layli va Majnun”, Shekspirning “Romeo va Juletta” asarlarining qiyosiy tadqiqi. – NDA, Samarqand, 2009.

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

ТУРКИСТОНДА ТУРК МАФКУРАСИ ВА АЛИШЕР НАВОЙ

Санобар Тўллаганова,
Ф.ф.д.

Аннотация. Мақолада турк олими Тоҳир Шокирнинг турк мафкураси шаклланишида Алишер Навоийнинг ўрни масаласига багишланган кузатишлари ўрганилган. Тоҳир Шокир турк тафаккури тарихида из қолдирган М.Қошгари, Юсуф Хос Ҳожиб, А.Яссавий фаолиятининг Навоий даҳосига таъсири масаласига ҳам алоҳида ургу беради. Олим Навоий шахсиятини унинг ижоди билан бир бутунликда ўрганишини маъқуллайди. Олимнинг мақоласида турк тафаккури ва фикр адабиёти шаклланишида А.Навоийнинг ижоди миллат тарихида алоҳида саҳифа бўлиб қолиши очиб берилган.

Калим сўзлар: турк мафкураси, турк тафаккури, фикр адабиёти, А.Навоий, мутафаккир.

Abstract. The article examines the role of Alisher Navoi in the formation of the Turkish ideology of the Turkish scientist Tahir Shakir. Tahir Shakir also emphasizes the influence of M. Kashgari, Yusuf Khos Hajib, A. Yassavi, who left a mark in the history of Turkish thought, on Navoi's genius. The scholar favors studying Navoi's personality as a whole with his work. It is revealed that A. Navoi's work will remain a special page in the history of the nation in the formation of Turkish thought and thought literature.

Key words: Turkish ideology, Turkish thinking, literature of thought, A. Navoi, thinker.

Алишер Навоий ижоди дунё маданияти хазинасининг ёрқин саҳифаларидан бири саналади. Улуғ шоир ижодий мероси ўзлигини англаш ва камолга етиши йўлидаги инсоният қўлга кириткан улкан ютуқларидан бири ҳисобланади. Алишер Навоий ижодига қизиқиши, унинг асарларини тадқиқ этиш ва қайтадан нашр этиш, ўзга тилларга таржима қилиш дунё адабиётшунослигида энг муҳим масалаларидан бири бўлиб, навоийшунослик илми муҳим бир соҳага айланиб улгурган. Алишер Навоий ижоди барча замон ва турли маконларда ахли илмнинг эътиборини тортиб келган ва бу адабий тарихий жараён узоқ муддат давом этади.

XX асрнинг аввалида янги ўзбек адабиёти негизида миллий адабиётшунослик шаклланди. 1919 йилда Фитрат нашрга тайёрлаган “Инсоният ҳақинда Навоийнинг фикри” номли рисола босилиб чиқади. Китоб “Ҳайрат ул-аброр” достонидан олинган парчалардан ташкил топади. “Ўзбек адабиётидан намуналар” ҳам шу ҳаракатнинг амалий натижаларидан биридир. Туркистондаги маърифатпарварлар миллат истиқболи йўлида 1921-1927 йилларда бир қанча ёшларни Германияга ўқишига юборади. Улар орасида Тоҳир Шокир (Чигатой) ҳам бўлиб, унинг Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Захриддин Муҳаммад Бобур, Махтумқули ва Абай ижоди билан боғлиқ бир

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

канча мақолалари чоп этилган. Берлинда таҳсил олиб дунё маданияти билан таншиган Тоҳир Шокир сабоқни тугатиб Туркистонга эмас Туркияга қайтишга мажбур бўлади. Ватанда бўлаётган сиёсий-мафкуравий кураш, қатағон сиёсати ва юртга қайтган сабоқдошларининг аянчли қисмати унга дарс бўлади. Социология фанлари доктори профессор Тоҳир Шокир Розикбой ўғли умриннинг охиргача Анқарада яшаб, фаолияти давомида Туркистон қайғуси, миллий рух ва миллий маданият мавзусига эътибор қаратди. Тоҳир Шокир “Ёш Туркистон” номли журналда мудир вазифасида хизмат қиласди. Мазкур нашр дунёning турли бурчаклари: Германия, Туркия, Саудия Арабистони каби диёрлардаги муҳожирларни Туркистон билан боғлиқ янгиликлардан хабардор қилиб турган. Олим юртдан йироқда бўлса-да, аммо қалби Ватан ишқи билан банд эканлигини ижодий мероси мисолида кўриш мумкин.

Тоҳир Шокир ҳақида ўзбек матбуотида бир қанча мақолалар берилган¹. Навоийшунос олима Суйима Фаниева томонидан Тоҳир Шокирнинг “Туркистонда турк мафкураси ва Алишер Навоий” номли мақоласи 2011 йилда “Алишер Навоий ижодида миллий мафкура” номи остида ўзбек китобхонига ҳавола қилинган. 2022 йилда фидоий ва заҳматкаш олим Сирожиддин Аҳмад томонидан Тоҳир Шокирнинг “Танланган асарлар. (Туркистонда турк мафкураси ва Алишер Навоий) номли китоби нашр этилди”. Олим сўзбошида Тоҳир Шокир ҳақида қисақача маълумот бериб, унинг танланган мақолалари ҳақида шарҳ бериб ўтган.

Олим ҳазрат Навоий ижодига бағишлиланган мақоласида икки муаммони очиб беришни мақсад қиласди. 1. Туркистонда турк мафкураси. 2. Алишер Навоий ижоди ва туркий тафаккур масаласи. Олим Навоий феноменини очиб беришда туркий тафаккурнинг қадим илдизларига назар солади. Муаллиф таъкидлаганидек, “Алишер Навоийнинг миллий турмуш ва тарихимиздаги ўрнини бир даражага қадаргинада ойдин кўра биламиз учун миллий мафкурамиз, турмушимиз, адабиётимизнинг унга қадар кечирганларини” эслаб ўтиш лозим. Улуғ шоирнинг миллат тарихидаги ўрни ҳақида шундай ёзади “...бир чоғда миллий кураш байроғини ўртаға чиқсан, миллий тил ва турмушимизни таҳлиқадан қутқорган мутафаккир, буюк турк шайхи Аҳмад Ясавий бўлса, унга тўлук форум (форма)ни бериб муваффақият тожини кийдириб кетган-да Алишер Навоий эди”².

Олим турк улуси ва турк руҳи масаласи кесимида Туркистон тарихига назар солади. Туркистондаги туркликтининг Навоийгача бўлган маданий ва

¹ Турсиев Ш. Улар Германияда ўқиган эдилар. **Шарқ ўлдузи. 1992 йил, 10-сон; Алижонов М. Ватанга қайта олмаган Чигатой хикояси.** <http://oyina.uz/kiril/article/2048>.

² Тоҳир Шокир. Танланган асарлар. (Туркистонда турк мафкураси ва Алишер Навоий). Тошкент.; 2022. Info Capital Group.B.16.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

адабий даврининг йирик полотнасини яратади. Исломдан олдинги даврда халқ оғзаки ижодидан ташқари ёзма манбаларни Маҳмуд Қошғарийнинг “Девони луготи-т-турк” асари мисолида далиллайди: “миллий тарихимизнинг у даври сўнг асрлариндан бири саналуви лозим келган “Кутадгу билиг” ўзи бу жиҳатдин ҳеч бир шубҳага йўл қолдирмаслиқ бир шаклда қаттиятла исбот этмакдадир.”³ Олим “Кутадигу билиг”ни *миллий рух ва миллий тафаккурнинг тимсоли* деб баҳолайди. Навоийгача бўлган даврни Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий ижоди орқали кузатиб, миллий тил, миллий санъат, турк завқи қайғусида фикр юритиб “турк ҳарси ётлашмоқ таҳликаси остина туша бошлоғон ондаёқ бу тил ва ҳарснинг она юрти Туркистонда уни қўримоқ қайғуси” бошланди. Муаллиф Туркистонда араб халифати, тил сиёсати, динда миллийлашиш, мулоқот ва илмий тил араб тилига айланиб қолиш масаласи доирасида туркликни “қўришга” хизмат қилган адиллар меросини юқори баҳолайди. Олим “араблик таъсирини маъruz қолғон халқлар форслар” дея тарихдан сабоқ чиқаришга ундаиди. Форслар миллий қадриятлари негизида исломни миллийлаштиришга эришган халқлардан бири эканлигини таъкидлайди. Туркий қавм араб ва форс тили босими остида ўз руҳидан узоқлашиб кетаётган паллада Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавийнинг “кураш байроғини” қўтариб чиққанига ишора қилинади. Олим яна бир масалага эътибор қаратди. Ўрта Ислом маданияти даврида илм билан машғул бўлган “Туркистон турк фикр ва билим эрлари” бу кунда араб уламоси ёки олими сифатида тан олинади, дея куюнчаклик билан ёзади. Ёки форс “фикр адабиётини яратқон буюк турк қоблиятлари бу кун ажам” саналади. Араб ва форс фикр адабиётига эътибор қаратилса, “энг буюк ҳисса биз туркларга тушгани”ни олим мисоллар асосида кўрсатади. Ислом маданиятининг улуғлари Форобий ва Ибн Сино туркистонли турк эканлиги, ҳатто арабларга тилшуносликни ўргатган “возеъ лисон” ҳам турк эканлиги турк тафаккури илдизлари қадимга бориб уланишини тасдиқлайди. Навоийгача бўлган даврда форс тилининг таъсири ўсиб “миллий рух, миллий анъана, миллий ҳарс унсурларини” ўзига қарам қилиб олган эди. Мақолада турк саройлари “тамомила форсланди”, “ёт зеҳният” барча соҳани қамраб олганлиги, чингизийлар, салжуқийлар давридаги туркийларнинг ижтимоий мавқе ҳақида сўз боради.

Турклик руҳи, турклик фикр ҳазрат Навоийгача бўлган даврда тарихда қандай тўлқинларга учраганлигини муаллиф кичик мақола мисолида ёритиб

³ Тоҳир Шокир. Танланган асарлар. (Туркистонда турк мафкураси ва Алишер Навоий). Тошкент.; 2022. Info Capital Croup.B.17.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

беради. Навоийнинг ижодкор сифатида бўй кўрсатишида темурийларнинг хизматига ҳам алоҳида эътибор қаратади. Олим шоирни Туркистон турклигининг исломиятдан кейинги “буюк миллатчиси ва бу кунги миллатчилигимиз негизини то у замон солиб бериб кетганбир мутафаккир мафкурачи ва курашchan миллатчи” деб атайди. У буюк файласуфни “Турк улуси” таъбирини қайтадан Туркистон турк саройи адабиётина киритишга муваффақ бўлди деб ёzádi. Навоий форс маданияти босими остида исломий ақида масалаларига ҳам жуда хушёрлик билан муносабатда бўлади. Олим диний жамоат масаласи ва миллий маданият орасидаги фарқни айтиб ўртага “қўйған ва уни илмий мафхумда изоҳ этишга илк урунғонда Навоийдир”дека улуғ шоир фаолиятининг ижтимоий-маърифий томонларига ургу беради. Темурийлар даврида турк саройида миллий туйғуни қониқтираслик даражада миллийлашиб “етмаган бўлуви керакки Навоий энг кўп ғайратини бу майдонда сарф этди”. Темур даврида “турк тили форс тилина қарши зафар қозонимишдир” деб ёzádi муаллиф. Олим А.Навоий даҳосининг тарих саҳнасида чиқишида қандай омиллар хизмат кўрсатганлигини асосли ва мантиқли далиллар ёрдамида очиб беради. Навоий маънавий шахсиятини амирлик, вазирлик ҳамда санъаткорлик нуқтаи назаридан таҳлил қиласи. Муаллиф шоир ижодий меросини тадрижий суратда изоҳлашга ҳаракат қиласи. Навоийнинг форс тилида машҳур бўлган асарларга манзума тарзда туркона ёзган битиклари номма-ном саналади. “Достони Баҳромгўр ва ё “Сабъай сайёра” Низомийнинг “Ҳафт пайкар” ном асарина туркча назирадир”. Навоий диний ҳукмлар масаласида ҳам қаътий тартибни мезон билган. “Арбаъин”, “Сирож ул муслимийн”да исломий асосларни туркчада ёзиб, “халқни динлаштирув ва диний миллийлаштирув” назариясини Яссавийдан сўнг шараф билан давом эттириди, деб таъкидлайди.

Алишер Навоий камтарлик билан “фикр адабиёти устозларини хурмат ила “ёзийларини таржума” деб қайд этади. Бу эса ёт зеҳнлиларга қўл келаб сўзни турли маънода қўллаб шоирни камситишга ҳаракат қилишди. Бертельс “Матиқ-ут-тайр” ва “Лисон-ут-тайр”ни қиёслаб шундай хулосага келади. “Аттордаги латиф фантазий (фантазия) ерина Навоийда мантиқ кечди. Атторда ўлдуқча заиф кўринган дидактик тамойили Наовийда даҳо кучлу, даҳо сарих (аниқ, ойдин) кўрунди” дея орадаги айримани очиб берганлигини олим мисоллар ёрдамида ёритиб беради. Навоий турк “руҳина уйғун аҳлоқий-фалсафий” асарлар ёзиб “форс руҳина, риндий фалсафа”га эргашмади. Шоир бутун фаолияти давомида миллий мафкуруни шакллантиришга, “турк руҳи, турк ранги, турк фикр адабиёти” ни “якқалам” қилишга интилди ва муваффақият қозонди. “Иймони заифлашиб кетган сарой доираси мияларини тозалаб тўғру

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

миллий йўлға солмоқчи” бўлди ва мақсадига етди. Навоий “Муҳокамат ул луғатайин” асарида икки тилни қиёслаб, форс тилини камситмаган ҳолда “илмий ҳақиқат” орқали турк тилининг имкониятларини асослаб берди.

Олим Алишер Навоий турк тилини “ёт таъсирдан тозаладифи”, турк санъати ва турк маданиятини “ҳақириликдан қуртариб” мавқеини кўтаришга хизмат қилди. Шоир асарлари билан танишиш истагида ўзга тилдаги олимлар унинг асарлари орқали турк тили оҳанглари билан танишди. Навоий турк тафакури ва миллий туйғуларни асарларига сингдирган улуғ мутафаккир сифатида миллат тарихида алоҳида саҳифа бўлиб қолади. Тоҳир Шокирнинг мазкур мақоласи фикр изчил тарзда берилиши, мантиқий мушоҳадаги бойлиги билан аҳамият касб этади. Олимнинг Навоий шахсиятини бутун қирралари билан очиб беришга қаратилган ёзилмаси навоийшуносликда ўзига хос ўрин тутади.

Фойданилган адабиётлар:

1. Турдиев Ш. Улар Германияда ўқиган эдилар. Шарқ юлдузи. 1992 йил, 10-сон;
2. Алижонов М. Ватанга қайта олмаган Чигатой хикояси. <http://oyina.uz/kiril/article/2048>.
3. Тоҳир Шокир. Танланган асарлар. (Туркистонда турк мафкураси ва Алишер Навоий). Тошкент.; 2022. Info Capital Croup.

ALI ŞİR NEVÂYÎ’NİN ESERLERİNDE “LATİFE” KAVRAMI

Ayşehan Deniz Abik*

Öz. Bu çalışmada, Ali Şir Nevâyî’nin eserlerinin bir kısmında latife kavramı ve bu kavram alanı içinde değerlendirilebilecek sözler, tanıkları ile incelenmiştir. İlgili sözvarlığının değerlendirilmesi, eserlerin içeriği ile ilişkilendirilmiş, karşılaşışmalarla sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ali Şir Nevâyî, latife, mülatafa, mutayebe, nükte, mizah.

Abstract. The concept of witticism / pleasantry (latife) in some of the works of Ali Sher Navayi is examined in this study. As well as this pleasantry concept, the words which can be considered as pleasantry, are examined with their witnesses in this study. The evaluation of the relevant vocabulary, which are associated with the content of the works, is presented by comparisons.

Key Words: Ali Sher Navayi, witticism, pleasantry, wagging latife.

Çağataycanın klasik bir yazı dili olmasında Ali Şir Nevâyî’nin eserleri önemli bir yer tutar. Nevâyî, değişik türlerde yazdığı eserlerle Türkçenin her alanda eser verebilecek güçte olduğunu ispatlamıştır. Nevâyî’nin eserleri, Çağataycanın klasik dönemini temsil eden eserlerdir.

Nevâyî’nin eserlerinde zaman zaman latife kavramı çevresinde anlatımlara rastlanır. Bu kavram alanı içindeki sözvarlığına bakıldığından, *mutâyebe*, *mutâyebe-âmîz*, *mîzâh*, *letâyif*, *letafetnâme*, *hezl-âmîz*, *lâubâli*, *hezl* ve *külmek*, *hezl* ve *hiciv sari mâyîl*, *inbisat*, *nikât*, *nükte*, *mazmun* sözleri görülür.

Klasik Türk edebiyatı incelemelerinde, edebiyatımızda hiciv başlığı altında, *hiciv* kelimesi yanında *latife*, *latife-gûn*, *latife-gûne*, *mîzâh*, *şaka*, *hezil*, *hezilgûn*, *hezil-gûne*, *hezil-âmîz*, *tehzil*, *tezyif*, *mutâyebe*, *mülâtafa*, *ta’rîz*, *zemm*, *kadh*, *şetm*, *hevâî*, *hiciv-gûne*, *hiciv-âmîz* gibi terimlerin kullanıldığı kaydedilir. Bu terimlerden *latife*, *latife-gûn*, *latife-gûne*, *mîzâh*, *şaka* daha çok iğneleyici, alay edici, gülünç duruma düşürücü, eğlendirici hicivler için kullanılan terimler olarak anılır (Güven, 2006: 577).

Şemseddin Sâmî, *Kamûs-ı Türkî* de *latife* karşılığında “güldürecek tuhaf ve güzel söz ve hikâye, şaka, mizah” anlamını vermiştir (1317: 1240). Ş. Sami burada, “*latife* ile *hezl* arasında fark vardır. *Latife* güzel ve zarif söz olmagıla beraber terbiye dahilindedir, *hezl* ise az çok açık ve bi-edebâne olur” açıklamasını da verir.

Mutayebe sözünün tanımı ise “şakalaşma, karşılıklı latife söyleme, mülâtafa” olarak verilmiştir (Şemseddin Sami, 1317: 1362).

Bu sözlerin bir kısmını Batı dillerindeki *humour* kelimesinin kavram alanı içerisinde düşünülebilecek sözler olarak değerlendirmek mümkündür. Güven, “Klasik Türk Edebiyatında hiciv ve mizah” adlı yazısında, *La Grande Encyclopédie*’de verilen açıklamayı aktarır. Bu açıklamada “Modern mizah anlayışının tam karşılığı humour kelimesidir. Bu İngilizce kelime İngilizcede hususi bir mana ifade eder. Buna

şaka isminin haksız olarak verildiğine kaniim, letafet-i hicviye yahut iğneli söz denmeliydi.” ifadesi yer almaktadır (France 1902: XX/402’den nakleden Güven, 2006: 577).

Güven'in aktarımıyla Robert A. Winggs'e göre hicvin amacı insanların davranışlarını düzeltmektedir. Hiciv nazım veya nesir yoluyla insanların düşüncesizliklerini, kusur ve eksikliklerini ortaya koyan bir edebi çalışmadır. Fakat hiciv öğretici değildir. Bir yergi faaliyeti olarak nükte, mizah, taklit, parodi, hakaret, istihza ve imayı kullanır (Güven, 2006: 577).

Latife, güldürme esasına dayanan, asılsız, hoş, güzel ve zarif söz demektir. Latifenin güldürmeye yönelik olması ve edep çerçevesi içerisinde zarifçe söylemenesi esas alınmıştır. Bu terim daha çok güldürü unsuru taşıyan metinler için kullanılmıştır. Bunun yanı sıra tezkire yazarları bu terimi, güldürü unsuru taşımayan metinler için de kullanmışlardır. Yergi amacıyla anlattıkları kimi hikâyeler için de latife terimini kullanmışlardır (Seymen, 2008: 12).

A. Sırı Levend, “Divan edebiyatında gülmece ve yergi” başlıklı yazısında, “Aşık Çelebi Tezkiresinde, şairleri anlatırken ara sıra özel hayatlarına da degeinerek aralarında geçen latifeleri de anlatır. Bunların arasında çok ilginç olanları vardır” demektedir (Levend, 1970: 40). Bu bilgiden de hareket ederek Ali Şir Nevâyî'nın şairler tezkiresi *Mecâlisü'n- nefâyis'i* okumaya başlarken A. S. Levend'in belirttiği türden latife örneklerine rastlayacağımı düşünmüştüm. Tezkiredeki 461 şairin biyografisini okuyup bitirdiğimde, tezkiredeki anlatımın sade bir anlatım olduğunu gördüm. Şairleri tanıtırken çeşitli hatırlı ve hikâyelerden latife yolu yaranmadığını fark ettim. Bu tespitimde yanlışlık olup olmayacağı düşünürken M. Mengi'nin danışmanı olduğu bir yüksek lisans tezini bu gözle inceledim. ÇÜ Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde hazırlanan “Sehi Bey ve Latifi Tezkirelerinde İstitrâd” adlı tezde, Emine Seymen'in de aynı tespitini verdığını gördüm. Emine Seymen, istitradları değerlendirmek amacıyla incelediği tezkire metinleri üzerine tespitinde şöyle demektedir: “Sehî Bey hem Anadolu sahası tezkire türünün ilk örneğini vermesi hem de eserini oluştururken Ali Şir Nevâyî'nın tezkiresini model alması bakımından hikâye anlatımına fazla yer vermemiştir. Nevâyî de Sehî Bey de bu hikâyeleri yorumlarını desteklemek amacıyla kullanmamışlardır.”(Seymen, 2008: 199). Şairler tezkirelerinin anlatımının zenginleşmesi Anadolu'da farklı olmuştur denebilir mi? Hatıra, aktarma, hikâye olmadığı için latife de yok denebilir mi?

Nevâyî'nın sūfiler tezkiresi olan *Nesâyimü'l-Mahabbe*, aynı gözle incelendiğinde de durumun benzer olduğu görülür (Eraslan, 1979). *Nesâyimü'l-Mahabbe*'deki 770 kişiye ait biyografiden 150'sini incelediğimde durumun aynı olduğunu gördüm. Anlatımlarda latifeden yaranma görülmüyor.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Mecâlisü ’n-Nefâyis’te yalnızca şairlerin üsluplarını belirtmek üzere *hezl*, *hicv* vb. sözlerin kullanıldığı görülmektedir. Bu kullanımlar için şu örnekler verilebilir:

§ 32 Mevlana Cunûnî ...amma nazmda tab’ı hezl ü hicv sari mayil irkendür...ve münazi’ni hicv kıldı. Ve halayık ol hicvni yad tuttular. Ve ol hicvni çün meşhur irdi bitimek münasib körünmedi (Eraslan, 2001: 23).

§78 Mevlana Muhammed-i Muammayi ...Latif ve Sünni mezheb kişi irdi...Şirazning hoş-tablarından biri Mirzanıng közi tüser yirde divarda bu beytni bitip irdi. ..Mirza okudu bu babda hezller boldı. Fakir bu naklni özidin iştip min (Eraslan, 2001: 41).

§ 80 Mevlana Haci-i Nücumi...laubali kişi irdi ve tab’ı hezlkä mayil. Hezl-amiz kít’aları bar amma bu matla yahşı vaki boluptur kim...(Eraslan, 2001: 49).

§ 96 Mevlana Hevayı ...anga aytılsa inkar kilip hezl ve külmek bile ötkerür irdi (Eraslan, 2001: 55).

§111 Hace Ahmed Mücellid... Horasanning şirin tablarından irdi amma begayet habis şive kişi irdi. Müteayyin ildin az kalmış bolgay kim ol nazm ve muamma bile hicv ya hezl kılmagan bolgay “cüde” atığa bu muamma anıng hezlleridindür (Eraslan, 2001: 61).

§ 142 Mevlana Seyfi...ve sanat ve hırfet ehli üçün hem köp letayif nazm kılıpdur ve ol tarhde muhteri durur (Eraslan, 2001: 79).

§ 147 Mevlana Hacı şeh... nedim-şive ve hezzal-tab’ kişi üçün hezl-amiz eşarı ve kít’aları köptür ve meşhurdur...(Eraslan, 2001: 82).

§ 150 Mevlana Derviş Meşhedî... sefih ve bed-zeban kişidür. Bazı azizlerni dirler ki yaman hicvler kılıpdur... amma hicvlerin zahir kılmadı (Eraslan, 2001: 84).

0.1. Ali Şir Nevâyî’nin mensur metinlerinden *Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ*, *Târih-i Mülük-i Acem* ve *Münse’ât* incelendiğinde de *latife*, *mutayebe*, *mülatafa*, *hicv*, *hezl* gibi latife veya mizah kavram alanına giren söz varlığı görülmez (Abik, 1993). Bu metinler tahkiye içeren metinler olmalarına rağmen olayların anlatımında *latife* çevresindeki söz varlığının kullanıldığı görülmemektedir.

1. Ali Şir Nevâyî’nin Molla Câmî için yazdığı hatırlatı *Hamsetü ’l-Mütehayyirin*’de *mutayebe* olarak değerlendirilen anlatımları burada değerlendirmek uygun olacaktır.

“ 761b 27 ol hazret Mevlana Sagari bile *mutayebe kılurlar irdi* bir kün alar hıdmetide Mevlana Sagari hazır irdi alar anıng şı’rini tarif kılur rengde anıng bile *mutayebe kılur irdiler....* 762a 13 fakirning itirazığa cevab birgeninin garabeti küllirek ki *mutayebe-amiz* itirazda ol hazret bile fakir arasında tevarûd vaki’ bolgani” (Abik, 2006: 29).

“O (Câmî), Mevlânâ Sâgarî hazretleri ile çok şakalaşırlardı. Bir gün onların huzurunda Mevlânâ Sâgarî hazır idi, onlar, onun şiirini tarif ettikleri zamanda onunla

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

şakalaşırlardı. Mevlânâ Sâgarî kendi şiirini çok özenle iddia ile okurdu öyle ki biraz bilgisiz, anlayışsız bir kişi karşısında okusaydı o kişi bu şiirin çok güzel olduğuna hükmederdi. Fakir (ben), okumayı da tarif ettim ki güzel söylemek güzel okumaktır da diye. Onlar (Câmî), tebessümle bu konuda bize oyun oynuyor dediler. Onlar şu kitabı söylemişlerdir: ... o sırada fakir hamseyle uğraştım. Bir hikayedede şeyh Nizami hazretleri ve Mir Husrev Dihlevî ve o hazretin methodiciliklerinde ki kendimi temiz yüreklik ve saygı sebebiyle onlara tabi ve peşlerinden giden sayarak söz söyleyicilik ortaya çıkmıştır ki

Yokluk mağarası içinde onlar olsa kaybolan Ben de olayım “dördüncüleri de köpekleridir”

O zamanda Mevlânâ Sâgarî de bu mesneviye birkaç beyit eklemiştir. Bu fakiri muhatap sayıp bir maksadı anlatmak için söylemişti ki: Mir ki goft rabiühüm kelbühüm... ez kalbihim. Fakire okuduğunda, bu beyte geldiğinde ben şakalaşma yoluyla dedim ki *ez kalbihim* terkibinde *ez* “min” manasındadır ve *min* huruf-ı cerdendür, dahil olanı mecrur (cerli) okutur. Ve bu terkipte kendi gereğini yaparsa kafiyeye yanlış olur. Mevlânâ Sâgarî şöyle cevap verdi ki şüphe yoktur. Mahtum hazretleri de bu itirazda bulundular bu sözün anlatılmasından fakir için nasıl bir maksat vardır. Birincisi efendinin bir beyitte önceki misraında vezinsizliğinde, ikinci kafiyeyi yanlış seçtiğinde. Birisi ki bir mesnevi beytinde bunun gibi fahiş yanlışlar yaparsa öyle yüksek yerlere nasıl el uzatabilir. Yine bir başkası fakirin itirazına cevap verisinin garipliği, daha da fazlası ki şakalaşma karışık itirazda, o hazret ile benim aynı misraı söyleme durumumuzun ortaya çıkmasıdır (Abik, 2006: 99 vd.).

Bu anlatımdan sonra buna bağlı olarak *mutâyebe-âmiz* bir itirazın anlatıldığı ikinci bir olay olarak da şu anlatı dikkate alınabilir:

“762a 13 bir katla fakir alarning kadimi divanın Mevlânâ Abdüssamedka kim zamanın hoş-nüvisleridindür ve hoş-tab buyurup irdim. Ve olça makdur tekellüf (dür) devr kılılıp irdi. Divan tükengedin songra alar hıdmetiga iltip mukabele istidası kılındı. Alar ayttılar kim bir iki kün munda turdik bir mikdar mülahaza kılalı. Katibin hoş-tab’ kişi dirler şayed ihtiyat kılıp irkin kim mukabele kılurga ihtiyac bolmagay. Tangası fakir alar hıdmetleriga yittim. Ayıttılar kim bu kitabını garib nev bitiptür. Anga ohşar kim iltizam kılmış bolgay kim galatsız misra bitimegey. Bazı birer ikirer belki artukrak ebyat hem terk kılıpdur. Özi hayli zayı’ bolgay. Güft ü şinift çok ötti. Ahir fakir didim kim eger sizing mübarek kalemingiz bile ıslah tapsa mucib-i mübahat ve zib ü ziynet bolur. Akıbet karar anga tuttı kim öz mübarek kalemleri bile ıslah kılgaylar. Haddü nihayetdib artuk galatlar irdi ki hak ve ıslah kıldılar ta itmamga yitti divanning ahiride bu kıtanı bitip irdiler kim...” (Abik, 2006: 30).

Bu kısım Türkiye Türkçesine şöyle aktarılabilir:

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

“ 762a 13 Bir de (14) fakir (ben) onların eski divanını yazmasını, zamanın güzel yazıcılarından olan ve iyi tabiatlı da olan Mevlânâ Abdüssamed'e söylemiştim. Ve ona göre (15) elden gelen özen gösterilmişti. Divan bittikten sonra onların huzuruna götürüp karşılaşturma dileğinde bulundum. Onlar dediler ki bir iki (16) gün burada kal, biraz dikkatle bakalım. Kâtibini iyi tabiatlı kişi olarak tanırlar, eğer dikkatli oldusya karşılaştırmaya ihtiyaç (17) olmayacak. Ertesi gün ben onların huzuruna çıktım. Dediler ki bu kitabı garip bir türde yazmış, öyle görünüyor ki yanlışsız misra yazmamak için gayret sarf etmiş, bazı yer(ler)de birer ikişer belki daha da fazla beyit de yazılmamış. Kendisi de burada ol(ur)sa mademki iyi yazıcıdır, çok ihtiyat yüzünden ömrü hayli zayı olacak. Söz sohbet çok oldu. Sonunda ben fakir dedim ki eğer sizin mübarek kaleminizle düzeltince (20) övünç vesilesi ve süs ziynet olur. Sonunda kendi mübarek kalemleri ile düzeltmelerine karar verildi. Haddinden fazla, sayısız yanlış vardı ki doğrusunu yazdılar ve de düzelttiler, sonuna gelindiğinde, divanın sonunda şu kît'ayı yazmışlardır.” (Abik, 2006: 100).

Hamsetü'l-Mütehayyirin'de *mutâyebenin* ‘takılma, şakalaşma’ ifadesiyle kullanıldığı anlatımlardan biri de şöyledir:

“761a 11 ... Padşah ol yıl Horasan tahtın alganda kim Cihan-ara bagın tarh saldılar. Bir pençenbih künü ol hazret hîmetleride gazurgahdin deş yüzü bile hıyanın sarı barıladur irdi. Seyyid Gîyas kim ol bagning tamiri ve bagbanlığı anga müteayyin irdi yolda yoluktu kim arabalarga ulugrak serv yıgaçların baglardın satkun alıp kongarıp yüklep cihan-aray bağıga iltedür irdi. Ol hazretka selam birip alar iltifat kılıp *mutayeba bile* didiler kim yana hiç serv yıgaçı kaldı muni bile serv yıgaçı yüklep sin aya nime yıgaç bolgay. Ol didi kim sanap biz yüz tört adeddür. Alar didiler kim aceb adeddr. Fakir didim ki münasib adeddür. Niyuçün kim kad adedi bile muvafikdur. Alar didiler kim rastdur, dagı fakirni tahsin kıldılar.” (Abik, 2006: 26).

Türkiye Türkçesiyle metin şöyle verilebilir:

“761 a 11... Padişah, o yıl, Horasan tahtını aldığında ki (12) Cihan-ârâ bağını kurdular; bir perşembe günü, o hazret huzurlarında Gazûr-gâh'tan çöl / bozkır yolu ile Hıyanın'a doğru gidiliyordu.(13) Seyyid Gîyas ki o bağın bakımı ve bahçivanlığı ona verilmişti, yolda rastladı ki daha büyük servi ağaçlarını (14) baglardan satın alıp yerlerinden söktürüp arabalara yükleyip Cihan-ârây bağına götürmekteydi. O, hazrete selam verince, onlar, yakınlık gösterip şaka yollu (15) dediler ki hiç servi ağaç kalmadı, bununla servi ağaç yüklemişsin, ey nasıl ağaç olacak? O dedi ki saydık yüz dört (16) adettir. Onlar dediler ki garip, şaşılacak sayıdır. Fakir dedim ki uygun sayıdadır. Çünkü çukur sayısı ile uygundur. Onlar dediler ki doğrudur. (17) Ve fakiri (beni) onayladılar.” (Abik, 2006: 97).

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

3. Nevâyî'nin kullandığı *mutayebe-amiz itiraz* ifadesi, kullanıldığı bağamlar değerlendirildiğinde, şakalaşmanın içerisinde eleştirinin, belki yerginin de olduğunu göstermektedir.

Hamsetü'l-Mütehayyirin'de *latife* veya *mutâyebe* adıyla ifade edilmemiş de olsa bu bağlamda değerlendirilebilecek birkaç anlatım vardır. Bunlardan biri *inbisat* sözüyle değerlendirilen bir anlatımdır. Molla Câmî ile Nevâyî'nin görev verdiği bir bahçivan arasında geçen konuşmayı anlatırken Nevâyî, *inbisat* sözünü kullanır. “760b 14 ... Fenaiyye bagçesin yasarda kim ol hazret havililerining içinde yir inayet kılıpdurlar kim fakir özümge muhtasar menil yasap min. Padşah Merv kışlagığa azm kılğanda fakir, Derviş Cami Irak-bendni kim zamanın çabükdest bagbanlarıdır dur tayin kıldım kim bahar bolgaç ol bagçeye reyshin ve eşcar ikkey. Bahar bolganda derviş-i mezkur kılıp ol bağçenin buyurulgan işige kıyam körgüzürde ol hazret dagı gahi kılıp mübarek hatırları teşhis üçün birer zaman anda bolur irmişler. Ve bazı yığaçlarga dagı iltifat kılıp yir körgüzür irmişler ki kayda ikkey. Derviş Cami tünd-mizaçlık divane-sar kişidür. Bazıda münakaşa kılur irmış ve ol hazretka hoş kılıp *münbasit bolur irmişler*. Bir kün yığaçga alar yir tayin kılıpdurlar, divane bagban inad yüzidin dipdür ki munda ikmes min. Alar *inbisat yüzidin* diptürler, niyuçün ikmes sin. Ol dipdür kim rece taşkarıdur tangla çirig kılse mir şeyhim bagbanlıkda vukufluk kişidür körüp itiraz kılğusıdır. Alar dipdürler kim bagçe şeyhimning imestür Ali Şirningdür ol itiraz kılmagusıdır. Çirig şehrga kilgendifin songra Derviş Camining tündluklarından ashab nakl kılurlar irdi. Ve ol hazret dagı zevk ve neşat yüzidin ol yığaçnı körgüzüp ötken hikayetni kim alar bile Derviş Cami arasında vaki bolgandur nakl kılurlar irdi.

(24)” (Abik, 2006: 25).

Türkiye Türkçesine şöyle aktarılabilir:

“760b 14 Fenaiyye bahçesini kurarken ki o hazret avlularının içinde bir yer bağışlamışlardı (15) ki ben kendime basit bir konaklama yeri kurmuşumdur. Padişah, Merv'deki kışlağına gittiğinde fakir (ben), zamanın eli çabuk bahçivanlarından olan Derviş Câmî Irak-bend'i tayin ettim ki bahar olunca o bahçeye reyhanlar ve ağaçlar eksin. Bahar olunca adı geçen derviş gelip o bahçenin buyurulan işine başladığında o hazret de zaman zaman gelip mübarek zatları, inceleme için bir müddet orada bulunurlarmış. Ve bazı ağaçlara da ilgi gösterip nereye ekilsinler diye yer gösterirmiştir. Derviş Câmî (19) sert mizaçlı, divane tabiatlı (bir) kişidir; bazen münakaşa edermiştir ve bu, hazrete hoş gelir, gönlü açılmıştır. Bir gün, ağaca onlar bir yer seçmişlerdir, divane bahçivan inat yüzünden “buraya ekmem” demiştir. Onlar eğlenmek için niçin ekmezsin demişlerdir; (21) o, sinirdan dışarıdır, sabahleyin şehr(e) gelse, mir şeyhim bahçivanlıkta bilgili kişidir, görüp itiraz edecektir. (22) Onlar, bahçe şeyhimin değildir Ali Şir'indir; o itiraz etmeyecektir, demislerdir.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Şehr(e) geldikten sonra (23) Derviş Câmî'nin sertliklerinden ashap naklederlerdi. Ve o hazret de eğlenmek ve neşelenmek için o ağaç gösterip kendileri ile Derviş Câmî arasında geçen hikâyeyi anlatırlardı.”(Abik, 2006: 95).

3.1. *Hamsetü'l-Mütehayyirin*'in hatırlat olmasının, anlatılarda latife, şaka, takılma gibi unsurları bulundurmasına imkân sağlamaktadır. Nevâyî'nin hatırlat türündeki diğer iki eserinde, - *Halat-ı Pehlivan Muhammed* ve *Seyyid Big-* bu türden unsurlar görülmemektedir. *Hamsetü'l-Mütehayyirin*'de bu tür anlatıların Nevâyî ile Câmî arasında geçen değişik olayların ve sözlerin anlatılarak yakınlıklarının, birbirlerine verdikleri değerin dile getirildiği birinci makalede (avvalgı makalat) yer aldığı görülür (Abik, 2006: 24, 94).

Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri adlı çalışmasında H. Çiftçi, Ali Şir Nevâyî ile Bennâî'yi (ö.1512) de anmaktadır. Üstün ilmi yetenekleri ile zamanın ünlü âlimlerinden sayılan edip, şair Bennâî'nin latife ve hicivleri olduğu kaydedilir. Bennâî'nin Ali Şir Nevâyî gibi bir yöneticiyi hicvetme cesaretinde bulunduğu belirtilir. Nevâyî'nin tezkiresinde Bennâî için ilim, hat ve müzikide şöhret sahibi olduğunu, gururu ve kibri sebebiyle insanlar tarafından sevilmediğini niyeti halis olmayıp riyakâr olduğu için bir yere varamadığını bu nedenle yöneticilerle halk arasında tutunamayarak Herat'ı terk ettiğini yazar (Çiftçi 2002: 342vd). Çiftçi, kitabında Ali Şir Nevâyî için de “hicivci olmamakla beraber onun divanında da kimliği belirsiz bir iki kişiye yönelik hiciv içerikli bir iki kîta yer almaktadır. Kitaların biri görevi kötüye kullanmış veya ehil olmadığı halde görev istemiş olan bir şahıs hakkındadır. Birinde de halka zulmeden bir yöneticiyi hicveder” demektedir (Çiftçi, 2002: 345).

3.2. Ali Şir Nevâyî'nin mensur metinlerindeki *nükte*, *nükte-âmiz*, *nikat* gibi ince anlamlı söz olarak kullandığı ifadeleri, mefhumı muhalifiyle düşünürsek bunların içinde de latife, eleştiri, hiciv bulmak mümkündür. Böyle düşününce şiirde de benzer ifadelerin olacağı açıktır. İncelikle söylenen sözler aynı zamanda eleştiri ve yergi de içerir. Durum böyle olunca, Mine Mengi'nin “Divan Şiirindeki Yergi Amaçlı Söz Sanatlari” başlıklı yazısı gelir hemen akla. Mengi, “eskilerin hezliyat dedikleri, daha çok şakalaşmak, latife söylemek, nükte yapmak, nükte yaparken de zekice, zarifçe dokundurmak ya da güzel bir mazmunla iğnelemek amacıyla yönelik şiirlere eski şairlerimizin çögünün divanında rastlanır” diyerek başladığı sözü, yerginin ilk basamağını oluşturan, ancak doğrudan yergi amacı taşımayan sadece sitem ederek, serzenişte bulunarak bir davranıştı bir durumu kınama amacını güden ifadelere getirir. Verdiği örneklerde sevgilinin ilgisizliğinden yakınma, sevgilinin âşıga ilgi göstermemesi nedeniyle sevgiliyi kınama, sevgilinin hercayı yaradılışına sitem görülmektedir (Mengi, 2010: 86 vd.). Yine örneklerde Nedim'in yaşı küçük olmasına rağmen yetişkin gibi davranışmaya çalışan güzele alayçı bir dille takıldığını, başka bir

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

örnekte, sevgilinin çapkınlığını nükte perdesi altında yerdigiini anlatmaktadır. Şiirlerde, sitemle karışık nükteli bir üslupla felege çatıldığını, insanın karşısına isteğine uygun kişiler çıkarmadığı için devran gönlünde dönmediği için felein kınandığını örneklerle vermektedir. Mengi'nin bakışı, eskilerin zarifçe dokundurmak, iğnelemek, hafifçe yermek, zekice taşlamak için kullandıkları söz sanatları istihza, istidrak, tariz, kinayeye, tehekküme yönelikti.

Nevâyi'nin şiiiri de bu gözle incelendiğinde pek çok tanık görülecektir. Kınama, yergi, sitem yolu şiirlerin de aslında latife, nükte denebilecek nitelikler taşıyacağı da dikkate alınmalıdır. Mensur metinler de aynı gözle değerlendirilirse birçok veri elde etmek mümkündür.

4. Gerek Anadolu sahası gerekse Doğu Türk yazı dili sahasında eski edebiyatımızdaki mizah genel çerçevesine giren terimlerin tanıkları ile ayrıntılı olarak tespit edilmesi, terminolojinin dönemine, çağına göre teşhis edilip incelenmesi önem taşımaktadır. Zaman zaman farklı yüzyılların terminolojisi ile farklı yüzyılların eserlerini değerlendirme yanlışına düşüldüğü görülmektedir. Doğu Türkçesi ve Batı Türkçesi edebi ürünlerinin karşılaşmasıyla çalışmalara, her konuda olduğu gibi *mizah*, *latife* kavram alanında da ihtiyacımız olduğu açıktır. Eski Türk edebiyatı alanında çalışan meslektaşlarımızın Doğu Türk yazı dili edebi ürünlerine de daha çok eğilmeleri dileğimizdir. Bu dileğimizin dil alanında çalışanlar olarak bize, onlara Türkiye Türkçesine aktarmaları yapılmış metinler sunma yükümlülüğünü getirdiğini de biliyoruz. Bunun yanı sıra doğu Türk yazı dili üzerine çalışan meslektaşlarımızla Eski Türk edebiyatı çalışmaları yürüten meslektaşlarımızın ortak çalışmalara imza atmaları ihtiyacını dile getirmek belki de en güzel çözüm yolu olacaktır.

Kaynakça:

1. Abik, Ayşehan Deniz. (1993), Ali Şir Nevayı'nın Risaleleri Tarih-i Hükema ve Enbiya, Tarih-i Mülük-i Acem, Münseat, Metin, Gramatikal İndeks- Sözlük, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara,
2. Abik, Ayşehan Deniz. (2006), Ali Şir Nevayı Hamsetü'l-Mütehayyirin Metin-Çeviri- Açıklamalar- Dizin, Seçkin Yayınevi, Ankara.
3. Çiftçi, Hasan. (2002), Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
4. Eraslan, Kemal (1979), Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütûvve, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
5. Eraslan, Kemal. (2001), Ali - Şir Nevâyi Mecâlisün'Nefâyis I (Giriş ve Metin), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
6. Eraslan, Kemal. (2001), Ali - Şir Nevâyi Mecâlisün'Nefâyis II Çeviri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

7. Güven, Hikmet Feridun. (2006), “Klasik Türk Edebiyatında Hiciv ve Mizah”, *Türk Edebiyatı Tarihi 2*, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, s.576- 585.
8. Levend, A. Sırı (1970); “ Divan Edebiyatında Gülmece ve Yergi”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1970, 1971, s. 37-45.
9. Mengi, Mine. (2010), “Divan Şiirindeki Yergi Amaçlı Söz Sanatları”, *Divan Şiiri Yazılıları*, Akçağ Yayınevi, Ankara, s. 85-95.
10. Seymen, Emine.(2008); Sehi Bey ve Latifi Tezkirelerinde İstitrâd, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana.
11. Şemseddin Sami. (1317), *Kamus-ı Türki*, İkdam Matbaası, Dersaadet.

ALISHER NAVOIY ADABIY MEROSINING OZARBAYJONDA O‘RGANILISHI

Zeboxon Qobilova,
*Qo‘qon DPI professori,
filologiya fanlari doktori*

Annotatsiya. Ushbu maqolada qiyosiy tahlil asosida ko‘plab ilmiy kuzatishlar olib borgan, Alisher Navoiy ijodiy merosini o‘rganishga salmoqli hissa qo‘sghan ozarbayjon olimlarining tadqiqotlari xususida so‘z yuritiladi. Ularning navoiyshunoslik yuzasidan olib borgan tadqiqotlaridagi muhim dalillar, ma‘lumotlarning ilmiy qimmati asoslangan. Navoiyning ozarbayjon tazkirachiliga ta’siri, istiqlol yillaridagi adabiy aloqalar masalalari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlari: adabiy ta’sir, adabiy aloqalar, izdoshlik, navoiyshunoslik, tazkirachilik.

Abstract. This article talks about the researches of Azerbaijani scientists who made many scientific observations on the basis of comparative analysis and made a significant contribution to the study of Alishe Navoi’s creative heritage. The important evidences and scientific value of the information in their researches in the field of narcissistics have been proved. The influence of Navoi on Azerbaijani tazkirism, issues of literary relations during the years of independence are analyzed.

Key words: literary influence, literary relations, follow-up, comparative analysis, tazkira.

Аннотация. В данной статье рассказывается об исследованиях азербайджанских учёных, которые на основе сравнительного анализа сделали множество научных наблюдений и внесли значительный вклад в изучение творческого наследия Алише Навои. Доказаны важные доказательства и научная ценность информации в их исследованиях в области нарциссики. Анализируется влияние Навои на азербайджанский тазкиры, вопросы литературных связей в годы независимости.

Ключевые слова: литературное влияние, литературные связи, последующее наблюдение, сравнительный анализ, тазкира.

Adabiyotlar tarixiga nazar soladigan bo‘lsak, bir-biridan ta’sirlanmagan ijodkorni topish mushkul. Adabiy aloqalar, adabiy ta’sir va izdoshlik shoirni ijod sari yo‘naltiruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Bu borada qarindoshlik aloqalari bilan bog‘langan ozarbayjon va o‘zbek adabiyotida kechgan uzoq asrlik aloqalar, adabiy ta’sir jarayonini o‘rganish ham muhim hisoblanadi. Zero, buyuk ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy ijodining o‘zbek shoirlariga, xususan, Hazrat Alisher Navoiyga ta’siri beqiyos bo‘lgan bo‘lsa, Navoiydan keyin undan ilhomlanmagan biror ozar shoirini topish mushkul. Shuning uchun ham Alisher Navoiy ijodi Ozarbayjonda sevib o‘qiladi, o‘rganiladi. Ozarbayjon Milliy Bilimlar Akademiyasi prezidenti Isa Habibbeyli Alisher Navoiy ijodi haqida gapirar ekan: “Ozarbayjonda Alisher Navoiy Nizomiy va Fuzuliylar bilan bir qatorda turadi, uning asarlari mamlakatimiz tarixchilari tomonidan qunt bilan o‘rganiladi, ozarbayjon tiliga o‘girilgan asarlarning asl nusxalari esa qo‘lyozmalar institutida ko‘z qorachig‘idek asrab kelinmoqda. Ta’kidlash joizki, bizning ijod ahlimiz ham Navoiyni O‘zbekistonda sevishganidek sevishadi. Navoiyni e’zozlashadi va ozarbayjon

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

adabiyoti rivojiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan ustoz sifatida qabul qilishadi” [1, 14] degan edi.

Ozarbayjonda navoiyshunoslik sohasi qariyib 120 yillik tarixga ega. Bu haqida Ozarbayjon Milliy Bilimlar Akademiyasi Nizomiy Ganjaviy nomli Adabiyot Institutining “Ozarbayjon - Turkmaniston - O‘zbekiston adabiy aloqalari” sho‘basi mudiri Almaz Ulvi Binnatova shunday degan edi: “Faxr bilan e’tirof etishim mumkinki, Ozarbayjonda buyuk mutafakkirning “Muhokamatul- lug‘atayn” asari ozarbayjon tilida ilk marta 1902-yilda chop etilgan, uning ijodini chuqur o‘rganish esa 1907-yildan boshlangan” [2, 28]. O‘shanda “Dabiston” jurnali sahifalarida ushbu nashr muharririning Navoiy haqidagi maqolasi e’lon qilingan. Shundan keyin turli gazeta va jurnallarda shoir hayoti va ijodi to‘g‘risida tadqiqotlar paydo bo‘la boshladi.

O‘tgan asrning 20-yillarida F.Ko‘pruluzoda, B.Cho‘banzoda, S.Mumtoz, I.Hikmat singari adabiyotshunoslar Alisher Navoiy ijodini o‘rgangan bo‘lsalar, keyingi davrlarda akademik Hamid Arasli, professorlar Panoh Xalilov, Jannat Nag‘iyeva, Xalil Riza Uluturk, Komil Vali Narimono‘g‘li, Almaz Ulviy, Ramiz Asqar, Tarlon Quliyev kabi olimlar Navoiy ijodi va uning ozarbayjon adabiyotiga ta’siri masalalarini o‘rganishda samarali mehnat qildilar.

Adabiyotshunoslar Hamid Araslini Ozarbayjonda navoiyshunoslikning ravnaq topishida eng ko‘p jonbozlik ko‘rsatgan olim sifatida e’tirof etadilar. Hamid Araslining “Nizomiy va Navoiy”, “Nasimiyy va Navoiy”, “Alisher Navoiy va Kishvariyy”, “Navoiy va Ozarbayjon adabiyoti”, “Alisher Navoiy”, “Alisher Navoiy va uning adabiy merosi”, “Navoiy va Fuzuliy”, “Buyuk shoir” singari maqolalari Navoiy ijodiy merosini Ozarbayjon adabiyotshunoslida o‘rganishda qimmatli manba bo‘lib kelmoqda.

Olimning “Navoiy va Ozarbayjon adabiyoti” [3, 78] nomli maqolasida Alisher Navoiyning turkiy xalqlar, jumladan, ozarbayjon adabiyotiga ta’siri, Hirot adabiy muhitini va uning paydo bo‘lishida Navoiyning o‘rni masalalari haqida fikr yuritilgan bo‘lib, mazkur maqola adabiy ta’sir masalalariga bag‘ishlangan muhim tadqiqotlardan biridir. Bundan tashqari, maqolada Navoiyning ozarbayjon yoshlariiga e’tibori va ta’siri masalasiga alohida to‘xtab o‘tilgan. Navoiyning Hirotga tahsil olish uchun borgan talabalarga yordam berishi, ozarbayjon yoshlariining Hirot adabiy muhitiga intilishi, Tabriz adabiy muhitining shakllanishida Navoiy ijodining ta’siri kuchli bo‘lganligi alohida ta’kidlangan.

“Navoiy merosini o‘rganish tarixidan” [4, 92] nomli maqolasida olim Alisher Navoiy ijodining ozarbayjon, rus va turk olimlari tomonidan o‘rganilishiga e’tibor qaratadi, buyuk ozarbayjon shoiri Fuzuliy ijodi shakllanishida Navoiy ijodining beqiyos ta’sirini e’tirof etadi. Bundan tashqari Navoiy ijodi ozarbayjon shoirlariga

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

g‘oyaviy jihatdangina ta’sir etib qolmasdan, mumtoz adabiyot janrlarining ozarbayjon adabiyotiga kirib borishida muhim omil bo‘lganini ta’kidlaydi. Buning dalili sifatida “Majolis un-nafois” ta’sirida 1508-yilda yozilgan Sodiqbey Afshorning “Majma ul-xavos” tazkirasini keltiradi.

Hamid Arasli O‘zbekistonda Alisher Navoiy tavalludi arafasida bo‘lib o‘tgan konferensiyalarning doimiy ishtirokchisi bo‘lib kelgan, shaxsan tashrif buyurib, o‘z maqolalari bilan qatnashgan. Olim 1961-yil Navoiy tavalludining 520 yilligi munosabati bilan O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Til va adabiyot institutida bo‘lib o‘tgan konferensiyada O‘zbekiston va Ozarbayjon adabiy aloqalari haqida ma’ruza qilgan bo‘lsa, 1962-yili bo‘lib o‘tgan an’anaviy VI konferensiyada “Alisher Navoiy va Kishvari” mavzusida ma’ruza qiladi.

Hamid Arasli navoiyshunoslik uchun dolzarb, muhim ahamiyatga ega masalalarni ko‘tarib chiqdi, bahsli masalalarda aniqlikka intildi, xolis baho berdi. Jumladan, “Sab’at ul-abhur” asari atrofidagi bahslar buning misolidir. Ba’zi adabiyotshunoslар asarni Navoiyga tegishli ekani haqida gapirsalar, ayrimlar bu fikrni inkor etgan edi. Asarning Navoiyga oidligi haqidagi ilk maqola Ogah Sirri Lavandga tegishli bo‘lsa-da, Ahmad Otash tomonidan e’lon qilingan inkor etuvchi maqola bahslarga sabab bo‘lgan edi. Hamid Arasli asarni va yuqorida keltirilgan maqolalarni qiyosiy o‘rganib, “Sab’at abhur” Navoiyga mansub degan qarorga keladi. Olimning mazkur xulosasini adabiyotshunos Natan Mallayev “oxirgi hal qiluvchi xulosaviy fikr” deb baholaydi [10, 276].

Olimning o‘zbek adabiyoti tarixi va navoiyshunoslik oldidagi xizmatlari beqiyos. Bir-biridan suv ichgan ikki xalqning shaklan, mazmunan hamohang adabiyotini o‘rganish borasidagi faoliyati tahsinga sazovordir.

Hamid Araslidan keyin Ozarbayjonda Alisher Navoiy ijodini eng samarali tadqiq etgan olimlardan biri bu, shubhasiz, Jannat Nag‘iyevadir. Olima Alisher Navoiyning Nizomiy Ganjaviy an’anasiga ergashgani va o‘z navbatida, ozarbayjon adabiyoti tashakkulida Navoiy ijodining beqiyos bo‘lganini ilmiy tadqiqotlari orqali yoritdi. O‘zbek va ozarbayjon adabiyotini qiyosiy o‘rganish yo‘lidagi muhim vazifalarni bajardi, bu yo‘nalishdagi tadqiqotlar ko‘lamini kengaytirdi. Jannat Nag‘iyeva haqida so‘z borganda adabiyotshunoslар unga “ismi Navoiy bilan qo‘silib yoziladigan olima” deb ta’rif beradilar. Mashhur adabiyotshgunos Muhsin Nag‘isog‘lu o‘zining maqolalaridan birida Jannat Nag‘iyeva haqida shunday degan edi: “Ozarbayjonning mashhur adabiyotshunos olimlardan biri, filologiya fanlari doktori, professor Jannat Nag‘iyeva nomi ko‘pincha jahonga mashhur buyuk o‘zbek shoiri Alisher Navoiy bilan bog‘lanadi. Axir, bu shunday umrining katta qismi butun turkiy dunyo faxri, buyuk shoir, olim Alisher Navoiy merosini, uning Ozarbayjondagi

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

qo‘lyozmalarini va shaxsini o‘rganishga, o‘zbek-ozarbayjon adabiy aloqalarini tadqiq etishga bag‘ishlangan, bu borada qimmatli asarlar nashr etgan” [11, 45].

Olima “Alisher Navoiy va Ozarbayjon adabiyoti (XV-XIX asrlar)” deb nomlangan doktorlik dissertatsiyasi, “Navoiy Ozarbayjonda”, “Alisher Navoiyning Boku qo‘lyozmalari” monografiyalari, shuningdek, Boku va Toshkentda ozarbayjon, o‘zbek va rus tillarida chop etilgan 60 dan ortiq maqolalari bilan navoiyshunoslikni yangi ma’lumotlar bilan boyitdi. Jumladan, olimaning “Nizomiy Navoiyni duo qiladi”, “Ikki atoqli shoir, ikki yozuvchi do‘st”, “Navoiy asarlari ozarbayjon to‘plamida”, “Navoiy va Ozarbayjon shoirlari”, “Istiqlolli an’analarni kengaytirish kerak”, “Ozarbayjon-O‘zbekiston munosabatlarining yirik tadqiqotchisi” sarlavhali maqolalarida Navoiy ijodi, ikki qardosh xalq adabiy aloqalari yuzasidan qimmatli ma’lumotlar berilgan.

“Navoiy Ozarbayjonda” kitobiga kiritilgan “Navoiy va Fuzuliy” maqolasida olima har ikki shoir ijodini qiyosiy tahlil qiladi, ular yaratgan obrazlardagi o‘xhashliklar va falsafiy-estetik dunyoqarashlaridagi mushtarakliklarni “Layli va Majnun” dostoni misolida ko‘rsatib beradi. Har ikki shoirning “Layli va Majnun” asarini ilmiy asoslar bilan tadqiq etib, shoirlar hikoya chizig‘iga o‘zgacha tuyg‘u qo’shganligini, shunday bo‘lsada Fuzuliy dostonida Navoiyona ohanglar sezilib turishini ta’kidlaydi. Maqola so‘ngida “Fuzuliyning “Layli va Majnun” asarini o‘qir ekanmiz, Navoiy ijodi bilan yaqindan tanish ekanligini va uni qadrlashini so‘zsiz tushunamiz” [12, 51] degan xulosaga keladi.

O‘zbekiston va Ozarbayjon mustaqillikka erishgach adabiy aloqalarimizda yangi sahifa ochildi. Ikki qardosh xalq o‘rtasida keng madaniy aloqalar yo‘lga qo‘yildi. Bu aloqalarning rivojlanishida Ozarbayjon Milliy Bilimlar Akademiyasi Nizomiy Ganjaviy nomli Adabiyot Institutining “Ozarbayjon - Turkmaniston - O‘zbekiston adabiy aloqalari” sho‘basi mudiri, filologiya fanlari doktori, professor Almaz Ulvi Binnatovaning xizmatlarini alohida ta’kidlash lozim. U 2008-yilda chop etilgan “Ozarbayjon – O‘zbek (Chig‘atoj) adabiy aloqalari” monografiyasini, 2009-yilda atoqli ozarbayjon olimlari va ijodkorlarining Navoiy adabiy merosini tadqiq etilgan maqolalarini jamlab, “Alisher Navoiy Ozarbayjon adabiyotshunosligida” nomi bilan nashr ettiradi. Bu kitob Navoiy ijodini o‘rganishdagi muhim manbalardan biri bo‘ldi. Olima 2016-yilda o‘zbek adabiyotiga oid ikki kitobini nashr ettirdi. Ular: “O‘zbek adabiyoti (adabiy portretlar, tadqiqotlar, suhbatlar)” kitobi akademik Iso Habbibeyli so‘zboshisi bilan Bokuda chop etilgan bo‘lsa, , “O‘zbek adabiyoti va Ozarbayjon (tadqiqotlar, adabiy portretlar)” kitobi pedagogika fanlari doktori, professor Qozoqboy Yo‘ldoshev va filologiya fanlari nomzodi Sirdaryoxon O‘tanova so‘zboshisi bilan Toshkentda nashr etildi. Har ikki kitob navoiyshunoslik masalalariga keng o‘rin berilganligi bilan ahamiyatlidir. “O‘zbek adabiyoti va

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Ozarbayjon (tadqiqotlar, adabiy portretlar)” kitobida olima ikki adabiyotini qiyosiy-tipologik metodda tahlil qiladi. Olimaning 2021-yilda nashr etilgan “Alisher Navoiy asri va nasri”, 2022-yilda Alisher Navoiy tavalludining 581 yilligi munosabati bilan nashrga tayyorlagan “Nizomiy Ganjaviy va Alisher Navoiy: an’ana va novatorlik” nomli kitobi navoiyshunoslik va qiyosiy adabiyotshunoslik uchun katta ulush bo‘lib qo‘sildi.

Xulosa qilib aytganda, Hazrat Alisher Navoiy ijodini o‘rganishda “O‘zbek olimlari qatorida teng mas’uliyatga ega ekani ta’kidlangan” [4, 93] Ozarbayjon olimlarining xizmatlari tahsinga loyiq. Ularning tadqiqotlari natijasida ikki qardosh xalq adabiyotidagi mushtarak jihatlar, adabiy ta’sir va izdoshlik masalalari qiyosiy tahlil qilindi, adabiyotshunoslikning Navoiy ijodi bilan bog‘liq sahifasi yangi ma’lumotlar bilan boyidi. O‘ylaymizki, kelajakda ozarbayjon navoiyshunoligi bo‘yicha qator tadqiqotlar olob boriladi.

Foydalilanilgan adabiyotlar:

1. Ülvi, Almaz. Özbək ədəbiyyatı (ədəbi portret cizgiləri, araşdırımlar, müsahibələr). elmi redaktoru və ön söz müəllifi akademik İsa Həbibbəyli. - Bakı, —Elm və təhsill, 2016.
2. Almaz Ulviy. Alisher Navoiy va Ozarbayjon. Alisher Navoiy ijodiy merosining umumbashariyat ma’naviy - ma’rifiy taraqqiyotidagi o‘rni” konferessiya materialları: - Navoiy, 2017.
3. Araslı Xəmid. Nəvaiy va ozarbayjond adabiëti // Ÿzbek tili va adabiëti. — Toshkent, 1968. 3-sən. — B. 43–43.
4. Araslı Xəmid. Nəvaiy merosinini Ÿrganiş tarihindan // Ÿzbek tili va adabiëti. — Toshkent, 1960. 3-sən. — B. 3–8.
5. Araslı Həmid. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, Gənclik, 1998, 732 səh.
6. Araslı Həmid. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı, EA nəşriyyatı, 1958. 312 səh.
7. Araslı Həmid. Nəvai və Füzuli // —Ədəbiyyat və incəsənətl, 30 may, 1980.
8. Xəlilov Pənah. SSRİ xalqları ədəbiyyatı. II hissə. Bakı, Maarif, 1977, 360 səh.
9. Nağıyeva Cənnət. Klassiklərimizin əsərləri Nəvai kitabxanasında —Ədəbiyyat və incəsənətl, 10 yanvar, 1976.
10. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Дарслик. — Тошкент: Ўқитувчи, 1976.
11. “Cənnət Nağıyeva. Bibliografiya” (tərtibçilər: Aydın Xəlilov və Tahirə Nurəliyeva). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Elmi Şurasının 23-24 noyabr 2011-ci il tarixli qərarı ilə nəşr olunur. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012.
12. Əlişir Nəvai. Azərbaycan ədəbiyyatşunaslığında (məqalələr məcmuəsi), Bakı: Qartal, - 2009.

НАВОИЙ АЙРИМ РУС ОЛИМЛАРИ ТАДҚИҚОТЛАРИДА

Каромат Муллахўжаева,
Алишер Навоий номидаги ТошҶЎТАУ
доценти, филология фанлари номзоди

Аннотация. Мақолада Алишер Навоий ижодининг рус олимлари томонидан ўрганилиши масаласига эътибор қаратилган. Муаллиф Н. Ильминский, М. Никитский, Н. Березин, В. Бартольд, Е. Бертельс, Н. Конрад, А. Болдирев каби олимларнинг илмий тадқиқотларини тилга олади ва асосан, Н. Конраддинг “Ўрта асрлар Уйғониши даври ва Алишер Навоий” мақоласини таҳлил этади ва унинг ютуқ ва камчиликларини кўрсатиб беради.

Калим сўзлар: Навоий, ижод, тадқиқотлар, рус олимлари, талқин, қиёс, ютуқлар ва камчиликлар.

Аннотация. Статья посвящена изучению творчества Алишера Навои российскими учеными. Автор упоминает научные исследования таких ученых, как Н. Ильминский, М. Никитский, Н. Березин, В. Бартольд, Е. Бертельс, Н. Конрад, А. Болдырев. Уделяет особое внимание исследованием Н. Конрада по творчеству Навои. Проанализировав его статью «Средневековое Возрождение и Алишер Навои» показывает достижения и недостатки автора данной статьи.

Ключевые слова: Навои, творчество, исследования, российские ученые, интерпретация, сравнение, достижения и недостатки.

Abstract. The article is devoted to the study of Alisher Navoi's work by Russian scientists. The author mentions the scientific research of such scientists as N. Ilmensky, M. Nikitsky, N. Berezin, V. Bartold, E. Bertels, N. Konrad, A. Boldyrev. Pays special attention to N. Konrad's research on the work of Navoi. Analyzing his article "Medieval Renaissance and Alisher Navoi" shows the achievements and shortcomings of the author of this article.

Key words: Navoi, creativity, research, Russian scientists, interpretation, comparison, achievements and disadvantages.

Алишер Навоийнинг ҳаёт йўли ва ижодига қизиқиш, уни ўрганиш шоир яшаган замонда бошланган эди. Бироқ Навоийни ўрганиш йўлидаги уринишлар – фундаментал тадқиқотлар XX асрда яратилди. Кейинги йиллари бу соҳада эришилган ютуқларнинг катта қисмига ана шу фундаментал тадқиқотларнинг рационал мағзи кўчган, деб айтиш мумкин.

Дунё навоийшунослигига XIX аср охири XX аср рус шарқшуносларининг инкор этиб бўлмайдиган муҳим тадқиқотлари бор. Жумладан, Н. Ильминский, М. Никитский, Н. Березин, В. Бартольд, Е. Бертельс, Н. Конрад, А. Болдирев ва бошқаларнинг тадқиқотларида шоир ҳаёти ва ижодига оид кўплаб фактлар, муҳим фикрлар кейинги давр навоийшунослигига ҳам таъсир этгани сир эмас.

В. Бартольдинг “Мир Алишер ва сиёсий ҳаёт” (“Мир Али-Шир и политическая жизнь”) деб номланган монографик тадқиқоти XX аср бошлари навоийшунослигига муҳим ўрин тутган эди.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Муаллиф ушбу тадқиқотида манбаларга таяниб иш кўрган. Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис”, “Мухокамат ул-луғатайн” асарлари, Хондамирнинг “Макорим ул-ахлоқ”и, Абдураззоз Самарқандий, Давлатшоҳ Самарқандийнинг тазкиралари, Бобурнинг “Бобурнома”си, Мирзо Мухаммад Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий” асари, айни пайтда, Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди бўйича Ф. Белен, Л. Бува, Э. Браун каби ғарб олимлари томонидан олиб борилган тадқиқотларга суюнган, баъзан уларга ўз муносабатини ҳам билдирган. XX асрнинг 20-йиллари охирида бажарилган ушбу тадқиқот кейинги йиллар навоийшунослигига салмоқли таъсир кўрсатди. Кўп олимлар, жумладан, ўзбек адабиётшуноси Олим Шарафиддиновнинг Навоий биографиясини ёритишга бағишиланган “Алишер Навоий” китобида шоир шахси В. Бартольд илмий талқинидаги каби сиёсий жиҳатдан бўрттириб кўрсатилган. Е. Э. Бертельс ҳам В. Бартольд изидан бориб, 1948 йили “Навоий” монографиясини чоп этди. Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ўрганишга бағишиланган рус олимларининг тадқиқотларида, айниқса, Навоий билан Ҳусайн Бойқаро муносабатларига оид масалаларда, баъзан бошқа ўринларда ҳам В. Бартольд фикрларига ҳам жиддий “тахрир”лар киритилгани, яъни манбаларга асосланиб янги фикрлар тақдим этилгани навоийшуносликда маълум.

Алишер Навоий ҳаёти ва ижодий меросини тадқиқ этган бу даврдаги рус шарқшунос олимларининг бундай эътибори замирида, эҳтимол, айrim мутахассислар таъкидлаганлариdek, миссионерлик кайфияти, “улуг’ рус” шовинизмининг даъволари ҳам бўлгандир. Бироқ уларнинг олимлик виждони шоир асарларини, унинг ҳаёт йўлини ўрганиш жараёнida муайян ҳақиқатларни айтиш учун куч берган. В.В. Бартольд, Е. Э. Бертельс, Н. И. Конрад каби олимлар Навоий ижоди, умуман, Шарқ бадиий-фалсафий, ижтимоий тафаккурини ўрганиш билан боғлиқ масалаларда ўз фикрини айта олган эдилар. Шу маънода В. Бартольдинг “Мир Алишер ва сиёсий ҳаёт” деб номланган монографияси муайян қимматига эга.

Рус шарқшунослигига Навоий ижодига турли ракурслардан мурожаат қилинганини ҳам кузатиш мумкин. Жумладан, дунё маданияти тарихининг билимдени шарқшунос олим, академик Н. Конрад 1968 йили ёзган “Средневековое возрождение и Алишер Навои” – “Ўрта асрлар Уйғониш даври ва Алишер Навоий” мақоласида шу йўлни тутади. Н. Конрад ҳам В. Бартольд, Е. Бертельс каби Навоий яшаган даврни (эпохани) жуда юқори баҳолайди. Жаҳон маданияти тарихини яхши билгани боис, Навоий ижодини, у яшаган даврни катта тамаддунлар сатҳида ўрганиб туриб, хulosага келишга уринади. Навоийни эпигон – тақлидчи деб баҳолаган айrim кимсаларга қарши ўлароқ,

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

шоир асарларини “Хамса” мисолида инсоният бадий тафаккурининг юксак намунаси сифатида эътироф этади, унинг ижодини, илмий-бадий тафаккурини йўрта асрлар Ренессанси билан боғлаб тушунтиради, шархлайди ва ўзига хос тарзда талқин этади.

Н. Конрад Навоийни салафлари ва ундан илгари ўтган илмий-бадий тафаккур соҳиблари билан уйғунликда текшириш йўлидан бориб, давр ва ижодкор масаласини, аниқроғи, Уйғонишнинг моҳиятини очиб беришга эришган.

Мақола беш қисмдан иборат. Биринчи қисмда Ҳирот ва Самарқанд, унга боғлиқ ҳолда Навоий ижоди инсониятнинг орзу-интилишларига уйғун равища, дунё тамаддуналари сатҳида ўрганилган. Олим Навоий Искандарини инсоният ўша давргача эгаллаган билимларнинг рамзи сифатида олиб қарайди, тамаддун ўчокларидаги уйғониш даврлари билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этади. Эллинлар, ҳиндлар ва улардан ташқарида – Узоқ Ғарбда – Римда, Узоқ Шарқда – Хитойда маданий ҳодисаларга боғлаб тушунтиришга, керак бўлса, япон маданиятига уйғунлаштиришга ҳаракат қиласи, Навоий универсализмiga алоҳида эътибор қаратади. Фақат шоир шахси билан боғлиқ бўлмай, планетар масштабга кўтарилилган универсализмга боғлаб Навоий қаҳрамонларини диний, бадий анъаналар ва дунё билан боғлиқ тасаввурлари асосида тушунтиради.

Мақоланинг иккинчи қисмида ҳам олим маҳорат билан ўз фикрларини Искандар орқали Темур даврига боғлаб тўрганади. Олимнинг фикрича, Амир Темур даврида универсализм сиёсий аспектда – иллюзия бўлса, санъатда реал намоён бўлган эди.

Н. Конрад “Садди Искандарий” достони сўнгидаги лавҳани талқин этиш асносида Навоий ва унинг салафлари, устоз ва шогирд каби масалаларга боғлиқ ҳолда катта фалсафий қарашларини ифодалашга мұяссар бўлади. Лавҳа-воқеа шундай: ўз “Хамса”сини якунлаган Навоий уни Жомийга тақдим қилиб, бир зум чукур ўйга толади. Конрад ифодасида – Жомий Навоийнинг елкасига қўлини қўяди. Навоий қўзини юмади. Кўз ўнгида боғ пайдо бўлади ва бир киши келиб уни бокқа бошлайди. Бу – Ҳасан Дехлавий эди. У Навоийни уч кишининг олдига бошлаб боради, булар – Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий ва Абдураҳмон Жомий эдилар. Уларнинг яқинида Фирдавсий, Унсурий, Анварий, Хоқоний, Санойи, Саъдий – X–XI асрларнинг шоирлари бор эди, ўртада эса XV аср шоири Жомий турарди. Н. Конрад шу ўринда Навоийнинг елкасига қўлини қўйган Жомийни устоз деб баҳолайди ва у Навоийга тўғри йўл кўрсатди, унга ижодий ишнинг мазмун-моҳиятини англатди, деган холосага келади. Бу устоздан кейин эса буюк устоз ҳақида гапириб, унинг катта бир даврга мансуб кишилар эканлигини таъкидлайди. Бунда Навоийнинг ўтмишдаги меросга

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

муносабати ҳақида фикр юритиб, буюк зотлар – шоирлар ва олимлар ҳақида сўз юритиб, улар Навоий ижодининг илдизи эканлигини алоҳида таъкидлайди. Олимлардан Форобий, Ибн Сино, Ибн Рушд ва бошқаларнинг илмий-адабий меросини бирбутиларни олиб қарайди. Уйғониш билан боғлиқ ҳолатларни узоқ давом этган тафаккур маҳсули сифатида муайян худуддаги умумий жиҳатларга боғлайди. Ушбу давр илмий-бадиий тафаккури маҳсулини дунё илмий-бадиий тафаккурига қиёслайди.

“Жомий ким? У – шоир, у – файласуф, у – филолог, у – мусиқачи. Шуларнинг ҳаммаси билан бирга у суфий. Унинг ёзганларида ҳаёт сирлари, ижод сирлари мавжуд. Шу боис ёзганлари орасида шоир сиршуносликка оид кашфиётлар ва поэтика, риторика ва мусиқа соҳасидаги рисолалари.

Етарли эмасми? Ибн Рушд ўз рационализми билан, Жомий мистицизми билан. Булар Ўрта асрларни портлатган ва янги замонга йўл очган ўша буюк кучлар эмасми?”, – дейди олим.

Кўриниб турибдики, Конрад Навоий ижодига, у яшаган даврга, худудга ва умуман олганда, бу ўринда тавсиф этилаётган уйғониш билан боғлиқ масалаларга дунё динларини, хусусан, буддизмни ўрганиб орттирган билим ва тажрибалари орқали назар ташлайди. Буларни дунёда содир бўлган ёки бўладиган уйғонишлар, янгиланишлар билан боғлиқ ҳолда таҳлил қиласи. Катта қўламда фикрлаб, иш кўради.

Мақолада олимнинг энг муҳим фикрлари дунё тарихи ва маданиятида муҳим ўрин тутган Искандар орқали тушунтириши ҳам эътиборни тортади. Унда “Хамса” достонларида Искандарга, асосан, Жомий ва Навоийнинг Искандарига кўп мурожаат қилинган. Чунки, бизнинг назаримизда ҳам, Шарқу Farbni бир-бирига туташтирган бу сиймонинг тарихий қиёфаси ҳам, бадиий сиймоси ҳам Н. Конрадга умуминсоний масалалар доирасидаги фикрларини айтишга яхши имконият яратган эди. Олим ўз билимлари даражасида, шахс сифатидаги кўлами билан Навоийни шу йўл орқали тушунтирган.

Алишер Навоий асарларини яхши тушуниш учун дунё адабиётини яхши билиш керакми? – деган савол туғилади. Албатта, дунёни, унинг адабиётини кўп билганга нима етсин. Биз қанча кўп билсак, Навоийни тушуниш имкониятимиз шунча кенгаяди. Бироқ бу билимлар ҳар доим тўғри хуласа чиқариш учун ёрдам беролмаслиги мумкин. Навоийни тушуниш, аникроғи, тўғри тушуниш учун, бу ўринда, шоир баҳраманд бўлган манбаларни билишимиз бизга кўпроқ ёрдам беради. Уларни ҳеч бўлмагандан, имконимз доирасида ўрганиш шоир адабий меросини тўғри баҳолашга йўл очади.

Академик Н. Конрад дунё фалсафасини, бадиий адабиётини яхши билган. У дунё бадиий тафаккурининг энг йирик ўчокларида ижодкорлар ва уларнинг

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

асарларини кўплаб сатҳларда текширишга қодир олим – дунё маданияти тарихининг билимдени эди. Эллинлар маданияти, хиндолар, японлар бадиий тафаккури ва албатта, Европа адабиётидан, айтиш мумкин бўлса, бекаму кўст хабардор бўлган бу олим “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” достонларига ҳам муносабат билдиради. “Фарҳод ва Ширин” достони қаҳрамонларининг бири хитойлик, иккинчиси – армани, бошқаси эронлик эканлигига эътиборни қаратиб, Искандарнинг румлиқ эканлигини эсга олади, Навоийни ўзбек шоири деб олқишлиайди. Ўзбек халқига жаҳонга шундай шоирни бергани учун ўз эҳтиромини бажо келтиради.

“Лайли ва Мажнун” достонига тўхталаракан, ундаги ишқни бирдан чақнаган чақмоққа қиёслайди, бу ишқнинг жунунвашилигини таъкидлайди ва қаҳрамонларнинг бир пайтда ўлим топишларига ишора қилиб, уни фожиали қисса деб баҳолайди. Ушбу мавзу ва сюжетнинг абадий мавзу ва сюжет эканлигини айтади. Бир жиҳатдан бу – тўғри баҳо. “Лайли ва Мажнун” чиндан ишқ ҳақидаги достон. Унда олим таърифлаган масалалар ҳам мавжуд. Бироқ “Лайли ва Мажнун”ни “Тристан ва Изольда”га қиёслаш қанчалар тўғри. Ҳар икки асар сюжет линиясига кўра баъзи ўринларда ўхшаш. Лекин ҳамма воқеалар моҳиятда бир-биридан мутлақо йироқ. Лайлиниг жамоли ошиқ Мажнун учун Ҳақнинг мазҳари эди. Бундан ташқари, Навоий “Лайли ва Мажнун” достонининг афсона эмаслигини бир ўринда шундай таъкидлайди: “Ёзмоқта бу ишқи жовидона,/Мақсудум эмас эди фасона./Мазмунига бўлди руҳ майли,/Афсона эди анинг туфайли./Лекин чу рақамга келди мазмун,/Афсона анга либоси мавзун”.

Кўриниб турибдики, бу достонни нафақат дунёвий муҳаббатни куйлаган “Тристан ва Изольда”га, ҳатто Шекспирнинг “Ромео ва Жульєтта”сига ҳам қиёслаб бўлмайди. Н. Конрад эса Лайли билан Мажнуннинг бир пайтда ўлим топишлари воқеасига боғлиқ ҳолда, ҳатто М. Булгаковнинг “Уста ва Маргарита”сини эслайди. Ўз фикрини исботлаш учун достондан парча ҳам келтиради, жумладан, Навоийниг ушбу байтларини таржимада беради: “Жононига ул фидо қилиб жон,/Бу жон берибон нечукки жонон. – Возлюбленному душу отдала,/К возлюбленной ушла его душа”. Моҳиятан олиб қаралганда, ушбу байтлар олим таъкидлаётган фикрларни асослаш учун хизмат қилолмайди.

Тўғри, келтирилган асарлардаги севишганларнинг фожиаси бир-бирига ўхшаш. Сюжетга алоқадор ўхашликлар ҳам кам эмас. Лекин ушбу асарлардаги ўхашликларнинг барчаси зоҳирий. Баъзан умуминсоний масалаларда туаш нуқталарни кўрсак-да, ижодкор нияти, ҳудуд, давр, эътиқод ва дунёни идрок этиш ва ижодкорнинг шахс сифатидаги кўламдорлиги ҳам

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

борки, булар назарга олинса, Навоий “Лайли ва Мажнун”ининг салмоғи бу санаб ўтилган асарлардан нечоғли баланд эканлиги кўринади.

Албатта, академик Конраднинг ушбу мақоладаги талқинларини дунё адабиётини яхши билган мутахассиснинг Навоийни, унинг ижодини тушунишдаги уринишлари, деб айтиш ҳам мумкин. Бундан ташқари, ушбу мақолани ёзаётганида олим, асосан, унинг рус тилига қисқартириб ўгирилган нашрларидан фойдаланган. Ушбу нашрда шоирнинг бу асарни ёзиш нияти, образларни талқин этишда, асар сюжетини тушунишда очқич бўлиб хизмат қиласиган байтлар тушиб қолган. Масалан, ҳамд бобидаги *Эй ҳар сориким қилиб тажсалли,/Ул мазҳар ўлуб жаҳонда Лайли./Эй оники Лайли айлаб отин,/Мажнун қилмоқ қилиб сифотин, Эй Мажнунунг хираддин озод,/Оҳи берибон хирадни барбод* каби байтларини ҳам ўқиганда, бундай хulosалар келиб чиқмасмиди? Ушбу достоннинг ислом дини, тасаввуф фалсафаси билан чамбарчас боғлиқлиги асарнинг моҳиятда умуман бошқа маъноларни ифодалашига, гарчи Ренессанс билан боғлаб текширса-да, гувоҳ бўлган бўлармиди?

Кўриниб турибиди, академик Конраднинг Навоийни камситмаган ҳолда айтилган бундай хulosалари дунёда Навоийни тушуниш ўзанини бошқа томонга буриб юбориши ҳам мумкин эди.

Н. Конраддан бошқа тадқиқотчилар, жумладан, Е. Бертельс ўз ишларида Навоийни ўзига хос талқинда ўрганади. Бу алоҳида мавзу.

Бугун биз Навоийни дунё билишини истаб кўп гапирамиз, дунёнинг Навоийдек зотга эҳтиёжманд эканлигини ҳам биламиз. Лекин шоир асарлари европа тилларига, ҳеч бўлмаганда рус тилига шарҳлар билан ўгириб тақдим қилинмас экан, Навоийни тўғри тушунтиришдек мақсадимизга етишимиз мушкул.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Мир Али-Шир и политическая жизнь. В книге: Бартольд В.В. Сочинения в 9-ти томах. ТомII-2. –М.:Наука: 1964.
2. Бертельс Е.Э. Навои. –М.: Наука, 1948.
3. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Навои и Джами. –М.: Наука, 1965.
4. Конрад Н.И. Избранные труды. Литература и театр. –М.: Наука, 1968
5. Олим Шарафиддинов. Алишер Навоий. – Т., 1939; 1948.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

G‘ARB ADABIYOTSHUNOSLIGIDA ALISHER NAVOIY HAYOTI VA IJODI

Durdona Raxmonova,
ToshDO ‘TAU talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Nikolas Jerard Valmsleyning Alisher Navoiy hayoti va ijodiga oid izlanishlari tahlil etilgan, ulardagи eng muhim jihatlar va xulosalar o‘zbek navoiyshunoslige natijalari bilan qiyoslangan. Shuningdek, tadqiqot nima maqsadda, qanday yozilganligi, tadqiqotchi Navoiy ijodining qaysi nuqtalariga alohida to‘xtalganligi haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, badiiy ijod, adabiy ta’sir, an’an, tazkira, muxammas, kotiblar.

Annotation: this article, Nicholas Gerard Walmsley's research on the life and work of Alisher Navoi is analyzed, the most important aspects and conclusions in them are compared with the results of Uzbek Navoi studies. Also, the purpose of the research, how it was written, and what points of Navoi's work the researcher focused on.

Key words: Alisher Navoi, artistic creation, literary influence, tradition, tazkira, mukhammas, scribes.

O‘zbek mumtoz adabiyotining betakror siymosi bo‘lgan Alisher Navoiy ijodi o‘zining teran mohiyati va olamshumul ahamiyati bilan hamisha dolzarblik kasb etib boraveradi. Shu bois buyuk mutafakkir asarlarini tadqiq etishga bo‘lgan qiziqish xorijda ham ortib bormoqda. Ayni paytda navoiyshunoslik sohasining qamrovi kengayib, yangi-yangi tadqiqotlar bilan boyib bormoqda. Endi navoiyshunoslar oldida xorij navoiyshunosligrini yanada chuqur o‘rganib, uning yangi taraqqiyot tendensiyalarini belgilash istiqbol uchun muhim vazifa bo‘lib turibdi.

Alisher Navoiy ijodi bugungi kunda G‘arb adabiyotshunoslida ham yangi mezonlar asosida tadqiq etilmoqda¹. Xususan, ingliz yozuvchisi va tadqiqotchisi Nikolas Jerard Valmsleyning Alisher Navoiy ijodiga oid tadqiqotlari fikrimizning yorqin isbotidir. Olim Navoiy hayoti va ijodi bilan jiddiy qiziqadi. Xususan, u 2014-yilda chop etilgan “The Yasaviyya in the Nasā’im al-mahabbah of ‘Alī Shīr Navā’ī: A Case Study in Central Asian Hagiography” nomli maqolasida Navoiy ijodining agiografiya (avliyolar hayoti tadqiq etiluvchi soha)ga bog‘liq jihatlarini, jumladan, Navoiyning Ahamad Yassaviy bilan bog‘liq qarashlarini o‘rgangan².

Nikolas Valmsley 2015-yilda Amerika Qo‘shma Shtatlarining Indiana universitetida Alisher Navoiy hayoti va ijodiga oid maxsus dissertatsiya ham yoqlagan. Mazkur dissertatsiyaning mavzusi “O Navai: imitation, innovation, and the invention of a Central Asian literary icon” deb nomlangan bo‘lib, uning asosiy qismi besh bobni o‘z ichiga oladi. Ishda, asosan, Navoiy ijodining o‘zidan keyingi Markaziy Osiyo adabiyotiga ta’siri masalalari ko‘rib chiqiladi.

¹ Алишер Навоийнинг мероси ва унинг жаҳоншурул аҳамияти. Илмий-назарий анжуман маъruzalari тезислари. – Т.: Фан, 2001. – 54 б.

² Walmsley Nicholas. The Yasaviyya in the Nasā’im al-mahabbah of ‘Alī Shīr Navā’ī: A Case Study in Central Asian Hagiography. – Journal of Sufi Studies: Vol. 3. Issue 1. 2014. – P. 38 – 66.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Tadqiqotchi dastlabki bobni quyidagi besh fasl doirasida yoritibi bergen:

1. Navoiyning hayoti va ijodi.
2. Navoiy haqida zamondoshlari va shogirdlarining fikrlari.
3. Navoiy Yevropa olimlari nigohida.
4. Navoiyning tili va uslubi.
5. Navoiy va Markaziy Osiyo.

Dissertatsiyada har bir qism bo‘yicha ma’lumotlar keltirilib, ular manbalar bilan asoslangan va bob xulosalar bilan yakunlangan. E’tiborli tomonlardan biri shuki, tadqiqotda navoiyshunoslik so‘zi "Navaiana" (navoiyona) tarzida ishlatiladi va yozuvchi bu ma’lumotni Genri Hofmandan olganligini ham aytib o‘tadi³. Valmsley o‘z kuzatishlarida, asosan, Mixail Nikitskiy, F.A.Belin, Vasiliy Bartold, Mariya Subtelniy va o‘zbek olimlaridan Aziz Qayumov tadqiqotlariga tayanadi. Shu kabi tadqiqotlar asosida Navoiyni 1441-yil 9-fevralda uyg‘ur baxshilar oilasida tug‘ilgan degan yangilish talqinga ergashadi. Shu bilan bir qatorda Valmsley Navoiyning ko‘plab asarlariga to‘xtalib, "Xamsa" haqida quyidagilarni yozadi: "Navoiy 1483-1485-yillar oralig‘ida Xamsa asarini yaratadi. Nizomiy tomonidan fors she’riyatining janri sifatida asos solingan "Xamsa" nomidan ko‘rinib turganidek, didaktik va afsonaviy mavzudagi sarguzasht nazmdan iborat to‘plamdir. Navoiy ham turkiy tilda bu asarni yozgan va uni yozishda shoir nafaqat Nizomidan, balki Xojuning "Gavharnoma" asaridan ham ta’sirlangan". Bundan tashqari Navoiyning Abdurahmon Jomiy vafoti munosabati bilan yozgan "Xamsat ul-mutahayyirin" asari ham Valmsley e’tiborini tortgan. Asar bilan to‘liq tanishib chiqqan tadqiqotchi: "Bu asarning hayratlanarli tomoni shundaki, u biografik asargina emas, balki adabiy harakatlarga turtki bo‘ladigan do‘stlik haqidagi asar hamdir.U faqatgina tarjimayi hol bo‘lib qolmay, haqiqiy memuar asar namunasidir. Ushbu asar orqali biz o‘z-o‘zini anglash, inson o‘zini qanday malomat qilishi kerakligi va boshqa ko‘plab narsalarni o‘rganishimiz mumkin"⁴, – degan xulosaga keladi.

Tadqiqotning ikkinchi bobida tazkirachilik haqida fikr yuritilib, tazkira o‘zi qachon yaratilganligi, uning ichki tuzilishi to‘g‘risidagi kuzatishlari bayon qilinadi. Navoiyning "Majolis un-nafois" tazkirasi, o‘sma davr va undan keyin tuzilgan tazkiralarga Navoiyning ta’siri kabi masalalar tahlil etiladi. XV – XX asrlarda yaratilgan tazkiralarni o‘qigan kishining ko‘z o‘ngida Alisher Navoiy serqirra ijodkor sifatida gavdalanishi, ushbu tazkira o‘z tabiatiga ko‘ra bir vaqtning o‘zida uch xil zamon belgisiga – sinxronik, diaxronik va anaxronik – mansubligi ochib beriladi. Shuningdek, tazkira "Taboqot" nomli asarlardan kelib chiqqani, unda hukmdorlar,

³ Nicholas Gegard Walmsley. O Navai: imitation, innovation, and the invention of a Central Asian literary icon. PhD diss. – Indiana: 2016. – P. 80.

⁴ Ko‘rsatilgan manba, – P. 70 – 71.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

ulamolar, shayxlar kabi nufuzli shaxslar sinflarga bo‘lib, saralab tavsiflangani bayon qilingan.

Tadqiqotchi ilk tazkiralar sifatida Muhammad Avfiyning "Al-bob" va Qazviniyning "Tarixi guzida" asarlarini keltirgan. Ularning birinchisida 300ta fors shoirlari haqida fikrlar mavjud ekani, asar 12 qismga bo‘lingani va aynan 8ta bo‘lim shoirlarga bag‘ishlangani ko‘rsatib beriladi. Nikolas ayni shu usul, ya’ni tazkiralarni bo‘limlarga bo‘lish Navoiy va Davlatshoh Samarqandiy tazkiralarda ham uchrashini alohida qayd etadi. Bu bobda tadqiqotchi o‘sha davrda va undan keyin yaratilgan tazkiralarda Navoiy yetakchi o‘rinda turganligini asoslashga harakat qiladi. Navoiyning barcha tazkiralarda alohida o‘rin egallashining sabablari sifatida uning o‘z asarlarini ham turkiy, ham forsiy tilda yozgan sermahsul ijodkor ekani, temuriylar adabiyotida yetakchi shaxs ekani kabilar keltiriladi.

Biroq Valmsley Navoiyning turkiy tilda asarlar yozishini biroz boshqacha baholagan. Uning ta’kidlashicha, Navoiyning shon-shuhrati chig‘atoj turkiysidagi asarlariga qaratilayotgan bo‘lsa-da, uning asarlarida fors tili unsurlari ko‘proq ko‘zga tashlanadi. U forsiy shoir bo‘lsa-da, turkiychada yozgan. Bu holatni Valmsley Chaucer misolida quyidagicha tushuntirgan: “Chausering ingliz tilisi u uchun o‘ziga xos fransuzcha edi. Boshqacha qilib aytganda, fransuzchadan inglizchaga o‘tish edi”. Shuning bilan bir qatorda Valmsley Navoiy haqidagi tazkiralarga birma-bir to‘xtalib, Muhammad Sodiq Hamadoniyning 871 kishidan iborat "Taboqoti Shohjahoniy" tazkirasini alohida e’tirof etgan. Bu asar xronologik tartibda temuriylardan boshlanib, Mo‘g‘il hukmdori Shohjahongacha davom etgani, tazkirada Navoiy Alisher ibn Kichkina nomi bilan yuritilgani ko‘rsatib berilgan.

Shu tarzda ko‘plab yaratilgan tazkiralarni o‘rganib chiqqan tadqiqotchi Navoiy hayoti va ijodi bo‘yicha quyidagi xulosalarga kelgan:

1. Navoiy kamida bir necha avlod hukmronlik qilgan sulolalarga xizmat qilgan oiladan bo‘lgan.
2. U Sulton Husayn Boyqaro bilan bolaligidan do‘sit bo‘lgan.
3. U shoir Jomiyning yaqin do‘sti bo‘lgan.
4. U yuzlab jamoat ishlari uchun mas’ul bo‘lgan.
5. U son-sanoqsiz rassom va hunarmandlarga homiylik qilgan.
6. U ham chig‘atoj turkiy, ham forsiy tilda ijod qilgan.
7. U birinchi turkiy "Xamsa" muallifi⁵.

Ko‘rinib turibdiki, Valmsleyning bu boradagi xulosalari zamonaviy o‘zbek navoiyshunosligi xulosalaridan jiddiy farqlarga ega emas⁶.

⁵ Ko‘rsatilgan manba, – P. 148 – 150.

⁶ G‘aniyeva Suyima. Alisher Navoiy hayoti va ijodi. – T.: Fan, 1968. – B. 90 – 100.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Tadqiqotning uchinchi bobida esa Valmsley qo‘lyozma asarlarga to‘xtalib, ularning qadr-qimmati, umrboqiyligi va orginalligini ochib bergan. Kotiblar ichida Abduljamil kotib tadqiqotchining e’tiboridan chetda qolmagan. Abduljamil kotib o‘zining mashhur "Tuhfat al-salotin" asarini tuzishda Navoiyga tayangani va undan ikki maqsadga ko‘ra foydalanganligi, birinchisi, ishqning bosqichlarini ochib berishda, ikkinchisi Navoiy asarlarining ichki tuzilishidan foydalanib o‘z asari tuzilishini belgilashda. Asar tarkibiy jihatdan dastlabki besh tuhfa, Allohga hamd, Muhammad (s.a.v)ga na’t bilan boshlangan. Tadqiqotchi ushbu asarlarning bir nechta o‘rinlarini alohida ajratib o‘tib, ularni Navoiy asarlari bilan bog‘lashga intiladi. Valmsley asardagi e’tiqod, ishonch, so‘fiylik, zohidlik, faqr va fano, boylik, qashshoqlik haqidagi mavzularni bevosita Navoiyning "Hayrat ul-abror" va "Lison ut-tayr" asarlarining g‘oyasi bilan chambarchas bog‘liqligini aytib o‘tadi. Xoh masnaviy, xoh g‘azallar mavzusi, xoh forsiy, xoh turkiy tilda bo‘lsin, mavzular bir xil: moddiy olam egasi o‘z nafсиni yo‘q qilish ilinjida moddiylikni rad etgan darveshdan ko‘p narsa o‘rganadi. Buni ko‘rsatish uchun Abduljamil Navoiyning o‘n uch baytdan iborat g‘azalidan bir qancha baytlarni keltiradi. Bu baytlarda hukmdor va darvesh o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar ta’kidlanadi. Tadqiqotchining fikricha, Navoiy g‘azalidagi podshohlik va darveshlik Husayn Boyqaro va shoirning o‘ziga oiddir.

Dissertatsiyaning to‘rtinchi bobida esa XIX asr boshlarida Amir Umarxon davridagi adabiy muhit, o‘sha davr shoir-u yozuvchilarining asarlarida Navoiyning ta’siri, Navoiy g‘azallariga muxammas bog‘lash an’anasi kabi masalalar ko‘zdan kechirilgan. Amir Umarxon davrida adabiyot, san’at, tibbiyat, qurilish ishlari gullab yashnagani, shuning uchun ham bu davrda ko‘plab shoir-u shoiralari, kotiblar, tarjimonlar yetishib chiqqani ta’kidlanadi. Valmsley bu bobda XIX va XX asr boshlarida, asosan, Qo‘qon va Xivadagi adabiy muhit, xususan, Alisher Navoiy ijodiga javob tariqasida yozilgan muxammaslarni va bu muxammaslarni yozgan shoirlar qachon, qayerda, qanday sharoitda yozganligini, javoblar qanday shaklda saqlanganligini ko‘rib chiqqan. Navoiy asarlari Nizomiy, Fuzuliy, Bedil asarlari bilan bir qatorda islom mohiyati, fiqh va falsa kabi an’anaviy yo‘nalishlarni qamrab olganligi sababli O‘rta Osiyo maktablarida o‘quv dasturiga kiritilgani qayd etilgan. Shu bois qo‘qonlik va xivalik olimlar Navoiyning asarlari bilan tanish bo‘lishi bilan bir qatorda ko‘plab muxammaslar bog‘lagani asoslangan.

Valmsleyning xulosalariga ko‘ra, yuz yil davomida O‘rta Osiyoning kamida o‘n uch shoiri, asosan, xiva va qo‘qon adabiy muhiti vakillari Navoiyning "Aylab" radifli g‘azaliga muxammas bog‘lagan. Muxammas yozgan shoirlar ichida tadqiqotchi Munis va Ogahiyni alohida e’tirof etgan. Shuningdek, tadqiqotchi "Aylab" radifli g‘azalning matla’si va ko‘plab ijodkorlarning matla’ning birinchi

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

misrasiga bog‘lagan muxammaslarini maxsus tahlil qiladi. Bu jarayonda shoirlar bir-birini to‘ldirib borgani va har bir shoirning bog‘lagan misrasi bir-biriga o‘xshashi, ya’ni biri ikkinchisini taqozo etgani ochib berilgan.

Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqotda Alisher Navoiyning vafotidan to XIX asr oxirigacha (1500 – 1900) turkiy adabiyot rivoji, mazkur sohaga Navoiy ijodining ta’siri masalalari o‘rganilgan. Xususan, Markaziy Osiyo, Hindiston, Eron va Usmonlilar o‘lkasida Navoiyning adabiy merosi va an'analarini saqlab qolishda, yoyishda kitobxonlar, ijodkorlar qanday rol o‘ynaganligi ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, ushbu tadqiqotda Alisher Navoiy obro‘-e’tiborining asoslari va u nima uchun keying davr o‘zbek adabiyoti uchun muhim sanalganligi ham tadqiq etilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nicholas Walmsley. The Yasaviyya in the Nasā’im al-mahabba of ‘Alī Shīr Navā’ī: A Case Study in Central Asian Hagiography. *Journal of Sufi Studies*. Vol. 3. Issue 1. 2014. – P. 38 – 66.
2. Nicholas Gegard Walmsley. O Navai imitation, innovation, and the invention of a Central Asian literary icon. ProQuest LLC, 2016.
3. G‘aniyeva Suyima. Alisher Navoiy hayoti va ijodi. – T.: Fan, 1968.
4. Алишер Навоийнинг мероси ва унинг жаҳоншумул аҳамияти. Илмий-назарий анжуман маъruzalari тезислари. – Т.: Фан, 2001. – 54 б.
5. Маллаев Н. Асрлар эътирофи ва таъзими. – Т.: Фан, 1978. – 64 б.

ЭМИР НИЗОМИДИН МИР АЛИШЕР: ОТ УТОПИИ К ПРАКТИКЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ

Шарифов Мехти,
кандидат философских наук,
докторант НОН ВПО Российской
Академия адвокатуры и нотариата

Резюме. Алишер Навои известен как великий поэт. Однако широкому кругу читателей не известно, что Алишер Навои был также государственным деятелем, который плодотворно реализовывал политику по построению правового и социального государства. Алишер Навои – это визирь, выступивший с критикой своего султана, демонстративно отстранившийся от административного управления как протест на уклонение от идей справедливости и равенства, но при этом сохранивший общественное влияние и почетные титулы. Алишер Навои – это суфийский мыслитель, сумевший мирские власти, убедить в необходимости построения мусульманского правового государства. Принадлежность Алишера Навои к семье крупного землевладельца и тимуридского чиновника открыло ему широкое окно возможностей, в первую очередь, в части получения отменного образования в самаркандском медресе. Медресе становится отправной точкой карьеры Алишера Навои как государственного деятеля, так как именно в стенах этого учебного заведения он сближается с Хусейном Байкаром. Должность мухрандара предполагала высокий аппаратный вес Алишера Навои как государственного чиновника, так как именно мухрандар обязан был обеспечить как неуклонное исполнение всех указов султана, так и надлежащее функционирование административного аппарата.

Ключевые слова: Алишер Навои, Хусейн Байкара, Накшибандия, мурхдар, главный визирь, просвещенная монархия, правовое государство, социальное государство.

Özet. Alişer Navoi büyük bir şair olarak bilinir. Bununla birlikte, geniş bir okuyucusu yelpazesi bilmemektedir, Alişer Navoi de bir devlet adamıydı, yasal ve sosyal devlet kurma politikasını verimli bir şekilde uygulayan. Alisher Navoi, sultanını eleştiren bir yardımcıdır, adalet ve eşitlik fikirlerinden kaçınmaya karşı protesto olarak yönetimden meydan okurcasına uzaklaşmak, ama aynı zamanda halkın nüfuzu ve fahri unvanları koruyarak. Alisher Navoi, dünyevi otoriteleri Müslüman bir hukuk devleti inşa etme ihtiyacı konusunda ikna etmeye çalışan bir Sufi düşünürü. Alisher Navoi'nin büyük bir toprak sahibinin ve Timurid görevlisinin ailesine ait olması Samarkand medresesinde mükemmel bir eğitim almak için her şeyden önce kendisi için geniş bir fırsat penceresi açtı. Medrese, bir devlet adamı olarak Alisher Navoi'nin kariyerinin başlangıç noktası olur, tam olarak nasıl bu eğitim kurumunun duvarlarında Hüseyin Baykara'ya yaklaşıyor. Muhrdar'in konumu, Alisher Navoi'nin yüksek aparat ağırlığını bir devlet memuru olarak üstlendi, çünkü hem Sultan'in tüm kararnamelerinin istikrarlı bir şekilde uygulanmasını hem de idari aparatin düzgün çalışmasını sağlamak zorunda olan Muhrdardi.

Anahtar Kelimeler: Alişer Navoi, Hüseyin Baykara, Nakşibendi, baş vizier, sosyal devlet.

Abstract. Alisher Navoi is known as a great poet. However, a wide range of readers do not know that Alisher Navoi was also a statesman, who fruitfully implemented the policy of building a legal and social state. Alisher Navoi is a vizier who criticized his sultan, defiantly moving away from administration as a protest against evading the ideas of justice and equality, but at the same time retaining public influence and honorary titles. Alisher Navoi is a Sufi thinker who has managed the worldly authorities to convince him of the need to build a Muslim state of law. Alisher Navoi's belonging to the family of a large landowner and a Timurid official opened a wide window of opportunities for him, first of all, in terms of obtaining an excellent education in the Samarkand madrasah. Madrasah becomes the starting point of the career of Alisher Navoi as a statesman, since

it is within this school that he gets close to Hussein Baykara. The position of muhrdar assumed the high apparatus weight of Alisher Navoi as a government official, since it was Muhrdar who was obliged to ensure both the steady implementation of all decrees of the Sultan and the proper functioning of the administrative apparatus.

Keywords: Alisher Navoi, Hussein Baykara, Naqshibandiya, chief vizier, welfare state.

Принадлежность Алишера Навои к семье крупного землевладельца и тимуридского чиновника открыло ему широкое окно возможностей, в первую очередь, в части получения отменного образования в самаркандском медресе. Медресе становится отправной точкой карьерой Алишера Навои как государственного деятеля, так как именно в стенах этого учебного заведения он сближается с Хусейном Байкаром. В 1469 году, после ряда военно-политических побед и неудач, тимурид Хусейн Байкара (Султан Хусейн) становится правителем Хорасана. В этом же году Алишер Навои становится муҳрдаром (хранителем печати) при Хусейне Байкара. В отсутствии Хусайна Барака в столице на Алишера Навои возлагались также полномочия по управлению Гератом. (Бертельс, 1965)

Должность муҳрдара предполагала высокий аппаратный вес Алишера Навои как государственного чиновника, так как именно муҳрдар обязан был обеспечить как неуклонное исполнение всех указов султана, так и надлежащее функционирование административного аппарата. Иными словами, Алишер Навои был одним из деятелей, определяющих внутреннюю политику Хорасана. Талант Алишера Навои как государственного деятеля проявился сразу же после его назначения хранителем печати в том же 1469 году, когда он сыграл существенную роль в усмирении народного волнения в Герате, направленного против чиновничьего произвола и коррупции. Примечательно, что Хусейн Байкара не стал применять против народа карательные меры. При активном участии Алишера Навои были проведены аресты наиболее коррумпированных должностных лиц, проведена административная реформа, а налоговое бремя на население было существенно послаблено.

Власть Хусейна Байкары была поддержана населением. Это позволило Хусейну Байкару в кратчайшие сроки вернуть себе престол и Герат, отнятые летом того же 1469 года тимурским принцем Ягдаром Мухаммадом при активной поддержке противника тимуридов Узун Хасана, главы государства Ак-Коюнлу. Однако уже в 1470 году Ягдар Мухаммад был арестован и по приговору суда казнен. Примечательно, что в аресте и осуждении Ягдара Мухаммада Алишер Навои сыграл активную роль. (Хондемир, 1967, стр. 40) Несмотря на военные столкновения с силами Ягдара Мухаммада, поддержанного иностранным государством, и временную потерю столицы Герата, Хусейн Байкара продолжил курс на обеспечение социальной

справедливости в Хорасане. Основными целевыми индикаторами этого курса является обеспечение справедливого правосудия и справедливого социального обеспечения. Государство начало активно строить объекты социального обеспечения. При этом непосредственное руководство этим процессом часто осуществлял Алишер Навои, сначала как мухрдар, а с 1472 года и как главный визирь (с присвоением титула эмира). Основное внимание уделялось постройке медресе, мавзолеев, хонака, дорог, мостов, водоемов, дамб, каналов, объектов городского водоснабжения, ремесленных кварталов, городских рынков и т.д. Примечательно, что часть этих объектов Алишер Навои финансировал из личных средств (исторически зафиксировано, что Алишер Навои отказался от получения жалования за государственную службу). В период деятельности Алишера Навои в качестве визиря власти Хорасана последовательно реализовывали программы по социальному обеспечению социально уязвимых слоев населения, в том числе и путем предоставления одежды, питания и т.д.

Последовательность и принципиальность, с которой власти Хорасана реализовывали принципы правового и социального государства порождает вопросы о идейной основе этой политики. Ответ на этот вопрос кроется в практике привлечения Тимуридами к государственному управлению ученых, наиболее выдающиеся представители которых зачастую были членами суфийских орденов. Этой практике придерживался сам Тимур, продолжив традиции Чингисхана (Чингисхан привлекал к управлению суфиев Махмуда Йалаваджа и его сына Масуд Йалаваджа). Современники Тимура подчеркивали особую его заботу об ученых. (Аджаиб ал-макдур фи ахбар-и Темур, 1992, стр. 69) Назначать на руководящие должности великих ученых современности было характерно многим правителям из династии Тимуридов (например, Мухаммед Тарагай Улуг-бек, Байсункар-мирза, Захир-ад-дин Махмуд Бабур и т.д.). Особую роль сыграло и «Уложение» Тимура (основной кодифицированный акт тимуридов), который содержит в себе положения, характерные для «Аль Хидоя фи шарх Бидоя аль мубтадиъ» (сокращённо: «Китаб аль Хидоя») Бурхануддина аль-Маргинани. Эти обстоятельства сыграли особую в сближении тимурдских правителей с орденом Накшибандия, последователем которого и был Алишер Навои. Следует отметить, что накшбандийский тарикат был одним из немногих суфийских орденов, который считал необходимым участие в системе государственного управления с целью обеспечения справедливости на практике. Накшбандийский тарикат примечателен тем, что с одной стороны, он восходит к ордену Хваджаган, а с другой сумел соединить учение Абду-ль-Халика аль-Гиджувани и Ахмада аль-Ясави. Один из основ тариката Накшибандия «сафар дер-ватан» (перс.: «путешествие по Родине»),

предполагающего движение от сотворенного мира к Творцу. В сфере государственности этот принцип предполагал установление справедливого и социального направленного правления.

Примечательно, что научный интерес европейцев к политико-правовым взглядам Алишера Навои был зафиксирован в 1856 году, когда русский ученый М. Никитский защитил магистерскую диссертацию «Эмирь-Низам-эд-Динь Али Ширь в государственном и литературном значении», (Никитский, 1856) то есть через год после восхождения на престол императора Александра 2, получившего прозвище «Освободитель» за отмену крепостного права.

Взгляды самого Алишера Навои изложены в его художественных и научных работах. К сожалению, рукописи работ Алишера Навои отсутствуют, до нас дошли только рукописи калиграфов хаттодов. Основные политико-правовые Алишера Навои раскрываются в поэмах «Садди Искандари» и «Лисон ут-Тайр», а также в философско-дидактических сочинениях «Хайрат ал-аббар» и «Махбуб ал-кулуб», в эпистолярной работе «Муншаот» (содержит переписку с государственными деятелями и суфийскими учеными). Если анализировать текст «Садди Искандари» через призму современного конституционализма, то А. Навои можно характеризовать как сторонника просвещенной монархии, а по ряду вопросов и конституционной монархии.

Попытки Алишера Навои более глубоко реализовать свои политико-правовые идеалы привели к расхождениям с Хусейном Байкаром. В результате, в 1476 году Алишер Навои подает в отставку с поста главного визиря. Резкие разногласия Алишера Навои с Хусейном Байкаром по вопросу усиления фискального давления на население привело к «ссылке» в Астрabad в 1487 году. В этом году Алишера Навои был назначен на должность главы Астрабада. Алишер Навои продолжил уже на региональном уровне свой курс по обеспечению правосудия и социальной справедливости, чем вызывал недовольство племенной элиты и чиновничества. Кроме того, в 1484 году Алишер Навои в своем произведении «Саб’а-йи саййара» выступил с открытой критикой Хусейна Байкара и его окружения. В результате 1489 году Алишер Навои подал в отставку с поста главы города Астрабада, отказавшись от предложений Хусейна Байкары продолжить государственную службу. Несмотря на все разногласия мыслителя с султаном, последний сохраняет за Алишером Навои титул «Амири кабир» и почетное звание «Мукарраби хазрати султан».

Использованная литература:

1. Аджаиб ал-макдур фи ахбар-и Темур, перев. У. Уватова, Ташкент, 1992.
2. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Навои и Джами, М., 1965.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

3. Никитский М. Эмирь Низам-Эд-Динь-Али Ширь: Государственном и литературном его значении. СПб., 1856.
4. Хондемир Макорим ул-ахлак. Ташкент: Гафур Гулям, 1967.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

O‘ZBEK XALQ MAQOLLARINING TAKOMILLASHUVIDA ALISHER NAVOIYNING O‘RNI

Yo‘ldosh Rahmatov,

filologiya fanlari doktori, O`zRFA O`zbek tili,
adabiyoti va folklor instituti, “ALFRAGANUS
UNIVERSITY” nodavlat oliy ta’limmuassasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada xalq tarixiy-adabiy jarayonda xalq maqollarining takomillashuvi va rivoji haqida so‘z yuritiladi. Xalq maqollarining rivojlanishini tekshirish uchun muhim manba mumtoz adabiy yodgorliklar bo‘lib, maqolada Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug ‘ot-t-turk” asarida keltirilgan xalq maqollari va Alisher Navoiy asarlarida qo‘llangan maqollar muqoyasa qilinib va ularning evolyutsiyasi ochiqlanadi.

Kalit so‘zlar: tarixiy-folkloriy jarayon, proporsiya, mumtoz adabiyot, evolyutsiya, maqol, folklorizm, takomillashuv.

Abstract. This article talks about the improvement and development of folk proverbs in the historical and literary process of the people. An important source for checking the development of folk proverbs are classical literary monuments. The article compares folk proverbs in the work of Mahmud Koshgari “Devoni Lugot-t-Turk” and proverbs used in the works of Alisher Navoi, and explains their evolution.

Key words: historical and folklore process, proportion, classical literature, evolution, proverb, folklorism, improvement.

Аннотация. В данной статье говорится о совершенствовании и развитии народных пословиц в историко-литературном процессе народа. Важным источником для проверки развития народных пословиц являются классические литературные памятники. В статье сравниваются народные пословицы в произведении Махмуда Кошгари «Девони лугот-тюрк» и пословицы, использованные в произведениях Алишера Навои, и поясняется их эволюция.

Ключевые слова: историко-фольклорный процесс, пропорция, классическая литература, эволюция, пословица, фольклоризм, совершенствование.

Folklor janrlarining taraqqiyoti va ular orasidagi o‘zaro munosabatlar tarixiy-folkloriy jarayonning dinamik qonuniyatları asosida sodir bo‘ladi. Og‘zakilik, ommaviylik, an’anaviylik, muallif noma'lumligi, ko‘pqatlamlilik, variantlilik, impravizatorlik va tarixiylik kabi xususiyatlar mohiyatida vaqt, zamon va makon mujassamki, bu og‘zaki ijod namunalarining muayyan tarixiy sharoit, hayotiy turmush talablari bilan bog‘liq holda kechishini dalillaydi. Bunday tarixiy jarayonda ijod namunalari o‘zgarishi, yangilanishi, ko‘payishi yoki aksincha, unutilishi, qisqarishi yoxud birlashishishi mumkin. Folklorshunos B.Sarimsoqov ta’kidlaganidek, “Folklor janrlarining o‘zaro munosabati va ta’siri – tarixiy-folkloriy jarayon turli proporsiya hamda disporsiyalarga to‘la bo‘lib, ularning barchasini har birining o‘ziga xosligini hisobga olgan holda ochish lozim. Buning uchun esa katta kuch hamda bir janrning evolyutsiyasi ustida jiddiy tadqiqot olib borishga to‘g‘ri

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

keladi”[6.98.]. To‘g‘ri, folklor janrlarining o‘zaro munosabati va ta’siri masalasini har bir janr evolyutsiyasi bilan bog‘liq holda o‘rganish maqsadga muvofiq.

Maqollar barcha xalqlarning og‘zaki ijodida asosiy o‘rinni egallovchi kichik janr sanaladi. Maqollar ixcham shakl, keng mazmunga egaligi bilan boshqa xalq ijodi namunalaridan ajralib turadi. Unda xalq dunyoqarashi bilan birga milliy tafakkur o‘z aksini topadi. Maqollar xalq tafakkurining falsafiy xulosasi sifatida uzoq tadrijiy jarayon hosilasi o‘laroq yuzaga keladi. Ular vaqt o‘tishi bilan ham shakliy, ham ma’noviy tomondan takomillasha boradi. Maqollar og‘zaki ijod namunasi bo‘lgani bois ularning evolyutsiyasini bevosita analiz qilishning iloji mavjud emas, shuning uchun maqollarning rivojlanishi va ma’noviy taraqqiyotini o‘rganishning eng maqbul yo‘li mumtoz adabiy yodgorliklar tarkibida singdirilgan maqollarni qiyosan o‘rganishdir. Qo‘limizda turkiy xalqlarning eng qadimiy maqollari saqlanib qolgan mukammal yodgorlik Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘ot-t-turk” asari hisoblanadi. Shu bois o‘zbek xalq maqollarini tadrijiy takomilini o‘rganishda devondagi maqollar va keyingi davrlarda yaratilgan mumtoz adabiyoti yodgorliklar tarkibiga kirgan maqollar muhim manbadir sanaladi.

Maqollar hamma zamonlarda ham o‘z tadrijiy rivojiga ega bo‘lgan. Maqollarning yashash tartibi og‘zaki bo‘lib, og‘izdan-og‘ziga o‘tish jarayonida turli variantlarga ega bo‘lishi mumkin, quyidagi maqol hududiy variantlashuv hosilasi o‘laroq paydo bo‘lgan. Odatda, maqollardagi variantlashuv ikki asosda sodir bo‘ladi: a) hudud bilan bog‘liq variantlashuv; b) davr o‘tishi bilan bog‘liq variantlashuv. Devonda qo‘llangan “Yíparlığ kesürgüdin yípar ketsä, yíqii qalır” va “Kizdäki kiz yípar” maqollari hudud bilan bog‘liq variantlashuvdir. Olim o‘zi ta’kidlaganidek, turklar yashaydigan ko‘p o‘lkalarda bo‘lgani va ulardan maqollarni yozib olgani uchun devondan bir maqolning ikki ko‘rinishi o‘rin olgan. Maqollarning yangi variantlarining hosil bo‘lishida vaqtning ham ahamiyati katta.

Mazkur maqol keyingi davrlarda ham keng iste’molda bo‘lgan, jumladan, Alisher Navoiy davrida ham o‘z mavqeini yo‘qotman, biroq tadrijiy evolyutsiya natijasida maqol takomillashib borgan:

Chun masal bo‘ldi soching zulm ichra, yoshurmoq ne sud,
Mushk isin yashursa bo‘lmas, bu masal mashhur erur[5.162].

Baytda qo‘llangan “Mushk isin yashursa bo‘lmas” maqoli biz yuqorida qayd etgan maqolning XV asrda qo‘llangan shakli sanaladi. Maqol yozma adabiyotga ko‘char ekan, u adabiyot qoidalariga bo‘yin egadi va asl shaklini saqlamaydi. Maqol badiiy asar tarkibida ijodkor maqsadidan kelib chiqib qo‘llanadi va bayt vazni hamda ohangiga moslashadi. Biroq maqolning mazmuniy mantig‘i saqlab qolinadi. Bois ijodkor maqol yordamida o‘zi aytayotgan fikrning qimmatini va asar badiiyatini oshiradi. Maqol XV asr jonli tilida ham keng qo‘llangan. Shu bois Alisher Navoiy

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

g‘azalida mazkur maqolga nisbatan “bu masal mashhurdur” deydi. XI asrda qo‘llangan “*Kizdäki kiz yipar*” maqoli XV asrga kelib “*Mushk isin yashursa bo‘lmas*” shakliga kelgan. Ko‘rinadiki, maqol to‘rt asr davomida grammatik tuzilish jihatdan bir komponentligini saqlab qolgan bo‘lsa ham, gap qurilishi va leksik jihatdan farqlanadi. Bu hol maqolning shakliy evolyutsiyasini ko‘rsatadi.

Maqollar doim ham dastlabki ifodalagan mazmunida qat’iy qolmaydi. Uning obrazli ifodasi qo‘llanayotgan davr tafakkuriga ko‘ra shu davrga moslashadi. Dastlabki mazmuniga qo‘shimcha falsafiy mushohada qo‘shiladi. “*Kizdäki kiz yipar*” maqoli Mahmud Koshg‘ariy izohiga ko‘ra “Bu so‘z xotinlar og‘zining hidi mushkka o‘xshatilgan vaqtida qo‘llanadi” mazmunini bersa, Alisher Navoiy g‘azalida o‘zgacha mazmun kasb etadi:

Har qayon boqsam ko‘zumga ul quyoshdin nur erur,
Har sari qilsam nazar, ul oy manga manzur erur.
Chun masal bo‘ldi soching zulm ichra, yosurmoq ne sud,
Mushk isin yashursa bo‘lmas, bu masal mashhur erur [5.162.].

G‘azalda yorning go‘zal tasviri bayon etilar ekan, avval uning jamoli quyoshga, yuzi oyga teshbeh qilingach, qora sochlari oshiq bag‘rini o‘rtaguvchi zolimga o‘xshatiladi va maqol yuqoridagi fikrlarga hamohang tarzda bu go‘zallik oldida oshiqning og‘ir ahvolini yashirishning imkoniy yo‘qligi tasdiqlanadi. Ya’ni g‘azalda maqolning boshqa bir mazmuni kashf etiladi. “chin oshiqlik savdosini yashirishning iloji yo‘q” mazmunidagi fikr tug‘iladi.

Maqol keyingi davrlarda ham o‘z mavqeini yo‘qotgan emas. “O‘zbek xalq maqollari” to‘plamida, uning ikki varianti qayd etiladi. “Ipor isi sandiqdan ketmas”, “Ipor isini yashirib bo‘lmas”. Ko‘rinadiki, maqol uzoq muddatli davriy evolyutsiya natijasida ixcham shakl va mukammal mazmunga ega bo‘lgan. Maqollar bugungi kunda “qilingan xayrli va yaxshi ish aslo unutilmaydi” va “yaxshilik yoki himmatni el orasida yashirib bo‘lmaydi” kabi mazmunlarda qo‘llanib kelinadi.

Yozma adabiyotda qo‘llangan maqollar kuzatilsa, ularning ikki jihatdan takomillashganiga guvoh bo‘lamiz:

1. Shakliy-struktural evolyutsiya jarayonida ba’zan bir komponentli maqollar ikki yoki uch komponentga aylansa, ba’zan ikki komponentli maqollar ixchamlashib, bir komponentga aylanib qoladi[7.42.]. Masalan, XI asrda qo‘llangan ikki tarkibli “Aš tatig‘i tuz, yuğrin yemäs” maqoli aslan ikki komponentli bo‘lib, ikkinchi tarkibi Alisher Navoiy davriga kelib qo‘llanmay qolgan. Yoki shoir aytmoqchi bo‘lgan fikr uchun maqolning birinchi, ya’ni “*Oshning ta’mi tuz bilan*” qismining o‘zi yetarli bo‘lgan. Shundan so‘ng maqol bir komponentli tarzda qo‘llana boshlangan. Binobarin, badiiy ijodda ixcham shakl assosida katta ma’naviy ozuqa berishga ko‘p e’tibor beriladi. Shu bois ham maqol xalq orasida bir tarkibli shaklga

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

kelib qolgan bo‘lishi mumkin. Bundan tashqari maqol tarkibidagi so‘zlar va qofiyasida ham qator o‘zgarishlarni kuzatish mumkin[8.34.].

Alisher Navoiy mazkur maqolga “Mahbub ul-qulub” asarining 113-tanbehida murojaat qilgan. Shoir tanbehda odamning qanday bo‘lishi kerakligi haqida fikr bildirish uchun xalq maqollariga hamohang qator aforizmlar yaratgan. Vaqt o‘tishi bilan ushbu tanbehlar yana maqollar safidan o‘rin olgan va qadimgi shakli ikki qismga aylangan, biroq ikkinchi qismi Alisher Navoiy hikmatining ta’siri va mazmuniga tayangan:

“Dardlig‘ ko‘ngil – shu'lalig‘ charog‘, yoshlig‘ ko‘z – suvluq bulog‘. Teva qushin yuklab ko‘chsa bo‘lmas va chodir qanotin ochib uchsa bo‘lmas. O‘t ishi qovurmoq, yel ishi sovurmoq. Suvning mazasi muz bila, oshning mazasi tuz bila, odam yaxshilig‘i so‘z bila. Sihat tilasang, ko‘p yema, izzat tilasang, ko‘p dema. Yaxshi libos – tang‘a oroyish, yaxshi qo‘ldosh – jong‘a osoyish” (5.XIV.121.) Ko‘rinadiki, maqollarning shakliy strukturasining o‘zgarishi va variantlashuviga yozma adabiyotning ta’siri katta. Buni quyidagi maqollar misolida ham kuzatish mumkin: “Oshning ta’mi tuz bilan, odamning ta’mi so‘z bilan”, “Oshning ta’mi tuz bilan, suvning ta’mi muz bilan”. Demak, maqollar evolyutsion jarayonda doimiy shakliy-struktural o‘zgarishga uchrab turadi. “Devonu lug‘at-t-turk”dagi ko‘p maqollar hozirgi varianti bilan qiyoslanganda ham bu aniq ko‘rinadi: “Keňäšlig bilig ügräşür, keüässiz bilig oprasur” – (Maslahatli ish mustahkamlashadi, maslahatsiz ish buziladi). Kengashli ish buzilmas. Quruq yiğč egilmäš, quriš kirriš tügülmäš – (Quruq yog‘och egilmaydi, qurigan novda bog‘lanmay tugilmaydi)[1.91.] – Quruq yog‘och egilmas.

2. Ma’noviy-badiiy evolyutsiya. Bunda muayyan davrda bir ma’noda qo‘llangan ixcham shaklli maqol, keyingi davr manbalarida turli ma’no kasb etishi mumkin. Masalan, “Közdän yïrasa, köñüldän yemä yïrar”. Mazkur maqol “Devonu lug‘ati-t-turk”da “Do‘sstar ko‘zdan uzoqlashsa, ko‘ngildan ham uzoq bo‘ladi”[2.377.] mazmunini anglatgan. Mazkur maqol keyingi davr shoirlari ijodida poetik jihatdan nihoyatda keng mazmunda qo‘llangan. Chunonchi, XV asrning malik ul-kalomi Mavlono Lutfiy g‘azalida bu maqol shunday ifodalangan:

Dilbar sog‘inmag‘on jihatni bu ermish,
“Ko‘zdin yiroq bo‘lsa, ko‘nguldin yiroq” ermish[4.18.].

XV asrda bu maqol “yaqin kishilar bir-birini doimiy yo‘qlab turmasa, oradagi oqibat uziladi” ma’nosida qo‘llangan bo‘lsa, so‘z sultonı Lutfiy g‘azalida maqolning yangicha ma’nosи kashf etiladi. Ya’ni lirik qahramon – oshiqning iztirobi, ishq va hijron azobiga taskin o‘laroq qo‘llanadi. Alisher Navoiy bu maqol mazmunini yana bir pog‘ona ko‘taradi va mazkur maqolni bir necha shaklda qo‘llab, g‘azallarning badiiy quvvatini oshiradi:

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Yuzungkim tozaroqdur bargi guldin,
Uchar ko‘zdin vale chiqmas ko‘nguldin [5.VI.299.].

Bu baytni o‘qishi bilan o‘quvchi xotiriga xalqning “Ko‘zdan nari – ko‘ngildan nari” maqoli keladi, biroq shoir maqolni aynan qo‘llamaydi. Uning shaklini o‘zgartirish orqali maqol mazmuniga zid bo‘lgan teskari qo‘llash usulidan foydalangan. Ya’ni yorning yuzi shu qadar go‘zal, hatto gul bargidan ham tozaroqki, uni bir ko‘rgan oshiqning ko‘ngildan joy olgan. Ishq shu qadar kuchlik, xalq aytganidek “Ko‘zdan uzoq bo‘lsa ham, ko‘ngildan uzoq”lashmagan. Ya’ni yorning vasli ko‘z o‘ngida bo‘lmasa ham ko‘ngildan umrbod joy olgan, oshiq endi shu ishq, shu vasl umidi bilan yashaydi.

Yoki boshqa bir baytda mazkur maqolga yana o‘zgacharoq yondashadi:

Garchi to‘kti qon ko‘zum sensiz hamon ko‘nglum hamon,
Ne ko‘nguldin bir zamon chiqting, ne ko‘zdin bir zamon [5.V.259].

Yana bir baytda maqolning mazmunini yanada bo‘rttirib, shunday tasvir yaratadi:

Safarda, vahki, mendin ayru bir g‘oyib musofirdur,
Ki, ko‘zdin garchi g‘oyibdur, vale ko‘nglumda hozirdur [5.V.259.].

Bunda ham shoir “Ko‘zdan yiroq, ko‘ngildan yiroq”qa teskari mazmun kiritadi. Aslida bu oshiqning ishqdagisi darajasini belgilaydi. Chin oshiq o‘ngda, so‘lda, oldinda, ortda –hamma joyda; ko‘z ochsa ham, yumsa ham yorni ko‘radi. Yor yodi oshiqning nafasiga aylanadi. Shunda oshiq shoir lirik qahramonidek “ko‘zimdan g‘oyib, biroq ko‘nglimda hozir”lik maqomiga yetgan bo‘ladi.

Maqollar bunday badiiy qayta ishlanma natijasida xalq orasida bir nechta variantga ega bo‘ladi va sharoit taqozosiga ko‘ra nutqda ularidan biri qo‘llanadi. Shunga ko‘ra, “Devonu lug‘ati-t-turk”dagi “Közdän yırasa, köñüldän yemä yırar” maqolining bugun “Ko‘zdan uzoq – dildan nari”, “Ko‘zdan nari – ko‘ngildan nari”, “Ko‘zdan tushgan tildan ham tushar”, “Ko‘z ko‘rmasa, ko‘ngil sevmas”, “Ko‘z – ko‘ngil darchasi”, “Ko‘z ko‘zga tushsa, mehr qo‘zg‘alar” kabi variantlari hosil bo‘lgan deyish mumkin.

Alisher Navoiy o‘z g‘azallarida xalq maqollaridan fikrni tasdiqlovchi vosita sifatida foydalanadi va irsolı masal san’ati asosida g‘azallarining badiiyatini oshirish bilan birga xalqona falsafaning chuqur mazmuniga tayanadi. Masalan, Mahmud Koshg‘ariy tomonidan yozib olingan: “Ot tesä, ağız küymäs”[3.78.] maqolidan shoir bir g‘azalida shunday foydalanadi:

Derlarki: “Og‘iz o‘t desa kuymas” vale bu oh,
Chun sabt bo‘lsa xomau daftarni kuydurur (5.II.169.).

Maqol bugungi kunda xalq orasida “Olov degan bilan og‘iz kuymas” tarzida qo‘laninb, vaqt o‘tishi bilan ham lug‘aviy, ham struktur, ham grammatik

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

evolyutsiyaga erishgan. Uning mazmunida ham bir qadar o‘zgarish seziladi. Tilshunos olim Mahmud Koshg‘ariy fikricha, bu maqol: “so‘zlashdan tortinganlarga nisbatan qo‘llangan”, biroq Alisher Navoiy g‘azalida bu maqol yangicha ma’no ifodalagan. Bu esa maqolning ma’noviy evolyutsiyasini tasdiqlaydi.

Alisher Navoiy xalq maqollaridan o‘rni bilan yirik hajmli asarlarida ham unumli foydalangan va badiiy timsol yaratishda xalqning ixcham, biroq chuqur mazmunli qatralariga hamda sodda tafakkuriga tayangan. Jumladan, shoir “Farhod va Shirin” dostonida Farhodning Shirin hajrida toshlarga boshini urishini qadimgi turkiy tilda qo‘llangan: “*Tabug‘ tash japap, tash bashig‘ japap* — xizmat toshni yoradi, ammo tosh boshni yoradi”[2.66.] maqoli mazmunidan foydalanish orqali ham asar badiiyatini oshirgan:

Usholdi tosh birla ul qotiq bosh,

Masaldurkim, “ushotur boshni tosh” [5.VIII.320.].

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek xalq maqollari uni yaratgan xalq kabi qadimiy va hikmatga boydir. ular vaqt o‘tishi bilan o‘zgarib, takomillashib, ixchamlashib boravergan. Ularning evolyutsion tadrijida o‘zbek mumtoz adabiyoti nihoyatda muhim o‘rin egallaydi. Ijodkorlarning xalq maqollaridan ijodiy foydalanishi hamda o‘zlarini ham shu ohangga mos hikmatlar bitishi xalq maqollarining yangidan-yangi variantlarining yuzaga kelishiga sabab bo‘lgandir. Ayniqsa, o‘zbek adabiyotining muazzam ustuni Mir Alisher Navoiy va uning o‘lmas asarlari qatida jo bo‘lgan xalq maqollari, o‘zbek xalq maqollarining evolyutsiyasini tadqiq etishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Кошфарий М. Девону луғати-т-турк. – Тошкент. Адабиёт ва санъат, 2017.
2. Кошфарий М. Девону луғати-т-турк. Уч томлик, III том. – Тошкент: Фан, 1963.
3. Кошфарий М. Девону луғот т-турк. Уч томлик, I том. – Тошкент: Фан, 1960.
4. Лутфий. Ғазаллар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1958. – Б.
5. Навоий А. Ғаройиб ус сигар, 179-ғазал. – Тошкент: “Фан”, 1987.
6. Саримсоқов Б. Эпик жанрлар диффузияси / Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент: Фан, 1981.
7. Соатов Б. Мақолларда структурал барқарорлик ва семантик эволюцияси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1989. 2-сон.
8. Шараффиддинов Х. Мақол қоғиясининг эволюцияси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1994. 3-сон.

РОЛЬ ТАДЖИКСКОГО ПЕРЕВОДА ПОЭМЫ «ФАРХАД И ШИРИН» АЛИШЕРА НАВОИ В УКРЕПЛЕНИИ ЕДИНОГО КУЛЬТУРНОГО ПРОСТРАНСТВА ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Очилова Мехринисо,

доктор филологических наук, доцент,
заведующий кафедры таджикского языка и
литературы, факультета восточных языков,
ГОУ «Худжандский государственный
университет имени академика Бободжона
Гафурова»

Аннотация. Перевод литературных произведений стимулирует развитие литературных связей разных народов и национальностей. Поэма Алишера Навои «Фархад и Ширин» переведен на таджикский язык и опубликован в 1957 году 20000 тиражом таджикским поэтом Мухиддином Аминзаде, который отражает специфику литературного перевода 50-ых годов XX века. Этот перевод поэмы был переиздан в Худжанде в 2021 году 100 тиражом. Глубокие знания, понимание смысла стихотворения и чувств героев позволили Мухиддин Аминзаде сохранить в своих переводных произведениях неповторимое изящество классического узбекского языка и персидско-таджикской поэзии. Переводчик не отказывался от специфических слов, интерпретаций и композиций классической персидско-таджикской поэзии, встречавшихся в классической узбекской литературе, и не искал ее эквивалентов, а очень умело размещал их в переводе.

Ключевые слова: Алишер Навои, «Фархад и Ширин», Мухиддин Аминзаде, литература, перевод, узбекский язык, таджикский язык.

Abstract. The translation of literary works stimulates the development of literary ties between different peoples and nationalities. Navoi's poem «Farhad and Shirin» was translated into Tajik and published in 1957 in 20,000 copies by the Tajik poet Mukhiddin Aminzade, which reflects the specifics of the literary translation of the 50s of the twentieth century. This translation of the poem was republished in Khujand in 2021 in 100 editions. Deep knowledge, understanding of the meaning of the poem and the feelings of the characters allowed Mukhiddin Aminzade to preserve in his translated works the unique elegance of the classical Uzbek language and Persian-Tajik poetry. the translator did not refuse specific words, interpretations and compositions of classical Persian-Tajik poetry found in classical Uzbek literature, and did not look for its equivalents, but very skillfully placed them in the translation.

Key words: Alisher Navoi, «Farhad and Shirin», Muhiddin Aminzade, literature, translation, Uzbek language, Tajik language.

Annotatsiya. Adabiy asarlarni tarjima qilish turli xalqlar va millatlar o‘rtasidagi adabiy aloqalarning rivojlanishiga turtki beradi. Alisher Navoyning «Farhod va Shirin» she’ri tojik tiliga tarjima qilinib, 1957-yilda tojik shoiri Muhiddin Aminzoda tomonidan 20 ming nusxada nashr etilgan bo‘lib, u XX asrning 50-yillari badiiy tarjimasining o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi. She’rning ushbu tarjimasi 2021-yilda Xo‘jandda 100 ta nashrda qayta nashr etilgan. Muhiddin Aminzodaga she’r ma’nosini, his-tuyg‘ularini chuqur bilish, o‘z tarjimalarida mumtoz o‘zbek tili va fors-tojik she’riyatining betakror nafosatini saqlab qolish imkonini berdi. Tarjimon mumtoz o‘zbek adabiyotida uchraydigan mumtoz fors-tojik she’riyatining o‘ziga xos so‘zlari, talqinlari va kompozitsiyalaridan voz kechmagan, uning muqobillarini izlamagan, balki ularni tarjimada juda mahorat bilan joylashtirgan.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoij, «Farhod va Shirin», Muhiddin Aminzada, adabiyot, tarjima, o‘zbek tili, tojik tili.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Низами Гянджеви (1141-1209г.) – один из великих представителей всемирно известной персидской и таджикской литературы, который своими цennыми произведениями основал школу подражания, проникновенными поэмами покорил сердца поэтов и писателей мира. Отсюда имя Низами из глубины веков и до наших дней было всеми любимо, и поэты разных времен пытались создать сюжеты в ответ на его «Хамса». Течение времени может отдалить нас от этого великого поэта и мыслителя, но его поэтическое мастерство и продукт его творческого воображения, его вечная «Хамса» («Пятерица», или «Пандж гандж», «Пять кладов») всегда вдохновляли сердца мастеров слов. Об этом свидетельствуют многочисленные отклики на его поэмы.

Даулатшах Самарканди - поэт XV века в третьем разделе своей книги «Тазкират-уш-шуаро» (Упоминание поэтов) сообщает: «Его славное место рождения – Гянджа и в «Сувари акалим» («Изображение стран») тот край наименован как «Джанза» и язык пера слаб в изображении величия и изысканности творений шейха. Его поэзия столь приятна, что величайшие умы тянутся к ней. Его прозвище «Шейх Низамуддин», а также «Абу Мухаммад Ильяс ибн Юсуф ибн Муайяд» и известен как «Мутарризи», что касается того, что шейх является братом Кавома Мутарризи, который был одним из мастеров поэзии и касыд, где в нем заключена вся поэтическое художественное мастерство.

Повествуется, что в конце жизни шейх стал отшельником и всё меньше встречался с людьми, о чем он и говорит:

Гули раъно даруни ғунча ҳазин,
Ҳамчу ман гашта эътикофнишин.

Авторский перевод:

*(Китайская роза внутри бутона,
так же как я прятался в уголке).*

Атобак Кызыл Арслан мечтал о встрече с Шейхом Низами. Ему сказали, что Шейх стал отшельником и не общается с царями и правителями. Чтобы удостовериться в этом, Атобак пошел к шейху.

Шейх был одним из последователей святой Ахи Фараджи Зенджани. Диван шейха Низами и его «Хамса» содержит около двадцати тысячи бейтов. У него много прекрасных газелей, мувашшах и искусственные стихи» [4, 135].

По словам Даулатшаха, при жизни Низами каждая из его поэм была отдельной. После его смерти они были собраны в один том и назвали его «Хамса» (т. е. пять месневи, или «Пятерица») [4, 136].

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Величие Низами заключается в том, что он был основателем особой литературной школы персидской и таджикской литературы. Именно благодаря поэмам «Хамса» доброе имя поэта стоит наряду с великими представителями литературного мира, а его поэмы остаются актуальными из глубины веков до нашего времени. Создавая «Хамса», Низами представляет читателю очень интересные и вдохновляющие истории, которые стали источником вдохновения для его последователей. Литературная школа Низами имела много последователей на протяжении веков, и ему последовали не только персоязычные поэты, но и в соседних странах, включая тюркоязычных поэтов.

Мир Алишер Навои (1441-1501гг.) основоположник классической узбекской литературы, был первым поэтом, последовавшим «Хамса» Низами на турецком - чагатайском языке.

Даулатшах Самарканди в конце известной тазкире «Тазкират-уш-шуаро», посвященного 7 поэтам-современникам, о Навои приводит нижеследующее: «Сегодня из его творений известен ответ на «Хамса» шейха Низами, который звучит по-турецки: да благословит его Бог и дарует ему мир, что никто не делал ничего подобного до этого великого эмира, в котором изображено всё его мастерство...» [4, 456]. Ссылка Даулатшаха на создание Низами ответа «Хамса» на турецком языке одной из самых важных сведений, потому что Даулатшах был современником и поклонником Навои, и посвятил «Тазкират-уш-шуаро» этому великодушному человеку, знаменитой личности его эпохи.

Вторая месневи «Хамса» называется «Хосров и Ширина» был написан в 1180-81 гг. Даулатшах сообщает об этой поэме Низами: «...И когда он сочинил поэму «Хисрав и Ширин» по просьбе Кызыл Арслана, в награду написания книги, правитель подарил поэту четыре селения с поливными полями и шейх поблагодарил его за подарок, о котором упоминает в «Хамса».

Назар бар ҳамду бар ихлоси ман кард,
Дехи Ҳамдуниёнро хоси ман кард [4,135].

Авторский перевод:

*(Глядя на мою похвалу, искренность, для меня,
Он подарил мне деревню Хамдуниян).*

Ответная поэма Навои на «Хосров и Ширина» Низами называется «Фархад и Ширина», которая состоит из 54 глав в 5782 байтов. Из названия произведения видно, что Навои большое внимание уделяет образу Фархада. Он стал главным героем в поэме Навои. Сюжет поэмы также охватывает период от рождения Фархада до конца его жизни.

«Творчество Низами не только глубоко и богато по содержанию. Низами также величайший мастер поэтической техники. Сохранить и глубину

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

содержаний и изумительное совершенство формы смог бы лишь такой переводчик, который равен по своему мастерству этому великому поэту. Боюсь, что это условие трудноосуществимое. Поэтому стихотворные переводы - всегда только бледное отражение тех ослепительных красок, которыми блещет оригинал» [2, 35]. Эту мысль можно отнести и к творчеству Алишер Навои, в том числе поэма Навои «Фархад и Ширин».

Поэма Навои «Фархад и Ширин» переведен на таджикский язык и опубликован. В предисловии к этому переводу гласит: «В 1957 году поэт из Худжанда Мухиддин Аминзаде перевел поэму Алишера Навои «Фархад и Ширин» и через год опубликовал его» [1, 11]

В этой книге после введения авторов - кандидатов филологических наук Сайдурона Саидова и Ферузы Каюмовой [1, 3-10], Ваххоба Раҳмонова [1,11-22] приводится таджикский текст месневи [1, 21-182], затем исходный текст, т.е. «Фархад и Ширин» на узбекский язык [1, 183-538]. Перевод и обработка этой поэмы Навои на таджикском языке заслуживает похвалы и свидетельствует о внимании таджикских ученых к ценным трудам Алишера Навои. Поэт Мухиддин Аминзаде также занимался переводческой деятельностью и перевел с узбекского языка на таджикский несколько произведений, таких пьес, как «Нурхан», «Равшан и Зулхумор» и т.п.

В своем исследовании процесса перевода в современной таджикской литературе Муруватиён отмечает, что: «Художественный перевод за период своего становления и развития в таджикской литературе сыграл немаловажную роль в создании школы художественного мастерства, особенно если переводчиком являлся писатель» [3, 51].

Свою работу по переводу сценических и сюжетных произведений поэт Аминзаде описывает так: «Сижу перед роялем и перевожу стихи пьесы. Сначала пою на узбекском языке, а потом начинаю перевод под ритмом музыки» [1, 51].

Ваххоб Раҳмонов в своем предисловии к переводу Мухиддин Аминзаде, отмечает, что поэте любил узбекскую литературу и искусство, свободно владел узбекским языком: «Он был ученым, читавшим произведения Навои без словаря» [1,13]. Заслуживают упоминания сведения ученого о популярности поэмы Навои «Фархад и Ширин» у таджикского читателя: издано 20000 экземпляров», т.е. в то время, когда количество художественных произведений в Таджикистане составляло 10000 экземпляров, «Фархад и Ширин» Алишера Навои вышла тиражом 20000 экземпляров на таджикском языке [1, 16].

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

После традиционной части поэмы, такой как хвала Богу, молитвы, прославление пророка Мохаммеда, описание пера, причину сочинение поэмы Навои из-за скромности не считает простым и легким подражание Низами:

Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,
Низомий панжасига панжа урмоқ [1, 201].

Пер. М. Аминзаде:

Дар ин майдон на осон размсозӣ,
Намудан бо Низомӣ панҷабозӣ... [1, 24].

Авторский перевод:

(Сражаться в этом поле
Не так уж просто с Низами).

Поэт считает Низами и Эмир Хосрова Дихлави слонами, которые несли жемчужины слов, Хосров хотя маленький, но есть из лесов Индии:

Низомий эрди андоғ пили воло
Ки чекти дурру гавҳар пили боло
Буқун ул пилю бу ҳинду эрур бил,
Кичикроқ бўлса ҳам, лекин эрур пил
Кичик ар эрса эл андешасидин,
Эрур Ҳиндустоннинг бешасидин [1, 201-202].

Пер. М. Аминзаде:

Низомӣ буд он пили воло,
Ки з-ӯ дурри сухан шуд қадрбolo...
Чу ӯ пил аст, ҳинду низ пил аст,
Агар хурд аст, чун ӯ низ пил аст.
Агар хурд ӯ зи фикри одамон аст,
Вале аз бешай Ҳиндустон аст... [1, 24].

Авторский перевод:

(... Низами был тем большим слоном,
От него было слава и хвала слов
Как он слон, так и индиец - слон.
Хоть маленький, так как он тоже слон.
Хоть он маленький в мыслях людей,
Но он есть из лесов Индии...)

Низами великий поэт, но Навои смиренно просит Бога дать ему успехов и сил в этом деле:

Навоийга дағи шавкат етургил,
Бу икки пилдин шавкат етургил [1, 202].

Пер. М. Аминзаде:

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Бубахшо бар Навой низ шавкат,
Расон дар вай аз ин ду пил қувват [1, 24].

Авторский перевод:

Дай Навои, славу и величия,
Дай ему силы от этих двух слонов.

«Эти два слона» есть намек к Низами и Амиру Хосрову, создателями «Хамсы».

Восславив этих великих поэтов, Навои также посвятил 7-ю главу поэмы восхвалению Абд ар-Рахмана Джами – своего великого учителя, наставника и друга:

Алар ишқида нўш айлаб ики жом,
Тутай жомий майи мадҳин саранжом [1, 202].

Пер. М. Аминзаде:

Ба ёди ҳар ду ман нўшида ин чом,
Кунам мадҳи май Ҷомӣ саранҷом [1, 24].

Авторский перевод:

*(Пью две чаши вина в память их обоих
И в конце воспевая вино Джами)*

Навои указывает, что ему тоже хочется пить вина, где пили эти великие люди, и еще раз подчеркивает необходимость создать свою поэму по их стопам.

Художественность произведения, сохранение и передача основного смысла требует от переводчика большого мастерства. По мнению исследователей, художественный перевод представляет собой сложный вид перевода: «...самый трудный вид перевода - художественный», где оригинал выполняет функцию, аналогичную той, которую, выполняют для оригинального творчества, в нем проявляется мировоззрение и метод переводчика, его творческая индивидуальность, национальная специфика и перевода, и подлинника» [3, 149-150].

Это умение проявляется в личности Мухиддина Аминзаде, который сам был талантливым поэтом. Примеры таджикских переводов следующих отрывков показывают виртуозное литературное мастерство поэта-переводчика:

Порча аз матни аслии ўзбекии қисса:

Бўйиға назм солғон ҳулла ахзар,
Дема тўти, дегил Хизри паямбар,
Анинг зулмоти Ҳиндустони охир,
Равон сўз чашмаи ҳайвони охир.
Агар булбул десанг Ҳиндустон - тун,
Қаро зулмат дема, анбарфишон тун.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Бу андоғ тун аро шабхез булбул,
Шабистон ичра шўрангез булбул.
Дема булбул, де они қақнуси зор,
Топиб лаҳнидин онинг қақнус озор.
Агар қақнус чекиб юз нола жонсўз,
Анга минг нола ўқи борча дилсўз.
Дема ўқ, балки ҳар бир барқи охи,
Ки секриб ўртабон маҳ то ба моҳи [1, 200].

Таджикский перевод отрывка выглядит следующим образом:

...Ба қад аз назм карда хулла ахзар,
Магӯ тутай, бигӯ Хизри паямбар.
Варо зулмот ҳиндустонаш, охир
Каломаш чашмаи ҳайвонаш, охир.
Агар ў булбулу Ҳиндустон шаб,
Шаби зулмат магӯ, анбарфишон шаб.
Ба он шаб ин бувад шабхез булбул,
Шабистонро чӣ шўрангез булбул.
Магӯ булбул, бигӯяш қақнуси зор,
Зи лаҳни ў бидида қақнус озор,
Кашад қақнус агар сад нола чонсўз,
Варо тири ҳазорон нола дилсўз.
Магӯ тире варо ҳар барқи оҳе,
Кунад хокистар аз маҳ то ба моҳӣ [1, 23].

Авторский перевод:

(Приодев зелёным одеянием поэзию,
Не считай попугаем (его), он пророк Хизр
Его темное пристанище Индия,
Слово его - это родник вечной жизни.
Если он соловей, а Индия ночь,
Эта не темная, а благовонная ночь.
Той ночью соловей не спит,
Но всю ночь он восхвалением поёт
Не говори соловей, скажи Жар-птица,
От её пения, она в страданиях.
Жар-птица, если поёт с болью,
От её пения, сгорает тысячи сердец.
Каждый вздох, не говори её как стрела,
Превратит в пепел с Луны до рыбы).

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Глубокие знания, понимание смысла стихотворения и чувств героев позволили Мухиддин Аминзаде сохранить в своих переводных произведениях неповторимое изящество классического узбекского языка и персидско-таджикской поэзии. Сравнение перевода следующих отрывков, еще раз подтверждает эту мысль:

Кетур, соқй, шароби бехудона,
Ки, бехудлук била бўлдум фасона.
Ажаб бехуш ўлубмен ишқ аро бил,
Мени бир жом ила бехушроқ қил [1, 363].

Пер. М. Аминзаде:

Бидәҳ соқй, шароби бехудона,
Ки ман бо бехудӣ гаштам фасона.
Манам дар роҳи ишқ афтода бехуш,
Зи ҷоми дигаре кун маству мадҳуш [1, 86].

(Авторский перевод):

*(Принеси, саки, чашу вина опьянения,
Я стал известен из-за сумасшествия.
По пути любви я стал безумным,
Доведи до безрассудства ещё чашкой).*

«В самом начале 50-х годов художественный перевод начинает выделяться как абсолютно самостоятельный вид переводческой деятельности. Уже в середине 50-х годов специфика перевода приобретает новые рисунки, например, в переводах допускается использование пробелов, диалектизмов, лексики, архаизмов и т. д. [3, 21].

Перевод поэмы Навои «Фархад и Ширин» выполненная 1957 году отражает эту тенденцию. Например, переводчик не отказывался от специфических слов, интерпретаций и композиций классической персидско-таджикской поэзии, встречавшихся в классической узбекской литературе, и не искал ее эквивалентов, а очень умело размещал их в строках стихов:

Қаламким раҳнаварди тезтакдур,
Азалдин манзили фавқулфалакдур.
Магар ваҳм адҳамидур тезрафтор,
На адҳам, жардаи шабдез рафтор [1, 198].

Пер. М. Аминзаде:

Қалам,к-ӯ раҳнаварде ҳаст ҷолок,
Бувад манзил мар ўро фавқулафлок.
Бувад чун адҳами ваҳм ў ба рафтор,
На адҳам, ҷардаи шабдезрафтор [1, 22].

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Авторский перевод:

(Перо, словно путник быстрый

Где его пристанище есть выше небосвода.

Он Адхам мыслей в движении.

Ни Адхам, а как скакун Шабдиза)

Четвертый строф куплета на языке оригинала произведения и перевода одинаковые, но не мешает, а вполне соответствуют смыслом.

Можно привести ещё другие примеры:

Ато ул дуррға чун нazzора қилди,

Садафдек оғзи кулмакдин ёйилди [1, 228].

Пер. М. Аминзаде:

Ба он дур чун падар нazzора бинмуд,

Даҳонаш чун садаф аз ханда бикшуд [1, 28].

Авторский перевод:

(Отец смотрел на эту жемчужину и, раскрылся

Его рот словно ракушка от смеха)

Вале ул вақт Баҳроми диловар,

Наҳангे эрди қон ичра шиновар.

Қиличи суйи дарёи маҳофат,

Бўлуб жавҳарлар анда мавжи офат [1, 518].

Пер. М. Аминзаде:

Вале он вақт Баҳроми диловар,

Наҳангे чун ба баҳри хун шиновар.

Шуда тегаш чу дарёи маҳофат

Дар он гардида ҷавҳар мавчи офат [1, 177].

Авторский перевод:

(Но в тот же час Баҳром храбрый,

Поплыл словно кит в море крови.

Меч его стал как страшной рекой,

Где в нём волны бедствий).

Гуманизм Навои, его политические взгляды, искусство создания литературных образов всегда восхищал последующих поэтов и потомки узбекского народа, ценителями классической литературы востока.

Перевод поэм Навои на другие языки свидетельствует, что и в наши дни поклонники и ценители литературы востока читают произведения Навои, изучают и исследуют творчества этого великого классического поэта и ценят талант влиятельного мыслителя узбекского народа.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Литература:

1. Алишер Навои. Фарход ва Ширин. - Худжанд: Нури маърифат, 2021. -540с.
2. Бертельс Е.Э. Навои и Джами. Избранные труды.- Москва: Наука, 1965. - 501 с.
3. Муруватиён, Джамила Джамол. Мнения Сотима Улугзоды о переводе, писательском мастерстве и прочем... // Джамиля Джамол Муруватян / Вестник Национального университета Таджикистана (научный журнал). Серия филологических наук, №7 – Душанбе: Издательский центр ТНУ, 2019. – с. 240-246 (на русском языке).
4. Самарканди, Давлатшох. Тазкират-уш-шуаро. Под.ред Мухлиса Нуруллоева. – Худжанд: Ношир, 2015. -544с.
5. Таджикская советская энциклопедия. Сарредаксияи илмии ЭСТ, т.5, Мухит- Плеханов, Душанбе, 1984.
6. Энциклопедия таджикской литературы и искусства. Сарредаксияи илмии ЭСТ, т.2, Калим - Работ, Душанбе, 1989. -559с.

ЖАДИД НАВОИЙШУНОСЛИГИ ВА ИЖОДИЙ АНЬАНАЛАР

Назарова Шахноза,
филология фанлари доктори, ЎзР ФА
Алишер Навоий номидаги давлат
адабиёт музейи етакчи илмий ходими

Ушбу мақолада биз ўзбек миллий уйғониш даври адабиётининг шаклланинг омиллари, ички даврий бўлинишлари, авлодлар занжири ҳақида 1914-1922 йилларда Тошкентда нашр этилган тошбосма ҳамда босма нашрлар қиёси орқали жавоб берамиз. Маърифатпарварлик, тараққийпарварлик ва янги давр ўзбек шеъриятида девончилик анъаналарининг давом этиши, Навоийга издошлик масаласи, давр танқидчилигининг Навоий меросига муносабати таҳлилга тортилади. Фитрат асос солган “Чиғатой гурунги” ташкилотининг бош ғояси Темур ва Навоий сиймосини тиклаш бўлганлиги тўғрисидаги ўз хуносаларимизни баён этамиз.

Жадид адабиёти 1905-1929 йилларда пайдо бўлди, юксалди ва тугалланди (1926 йилда советлар жадидларга қарши кенг кўламда кураш бошлади ва 1929 йилдан зиёлиларни маънан фалаж қилиш ва жисмонан йўқ қилиш дастури ишга тушди). Аммо бу жараёнда мумтоз адабиёт анъаналаридан узоклашмаслик, Навоий сиймосини қайта тиклаш жараёни давом этди. Гарчи бугунга қадар маърифатпарварлик ва тараққийпарварлик адабиётида мумтоз поэтика масалари ўрганилган бўлсада, янги давр ўзбек шеърида адабий ворислик, хусусан, Навоийга муносабат масаласи алоҳида тадқиқ этилмаган.

Маърифатварварлик даври адабиёти янгиланиш даври адабиёти бўлса-да, унинг ilk босқичида ҳали Хива, Бухоро, Қўқон адабий муҳити чегаралари мустаҳкам, анъанавийлик ва ворисликнинг таъсири ҳали ҳам кучли, натижада, услуби бир-бирига ўхшаш ижодкорлар авлоди этишиб чиқкан эди. Самарқанд ва марказ сифатида Тошкентда ҳам адабий-маданий муҳит яратилганди. Девон адабиётида шеърият асосий ўринни эгаллар, аruz ўз кучини сақлаб турган ва мумтоз поэтик жанрлар ҳамда шакллар фаол қўлланар, янги жанр сифатида биргина саёҳатнома пайдо бўлганди. Девон тузиш анъанасига қатъий амал қилинар (ғазал, рубоий, туюқ тарзида тартиблаш), салафларга татаббулар ёзиш маҳорат мезони саналарди. Салафлар ўрнида аксаран Навоий, Жомий, Фузулий, Бедил, Мунис, Оғаҳий, Ҳувайдо қадрланарди. Ишқ мавзуси етакчилик қиласи, диний-тасаввуфий шеърлар қўплаб яратилар, ислом маърифати шеърият орқали етказиб бериларди. Иккинчи томондан ҳажвиёт ривож топмоқда эди. Ижтимоий лирика илм кишиларининг ночор аҳволи, ҳуррият ва ислоҳ ҳақида сўзларди. Аммо унинг ифода услуби тўла янгиланмаган эди.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Хивада Комил Хоразмий, Мухаммад Раҳимхон Феруз, Аҳмад Табибий, Мухаммад Юсуф Баёний, Мухаммад Юсуф Чокар, Аваз Ўтар каби маърифатпарвар ижодкорлар ўзларида ўзи мансуб давр ва муҳитни тўла акс эттирарди. Сарой адабий муҳитни бошқарар, мажмуа, тазкира ва баёзларга зўр бериларди. Бухорода Абдулқодир Савдо, Аҳмад Дониш, Жонмуҳаммад Жоний, Шамсиддин Шоҳин, Мирзо Саҳбо айни вазифани бажарар, Садриддин Айний ва Фитратлар учун замин ҳозирларди. Қўқон адабий муҳити Муқимий, Фурқат, Нисбатий, Муҳаййир, Муҳий, Хўжахонхўжа Рожий, Диљшод Отин, Нодим Намангоний, Завқий, Ҳазиний, Анбар Отин, Ибрат каби кўплаб ижодлар етоваида борарди. Қўқон маърифатпарварлари ҳам анъаналарга содикликни сақлаган, анъанавий эпик кўламга яқин достонлар (Умидий Ҳавоийнинг “Мактубчай хон”, “Жангнома” каби) яратилаётган бўлса-да, мазмун ва шаклдаги илк янгиланиш айнан уларда кузатилади. Маълумки, давр нафаси ва унинг таҳлили, ҳажвнинг кучая бориши бевосита Муқимий, Фурқат номи билан боғлиқ. Қўқон ва Тошкент адабий мактаблари ўртасидаги мулоқот кенгроқ йўлга қўйилган эди.

Самарқандда Сиддиқий Ажзий, Саидаҳмад Васлий, Очилдимурод Мирий; Тошкентда Алмайй, Камий, Сайдрасул Азизий, Мискин, Хислат; шунингдек, мутасаввиф шоирлардан Юсуф Сарёмий янги адабиётни йўргаклашга ҳозир эди. Айнан улар асос солган янгича маърифатпарварлик йўналиши рус ва ғарб адабиётидан таржималар қилишни бошлаб берди.

Энг муҳим жиҳат шундаки, Маърифатпарварлик адабиёти ва унинг адабий мактаблари салафлари каби Навоийни пир билар, бадиий юксакликнинг мезонини Навоий даҳосига қанчалар яқинлаша олганлари билан, боғлаган татаббулари ва тартиб берган девонлари билан ўлчар, таржимаи ҳоллар битилганда “Алишер Навоийнинг кичик бир шогирди” дея бошланар эди. Бу авлодга мансуб шоир Муҳаййир ёзади:

Гар Муҳаййирнинг сўзи тутса Ажам мулкин, не тонг –
Ким, Навоий назм бобида анга устод эрур.

Маърифатпарварлар кутубхонасидаги асосий китоблар Навоий, Фузулий, Бедил девонлари бўлар, мадраса таълимида ҳам уларни ўрганишга кенг ўрин бериларди. Аммо улар Навоий меросига шакл нуқтаи назаридан кўпроқ эътибор бердиларки, бу камчилик жадид шеърияти вакиллари томонидан тўлдирилди.

Шеърий асарларнинг китоб ҳолида нашр этилишида девон анъанасига риоя қилинар экан, шунинг баробарида бу асрий тартиб-қоидаларда ўзгаришлар юз берди. Шунингдек, баёзчилик ҳам янги босқичда давом этдики, уларнинг мавзу йўналиши бутунлай янгича эди. Айтиш мумкинки, XX аср бошлари ўзбек адабиётида тазкирачиликнинг бойиши, баёзу мажмуаларнинг яратилиши ва

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

айни пайтда уларнинг янгиланиши натижасида янги шакл ҳамда мазмунга эга шеърий тўпламлар пайдо бўлди.

Ўшандай шеър мажмуаларидан бири – “Миллий ашъори Таржимон” бўлиб, китобга шоир, таржимон Баҳромбек Давлатшоев ноширлик, муҳаррирлик қилган. Мажмуага “Миллий ашъори Таржимон” дур бу! Миллат ўғлина армуғондур бу!” сўзлари эпиграф қилиб берилган. Таржимон “Ҳурматли ўқувчилар!” сарлавҳали сўзбошида “ғафлат, жаҳолат чуқурига чуқур ботдикми, бошқа шоирлар каби миллий шеърлар ёзиш билан шуғулланмас, уларни миллат учун лозим ва лобидлигини хаёлга ҳам келтирмас эдим... шунинг учун ўтмиш шоирларига тақлид қилиб, улар каби маъшуқаларнинг нозик қадларидан ёзиб юрган” дим дея иқрор келтиради. Шунингдек, унинг “Эмди ҳамдлар ўлсунки, 1905 милодий санасидан буён мусулмонлар ўртасина бир хис иштибоҳ асари кўрунуб, бул сабабли матбуот иши илгари бордиги кўрунмоқда ва адабиёт миллиямиз доира тариқиға кирмоқдадур... Бул ўртада мени-да миллият томирим ҳаракатга келиб, миллий шеърлар ёзмоқға ва Ватан азизим ўлан туркистонли ўз диндошлар ғафлатиндан ва ибратсизликлариндан ва бир неча камчилик ва келишсиз ишлариндан баҳс этмоқға мажбур этди” каби изоҳлари давр шеъриятидаги янгиланишлар сабаблари, вақт нуқтаи назаридан ўзгаришлар чегарасини аниқлаб олишга имкон беради. Хулоса қилиш мумкин, 1905 йилдан миллий кайфият ўзгарган, тараққийпарварлик ғоялари матбуот ва адабиётда акс эта бошлаган, ҳар бир шоир миллат учун ўзини ҳозирлаган, миллий шеърлар миллий уйғониш ва тиклануш учун енгиб бўлмас заруратга айланган. Таржимон қоғия, вазн, маъни-мазмундаги айrim камчиликлар учун ўз ўқувчиларидан узр сўрайдики, бу ҳолат ҳам ўтиш даври шеъриятига хос бўлиб, мумтоз адабиёт қонуниятларининг бузила бошири ва янги адабиётнинг тажрибалар эвазига майдонга келаётганини акс эттиради. Мажмуа басмала, ҳамд, наът, Меъроҷ тарифи, сўнг Таржимоннинг илм-маърифатга чорловчи ғазаллари ҳамда Бедил байтларининг туркийдаги муаллиф шарҳлари кетма-кетлигига тартибланган. Шеърий қисмлар аввалида, анъанавий эпик достончиликда бўлгани каби, икки-уч жумла насрой изоҳ берилади. Масалан, “Миллатга ойна тутиш учун ёзилган шеър” ёки “Ўтмиш шоирлардек фалакдан шикоят тарзида ёзилган бўлса ҳам, фалокат чуқурларина итарғучи жаҳолат, ғафлат, нодонликдан шикоят асли” каби. Бу “Хамса” таркибидаги беш достон матн структурасига хос жиҳат. Навий достонларида бир тасвир, бир воқеликдан иккинчи бир тасвир, иккинчи бир воқеликка ўтаётганда икки-уч жумладан иборат насрой шарҳ бериб ўтилади. Муаллиф янги мақсад, янги шакл излашга интилади, аммо Навоийга хос бўлган назмий қисмларга насрой парчаларда изоҳ бериш тартибига амал қиласи.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Жадид адабиёти тадқиқотчилари давр шеърияти қардош халқлар адабиёти, рус таржима адабиёти, умуман, ташқи омиллар таъсирида, янгиланди деган хулосаларни яхши кўради. Аммо тизимли таҳлиллар кўрсатадики, ўзбек шеъриятининг янгиланишида ичка омиллар бирламчи таъсирга эга, Фитрат ва Чўлпонларнинг Темур ва Навоий сиймосини тирилтишга интилганиларида муайян қонуният мавжуд.

“Ўзбек ёш шоирлари” тўпламига янги ўзбек шеъриятининг қалдирғочи дея қарасак, у кўп жихатдан Баҳромбек Давлатшоев тартиб берган “Миллий ашъори Таржимон”, Мунавварқори тартиблаган “Миллий шеърлар мажмуаси ёхуд адаби дин” ва “Сабзазор”, Хожи Муин нашрга таёrlаган “Янги адабиёт” баёзлару тўпламларнинг давоми эди. “Ўзбек ёш шоирлари” басмала, анъанавий ҳамд ва наът билан бошланмаса-да, Ўзбек билим ҳайъати номидан берилган сўзбошида миллий шеъриятни яратиш, унинг миллат юксалишига йўналтирилиши масаласи кўйиладики, тўла маънода Б.Давлатшоев, Мунавварқори Абдурашидхонов томонидан ёзилган сўзбошиларга пайровлик қиласи: “Адабиёт бу элнинг юксалишин кўрсататурғон бир қуролдир... ўз элимиздан етишкан ёш ўзбек шоирларининг юракларидан чиқориб айтилган шеърларидан бир қанчасин тўплаб элимизнинг қаршуларинға қўйдик. Албатта, бундан бизнинг тутқон тилагимиз: “Шул адабиётдан элимиз пойдалансун-да ўзларининг юксалиш юлдузларин шунда ёзилғон адабиёт орқали топсун” деган бир умидгина бўлғусудур”. Бундан уч муҳим хулосага келамиз: миллат юксалиши адабиётга боғлиқ; бунда ёш миллат шоирларига суюниш керак; эл “юксалиш юлдози” – йўлчи юлдузини фақат миллий адабиёт орқали топиши мумкин. Жадидлар миллий адабиёт деганда мумтоз адабиёт ҳимоясини ҳам назарда тутган эдилар. Умуман, темурийлар даври адабиёти, Темур ва Навоий сиймоси – Миллий Ватан, Миллий шеър, Миллият тушунчаларининг таянч нуқтаси бўлиши керак эди. Фитрат “Юрт қайғуси” шеърлар туркумида, драмаларида Темур образини қайта яратган бўлса, илмий ва публицистик асарларида Навоий сиймосига қайта-қайта мурожаат қиласи.

Фитрат 1918 йил “Чигатой гурунги”ни ташкил этар экан, бу тузилма 1921 йилгача ошкора фаолият юритган бўлса, ўз олдига қўйган муҳим масалалардан бири – миллий адабиёт ва миллий ғуур тимсоли бўлган Навоий дахосини тиклаш эди. “Гурунг” фаолияти тақиқлангандан сўнг ҳам зиёлилар 1921-1926 йилларда ташкилот Низомномаси бўйича яширин тарзда ишлашда давом этди. Навоий асарлари қўлёзмаларини излаб топиш, нашрга тайёрлаш, тил хусусиятларини ўрганиш, ўзбек адабиёти мавқеини Навоий давридагидек даражага олиб чиқиши мақсади қўйилди.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллиги муносабати билан Вадуд Маҳмуд “Маориф ва ўқитғувчи” журнали 1925 йил 3-сонида “Алишер Навоий” мақоласини эълон қилди. В.Маҳмуд Навоийни “турк адабиётининг отаси” дей алқар экан, шоир таржимаи ҳоли, фаолияти, шахсияти ҳақида фикр юритар экан, ўз даври учун энг муҳим хулосани чиқаради: “Навоийнинг асли муҳим шахсияти на мутасаввуфлиги, на шоирлиги, на тарих ёзғонидир. Унинг мумтозлиги шундай қайнагон ва юзларча йилдан бери сингиб кетган форсликнинг марказида турклар муассасаларини қуришидир. Навоийнинг форсга ва форс маданиятига бир душманлиги йўқдир, у тўғридан-тўғри миллатчи ва туркликни севатурғон бир шахсиятдир” [16, 17]. Муаллифнинг “Ер юзи” журнали 1925 йил 3-сонида босилган “Навоий учун” (Навоий туғилғониға 500 йил тўлиши муносаби билан) хабарномасидан ўқиймиз: “Навоийни танимағон бир ўзбек бўлмаса керак. Эскиларимиз ва эски мактабларимиз ғазаллари билан, янгиларимиз ва янги мактабларимиз суратлари ва шахсияти билан танишдирлар... Навоий турк тилини тиргизган ва чигатой адабиёти деган бир адабий мактабнинг бу кунгача яшамоғига сабаб бўлғон бир кишидир”. Бу кичик хабарномада муаллиф усталик билан янги мактаб болалари Навоийнинг сурати ва оғзаки маълумотлар орқали қисман шахсияти ҳақидагина билишларини, бевосита асарлари мутолаасидан узилиб кетганини танқид қиласиди.

Мунаққид Вадуд Маҳмуд “Инқилоб” журналининг 1924 йил 11-12 сонида босилган “Турк шоири – Ажзий” сарлавҳали мақоласида аruz вазни масаласига тўхталар экан, вазн ва ритмда, яъни шаклда маърифатпарварлик адабиёти кимларга эргашгани ҳамда бунинг сабабларини шарҳлайди: “Ўзбек адабиётининг анча эски бир тарихи бордир. Бу тарихда Навоий даври, Умархон даври каби гуллаган тарихий даврлар ҳам бордир... Узун тартибсизликлар орқасида бузулган, биткан ўлкамизнинг оқибат ўлдургувчи истибодод идораси остида ижтимоий ва иқтисодий ҳаётимиздаги пастланиш адабиёт тарихимизда очик сезиладир. Ҳеч бир даврда шу кунда бўлғони каби адабий пастлик кўринмагандир, десак янглишмаймиз... Турк тилида табиий назм шакли ҳижо вазнларидир. Аruz вазнининг «оҳангдор» ва «сомеънавоз» бўлиши туркларнинг-да уни қабул қилишлариға бир сабаб бўлғондир. Фақат аruz вазни или ёзилғон назм ва шеърларда туркчанинг «талаффуз оҳангини» риоя этганлари оз учрайдир. Иккинчи сабаб эса туркларнинг Эрон маданияти таъсири остида бўлишларидир. Ҳижо вазни аввалдан бери ора-сира тузук шоирлар етишдиргандир ва ҳалигача ҳалқ вазни бўлуб ҳалқ ашулаларида ишлатилиб келинмақдадир. Аruz вазни эса «юксак адабиёт» учун ишлатилгандир ва шунинг учунда умумий адабий вазн ўлароқ қабул

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

қилинғондир... Бири шарқ турклари ёки чигатой шевасидирким, бизда асосий шева шудир ва Навоийлар, Бобирлар, Фазлийлар шу шева билан ёзғондирлар. Бошқаси ғарб турклари ёки Туркия шевасидирким, бу машҳур лирик шоир Фузулий орқали бизда тарқалғондир. Кўб шоирлар бунинг орқасидан борғонлар. Бу икки шеванинг биринчиси ўзимизни бўлғони эътибори билан, иккинчиси суйилуб ўқилғонидан бизга ёт эмасдир... Бизда Уйғониш даврига кирган кўб шоирларнинг ишқий асарларининг майдонга қўйилмагони у вақтнинг умумий руҳининг таъсири биландир. Кўб шоирларимиз «жадид» бўлиш ила эски шеърларини йиртиб, ёндируб ташлағондирлар. Ҳолбуки, бу асарларда ҳақиқатан санъат эътибори ила қийматли нарсалар кўб бўлғондир... Бизнинг шоир эски шеърнинг шаклий жиҳатларини, ифода тарзини айнан қабул қилиб, ичига эскига тамомила қаршу бўлғон ўз руҳини, янги руҳни киргизгандир. Ажзий шевада Фузулий йўлини туткан шоирлардандир. Бу шоиримиз ҳам ошиқдир. Фақат бунинг ишқи у на тасаввуф ишқидир, на реалист шоирларнинг зоҳирий ишқидир. Шоиримиз ошиқдир, маъшуқ эса халқдир, миллатдир. Миллати ва халқига муҳаббати унинг ишқидир”. Бундай катта кўчирма берганимизга сабаб, унда янгиланаётган давр адабиётининг жуда кўп жиҳатлари очиб берилган:

- ўзбек адабиёти ўз тарихий ўтмишига эга ва унинг энг гуллаган даври Навоий номи билан боғлиқ;
- истибодод сабаб адабиёт шу қадар пастлашдики, ҳеч бир даврда бу қадар заифлашув кузатилмаган; уни юксалтиришда Навоий ижодиётига мезон сифатида қараш зарур;
- туркий тилларда табиий назм шакли бўғинлар, яъни уларнинг сифати ва сонига кўра юзага келади; туркий халқлар шеъриятида бўғиннинг сон ва сифат белгиси вазнни юзага келтирас экан, айни жиҳатга кўра аruzдаги «оҳангдор» ва «сомеънавоз»лик ҳам табиий тарзда туркийлар томонидан қабул қилинган;
- аруза ижод қилган жуда оз шоирларгина аруз қолипида туриб, туркий тил «талаффуз оҳангини» сақлаб қолган;
- туркий халқларнинг Эрон маданияти таъсири остида бўлишлари кўплаб шоирларга туркий тил «талаффуз оҳангни»ни сақлаб қолишга халақит берган;
- бизда аввалдан ҳижо, яъни бармоқ вазнида яхшигина ижод қилувчи шоирлар етишиб чиққан, аммо улар жуда озчилик эди;
- фольклор намуналари, хусусан, халқ ашулалари бугунга қадар ҳижо, яъни бармоқ вазнида яратиласди ва ижро этилади;
- аруз «юксак адабиёт» учун хизмат қилувчи вазн дея қаралган, қўлланилган, умумий адабий вазн сифатида қабул қилинган;

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

- ўзбек шоирлари икки шевада ижод қиласи; бири – шарқ турклари ёки чигатой шеваси, Навоийлар, Бобирлар, Фазлийлар шу шева билан ёзган; иккинчиси – ғарб турклари ёки Туркия шеваси бўлиб, Фузулий ижоди орқали ўлкада тарқалган;

- Миллий Уйгониш даврига келиб кўп шоирлар ислоҳотчилик рухи таъсирида мумтоз лириканинг жавҳари бўлган ишқ мавзусидан воз кечди, ўзларини «жадид» санаб, айни мавзудаги шеърларини ёндириб ташлади; ҳолбуки, бу асарлар санъат эътибори билан қийматли эди;

- “қадим” ва жадид, эски ва янги ўртасида қолган ўтиш даври шоирлари мумтоз адабиётдан бир йўла воз кечишдек хато йўлни тутди; янги адабиётни илдизларидан узган ҳолда яратиб бўлмайди;

- янгиланиш аввалида эски шеърий шакллар, эски ифода тарзини қабул қилиш зарур, моҳиятда бўлса янги рух акс этсин;

- шоирлар янги дунёда ҳам ошиқдир, фақат маъшуқ энди миллатдир.

Давр танқидчилиги умумий манзарасига эътибор қилинса, бундай соғлом қараш, адабий жараённи тўла тасаввур қилиш Фитрат ва Вадуд Маҳмуд фаолиятидагина изчил кузатилади. Аммо бу соғлом назар рус ҳукумати ва улар таъсиридаги маҳаллий зиёлилар томонидан рад этилди.

Вадуд Маҳмуднинг Навоийга “тўғридан-тўғри миллатчи ва туркликни севатурғон бир шахсиятдир” дея қарashi, миллий ғурурига, миллий адабиётига эга авлодларни етиштириш истаги сабаб ҳам у 1927 йил 4-5 октябр кунлари Самарқандда ўтказилган қурултойда ҳайдаб чиқарилди.

Фитрат Навоий меросини тиклаш борасида жадидлар ўртасида ғоявий етакчи эди. “Маориф ва ўқитғувчи” журналининг 1925 йил 12-сонида чоп этилган “Навоийнинг форсий шоирлиги ҳам унинг форсий девони тўғрисида” мақоласида Фитрат биринчилардан бўлиб Навоийнинг форсий адабиётнинг йирик вакили эканлигини чуқур илмий таҳлил қилиб беради. Мақолада “Мундан уч-тўрт ой бурунадабий текширишлар учун Самарқанддан Бухороға келган Вадуд Маҳмудийнинг ахтаришлари натижасида ўртоқ Мусо Сайджоновнинг хусусий кутубхонасида Навоийнинг форсийча девони борлиги онглашилди”, хабари берилади. Фитрат мазкур девоннинг икки нусхасини қиёслайди. Иккинчи нусха Бухоро амирлиги қозикалони Муҳаммад Шариф Садрнинг бобосидан мерос жуда бой кутубхонасидан топилган бўлиб, Сайджонов кутубхонасидаги “Девони Фоний”нинг худди ўзи эканлигини аниқлайди. Фитрат мазкур “Девонни” Навоий услугиб жаҳатидан тадқиқ этиб, унинг аслида Муҳаммад Муҳсин исмли киши қаламига мансублигини кўплаб далиллар билан асослайди. “Навоийнинг форсийча ҳақиқий девонини янгидан охтариш эса яна бизнинг вазифамиз”, дея белгилайди. Гарчи “Чигатой гурунги”

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

1921 йилда расман ўз фаолиятини тўхтатган бўлсада, Фитрат ва унинг издошлари, маслакдошлари, хусусан, Вадуд Маҳмуд Навоий асарларини шахсий кутубхоналар, маҳаллий аҳоли хонадонларидан излаб топиш, рестоврация қилиш ва тадқиқ этишда давом этган. Аммо Навоий асарлари тадқики, қайта нашри масалалари ярим йўлда қолиб кетди. 1926, 1927 йиллардаги ўзбек зиёлилар қурултойида зиёлиларни бўлиб ташлаш, ўзаро душманлик кайфиятини уйғотиш режаси амалга оширилди, бу Навоий асарлари қайта нашрини жуда узоқ йилларга кечиктириб юборди.

Шундай шароитда ҳам Фитрат қайта-қайта Навоий меросига мурожаат қилди. 1926 йил чоп қилинган “Адабиёт қоидалари” қўлланмасида “Услуб” мавзусини тушунтирас экан, бир ижодкорнинг бошқалардан услуби билан ажralиб туриши ва айни пайт биргина ижодкорнинг ўзи назмий ва насрий асарларида айрича услугуб кўрсатиши мумкинлиги, ижодкор услуби ва шахсияти бир-бутунликда намоён бўлишини уқтиради. Услуб тушунчасини англатища Навоий ва Чўлпон шеъриятини қиёслайди. Зеро Навоийнинг янги ўзбек шеъриятидаги таъсири эндилиқда Чўлпон ижоди орқали юзага чиқаётган эди: “Навоий услуби тизимда ҳашаматли бир оҳанг билан юрадир, сочимда эса оғирлашиб қоладир. Яна бироз ингичкарак қарағанда, бир шоир услубининг асарнинг мавзуига кўра ўзгарганини ҳам кўрамиз. Навоийнинг “Лайли-Мажнун”идағи ўйнаб-қайнаған услубини унинг “Лисон ут-тайр”ида кўриб бўлмайдир. Бироқ бу ўзгаришлар (яъни асарнинг шакли ё мавзуига кўра бўлған ўзгаришлар) асосий эмасдир. Навоий ҳам Чўлпоннинг услублари тизим-сочимда ё мавзуига кўра ўзгармак билан уларнинг “ўзлик”ларини (шахсиятларини) йўқотмайдир. Чўлпоннинг Чўлпонлиги, Навоийнинг Навоийлиги бу шоирларнинг тизим-сочим асарларида мавзу ўзгаришига қарамасдан кўриниб турадир”. Фитрат, шунингдек, Навоий, Бобурдан то Муқимий, Камийларгача бўлган шоирлардаги қуйидаги хусусиятларни санаб кўрсатади:

- эрон-ислом таъсири остида қолганди;
- эътиборни сиртдагина қурилган дабдабалар, ҳашаматларни севгувчи сарой-мадраса синфиға қаратар эди;
- сарой-мадраса синфини ўқутғали ёзар эди.

Муаллиф бу ўринда эндилиқда ижтимоий ҳаётдан, жонли тил муҳитидан узилиб кетган адабиёт ҳақида фикр юритмоқда. Зеро бу вақтга келиб адабиётнинг функцияси ўзгарган, у барча табақалар, ҳатто энг қуий бўғинлар ичига кириб бориши ва миллий уйғонишга олиб чиқиши керак эди. Юксак адабиёт, юксак идеал омма даражасига яқинлашиши зарур эди. Аммо Навоий

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

даҳосига даҳл қилинмаслиги, халқ онгидан қатағон қилинмаслиги, миллий ғуур тимсолига айланиши керак эди.

Фитрат ўз илмий изанишларида ҳам Навоий тадқиқот ва тушунтириш йўлидан борди. Худди Навоийдек аruzга доир рисола яратди. Навоий “Мезонул-авзон” рисоласида ўз даври учун вазн масаласини қандай ҳал қилиб берган бўлса, Фитрат 1936 йилда нашр бўлган “Аруз ҳақида” тадқиқотида бу вазифани даври нуқтаи назаридан адо этди. Мураккаб аруз системасини чирманда усулида тушунтириди, Навоий очик қолдирган бармоқ вазни масалаларига шарҳ берди.

Янги ўзбек шеъриятининг тимсоли – Чўлпон ижоди ҳам мумтоз адабиётни чуқур ўзлаштиргани билан юзага чиқкан. Адабиётшунос Н.Афоқова ёзади: “Ишқий ғазалиётни янгича рух билан бойитганлардан бири Чўлпон бўлди... Буни Чўлпоннинг бадиий тафаккур тарзи ҳамда оламни бадиий идрок ва ифода этиш принциплари билан боғлиқ деб қараш лозим”. Мазкур мақола доирасида Чўлпон ва Навоий мавзусига чуқур тўхталиш, шакл, мазмун, мавзу жиҳатларини изчил қиёслаш имконсиз. Бу ўринда биргина мисол билан чекланамиз. Чўлпон 1922 йилда “Уйғониш” номли илк муаллифлик китобини нашр эттириди. Шеърий китоб беш қисмдан иборат бўлиб, “Юрт қайғуси”, “Умид ва имон”, “Чўрилар учун”, “Сезгилар”, “Севги” фаслларига ажратилган. 1923 йилда чоп этилган “Булоқлар” иккинчи шеърлар китоби ҳам “Шарқ учун”, “Сезгилар”, “Севги”, “Қора йўллар”, “Қор қўйнида” номли беш фаслдан иборат. Чўлпон “Хамса”дек муҳрашам асарнинг кичик моделини бўлса-да яратишни кўзлаган, китоб мундарижасини шакллантиришда “Хамса” структурасига таянган, ўз “девон”ини шу тарзда тартиблаган. Аммо кейинги “Тонг сирлари” (1926), “Соз” (1935) китобларида бу тартиб кўринмайди. Умуман, 1926 йилдан Чўлпон ҳаётига нисбатан жуда катта хавф юзага келди, бу ижодкорнинг эркин фикрлаши, ўз ғояларини тўла амалга оширишига имкон бермади. Аммо Чўлпон ўз даврининг Навоийси бўлиб қолди. Навоий туркий шеъриятининг соҳибкironи саналиб, ўзидан кейинги авлодларга мислсиз мактаб вазифасини ўтаган бўлса, Чўлпон янги ўзбек шеъриятининг меъмори бўлди. Фитрат услугуб борасида баҳс юритиб, Навоийга қиёсан Чўлпонни олар экан, ўз даврининг ягона лирик шоири бўлган Чўлпон бунга тўла ҳақли эди.

Умуман, миллий уйғониш адабиёти ўз қаддини мумтоз адабиёт заминида туриб тиклади, Навоий сиймосига маёқдек интилди. Ибрат, Сўфизода, Ҳамза, Авлоний, Чўлпон мероси бунинг исботидир. Фитрат ва Вадуд Маҳмуд бўлса янги адабиёт остонасида Навоий меросини ўрганишга енгиб бўлмас зарурат борлигини илмий асослаб берди.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Адабиётлар:

1. Мұхаййир. Танланган шеърлар. – Тошкент: Фан, 1967. – Б.32.
2. Пўлотжон Домулла Қайюмов. Тазкираи Қайюмий. III китоб. – Тошкент, 1998.
3. Миллий ашъори Таржимон. Мажмуа. Ношири мұхаррир: Баҳромбек Давлатшоев. – Тошкент: Вакт типографияси, 1910. – 40 б. Алишер Навоий номидаги давлат адабиёт музейи. Нодир қўлёзма, тошбосма ва босма асарлар. Инв №766/IV. Ўлчами 14,5x22. Муқоваси сариқ тусли қалин картондан.
4. Миллий шеърлар мажмуаси ёхуд адаби дин. Мажмуа. Мусаҳҳих ва ношири: Ҳусайнхўжа бин Ҳонхўжа Мунавварқори бин Абдурашидхон. – Тошкент, 1912. – 29 б. Алишер Навоий номидаги давлат адабиёт музейи. Нодир қўлёзма, тошбосма ва босма асарлар. Инв №453/II. Ўлчами 17x25,5. Муқоваси жимжимадор рангдаги қалин картондан.
5. Алишер Навоий номидаги давлат адабиёт музейида сақланаётган тошбосма асарлар каталоги [Матн]. С.Хасанов, Ш.Хасанова, Ж.Жўраев [ва бошқ.]. – Тошкент: Фан, 2020. – Б.47.
6. Сабзазор. Баёз. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи: Мунавварқори. – Тошкент: Ильин босмахонаси, 1914. – 49 б. ЎЗР ФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. Шарқ қўлёзмалари хазинаси, асосий фонд, тошбосма. Инв №12891. Ўлчами 21x13,5. Матн ўлчами 11x18. Муқоваси оч яшил тусли картондан.
7. Каримов Н. ва б. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1999.
8. Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2006.
9. Маҳмуд Вадуд. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2007. – Б.17.
10. Фитрат А. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2009. – Б.19.
11. Афоқова Н. Жадид ғазалиёти. – Тошкент: Фан, 2005. – Б.14.

ДЕБОЧАЛАРНИНГ ЎРГАНИЛИШ ТАРИХИ ХУСУСИДА

Каримова Фарида,
НамДУ доценти, филология
фанлари доктори

Аннотация. Мақолада Шарқ адабиётидаги, хусусан, Алишер Навоий дебочаларининг ўрганилиши тарихи ҳақида фикр юритилган. Унда дебочаларни шоирлар ҳаёти ва ижодини ёритишдаги ўрни ва аҳамиятига эътибор қаратилган.

Калим сўзлар: Девон, дебоча, адабий манба, дебочалар тадқиқи, дебочалардаги масалалар кўлами, Алишер Навоий дебочалари.

Annotatsiya. The article analyzes the history of the study of Alisher Nawai's prefaces in Oriental literature. Especially, the role of prefaces in describing the life and work of poets is described in detail.

Keywords: divan, preface, literary source, study of prefaces, scale of problems in prefaces, Alisher Nawai's prefaces.

Аннотация. В статье проанализирована история изучения предисловий Алишера Наваи в Восточной литературе. В особенности, подробно описана роль предисловий в описании жизни и творчества поэтов.

Ключевые слова: диван, предисловие, литературный источник, изучение предисловий, масштаб проблем в предисловиях, предисловия Алишера Наваи.

Жаҳон адабиётшунослигида шоиру алломаларнинг ҳаёт ва ижод йўлларини манбалар асосида ўрганиш, маълумотларни тўплаш, уларнинг адабиёт тарихидаги ўрнини белгилаш энг муҳим масалалардан биридир. Ижодкорларнинг ҳаёт ва ижод йўллари ҳақида маълумот берувчи ишончли манба эса, аввало, уларнинг ўз асарларидир. Девонларга ёзилган дебочалар ана шундай муҳим манбалар қаторида алоҳида аҳамиятга эга.

Шарқ халқлари адабиётида девонларга ва бошқа турдаги асарларга дебочалар битилган. Дебочаларнинг ilk намуналари форс-тожик адабиётининг Ҳаким Саноий, Фахриддин Ироқий, Хусрав Дехлавий, Абдураҳмон Жомий каби вакиллари ижодида учрайди. Алишер Навоий бу соҳадаги тажрибаларни чуқур ўрганди, уларга ижодий муносабатда бўлди ва ўз девонларини ажойиб дебочалар билан безаб, дебочанависликни такомиллаштириди. Бугунги адабиётшунослик доирасида Шарқ мумтоз адиблари ҳаёти ва ижодини, асарлари поэтикасини ёритишда дебочалар ва уларнинг илмий-адабий аҳамиятини тадқиқ этиш энг долзарб масалалардан биридир.

Дебоча генезиси ва поэтикасини ўрганишга йўналтирилган илмий изланишлар жаҳоннинг етакчи илмий марказлари ва олий таълим муассасалари олимлари томонидан олиб борилмоқда. Хусусан, Ҳиндистондаги Алигарҳ Муслим университети профессори Муҳаммад Ҳабибининг Амир Хусрав Дехлавий ҳаёти ва ижоди, шеърий ва насрини ўрганишга бағишлиланган

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

тадқиқоти мавжуд. Унда муаллиф шоир девонларидағи турли жанрда яратилған шеърларни алоҳида бўлимда ўрганган. Девон дебочаларини эса Хусрав Дехлавий асарлари қаторида санаб кўрсатган¹.

Хинд олими Муҳаммад Воҳид Мирзо девон дебочасининг Хусрав Дехлавий ҳаёт ва ижод йўлини ўрганишдаги аҳамиятига тўхталган².

Тожик олими Аълоҳон Афсаҳзод Абдураҳмон Жомий девонларининг илмий-танқидий матнини тайёрлашдек заҳматли ишни амалга оширган. Олим Тожикистон, Афғонистон, Ўзбекистон, Озарбайжон, Грузия, Россия ва бошқа хориж давлатлари кутубхоналари қўллэзмалар фондларида сақланаётган шоир девонларининг ўнлаб нусхаларини тадқиқ этади, улар орасидан энг ишончли деб топилган 9 та нусхани объект сифатида танлаб олади. Мазкур нусхалар асосида шоир девонларига ёзилган дебочалар ва мумтоз шеъриятнинг 11 та жанридаги шеърларни синчковлик билан қиёслаб, девонларнинг нисбатан мукаммал илмий-танқидий матнларини яратади³. М.Бақоев эса Хусрав Дехлавий адабий мероси, хусусан, девонлари ва уларнинг қўллэзма нусхалари, тузилиши, жанр хусусиятларини тахлил қилган⁴. Сабоҳуддин Абдураҳмон Хусрав Дехлавий “Тухфат ус-сигар” девонининг тартиб берилиши ҳақида тўхталиб, дебочада девонларнинг яратилиш тарихи ҳақида муҳим маълумотлар берилишини таъкидлаб ўтади⁵.

Турк олими Муҳаммад Нур Дўған Муҳаммад Фузулий форсий девонининг дебочаси хусусида фикр юритган бўлса,⁶ Таҳир Узғур дебоча калимаси, дебочанинг мазмун-моҳияти, ўзига хос хусусиятлари ҳақида маълумот беради. Олим Аҳмад Поша, Алишер Навоий, Нежатий, Реваний, Жалолзода Солиҳ Чалабий, Фузулий, Тащлисиали Яҳё Бей, Мисалий, Синаний, Сидки Паша каби қирққа яқин шоирлар девонларига ёзилган дебочалар матни ва уларнинг табдилларини мисол тариқасида келтиради⁷. Озар олими А.Халилов дебочаларни бадиий муқаддималарнинг турларидан бири сифатида ўрганган⁸. С.Болтабоев эса Алишер Навоий девонлари дебочаларининг матнлари ва

¹ Mohammed Habib. Hazrat Amir Khusrau of Delhi. –Delhi, 2007. – Б.95.

² Mohammed Wahid Mirza. The life and works of Amir Xusrav. –Calcutta, 1935. https://tg.wikipedia.org/wiki/Хусрави_Дехлавий

³ Аълоҳон Афсаҳзод. Проблема литературового и научного наследия Абд ар-Рахмана Джами. / Абдараҳман Джами. Три дивана. Второй и третий диван. Критический текст.. – Москва: Наука, ГРВЛ, 1980,

⁴ Бақоев М. Ҳаёт ва эжодиёти Хусрави Дехлавий. – Душанбе: Дониш, 1975.

⁵ Appreciative Study of Variagatedness of Amur Khusrau’s Poetry. / Life, times and works of Amir Khusrau Dehlavi. Edited by Zoe Ansari. –New Delhi: National Amir Khusrau Society. 1975.

⁶ Muhammet Nur Doğan. Fuzuli'nin poetikası. –İstanbul: Ötüken neşriyat A.Ş., 2022. 117-120 с.

⁷ Tahir Üzgör. Türkçe Divân dîbâceleri. –Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990. -566 с.

⁸ Xəlilov Araz Vəqif oğlu. Klassik Azərbaycan poeziyasında bədii muqəddimə (dibaçə, saqinamə, kitabin yazılıma səbəbi). Filologiya elmləri namizədi diss. avtoref. –Baki: 2006.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

уларнинг усмонли турк тилидаги табдили келтирилган китоб нашр этган ҳамда унга муфассал луғат илова қилган⁹.

Ўзбек адабиёти тарихи масалаларини ўрганишга бағишиланган бир қатор тадқиқот ва мақолаларда ўзбек адабиётидаги дебочалар ва уларда қўйилган айrim масалалар ҳақида турли фикр-мулоҳазалар билдирилган¹⁰.

Фан тарихида ўзбек адабиётидаги Алишер Навоий дебочалари ва уларда қўйилган масалалар тўғрисида биринчи марта фикр билдирган профессор А.Х.Ҳайитметовдир¹¹. Олим ўз тадқиқотида Алишер Навоий адабий-танқидий қарашларини ўрганишда шоир дебочаларининг ўрни ва аҳамиятини кўрсатиб

⁹ Boltabayev S. Ali Şir Nevâyî divanlarinin dibaceleri. –Ankara: Akçağ Yayınlari, 2022.

¹⁰ Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. – Т.: Фан, 1959; Навоий лирикаси.– Т.: Ўзбекистон, 2015; Ҳамид Сулаймон. Ҳазойин ул-маоний матнларини ўрганиш ва нашрга тайёрлашнинг асосий масалалари, Ҳазойин ул-маоний, 4 жилдлик, 1-жилд. – Т.: Фан, 1959; Шомухамедов Ш. Абдураҳмон Жомий. – Т.: Фан, 1963; Шу муаллиф. Шомухамедов Ш., Мусаев Б. Амир Ҳусрав Дехлавий. – Т.: Фан, 1971. Б.Валихўжаев. XV-XIX асрлар ўзбек адабий-танқидий қарашлари тарихидан. СамДУ асарлари, янги серия, 138-чиқарилиши. –Самарқанд: 1964; Исҳоков Ё. Навоийнинг ilk лирикаси. – Т.: Фан, 1965; шу муаллиф: Навоий поэтикаси. – Т.: Фан, 1983; Солиҳова М. Навоий дебочаларида шоир биографиясига доир маълумотолар. // Адабий мерос, 1 жилд. – Т.: Фан, 1968; Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. – Т.: Faafur Гулом номидаги нашриёт-матба ижодий уйи, 2010; Абдуғафуров А. Рисолаи Ҳусайн Бойқаронинг яратилиш тарихидан. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1972, 3-сон; шу муаллиф: “Бадоёз ул-бидоя”нинг тузилиши санаси. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1989, 4-сон; шу муаллиф: “Ҳазойин ул-маоний” жумбоклари. Биринчи мақола. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1994, 1-сон; шу муаллиф: “Ҳазойин ул-маоний” жумбоклари. Иккинчи мақола. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1994. 4-,5-,6-сон; шу муаллиф: Абдуғафуров А. “Ҳазойин ул-маоний” жумбоклари. Учинчи мақола. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1998, 1-сон.; шу муаллиф: “Ҳазойин ул-маоний” жумбоклари. // Ўзбек тили ва адабиёти, 2000, 5-сон; Зоҳидов В. Дебочанинг сири. // Ҳаётбахш бадиият тароналари. – Т.: F.Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975; шу муаллиф: Яна бир дебочанинг шаҳодати. // Жаҳон бадиияти зарваражлари. – Т.: F.Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980; Мусамухамедова П. Жизнь и творчество Факири. Автореф. дисс... канд. филол. наук. –Ташкент, 1974; Фанихўжаев Ф. Табибий. – Т.: Фан, 1978; Фаниева С. Алишер Навоий ижодиёти ва наср проблемалари. // Ўзбек насли тарихидан. – Т.: Фан, 1982. Салоҳий Д. “Бадоёз ул-бидоя” девони ва бадиий санъаткорлик масалалари: Филол. фанлари номзоди. ... дисс. – Тошкент, 1993; шу муаллиф: Навоийнинг шеърий услуби масалалари. – Т.: Фан, 2005; шу муаллиф: Навоийнинг девон такмили соҳасидаги яна бир маҳорати.// Ўзбек тили ва адабиёти, 2019, 1-сон; Жўраев Ҳ. Алишер Навоийнинг кексалик даври лирикаси: Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 1993. Сирожиддинов Ш.С. Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятига оид XV-XIX асрларда яратилган форс-тожик манбалари(киёсий-типологик, текстологик таҳлил): Филол. фан. докт. дисс. автореф. –Ташкент, 1998; Эшмонов Ф. Мужрим-Обид адабий мероси. Филол. фан. ном...дисс. – Тошкент,2007; Дехқонов А. Муҳаййирнинг ҳаёти ва ижоди: Филол.фан. номз.дисс. автореф. –Ташкент, 2007; Қобилова З.Б. Амирий ва унинг адабий фаолияти: Филол.фан. номз.дисс. –Ташкент, 2007; Қаюмов А. Асарлар. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т.: Mumtoz so’z, 2009; Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг киёсий-типологик, текстологик таҳлили. – Т.: Академнашр, 2011; Юсупова Д. Ўзбек мумтоз ва миллий уйғониш адабиёти (Алишер Навоий даври). Ўкув кўлланма. – Т.: Тамаддун, 2016; Сирожиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. Навоийшунослик. Дарслик. – Т.: Тамаддун, 2018; Жўрабоев О. Мирзо Сиддиқ Фано ва унинг адабий мероси.// Ўзбек тили ва адабиёти, 2011, 2-сон; шу муаллиф: Навоий девончилиги ва Кўкон адабий муҳити. // Ўзбек тили ва адабиёти, 2015,1-сон; Жўраев Ж. Комёб ҳаёти ва ижодий мероси манбалари тадқики. Филол. фан.бўйича фалс. докт.(PhD) дисс. автореф.-Ташкент, 2012; шу муаллиф: Комёб ҳаёти ва ижодий мероси манбалари тадқики. – Т.: Мумтоз сўз, 2019; Давлатов О. Алишер Навоий шеъриятида Қуръон оятлари ва ҳадисларнинг бадиий талқини: Филол. фан. бўйича фалс. докт. (PhD) дисс. автореф. –Ташкент, 2017; Эргашев Қ. “Ҳазойин ул-маоний”нинг яратилиш тарихига доир. // Ўзбек тили ва адабиёти, 2020,1-сон; Шомуродова С. XX аср ўзбек адабиётида девончилик анъанаси: мавзуу, таркиб, вазн ва бадиий санъатлар. Филол. фан.бўйича фалс. докт.(PhD) дисс. автореф. –Самарқанд, 2022. Имомназаров М. Мусулмон миңтақа маданияти ривожида мажоз тарики. Ҳусрав Дехлавий. 2-китоб. – Т.: Мумтоз сўз, 2023;

¹¹ Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. – Т.: Фан, 1959; шу муаллиф: Навоийнинг форсий мактублари. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1974, 1-сон. – Б.9-12; шу муаллиф: ”Ҳазойин ул-маоний” тақмили ва Ҳусайн Бойқаро. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1998, 1-сон. –Б.9-13; шу муаллиф: Алишер Навоий ижодида мавзуларга бўлиш ва танлаш принциплари. //Навоийга армуғон. – Т.: 2003. – Б. 8-12.

беради. Хусусан, Навоийнинг устозлари ва замондош шоирларга бўлган муносабатини кузатишда, шоир ғазалларининг поэтик хусусиятларини белгилашда дебочалардаги маълумотлар ниҳоятда муҳимдир. Адабиётшуноснинг тадқиқотларида Алишер Навоий таржимаи ҳоли ва девонларининг яратилиш жараёнлари, Навоий ва Ҳусайн Бойқаро муносабатлари, шоирнинг бадиий маҳорати каби масалалар таҳлил қилинган.

Таниқли матншунос ва манбашунос Ҳамид Сулаймон “Хазойин ул-маоний” матнларини ўрганиш ва нашрга тайёрлашнинг асосий масалалари¹² тадқиқотида тўпламнинг яратилиши, тузилиши ва ундаги девонларнинг номланиши, улуғ шоирнинг таржимаи ҳолини чуқурроқ ўрганишда дебочадаги маълумотлар муҳим аҳамият касб этишига тўхталган. Навоийшунос, филология фанлари номзоди Ё.Исҳоқовнинг Навоий шеърияти ва унинг поэтикаси устида олиб борган кўп йиллик изланишлари эътиборга моликдир¹³. Олим “Навоийнинг илк лирикаси” тадқиқотида шоирнинг форс-тожик адабиётидаги анъаналарга муносабати ва ғазалчилик соҳасидаги янгилиги масаласини ўрганишда дебочалар муҳим манбалардан бири эканлигини кўрсатиб берган. “Навоий поэтикаси” монографиясида эса шоир ғазалларининг ғояси, тузилиши, услуби, бадиияти – ўзига хос хусусиятлари таҳлил қилиниб, дебочаларга алоҳида эътибор қаратилган. Ё.Исҳоқовгача ўзбек ғазалчилиги масалалари билан шуғулланган олимлар девон дебочаларига у қадар аҳамият бермаган эдилар¹⁴. Олимнинг мазкур тадқиқоти шуниси билан ҳам диққатга сазовордир.

М.Солиҳованинг “Алишер Навоий девонларига ёзилган дебочаларда шоир биографиясига доир маълумотлар”¹⁵ мақоласида шоир ҳаёти, асарларининг ёзилиш тарихи, устозлари ҳақида маълумотларни ёритишда дебочаларнинг ўрни хусусида баҳс юритилган.

Алишер Навоий дебочаларини ўрганиш борасида академик В.Зоҳидовнинг хизматлари эътирофга лойиқ¹⁶. “Дебочанинг сири” мақоласида Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий ўртасидаги муносабатлар, айниқса, хукмдорнинг улуғ шоир ижодига муносабати “Хазойин ул-маоний” дебочаси асосида ҳаққоний ва холис баҳоланган. “Яна бир дебочанинг шаҳодати” мақоласида эса “Бадоеъ ул-бидоя” дебочасидаги маълумотларга таяниб, Навоий ва Ҳусайн Бойқаро мавзусига кенг ўрин берилган.

¹² Ҳамид Сулаймон. Хазойин ул-маоний матнларини ўрганиш ва нашрга тайёрлашнинг асосий масалалари, Хазойин ул-маоний, 4 жилдлик, 1-жилд. – Т.: Фан, 1959. – Б.5-28.

¹³ Исҳоқов Ё. Навоийнинг илк лирикаси. – Т.: Фан, 1965; Навоий поэтикаси. – Т.: Фан, 1983.

¹⁴ Маллаев Н. Ўзбек адабиётида ғазал ва унинг ривожида Навоийнинг роли ҳақида. // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, 1961, 3-сон. – Б.13.

¹⁵ Солиҳова М. Навоий дебочаларида шоир биографиясига доир маълумотлар. // Адабий мерос, 1 жилд. – Т.: Фан, 1968. –Б94-95.

¹⁶ Зоҳидов В. Дебочанинг сири. Ҳаётбахш бадиият тароналари. – Т.: 1975. – Б.119-136; Яна бир дебочанинг шаҳодати. // Жаҳон бадиияти зар вараклари. – Т.: 1980. – Б.282-298.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Ўзбекистон Қаҳрамони, профессор С.Фаниева “Алишер Навоий ижодиёти ва наср проблемалари”¹⁷ тадқиқотида улуғ шоирнинг 13 номдаги турли насрар асарлари хақида фикр юритиб, улар қаторида девонларга ёзилган дебочаларни ҳам санаб кўрсатади. Ишда “Бадоеъ ул-бидоя” ва “Хазойин ул-маоний” дебочаларининг мазмуни, бадиияти, уларнинг “ўша давр насрининг ёрқин намунаси”¹⁸ эканлиги ўрганилган.

Алишер Навоий дебочалари шоир ижодининг муаммоли жиҳатларини ҳал этишда муҳим манба эканлигига профессор А.Абдуғафуровнинг изланишларида маҳсус эътибор берилган.¹⁹ Олим дастлаб “Бадоеъ ул-бидоя” дебочаси Ҳусайн Бойқаро рисоласининг ёзилган вақтини аниқлашда аҳамият касб этиши хусусида фикр юритган. “Бадоеъ ул-бидоя”нинг тузилиш санаси” мақоласида девоннинг тартиб берилиш йиллари дебочага асосланиб ойдинлаштирилган. Олим “Хазойин ул-маоний” тўпламиининг яратилиш тарихи хақида ҳам бир нечта мақолалар эълон қилган²⁰.

Адабиётшунос Л.Серикова томонидан “Хазойин ул-маоний” дебочасининг рус тилига таржима қилинниши эътиборлидир²¹. Олима “таржимонлардан буюк мутафаккир асарларининг фақат тўлиқ таржимасини талаб қилиш” зарурлигини таъкидлаган²² ва “Хазойин ул-маоний” дебочасини муфассал таржима қилган.

Ш.Шомуҳамедов ва Б.Мусаевлар Ҳусрав Дехлавий девонларига ёзилган дебочаларнинг шоир ҳаёт йўли, ижодини ўрганишдаги аҳамиятига эътибор қаратганлар²³.

Сўнгги йилларда ҳам Шарқ адабиётининг мумтоз вакиллари, жумладан, Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини янгича талқинларда ўрганишга эътибор кучаймоқда. Ҳусусан, Ш.Сирожиддинов, Н.Жабборов, Д.Юсупова, Қ.Эргашев, О.Жўрабоевларнинг тадқиқот ва мақолаларида шоир таржимаи ҳоли ва фаолияти, адабий мероси, ижодий лабораторияси манбалар, жумладан, девон дебочалари асосида тадқиқ этилиши билан аҳамиятли²⁴. М.Имомназаров

¹⁷ Фаниева С. Алишер Навоий ижодиёти ва наср проблемалари. // Ўзбек насири тарихидан . – Т.: Фан, 1982. – Б.36-59.

¹⁸ Ўша асар. – Б.58.

¹⁹ Абдуғафуров А. “Рисолаи Ҳусайн Бойқаро”нинг яратилиш тарихидан. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1972, 3-сон. – Б.15-18; “Бадоеъ ул-бидоя”нинг тузилиш санаси. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1989, 4-сон.-Б.3-12.

²⁰ Абдуғафуров А. “Хазойин ул-маоний” жумбоклари. Биринчи мақола. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1994, 1-сон. – Б. 3-10; шу муаллиф: “Хазойин ул-маоний” жумбоклари. Иккинчи мақола. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1994, 4-, 5-, 6-сон. –Б.9-16; шу муаллиф: “Хазойин ул-маоний” жумбоклари. Учинчи мақола. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1998, 1-сон. –Б.3-10; шу муаллиф: “Хазойин ул-маоний” жумбоклари. // Ўзбек тили ва адабиёти, 2000, 5-сон. – Б.3-11.

²¹ Серикова Л. Предисловие к «Сокровищнице мыслей» Алишера Наваи. // Адабий мерос, Фан, 1984, 1-сон. – Б.15-21; 2-сон. –Б54-59.

²² Серикова Л. Алишер Навоий асарларининг рус тилига таржимаси. // Адабий мерос, Фан, 1980, 2-сон. – Б.78.

²³ Шомуҳамедов Ш., Мусаев Б. Амир Ҳусрав Дехлавий. – Т.: Фан, 1971.

²⁴ Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. – Т.: Академнашр, 2011; Юсупова Д. Ўзбек мумтоз ва миллий уйғониш адабиёти (Алишер Навоий даври). Ўқув

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

тадқиқотлари Алишер Навоий ва Хусрав Дехлавийларнинг ҳаёти ва ижодий меросини ўрганишга ўзига хос тарзда ёндошилганлиги, таҳлиллар жараёнида жуда кўп тарихий, илмий ва адабий манбалар, хусусан, дебочалардаги маълумотларга таянилганлиги билан диққатга сазовор²⁵.

Форс-тожик адабиётининг Ҳаким Саноий, Хусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомий, озар шоири Муҳаммад Фузулий, ўзбек шеъриятининг Алишер Навоий, Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммадизо Оғаҳий, Моҳларойим Нодира, Амирий, Табибий, Фақирий, Муҳсиний, Мужрим-Обид, Фано, Муҳаййир каби ўнлаб вакиллари ўз девонларига дебоча битганлар. Дебочалар мазкур шоирлар ҳаёти ва ижодини ўрганишда, уларнинг адабиёт тарихида тутган ўрнини белгилашда долзарблик касб этади.

қўлланма. – Т.: Тамаддун, 2016 .Сироҷиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. Навоийшунослик. Дарслик. – Т.: Тамаддун, 2018; Эргашев Қ. “Хазойин ул-маоний”нинг яратилиш тарихига доир. // Ўзбек тили ва адабиёти, 2020,1-сон. –Б. 32-39; Жабборов Н. Маоний ахлининг соҳибкорони. – Т.: Адабиёт, 2022; Жўрабоев О. Мирзо Сиддиқ Фано ва унинг адабий мероси.// Ўзбек тили ва адабиёти, 2011, 2-сон; шу муаллиф: Навоий девончилиги ва Кўқон адабий муҳити. // Ўзбек тили ва адабиёти, 2015,1-сон; Давлатов О. Алишер Навоий шеъриятида Қуръон оятлари ва ҳадислар. //Истиқлол даври ўзбек навоийшунослиги. 30 жилдлик, 28-жилд. – Т.: Тамаддун, 2023. – Б. 7-106.

²⁵ . Имомназаров М. Мусулмон минтаقا маданияти ривожида мажоз тариқи. Хусрав Дехлавий. 1-китоб. – Т.: Мумтоз сўз, 2023; Мусулмон минтаقا маданияти ривожида мажоз тариқи. Алишер Навоий. 2-китоб. – Т.: Мумтоз сўз, 2023;

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

“FONIY DEVON”IDA TASAVVUFİY QARASHLAR TALQINI

Shoaliyeva Nargiza,

O‘zbekiston xalqaro islam akademiyasi,

O‘zbek tili va mumtoz sharq adabiyoti

kafedrasи dotsenti

Hojjatulloh Javoni,

Alzahra universiteti Ilohiyot fakulteti,

Dinlar va Tasavvuf kafedrasи dotsenti

Annotatsiya. Mir Alisher Navoiy musulmon olamida IX asrning atoqli, mashhur shoiri va mutafakkiri hisoblanadi. Navoiy asarlaridan so‘fiylik ta‘limotini topish mumkin Uning asarlarida so‘fiylik unsurlari juda ko‘p uchraydi. Navoiy o‘z asarlarida tasavvufiy ilmga ko‘plab murojaatlar qilgan.

So‘fiylar hamda Islom ta‘limoti Islom jamiyatida azaldan muhim o‘rin tutib kelgan. Bu ta‘limotlar odamlarning idroki va botiniga ta‘sir ko‘rsatib, insonparvarlik xatti-harakatlarining asosi bo‘ldi. So‘fiylar, shoir va mutafakkirlar tasavvufiy ta‘limotlarni taqdim etish orqali odamlarning tafakkuri va faollik darajasini yuksaltirishga harakat qilganlar. Alisher Navoiy hijriy 10-asrning ko‘zga ko‘ringan musulmon shoir va mutafakkirlaridan biri sifatida, uning qarashlarida, asarlarida yaqqol ko‘rinib turadiki, u o‘z davri jamiyatida hukmronlik qilgan an‘ana, islam ta‘limoti va madaniyatidan to‘liq xabardor bo‘lgan. Ammo uning asarlarida tasavvufiy ta‘limotlar bormi? Uning asarlarida qaysi so‘fiylik ta‘limotiga ko‘proq urg‘u berilgan? Tasavvufiy tushunchalarni qayta talqin qilishda uning ahamiyati va hissasi qanday?

Shoir g‘azallarida maqom va holatlarni (Maqomot va Ahvol) hamda ko‘plab tasavvufiy unsurlarni ishlatgan. Navoiy tasavvufiy istilohotlar yordamida, riyokorlikni tanqid qilish, ilohiy ishq tushunchasini tushuntirish, xudbinlik moyilligidan xalos bo‘lish, qayg‘ulardan qutulish, Xudoga yaqinlik, fano va shuhudni izohlaydi.

Ushbu maqolada Navoiy asarlarida keltirilgan tasavvufiy ta‘limotlar, xususan, amaliy tasavvuf davri va uni to‘la namoyon etuvchi tavba tushunchasidan tortib, fano (yo‘qlik) tushunchasigacha ifodalashga harakat qilingan.

Kalit so‘zlar: Mir Alisher Navoiy, tasavvufiy ishq, maqom, holat, sadoqatdagi ishtiyoyq.

Аннотация. Мир Алишер Навои – известный в мусульманском мире поэт и мыслитель 9 века. Суфизм можно найти в творчестве Навои, в его произведениях много элементов суфизма. В своих произведениях Навои много обращался к мистической науке.

Суфии и исламские учения всегда занимали важное место в исламском обществе. Эти учения повлияли на восприятие и сердце людей и стали основой гуманного поведения. Суфии, поэты и мыслители пытались поднять уровень мышления и активности людей, представляя мистические учения. Алишер Навои, как один из выдающихся мусульманских поэтов и мыслителей X века хиджры, в его взглядах и произведениях ясно видно, что он в полной мере осознавал традиции, учение и культуру ислама, господствовавшего в обществе его времени. Но есть ли в его произведениях мистические учения? Какому суфийскому учению уделяется больше внимания в его произведениях? Каково его значение и вклад в переосмысление мистических концепций?

В своих газелях поэт использовал статусы и ситуации (Макамоат и Ахваль), а также множество мистических элементов. С помощью мистических терминов Навои критикует лицемерие, объясняет понятие божественной любви, избавляется от эгоизма, избавляется от скорбей, близости к Богу, смерти и мученичества.

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

В данной статье предпринята попытка выразить мистические учения, представленные в творчестве Навои, в частности, от периода практического мистицизма и концепции покаяния, полностью его проявляющей, до концепции фано (отсутствия).

Ключевые слова: Мир Алишер Навои, мистическая любовь, статус, состояние, страсть в верности.

Abstract. Mir Alisher Navoi is a well-known poet and thinker of the 9th century in the Muslim world. Sufism can be found in the works of Navoi; there are many elements of Sufism in them. In his works, Navoi made many references to mystical science.

Sufis and Islamic teachings have always occupied an important place in Islamic society. These teachings influenced the perceptions and hearts of people and became the basis for humane behavior. Sufis, poets and thinkers tried to raise the level of thinking and activity of people by presenting mystical teachings. As one of the outstanding Muslim poets and thinkers of the 10th century Hijri, Alisher Navoi's views and works make it clear that he was fully aware of the traditions, teachings and culture of Islam that dominated the society of his time. But are there mystical teachings in his works? Which Sufi teaching is given more attention in his works? What is its significance and contribution to the rethinking of mystical concepts?

In his ghazals, the poet used statuses and conditions (Maqamat and Akhval), as well as many mystical elements. Using mystical terms, Navoi criticizes hypocrisy, explains the concept of divine love, closeness to God, death and martyrdom, eliminates selfishness and sorrows.

This article attempts to express the mystical teachings presented in Navoi's work, particularly from the period of practical mysticism and the concept of repentance, fully manifesting it, to the concept of fano (absence).

Key Words: Mir Alisher Navoiiy, mystical love, Stations, States, Eagerness in devotion.

KIRISH

Navoiy dunyoqarashi bilan tanishish, uning so‘fiylar ta’limotini o‘ta puxta va sinchkovlik bilan egallaganini va o‘z asarlarida bu haqida fikrlar yuritganini ko‘rsatadi. Darhaqiqat, u so‘fiylar ta’limotining eng quyi darajasi ya’ni tavbadan tortib, tasavvufning eng yuksak darajalarigacha, ya’ni fano, vahdat (birlik), hayratni o‘z asarlarida, ayniqsa, she’rlari devonida o‘ziga xos va ta’sirchan ifodalaganini guvohi bo`lamiz. Albatta, buning ajablanarli joyi yo‘q, chunki u Jomiyning shogirdlaridan bo‘lib, Hofiz, Sa’diy, Mavlaviyning qarashlari va ijodiga jiddiy e’tibor bergen. Uning o‘zidan oldingi salaflar izidan borishi adabiy uslubdagi mahoratini hamda irfoniy adabiyotga bilan yaqinligini ko‘rsatadi.

USLUBLAR

Navoiyning Foniy devoni g`azallarini o‘rganish jarayonida tahlil, irfoniy badiiy tahlil, qiyosiy tahlil usullardan qo`llanildi. Navoiyni forsiy tilidagi g`azallaridan baytlar keltirib, ularning atamalariga va ularning mazmun mohiyatiga tushuntirish berishda nazariy jihatdan yondoshish uslubidan foydalanildi.

NATIJA

Navoiyning so‘fiyona qarashlari, harakatlarining natijalari uni buyuk haqiqatni qabul qilishga yetaklaydi. Bugungi kunda diniy plyuralizm, bag‘rikenglik deb

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

ataladigan tushunchalar uning so‘fiylik nazariyasida o‘z rang-u bo‘yini ochib berdi. Navoiy Ka’ba va dayr o‘rtasida farq yo‘qlini ta’kidlaydi:

کعبه و دیر تفاوت نکند چون همه جا،
دیده بر روی تو و میل دلم سوی تو بود.

Ka’ba bilan dayrda tafovut yo‘q, chunki hamma joyda

*ko ‘zim yuzingda-yu, dilim mayli senda edi.*¹ (Devoni Fony, 175-g‘azal, 154-bet)

U bugungi kun mutafakkiri va Mavlaviy nazariyasi kabi Ka’baga boradigan barcha yo‘llarni ochiq deb hisoblaydi:

باده ده ز آن که زهر خانه سوی حق راه است
اگر از گوشه مسجد و گر از کنج کنشت

Boda ber, chunki har uydan Xudo sari bir yo‘l bor,

agar u masjid burchagi bo‘lsin, yo kaliso kunji. (Devoni Fony, 108-g‘azal, 81-bet)

Uning so‘fiylik va estetik qarashi uni shu bosqichga yetaklaydiki qiblaning yaqini faqat jon do‘stidir:

نیست جز دولت مرا قبله‌ی جان، ای زاهم
ساکن دیر و گر عازم بیت اللهم

Dayrda ham, masjidga ketayotgan bo‘lsam

ham qiblai jonio do‘stdan boshqa emas. (Devoni Fony, 334-g‘azal, 237-bet)

Va nihoyat, u orifni so‘zsiz, ishonchlilar ahlidan deb biladi va unga shubha ko‘zi bilan qaramaydi:

عارف آن دان که گر افلاك ز هم بشکافد
به شهودش نرسد شاییه نقص و قصور.

Agar falak ikkiga ayrilganda ham, e‘tiqodiga

nuqs-u zarar yetmasa, o‘sha kishini orif deb bil. (o‘sha kitob, 245-g‘azal, 189-bet)

Mavlaviy zikr etgan so‘fiy Navoiy nazariyasida ham to‘liq ifodalangan. Mavlaviy: “Yagona ishonchli panoh Hazrati Haqdir, boshqa panohlar muvvaqqat (qulaguvchi)” degan edi.

ھىچ كنجى بى در و بى دام نىست،
جز بە خلوتگاھ حق آرام نىست

Eshiksiz, tuzoqsiz biror makon yo‘q,

Haqning xilvatidan o‘zga yerda orom yo‘qdir. (Mavlaviy, 1381; 591:2)

Navoiy ham aytadiki:

بە غير باقى مطلق مجوى فانى از آن رو
كە بە هر دلېستىگى دل نشايىد آنچە نپايد (ھمان، غ 153: ص 143)

Ey, Fony, boqiyi mutlaqdan o‘zgani izlama,

¹ She`rlarning mazmuni berilgan

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

chunki baqosi yo ‘q narsa ko ‘ngil bog ‘lashga arzimaydi.

Pirovardida, Alisher Navoiyning so‘fiyona harakatlarining eng oliv maqsadi – vahdatdir. U bizning qarashlarimizni xatoning natijasi deb biladi:

من و مایی نبود در ره وحدت، هشدار
که من این ما و منی از عین خطا میبینم

Vahdat yo ‘lida siz biz (degan so ‘z) yo ‘q, hushyor bo ‘l,

chunki men bu siz bizni ayni xato deb ko ‘raman. (o‘sha kitob, 353-g‘azal, 247-bet)

MUHOKAMA

Navoiy ham ko‘p so‘fiylar kabi o‘zining asl maskanini unutib, sarson-sargardonlik g‘amidan so‘z ochadi:

غربتی پیش من افتاد و عجب دور و دراز
که بشد منزل اصلی همگی از بادم (دیوان، غزل 319، ص 228)

*Menga olisdan-olis musofirlik nasib bo‘ldi,
asl manzilim hammasi yodimdan ko‘tarilib ketdi.*

(Devoni Foni, 319-g‘azal, 228-bet)

U bu dunyoning beqaror mohiyatiga ishora qiladi:

فانی چه شوی شیفته دهر که کونین
در دشت فنا جمله نمودار سراب است (دیوان، غزل 94، ص 115)

*Ey Foni, dunyoga nima uchun maftun bo‘lasan, holbuki,
fano dashtida ko‘ringan barcha narsalar sarobdir.*

(Devoni Foni, 94-g‘azal, 115-bet)

U so‘fiylar singari dunyoni ishvagar makkora qari ayoldek, insonni esa uning asiri deb biladi:

بین سوی پیره زن عشوہ گر دهر که چون
رسمانند زبونش، چه عجایب زالی است (دیوان، غزل 84، ص 109)

*Ishva qiluvchi jahon kampiri tomoniga qara, uning
oldida Rustamlar mag ‘lubdir, bu qanday ajoyib kampir ekan?*

(Devoni Foni, 84-g‘azal, 109-bet)

Navoiy dunyoning bevafoligidan yozg‘iradi:

چон بى وفات غمکده دهر، مى بیار
بودن در این سرای، دمی هوشیار چیست؟ (دیوان، غزل 90، ص 113)

*Modomiki, bu g‘amxona dunyo bevafo ekan, may keltir,
bu dunyoda bir dam hushyor bo‘lmoq nimaga kerak?*

(Devoni foni, 90-g‘azal, 113-bet)

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Va so‘nggida dunyoning davlat-u iqboli barchasi xayol bo‘lib, bu olamdag‘i barcha o‘xhash silsilaning hammasi hechdir, deya o‘qtiradi. (Devoni Fonyi, 91-g‘azal, 113-bet)

TAHLIL

Vaqt: Navoiy o‘z tinglovchilarini vaqt qadrini bilishga chaqirib, vaqt insonlarning qayg‘u, umidlari va ishonchlari natijasi deb hisoblaydi:

نقد وقت آр به کف، ز آنکه پریشان وقت

پیر ره جمله ز آمال و امانی دانست (دیوان، غزل 117، ص 126)

Vaqtni g‘animat bil, negaki tariqat piri

vaqt parishonligini amallar-u omonlikdan deb biladi.

(Devoni Fonyi, 117-g‘azal, 126-bet)

Tasavvufdagi eng ko‘zga ko‘ringan istilohlardan biri vaqt bo‘lib, so‘fiylar vaqt hal qiluvchi ekanligini ta’kidlaganlar: Vaqt g‘olib tig‘dir (Tabriziy, 1398; 102). Deydilarki “Vaqt qimmatli, uning qadrini hamma ham tushuna olmaydi” (Obodiy, 1347; 193). Xuddi shu ma’noda Alisher Navoiy ham vaqtdan unumli foydalanishga chorlaydi (Devoni Fonyi, 23-g‘azal, 183-bet). Navoiy so‘fiylik an‘analariga ko‘ra, odamlarni haqiqat izlashga chorlab, haqiqatga muvaffaqiyatsiz erishish mumkin bo‘lmasa-da, umidsizlikka tushmaslik, izlanish yo‘lida harakat qilish kerakligini aytadi:

اگрچه وصل بى توفيق ممکن نبود، اى فانى،

مشو نوميد و در راه طلب سعى آنچه بتوانى كن (دیوان، غ 413، ص 277)

Ey Fonyi, tavfiqsiz vasl mumkin bo‘lmasa ham,

noumid bo‘lma, talab yo‘lida qo‘lingdan kelganicha urun!

(Devoni Fonyi, 413-g‘azal, 277-bet)

U visol talabi oldida butun olamni arzimas deya ta’kidlaydi:

در طلب وصل پیش همت عاشق

دهرو در او هرچه هست، مختصر آید (دیوان، غ 179، ص 157)

Vasl talabi oshiq himmati oldida

dunyo ham, undagi barcha narsalar ham ahamiyatsiz ko‘rinadi.

(Devoni Fonyi, 179-g‘azal, 157-bet)

Tavba: Navoiy qalbni poklash zarur ekanligini ta’kidlab, ezguligi bo‘limgan har qanday qalbga inoyat harom, deb hisoblaydi va g‘uborsiz qalbni ko‘zguga mengzaydi. (Devoni Fonyi, 101-g‘azal, 118-bet). So‘fiylik an‘analariga ko‘ra, tavba yuksalish yo‘lidagi birinchi qadamdir. Xoja Abdulloh aytadiki: “Tavba – davodir”. Tavba - yo‘l nishonasi, ezgulik yo‘lboshchisi, xazina kaliti, shafoatchi, ulug‘ vositachi, qabul sharti, saodat toji. Tavbaning ustuni uch narsadir: Qalbda tazarru, tilda uzr va yomonlikdan yiroqlik (Ansoriy, 1368; 18).

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Navoiy tavba va hatto taqvo tushunchasini ham muhokama qilgan:

ای مغ بچه بس توبه شکستى و گنه بود

گر توبه ما را شکنى هست ثوابت (دیوان، غ 108، ص 121)

*Ey mug‘bacha, ko‘p tavba ushatding, u gunoh edi,
agar bizning tavbamizni ushatsang - senga savobi bor.*

(Devoni Foni, 108-g‘azal, 121-bet)

So‘fiylar ta’limotiga ko‘ra, tavbadan keyingi davr tazarrudir. Ansoriy aqidasisiga ko‘ra, oriflarning tazarrusi Ungagina qaytishdir: “Faqat Allohgagina suyaning”. Tasavvuf ahlining uchta belgisi bor: Biri gunohdan yiroq bo‘lish, ikkinchisi hayo bilan itoatda bo‘lish, insonlik haqiqati bilan yolg‘iz qolishdir (Ansoriy, 1368; 19). Navoiy o‘z tinglovchilarini ham “tavba qilgan” deb ataydi. (Devoni Foni, 78-g‘azal, 106-bet). So‘fiylar, tavba qilgandan so‘ng, inson o‘z xatti-harakatida ixlosini namoyon qilishi kerak, deb hisoblaydilar. Ular bu irodat (tariqatni irodat ham deydilar. Ya’ni irodani shayx irodasiga topshirishni botindagi asl haqiqatga yaqinlashtirgani sababli muhabbat shu’iasi deb atashadi. Shuningdek, irodat inson qalbida ishq uchqunlari sifatida tasvirlangan. (Guhareyn, 1368; 145-bet). Shu ma’noda irodat odatni rohat bilan tark etish hisoblangan. (o’sha kitob). Navoiy irodatni do‘sning irodasini toblab va uni o‘z xohishidan ustun qo‘yish, deb biladi. (Devoni Foni, 115-g‘azal, 125-bet).

Nafsdan xalos bo‘lish: So‘fiylik ta’limotiga ko‘ra, insonning nafs changaliga o‘ralashib qolishi uning hayotda to‘g‘ri yo‘ldan adashishiga sabab bo‘ladi. Nafs inson taraqqiyoti yo‘lidagi katta to‘siqdir. Shu boisdan ham, banda qachonki nafsini yer qa‘riga ko‘msa, uning qalbi osmon cho‘qqilariga ko‘tariladi, deyilgan (Siroj Tusiy, 1394, 240). Navoiy ham “O‘zlik yuki og‘ir va yuksalishga to‘sqinlik qiladi, shuning uchun undan qutulish kerak”, deb ta’kidlagan. (Devoni Foni, 352-g‘azal, 246-bet). Uning fikricha, inson toki o‘zligi bilan birga ekan matlabiga yeta olmaydi, u haqiqat yo‘lini topishi uchun o‘zidan ozod bo‘lmog‘i kerak. (Devoni Foni, 430-g‘azal, 286-bet). U ilm va tasavvufga erishish uchun insonning nafsin tark etishi zarurligini va nafsn tark etmagan kishi bu safarni yakunlay olmasligini ta’kidlaydi. (Devoni Foni, 206-g‘azal, 171-bet). Albatta, Xudoning marhamati insonga nasib qilmasa, o‘zlik sahrosini kesib o‘tish qiyin, deb hisoblaydi. (Devoni Foni, 210-g‘azal, 172-bet). Navoiy boshlang‘ich va an’anaviy ta’lim usullarini insonni o‘zlik yukidan ozod qilish yo‘li deb hisoblamaydi. U maktab o‘quvchilarini o‘zligini sevuvchi deb hisoblaydi:

خодибини اهل مدرسه دатнди فайна (диван, غ 266: ص 200)

Ey Foni, maktab o‘quvchilari takabburlik neligin biladilar

(Devoni Foni, 266-g‘azal, 200-bet)

U o‘z davridagi va’zxonlarning so‘zlarini, din va ma’naviyat holatini tanqid qilib, da’vatchilarning va’zgo‘yligi xudbinlikdan boshqa narsa emas, deb hisoblaydi.

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Navoiy fikricha, voiz tushkun holatda, qush esa vahmda. (Devoni Foni, 67-g‘azal, 100-bet). Va ularga voizning faryodiga qulq solmaslikni, buning o‘rniga mug‘anniyning kuyini tinglashni tavsiya etadi. (Devoni Foni, 430-g‘azal, 286-bet). U voizlarning va’zlarini g‘ofillik sababi deb hisoblab, buni afsonaviy uyquga qiyos etadi. (Devoni Foni, 13-g‘azal, 73-bet).

Shayxning va’zu nasihatlari bilan ishq va maydan kechmayman, chunki uning so‘zлari goh afsona, goh afsundir, deya ta’kidlaydi. (Devoni Foni, 63-g‘azal, 99-bet). Navoiy o‘z tanqidini davom ettirib, aql, ishq va xulq o‘rtasidagi doimiy ziddiyatga ham ishora qiladi. Bu yo‘lda ilm-u amal ojizligi, Haq visoliga bog‘lanish yo‘li esa fano aqidasi ekanligini aytadi. U majnunlik va ishqni aql bilan topib bo‘lmaydigan narsa, deb biladi. (Devoni Foni, 318-g‘azal, 227-bet).

Aql va ishq o‘rtasidagi ziddiyat hikoyasi so‘fiy adabiyotida juda yaqqol namoyon bo‘lib, Navoiy ham bunga e’tibor bergen:

Sarxush boshimiz aql doirasidan chiqib ketdi. (Devoni Foni, 66-g‘azal, 100-bet). Uning fikricha, dono keksa ham ishq qarshisida maktab bolasi kabitdir. (Devoni Foni, 46-g‘azal, 90-bet).

Riyokorlik tanqidi: Navoiy o‘z davri va jamiyatining illatlariga to‘la e’tibor berib, ijtimoiy tanqidchi sifatida harakat qilgan. U o‘z jamiyatidagi illatlarni ikkiyuzlamachilik, zohidlik deb tanishtiradi.

Munofiq do‘stlarga e’tibor bermaslik, tariqat yo‘lidan chin do‘st izlash kerakligini aytadi. Ammo bunday do‘st qayerda? (Devoni Foni, 87-g‘azal, 111-bet). Munofiq ahlining oldiga bormang, chunki ularning oldiga borgan har bir kishi pushaymon bo‘ladi, deydi. (Devoni Foni, 170-g‘azal, 152-bet).). U shayx va ulamolarni ikkiyuzlamachi deb ko‘rgani uchun ularni tanqid qiladi: Shayx uchun munofiqlik xushdir. (Devoni Foni, 48-g‘azal, 91-bet). Tariqat yo‘lida riyo chirkinligidan poklanmoqchi ekanligini bayon qiladi. (Devoni Foni, 23-g‘azal, 79-bet). Tasbehning munchoqlarini sanaydigan munofiq Shayxga e’tiroz bildiradi. (Devoni Foni, 34-g‘azal, 84-bet).

Zuhd: Zohidlikka erishuvchining o‘tishi kerak bo‘lgan bosqichlardan biridir. Chunki Haq visoliga yetishish uchun kishi ozod bo‘lishi, dunyonni va undagi hamma narsani tark qilishi kerak. (Rejoyi Buxoroyi, 1364; 241). Shuningdek, zohidlik oxirat farovonligini ta’minlash uchun bu dunyoning ne’matlaridan voz kechish deb ta’riflangan. (Domodiy, 1367; 85, Jurjoniyya keltirilgan 1357; 87).

Navoiyning ta’kidlashicha, qiymatga ega bo‘lgan ko‘plab tushunchalar ma’lum vaqt o‘tishi bilan salbiylashib, o‘z ta’sirini yo‘qotgan. U zuhd tushunchasiga alohida e’tibor beradi. Buyuk so‘fiylar adabiyotida zohidlik ijobiy ma’noga ega bo‘lgan. Ansoriy dunyoda zohidlik alomatini uch narsa deb bilgan: o‘limni zikr qilish, boriga qanoat qilish va darveshlar bilan suhbatlashish. (Ansoriy, 1368; 25). Lekin Navoiy va

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Hofiz davrida bu tushunchalarda birmuncha o‘zgarishlar sodir bo‘lgan. Chunki Hofiz ham munofiq zohidlikni ulug‘laydi va deydiki: Gumroh pirlar – zohid shayxlar, bizni afsona qildilar. Alisher Navoiy o‘zining “Devon”ida qirq besh martadan ortiq zohidlik va uning tushunchalari haqida bahs yuritib, diniy va ijtimoiy kamchilik sifatida bu tushunchaga e’tibor bergan. U zuhd va ofiyatni afsona deb biladi. (Devoni Foniy, 64-g‘azal, 99-bet). U zohidlikni ayb deb biladi. (Devoni Foniy, 103-g‘azal, 119-bet). U zohidlik va taqvo bilan o‘z maqsadiga erishmaganini aytadi. (Devoni Foniy, 196-g‘azal, 165-bet). Navoiy riyokor zohidlikni mushkul vazifa deb biladi:

فانى اندر سир اطوار طریقت هرچه دید، بود نیکو
لیکنش زهد ریایی شاق بود (همان، غ 151: ص 142)

*Foniy, tariqatda qanday atvor va odatni ko‘rsa
hammasi yaxshi, faqat zuhd-u riyo yomon va qiyin.*

(Devoni Foniy, 151-g‘azal, 142-bet)

Navoiy zohidlikning salbiy tomonlarini qayta-qayta ifodalaydi. (Devoni Foniy, 337-g‘azal, 239-bet). Do‘senga erishish uchun to‘sinq (o‘sha kitob, 200-g‘azal, 167-bet), insonlarda yuzlab kasalliklarni keltirib chiqaruvchi (o‘sha kitob, 131-g‘azal, 132-bet), riyokorlikning kelib chiqish sababi deya izohlanadi (o‘sha kitob, 181-g‘azal, 158-bet). Navoiy nazarida, zohidlik va taqvo ridosi qadrsizdir (o‘sha kitob, 267-bet, 200-g‘azal) va zohidlik insoniyat zulmatining manbasiga aylanadi:

مرا در خانقه زهد و خرد بس تيره مى دارند
خوش آن رندى كه در دير مغان سرمست شيدا شد (ديوان، غ 152: ص 143)

*Xonaqohda zuhd-u aql ta‘bimni tirriq qiladi,
mug‘lar dayrida mast va shaydo bo‘lgan rindga qanday yaxshi.*

(Devoni Foniy, 152-g‘azal, 143-bet)

U hatto zohidlikni tushkunlikning sababi deb ataydi. (o‘sha kitob, 254-g‘azal, 193-bet) va zohid xonaqohining noni esa harom sanaladi (o‘sha kitob, 101-g‘azal, 118-bet), u vaqtiga bilan zohidlikdan kechib xarobot makoniga borishni, sarmastlar davrasini maslahat beradi (o‘sha kitob, 66-g‘azal, 101-bet). Uning aytishicha, xarobotda zohidlik tan olinmaydi, shuning uchun uni olovga uloqtirish afzalroq: Bu zohidlik va taqvo libosini olovga tashlayman (o‘sha kitob, 12-g‘azal, 72-bet). Navoiy hatto taqvoning zulmati haqida gapiradi: Taqvo zulmatidan ko‘zlarim xira tortdi (o‘sha kitob, 378-g‘azal, 259-bet). Munofiq zohidlikdan esa suv bilan tahorat olish orqali poklanish mumkin (o‘sha kitob, 149-g‘azal, 141-bet). Dilimning maqsadi ikki yillik bodadan hosil bo‘ladi, nega endi Kavsar uchun qirq yil zuhd bilan qon ichaman, deydi (o‘sha kitob, 183-g‘azal, 159-bet). U xonaqoh va riyokor zohidlikdan charchaganligini ochiqchasiga e’lon qiladi va mayxonaga yo‘l oladi. Aftidan, u dindorlikni hayratlanarli narsa deb hisoblab, tashqi ko‘rinishni tanqid qilgan:

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

راه میخانه کجا، ساقی عیار کجаст
دیرко، مغбие شوخ قدح خوار کجаст
*Bu riyolik zuhddan va xonaqohdan ko ‘nglim ozor topdi,
mayxonaning yo ‘li qayoqda va ayyor soqiy qaydadir?
Shayx bilan masjid meni takabburlik yo ‘liga soldi,
mayxona qayerda-yu, sho ‘x mug ‘bacha qaydadir?*

دلм аз خانقه و زهد ریایی بگرفت
مسجد و شیخ مرا جانب عجب افکنند

(Devoni Foni, 86-g‘azal, 111-bet)

Navoiy solikni zohidlik va riyokorlik uyidan uzoqlashishga ochiqdan-ochiq taklif qiladi, agar dayrga yuzlansa, Alloh u bilan birga bo‘ladi. (o‘sha kitob, 305-g‘azal, 221-bet). U mayni poklik va ozodlikning manbai, eski dardning davosi sifatida tasvirlaydi (o‘sha kitob, 297-g‘azal, 216-bet). Alisher Navoiy hatto shayx zohidligidan mayni afzal ko‘radi:

می ده که جرم ما به دو صد زاری و نیاز
زان زهد به که شیخ به عجب و ریا کند (همان، غ 158: ص 146)

*May ber, ko ‘p zor-u niyozi bilan qilgan gunohimiz
shayxning takabburlik va riyo bilan qilgan savobidan yaxshiroqdir.*

(Devoni Foni, 158-g‘azal, 146-bet)

U o‘zini zohidlikdan pok deb biladi (o‘sha kitob, 361-g‘azal, 251-bet) va u o‘ta zukkolik va xushmuomalalik bilan deydiki:

هر شب به اهل زهد و ریا در نماز شب!
صد تفرقه به نعره مستانه افکنم (همان، غ 361: ص 251)

*Har kecha mastona na’ra (urib), zuhd-u riyo ahlining
kechki namozini yuz martalab buzib yuboramam.*

(Devoni Foni, 361-g‘azal, 251-bet)

Va nihoyat, mug‘bachadan madad so‘rab, biz dinni va zohidlikni tark qildik, bor mushkulot va tugunni yechgin, deydi (o‘sha kitob, 18-g‘azal, 76-bet).

Zohid: Dastlab zohid ijobiy tushuncha edi, lekin Hofiz nazdida u voiz, shayx, muftiy, shahar imomi, mulk-ul hoj, qozi kabi salbiy timsollaridan biri bo‘lib, masjid, xonaqoh, ziyyaratgoh, riyozatgohlar ahlidir. (Xurramshohi, 1367; 365) Alisher Navoiy Hofizning zohid va riyokor voizlarga shafqatsiz hujumini tanqid qiladi. U riyokor taqvosи sabab qalbi iztirob chekkan zohidni soxta yig‘lashdan yaxshiroq deb bilmaydi (Devoni Foni, 248-g‘azal, 191-bet) va zohidlar tumori ko‘plab afsonalarda tasvirlagan (o‘sha kitob, 164-g‘azal, 149-bet), ularni muqaddas hisoblamaydi, ularga duch kelganda tasavvufiy fikrlarni aytishdan saqlanishni aytadi (o‘sha kitob, 192-g‘azal, 163-bet). U zohidlarni yolg‘onchi, riyokor deb biladi (o‘sha kitob, 228-g‘azal, 181-bet), zohidning tavbasida esa poklik ko‘rmaydi:

چون صفا از توبه، اهل زهد را ظاهر نشد
چون بدین تکلیف رندان را مکلف می کنند (همان، غ 229: ص 182)

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Zohidlarning tavba qilishdan ko‘ngillari yorishmaydi-yu,
nima uchun shu xildagi taklif bilan rindlarning ko‘ngillarini xira qiladilar?

(Devoni Foniy, 229-g‘azal, 182-bet)

U zohidni sajdada ham haqiqatdan uzoq ko‘radi (o‘sha kitob, 62-g‘azal, 98-bet). Navoiy ham shayxlarning ikkiyuzlamachiligiga e’tiroz bildirib, ularning sharmandaligi zohidlik da’vosi tufaylidir, deb hisoblaydi:

شیخ کز میکده برند بە بازارش مست
دعوى زهد شدش باعث چندین تفضیح (همان، غ 136: ص 134)

*Shayxni mayxonadan mast holida bozorga olib bordilar,
toat-ibodat da’vosi uning shuncha sharmanda bo‘lishiga sabab bo‘ldi.*

(Devoni Foniy, 136-g‘azal, 134-bet)

U o‘z ishining hisobini zohiddan farqlaydi va Yorning inoyatidan o‘zini umidvor deb biladi (o‘sha kitob, 240-g‘azal, 187-bet). Navoiy tasavvufiy kechinmalarga duch kelishni tariqatning sharti sifatida sanab o‘tadi. Navoiy ham xuddi Hofiz singari zohidlarni ishq ahlini tushunishga ojizligini, ishqning tili boshqacha ekanligi, zohidlar bu til taronasini tushunmasliklarini ta’kidlab, shuning uchun ular sukut saqlagani ma’qulroq, deydi (o‘sha kitob, 395-g‘azal, 267-bet). U sevgi mojarosi va zohidlik o‘rtasida juda ko‘p tafovutlarni ko‘radi:

فرق ها هست به رسوایی عشق ای زاهد
کز تو نام نکو افتاد وز ما نام افتاد (همان، غ 166: ص 150)

*Ey zohid, ishq rasvoligida farq bor,
chunki sendan yaxshi nom ketdi-yu, bizdan or-nomus.*

(Devoni Foniy, 166-g‘azal, 150-bet)

Mir Alisher zohidlarni mayxonaga taklif etadi, chunki bu ularning bo‘g‘iq dimoqlariga shifo bo‘ladi (o‘sha kitob, 133-g‘azal, 133-bet). U soliklarning ichimligini zohidning ichimligidan farq qilib, o‘zini sharobdan sarxush, zohidni esa Kavsar g‘amida ko‘radi (o‘sha kitob, 17-g‘azal, 75-bet). Navoiy zohidning dindorligidan ko‘ra o‘zining kufrini yoki kofirni afzal ko‘radi (o‘sha kitob, 374-g‘azal, 257-bet). U soliklarni sog‘arga nom-u obro‘sini to‘kuvchi ofiyat izlayotgan odamlar deb hisoblamaydi (o‘sha kitob, 25-g‘azal, 80-bet).

So‘fiy: Mir Alisher xuddi Hofizga o‘xshab, zamon dindorlarining xulq-atvorini tanqid qilgan. Bir tomondan Alisher so‘fiylarni madh etib, ularga ergashib, so‘fiylar meni ma’naviy oziqlantirgan, yashirin sirlardan voqif etgan, deydi (o‘sha kitob, 226-g‘azal, 180-bet). Azal tongining chiqadigan joyi darveshlar diydori bo‘lib, abadiy naqdina xazinası darveshlarning xazinasidir (o‘sha kitob, 58-g‘azal, 180-bet). Lekin gohida so‘fiylarni tanqid qilib, umrlarini dabdaba va riyokorlikda o‘tkazganliklarini aytadi:

سپری کрднд: از صوفی رعناء چه صفا چشم توان داشت

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

кш عمر گрами ҳме др зرق و ریا رفت (همان، 100: ص 118)

*Aziz umrning barchasini zarqu riyo bilan o‘tkazgan
firibgar so ‘fiydan soflikni qanday kutish mumkin?*

(o‘sha kitob, 100-g‘azal, 118-bet)

Faqirlik: Navoiy ham so‘fiylar kabi tariqat va maqomot qadamlarini to‘liq e’tirof etib, ularga e’tibor beradi, faqirlik mavqeini xulq uchun zarur deb biladi. Faqirlik tavsifi bayonida aytiladiki, faqirlik unvoni, faqirlik rasmi va haqiqati bo‘lib, istaklarga qaramay turib unvoniga, zohidlik va haqiqatga qaramay rasmiga erishish imkonsizdir. Haqiqat ahli bor narsani molik-u mulk vositasida ko‘radi. Faqirlar qashshoqligi ma’lum sabablarning bor yoki yo‘qligiga qaramay o‘zgarmaydigan o‘ziga xos xususiyatdir (Koshoniy, 1372; 375-bet). G‘azallarida “Foni” taxallusini qo‘llagan Alisher faqirlik yo‘lida yurishga chorlaydi:

فانى به ره فقر در آنکته مگو بیش
گر مرد رهی پیش میار این ҳمه فن‌ها (دیوان نوایی، غ 30: ص 82)

*Foni, faqr yo‘liga kirginu ortiqcha bir nukta aytma,
agar yo‘l mardi bo‘lsang bu hamma fanlaringni pesh qilma.*

(Devoni Foni, 30-g‘azal, 82-bet)

U o‘zini qashshoqlik mashaqqatlarini yengishda juda abjir, deb hisoblaydi (o‘sha kitob, 411-g‘azal, 276-bet). U faqirlik maqomini dunyoviy hukmdorlar maqomidan yuksak biladi:

کی به چشم آرم لباس و مسند شاهانه را
من که خواهم دلق فقر و گوشہ میخانه را (همان، غ 13: ص 73)

*Men faqrlik dalqi (libosi), mayxona burchagini istayman.
Shunday ekan, shohlik kiyimi va masnadini qachon ko‘zga ilaman?*

(Devoni Foni, 13-g‘azal, 73-bet)

U hamma narsadan kambag‘allikni afzal ko‘rib, yaxshi yoki yomon kunlardan qo‘rqmaydi, qayg‘urmaydi:

گردون اگر بود خوش و ناخوش چه غم، چو من
ز اقبال فقر هرچه به پیش آیدم خوشم (همان، غ 36: ص 251)

*Gardun yaxshi va yomon bo‘lsa menga ne g‘am,
faqirlik tufayli boshimga ne kelsa ham xushdir.*

(Devoni Foni, 36-g‘azal, 251-bet)

Holat (Ilmi hol): Navoiy tafakkurini qiziqtirgan holatlardan biri holatdir. So‘fiy adabiyotida holat Xudoning bandaga bo‘lgan ne’matlari ifodasi yoki bandaning xayrli va solih amallarining natijasi bo‘lib, qalbni (ruhni) poklovchi jarayon yoki u Tangri taolo tomonidan berilgan marhamat sifatida nozil qilingan, solih xislatlarga yaqinlashtirish, yuksaltirish jihatidan bu jarayon holat deyiladi (Koshoniy, 1367; 7).

Mir Alisher bu holatga e’tibor berib, hayratda qoladi:

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

اين ке گе مغурор з ҳедм گаҳ пир миқдех
аз тлон ҳаи حال ҳоиш ҳирит ми қонм (диюан, ғ 377: с 258)

*Goh zohidligim bilan mag ‘rurlanaman, goho mayxona rindi bo ‘lamان,
o ‘z holimning turli-tuman rangga kirishidan hayratlanaman.*

(Devoni Foni, 377-g‘azal, 258-bet)

Rizo: So‘fiylar orasida rizolik haqida muhim so‘zlar aytilgan bo‘lib, ba’zilari holat, ba’zilari esa maqom sifatida sanab o‘tilgan. Rizolik tavsifi bayonida aytadilarki: Rizo – vafo sahobalari burchidir, rizo – safo arboblari tariqatidir. Rizo – ixlos namoyon bo‘lgan ko‘zgudir, rizo – xos qalblarning sayqalidir. Rizo – ziynatlangan, kamoli yetgan kelindir, diyord tajalliyisining vositasidir, muhabbatning mezonidir (Xorazmiy, 1360; 284).

Rizo – insonning nafs rohatidan chiqishi va Allohnинг roziliga kirishi. Men hamma ishimni mahbubam ixtiyoriga qoldirdim, u meni yashashimni istasa ham va yoki yo‘q qilmoqni istasa ham... Rizo qazo va qadar qonuniga mammunlikdir. Bu mavqening haqqoniylig belgisi shundaki, uning qoshida faqirlik, azob-uqubat, rohat, o‘lim, hayot – barchasi tengdir. Bularni bir-biridan ustun qo‘ymaslik kerak. Ali ibn Abu Tolib roziyalohu anhudan rivoyat qilinadi: “Kimki rozilik (mammunlik) bilan bo‘lsa, unga hech qanday makr (yomonlik) yetmas” (Najmuddin Kubro, 1362; 79-80). Alisher Navoiy bu ma’nolarga e’tibor qaratib, ilohiy taqdirga (peshonada bitilganiga) qanoat qilish kerakligini aytadi:

قضايا نشد متغير، خوش آن که داد رضا
به هرچه بر سر برگشته اش قضا آورد (ديوان، ғ 186: ص 161)

*Taqdir tao ‘yir topmaydi, shu sababdan boshiga tushgan
har qanday kulfatga rizo bo ‘lgan kishi baxtlidir.*

(Devoni Foni, 186-g‘azal, 161-bet)

Keyin u kishining iroda erkinligi yo‘qligiga ishora qiladi va aytadi:

Ey Foni, bir tola sochingcha qo‘lingda ixtiyorining bo‘limgandan keyin janjallashishning hojati yo‘q, rozilik yo‘liga kiraver.

چو نیست يك سر مو، اختيارت اى فانى
روانه شد به طریق رضا، چه جای ستیز (ديوان، ғ 255: ص 194)

*Boshdagи bir tola sochday ixtiyorining yo ‘q, ey Foni
rizo tariqi ila ketaver, nimasiga shuncha kurashish.*

(Devoni Foni, 255-g‘azal, 194-bet)

Faqirlarning rasmini itoatkor deb bilib, ularga g‘amdan shikoyat qilmaslikni maslahat beradi (o‘sha kitob, 90-g‘azal, 113-bet). U so‘ngida itoatda bo‘lishni afzal bilib, solik ranj-u sitam ko‘rsa ham itoat qilishi kerakligini aytadi:

فانى تو سر متاب دىگر از رضاي دوست

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

گр او جفا نماید، اگр خود وفا کند (همان، غ 205: ص 170)

*Agar u (go ‘zal) xoh jafo va xoh vafo qilsin,
ey Foni, bundan keyin yorning rizosidan bosh tortma.*

(Devoni Foni, 205-g‘azal, 170-bet)

Rizoga iymon keltirish, solikni baxtli yashashiga, muhabbat va g‘ayrat vodiysini topishiga sabab bo‘ladi. Navoiy aytadiki:

در محبت از غم جانان بود منت به جان

بر دل احباب از جور حبیب آزار نیست (دیوان، غ 110: ص 122)

*Muhabbatda jonon g‘ami jon (im)ga minnat qo ‘yyapti,
mahbubning jabridan do ‘stlarning dili ozor topmaydi.*

(Devoni Foni, 110-g‘azal, 122-bet)

U dunyo azobini haqiqat qoshida arzimas deb hisoblaydi:

چه باک از رنج عالم پیکرت را

چو دل در مامن قرب آرمیدست (همان، غ 105: ص 120)

*Tangriga yaqinlik makonida orom olganingdan so ‘ng,
olam mashaqqatidan vujudingga qanday mashaqqat bo ‘lsin?*

(Devoni Foni, 105-g‘azal, 120-bet)

U solik ahlini haqiqat yo‘lida o‘limga ham tayyor, deb hisoblaydi:

لطف و کرمت تیر کشیدست به تنها

ارباب وفا جان دهد از ناز و عقابت (همان، غ 71: ص 103)

Vafo ahli faqat noz-u g‘azabingdan jon bermaydi,

balki lutf-u karaming ham o ‘ldirguvchidir. (Devoni Foni, 71-g‘azal, 103-bet)

Fano: Navoiy soliklik darajalari, maqomoti va shartlarini bayon qilgandan so‘ng, fano masalasini ko‘taradi. So‘fiylar adabiyotida fano “Haqiqat botiniy borliq ustidan hukmronligi tufayli undan o‘zga shuur yo‘q, ongsiz narsani yo‘q qilish ham shuur sababidan emas” (Jomiy, 1360; 11-12).

Navoiy riyoza chekishdan ko‘ra yo‘qlikni afzal ko‘radi, fano jomi nafsdan xalos etadi, deb hisoblaydi (Devoni Foni, 93-g‘azal, 114-bet). U fano jomini hayrat va xudbinlikdan xalos bo‘lish manbai deb biladi:

خوشم ز مستى جام فنا، به شکر همین

که نیستم ز می عجب و خودپرستی مست (همان، غ 116: ص 125)

Fano jomi mayidan ichib mast bo‘lganimga xursandman va bunga shukur qilaman, chunki men takabburlik va xudparastlik mayidan ichib mast bo‘lganim yo‘q.

(Devoni Foni, 116-g‘azal, 125-bet)

U fano holatiga kirish o‘zlik yukidan qutulish demakdir, deydi:

فانی به خرابات فنا درشد و وارست

از ننگ خودی گشت چو میهمان خرابات (همان، غ 98: ص 117).

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

*Foni, mayxonada mehmon bo ‘lgach, fano
xarobotiga kirib, o ‘zlik nomusidan qutulganday bo ‘ldi.*

(Devoni Foni, 98-g‘azal, 117-bet)

So‘fiylar bu dunyo sirlarini ochishga juda mushtoq bo‘lgan. Navoiy bu asrorni bilish darajasiga fano natijasida erishish mumkin, deb hisoblaydi:

ای دل اسرار خدا، سالک فانی دانست
گر تو فانی شوی، این راز توانی دانست (همان، غ 117: ص 125).

*Ey ko ‘ngil, Xudo asrорini foni bo ‘lgan solik biladi,
agar sen ham foni bo ‘lsang bu sirni bila olasan.*

(Devoni Foni, 117-g‘azal, 125-bet)

Binobarin, amaliy tasavvufning yutug‘i solikni fano va sirlardan voqif bo‘lishiga erishishdir. U kamtarlikni fanoga yetishmoq uchun zarur deb hisoblaydi:

به راه اهل فنا خاک اگر شوی فانی
قدم نهاد توان در ره فنا گستاخ (همان: غ 138: ص 135).

*Ey Foni, agar fano ahllarining yo ‘lida tuproq bo ‘lsang,
fano yo ‘liga erkinlik bilan qadam qo ‘ya olasan.*

(Devoni Foni, 138-g‘azal, 135-bet)

Insonning fanoga ravona bo‘lishi uni ko‘ngil yurtidan mahrum qilib, dunyo sirlarini bilish manbai bo‘ladi (Devoni Foni, 117-g‘azal, 125-bet).

O‘zlikdan xalos bo‘lish. O‘zlik bu, nafasim, jonim, yuragim va qo‘lim kabi haqiqat deb hisoblangan, bandaga tegishli bo‘lgan hamma narsadir (Koshoniy, 1387; 11). Fano muvaffaqiyatlaridan biri Haq visoliga yetishmoq va nafs kishanlaridan qutulishdir:

از خويش برون رفتن و در دوست رسيدن
فانی ره فقر ارچه دراز است دو گام است (ديوان، غ 101: ص 118).

Navoiy bu mavzuga alohida e’tibor beradi:

*Ey Foni, o ‘zidan kechmoq, do ‘stga etishmoqdir;
faqr yo ‘li garchi uzun bo ‘lsa ham ikki qadamdir.*

(Devoni Foni, 101-g‘azal, 118-bet)

U visolga erishmoq uchun o‘zidan kechishi kerakligini ta’kidlaydi:

وصل بایت از خويش بگسل ای فانی
که هر که او ز خودی جدا شد به او پیوست (همان، غ 116: ص 125).

*Ey Foni, visol kerak bo ‘lsa, o ‘zingdan kech,
chunki o ‘zligidan kechgan odamgina mahbubga etadi.*

(Devoni Foni, 116-g‘azal, 125-bet)

Navoiy fikricha, o‘zini yo‘qotmagan do‘stni topmaydi, zohidlar fig‘onining sababi ham mana shudir (Devoni Foni, 160-g‘azal, 147-bet). U ilohiy jannatga yetishishni o‘zidan ozod bo‘lishdan boshqa narsa emas, deydi:

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

در چنин بزمگھى، راھ نياپى ھرگز
فانия تا نشود بود تو يكىر نابود (ھمان، 171: ص 153)

*Ey, Foni, toki boring butunlay yo ‘q bo ‘lmasa,
hech qachon bunday bazmgohga yo ‘l topolmaysan.*

(Devoni Foni, 171-g‘azal, 153-bet)

U izlanish yo‘lidagi birlinchi qadam o‘z-o‘zidan kechishdir, deb hisoblaydi (Devoni Foni, 69-g‘azal, 72-bet). Uning aytishicha, xudbinlik va o‘zlik(ni sevish) gunohini ana o‘sha o‘zlikni sindirish bilan yuvish kerak (o‘sha kitob, 150-g‘azal, 141-bet). Shunday qilib Haq visoli erishish uchun o‘zlikdan kechish kerak (o‘sha kitob, 170-g‘azal, 152-bet). Albatta (o‘zlikdan) ozodlik uchun may otashi kerak:

دلا در آتش مى سوز نقش هستى خويش
كه هركسى كه نکرد اين عمل، ز خويش نرست (ھمان، 116: ص 125)

*Ey dil, may o ‘ti bilan o ‘z borlig ‘ingni kuydir,
Kimda-kim shunday qilmasa, o ‘zligidan qutulmaydi.*

(Devoni Foni, 116-g‘azal, 125-bet)

So‘fiylar nazarida xudbinlik nomuborak holatdir (Mavlaviy, Devoni Kabir 424-g‘azal). Navoiy ham aytadiki:

كه از خودگذشه و عشق بتى گزиде زира
بت پرستى از خودپرستى نكوتى است (ھمان، 107: ص 121)

*Chunki u o ‘zini qurbon qilib, but sevgisini yuksak qo ‘ydi,
butparastlik xudbinlikdan ham yomonroqdir.*

(Devoni Foni, 107-g‘azal, 121-bet)

Albatta, u nafsnı vayron qilish va undan ozod bo‘lish natijasini haqiqiy farovonlik deb biladi (o‘sha kitob, 203-g‘azal, 169-bet). Navoiy fikricha, aql, qalb, xonumondan voz kechib yor visoliga yo‘l topish mumkin. (o‘sha kitob, 73-g‘azal, 104-bet). U visol yo‘lini yondiruvchi yohu, ko‘z yosh va fig‘ondan iborat deb biladi. (o‘sha kitob, 9-g‘azal, 71-bet). U firoq mashaqqatini jon nisor etmoqlik, fido qilmoqlik hal etadi, deb hisoblaydi:

فانия جان ده و از محت هجران واره
حاجت ناله و آشوب و فغان اين همه نيسىت (ھمان، 91: ص 113)

*Ey, Foni, jon bergen-u, hajr mehnatidan qutul,
bularning hammasi nola-yu fig‘on va g ‘avg ‘oga arzimaydi.*

(o‘sha kitob, 91-g‘azal, 113-bet)

Visol yo‘lida ma’no izlash: Navoiy haqiqatga erishishning yo‘li ma’nolarga yuzlanib, so‘zdan nariga o‘tishda, deb hisoblaydi.

ز لفظ بگذر و معنى طلب کن اى فانى
كه اهل معنى ابا ز آفت عبارت کرد (ھمان، 149: ص 141)

Ey, Foni, lafzdan kechgin-u, ma’noni talab qil,

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

chunki ma’no ahli iborat ofatidan qochadilar.

(o‘sha kitob, 141-g‘azal, 149-bet)

Shuningdek, u suvratdan kechishni ma’noga erishish yo‘li deb biladi:

ره به معنی طلبى، چشم ز صورت در پوش

کز صورگشت برى، آن که معانى دانست (همان، غ 117: ص 125)

*Agar ma’noga yo ‘l topmoqchi bo ‘lsang suratdan ko ‘z yum,
chunki ma’noni bilgan kishi suratdan forig ‘ bo ‘ladi.*

(o‘sha kitob, 117-g‘azal, 125-bet)

U ma’rifat ma’nosiga murojaat qilishni qalb va botiniy bilimlarga erishish uchun zarur, deb biladi va har lahzada ma’no kasb etmoqchi bo‘lsang, ma’no ahli tuprog‘idan ibrat ol, deydi (o‘sha kitob, 45-g‘azal, 89-bet).

Pir: Tasavvufda tasavvufning eng yuqori darajalariga erishish uchun pir kerakligi aniq aytilgan. Pir deganda so‘fiylik qadamlarini ixlos bilan tutgan komil inson nazarda tutiladi. U boshqalarni hidoyat qilish va ularning tarbiyasini o‘z zimmasiga olishi uchun haqiqatga erishadi (Gavharayn, 1368; 361). Navoiy so‘fiylarning bu ta’limotiga e’tibor berib, piri mug‘onning botinidan fano sahrosini bosib o‘tishni talab qilish kerakligini aytadi (Navoiy devoni, 49-g‘azal, 91-bet). U o‘zini xarobotning piri deb bilib, uning saxovat kosasi o‘zlikning yuz xirmonni yondiradi (o‘sha kitob, 15-g‘azal, 74-bet). Pir bo‘lishi zarurligini ta’kidlab, yo‘lboshchisi bo‘lmasa, yo‘lda yurish tariqat ahliga yoqmasligini aytadi (o‘sha kitob, 142-g‘azal, 137-bet). Navoiy fikricha, fano yo‘li talabida bo‘lgan har bir solik dayri mug‘onga iltijo qilishi kerak (o‘sha kitob, 205-g‘azal, 170-bet). Uning so‘zlariga ko‘ra, solikning mashaqqat dashtidan o‘z manziliga yetib borishi Xizrnning hidoyati tufaylidir (o‘sha kitob, 198-g‘azal, 166-bet). Uning so‘zlariga ko‘ra, pir rahnamolisiz fano dashtidan o‘tib bo‘lmaydi, chunki xavf-xatar ko‘p (o‘sha kitob, 28-g‘azal, 81-bet). Shunday ekan, piri mug‘on etagini tutmoqlik inson uchun najot vositasiga aylanadi (o‘sha kitob, 73-g‘azal, 104-bet).

Navoiy Hofiz tafakkuridan kelib chiqqan holda uning tasavvufiy mavzulardagi yangi ijod tushunchasi bilan tadrijiy shug‘ullanadi. Masalan, u shayxdan voz kechib, xarobot piriga yuzlanadi.

ز شیخ شهر، طریق فنا نیافت دلم

مگر به پیر خرابات التجا کند (همان، غ 162: ص 148).

*Dilim xarobot piridan iltimos qilib, fano yo ‘lini
topdiyu, lekin shahardagi shayxdan u yo ‘lni topolmadi.*

(o‘sha kitob, 162-g‘azal, 148-bet)

U aytadiki, men piri dayr va uning karamini ko‘rganman, shayxlik yo‘lida esa hech bir fazilatni ko‘rmadim (o‘sha kitob, 112-g‘azal, 123-bet). U hatto Shayxni tanqid qiladi:

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

ای شیخ اگر تو عیب کنى بت پرستیم
پیر مغان به مذهب کفر این هنر گرفت (همان، غ 75: ص 105).

*Ey shayx, sen mening butparastligimni ayb qilsang,
mug ‘lar piri kufr mazhabida uni hunar deb biladi.*

(o’sha kitob, 75-g‘azal, 105-bet)

Ishq davlati pirning himmatidan hosil bo‘lishini bayon qiladi:

پى صباحو، شب تىرە رە به مىكىدە بىرىم
مگر كە هەت پىر مغان نمود ھدایت (همان، غ 65: ص 100).

*Sharob payida qorong ‘u tunda mayxonaga bordim,
shoyad mug ‘lar pirining himmati yo ‘l ko ‘rsatgan bo ‘lsa.*

(o’sha kitob, 65-g‘azal, 100-bet)

Pir soliklarning panohidir:

مرا كە جز بە خرابات عشق راهى نىست،
بە غير درگە پىر مغان پناھى نىست (همان، غ 92: ص 113).

*Menga ishq xarobotidan boshqa yo ‘l bo ‘l magani kabi
mug ‘lar pirining dargohidan boshqa bir panoh ham yo ‘q.*

(o’sha kitob, 113-g‘azal, 92-bet)

Hofiz kabi Navoiy ham solik piri mug‘on amriga qulqoq tutishi kerak, deb hisoblaydi. Hofiz aytadi:

بە مى سجادە رنگىن كن گىرت پىر مغان گويد
كە سالك بى خبر نبود ز راه و رسم منزل ھا (ديوان حافظ، غزل 1)

*Gar piri mug ‘on sajjodani rangin aylashni amr etsa ham itoat etgilki,
solik bu manzillarning rasmidan boxabardir. (Hofiz devoni, 1-g‘azal)*

Navoiy aytadiki:

درآمدى چو بە دىر مغان، بە سجده بت
اشارت ار كىدت پىر دىر روى متاب (ديوان نوايى، غ 51: ص 92)

*Mug ‘lar dayridagi jononga sajda qilmoq uchun kirgan
bo ‘lsang, dayr piri nimaga ishorat qilsa, bo ‘yin tovlamay ado et.*

(Devoni Fony, 51-g‘azal, 92-bet)

Yana deydiki:

پىر مغان اشارت جام مى ام نمود
از حاصل حيات، خود اينم اراده بود (همان، غ 161: ص 147)

*Mug ‘lar piri may jomiga ishorat qildi,
hayot hosilidan shuni istagan edim. (Devoni Fony, 161-g‘azal, 147-bet)*

Ammo pirning mavqeiga bu qadar urg‘u berilishining sababi nimada? Navoiy fikriga ko‘ra, pir kamolot darajasiga yetgan bo‘lib, u o‘ziga xos va olivjanob mavqega yetgan. Pirning mavqeyi to‘qqiz gardundan ham yuksakda bo‘lib, taqvodor va komil insondir qiyoslanadi. U aytadiki:

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

چо پیر дір را шан аз نем гірдөн бланд Амд

з قبض و بسط گردون، شاد یا محزون نخواهد شد (همان، غ 148: ص 141)

Dayr pirining sha’nu sharafi to ‘qqiz osmondan yuqori bo ‘lgach,

u yerda osmon zulmidan xafaligu erkin qo ‘yishidan xursandlik bo ‘lmaydi.

(Devoni Fony, 148-g‘azal, 141-bet)

У со‘зини quyidagicha yakunlaydi:

پیر дір آмде бер сірдің жарабат

ке з місті з нем тармаш استغна бод (همان، غ 171: ص 153).

Dayr piri xarobot to ‘rida o ‘ltirgan edi,

mastlikdan to ‘qqizinchı osmonni ko ‘zga ilmasdi.

(Devoni Fony, 171-g‘azal, 153-bet)

Maykada, dayri mug‘on, xarobot: Navoiy Hofizga taqlid qilib, kamolotga yetishmoq uchun munosib joy xonaqoh ham, boshqa bir makon ham emas, balki u dayri mug‘on va maykadani nafsn yengish, ruhni poklash uchun eng munosib joy, deb hisoblaydi. Navoiy maykadaning xususiyatlarini quyidagicha ko‘rib chiqadi: Maykadaning yoqimli nasimi ko‘zlarga yorug‘lik, qalblarga shodlik baxsh etadi (o‘sha kitob, 153-g‘azal, 142-bet). U yaqinlik nurini faqat maykadalarda topish mumkin, deb hisoblaydi (o‘sha kitob, 176-g‘azal, 155-bet). U maykadani dorul omon deb tanishtiradi:

ز خیل غم که امان یک زمان نمی بینم

به غیر میکده دار الامان نمی بینم (همان، غ 380: ص 260).

G‘am to ‘dasidan bir zamon ham amonlikni ko ‘rmagach,

mayxonadan boshqa joyda amonlik uyini ko ‘rmayman.

(o‘sha kitob, 380-g‘azal, 260-bet)

Mir Alisher mayxonani gunohlarni ketkazadigan joy, deb hisoblaydi:

ما به میخانه پی دفع گناه آمده ایم

یعنی از زهد ریایی به پناه آمده ایم (همان، غ 354: ص 247).

Biz mayxonaga gunohdan xalos bo ‘lish uchun keldik,

ya ‘ni riyokorona zohidlikdan panoh axtarib keldik.

(o‘sha kitob, 354-g‘azal, 247-bet)

Maykada - qayg‘ularning parchalanish joyidir:

بیا به میکده و غمگساري از می بین

اگر دلت ز جفای زمانه غم دارد (همان، غ 191: ص 163)

Agar zamonaning jafosidan ko ‘nglingda g‘am bo ‘lsa,

mayxonaga kel-u maydan g‘amgusorlik ko ‘r.(o‘sha kitob, 191-g‘azal, 163-bet)

Maykada barcha chigalliklarni yechish va solikni ozod qilish joyi deya aytildi:

از خمار ار سروتن بر هنمام، عیب مکن

ز آن که در میکده نی خرقه نه دستار بمناد (همان، غ 144: ص 138)

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Xumordan bosh-oyog ‘im yalang ‘och bo ‘lsa ham ayb qilma,
chunki mayxonada na dastor, na xirqa qoldi. (o‘sha kitob, 144-g‘azal, 138-bet)

Navoiy maykada faqirida bahr-u bar (suv va quruqlik yo‘li) bor, zero u Iskandar oynasi nuridan xabardordir (o‘sha kitob, 163-g‘azal, 148-bet). So‘z nihoyasida u shayxda maykada pirining fazilatini ko‘rmaganligini aytadi (o‘sha kitob, 366-g‘azal, 253-bet).

Dayr: Navoiy ham o‘zidan oldingi salafi Hofiz va boshqa ba’zi shoirlar kabi solikning ishini dayrlarga bog‘langan deb biladi va uni taqvo xonaqohidan afzal ko‘radi:

گр خانقه تқори др бсте шд چе бақ аст
Дир فنай گشадст, зо бац шд گшадт (хман, г 115: с 124)

*Agar taqvo xonaqohining eshigi yopilsa, ne g‘am,
fano dayri ochiqdir; boraver, yo ‘ling ochiq bo ‘ladi.*

(o‘sha kitob, 115-g‘azal, 124-bet)

Navoiy dayrni o‘zlikdan voz kechish joyi deb hisoblaydi:

др дир ағрәхе мстм, знар кфр бстм
Барى ز خویش رستم، صد شکر از این خدا را (хман، г 21: с 78)

*Garchi dayrda mastman, kufr zunnorini bog ‘laganman,
ammo o ‘zlikdan uzildim, buning uchun Xudoga yuz shukrlar bo ‘lsin.*

(o‘sha kitob, 21-g‘azal, 78-bet)

U kitob va sajjodani dayr huzuriga olib borishning xosiyatini biladi (o‘sha kitob, 149-g‘azal, 141-bet). U dayrni yorug‘lik va safo makoni deb ta’riflaydi:

др дир рошни и сафабин ке мугчех
Яқоут Наб др قدح Ағтаб Риҳит (хман, г 82: с 108)

*Qara, mug ‘bacha tiniq yoqut (sharob)ni quyosh qadahiga
quygach, dayr ichi ravshan va musaffo bo ‘ldi.*

(o‘sha kitob, 108-g‘azal, 82-bet)

Alisher Navoiy vahdat sirini xonaqoh, masjid yoki ramziy ma’noga ega biror makonda emas, dayrda yashirin deya aytadi (o‘sha kitob, 196-g‘azal, 165-bet).

Xarobot: Hofizdan oldingi tasavvuf ahli, Sanoiy va Attordan tortib, Shayx Mahmud Shabastriy, Baxorzay, Shoh Ne’matulloh Valiy kabilar nazdida xarobot yuksak ma’noni bildirgan (Xurramshohiy; 1367, 152). Navoiy o‘zidan oldingi so‘fiylar singari xarobot juda muhim o‘rin tutadi, deb hisoblagan. U xarobotni o‘zlik (yuki)dan najot joyi deb biladi:

азصومعه خود را به خرابات فکندیم
Канга з худї биштрем рої نجат аст (хман, г 109: с 122)

*Ibodatxonadan o ‘zimni xarobotga tashladim,
u yerda menga manmanlikdan ko ‘ra ko ‘proq najot yuzi ochiladi.*

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

(o‘sha kitob, 109-g‘azal, 122-bet)

Navoiy xarobotga borishni g‘ussalarni bartaraf etish yo‘li, deydi (o‘sha kitob, 210-g‘azal, 172-bet). U mug‘on xarobotini sirlarga yashirin deb biladi (o‘sha kitob, 86-g‘azal, 111-bet). U tavhid nuktasining asl makonini xonaqohda emas, xarobotda, deydi (o‘sha kitob, 105-g‘azal, 120-bet). Navoiy ko‘ngil murodini xarobotdan axtaradi, xonaqohdan qochadi:

مرا دل از خرابات مغان بیرون نخواهد شد

چه سوی خانقاہش ره نمایم چون نخواهد شد (همان، غ 148: ص 140)

*Dilim mug‘lar xarobotidan tashqari chiqishi mumkin emas,
qanday qilib xonaqohga yo‘l ko‘rsataman, chunki mumkin emas.*

(o‘sha kitob, 148-g‘azal, 140-bet)

U o‘zini fano xarobotining muqim kishisi deb hisoblaydi va tavba, taqvo haqida eshitishni istamaydi (o‘sha kitob, 11-g‘azal, 72-bet). Ammo xarobotda bo‘lmoq shodmonlik va sarxushlik talabi ruhiyati bilan bog‘liqdir. Navoiy aytadi:

کار مستان همه با ناله چنگ و دف و نی

در خرابات مغان تا به سحر غوغا بود (همان، غ 171: ص 153)

*Mastlarning ishi chang, daf, nay nolasi bilan,
mug‘lar xarobotida tonggacha g‘avg‘o qilishi edi.*

(o‘sha kitob, 171-g‘azal, 153-bet)

U xarobotga kirishni may zavqidan deb biladi:

بى وجد مى ار شىخ درآمد بە خرابات

گو خرقە و سجادە گرو كن بە غرامت (همان، غ 83: ص 109).

*Agar shayx xarobotga kelsa-yu, mayga puli bo‘lmasa,
unga ayt, evaziga xirqa va joynamozini garov qo‘ysin.*

(o‘sha kitob, 83-g‘azal, 109-bet)

Sarxushlikda ibodat qilish: Maykada, dayr va xarobotga borish mastona va oshiqona toatni talab etadi. Alisher Navoiy bunday ibodatga da’vat etib, uni aql va vijdon uchun ravshanlik manbai deb biladi:

باید کە مسٹى فن کنى دیر مغان مسكن کنى

گر باید روشن کنى آئینه ادراك را (همان، غ 5: ص 69)

*Agar sen idrok oyinasin yoritmoqchi bo‘lsang,
mastlikni odat qilishing va fano ko‘chasida manzil qurishing kerak.*

(o‘sha kitob, 5-g‘azal, 69-bet)

U bodani idrok oynasining jilvasi, deb biladi:

ساقيا از محنت دوران ضميرم تيره گشت

باده تا صيقىل دهم آئينه ادراك را (همان، غ 15: ص 74)

*Ey soqiy, davronning mehnatidan ko‘nglim xiralandi,
idrokim oyinasiga sayqal berishim uchun may tut!*

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

(o‘sha kitob, 15-g‘azal, 74-bet)

U yana o‘z davrining ahvolini tanqid qilib, toat va taqvo daftarini malomat bilan inkor etadi:

ساقیا баде бде и тобе ам аз яд бир

Дөнгөр таат и ткөй хем го бад бир (хман, ғ 237: с 186).

Ey soqiy, may ber va tavba qilganimni esimdan chiqar,

qo ‘y, toat-u taqvo daftarini yel sovursin. (o‘sha kitob, 237-g‘azal, 186-bet)

Shu sababan aytadiki:

U muzaffarlik jomini tutgancha, kechaning boshidan sahar qadar raqsga tushadi (o‘sha kitob, 19-g‘azal, 76-bet). U telbalikka da’vat qilib, an’anaviy chegaralar va riyokorliklardan voz kechishga chaqiradi:

Башш баде и диване баш дар Улам

Ке бе хар Улам дивонгийи аст бэм шраб (хман, ғ 47: с 90).

May ichginu olamda devona bo ‘l,

chunki sharob bazmi devonalik olami uchundir. (o‘sha kitob, 47-g‘azal, 90-bet)

Ilohiy ishq mastligini va rohatini izlaydigan solik bu olamda barcha xurramlik va shodlikni ko‘radi. Navoiy Shayx Sa’diy kabi fikr yuritgan:

Гэм и шади бр Уарф چе ткаот дард

Сакія баде бде шади آн кайн гэм аз овост (Сүнди, 1367: Газл 13).

Orif uchun qayg ‘u va quvonchning farqi nimada?

Soqiyo, unga o ‘sha g ‘amning shodlik bodasidan ber. (Sa’diy, 1367; 13)

Navoiy ham xuddi shu mavzuni ko‘taradi:

Башдем хроми аз ھрече дренин Улам аз овост

Аз гэмш низ длем шад кайн ھем аз овост

Нбод ھиј ткаот з нашат и гэм дар

Бе وصالм چо нашат и бе фракм гэм аз овост

Нистем آдми ар шад нашам з гэмш

. (128: с 124). چон гэм и шади ановау бни آдм аз овост (хман, ғ 124: с 128).

Dunyoda bo ‘lgan har bir shodligim faqat undandir;

shuning uchun dilim g ‘amdan shodlanadi, chunki bu ham uning (g ‘ami)dir.

Dunyoning g ‘am-u shodligida hech tafovut yo ‘q,

visol shodligi-yu, firoq g ‘ami ham undandir.

Agar uning g ‘amidan shod bo ‘lmasam, odam bolasi emasman,

chunki turli odam bolalarining g ‘amginlig-u xursandligi undandir.

(Devoni Fony, 124-g‘azal, 128-bet)

Navoiy insonning g‘am girdobidan xalos bo‘lishini davr ahlini tark etishda deydi:

Ксї خласч з گрдаб гэм шд аї вані

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

ке зир дур флк ахел дуран گфт (хман, г 102: с 119).

*Ey Fony, kimki bu falak charxining ostida davron
ahlini tark qilsa, u g‘amdan xalos bo‘ladi.* (o‘sha kitob, 102-g‘azal, 119-bet)

Rind: Rind Hofizning eng muhim va izchil mavzusi hisoblangan. Rind so‘zining aslida hech qanday tasavvufiy ishoralari va ijobiy ma’nosi yo‘q, uning ma’nosi bezori, sayoq kishilar guruhiga tengdir. Fors shoirlari orasida birinchi bor “Devoni Sanoiy”da rind istilohi ijobiy ma’noda kelgan. Rindi Attor ham rindi Sanoiy, Hofiz, Qalandar, Oshiq, Lo Abolilar singari og‘riqlidir (Xurramshohiy, 1367; 403-405). Navoiy ham Sanoiy, Attor va Hofiz an’analariga amal qilgan holda rindning muhim xususiyatlarini ifodalagan. Navoiy bayonicha, rindlarning o‘ziga xos bir qancha xususiyatlari mavjud: Ular vahdat siridan boxabardirlar (o‘sha kitob, 143-g‘azal, 137-bet). Arshga parvoz qiladilar (o‘sha kitob, 64-g‘azal, 99-bet). Zohiran va botinan nurlidirlar (o‘sha kitob, 190-g‘azal, 162-bet). Ular uchun ikki olamning hosili somon bargichalik ham emas (o‘sha kitob, 22-g‘azal, 78-bet). Ular hech narsadan qo‘rqmaydilar va taqvoga berilmaydilar (o‘sha kitob, 170-g‘azal, 152-bet). Ular yashirin xirqadagi bir jahondirlar (o‘sha kitob, 180-g‘azal, 157-bet) va xudbinlikdan xalos bo‘lgan:

Hofiz aytadiki:

бे ми прести аз آن نقش خود زدم بر آب

ке та храб кнм نقش خод простиden (<https://ganjoor.net/hafez/ghazal/sh393>)

*Men o‘zimni mayparastligimni suvgga burdim,
O‘zimga sig‘inish qolipini buzmoqlik uchun.*

Navoiy ham deydiki:

худи фроxте рндан ми мغانе хрид,

не худ прист шиж аст рнд баде прист (хман, г 127: с 130).

*Rindlar o‘zliklarini sotib, mug‘ona may oladilar,
mayparast rind shayx kabi xudbin emas.* (o‘sha kitob, 127-g‘azal, 130-bet)

Ularning nosahih maslahatlar bilan ishi yo‘qdir:

ма бе рнди چо علم бер др миxане здим

бе ке арабб нсихт пи кари گирнд (хман, г 184: с 159).

*Biz rindlik bilan o‘z bayrog‘ imizni mayxona eshigiga tikdik,
nasihatgo ‘y arboblar o‘z ishlari ortidan keta berishlari yaxshiroqdir.*

(o‘sha kitob, 184-g‘azal, 159-bet)

Rindlar xirqa va sajjodani mayfurush kulbasida garovga qo‘yanlar (o‘sha kitob, 185-g‘azal, 160-bet). U rindlarni hatto bahodirlardan ham jasur va shijoatli deb biladi:

аз آн рндан шмер ма раке др рнди ишибгери

чо мстан аз усси бкгризд ар бинд усси ма рака (хман, г 10: с 71)

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

*Bizlarni mastlik va kechasi ko‘cha aylanishda shunday
rindlardan sanaginki, mastlar mirshabdan qanday qochsa,
mirshablar bizdan shunday qochadilar.* (o‘sha kitob, 10-g‘azal, 71-bet)

Ishq: So‘fiylar: “Kimki oshiq bo‘lib, pokdomonlik qilsa, muhabbatini yashirsa
va olamdan o‘tsa, shahid ketadi” deb ta’kidlaganlar. Alisher Navoiy ham ko‘p
so‘fiylar singari oshiqlik va ishq zarurligini ta’kidlaydi, oshiqlik, mashaqqatga
hamroh bo‘lishni, agar sevmagan bo‘lsang, o‘zingni ishqdan dardmand odamlar
huzuriga elt, deydi (Navoiy Devoni, 49-g‘azal, 91-bet). U ishq vodiysiga va
xarobotga borishni oshiqlik-u ishqning bosqichiga ko‘tarilish sababi sifatida
tasvirlaydi (o‘sha kitob, 7-g‘azal, 70-bet). Navoiy ilohiy ishqni borliqning kelib
chiqishi va yulduzlar harakati bilan bog‘liq deb hisoblanadi:

افلاک به يك صدمه که در عشق ازلم دید
سرگشته چنین تا به ابد در تک و تاز است (همان، غ 105: ص 120)

*Osmon azaliy ishqdan bir zarba ko‘rdi-yu,
shundan beri sargardon kezadi.* (o‘sha kitob, 105-g‘azal, 120-bet)
U mavjudlik maqsadini ishqdan deb biladi:

فانی بود و جام می و عشق و خرابات،
کز دهر مراد این شد و بیهوده دگرها (همان، غ 28: ص 81)

*Fonyi bo‘lsa, may jomi bo‘lsa, ishq va xarobot bo‘lsa,
dunyodan maqsadimiz shu, bundan boshqalari behuda bo‘lib qoladi.*
(o‘sha kitob, 28-g‘azal, 81-bet)

Navoiy ham xuddi Hofizga o‘xshab, ishq mashaqqatlarini izohlab, ishq boshida
oson bo‘lganini, keyin ko‘ksiga bir shul‘a tushib, hammasidan uyqu, orom ko‘tarildi,
osoyshtalik olib qo‘yildi, deydi (o‘sha kitob, 6-g‘azal, 69-bet). U muhabbat
g‘unchasini qon bilan bo‘yalgan, deydi (o‘sha kitob, 7-g‘azal, 70-bet). U soliklarga
ishq dardiga ko‘nikib, davo izlashni maslahat beradi (o‘sha kitob, 21-g‘azal, 77-bet).
U ishq g‘amini barcha qayg‘ulardan mushkulroq deb ta’riflaydi:

غم چو نبود از غم عشقت به عالم صعب تر (همان، غ 411: ص 275)
Dunyoda muhabbatning qayg‘usidan qiyinroq qayg‘u yo‘qdir.
(o‘sha kitob, 411-g‘azal, 275-bet)

وی داغ عشق را همچون نام و نشان برمنی شمرد (همان، غ 329: ص 233).
U muhabbat dog‘ini nom-u nishon singari deb biladi.
(o‘sha kitob, 329-g‘azal, 233-bet)

Navoiy ishqni siynani kuydirguvchi deydi (o‘sha kitob, 99-g‘azal, 117-bet). U
ishq vodiysini xavf-u xatarlarga to‘la deydi (o‘sha kitob, 111-g‘azal, 123-bet). Lekin
ishqda barqarorlik lozimligini ta’kidlaydi:

به راه عشق کسی پا نهد که گربه سرش
هزار تیغ رسد جانب دگر نرود (همان، غ 206: ص 170)

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

*Boshiga ming tig ‘ urilganda ham boshqa tomonga
ketmagan kishi ishq yo ‘liga qadam qo ‘ya oladi.* (o‘sha kitob, 206-g‘azal, 170-bet)

U ishq vodiysini juda mashaqqatli va halokatli deb biladi (o‘sha kitob, 71-g‘azal, 103-bet). U muhabbatni yondirguvchi deya tavsiflaydi (o‘sha kitob, 221-g‘azal, 178-bet).

Navoiy zohidlikdan muhabbatni afzal ko‘radi:

شدم به زهد قوى غره و ندانستم
كه زور عشق به عجز افکند توانا را (همان، غ 22، ص 78)

*Taqvodorlikka qattiq mag ‘rur bo ‘ldim-u kuchli ishq har
qanday baquvvat kishini ham ojiz qilib qo ‘yishini bilmadim.*

(o‘sha kitob, 22-g‘azal, 78-bet)

U ishqni g‘animat hisoblaydi (o‘sha kitob, 85-g‘azal, 36-bet). U sevgini azob-uqubat manbai deydi (o‘sha kitob, 60-g‘azal, 97-bet) va mana shu ishq sabab bo‘lgan azob-uqubatlarga ishora qiladi (o‘sha kitob, 168-g‘azal, 151-bet).

Alisher Navoiy ishqqi tufayli malomatlarga qolganini, lekin bulardan cho‘chimasligini aytadi:

شيخ ز عشق و باده ام طعنہ زنان و طرفه آنک
من به همین دو کار خود در دو جهان مباھیم (همان، غ 367: ص 254)

*Shayxning ishq va boda uchun menga ta ‘na qilishi qiziqdir.
men ana shu ikki ish bilan ikki dunyoda faxrlanaman.*

(o‘sha kitob, 367-g‘azal, 254-bet)

U nasihatgo‘ylarga nasihat qilmasligini tavsiya etadi:

ای پندگوی، باعث رسواییم مپرس،
عشق است و جام باده و عهد شباب نیز (همان، غ 253: ص 193).

Ey nasihatgo ‘y, rasvoligimning sababini so ‘rama,

sababi ishq may hamda yigitlik davridir. (o‘sha kitob, 253-g‘azal, 193-bet)

U taqvo va tiyilish xirqasini kuydirishga chorlaydi:

بیار باده که عشق است و کوی رسوای
سوز جامه تقوی و خرقه پر هیز (همان، غ 255: ص 194)

Ey mug ‘bacha, oshiqlik rasvolikdir;

taqvo to ‘ni bilan parhez xirqasini yondir, may keltir.

(o‘sha kitob, 255-g‘azal, 194-bet)

Va davom etadi:

از کفر عشق در دین رخنه ها پدید آمد
و صدها سرزنش در پی داشت (همان، غ 6: ص 70)

Ishq kufridan dinga raxnalar tushti, shu sababdan

otashparast va yahudiyalar bizga dakki berdilar. (o‘sha kitob, 6-g‘azal, 70-bet)

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

U oshiqlikni man etishni nodonlik deb biladi:

منع فانى كرد ناصح از جنون و عاشقى،
كى بود باور كه او اين نوع ناداني بود (همان، غ 155: ص 144).

*Nasihatgo ‘y, Foniyni devonaligu oshiqlikdan qaytarmoqchi bo ‘ldi,
uning shunchalik nodon ekaniga qanday ishonib bo ‘ladi?*

(o‘sha kitob, 155-g‘azal, 144-bet)

U ishq kaftida taqvodan uradigan yurakni xuddi zaif yosh bolakayga o‘xshatadi (o‘sha kitob, 244-g‘azal, 188-bet). Unga ta’na qiluvchilar aytadi: “Ey Shayx, menga ishq yo‘li berilgan, sen zohid va riyokorsan, meni o‘z ixtiyorimga qo‘y, sen ham o‘z yo‘lingdan yur” (o‘sha kitob, 85-g‘azal, 110-bet). Navoiy ishq tufayli yuzaga kelgan o‘zgarishlarni nazarda tutib, deydiki:

بودم به عقل ذوقنون، پير خرد پيش از جنون
طفلان دواندم کنون در کوچه و بازارها (همان، غ 16: ص 75)

*Men telba bo ‘lishimdan ilgari fanlar egasi,donishmand pir edim,
endi go ‘daklar ko ‘cha va bozorlarda meni quvib yurmoqdalar.*

(o‘sha kitob, 16-g‘azal, 75-bet)

U sevgisiz yurakni halokatda ko‘radi (o‘sha kitob, 212-g‘azal, 173-bet). U o‘zining o‘zgarishi va boshqa dunyoga aylanishining sababi ishq olamidagi iqboli biladi (o‘sha kitob, 362-g‘azal, 251-bet). Navoiy oddiy ilmlarni visol manbaiga yetishmoq uchun ojiz deydi:

به درس عشق در آ صوفیا، چو مطلوبت
نگشت فتح ز مفتاح و کشف از کشاف (همان، غ 300، ص 218)

*Ey so ‘fiy, agar matlubing «Miftoh» va «Kashshof»ning
kashfi bilan ochilmasa, ishq darsiga kirib sabaq o ‘rgan.*

(o‘sha kitob, 300-g‘azal, 218-bet)

U sohibi hikmatni bema’nilik deb biladi va ishq yo‘lida yurishga chorlaydi (o‘sha kitob, 439-g‘azal, 291-bet). U ishq otashini solikning harakat sur’ati manbai deydi:

به مقصد گرچه ره دورست اگر آتش رسد از عشق
چو برق آسا تواند کرد به گامی قطع منزلها (همان، غ 4: ص 68)

*Maqsadga yetmoq yo ‘li uzoqdir; lekin agar senga ishq o ‘ti tushsa,
bir qadam tashlab yashin kabi manzilga yetmoq mumkindir.(o‘sha kitob, 4-
g‘azal, 68-bet)*

Navoiy barcha go‘zalliklar ishq asosidan kelib chiqadi, deb hisoblaydi:

Husn mash’alining yog‘dusi ishq otashidandir (o‘sha kitob, 22-g‘azal, 78-bet). Qachondir ishq yog‘du sochsa, zohid ahli o‘sha makondadir (o‘sha kitob, 307-g‘azal, 222-bet). U ishqni iqbol va saltanat manbasi, deydi (o‘sha kitob, 77-g‘azal, 106-bet) va oshiqlarni vasl chamani kabi jannatga ega deb o‘ylamaydi (o‘sha kitob, 110-

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

g‘azal, 122-bet). Uning fikricha, boda insonning o‘zlik ishqini yo‘qotadi: Ishq bodasidan sipqording, o‘zligingdan xabar ol (o‘sha kitob, 86-g‘azal, 111-bet). Ishq domiga esa podshoh kirib, tilanchi chiqib ketadi (o‘sha kitob, 100-g‘azal, 117-bet). Sensiz oshiqlar har kecha shunday faryod chekadilarki, bu «oh» va «yo Rab»lardan ruhoniylar orasiga g‘avg‘o tushadi, deydi (o‘sha kitob, 8-g‘azal, 70-bet).

Ishqning vazifasi:

Navoiy ishqni inson vujudining farovonligi manbai (o‘sha kitob, 64-g‘azal, 99-bet), hamma mushkullarning yechimi (o‘sha kitob, 102-g‘azal, 118-bet), o‘zga olamlarga yo‘l topmoq va bormoq (o‘sha kitob, 197-g‘azal, 166-bet), sodda(dunyoviy) ilmlarni tark aylash (o‘sha kitob, 4-g‘azal, 69-bet), sarkushlik, telbalik, sharmandalikdan qutulish (o‘sha kitob, 24-g‘azal, 79-bet), g‘am-u shodlikdan ozod bo‘lish (o‘sha kitob, 332-g‘azal, 83-bet), ofiyat libosidan ozod bo‘lish (o‘sha kitob, 23-g‘azal, 68-bet), muammolarning yechimi (o‘sha kitob, 4-g‘azal, 68-bet) va nihoyat ishq tashvishi bisyor insonlarni sarson-sargardonlikdan qutqarib, ezgulikka boshlaydi deb biladi (o‘sha kitob, 20-g‘azal, 77-bet).

XULOSA

Alisher Navoiy fikrlarini ko‘rib chiqish uning suluk darajalari, bosqichlari va tasavvufiy maqomotdan to‘liq xabardor ekanligi haqidagi farazlarni isbotladi. U o‘z jamiyatining qusurlarini bilib, zohid riyokorligini va ikkiyuzlamachiligini tanqid qilgan. U o‘z asarlarida tavbadan fanogacha, ishqdan shuhudgacha, masjid, xonaqohdan dayr-u maykadagacha kabi yuksak irfoniy tushunchalarni juda yaxshi talqinlar bilan taqdim etganligi tasavvuf ta’limotlarini puxta egallaganligidan dalolat beradi.

Alisher Navoiy mutafakkir sifatida ham, shoir sifatida ham, juda yuksak mahorat va saviyaga ega bo`lganligi, nafaqat turkiy asarlarida balki, fors tilida yozgan asarlarida ham o`z aksini topgan. Xususan devoniy Foniya o`zidan oldin yashab ijod qilgan mashhur fors shoirlarning ijodi- Sanoiydan tortib, Sa`diy Sherazi, Hofiz Sherazi, Mavlono Balxiy. Umar Xayyom va g`ayralardan xabardor ekanligi, u zotlarning sara fikrlarini Navoiy turkona zavq bilan o`z she`rlarida mujassam etgan desak mubolig`a bo`lmaydi.

Adabiyotlar:

- انصاری، خواجه عبدالله، صدمیدان، به اهتمام قاسم انصاری، تهران، کتابخانه طهوری، 1368.
- الفتی تبریزی، شرف الدین حسین بن احمد، رشف الالحاظ فی کشف الالفاظ یا فرهنگ نمادهای عرفانی در زبان فارسی، به تصحیح نجیب مایل هروی، تهران، انتشارات مولی، چاپ ششم، 1398.
- جامی، عبدالرحمن، سه رساله در تصوف، لوعام و لواوح، با مقدمه ایرج افشار، تهران، انتشارات فرهنگ ایران زمین، 1360.
- چرگانی، علی بن محمد (میرسید شریف)، تعریفات، قاهره 1357 = 1938.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

- 5- خرمشاھى، بهاءالدین، حافظ نامه، تهران، انتشارات علمى و فرهنگى و انتشارات سروش، 1367.
- 6- خوارزمى، کمال الدین حسين، ینبوع الاسرار فى نصائح الابرار، به اهتمام مهدى درخسان، تهران، انتشارات انجمان استادان زبان و ادبیات فارسی، 1360.
- 7- دامادی، سید محمد، شرح بر مقامات اربعین، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، 1367.
- 8- دیوان حافظ، به کوشش محمد قزوینی و غنی، تهران، زوار، 1367.
- 9- رجایی بخارایی، فرهنگ اشعار حافظ، تهران، انتشارات علمی، 1364.
- 10- سراج طوسی، ابونصر، اللمع فی التصوف، به تصحیح رینولد نیکلسون، ترجمه قدرت الله خیاطیان و محمود خورسندی، سمنان، انتشارات دانشگاه سمنان، چاپ دوم 1394.
- 11- سعدی، کلیات شیخ سعدی، به تصحیح محمد علی فروغی، تهران، انتشارات علمی، 1354.
- 12- عبادی، قطب الدین ابوالمظفر منصور بن اردشیر، التصفیه فی احوال المتصوفة، به تصحیح دکتر، غلامحسین یوسفی، تهران، 1347.
- 13- کاشانی، عبدالرزاق، فرهنگ اصطلاحات عرفانی و تصوف (ترجمه اصطلاحات صوفیه)، محمد خواجه‌ی، تهران، انتشارات مولی، چاپ سوم 1387.
- 14- کاشانی، عز الدین محمود، مصباح الهدایه و مفتاح الكفایه، تهران، موسسه نشر هما، 1372.
- 15- کلود واده، ژان، حدیث عشق در شرق، جواد حیدری، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، 1372.
- 16- گوهرین، سید صادق، شرح اصطلاحات تصوف، تهران، انتشارات زوار، 1368.
- 17- مولوی، جلال الدین محمد بلخی، مثنوی معنوی، به اهتمام نیکلسون، تهران، 1365.
- 18- نجم الدین کبری، الاصول العشره، ترجمه عبدالغفور لاری، به اهتمام نجیب مایل هروی، تهران، انتشارات مولی، 1362.
- 19- نوابی، امیر علیشیر، دیوان امیر نظام الدین علیشیرنوابی، به اهتمام رکن الدین فرخ همایون، تهران، انتشارات اساطیر، چاپ اول، 1375.
20. Shoaliyeva N. Fariduddin Attar and Sufism literature // International Journal of Social Science and Human Research ISSN (print): 2644-0679, ISSN (online): 2644-0695 Volume 07 Issue 01 January 2024 DOI: 10.47191/ijsshr/v7-i01-88, Impact factor- 6.686 Page No: 688-691 <https://ijsshr.in/v7i1/Doc/88.pdf>
21. Shoaliyeva N. THE PLEASURE OF BEING HUMAN// Genius Journals Publishing Group, Brussels, Belgium, In volume 28 of Eurasian Research Bulletin, January 2024, 4-7bb. <https://geniusjournals.org/index.php/erb/article/view/5501>

GÜNÜMÜZ AFGANİSTANLI ÖZBEK ŞAIRLERİNİN ŞİİRLERİNDE ALI ŞİR NEVAİ TASAVVURU

Doç. Dr. İzzetullah Zeki,

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları
Bölümü Öğretim Üyesi, Burdur/Türkiye.

Özet. Günümüz Afganistanlı Özbek Şairlerinin Şiirlerinde Ali Şir Nevai Tasavvuru. 15 yüzyıl doğunun parlayan yıldızı ve Çağatay edebiyatının sultani Ali Şir Nevai, tüm Türk Halklarının rehber yıldızı olduğu gibi Afganistan Türklerinin de yegane kılavuzu ve dil varlıklarını koruyan gönül ve söz sultanıdır. Yıllarca ana dilleri okullarda okutulmayan Afganistan Özbekleri Ali şir Nevai'nin şiirleri ile dillerini koruyabilmişler ve varlıklarını muhafaza etmişlerdir. Ali Şir Nevai Afganistan Özbeklerinin edebiyat, siyaset, sanat, din diyanet, ilim ve irfan alanında tartışılmaz öncüler olmuş, hemen her kesim tarafından örnek alınmıştır. Edebiyatçılar, siyasetçiler ve din adamları onun şiirleriyle söze başlamışlardır. Ali Şir Nevai, tabiat yönünden Afganistan Özbek şairlerinin ilk ustası ve mürşidi olmuştur. Başka bir ifade ile Afganistan Özbeklerinin şiir ve edebiyatı Ali Şir Nevai ile özdeleşmiştir. Ali Şir Nevai sadece edebiyat sahasında örnek alınmamış olup ilim irfan ve itikat alanlarında da örnek teşkil etmiştir. Afganistan Özbek şairleri Ali Şir Nevai'den şarkın parlak yıldızı, edebiyatın atası, söz mülküün sultani, şair züllülisaneyn, devlet erbabi, ilmin ustası, irfanın mürşidi, dikkatin kılavuzu olarak bahsetmişlerdir. Afganistan Özbek şairleri şiirlerinde Ali Şir Nevai şiirlerine benzeterek şiirler yazmışlar, ona iltica etmişler, ona dua etmişler, ona sıkayette bulunmuşlar, ondan ilham istemişler, ona methiyeler yazmışlar, onun yokluğunda Özbek Türkçesinin yok edilmeye çalışıldığını ve okullarda okutulmadığını dile getirmişlerdir. Yine Ali Şir Nevai'dan şair-i nüktedan, söz imparatoru, vezir-i dânah, hüner ehli ve nam-i nişan, şöhret-i şan, fahr-i nişanın vesilesi olarak zikretmişlerdir. Bu bildiride Afganistan Özbek şairlerinin onde gelenlerinden olan Hafız-i Cüzcânî, Hamidullah Bütün Haydari, Muhammed Kazım Amini, Taşkın Bahâî, Muhammed Eşref Şerifi, Muhammed Haşim Hemdem, Şerife Yarkin, Halim Yarkin, Muhammed Âlim Lebib, Gulam Sahi Vekilzade Andhoyî, Muhammed Emin Uçkun, Aminullah Nail Hangeldi ve diğer Özbek şairlerinin eserleri incelenecik, şiirlerinde Ali Şir Nevai'nin tasavvuru üzerine durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Özbekler, Ali Şir Nevai, Tasavvur.

Abstract. The Imagination of Ali Sher Navai in the Poems of Today's Afghan Uzbek Poets. Ali Sher Navai, the shining star of the 15th century east and the sultan of Chagatai literature, is the guiding star of all Turkish Peoples, as well as the sole guide of the Turks of Afghanistan, and the sultan of hearts and words who protects their linguistic existence. Uzbeks of Afghanistan, whose native language was not taught in schools for years, were able to protect their language and preserve their existence with the poems of Ali Sher Navai. Ali Sher Navai was the indisputable pioneer of the Uzbeks of Afghanistan in the fields of literature, politics, art, religion, science and wisdom, and was taken as an example by almost every segment of society. Literary writers, politicians and clergy started talking with his poems. In terms of nature, Ali Sher Navai was the first master and mentor of Afghanistan Uzbek poets. In other words, the poetry and literature of Afghanistan Uzbeks are identified with Ali Sher Navai. Ali Sher Navai was not only taken as an example in the field of literature, but also set an example in the fields of science, wisdom and faith. Afghan Uzbek poets mentioned Ali Sher Navai as the bright star of the east, the ancestor of literature, the sultan of the realm of words, the poet zullulisaneyn, the statesman, the master of science, the mentor of wisdom, the guide of attention. Afghan Uzbek poets wrote poems likening them to the poems of Ali Sher Navai, sought refuge in him, prayed for him, complained to him, asked for inspiration from him, wrote eulogies to him, and stated that in his absence, Uzbek Turkish was tried to be destroyed and it was not taught in schools. Again, Ali Sher Navai was mentioned as

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

a poet of wit, an emperor of words, a vizier of talents, a master of talents, and a means of fame, fame and honor. In this paper, Hafiz-i Juzjâni, , Hamidullah Tüm Haydari, Muhammed Kazim Amini, Tashqin Bahâ, Mohammad Ashraf Sharifi, Muhammed Hashim Hamdam, Sharifa Yarqin, Halim Yarqin, Muhammed Âlim Labib, Ghulam Sakhi Wakilzada Andkhoyî, Mohammad Amin Uchqun, Aminullah Nail Khangeldi and other Uzbek poets will be examined, and the imagination of Ali Sher Navai in his poems will be emphasized.

Keywords: Afghanistan, Uzbeks, Ali Sher Navai, Describe.

Giriş. 15 yüzyıl Çağatay edebiyatının parlak yıldızı Ali Şir Nevai Türk dünyasındaki birçok edip ve şairi etkileyerek bu konu ile ilgilenen kişilerin rehberi ve mürşidi olmuştur. Özellikle Özbek Türkçesi Uygur Türkçesi Anadolu ve Azerbaycan Türkçesini derinden etkilemiştir. Onun sözünden sadece şairler değil sultanlar ve padişahlar da etkilenmiştir. Osmanlı padişahlarından Kanuni Sultan Süleyman da Ali Nevai'nin şiirinden etkilenen kişiler arasındadır. Buna ilave olarak 17 ve 18 asır Osmanlı şairlerinin pek çoğunu Ali Şir Nevai tesirinde kaldığı görülmektedir. Ali Şir Nevai'nin şiir üslubu günümüzde dahil canlılığını korumakta ve Türk Devletlerinde deki birçok şairi ve edebi etkilemektedir. Ali Şir Nevai'nin etkisini gösterdiği ülkeler arasında Özbeklerin yoğun yaşadığı Afganistan'dır. İşbu çalışmada Afganistan Özbek şairlerinin eserleri incelenmiş Ali şirin söz konusu çalışmalardaki tasavvuru üzerine durulmuştur. Araştırmaya dahil edilen şairlerin kitaplarına ulaşmış olur şiirlerinde Ali Şir Nevai'nin nasıl tasvir edildiği tespit edilmiştir. Her bir şiir metniyle aynen alınarak Ali Şir tasavvuru üzerine kurulmuştur. Ali Şir Nevai'nin edebi, siyasi, ilmi, irfani ve tasavvufi yönü irdelenmiştir. Hem şair ve hem devlet adamı olan Ali Şir Nevai şiirlerinde halkın derdiyle ile ilgilenmiş, onların derdini kendi derdi olarak görmüştür. Örneğin şu şiirinde:

“Minga qilsang ming jafo bir qatla faryod eylemem
İlge qilsang bir jafo ming qala faryod eylerem”

Diyerek halkın derdiyle yakından ilgilenmiştir. Onun sadece şiir ve edebiyat altın çağını yaşamamış, Hüseyin Baykara'nın idare ettiği devlet de her yönden gelişmiş ve kalkınmıştır. Kısacası Afganistan halkı ve özellikle Özbekler arasında yoğun ilgi görüp Türkçe ve Farsçada şairler söyleyen Ali Şir Nevai tarihten günümüze varlığını muhafaza etmektedir. Hemen her yıl Ali Şir Nevai ülkede anılmakta, uluslararası sempozyum ve kongrelere konu olmakta, eserleri yeniden neşredilir yayılmaktan ve onun edebiyat ve siyaset anlayışı üzerine durulmaktadır. Onun hem Türkçe ve hem Farsça şairler yazması ve herkese hitap etmesi her kesimin gönlünü kazanmakta başta edebiyat olmak üzere siyaset ve diyanet mensuplarına özel mesajlar vermektedir. Günümüz Afganistan Özbek şairlerini kapsayan araştırmada her bir şairin şiirleri eserlerindeki sırasına göre aynen alınarak Özbekistan alfabetesine aktarılmış, ardından kastedilen konu ve verilen mesajlar üzerine durulmuştur.

GÜNÜMÜZ AFGANİSTANLI ÖZBEK ŞAİRLERİN ŞİİRLERİNDE ALİ
ŞİR NEVAİ TASAVVURU

1. HAMİDULLAH BÜTÜN HAYDERİ

Tog’ri kelgil ey qalam bu dostondan qissa qil
Temur-ı Sohib Qiron u Ko’ragandan qissa qil
Mir Ali Sher Navaoi İmaparotur-i suxan
Shuhrati Olemni tutgan nuktadondan qissa qil

XXX

Ulug’vor Bobam
İlm-i farhang arsasida bizga oshgan xizmating
Ham siyosat chkoqisida ravnaq algan azmating
Ey ulu’gvor podishoh-i olam-i so’z-i suxan
Arzigay ta chin yurakdan qancha qilsam hurmating
Sen mudabbir-i nutkasanj u nutkadon-i bo hunar
Shul sababdan barcha olam muncha tutgay izzetting
Sheriyat bobida ochding sen ajoyib fasl-i bob
Har kaloming sobit etdi nuktadonlik quvvating
Ta yarotting Xamsa yang’li’g bir salobatli asar
Belli boldi ochun ichra bor u tavon quvvating
Sen bilon topdi kamol tarix u farhang u adab
Shul baisdan seni sevgay bu ezilgan millating
Sen tufayli boy u bardam tarix u farhangimiz
Bizga kofi inji u gavharga tulgan davlating
Asirlar buyida bizga xush yarashgay faxr u şon
Ta ki bordir xatlari oltin chizilgan sarvating
Ochun ichra sen asos koygan buyuk runasons-i sharq
Darh aro oli maqomsan ko’p balandir rafating
Ey ulu’g bobajonim ko’kka koyding nardibon
İmparotur-i jahonsin sheriyatdir shohrating
To’gri aytsam sen erursin sohib-i ilm-i kamol
Ko’nglimizga risha olgan barcha mehru ulfating
Ey Navoyi sen madad qil chaqnasin bo’g-i adab
O’chmasin yoqqan chirog’ing ham kuchaysin shavkating
Ko’r bolsin ko’zlarimiz seni qadring bilmasay
Bizga boldi moyayi faxr u mubohot shafqating
Shul baisdan Yovlaringa tushdi og’ir savlating.¹

XXX

¹ Hamidullah Bütün Hayderi, Hirman sözü (Şiirler ToplAMI), Türkistan Basmahanesi, Faryab, 2017, s.s. 16-18.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Mir Ali Sher Navoyi nuktadon-i nuktasanj
Sheriyat mulkida bulgan bir tukanmas kan u ganj²

XXX

Bobur u Shohrux u ham Sulton Husayn Boyqaro
Toj mahal qasrin yarotgan Shojahonlarin qani?
İlm-i farhang bobida sartoj-i tarix-i vatan
Mir Ali Sher Navoyi nuktdonlaringi qani?

XXX

O’zingni eylegil shaydoy-i donish
Talab birla qalandar bul azizim
Ulu’g Bek u Navoyi Bobur yangli’g
Jahonda faxr u xovar bol azizim.³

XXX

Ota u bobalaring Temur u Babur deydilar
İmparotur bolasi bolgan buyuk shazodsin
İbn Sino u Ulu’g Bek u Navoyi sende yor
İlm-i farhang arsasida bir raso faryodsin⁴

XXX

Boba yutdim ona Turkistan mening
Be vatan kelgindilar boshimda xon
Keng jahon otiga qilgay iftixor
Temur u Bobur, Navoyi Shoh hajon⁵

XXX

Ona Gavharşod etgan ishlaridan yo etay
İftixor etgay otiga ol Herot-i Boston
Mir Ali Sher Navoyi u Husayn-i Boyqaro
İlm-i donish ham siyosat arsasida faxr u shon.⁶

XXX

Til deganda xotirimga shavkat-i shonim kelur
Dahr aro shohrat qazongan faxr u davronim kelur
Faxr u hammosa yarotgan Temur-i Sohib Qiron
Ravnaq-i sharh-i nabi u din-i imonim kelur
İlm-i farhang bog’chasini sanz-i xurram eylegan
Mir Ali Sher Navoyi dek bilimdonim kelur.⁷

² Hayderi, s. 19.

³ Hayderi, s. 37.

⁴ Hayderi, s. 45.

⁵ Hayderi, s. 58.

⁶ Hayderi, s. 69.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

XXX

Ulug’ bobalarimdan yod etinglar
Temur dek nara u faryod etinglar
Ne boldi Mirzo Boburning sadosi
Ali Sher-i Navoyining navosi.⁸

XXX

Ta koliga oldi turibon shamshir-i burron
Ol Temur-i davron,
Har kafir u mulhid kelibon boldi Musulmon
Ham payrav-i Quran
Hikmat bobida nara urib Sher Navoyi
Har dardiga davoyi
Ham sher-i suxan arsasida nodir-i davron
Ham mard-i maydon.⁹

XXX

Arzigej gar faxr ila Sohib Qironni eslesem
Qoshg’ri Bobur Navoyi nuktadanni eslesem
Tug’rul ve Sanjar buyuk Alparsalonni eslesem
Ibn Sino u Ulug’ Bek Shosh Jahonni eslesem
Otillo u Boyqaro Mahmud Xonni eslesem.¹⁰

XXX

Bo Hunar İnsonimiz (Navoyi)
Sheriyat bog’ini yashnagan buyuk bo’gbonimiz
Ko’kka yetgan shoratidan qissa u dostonimiz
Mir Ali Sher Navoyi Zotlari
Dahr aro shorat qazongan bo hunar insonimiz
Ham vazir ham u ham dabir u ham bilimdoni xabir
Tant-i arbob-i siyosat faxrlı sultonimiz
So’zlaridan har bolimida durr-i gavhar sochilur
Chah chah urgan bog’ aroda bulbul u xushnavomiz
Bizga qaldirgan salobatli asarlar o’zidan
Ko’p quvonib eslab o’tsam yashnagan irfonimiz
Xamsa dek oltin chizilgan kon mano kimda bor
Marifat bobida ulkan bir tukanmaz konimiz
Yoshirilmas hich qachan barmoq ila yorqin qoyah

⁷ Hayderi, s. 96.

⁸ Hayderi, s. 128.

⁹ Hayderi, s. 144.

¹⁰ Hayderi, s. 151.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Keng jahonda belli bolgan shavkatimiz shonimiz
Mir Ali Sher Navoyidir Shahanshah-i suxan
Har kalomi inji yanglig’ istasang burhonimiz
Vo darig’a vatanga suv kelturgan xor u zor
Ko’za sindurgan azizdur joshqun vurgan qanimiz
Gusha uzlatga qalgan Shohin u Shahbozlar
Bum qush xaffoshlar bozigar maydonimiz
Birlashing ey ulkadoshlar iski tarix yod etib
Sinmasin xizmat yolida bog’lagan paymonimiz
Suv ichib qorbaqa yanglig’ necha joydan ham zamon
Zaxm-i nosur eylemeng bu dard-i bi darmonimiz
Gar sadoqat yolida bir bolmasa so’zi amal
Chora tapmas ey yoronlar ranj-i bi payonimiz
Boba u ajdodimiz qoygan buyuk yaratmalar
Har bir davr bizlara sar lavha u unvonimiz
Biz Temur Bek u Bobur bek u Ulu’g bek Bolasi
Yavlara yoldosh bolib sust bolmasin imonimiz
Xatlari oltin chizilgan kon mano bizda bor
Haydari xizmat qilarmiz boricha imkonmiz.¹¹

XXX

Masnavi u Xamsa Boburnomadan yod eylesem
Har birisi bizlaradir ganj-i shavor millatim.¹²

2. GULAM SAKHİ VEKİLZADE YURTTAŞ ANDOYİ

Bilim bobide muhkem oshlag’an asru qalam ilgim
Qilich ya ki sadoka quvvattim sinmes tavonim bor
Navai ilgi tirkuzdi elim tarixini bishak
Adolat masnadida Boyqara dik ancha xonim bor¹³

XXX

Millatim baxti ochilmak baisi senden eror
Marhaba singe, mening ona tilim jon u dilim
Ne uchun noming tutushga faxirlanmay men bu gun
Bolsalar bobom “Navai” doima sar qofilim.¹⁴

XXX

Turki tinli koka kotardi Bu Ali Sher

¹¹ Haydari, s. 175.

¹² Hayderi, s. 181.

¹³ Gulam Sakhi Vekilzade Yurttaş Andhoyi, Unutulmaz Hatıralarım, Azizi Basmahanesi, Kabil, 2012, s. 17.

¹⁴ Andhoy, s. 33.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Dunyoning Suchuk sozi ile eyledi tasxir
Masnadda turib zulum ilini ettdi zamingir
Zulum harfini il xotiridan eyledi tathir¹⁵

xxx

Marifat konuni bolmish uchbu joy
Kim Navoyi nomiga mavsum eror
Olti yil oldin bu konuni adab
Ahli donish fikridan etdi zuhur.¹⁶

3. MUHAMMED HAŞİM HEMDEM

Qadimdan qalgan oltin ota so’zi
“O’zingda yok, olamda yok emishdir.
Til ve il yolda “Hamdam” olishi
Navoyi-Bobur olishiga xishdir
Agar shunday ulusim chinnab yursa
Gor ichra ham rohatlik qalmamishdir.¹⁷

xxx

Bu Kimning Tili?

Xor bolmgaysiz izzetin qiling bu tinli ulus!
Niga ki bu til Sumarlar tili, Kushonlar tili.
Bizga shon birgan, bizga jon birgan, bizga iftixor
Navoyi so’zin, chiroylantirgan, insonlar tili.¹⁸

xxx

Ko’rsa gar xalqim birovlardan jafo
Ko’z yoshidan sarbulog’ bolgim kilar
Men: Navoyi-Bobur asridan burun
Ezlab ildiz, osha chog’ bolgim kilar
Sheriyat bo’gida bulbul bolmasam
Shu chamanzorda bulog’ bulgim kilar¹⁹

xxx

Ulguring har ishingiz topgali ermish subot
Yaxshi ishlar qilgan insondan qalarmish yaxsh ot

¹⁵ Andhoy, s. 45.

¹⁶ Gulam Sakhi Vekilzade Yurtaş Andhoyi, Ezgi Niyet, Afgan Mesleki Basmahnesi, Kabil, 2008, s. 45.

¹⁷ Muhammed Haşim Hemdem, Sezdım ve Sevdım, Horasan Matbaası, Kabil, 2016, s. 4.

¹⁸ Hemdem, s. 5.

¹⁹ Hemdem, s. 19.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Siz ulusning til amiri, siz Navoyi izidan
Tebrating keskin bitoqni! Jovidon qalsin hayot.²⁰

XXX

Navoyi, Sanjar u Shaybon, osha botur Boysanqar
Bobur u Temuring erdi siyosat mulkida teksar
Yenem Sohib Qironimdir Quranni eyladi ezbar
Bular dek minglab o’tgan boturimizni biri rahbar
Bahodurlar bilan shoirlarimiz, endi sotilmang!²¹

XXX

Sensizin boldi ko’zimga qaprong’u cho’l u soy
Sen bilan bolgan zamonda deydilar ko’rkamli boy
Ko’p zamon bizlar edik olamga sohib tir u yoy
Biz tamaddun egasi, bizmiz semoda chiqqan oy
Qanchlar ko’yingni qizlar qildi o’zga noy noy
O’rganardi bashqalar sendan shirin so’z voy voy
Surat-i chiroydan qalardi qotib jobajoy
Ey Navoyi, kim ki ko’sa xoli birla qoshini²²

4. MUHAMMED EŞREF ŞERİFİ

navoiy noma
ay navoiy! odamilik qullasi
ilm, irfon va adab domullasi
She`riyat maydonida surding samand
charxning ayvonida ilding kamand
She`r ruxsoriga qo'yding g'ozani
orttirib shuhrat bila ovozani
Hazrat jomi dedi seni du sher
ma'rika va she`r yozishda dilir
Charcha may yozding ruboa'y va g'azal
masnavi gulzorida qo'yding asal
"arba`in" nazmiga qilding ihtimom
"qush tili"ni aylading xatmi kalom
To'qiding suchcha "javohir nazmini"
"tuhfat-ul-afkor" tohir nazmini
Qunt ila yozding "siroj-ul-muslimin"

²⁰Hemdem, s. 45.

²¹Hemdem, s. 71

²²Hemdem, s. 80.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

armag'on etting vahoj-ul-muslimin
Xalqning manzuri"mahbub-ul-qulub"
pand- o'git koni yu- marg'ub-ul-qulub
"Anbiyo va auliyo" zuryotini
mangulashtirding johonda otini
Faxr ila yozding "tavorix ajam"
aylading ko'z-ko'z turkona hasham
"zubdat-ul-tarix" sendan yodgor
"ardisher holoti" piringga nisor
Do'sting nomi "muhammad pahlavon"
unga ham yozding haqiqi doston
Yetti "jom'i"ga "tahhir xamsa"si
yarqirab ketti muhabbat shamsasi
bolalik davri yigitlik chog'ini
o'rta yosh va qarrilik charbog'ini
Aylading sairu tafaruj zavq ila
"to'rt devoning" yaraldi shavq ila
Qanchalar qurding "nafoysis majlisin"
Qurmading bori aroyis majlisin
Suqqa bosh o'tting haramga kirmading
vasil bog'ining"guli"ni termading
Tazkira yozding "nisoyim" shuhrati
ko'kka mengzar bo'ldi oning rafa'ti
"munshaot" inshosi tenggi kam bo'lar
tengi topilmidi desak ham bo'lar
aylading "mizon aruz auzonini"
ko'rsatib "qo'shuq, tuyuq" invonini
Panja yetkurding "nizomi" ganjiga
aylading bardosh"xamsa" ranjiga
Sen "lo'g'at taqqosiga solding asos
fors- o'zbek so'zini qilding qiyos
Forsi devoningga "foni" deding
sevgi noma tengri irfoni deding
Sen fano bo'ldingu el foni demas
ishqu irfon mazhari foni emas
bir talay qattiq "mua'mo"ni yechib
har mua'mo qomatiga to'n bichib
"vaqfiya" bo'ldi saranjomni hisob

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

topti bahrah xosu omu shayxu shob
ay navoiy! shoe'ri ofoqi san
turki- tojik olamining toqisan
Besh yuzu sakson emas, ming yilda ham
turk dunyosiga sen-san muhtaram
marqading yog'duga to'lsin ay bobom!
manziling janatda bo'lsin vassalom!²³

Sonuç

Araştırmadan elde edilen bilgilere göre Ali Şir Nevai, Afganistan Özbek şairlerinin kutup yıldızı olmuştur. Onların ustası ve piri olmuştur. Nevai, Afganistan Özbek şairlerinin her birinin adeta sığınacağı bir sığınak, ondan istifade edeceği bir kaynak, iftihar vesilesi ve varlık mücadelelerinin birer simgesi olmuştur. Ali Şir Nevai sadece şair ve ediplerin ağzında değil tüm halkın dillerinde destan, düşmana karşı kalkan, ilim ve maneviyatta ustad, devlet ve siyasette rehber olmuştur. Bundan dolayı şairler ondan söz mülkünün sultani, edebiyatın parlak yıldızı, şiir mülkünün padişahı, devlet veziri, söz ve mana imparatoru olarak söz etmişlerdir. Ayrıca Afganistanlı Özbek Şairler, Ali Şir Nevai'den babam, atam, ustadım, pirim ve sultanım olarak söz etmişlerdir. Afganistan Özbeklerinin milli ve manevi değerlerini içeren tüm şiirlerde Ali Şir Nevai varlığını göstermiş, Özbek dilinin korunması ve muhafaza edilmesinde başrol oynamış, devlet ve siyaset sahnesinde referans gösterilmiştir. Afganistanlı Özbek şairler zaman zaman ülkeden sıkıntılardan Ali Şir Nevai'ye şikayette bulunarak ondan yardım dilemişler, Özbek dilinin okutulup öğretilmemiğini dile getirmişlerdir. Afganistan'ın Herat şehrinde bulunan mezarını başına giderek şiirler yazıp ağıtlar yakmışlardır.

Kaynakça:

1. Bütün Hayderi, Hamidullah, *Hirman Sözü (Şiirler Toplamı)*, Türkistan Basmahanesi, Faryab, 2017.
2. Andhoyi, Gulam Sakhi Vekilzade Yurttaş, *Unutulmaz Hatıralarım*, Azizi Basmahanesi, Kabil, 2012.
3. Andhoyi, Gulam Sakhi Vekilzade Yurttaş, *Ezgi Niyet*, Afgan Mesleki Basmahnesi, Kabil, 2008.
4. Hemdem, Muhammed Haşim, *Sezdim ve Sevdim*, Horasan Matbaası, Kabil, 2016.
5. Şerifi, Muhammed Eşref, *Navayiname*, Faryab, Meymene, 2021.

²³ Muhammed Eşref Şerifi, *Navayiname*, Faryab, Meymene, 2021.

АДАБИЙ ТАЪСИР САМАРАЛАРИ

Эргаш Очилов,
Ўзбекистон Республикаси Фанлар
академияси, Ўзбек тили, адабиёти ва
фольклори институти, катта илмий
ходими, филология фанлари номзоди

Резюме. Мақолада Алишер Навоий меросининг Нодира ижодига таъсирининг айрим қирралари издоши шоирнинг устоз шоир газалларига татаббулари, мухаммаси, навоиёна услубдаги газаллари, унинг тасвир ва ташбеҳларини давом эттириши ва янги қирраларини очиши таҳлили мисолида ёритилади.

Калим сўзлар: анъана, адабий таъсир, ўзига хослик, газал, мухаммас, татаббу, байт, мисра, тасвир, ташбеҳ, маҳорат.

Resume. The article discusses some aspects of the impact of Alisher Navoi's legacy on the work of Nodira on the example of the follower's tatabbus to the master's poems, mukhammas, Navoi-style ghazals, the continuation of his images and metaphors and the discovery of new aspects.

Key words: tradition, literary influence, originality, ghazal, mukhammas, tatabbu, byte, verse, image, allegory, mastery.

Қўқон адабий муҳити Алишер Навоийга гўё иккинчи ҳаёт бахш этди. Чунки бу адабий муҳитда ғазал мулкининг султони асарларини кўчириш, ғазалларига татаббу қилиш ва тахмис боғлаш ўзининг авж нуқтасига етди. Бу адабий муҳитдан Навоийдан таъсирланмаган ва илҳомланмаган, ижод йўлида ўзига уни йўлчи юлдуз деб билмаган шоирнинг ўзи йўқ. Ҳассос шоира Нодира учун ҳам Навоий ижод йўлидаги маънавий раҳнамо эди. У сўз салтанати султонининг “айлаб”, “айлагач”, “оқибат”, “субҳ”, “шайх”, “қилди ёр”, “ихтисос”, “эт”, “этгудек”, “айт”, “айларам”, “ўлмасун”, “кељмади”, “тут”, “тутай”, “халос”, “этти фироқ”, “ҳам”, “баҳс” радифли кўплаб ғазалларига татаббу қилган, “Кўнгул жон бирла бўлди ҳамраҳинг, мен дард ила турдум” мисраси билан бошланадиган ғазалига тахмис боғлаган, навоиёна услубда талай шеърлар битган, ўз манзумаларида устоз шоирнинг фикрларини ривожлантириб, ташбеҳларининг янги қирраларини очган.

Зулфия Ҳамид Олимжондан ёш ажралганида улуғ рус шоири Пушкиннинг ўша пайтдаги кайфиятига ҳамоҳанг бўлган ҳажрон мавзуидаги шеърларини ёниб-куйиб таржима қилганидек, суюкли ёри Амир Умархондан эрта жудо бўлган Нодира ҳам асосан Навоийнинг айрилиқ мавзуидаги ғазалларига татаббу қиласи, тахмис боғлайди. Жумладан, мухаммасида шундай мисраларни ўқиймиз:

Видоъингни қилурда куйди жоним хайрбодидин,
Фалак сақфи қорарди дуди оҳимни мидодидин,

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

*Жаҳон зулматсаройи дуди оҳим имтиододидин,
Нишондур тийра бўлғон ахтари баҳтим саводидин,
Туганларким, фироқинг ўтидин гам шоми куйдурдум [3,308].*

Ўтмиш сўз санъати матнлари қадим туркий, арабий, форсий сўз ва ибораларга бой бўлиб, ҳозирги ўқувчи уларни тушунишга қийналади. Келтирилган бандда ана шундай тушунарсиз сўзларнинг бутун бир силсиласига дуч келамиз: **Х а й р б о д** – хайрлашиш, узоқлашиш. **С а қ ф** – том, шифт. **Д у д и о ҳ** – оҳ тутуни. **М и д о д** – сиёҳ, қоралик. **З у л м а т с а р о й** – қоронғи сарой, мажозан: дунё. **И м т и д о д** – узунлик, тортишиш; чўзилиш, узайиш, давомли бўлиш. **Т и й р а** – қора, қоронғи, хира, нурсиз; қайгули, ғам-ғуссали. **А х т а р** – юлдуз. **С а в о д** – қора, қоралик; қоронғилик, зулмат. **Т у г а н** – доғ, из, яра ва жароҳатнинг доғи.

Навоий айтадики: “Фам тунида фироғинг ўтидан куйиб пайдо бўлган доғлар хира тортган баҳтим юлдузининг қоралигидан нишондир”. Нодира томонидан қўшилган мисралар эса ана шу қайгули ҳолатнинг ўзига хос изоҳи бўлиб хизмат қилади: “Сен билан видолашаётган пайтда бир умрга хайрлашиш аламидан жоним куйди. Оҳим тутунининг қорасидан ҳатто фалак томи хира тортди. Менинг охири кўринмайдиган муттасил оҳим тутунидан жаҳон ҳам қора зулмат ичида қолди”.

Кўриниб турганидай, Навоийнинг айрилиқ алами мавзуидаги байти Нодиранинг ҳаёт ҳамроҳидан ажралганлиги ўз ифодасини топган мунгли мисралари билан қўшилиб, хижрон ғами тасвирига бағишланган қайгули бир бандга айланган.

Ғазал ва тахмис мисралари бир ипга тизилган марварид шодаси каби бўлиши керак. Бошқача айтганда, мухаммасда ғазал байти бир ёқда, унга илова қилинган тахмис мисралари бошқа ёқда қолиб кетмаслиги керак, бильакс улар ўзаро боғлиқ аъзолар каби яхлит бир вужудга айланishi тақозо қилинади. Сув ва ёғдай бир-биридан ажралиб турса, ёки чиройли кўйлакка қўйилган чипта ямоққа ўхшаб қолса, уни мухаммас деб бўлмайди.

Мухаммаснинг талаби шундайки, қўшилган мисралар ғазал байтлари билан икки кокил бирлашиб, ягона соч ўримиға айлангандай, яхлит бир бутунликни ҳосил қилиши керак.

Ғазал байти ва тахмис мисралари юлдузи юлдузига тўғри келган жуфтликдай ўзаро боғланиб кетиши лозим.

Мухаммас шундай бир биноки, ғазал унинг пойдевори бўлса, тахмис мисралари унинг остидан терилган ғиштлар бўлиб, уни янада юксалтириб туриши керак.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Алишер Навоийнинг рамали мусаммани мақсур (фоилотун фоилотун фоилотун фоилун) вазнида ёзилган 7 байтли “ёр” радифли ғазали мавжуд:

*Вой, юз минг войким, тарки муҳаббат қилди ёр,
Билмайин қолдим мену қилмай хабар айрилди ёр [1,1,206].*

Нодира унга айни вазниди “қилди ёр” радифи билан татаббу қиласида. Аслида бу ибора Навоий ғазалининг илк мисрасида мавжуд. Татаббу ҳам 7 байт ҳажмида:

*Войким, ўз ёридин қатъи муҳаббат қилди ёр,
Бир йўли тарки вафо бирла мурувват қилди ёр [3,134].*

Радиф янгилангани, қофия тизими ўзгарганининг ўзи татаббунинг ўзига хос оҳоридан дарак беради. Айни пайтда мавзу талқинида бошқа ўзаро ўхшашликларни кўрмаймиз. Бу ҳол халаф шоирнинг салаф шоир таъсирида, унинг ғазалидан илҳомланиб янги ғазал ижод қилганлигидан далолат беради.

Нодира Навоийнинг машҳур “Шитоб айлаб” ғазалига ҳам гўзал татаббу қиласида:

Навоий:

*Тун ақшом келди кулбам сори ул гулрух шитоб айлаб,
Хироми суръатидин гул уза хайдин гулоб айлаб [1,4,64].*

Нодира:

*Газаб бирла нигорим ўтти ёнимдин шитоб айлаб,
Юзин кўргунча ўлдириди мени ҳажри азоб айлаб [3,57].*

Ҳар иккала ғазал ҳам ҳазажи мусаммани солим (мафоийлун мафоийлун мафоийлун мафоийлун) вазнида, ҳар иккала ғазал ҳам 9 байтдан. Радиф айнан: “айлаб”. Қофия тизими ҳам айнан бўлишига қарамай, қофия бўлиб келган сўзларда тафовутлар бор. Навоийда: “шитоб”, “гулоб”, “таноб”, “изтироб”, “хушоб”, “жавоб”, “итоб”, “хижоб”, “хароб”, “хоб”, Нодирада: “шитоб”, “азоб”, “хароб”, “кабоб”, “офтоб”, “эҳтисоб”, “ҳисоб”, “шароб”, “интихоб”, “олижаноб”. Ғазалда қофия бўлиб келган 10 та сўздан иккитасигина татаббуда такрорланади: “шитоб”, “хароб”. Шунинг ўзи ҳам Нодиранинг Навоий таъсирида ўзига хос оҳорли ғазал яратганлигини кўрсатиб турибди.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Навоий ғазали муайян сюжет асосига қурилган бўлиб, у висол васфида. Нодира ғазали эса ҳижрон мавзуида. Буни қуидаги байтлар қиёсида ҳам кўриш мумкин:

Навоий:

*Аниким, элткай васл уйқуси ишрат туни мундоқ,
Навоийдек нетар то субҳи маҳшар тарки хоб айлаб.*

Нодира:

*Кўнгул шодон эрди журъаи жоми висолидин,
Солиб ҳижрон ўтига кетти бағримни кабоб айлаб.*

Умуман, Нодира Амирий ҳаётлигидаёқ унинг раҳнамолигида шеър машқ қила бошлаган бўлса ҳам, асарларининг аксари кўнгли соҳибининг вафотидан кейин ижод қилинган. Маълумки, Нодира 30 ёшларида Амир Умархондан ажralиб, бева қолади. Шунинг учун ҳам унинг кейинги йигирма йиллик ижодида айрилиқ оҳанглари, жудолик ҳасратлари муҳим ўрин тутади. Бу ҳақда унинг ўзи девони дебочасида шундай ёзади: “Ва ҳар гоҳки фироқ шиддати ғалаба қилур эрди, марсия ва фироқнома хаёл қилиб, мазмунида дилхарош ғазаллар иншо қилур эрдим. Ва қўнгул иштиёқига анинг бирла таскин берур эрдим. Нечукким ул ҳазрат мутобаатлари бирла ашъор қоидасидин андакки боҳабар бўлиб эрдим, фурқат айёмида ҳам хаёли базмида висолин маҳфилини тасаввур қилиб, ёди бирла ҳасби ҳол айтишур эрдим” [3,23]. Айни жиҳатдан олганда, Нодира ижодининг толмас тадқиқотчиси, таниқли олима Маҳбуба Қодирова таъбири билан айтганда, шоиранинг жудолик мавзуидаги “турли жанрдаги шеърлари ўзига хос бир туркумни ташкил этади ва уларни фироқномалар деб аташ мумкин... ” [5,180–181].

Нодира татаббулари учун хос хусусият шундан иборатки, у асосан ўзи таъсиранган ғазалнинг ҳажмини сақлаб қолади.

Навоийнинг “Наводир уш-шабоб” девонида 9 байтли, “Бадоеъ ул-васат” девонида эса 7 байтли “оқибат” радифли ғазаллар мавжуд. Кузатишлар Нодира илк ғазалга татаббу ўлароқ 9 байтли ғазал битганини кўрсатади. Навоий ғазали шикоят оҳангি билан бошланиб, тасаввуфдан нажот излаш билан хulosаланса, Нодира ғазали одатдагидай ҳаёт ҳамроҳидан жудолик мавзуида. Вазн, қофия ва радиф сақланса-да, мавзунинг янгилиги ва ҳаётийлигини кўрамиз. Албатта, икки ғазалнинг қиёсий таҳлили уларда муайян муштарак нуқталар ҳам мавжудлигини кўрсатади. Жумладан:

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Навоий:

*Ёшуруб эрдим багир чокини, ваҳқим, қилди фоши
Ҳар тараф кўздин тарашишув айлаган қон оқибат.*

*Тиги ҳажрингдин ниҳон кўксум шигофин, оҳким,
Элга равшан айлади чоки гирибон оқибат [1,2,77].*

Нодира:

*Қилди чоки тираҳан доеи дилимни ошкор,
Қолмади кўнглумда захми ишқ пинҳон оқибат...*

*Орзу қилдим тутарман деб висоли доманин,
Пора бўлди ҳажр илгода гирибон оқибат [3,71].*

Навоий: “Бағримнинг чокини элдан яширган эдим, эй воҳқим, кўзимдан ҳар тараф оқсан ёшлар оқибат уни фош қилиб қўйди. Ҳажринг тифидан кўксимдаги яширин жароҳатни ёқамнинг чоки оқибат халқقا маълум қилди”, – деб ёзса, Нодирада ўқиймиз: “Кўйлагимнинг чоки дилимнинг доғини барчага ошкор қилиб қўйди – оқибат қўнглимдаги ишқ яраси яширин қолмади... Висоли этагини тутаман деб орзу қилган эдим – оқибат ҳажр дастидга ёқам чок бўлди”.

Ҳар икки ғазалда ҳам кўнгилдаги ишқ қўйган жароҳатни оқибат ёқанинг чоки элга фош қилганлиги ҳақида сўз юритилади. Бу аслида Шарқ мумтоз шеъриятида кенг тарқалган анъанавий ташбех.

Навоийнинг “айлагач” радифли учта ғазали бор, Нодиранинг иккита. Жумладан, шоира салафининг машҳур “Хусни ортар юзда зулфин анбарафшон айлагач” мисраси билан бошланадиган рамали мусаммани мақсур вазнидаги 7 байтли ғазалига айни вазн, қофия ва радифда ўша ҳажмда татаббу қиласи:

Навоий:

*Хусни ортар юзда зулфин анбарафшон айлагач,
Шамъ равшанроқ бўлур торин паришон айлагач [1,1,103].*

Шам шундай ҳам ёниб, ёруғлик таратади, лекин торларини ёзиб юборса, унинг ёниш доираси кенгайиб, ёруғлиги кучаяди ва кенгроқ масофани ёритади.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Шунга ўхшаб, маҳбубанинг сочи шундай ҳам ҳуснига ҳусн қўшади, шундай ҳам ундан муаттар ҳид таралади, лекин уни ёзиб юборса, ҳам ҳиди гуркираб кетади, ҳам чиройини янада очади ва ошиқлари сафи янада кўпаяди.

Нодира:

*Тийрадилман шона зулфунгни паришион айлагач,
Субҳи айшим шоми ғамдур чеҳра пинҳон айлагач [3,97].*

“Тароқ сочингни тараб ёзиб ташлар экан, бундан менинг кўнглимга ғашлик чўкади, чунки ёр юзини яширгач, айшим тонги ғам шомига айланди”.

Бу ғазал ҳам аслида айрилиқ мавзууда. Маъшуқа сочини ёсса, у юзини тўсади. Тароқнинг сочни ёзишидан ошиқ кўнглининг ғаш бўлиши шундан.

Нодира Навоийнинг рамали мусаммани мақсур вазnidаги 7 байтли “айларам” радифли ғазалига ҳам бетакрор татаббу қиласи. Жумладан, татаббунинг мана бу байтида бевосита навоиёна оҳангни дарк этамиз:

*Тогни бир оҳ ила ҳомунда айлаб устувор,
Ишқ саҳросидаги Мажнунни Фарҳод айларам [3,250].*

Алишер Навоийнинг ўнлаб байту мисраларида дарди тоғни сахрою, сахрони денгизга айлантириши ҳақидаги муболағалар бир-бирини тўлдирган, ривожлантирган, янги қирраларини очган ва изоҳлаган тарзда намоён бўлганини кўрамиз:

Тогни дашт қилиб, даштни тоз айлади дардим [1,4,81].

Ёки:

*Ғамим хайли туз этти тогни, тоз этти сахрони,
Бу ҳомун бирла тоз эрдики, бўлмиши тоз ила ҳомун [1,4,456].*

Чинакам шеър ана шундай фавқулодда ташбеҳларию ҳайратомуз муболағалари билан ўқувчини ўзига тортади.

“Хазойин ул-маоний”нинг ҳар бир девонида “субҳ” радифли бир ғазал мавжуд. Нодира ҳам “субҳ” радифли ғазал ёзган, лекин вазн ва радифи айнан бўлса-да, қофия тизими бошқа. Табиийки, мавзу ҳам ўзига оҳорли тарзда ёритилади, янги ва кутилмаган тимсолу ташбеҳлар силсиласини кўрамиз.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Шу билан бирга, Нодира Навоийнинг “айлаб”, “айлагач”, “ҳам” радифли ғазалларига иккитадан татаббу қиласи.

Навоий ғазалларига татаббу қилиш, тахмислар боғлашдан ташқари, Нодира буюк салафи услубида қатор шеър ва байтлар ижод қилган, уларда устозининг у ёки бу фикрини давом эттирган, ташбехларининг янги қирраларини очган, тасвирларини янги чизгилар билан бойитган. Жумладан, Навоийнинг:

*Бўлмиш андоқ мунқатеъ аҳли замондин улфатим –
Ким, ўзум бирла чиқшишмас ҳам замоне суҳбатим [1,1,393], –*

байти билан бошланадиган ғазали таъсирида:

*Муддатедурким, жаҳон аҳлига йўқтур улфатим,
Балки ўзлукдин малул этмиш мени ўз суҳбатим [3,243], –*

матласи билан бошланадиган ғазал битади.

Бу дунёдан вафо излаб овора бўлмаки, ҳаёт бўstonи бундай гулни кўрган эмас мазмунидаги байтлар Навоий ижодида кўп учраши маълум. Нодиранинг “Эй дил, вафо рангию муҳаббат гиёҳидан умид қилмаки, дунё бўstonи бу рангу бўйни ҳали ҳеч кишига кўрсатган эмас” мазмунидаги:

*Вафо ранги, муҳаббат накҳатин кўз тутмагил, эй дил,
Бу рангу бўй кўргузмас кишига даҳр бўstonи [3,299], –*

байти Навоийнинг “Муруват рангию инсоф исини элдан тама қилмаки, бу олам гулистонида бундай рангу бўйлик гул йўқ” мазмунидаги қуйидаги мисралари таъсирида яратилгани шубҳасиз:

*Муруват рангию инсоф иси кўз тутмагил элдин,
Бу рангу бўйлуқ гул йўқ чу олам гулситонинда [1,2,532].*

Нодиранинг форсий девонидаги мана бу матла ҳам айни фикрларга ҳамоҳанг жаранглайди:

*З-ин чаман гайр аз гули озор ҳаргиз барнахост,
Як гули роҳат дар ин гулзор ҳаргиз барнахост [4,14].*

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

“(Дунё отлиғ) бу чаманда озор гулидан бошқаси сира унмади, “(Дунё отлиғ) бу гулзор роҳат гулинин ҳеч қачон кўрган эмас”.

Шарқ шоирлари наздида маъшуқа шунчалик гўзалки, унинг юзини бир кўрган киши жонсиз суратга айланади. Шунинг учун ҳам мумтоз шеъриятда ёрнинг бекиёс хусни олдида ошиқнинг “сурати девор”, “нақши девор”га айлангани тасвири кенг тус олган. Ҳатто таърифига сўз ожиз чирой соҳибасининг суратини чизмоқчи бўлган мусавирнинг ўзи сурат бўлиб қолади. Маъшуқанинг кўрку жамолда тенгсиз эканлигию энг моҳир мусавирнинг ҳам унинг суратини чизишга ожизлиги ҳақидаги байтлар Алишер Навоий ижодида ҳам кўп учрайди. Шоирнинг бу мавзудаги шоҳбайти мана бу:

*Келди Чин наққоши ул юз нақшини қилмоққа тарҳ,
Чехра очиб нақшии девор айладинг наққошни [1,2,599].*

“Чин (Хитой)лик мусаввир суратингни чизиш учун келган эди, лекин юзингни очишинг билан унинг ўзи деворга чизилган суратга ўхшаб қотиб қолди”.

Нодира эса “Дийдорингни бир кўриш ҳасратида еб-ичишни йифишириб қўйганим туфайли деворга чизилган сурат каби бўлиб қолганман”, – деб муболаға қилиш орқали бу мавзудаги тасвирлар силсиласини янги чизги билан бойитади:

*Сурати девор каби бўлмишам,
Ҳасрати дийдор ила бехўрду хоб [3,56].*

Шоиранинг форсий девонидаги “Сенинг ёдинг кимнинг мажруҳ дилидан жой олса, агар унда Чин сурати нақш этилган бўлса ҳам, хижолатдан юзини деворга ўгиради” мазмунидаги мана бу матла ҳам айни мавзудаги ташбеҳлар силсиласига бир ҳалқа бўлиб қўшилиши шубҳасиз:

*Ҳар киро ёди ту жо дар дили афгор қунад,
Гар бувад сурат Чин, рўй ба девор қунад [4,26].*

Маълумки, Навоий ижодида синган сопол (эски сафол, кўхна сафол, сафол) тимсоли кўп учрайди. Қадаҳ маъносидаги ушбу ибора Амир Хусравда ҳам, Бинойда ҳам, бошқа кўплаб мумтоз сўз санъаткорлари ижодида ҳам учрайди. Кўпинча илоҳий ишқ майидан маст ҳаробот ринdlари аҳволини англатиб келадиган бу ирфоний истилоҳни “кўп ва хўб” қўллаш орқали Навоий унинг

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

маъно доираларини кенгайтиради. Шоир ғазалларида у синик кўнгил; дардли кўнгил; илохий ишқдан боҳабар кўнгил; факр; қадаҳ, жом тимсоли бўлиб келади. Бу истилоҳ воситасида у илохий ишқдан бехабар ва боҳабар кишиларни ўзаро зид қўйиб тасвирлайди. Жамшид жомига қарши қўйилгани, гоҳи ҳатто ундан устун саналгани билан охир-оқибатда синган сафол ҳам Жамшид жомига айланади. Жумладан, Нодира ҳам қуидаги байтида майхона риндининг синик сафолини Жамшид жомидан устун қўяди:

*Жамишидни жомидин зиёда,
Эй ринди гадо, синуқ сафолинг [3,133].*

Жамшид – қадимги Эроннинг афсонавий подшохи. У “Жоми жаҳоннамо” – жаҳонни кўрсатувчи жом ихтиро қилган бўлиб, унда дунёдаги нафақат ҳозирги, балки ўтмишда юз берган ва келажакда содир бўладиган воқеа-ҳодисалар ҳам акс этар экан. Май қадаҳи ва комил инсон қалбини ҳам илохий сирларни ўзида сақлаши жиҳатидан Жамшид жомига нисбат берадилар. Жамшид жомидаги май ичган билан сира тугамас эмиш. Чунончи, Навоий ёзади:

*Эй хушил майким, анга зарф ўлса бир синган сафол,
Жом ўлур гетинамо, Жамишид ани ичкан гадо [1,1,22].*

Қуюн – Навоий ғазалиётидаги энг кенг қўлланган тимсоллардан. Шоир бу дунёни – сахро, ўзини эса унда чарх уриб юрган қуюнга ўхшатади.

*Андин бериким, қошимда ёрим йўқтур,
Ҳижронида жуз нолайи зорим йўқтур.
Дашт узра қуюн киби қарорим йўқтур,
Саргашталигимда ихтиёрим йўқтур [1,1,731].*

Ўз навбатида, ошиқ аҳлининг ҳам ватани – сахро, ҳамроҳи – қуюн. Умуман, олганда, қуюш – унинг ижодида ниҳоятда кенг маъно ташийди, жуда кўп нарса-ҳодисаларнинг рамзи бўлиб келади. Бу тимсолни Навоийдан кейинги ўзбек мумтоз шоирларининг кўпчилигига кўрамиз. Жумладан Нодирада ҳам.

*Жунун даштини саргардонидурмен,
Рафиқим ушибу водийда қуюн бас [3,177].*

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Нодиранинг “Ёрнинг итлари бўйнидаги расан жон ипининг танобидир, отининг оёғига эса бағир қонини ҳино қилур” мазмунидани:

*Риши таи жон танобидур итлари бўйнида расан,
Рахши аёғига бағир қони била ҳино қилур [3,135], –*

мисралари ҳам Навоийнинг машхур “Учқур отингнинг туёғига бағир қонидин ҳино боғлаб, итингга ғамдан адo қилган жон риштасини арқон қил”, – маъносидаги:

*Таковарингга бағир қонидин ҳино боғла,
Итингга ғамзада жон риштасин расан қилгил [1,1,376], –*

байтининг бошқача кўринишдаги талқинидир.

Дунёни қоралаш, танқид қилиш – мумтоз адабиётда асосий ўрин тутади. Бу диний-тасаввуфий қарашлар билан боғлик. Унга кўра, дунёга ортиқча меҳр қўйиш инсонни Ҳақ йўлдан оздиради, Парвардигоридан бегоналашиб, тубанлашувига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам сўфиёна адабиётда дунё қўпинча нозу ишва билан ошиқларини йўлдан урадиган, лекин ҳеч кимга вафо қилмайдиган хиёнаткор маъшуқага ўхшатилади; паранжи-чачвон ичидагуёки сарвқад ва гўзал кўринадиган, аслида эса қадди буқчайган, тишлари тўкилган қари кампирга қиёсланади; талабгорларини сехру жоду билан тузоққа тушириб, ўз йўриғига юргизадиган, хоҳлаган кўйига соладиган жодугар, алвости, зол, ажуза қиёфаларида тасвирланади. Шундан дунё золи, дунё аруси (келини) деган образ Шарқ адабиётида кенг тарқалган ва у Навоий ижодида ҳам кўп учрайди. Мумтоз шеъриятда дунё минг ошиқли маъшуқа сифатида ҳам талқин қилинади. Барча ёмонлик, ёлғон, риё тимсоли бўлғанлиги учун ҳам Алишер Навоий бошқа бир ғазалида дунёни исломдаги ҳар тўртала мазҳаб билан уч талоқ қўйганлигини айтган эди:

*Даҳр золин тўрт мазҳаб бирла қилдим уч талоқ,
Фард қилди бори мундоқ кадхудолиқдин мени [1,1,635].*

Бу ерда даҳр – дунё, зол – қария (чол ёки кампир) дегани. Фалак золи ҳам айни шу маънода қўлланади. Чунончи, Навоий “Фалак отлиғ қўпни қўрган жодугарнинг меҳрибонлигига учибчув тушмаки, бу айёра кампирнинг макру ҳийласи беҳадду ҳисобдир”, – деб киноя қилади:

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

*Гарммехр ўлған ила золи фалак, топма фириб –
Ким, бу айёранинг асру кўп эрур макру фани [1,3,592].*

Нодиранинг мана бу байти Навоийнинг айни рух ва мазмундаги байтларига ҳамоҳанг жаранглайди:

*Золи фалакни, эй кўнгул, макридин айлагил ҳазар,
Йўқса сени фириб ила домизга мубтало қилур [1,136].*

Кўнгилнинг ҳамма нарса, ҳатто Каъбадан ҳам устун қўйилишининг сабаби шундаки, тасаввуф таълимотига кўра Оллоҳдан кейин кўнгил туради. Тўғри, Каъба – Оллоҳнинг уйи, лекин у зоҳирий, рамзий уй, унинг ҳақиқий уйи – инсоннинг кўнгли. Дунё ва нафс ғуборларидан покланган, кўзгудай мусаффо ҳолга келган кўнгилда Оллоҳ жамоли жилваланади. Шунинг учун ҳам Навоий ёзадики: “Кимки бир синиқ кўнгилни шод қилса, у худди бузилган Каъбани обод қилгандай бўлади”.

*Кимки бир кўнгли бузугнинг хотирин шод айлагай,
Онча борким, Каъба вайрон бўлса, обод айлагай [1,3,636].*

Нодира ҳам “Агар Каъбани таъмирлашни ният қилган бўлсанг, ундан кўра вайрона кўнгилларни обод қилиб қўя қолмайсанми?” – дея буюк салафига жўровозлик қиласди:

*Гар эрса Каъба таъмири муродинг,
Кўнгул вайронасини қилгил обод [3,122].*

Алишер Навоийнинг “Бу олам уйини афсус-надомат билан тарк этмай десанг, камол касб эт, чунки камолотга эришмай дунёдан ўтиш ҳаммомга кириб покланмай чиқишига ўхшайди” мазмунидаги машҳур қитъаси бор. Чунки бу дунёда яшашдан мақсад хулқни гўзаллаштириш, кўнгил поклаш, рухни юксалтириш, маърифатли бўлиш, комилликка эришишдан иборат. Ўзига юкланган бу вазифани адо этмаган киши дунёга беҳуда келиб-кетгандай гап. Бу ҳол худди покланиш мақсадида ҳаммомга бориб, ундан покланмай чиқишига ўхшайди:

*Камол эт касбким, олам уйидин
Санга фарз ўлмагай гамнок чиқмоқ.*

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

*Жаҳондин нотамом ўтмак биайниҳ,
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ [1,1,710].*

Қуидаги байтида Нодира жаҳоннинг ўзини муаззам бир ҳаммомга нисбат бериб, “Бу дунё ҳаммомига кирганлар оқибат ё покланиб чиқади, ё булғаниб” дея, бу фикрни очиқ айтади:

*Жаҳон ҳаммомига кирганлар охир,
Мутахҳар чиққусидур ё мулаввас [3,94].*

Нодиранинг “Қайси базму зиёфатда асалу шакар яладингки, икки лабинг бир-бирига ёпишиб қолибди?” мазмунидаги:

*Не маҳфилда шаҳду шакар ёладинг –
Ки, бирбирга часпондуур икки лаб [3,59], –*

байти ҳам Навоийнинг:

*Ёр оғиз очмасқа дардим сўргали топтим сабаб,
Кўп чучукликтин ётушимишлар магар ул икки лаб [1,2,50], –*

байтини эсга солади.

Бу байт Шарқ шеъриятида машҳур хусни таълил санъатининг бетакор намунаси. Маълумки, бу санъат воситасида келтирилган далил ифодаланган фикрнинг ҳақиқий сабаби бўлмаса-да, у ўзининг бадиий гўзаллиги билан кишида завқ уйғотади, эътиборни тортади. Чунончи, келтирилган байтда маъшуқанинг ошиқ ахволини сўрамаслигига лабларининг азбаройи ширинлигидан бир-бирига ёпишиб қолганлиги сабаб қилиб кўрсатилади. Албатта, бу ҳақиқат эмас, балки “гўзал ёлғон”, лекин ушбу ташбех ўзининг бадиий гўзаллиги, нозиклиги, охорлилиги билан ўқувчини ҳайратга солади.

Одатда, таъсир бевосита ва билвосита бўлади. Жумладан, Нодиранинг:

*Қаронғудур кўзумга ҳажр шоми, тийрадур айшим,
Фалак туфроға пинҳон айлади моҳи тамомимни [3,297], –*

байтининг яратилишида Навоийнинг:

Ёшунған эмиши қаро булутқа моҳим,

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

*Гардунни совурмоглиқ эрур дилхоҳим.
Кирмииш қора түфрокқа қуёшидек шоҳим,
Невчун қора қилмасун қуёшни оҳим [1,1,739], –*

рубоийсининг бевосита бўлмаса-да, билвосита таъсирини сезиш қийин эмас.

Суюкли умр йўлдошидан эрта айрилган Нодира фарёд солиб: “Хижрон кечаси кўзимга зулмат бўлиб кўринади. Айшим қайғу билан ўрин алмашди. Чунки фалак менинг тўлин ойимни тупроқ қаърига яширди”, – деса, Навоий: “Ойим қора булатга яширинган эмиш, шунинг учун ҳам мен бир оҳ билан фалакни яксон қилишни хоҳлайман. Қуёшдек шоҳим қора тупроққа кирган экан, нега энди оҳим қуёшни қора қилмасин?” – деб фифон чекади.

Бу рубоий Навоий томонидан ҳам бирор ҳаётий йўқотиш тифайли ёзилганлиги кўриниб турибди.

Туркий ва форсий девонлари тадқики Нодиранинг ҳар икки тилдаги ижоди ҳам Навоийнинг илҳомбахш таъсиридан холи эмаслигини кўрсатади. Таъбир жоиз бўлса, шоиранинг деярли ҳар бир шеърида улуғ салафининг у ёки бу даражадаги таъсири излари кўзга ташланиб туради. Навоий асарларининг Нодира шеърларига таъсирини шоиранинг фақатгина буюк сўз санъаткори ғазалларига татаббу ва мухаммаслари ёки навоиёна шеъру байтлари қиёси мисолида текширишнинг ўзи кифоя эмас, бу таъсир излари ва қирраларини Навоийнинг умумижоди миқёсида текшириш керак бўлади. Чунки Нодира ижодида Навоий адабий меросининг бир бутун таъсирини кузатамиз.

Агарда Амирий Нодирага шеърият алифбосини ўргатган бўлса, Навоий унга маҳорат сабоини бериб, ижоднинг катта йўлига олиб чиқди дейишимиз мумкин. Навоий Амирийнинг ҳам севган шоирларидан бўлиб, у буюк салафининг кўплаб ғазалларига татаббу қилиб, 24 та ғазалига тахмис боғлаган. Бинобарин, Навоий мероси Амирий ижоди учун ҳам ўзига таъсир манбаи ва маҳорат мактаби бўлган. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, Навоийнинг Нодира ижодига таъсири иккиёқлама бўлган: бевосита ва билвосита, яъни ўзи ва Амирий орқали. Чунки илк сабоқни Амирийдан олган Нодира бир умр севимли ёрининг девонларини қўлидан қўймаган, айни пайтда Навоий асарлари мутолаасини ҳам канда қилмаган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами, X жилдлик. – Тошкент: F.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011.
2. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома (Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов). – Тошкент: “Шарқ”, 2002.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

3. Нодира-Комила. Девон (Нашрга тайёрловчи М.Қодирова). – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 2001.
4. Нодира. Сад барги ғазал (Мураттиб: Иброҳим Наққош). – Душанбе: “Ирфон”, 2014.
5. Қодирова М. Нодира // Ўзбек адабиёти тарихи, V жилдлик, 4-жилд. – Тошкент: “Фан”, 1978.

ТОЖИКИСТОН НАВОЙШУНОСЛИГИНИНГ МУҲИМ ЖИҲАТЛАРИ

Феруза Каюмова,
Хўжсанд давлат университети доценти

Амир Алишер Навоий комил шахсият ва етук ижодий тимсол сифатида жаҳон адабиёти ва адабиётшунослигида муҳим ўрин тутган бетакор мутафаккирлардан биридир. Шу туфайли унинг ҳаёти ва адабий-илмий мероси тӯғрисидаги маълумотлар шоирнинг ҳаётлик чоғларидан бугунга қадар жуда кўп тарихий, адабий, илмий ва бадиий манбаларда батафсил ёритилган. Бундан ташқари замонавий адабиётшуносликда, хусусан ўзбек адабиётшунослигида Навоий ижоди турли жиҳатлардан кенг миқёсда ўрганилганлиги ва бу жараённинг салмоқли давом этаётганлиги таҳсинга сазовордир.

Навоий шахсияти ва ижодига қизиқиш ва бу борадаги тадқиқотлар нафақат ўзбек олимлари, балки дунё шарқшунос ва адабиётшунослари учун ҳам муҳим аҳамият касб этиб, бу борада амалга оширилган ишлар қўлами ва натижалари барчамизга маълумдир. Жумладан, тожикистонлик адабиётшунос олимлар тадқиқотлари таркибида ҳам Навоий шахсияти, адабий мероси ва форс-тожик адабиётидаги ўрни тӯғрисида қўплаб изланишлар ва самарали тадқиқотларни қузатишимиз мумкин. Таъкидлаш жоиз, Тожикистонда шўро давридан ҳозирги кунгача амалга оширилган тадқиқотлар, ундаги Навоий шахсиятига бўлган муносабатлар негизида айнан ўрта асрларга тегишли форсий манбалардаги маълумот ва муносабатларга таяниш қузатилади. Хусусан, Абдураҳмон Жомий, Давлатшоҳ Самарқандий, Фахрии Ҳиравӣ, Хондамир ва шулар каби Навоийга замондош ва кейинги асрларда яшаган адаб ва донишмандлар томонидан билдирилган илиқ фикрлар, эҳтиром ва ихлос ҳисси шўро даври ва бугунги тожик адабиётшунослигида яққол сезилади.

Тожикистондаги навоийшунослик том маънода Садриддин Айний номи ва у амалга оширган салмоқли тадқиқотлар билан боғлиқдир. С. Айний ўз таржимаи ҳолида қайд этишига кўра, ўсмирилик даврида унинг қўлида отаси томонидан кўчирилган Навоий девонининг нусхаси бўлиб, у ёшлигидан шу девонни ўқиб тушунишга ва туркий шеъриятни англашга уринар эди(7).

Устоз Айнийдан бошлаб бугунги кунга қадар тожикистонлик тожик ва ўзбек адабиётшунослари томонидан Навоий ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ қўплаб тадқиқотлар амалга оширилиб, монография ва мақола шаклида нашр эттирилган. Адабиётшунослар Э. Шодиев (1990) ва Б. Мақсудов (2021) ўз мақолаларида Тожикистондаги навоийшунослик жараёни тӯғрисида библиографик маълумот бериб ўтишган (27-28). Профессор Б. Мақсудов С.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Айний, А. Мирзоев, Ш. Ҳусейнзода, У. Каримов, С. Воҳидов, Р. Мусулмониён, А. Афсаҳзод, А. Ҳурросонӣ, М. Аминзода томонидан амалга оширилган тадқиқотлар, ижодий ёндашувлар, таржималар тӯғрисида тӯхталган (14). Аммо бу мақолада негадир кейинги давр навоийшунослиги, хусусан, Ҳўжанд илмий муҳитида амалга ошилган ва оширилаётган тадқиқотлар, тӯғрисида маълумот берилмаган, шу сабабли мазкур мақолани тўлдириш ва тожикистондаги навоийшунослик жараёни ҳақида тўлиқроқ тасаввур яратиш мақсадида бугунгача амалга оширилган яна бошқа ишлар қўлами ва йўналишлари тӯғрисида тӯхталиб ўтишга қарор қилдик.

Б. Мақсудов санаб ўтган навоийшуносликда муҳим тадқиқотлар олиб борган юқорида номлари келтирилган олимларимиздан ташқари устозларимиз Э. Шодиев, Ҳ. Мамадов, Ҳ. Мирҳайдаров, А. Каримов, А. Абдуқодиров, А. Насриддинов, А. Худойдодов, Б. Мақсудов, Н. Нуров ва яна бир қатор ёш олимларни тилга олишимиз мумкин.

Маълумки, Тожикистонда кўплаб ўзбек миллати вакиллари яшайдилар ва улар орасида шу тилда ижод қиласиган шоир ва олимлар талайгина. Хусусан, Суғд вилоятидаги Ҳўжанд давлат университетида ўзбек филологиясининг мавжудлиги йиллар давомида етук ўзбекзабон адабиётшунослар камол топишида салмоқли хизмат қилиб келмоқда. Бу илмий мактаб раҳнамолари сифатида Э. Шодиев, Ҳ. Мамадов, А. Абдуқодиров каби умрини таълим ва адабиётга бағишилаган устозлар номини ифтихор билан тилга олиш мумкин. Ушбу мактаб давомчилари сифатида сўнгги йилларда фаъолият олиб бораётган адабиётшуносларимизнинг кўпчилиги Навоий билан боғлиқ кўпгина мақола ва айрим тадқиқотлар муаллифидирлар. Жумладан, тилшунос олим Ҳ. Мамадов тадқиқотларида Навоий асарларининг лексик хусусиятлари масаласи атрофлича ўрганилган (16). Тилшунос устоз Аҳмаджон Каримов Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” асарининг семантикл-лексик жиҳати ни ўрганганд. Устоз Каримов бундан ташқари икки жилдлик “Фарҳод ва Ширин” лугатини нашрга тайёрлаган (12).

Қайд этиш лозим, Тожикистон навоийшунослиги ривожланишининг кейинги босқичида ривожланишида профессорлар Э. Шодиев ва А. Абдуқодировнинг салмоқли хизматлари бор. Бу икки олимнинг барча илмий ишларининг энг катта ҳиссасини Навоийга оид тадқиқотлар ташкил этади (Фойдаланилган адабиётлар рўйхатида кўрсатилади). Шу билан биргаликда ўзбекистонлик олимлар ва олийгоҳлар билан илмий ҳамкорликлар қилиб, икки юрт орасида дўстлик кўприги вазифасини ўтаганлар.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Шундай қилиб, бизга маълум бўлган ва қўлимизга етиб келган материалларни ўрганиш натижасида тожикистондаги навоийшуносликка оид манбаларни қуидаги йўналишларда эканлигига гувоҳ бўлдик:

1. Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодига оид умумий қарашлар (адабиёт тарихини ўрганишда, ўша давр адабиёти ҳақида сўз кетганда)
2. Алишер Навоий ва тожик классик адабиёти масаласи
3. Навоий асарларининг нашри ва таржимаси

Айтиш мумкинки, Навоийнинг ҳаёти ва ижоди тўғрисидаги умумий маълумотлар Садриддин Айнийнинг “Намунаи адабиёти тоҷик” тазкираси ва “Алишер Навоий” монографиясида муфассал ёритилиб, кейинги тадқиқотларга манба сифатида хизмат қилган ва асосан бу йўналиш адабиётшунос, 16-18 асрлар тадқиқотчиси У. Каримов илмий ишларида ва Навоийга доир илмий иш олиб борган ҳар қандай тадқиқотчи бу манба ва йўналишдан фойдаланган.

Тожикистон навоийшунослигининг энг муҳим жиҳати Навоий ижодини форс-тожик адабиёти классиклари билан боғлиқ ҳолда ўрганишdir. Дарҳақиқат, Навоий ижодини ўрганишда бу жиҳат муҳим аҳамият касб этади, зоро Навоий ижодини унинг салафлари ижоди билан қиёслаб ўрганиш шоир асарларининг манбалари ва таъсирланиш омилларини ёритишда муҳим рол ўйнайди. Жумладан, Айнийнинг “Навоий ва тожик адабиёти” мақоласи, А. Мирзоевнинг “Алишер Навоий ва Абдураҳмони Жомий”, “Фонӣ ва Ҳофиз”асарлари ва шу мавзудаги бир нечта мақолалари (17-18), “Биноий” (1957) монографиясининг (19) “Биноий ва Навоий” деб номланувчи иккинчи бобини ва Ш. Ҳусейнзода, С. Воҳидов, Р. Мусулмонқулов, А. Афсаҳзод, А. Ҳурросоний, Э. Шодиев, А. Абдуқодиров қаламларига мансуб бир нечта мақола ва илмий рисолаларни мисол келтиришимиз мумкин.

Ш. Ҳусейнзоданинг ўзбек классик ижодкорларининг асарларини нашр қилиш, жумладан, буюк зуллисонайн шоир Мир Алишер Навоий асарларини нашр этишда хизмати катта. Профессор Б. Мақсадов мақоласида келтирилган маълумотларга кўра, Ш. Ҳусейнзода “Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достонини тожик олими Амин Умарий билан бирга нашрга тайёрлаган ва бу нусха бир неча маротаба нашр бўлган. (Тошкент: Ўз. фан нашти, 1941; 1949; 1971). 1941 йилда Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонини адабиётшунослик нуқтаи назаридан талқин қилиб, муфассал мақола тарзида нашр этган. Ҳусусан, шу йили “Навоий ва Жомий” мақоласи ушбу икки ўзбек ва тожик халқлари ўртасидаги дўстлик ва ҳамкорлигини кўрсатувчи манба сифатида нашр этилди. (“Тоҷикистони сурх”, 1948, 14 май). Ш. Ҳусейнзода

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

1948 йил Сталинободда (Душанбе) "Фарҳод ва Ширин" достонини ўзбек тилига, муқаддима ва шарҳлар билан (307 бетда) чоп этди"(14, 51)

Ўтган асрнинг 60-йиллари навоийшунослигининг етук вакилларидан бири – адабиётшунос олим Султон Воҳидов эди. Унинг тадқиқоти асосан "Хамсат ул-мутахайирин" достони билан боғлиқ бўлиб, XV асрда тожик ва ўзбек халқларининг адабий алоқалари, Навоийга нисбатан замондошлари муносабати масаларини кенг ўрганган. Шунингдек, Тожикистон Совет Энциклопедиясидаги "Навоий", "Фоний" ва "Мажолис-ун-нафоис" мақолалари С. Воҳидов томонидан тайёрланган (10).

Раҳим Мусулмонқулов ҳам Навоий ва унинг баъзи асарларига оид тадқиқотлар олиб борган. Унинг мақолаларида Навоий асарларидаги ҳикматларга эътибор қаратилиб, шоир ижоди Фирдавсий, Носир Хусрав, Шайх Аттор, Саъдий, Хусрав Дехлавий, Ҳофиз, Ибни Ямин Мавлоно Жомий, Камол Хўжандий каби устоз шиорлар билан боғлиқ ҳолда, шунингдек, шоир шеърларининг vazni масаласи ҳам ўрганилган(21).

1991 йилда А. Афзахзоднинг "Навоий ва адабиёти форс-тоҷик" ўта батафсил мақоласи шоирнинг 550 йиллиги муносабати билан нашр қилиниб, шоир ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ кўплаб масаларни тадқиқ этади. Бундан ташқари А. Афсаҳзод Абдураҳмон Жомий ижодининг энг сермаҳсул тадқиқотчиси сифатида шоирнинг "Лайли ва Мачнун" достонини ўрганади ва бу тадқиқот жараёнида Навоийнинг достони билан қиёслаб, Навоийнинг шоирлик ва новаторлик маҳоратини юксак баҳолайди (8-9).

Тожикистонлик яна бир навоийшунос олим Али Муҳаммад Хурросоний бўлиб, у Навоий ва Жомий муносабатлари, Фонийнинг Хусрав Дехлавий ва Ҳофиз Шерозийдан таъсирланиш масалалари, Низомий ва Навоий, умуман Навоийнинг форсий шеъриятидаги салафлари, қасидаларининг бадиий хусусиятлари ва шу каби муҳим масалалар тўғрисида бир нечта мақолалар эълон қилган. Бундан ташқари "Девони Фоний"нинг нашр қилинишида хизмати каттадир. Олимнинг ушбу илмий натижалари унинг тожикистонлик навоийшунослар орасида муҳим мавқега эга эканлигини исботлайди (14- 23).

Э. Шодиев Тожикистондан навоийшунослик мактабини муваффақият билан давом эттирган, адабий алоқалар тарихини ўрганиш, ноёб қўлёзмаларни топиб, илм аҳлига ҳавола этиш борасида самарали хизмат қилган сермаҳсул олим саналади. Унинг қаламига мансуб юзлаб мақолалар орасида Навоий ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ материаллар жуда кўп учрайди. Э. Шодиевнинг навоийшунослик борасидаги тадқиқотининг асосий мавзуси тожик классик адабиёти билан боғлиқдир. Унинг бу мавзудаги "Алишер Навоий ва форс тожик адиблари", "Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги асарлари" рисолалари

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

бу борадаги энг муҳим масаларни қамраб олган. Масалан, “Алишер Навоий ва форс тожик адиблари” монографиясида Алишер Навоий ва адабий алоқалар, Навоийнинг салафлари, замондошлари ва кейинги аср тожик шоирларининг Навоийга муносабати ва ўзаро таъсир масалалари ўрганилган(28-29).

Таниқли адабиётшунос, профессор Абдусалом Абдуқодиров ҳам Алишер Навоий ижоди билан боғлиқ бир нечта илмий рисолалар ёзган. Жумладан, у “Навоий ва нақшбандия”, “Навоий ва ваҳдат-ул-вужуд”, “Навоий ва унинг салафлари ижодида ваҳдат-ул-вужуд тимсоли”, “Мавлоно Жомий ва Амир Алишер Навоий”, “ Тасаввуф ва Алишер Навоий ижоди”, “Амир Алишер Навоий ва тожик мумтоз шоирлари” каби асарлар ва шу мавзуга оид ўнлаб мақолалар муаллифи бўлиб, ушбу асарлар олимнинг бу борадаги изланишлари йўналиши ва натижасини ифодалайди(1-2-3).

Навоий асарларини нашрга тайёрлаш ва чоп этиш жараёнининг ибтидосида ҳам С. Айний туради, яъни 1940 йилда Навоийнинг “Хамса” достонларини ҳам устоз Айний сўзбоши ва луғат иловалар билан чоп этган. Ундан ташқари “Алишер Навоий” монографиясида ҳам Навоийнинг форсий ғазалларидан намуналар чоп этган (Устоз Айнийнинг қўлида Девони Фонийнинг асл нусхаси йўқлиги туфайли Фоний Кашмирийга тегишли баъзи ғазаллар ҳам киритилганлиги кейинроқ исботланган) (14, 49).

Шоирнинг “Хамсат-ул-мутаҳайирин” асари ҳам 1961 йилда А. Маниёзов томонидан тожик тилига таржима қилиниб, сайланма сифатида нашр қилинган(24).

Кейинчалик тожик адабиётшуноси Абдулғани Мирзоев “Алишер Навоий ва Абдураҳмон Жомий” номли асари таркибида ҳам Жомийнинг “Луччат-ул-асрор” қасидаси ва Навоийнинг “Тўхфат-ул-афкор” қасидаларининг тўлиқ матни, шунингдек, Жомийнинг ўнта ғазали ва шу ғазалларга Навоийнинг жавобия ғазаллари матни келтирилган.

Шоирнинг “Девони Фоний” сининг илмий танқидий матни Али Мухаммад Хурросоний томонидан нашрга тайёрланган (23).

Шунингдек, “Фарҳод ва Ширин” достонининг XX асрнинг иккинчи ярмида Муҳиддин Аминзода томонидан тожик тилига таржима қилинган(22). Ушбу таржима услуб, вазн, бадиий тасвир воситалари ва шоирона маҳорат бобида аслиятга жуда яқин таржима сифатида эътироф этилган бўлиб, бу борада адабиётшунос В. Раҳмоннинг муфассал мақоласи ҳам эълон қилинган. Ушбу таржима 2021 йилда Хўжанд давлат университетида адабиётшунослар В. Раҳмон, С. Саидов ва Ф. Қаюмовалар томонидан икки тилда, яъни асл матн таржимаси билан бир китоб таркибида нашр қилинди(23).

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Навоийнинг “Маҳбуб-ул-кулуб” асари таржимон Караматулло Олимов томонидан тожик тилига ўгирилиб, кенг оммага тақдим этилган.

Бундан ташқари Тожикистон шўро даври матбуотида ҳам Навоийнинг тожик ва ўзбек тилидаги шеърлари, ҳикматлари, достонларидан парчалар нашр қилиб келинган (29, 90).

Кейинги пайтларда адабиётшунос Бадриддин Мақсудов томонидан Навоий девонининг яна бир қўлёзмаси топилганлиги ҳақида ҳам хабар берилган (13).

Бугунги кунда ҳам Тожикистонда навоийшунослик жараёни давом этмоқда, олимларимиз Б. Файзуллоев Навоий ижодида татаббуъ масаласини, М. Суюнов Ҳофиз Шерозий ва Алишер Навоий ижоди қиёслаб ўрганган. Н. Нурзод Навоийнинг “Туҳафат-ул-афкор” қасидасини Хусрав Дехлавий, Абдураҳмон Жомий, Бедилнинг шу йўсиндаги қасидалари билан солиштириб, натижасини бир неча мақола шаклида эълон қилган. Бундан ташқари бу муҳаққиқ Навоийнинг форсий девонига кирмаган баъзи ғазалларини манбалардан топиб, бу девонинг энг мукаммал нусхасини тайёрлаш мақсадида изланишларни давом эттирмоқда (25). О. Абдуллаев “Алишер Навоий ва Амир Хусрави Дехлавий ижодининг қиёсий таҳлили”, Ф. Қаюмова “Мантиқ-ут-тайр” ва унинг туркий жавобиялари” мавзусида илмий тадқиқотларни амалга оширганлар. М. Ойматованинг номзадлик диссертатсиясида Алишер Навоий ижодида фардларнинг ўрни масаласи ўрганилган.

Яна шуни ҳам қайд этиш лозимки, шўро даврида ҳам, мустақиллик даврида ҳам Навоийнинг таваллуд айёми арафасида, шунингдек, юбилейлари муносабати билан Тожикистонда халқаро илмий конференсиялар ташкил қилиниб, анжуман материаллари тўплам сифатида чоп эттириб келинади. Ушбу тўпламларга ҳам тожикистонлик, ўзбекистонлик ва бошқа давлат олимларнинг Навоий ижоди билан боғлиқ ўта муҳим масалалари ўрганилган мақолалар киритилган.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Тожикистонда Навоийни ўрганиш кенг қамровга эга бўлиб, материаллар кўлами шуни кўрсатдики, бир мақола ҳажмида амалга оширилган ишлар ҳақида тўла маълумот бериш имкони йўқдир. Шу сабабли биз энг муҳим ва ҳажми катта ишлар тўғрисида қисқача тўхтала олдик холос, баъзи ҳолатларда манбаларга ишора қилиш билан кифояландик. Келажакда ўзбекистонлик навоийшунослар билан илмий ҳамкорликда яна-да муҳим ишларни амалга ошириш имкони мавжуддир.

Манба:

1. Абдуқодиров А. Амир Алишер Навоий ва мумтоз тожик шоирлари. – Хўжанд: Хуросон, 2007. – 84 б.
2. Абдуқодиров, А. Амир Алишер Навоий. – Тошкент: Баёз, 2022. – 254 б.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

3. Абдуқодиров, А. Навоий ва ваҳдат-ул-вужуд таълимоти. – Хўжанд: Нури маърифат, 1995. – 98 б.
4. Абдуллаев В., Валихўжаев Б., Шукуров Ш.. Навоийшуносликнинг муҳим ютуғи // Шарқ юлдизи, 1966, 9-сон, 183-188-бетлар.
5. Айний, С. *Алишер Навоӣ*. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1948. – 267 с.
6. Айний. Алишер Навоий. Душанбе. Нашриёти Давлати Тоҷикистон, 1948.С. 181-182.
7. Айний, С. Мухтасари тарчимаи ҳоли худам. – Душанбе: Адабиёти бачагона, 2023. – 128 сах.
8. Афсаҳзод, А. *Шоири забардаст ва мутафаккири бузург*: Ба муносибати 525-солагии таваллуди Алишер Навоӣ // Мактаби советӣ. – 1968. – №9. – С. 8-12.
9. Афсаҳзод, А. Достони “Лайлӣ ва Мачнун”-и Абдураҳмони Ҷомӣ. – Душанбе: Дониш, 1970. – 203 сах.
10. Воҳидов С. и “Равобити адабии ҳалқҳои тоҷик ва ўзбек дар асри XV” (дар асоси “Ҳамсат-ул-мутаҳайирин”-и Навоӣ) Душанбе: Ирфон, 1974. – 130 сах.
11. Воҳидов, С. *Инъикоси дўстӣ ва робитаҳои илмию адабии Ҷомӣ ва Навоӣ дар «Ҳамсат-ул-мутаҳайирин»* // Равобити адабии ҳалқҳои тоҷик ва ўзбек дар асри XV. – Душанбе, 1974. – С. 88-114.
12. Каримов А. Лексико-семантические и стилистические особенности языка поэмы “Фарҳад и Ширин” Алишера Навои. Ташкент, 1973.
13. Маводи ҳамоиши байналмилалӣ: “Амир Алишери Навоӣ ва адабиёти тоҷик”. -Хуҷанд: Маънавият, 2016. – Сах. 4-17
14. Мақсудов Б. Тожикитонда навоийшунослик//Алишер Навоий. – Тошкент, 2021, №1. – сах. 47-56.
15. Мақсадов Б. Як нусҳаи дастнависи тоза дарёфтшудаи девони Навоӣ ва арзиши он. Маводи ҳамоиши байналмилалӣ: “Амир Алишери Навоӣ ва адабиёти тоҷик”. -Хуҷанд: Маънавият, 2016. – Сах. 4-17
16. Мамадов Х. Лексико-стилистические особенности художественной прозы Алишера Навои. Ташкент, 1969.
17. Мирзоев А. Алишер Навоӣ ва Абдураҳмони Ҷомӣ.- Душанбе: Ирфон, 1968.- 48 сах.
18. Мирзоев А. Фонӣ ва Ҳофиз. – Душанбе : Дониш, 1968.
19. Мирзоев А. Камолиддини Биной. – Сталинобод, 1957. – 291 сах.
20. Мирзоев, А. Ҷашни марди бузург // Садои Шарқ, №8, 1966.С.109.
21. Мусулмонқулов, Р. *Сарчаимаҳои форсӣ дар арӯзи Навоӣ* // Ахбороти АФ РСС Тоҷикистон. Серияи шарқшиносӣ, таърих филология. – 1991. – №3 (23). – С. 3-6.
22. Навоӣ, А. Фарҳод ва Ширин (Тарҷумаи М. Аминзода). – Душанбе: Наш.давт.Точ, 1958. - 240 сах.
23. Навоӣ, А. Фарҳод ва Ширин (бо сарсухани В. Раҳмон). - Хуҷанд: Нури маърифат, 2022.- 540 сах.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

24. Навоӣ, А. Амир Алишери Фонӣ, Девони форсӣ (Мураттиб ва муаллифи сарсухани Алии Муҳаммадӣ).- Душанбе: Ирфон, 1993. – 320 сах.
25. Навоӣ, А. Ҳамсат-ул-мутаҳайирин /интихоб ва тарҷумаи А. Маниёзов. - Душанбе: Наш.дав.Тоҷ, 1961.
26. Нурзод, Н. Соҳторшиносӣ ва шиносиҳои сарчашмаҳои таълифи қасидай “Тухфат-ул-афкор”-и Мир Алишери Навоӣ//Суҳаншиносӣ. – Душанбе, 2023, №1. – 69-83.
27. Ҳудойдодов, А. *Муносибату истифодаи Навоӣ-Фонӣ аз газалиёти Ҳофиз* // Ахбороти АФ РСС Тоҷикистон. Серияи шарқшиносӣ, таъриҳи филология. – 1991. – №3(23). – С. 6-13.
28. Шодиев Э. Алишер Навоий ва форс-тожик адиллари. – Тошкент: Ӯқитувчи, 1989. – 112 б.
29. Шодиев Э. Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги асарлари. – Тошкент: Фан, 1990. – 102 б.

GORÉ OUSELEY – SHARQSHUNOS

Tojiboyeva Ozoda Tohirova,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent
davlat o‘zbek tili va adabiyoti
universiteti dotsenti, PhD

Annotatsiya. Dunyodagi ilm-fan, madaniyat markazi hisoblangan har bir davlatda sharqshunoslik, turkologiya bo‘yicha muayyan darajada ishlar bajarilgan. Xorijlik olimlar ham o‘zlarining turli ko‘rinishdagi faoliyatlari orqali bevosita bu fan rivojiga hissa qo‘sghanlar. Xususan, Alisher Navoiy asarlarining xorijdagi kutubxonalarga borib qolishi, o‘rganilishi ham adib ijodiy merosining dunyo bo‘ylab yoyilishiga olib kelgan. Mazkur maqolada xuddi shunday faoliyat natijasida ingliz adabiyotida Navoiy ijodiy merosining o‘rganilishi borasida ma’lumot beriladi.

Kalit so‘zlar: Sharq adabiyoti, xorij, ilmiy o‘rganish, manbashunoslik, qo‘lyozma asarlar.

Аннотация. В каждой стране, которая считается центром науки и культуры мира, в той или иной степени ведутся работы по востоковедению и тюркологии. Зарубежные ученые своей разнообразной деятельностью также внесли непосредственный вклад в развитие этой науки. В частности, произведения Алишера Навои посещались и изучались в зарубежных библиотеках, что привело к распространению творческого наследия писателя по всему миру. В данной статье представлена информация об изучении творческого наследия Навои в английской литературе в результате такой деятельности.

Ключевые слова: восточная литература, зарубежье, научные исследования, источниковедение, рукописные произведения.

Abstract. In every country that is considered the center of science and culture of the world, work on Oriental studies and Turkic studies is being carried out to one degree or another. Foreign scientists, through their various activities, also made a direct contribution to the development of this science. In particular, the works of Alisher Navoi were visited and studied in foreign libraries, which led to the spread of the writer’s creative heritage throughout the world. This article provides information on the study of Navoi’s creative heritage in English literature as a result of such activities.

Key words: oriental literature, foreign countries, scientific research, source studies, handwritten works.

Alisher Navoiy asarlarining o‘rganilish tarixini kuzatsak, olimlar bilan birga qirollik saroyida ishlaganlar, nodir manbalarni yig‘uvchi kolleksioner shaxslar, tarbirkorlar ham ishtirok etgani ko‘rinadi. Yirik ilm-fan markazlari faoliyat olib borgan Sankt-Peterburg, London, Vena, Parij kabi yirik shaharlardagi sharqqa tegishli nodir manbalarning to‘planib qolishida ana shu kolleksionerlarning ham hissasi bor.

Alisher Navoiy ijodining Sharqdan G‘arbga o‘tib borishi, ilmiy jihatdan o‘rganilishida orada juda uzoq vaqt kuzatilmaydi. Ma’lumki, “Sab’ai sayyor” dostonining syujeti ilk bora Yevropaga Xristofor Armanining “Sarandib shohi va uning uch o‘g‘loni” (1557) nomli asari orqali kirib borgan bo‘lsa, ilmiy jihatdan o‘rganilishi borasida esa fransuz sharqshunosi Bartelemi d’ Erbelo de Molenvil (d’Herbelot de Molainville) (1625–1695)ning “Sharq kutubxonasi yoxud universal

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

lug‘at” (8600 ta maqola) ensiklopedik (1697) kitobi eslanadi. (Kitob olim vafotidan so‘ng Antuan Golland tomonidan yakunlanib, nashr etilgan).

Qayd etish kerak, ingliz, fransuz, nemis olimlari aksariyat fors-tojik adabiyotidagi buyuk yettilik ortidan Alisher Navoiyga o‘tib keladi. Asosan, o‘rta asr shoirlarini Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuaro” asari va Mirxond, Xondamir asarlari orqali o‘qib o‘zlashtirgani va ularda ismlari qayd etilgan shoirlar, tarixiy shaxslar haqidagi ma’lumotlarni kitob tavsiflarida qo‘llaganlar. Nemis tilli adabiyotshunoslik vakillari Martin Kartmann, German Vamberi esa usmonli turk tili orqali o‘zbek adabiyotiga o‘tib kelgani kuzatiladi. Angliyada Alisher Navoiy, Bobur, Ablug‘ozzi Bahodirxon asarlarini o‘rganish tarixan inglizlarning Hindistonga borishi, bosib olingan o‘lka madaniyati, ilm-fanini o‘rganishi bilan bog‘liq holda ham rivojlangan deyish mumkin.

Ingliz tadbirkorlarining Hindiston mustamlakasi ortidan u yerga borishi, safar davomida Eron va ko‘plab shaharlarda ko‘plab nodir manbalarni sotib olishi ham Angliya kutubxonalariga sharqqa doir qimmatli manbalar to‘planishiga olib kelgan. Xususan, shunday tadbirkorlardan biri, sharqshunos olim ser Gore Ouseleydir.

Tarixdan ma’lumki, ko‘plab qimmatli kitoblar davlatlar o‘rtasidagi urushlar, o‘zaro bitimlar, sovg‘a yoki shunga yaqin holatlarda butunlay tili, madaniyati boshqa davlat xazinasiga o‘tib kelgan. Oksford universiteti Bodlean kutubxonasiidagi kitoblarning yig‘ilib qolishida ham Gore Ouseley va Jon Bardo Elliotning katta xizmatlari bor. Ouseley Gorening faoliyati va navoiyshunoslikka qo‘shgan hissasi borasida fikr yuritishdan oldin Jon Bardo Elliot haqida ham biroz to‘xtalib o‘tish maqsadga muvofiq.

Jon Bardo Elliot (John Bardoe Elliott, 1785-1863) 1800-yilda bosib olingan Hindistonga davlat xizmati bilan borib, 50 yildan ortiq u yerda yashaydi. Patna (Pataliputra, Bengaliya) shahrida nafaqaga chiqqunga qadar suda bo‘lib ishlaydi. U faoliyati davomida ko‘plab qo‘lyozmalar sotib oladi. Gore Ouseleyning ham kolleksiyasini sotib olganini, jumladan, 422 ta kitob olganini aytadi. Ouseley Gorening kolleksiyasi alohida saqlangan emas, shuning uchun kitoblar nomi yonida Elliot ismi ham qayd etiladi (xuddi Xanikov fondi singari). Kitoblar tavsifida har bir kitobning olingan yili, qaerdan olingani, J. Elliotga topshirilgan vaqt va keyingi merosxo‘ri aniq qayd etilgan. Ular qatorida Alisher Navoiy asarlarini ham ko‘rish mumkin [8, 9].

Ouseley Gore Angliyada Alisher Navoiy asarlarini ilk bora to‘plagan va ilmiy jihatdan o‘rganishga hissa qo‘shgan olim bo‘lsa-da, uning nomi ilmiy adabiyotlarda deyarli eslanmaydi. U haqidagi ilk ma’lumot rus sharqshunosi A.A.Semyonovning 1940-yilda nashr etilgan “Alisher Navoiy asarlari va u haqidagi adabiyotlar bibliografik ko‘rsatkichiga doir manbalar” (Материалы к библиографическому

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

указателю печатных произведений Алишера Навои и литературы о нем) kitobida qayd etiladi (1940). Mazkur kitobda Alisher Navoiy tavalludining 500 yilligi arafasida tayyorlangan bo‘lib, unda xorijda bajarilgan ishlar va O‘zbekistonda nashr etilgan Navoiy asarlari manbalari tavsiflangan. A.Semyonovning mazkur kitobidan xorijdagi navoiyshunoslik borasida ham ma’lumot olish mumkin [2, 18].

Sharq manbalari ortidan uni o‘rganishga hissa qo‘shtagan Gore Ouseley (1770-1844) asli irlandiyalik bo‘lib, diplomat, tadbirkor, sharqshunos sifatida tarixda qolgan. Akasi – harbiy, mashhur sharqshunos Uilyam Ouseli uni o‘zi bilan Hindistonga olib ketadi (1787). Hindistonda u fors, arab, sanskrit tilini o‘rganadi. Angliya mustamlakasi ostidagi hind yozma merosining katta qismini nashrga tayyorlagan mashhur sharqshunos Uilyam Jons bilan tanishadi. U 1810-yilda Eronga elchi qilib yuboriladi. Diplomatik munosabatlar doirasida Navoiy asarlari lug‘atini tuzgan Fath Ali shoh Kojariy bilan uchrashadi. Ouseleyning arxivida shoh bilan yozishmalari ham to‘liq saqlanib qolgan. Siyosiy tashrif bilan Sankt-Peterburg (1814-15)da ham bo‘ladi. 1813-yil 24-oktyabrdagi rus-eron urushidagi chegaralarni bo‘lib olishga doir Britaniya tomonidan tuzilgan Guliston tinchlik shartnomasida ishtirok etadi [6, 7]. (E’tibor berilsa, fransuz olimi Silvester de Sasi ham Afrika mustamlakasidagi ilk rasmiy xatlarni yozgan, Napoleon Bonapart e’tiboridagi zodagon bo‘lgan). Olimlarning sharq tillarini bilishidan siyosiy maqsadlarda ham davlat asosiy vositachi sifatida foydalangani tarixdan ma’lum.

Gore Ouseley va akasi Uilyam Ouseley to‘plagan kitoblarning qo‘lga kiritilish tarixi asosan Eron, kam sonlarda Hindiston deb qayd etilgan. E’tibor bersak, Sankt-Peterburg fondlariga ham nodir manbalarning borib qolishi ko‘proq Eron bilan bog‘liq edi. Rus-Eron urushida manbalarning olib kelinishi yoxud Sultonali Mashhadiy ko‘chirgan “Ilk devon” rus imperatoriga bitim evaziga berilgani ma’lum. Sankt-Peterburg fondiga nodir manbalarni olib kelgan N.Xanikov ham 1854-yilda Tabrizda elchi bo‘lib ishlagan. 1858-1859-yillarda Xurosonga ekspeditsiyaga rahbarlik qilib, Osiyo muzeyiga (hozirgi Rossiya FA Sharq qo‘lyozmalarini instituti)ga 70 ta qo‘lyozma yuborgan. Parijda yashayotganida qolgan qismini ham sotishini aytadi, ammo FA da mablag‘ yetarli bo‘limgani sababli 1864-yili (166 ta) Sankt-Peterburgdagi Imperator xalq kutubxonasi N.Xanikov to‘plamini sotib oladi [3, 76-77].

Aka-uka Ouseleylar Buyuk Britaniyada sharqshunoslikka asos soladilar. London Qirollik Osiyo jamiyati asoschisi (1823), Sharq tarjimonlik qo‘mitasi tashkilotchisi, Sharq qo‘lyozmalarini nashr etish jamiyati prezidenti (1842) vazifalariga loyiq ko‘riladi. U Angliya oldidagi xizmatlari uchun qirollikning yuqori darajadagi orden va medallari bilan taqdirlangan. Forslarning ikkita, Sankt-Peterburgda esa muqaddas Aleksandr Nevskiy ordeni bilan taqdirlangan. (Ouseley Gore haqidagi ma’lumotlar

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

ko‘p bo‘lgani bois eng muhimlariga to‘xtaldik, to‘liq ma’lumotni adabiyotlar ro‘yxatida keltirilgan manbalardan o‘qib olish mumkin).

Gore Ouseley akasi bilan birga fors tilini astoydil o‘rgangan. Keyinchalik diniy kitoblar, Sa’diy Sheraziyning “Guliston” asarini nashr etishga mas’ul bo‘lgan. U umri davomida ko‘rgan, to‘plagan ma’lumotlari asosida fors adabiyotiga doir kuzatishlarini maxsus kitob – ilmiy tadqiqot shaklida tayyorlaydi. Biroq nashr etishga ulgurmaydi va kitob uning vafotidan keyin chop etiladi. Shu o‘rinda mazkur kitobga to‘xtalishdan oldin Gore Ouseleyning fondidagi Navoiy asarlari manbalarini ham qayd etib o‘tish joiz.

Gore Ouseleyning fondini 1859-yilda qabul qilib olgan Jon Bardo Elliot 422 ta kitob ekanligini qayd etadi [8, 9]. Ular Fath Ali shoh bilan rasmiy yozishmalar va Movoraunnahr, Xuroson, Eronda ijod qilgan Sharqning eng mashhur adiblarining asarlari qo‘lyozmalaridan iborat. Xususan, Avhadiddin Anvariyning “Devoni Anvari”, Nizomiy Ganjaviy dostonlari, Muhammad Avfiy Buxoriyning “Javome al-hikoyat”, Hofiz Sheraziy devonlari, Xusrav Dehlaviy dostonlari, Qosim Anvorning “Devoni Qosim Anvor”, Salmon Sovajiy kulliyoti, Samarqandda ko‘chirilgan (1575) Sa’diyning “Bo‘ston”i, Hofiz Sheraziy devoni, Attorning “Mantiq ut-tayr”, Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuar”, Lutf Alibek Ozarning “Otashkadai Ozariy”, Xondamir “Habib us-siyar” kabi sanog‘i yo‘q kitoblar Ouseley Gore kolleksiyasidan o‘rin olgan. Ibn Sino, Forobiyning arab tilidagi asarlari, Boburning “Boburnoma”si ham mavjud [10]. Ularning deyarli salmoqli qismi XIV, XV, XVI, XVII asrlarda ko‘chirilgan nodir manbalar. Agar vaqt nuqtayi nazaridan qaraydigan bo‘lsak, bizdan deyarli ikki asr oldin Sharqni aylanib chiqqan yuqori mansabdagi, katta sarmoyaga ega bir ingliz zodagoni qo‘lga kiritgan mazkur manbalar har holda o‘rta asrlarga yaqin bo‘lishi tabiiy edi. Keyin olingan qo‘lyozmalar ham miniatyurlar ishlangan, mo‘tabar nusxalar.

Ouseley Gore fondidagi Alisher Navoiy asarlari quyidagilardan iborat:

1. Devoni Amir Navoiy. Kotib Sultonali Mashhadiy (tax. 1513). Elliot № 90. 139 sahifa.
2. G‘aroyib us-sig‘ar. Elliot № 91. 180 sahifa.
3. Hayrat ul-abror. 1485 iyul-avgust. Elliot № 287.
4. Sab’ai sayyor. Elliot № 317. 1485. (Sulton Badiuzzamon kutubxonasida saqlangan, 1514, tarzida qayd etilgan).
5. Sab’ai sayyor. Kotib Muhammadali. Buxoro, 1553. Elliot № 318.
6. Saddi Iskandariy. 1485. Elliot № 339. 97 sahifa.
7. Saddi Iskandariy. Kotib Muhammadali. Buxoro, 1553. Elliot № 340.
8. Farhod va Shirin. 1485. Elliot № 408.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

9. Lison ut-tayr. 1530. № 195. 101 sahifa. Miniatyurlar ishlangan. Tabrizdan olingan.

10. Layli va Majnun. 1485. № 3. (Sulton Badiuzzamon kutubxonasida saqlangan, 1514, tarzida qayd etilgan) [9].

Ouseley Gore Sharq adabiyotini yaxshi o‘rgangan, u sotib olgan kitoblar bilan tanishib chiqqan. Sotib olishda ham eng qadimi, nodir nuxxalarini olgan. Alisher Navoiy asarlari ham qadimi, nodir nuxxalar.

Uning sharqshunoslikda bajargan yana eng katta xizmati Sharq adiblari asarlarini o‘rganib, ularning hayoti va ijodi, asarlari tavsifi va mazmunidan iborat “Fors shoirlarining biografik eslatmalari” (Biographical Notices of Persian Poets) kitobini tuzganidir. Mazkur kitob sharqshunos olib borgan ko‘p yillik kuzatishlar, xorij safaridagi o‘rganishlar, sotib olingan kitoblardagi ma’lumotlarni o‘rganish asosida yuzaga chiqqan [1]. Albatta, kitob uning umrining oxirgi yillarda Angliyada yozilgan, biroq uni tiriklik paytida chop etishga ulgurmagan va 1846-yil vafotidan so‘ng chop etilgan.

“Fors shoirlarining biografik eslatmalari” kitobida 30ga yaqin fors shoirlari haqida ma’lumot berilgan. Kitobda fors tilida ijod etgan shoirlar yashab o‘tgan davri bo‘yicha ketma-ket berilgan emas. Mundarijada har bir adib “Xoja Hofiz Sheroziy devoni” singari nomlanadi. Alisher Navoiy haqidagi ma’lumot kitobda to‘rtinchı o‘rinda – Sa’diy Sheroziy, Hofiz Sheroziy, Nizomiy Ganjaviydan so‘ng berilgan. Navoiyga ajratilgan matn sarlavhasi “Amir Alisherning “Buyuk Aleksandr devori” asari” tarzida nomlanadi [1, 50-53]. To‘rt sahifadan o‘rin olgan mazkur matnda garchi “Saddi Iskandariy”ning dunyo bo‘yicha mashhur tarixi asosida nomlangan bo‘lsa-da, unda asar haqida emas, aksincha Alisher Navoiyning tarjimayı holi va asarlari haqida ma’lumot berilgan.

Xususan, Nizomiyning “Buyuk Aleksandr tarixi”ga o‘xshatma asar muallifi Amir Alisher Navoiy tatar shahzodasining o‘g‘li, chuqur bilim, yaxshi tarbiya olgan, deyiladi. Husayn Boyqaroning bosh vaziri edi. Davlat arbobi, shoir, saxiylikda tengi yo‘q, faoliyati davomida ilm-fan ahliga, dehqonlarga homiylik qildi, boyligini xayriyaga sarfladi, Hirotda yashadi, garchi davlat ishlari bilan band bo‘lsa-da, ijodiy yutuqlarga erishish uchun bo‘sht vaqt topa oldi. Turkiyadagi asarlari hajmi katta, o‘n ming baytgacha bor, Nizomiyning beshta dostoniga o‘xshatma yozgan bo‘lib, o‘ttiz ming bayt hajmida, kishini hayratga soladi. Forsiy tilda “Foni” taxallusi bilan yozgan ikkita she’ri Lutf Alining “Otashkada” asariga kirgan. Sherxon Lo‘di uni saxiy, xayr-saxovatli, iste’dodli deya ta’riflagan. Turkiy adabiyotda tengi yo‘q, Husayn Boyqaro, Abdurahmon Jomiy, Husayn Voiz Koshifiy, Davlatshoh Samarqandiy o‘z asarlarida Alisher Navoiyni ta’riflagan, kabi ma’lumotlarni qayd etadi. Nizomiy, Dehlaviy dostonlari ta’sirida yozilgan “Xamsa” dostonlarini,

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

“Xazoyin ul-maoniy”dagi to‘rt devonni nomlari bilan qaysi yoshlarni bildirishini ko‘rsatib o‘tadi.

Gore Ouseley Bodlean kutubxonasida Elliot 340-raqamdagи “Saddi Iskandariy” qо‘lyozmasidan foydalangan. “Iskandar devori” kitobi 202 sahifadan iborat, Sultonning xattoti Muhammad Ali tomonidan 1552-yili (h. 960) Buxoroda ko‘chirilgan, miniatyurlar ishlangan, qizil, ko‘k, yashil ranglar berilgan, oltin hal bilan ziynatlangan, deb ma’lumot beradi. Kitobning bosh sahifalaridagi uch betga Ouseley Gore oddiy siyoh bilan Alisher Navoiy haqida qaydlar bitgan. Farididdin Attor ta’rifida ham uning qabrini Amir Alisher ta’mirlatdi, deya eslaydi [1, 241].

Ouseley Gore Navoiy haqidagi ma’lumotlarni fors tilidagi manbalardan olgan, matnda u o‘zi foydalangan manbalarni aniq ko‘rsatgan. Gore Ouseley garchi Alisher Navoiyni fors adiblari qatorida bergan bo‘lsa ham, uning tarjimayi holi, faoliyati, ijodi borasida yetarlicha ma’lumot berishga harakat qilgan. Ayrim g‘arblik tadqiqotchilar yo‘l qо‘ygan kamchiliklar ko‘zga tashlanmasa-da, tatar shahzodasining o‘g‘li deb qayd etishi ajablanarli. Ayrim manbalarda mualliflar Abulg‘ozzi Bahodirxonni ham tatar deb aytishadi. Britaniya muzeyi qо‘lyozmalarini, xususan, turkiy qо‘lyozmalar qismida Alisher Navoiy asarlarini tavsiflagan, kataloglashtirgan Charlz Riyodan Gore Ouseleyning 50 yosh kattaligi va mazkur kitob undan ilgariroq nashr etilganini inobatga olsak, Navoiy ijodi Angliyada ancha oldin boshlangan, deyish mumkin. Ko‘rinadiki, Alisher Navoiy Yevropaga fors shoirlari qatorida kirib borgan va har ikki tilda tengi yo‘q shoir, oliyjanob shaxs sifatida e’tirof etilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sir Gore Ouseley, *Biographical Notices of Persian Poets with Critical and Explanatory Remarks, with a Memoir of the late Right Hon. Sir Gore Ouseley, baronet*, by James Reynolds, London, 1846.
2. Семенов А. А. Материалы к библиографическому указателю печатных произведений Алишера Навои и литературы о нем. – Ташкент, 1940.
3. Россия миллий кутубхонасидаги Навоий қўлёзмалари тўпламлари тарихидан. Ўзбекистон маданий мероси. Китоб-альбом. – Тошкент: Silk Road Media, 2021.
4. Charles Rieu. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum. – London, 1888. – 345 p.
5. Catalogue of the Persian, Turkish, Hindustani, and Pushtu manuscripts in the Bodleian Library / begun by Ed. Sachau, continued, compl. and ed. by Hermann Ethé. Oxford : Clarendon Pr., 1930.
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Gore_Ouseley
7. <https://www.iranicaonline.org/articles/ouseley-sir-gore>
8. John Bardoe Elliott - Wikipedia
9. [Джон Бардо Эллиотт - John Bardoe Elliott - abcdef.wiki](#)
10. https://www.fihrist.org.uk/catalog/person_44733962

**АЛИШЕР НАВОИЙ ҚҮЛЁЗМА ДЕВОНЛАРИНИНГ
МАНБАШУНОСЛИГИ МАСАЛАСИ
(Ҳамид Сулаймон докторлик диссертацияси асосида)**

Ойсара Мадалиева,
*PhD, ЎзР ФА Шарқшунослик институти
катта илмий ходими, ТДШУ доценти*

“Шарқда қўлёзма китобларнинг яратилиши ўнлаб тиллар ва ёдгорликлар билан боғлиқ ҳолда юз берди. Шарқ қўлёзма китоблари бир қанча жаҳон динларига йўлбошчи бўлди, ёрдам берди... Унинг Шарқ халқлари маданий ҳаётидаги роли шу қадар юксакки, айнан қўлёзма китоблар Шарқ халқлари маданий қадриятларининг давомийлигини таъминловчи муҳим ҳодисадир” [Рукописьная книга, 1987: 9]. Шу маънода Низомиддин Мир Алишер Навоий (844–906/1441–1501) асарлари, хусусан, девонларининг шоир тириклиги чоқларидан то XX асрнинг биринчи чорагига қадар қайта-қайта қўлёзма китоблар ҳолига келтирилиши туркий адабиётнинггина эмас, бутун туркий маданиятнинг бир парчасини, энг нозик қадриятларни ўзида ташиётган лирик асарларни асрраб-авайлаш, кейинги авлодга етказиш мақсадларини кўзда тутиб амалга оширилган дейиш мумкин.

Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек (1905–1968) томонидан “Ҳамид Сулаймон Навоийнинг деярли бутун лирикасини йифиб, тартибга солган. Навоий лириксини текстологик текшириб, шоирнинг асл шеъриятини аниқлаш вазифасини ўз олдига қўйган. Ва буни тўла мукаммал бажара олган. Диссертацияда иловалар, жадваллар, лугатлар ниҳоят тўла ва тартибли бажарилган... Ҳамид Сулаймонга филология фанлари доктори даражасининг берилишини сўрайман” [Ойбек, 1979: 397–399] мазмунида такриз ёзилган докторлик диссертацияси яратилганига олтмиш йил ошса ҳамки, ушбу йўналишда амалга оширилаётган тадқиқотлар учун фундаментал иш вазифасини бажарив келмоқда.

Ҳамид Сулаймоннинг (1910–1979) “Алишер Навоий лирикаси матншунослик тадқиқи” (“Тестологическое исследование лирики Алишера Навои”) номли докторлик диссертациясини [Сулейманов, 1955–61] ўқир эканмиз, олимнинг Алишер Навоий ижоди, хусусан, шоир лирикаси манбашунослиги ва матншунослиги борасида ўз даврининг замонавий методологияси асосида тинимсиз меҳнат қилганини ҳис этиш қийин эмас. 1955–61 йилларда ёзилган 3 томдан иборат мазкур тадқиқотда Навоийнинг туркий ва форсий қўлёзма девонларининг юртимизгина эмас, балки хориж фондларига тегишли бир қанча нусхалари илмий ўрганилган, уларнинг аҳамияти очиб берилган. Таъкидлаш жоиз, мазкур қўлёзма девонлар орасида

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

бир нечтаси навоийшуносликка илк бор айнан мана шу диссертация қўлга киритган илмий натижа ўлароқ маълум бўлган. Зотан, муаллифнинг ўзи С.Л. Волин (1909–1943) хулосалари асосида диссертациясининг ҳақиқий баҳосини берган эди: “Навоий девонлари қўлёзмаларини у ёки бу редакцияга нисбат бериш мушкул масала. Қўлёзмаларнинг матнларини тўлиқ таққослаб чиққандан сўнггини уларни у ёки бу редакцияга нисбат бериш ишончли тарзда амалга оширилиши мумкин. Ушбу масалани ҳал этишдаги бутун оғирликни ҳақиқатан мазкур диссертациянинг муаллифи бўйнига олган” [Сулейманов, 1955–61: 51]. Шу маънода, Ҳ.Сулаймон докторлик тадқиқотининг ютуқлари муаллифнингина эмас, навоийшуносликнинг катта муваффаққияти сифатида қадрлидир. Қуйида Навоий қўлёзма девонлари манбашунослигининг ушбу диссертацияда баён этилган айрим жиҳатлари ҳақида сўз юритамиз.

Ҳ.Сулаймоннинг ҳаёти ва фаолиятига оид бир неча тадқиқотлар мавжуд [<https://ziyouz.uz/sulamonov-1910-1979/>; <https://yuz.uz/news/navoiyshunos-zabardast-olim>; [https://oyina.uz/kiril/article/355\\$](https://oyina.uz/kiril/article/355$); Qobulova, 2021: 96-99; Namozova, 2023: 12-16]. Унинг докторлик диссертацияси бизга қадар соҳага оид кўплаб илмий ишларга жалб этилгани маълум. Олимнинг Навоий лирикаси устида олиб борган ишлари алоҳида диссертация доирасида ҳам ўрганилди [Намозова, 2020: 50].

Албатта, Ҳ.Сулаймон докторлик тадқиқоти ёзилганидан буён орадан қўп вақт ўтди. Бу орада Навоий девонлари манбашунослиги ва матншунослиги йўналишида бир қанча амалий ва назарий ишлар амалга оширилди. Мазкур тадқиқотларнинг барчаси Ҳ.Сулаймон докторлик диссертациясидан илҳомланиб амалга ошди дея оламиз.

Айтиш мумкинки, 1991 йил “Навоий дастхати – Наводир ун-нихоя” факсимиле нашри эълон қилингач [Навоий дастхати, 1991: 12 б.т.], орада анча муддат бу йўналишда кўзга кўринарли ишлар амалга ошмади. Аммо 2010-йиллар Навоий лирикаси манбашунослиги тарихида янги бурилиш ясади. Худди шу йиллардан Навоий девонларининг янги қўлёзмалари топила бошлади [Эркинов, 2012: 8-16]. Қувонарлиси, “Оққўюнли мухлислар девони”нинг топилиши билан бошланган бу анъана “Бадойиу-л-бидоя” “Наводиру-н-нихоя”нинг яна бир неча қўлёзмалари аниқланishi билан давом этмоқда [Эркинов, 2018: 51-57; Турдиалиев., Эркинов, 2018: 57-62; Эркинов, 2018: 18-31; Максудов, 2020: 9-18; Болтабаев, 2022: 438-466; Эркинов, 2022: (uza.uz)]. Энг мухими, аниқланган янги қўлёзмалар устида жиддий тадқиқотлар ҳам амалга оширилиб келмоқда [Алишер Навоий, 2015; Алишер Навоий., 2021: 411; Алишер Навоий, 2021: 260; Имомназаров, 2021: 207; Имомназаров, 2017: 6-10.; Имомназаров, 2022: 510; Имомназаров, 2018: 12-17; Имомназаров, 2021: 64;

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Эркинов, 2017: 19-38; Эркинов, Мадалиева, 2020: 19-21; Эркинов, 2023: 4-20; Юсупова, 2016: 152-158; Юсупова, 2017: 54-60; Жўрабоев, 2016: 32-38; Болтабаев, 2022: 263; Жабборов. 2021: 247; Мадалиева, 2021: 679; Мадалиева, 2022: 4-19].

Ҳ.Сулаймон “бизнинг тушунчамиздаги матншунослик мустақил фан сифатида Шарқда мавжуд бўлмагани, Россия ва Европада эса Шарқ ёдгорликларининг матншунослиги XX асрнинг иккинчи ярмида бошлангани”ни ёзади. “Лекин Шарқда азалдан ёзма ёдгорликлар матнларини ўрганишнинг ўзига хос анъанаси мавжуд бўлган ...”, – дейди олим [Сулейманов, 1955–61: 10].

Ҳ.Сулаймон таъкидлайди: “Шарқ адабиётининг қўлёзма ёдгорликларида, хусусан, Алишер Навоий қўлёзмаларида «турлихиллик»ни қайд этишининг бошқа шаклларига дуч келамиз. Бу гўё олдинги аждодлар томонидан амалга оширилган ўзига хос «матншунослик» ишининг қўлёзмаларнинг ҳошияларида ёки матнларнинг ўзида акс этишидир. Алишер Навоий қўлёзмаларида уларнинг уч хили учрайди”. [Сулейманов, 1955–61: 11-12]. У мазкур тузатишлар билан қўйидагича таништиради.

1. Кўлёzmанинг йўқолган қисмини қайта тиклаш. Олим ушбу ҳолатни қўйидаги қўлёзмалар мисолида тушунтиради. “Фаройиб ус-сигар” девони ҳаракатли нодир нусхасининг бошланишидан 1-2-варақлари ва якунидан 217-220-варақлари¹ ҳамда 677 рақамли қўлёzmанинг “Наводир уш-шабоб” девони мавжуд бўлган 97-108-варақлари, тахминан, Умархон саройида мохирона тарзда қайта тикланган [Сулейманов, 1955–61: 12].

2. Интерполяция². Алишер Навоий қўлёзма девонларида тез-тез интерполяцияга, яъни, эҳтимол, бошқа бир тўлиқ нусхадан топилган ва мазкур қўлёзма матнида унутиб қолдирилган байт ёки ғазалнинг матн ҳошиясида қайд этилишига дуч келамиз. Ушбу ҳошия тузатишлари камдан-кам ҳолларда котиблар томонидан, асосан эса ушбу шеърнинг матнини бошқа нусхалар орқали яхши билган кейинги давр кишилари томонидан амалга оширилган [Сулейманов, 1955–61: 12].

3. Матн деформацияси – шаклий ўзгаришининг турли хил белгилари. Одатда қадимги муаллиф ва котиблар матнда ўzlари учратган ҳар қандай хатоларни қўлёзма ҳошиясида тузатиб, белгилаб кетишни тўғри деб билганлар. Навоий қўлёзма девонларида шунга ўхшаш қайдларнинг энг кўп тўрт хилини

¹ Ҳ.Сулаймонов бунда Ўз ФАШИ Ҳ.С. фондига оид 386 рақамли қўлёzmани назарда тутган бўлса керак. Сабаби “Фаройиб ус-сигар”нинг хозиргача маълум бўлган ягона ҳаракатли нусхаси ушбу қўлёzmадир. Батафсил қаранг: Ҳакимов, 1983: 57-58; Умаров. 1991: 60-64.

² Интерполяция – асарга котиб, таржимон ёки уни мутолаа қилган киши томонидан кейин кўшилган, асарнинг асл нусхасида бўлмаган сўз, изора, матн. Бундай изоҳ ва қайдлар, асосан, қўлёzmанинг ҳошиясига ёзилади. Шунинг учун интерполяция сўзи ўзбек тилида ҳошия ёзувлари тушунчасига тўғри келади. Қаранг: Ҳакимов, 2013: 119.

учратамиз: а) кўпгина байтлар ўз ўрнидан чалкашиб кетган тақдирда, ҳошияда ҳар бир сатрнинг тўғрисига уларнинг кетма-кетлиги бўйича рақамлар қўйилиб тузатилади; б) маълум бир байт ёки мисра ўрни алмашганда, унинг тўғри жойини кўрсатувчи белги қўйилади; в) шеър матнининг хато келтирилган ёки такрорланган қисмини кўрсатиб турувчи белги қўйилади; г) ва ниҳоят, хато ёзилган сўзнинг устига “*ҳ*”, унинг тузатилган варианти устига эса “*ғ*” шартли белгиларини кўришингиз мумкин. Бу белгилар белгиланган сўз билан бирга қўлёзма ҳошияларида қайд этилган бўлиб, қадим замонлардан бери улар кучли анъанага эга бўлган [Сулейманов, 1955–61: 12-13].

Ҳ.Сулаймон юқоридаги каби “матншунослик” ишларини аниқ бир мезонларга таянмагани ва асосан, шеърий характерга эга бўлганини таъкидлайди [Сулейманов, 1955–61: 13].

Маълумки, Ҳ.Сулаймон Алишер Навоий девонларининг дастлаб юртимиз фондлари, хусусан, Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтида³ сақланаётган нусхалари билан қизиқсан. Олимнинг тадқиқотидан аён бўладики, ўша даврда шоир девонларининг Ўз ФАШИ фондида 97 та қўлёзмаси мавжуд бўлган [Сулейманов, 1955–61: 51]. Йиллар мобайнида Ўз ФАШИ фондларининг⁴ янги қўлёзмалар билан бойиши ҳисобига ҳозирда ушбу кўрсаткич фақат асосий фонднинг ўзида 182 тани ташкил этиши аниқланган [Мадалиева, 2021: 4]⁵.

Қизиғи шундаки, Ҳ.Сулаймон диссертациясининг “Хазойину-л-маоний” иловалари номли қисмида ЎзР ФАШИга оид 95 та қўлёзма девоннинг сақланиш рақамлари берилган. Улар орасида 7463, 5035, 1595 рақамли қўлёзмалар такрор келган ва икkinchi марта ёзилишида нима сабабдандир, тегишли маълумотлари ўзгарган. Масалан, 1595 рақамли қўлёзма аввал “Хазойину-л-маоний”, икkinchi ёзилишида эса “Терма девон” дейилган [Сулейманов, 1955–61: 332-333]. Шунингдек, ушбу рўйхатдаги баъзи қўлёзма девонларнинг номланишида мулоҳазали ўринлар мавжуд. Жумладан, 647 рақамли қўлёзма “Хазойину-л-маоний” деб берилган, аслида у “Фавойиду-л-кибар”нинг нусхасидир. Ёки 646 рақамли қўлёзма “Хазойину-л-маоний” номи билан келтирилган, у “Терма девон” нусхаси ҳисобланади [СВРЛ-II, 2018]. Таъкидлаш жоиз, тажрибадан аён бўлдики, Навоий девонларининг кўплаб нусхалари билан ишлаган вақтда адашиш ҳоллари учраб туради.

Ҳ.Сулаймон: “Агар қўлёzmанинг кўчирилган санаси маълум бўлмаса, каталогизатор унга тахминий сана бериши лозим, бу фан учун муҳим”, – деб

³ Кейинги ўринларда ЎзР ФАШИ.

⁴ ЎзР ФАШИнинг асосий, дублет ва Ҳамид Сулаймон номли учта фонди мавжуд.

⁵ Ушбу рақам маълум муддат ўтгач, ўзгариши мумкин.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

ҳисоблайди [Сулейманов, 1955–61: 62-иктибосга қаранг]. Олим ўзининг тадқиқотларида бунга амал қилган. У санаси номаълум қўлёзмаларнинг кодикологик хусусиятидан келиб чиқиб, қайси асрга оидлигини тахминий белгилаб кетади [Сулейманов, 1955–61: 332-333].

Ҳ.Сулаймон Навоий девонларининг Ўз ФАШИ фондида сақланаётган қўлёзмаларининг шоир лирикаси тарихи аҳамиятидангина эмас, нусхашуносликка қўшган ҳиссаси жиҳатидан ҳам тадқиқ қилган. Айниқса, йиғма-қиёсий матнга жалб этилган 20 та қўлёзма девон батафсил илмий тавсиф қилинган [Сулейманов, 1955–61: 156-227].

Тавсифлар борасида олим ўзи фойдаланган каталогларда йўл қўйилган хатоларни тузатиб кетади. Масалан, А.А.Семенов (1873–1958) томонидан нашр этилган каталогда Ўз ФАШИ фондида сақланаётган 1995 рақамли қўлёзманинг “Наводиру-ш-шабоб” (Семенов, №41, СВРП, 224-227), 790 рақамли қўлёзманинг эса “Фаройибу-с-сиғар” (Семенов, №40, СВРП, 219) сифатида тавсифлангани, аслида улардан биринчиси “Наводиру-н-ниҳоя”, иккинчиси эса “Терма девон” экани ҳақидаги муҳим маълумотларни дастлаб Ҳ.Сулаймон диссертациясида кўриш мумкин [Сулейманов, 1955–61: 168-169, 220]. Шунингдек, “Бадойиу-л-бидоя” девони қўлёзмаларининг Париж, Лондон ва Боку нусхаларининг фанга маълум қилиниши ҳақида ҳам худди шу фикрни айтиш мумкин.

Умуман, ушбу тадқиқотда Навоий девонлари қўлёзмаларининг ташқи ва ички томонлари билан боғлиқ барча жиҳатлар синчков илмий назардан ўтказилган. Олим қўлёзмаларнинг хотима қисмида келувчи котибларнинг қайдларига ҳам жиддий диққат қаратади. Ушбу матнларни аввал асл алифбода тақдим этиб, сўнг рус тилига таржима қиласи. Жумладан, Кўқон хони Мадалихон (1822–1842) буйруғи билан 1254/1838–39 йили Кўқонда олти ой ичида Алишер Навоий девонининг 300 нусхада кўчирилгани каби қўлёзма девонлар колофонларида келган муҳим маълумотларни ҳам илк бор Ҳ.Сулаймон диссертациясида ўқиймиз [Сулейманов, 1955–61: 52-53].

“Бошқа томондан, қўлёзма девонларини ўрганиш тажрибаси кунимизгача етиб келган бирор бир нусха шоирнинг у ёки бу девонининг тўлиқ муаллиф вариантини тақдим этмаслигини кўрсатмоқда”, – дейди Ҳ.Сулаймон. “Ҳатто энг қадимий Ҳирот нусхалари ҳам нотўлиқлиги (Лондон №401, Боку №3010), чалкашлиги ва шеърларнинг такрорланиши (Душанбе №1990), қўлёзма таркибидан варакларнинг йўқолиши (Санкт-Петербург №55) ва шунга ўхшаш бошқа жиҳатлари билан фарқланади. Бундай нуқсонлар кейинги XVII, XVIII, XIX асрлар нусхаларида янада қўпроқ учрайди”, – дея фикрларини давом эттиради олим. [Сулейманов, 1955–61: 79].

Ҳ.Сулаймон В.В. Вельяминов-Зерновнинг “Абушқа” луғати ҳақидаги фикрлари асосида мазкур номаълум муаллиф ўз луғатида ўрнаклар сифатида “Хазойину-л-маоний” таркибий девонларидан шеърлар келтириб, “ғаройибдин”, “наводирдин” деганида мазкур қайдларнинг девонлар бўйича кўрсаткичи нотўғри эканини таъкидлайди [Сулейманов, 1955–61: 80]. Таъкидлаш жоизки, “Абушқа” луғатидаги мазкур ҳолат “Хазойину-л-маоний”нинг умумий алифбо тартибли баъзи нусхаларида ҳам учраб туради. Жумладан, Ризоқули ибн Мустафоқули томонидан 1070/1660 йилда кўчирилган “Хазойину-л-маоний” девонининг тўлиқ нусхаларидан бирида (Ўз ФАШИ асосий фонди, №9766) ғазалларнинг устида тегишли таркибий девонлар бўйича ёзилган қайдлар лирик куллиётнинг бирламчи манбалари билан мос келмайди [Батафсил қаранг: Мадалиева, 2021: 81–92].

Ҳ.Сулаймон Навоий “Муншаот”ига таяниб, ХМнинг умумий алифбо тартибли варианти мавжудлигини муаллифнинг ўзи таъкидлаб кетганига ишора қилган [Сулейманов, 1955–61: 114]. Олим шу ўринда С.Л. Волиннинг “Навоий “Хазойин ул-маоний”дан кейин “Махзан ул-маоний” номли яна бир девон тузган” мазмунидаги хulosаси нотўғри эканини, аслида ушбу фикрга келишга сабаб бўлган қўлёзма девонлар янги девон эмас, ХМнинг яхлит алифбо тизимига солинган нусхалари эканини айтади. Ҳ.Сулаймон ушбу тезисни “Муншаот”нинг 42-мактубида келган چон طبع “خزائين دين حاصل بولغان معانى ايردى خزائين المعانى لقب بيريلدى (Даги мажмуиғаким, махлут битилибдуур, чун табъ хазойинидин ҳосил бўлғон маоний эрди – “Хазойин ул-маоний” лақаб берилди) [Турсунов, 2016: 48, 85] жумласи билан далиллайди. Хусусан, мазкур жумлада келган *махлут* (аралаштирилган, қотишган) сўзи бу ўринда айнан умумий алифбо тартибли ХМни англатаётганини ёзади олим.

Ҳ.Сулаймоннинг ёзишича, ХМнинг таркибидаги шеърларнинг даврлаштирилиши девонлар тақсимотига кўра эканига биринчи шубҳа О.Шарафуддинов (1903–1943) томонидан билдирилган. А.Саъдий (1889–1953) каби олимлар эса ХМдаги барча шеърларни муаллиф тақсимотига кўра болалик, ёшлиқ, ўрта ёш ва кексалик лирикаси сифатида қабул қилган [Сулейманов, 1955–61: 131–134]. У проф. Е.Э. Бертельс (1890–1957), проф. А. Саъдий ва турк олими О.С. Левенд (O.S. Levend, 1897–1978) С.Л. Волиннинг Навоий лирикаси босқичлари ҳақидаги фикрларига кўшилганлар дейди [Сулейманов, 1955–61: 83–84]. Бизнингча, мазкур масаладаги тарафдор олимлар рўйхатида О.С. Левенднинг бўлиши ноўрин. Сабаби О.С. Левенд Навоийнинг девонлари номи ва тузилиш тарихи бўйича қуйидаги маълумотни тақдим этган.

- “Бадойиъ ул-бидоя” (873/1469 – 887/1482 й.);
- “Наводир ун-ниҳоя”;

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

—“Хазойин ул-маоний” (904/1498-1499 й.) таркибига кирувчи тўрт девон: “Фаройиб ус-сиғар”, “Наводир уш-шабоб”, “Бадойиъ ул-васат”, “Фавойид ул-кибар”,

“Форсча девон” (“Девони Фоний”) (Бошланишида илова қилинган дебоча ва қасидалар билан бирга, 902/1496 й.) [Levend, 1958: 127; Madaliyeva, 2021: 4-19].

Албатта, Ҳ.Сулаймоннинг докторлик диссертациясида Навоий девонлари қўлёзмалари, хусусан, уларнинг таркиби юзасидан кўплаб масалалар даврининг энг замонавий методлари асосида ўз ечимини топган. Ушбу мақолада шоир қўлёзма девонларининг мазкур диссертация асосида амалга ошган манбашунослик қирраларининг айримлари ҳақида тўхталдик, холос.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР:

1. Boltabayev S. Alişir Nevayı divanlarının dibaceleri (Giriş – Metin – Aktarma – Dizin - Tıpkıbasım). – Ankara: «AkÇağ», 2022. – 263 s.
2. Boltabayev S. Navoiy devonining shoir hayotligida ko‘chirilgan yangi topilgan nusxasi haqida // Alisher Navoiy va Sharq Renessansi (xalqaro simpozium materiallari). – Toshkent, 2022. – B. 438-466.
3. Erkinov A. Badoye’ ul-bidoya”ning Navoiy davrida ko‘chirilgan va yangi aniqlangan qo‘lyozmaları (1483 va 1485 yillar) // Oltin bitiklar. 1-son. – Toshkent, 2018. – B. 18-31.
4. Juraboyev O. Kitabet Sanatının Bir Örneği Olarak Ali Şir Nevai'nin "Bedayü'l-Bidaye" Divanının Taşkent Nüshası. // Uluslararası Beşeri Bilimler ve Sanat Dergisi. Cilt/Volume:1. – Bolu, 2020. – S. 14-27.
5. Levend A. Türkiye kitaplıklarındaki Nevai Yazmaları // Türk dili araştırmaları yILLİĞİ. Belleten. – Ankara, 1958. – S. 127-209.
6. Madaliyeva O. “Turkiya kutubxonalaridagi Navoiy qo‘lyozmaları” katalogi va uning ilmiy qimmati // Oltin bitiklar. – Toshkent, 2021. Vol. 4. – B. 4-19.
7. Namozova Z. “Devoni Fony” Hamid Sulaymon talqinida // Adabiy meros. 2023-yil, 2-son. – B. 12-16.
8. Qobulova R. Hamid Sulaymon – o‘zbek adabiyoti jonkuyari // Adabiy meros. 2021-yil, 1-son. – B. 96-99;
9. Алишер Навоий. «Оққүюнли муҳлислар девони»: табдил ва факсимил матн. Нашрга тайёрловчилар: А.Эркинов, Р.Жабборов. – 411 б. 1-том Лойиҳа раҳбари: Г.Рихсиева. Лойиҳа илмий раҳбари: А.Эркинов. – Тошкент: «Donishmand ziyosi», 2021
10. Алишер Навоий. Ғазалиёт девони. Нашрга тайёрловчи: PhD О.Мадалиева. Тадқиқот қисми муаллифлари: ф.ф.д. А.Эркинов, PhD О.Мадалиева. Масъул муҳаррир: т.ф.д., проф. Б.Абдуҳалимов. – Тошкент: “Фан” нашриёти, 2021. – 260 б.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

11. Алишер Навоий. Оққуюнли мухлислар девони. 1471 йили кўчирилган қўллётманинг факсимиле нашри. Нашрга тайёрловчи: А.Эркинов. – Tokyo: «Research Institute for languages and cultures of Asia and Africa», 2015.
12. Волин С. Описание рукописей произведений Навои в ленинградских собраниях // Алишер Наваи. Под ред. К. Боровкова. – Москва–Ленинград: «Издательство АН СССР», 1946. – С. 203-235.
13. Жабборов Р. Алишер Навоий «Оққуюнли мухлислар девони» ва унинг давр адабий мухитида тутган ўрни. – 247 б. 4-том Лойиҳа раҳбари: Г.Рихсиева. Лойиҳа илмий раҳбари: А.Эркинов. – Тошкент: «Donishmand ziyosi», 2021
14. Жўрабоев О. Навоий асарлари қўллётма ва матнларини ўрганишнинг баъзи масалалари // Алишер Навоий ва XXI аср. – Тошкент, 2016. – Б. 32-38.
15. Имомназаров М. XXI аср: Алишер Навоий лирик мероси матншунослиги муаммолари. Лойиҳа раҳбари: Г.Рихсиева. Лойиҳа илмий раҳбари: А.Эркинов. – Тошкент: «Donishmand ziyosi», 2021. – 207 б. 2-том.
16. Имомназаров М. Алишер Навоий лирик мероси матншунослигининг долзарб масалалари // Алишер Навоий ва XXI аср. – Тошкент: «Tamaddun», 2017. – Б. 6-10.
17. Имомназаров М. Мусулмон минтаقا маданияти ривожида «мажоз тариқи» босқиқчи. 2-китоб. Алишер Навоий. – Тошкент: «Mumtoz so‘z», 2022. – 510 б.
18. Имомназаров М. Уч девон муқоясаси (Алишер Навоий шеърияти лирик жанрлар хронологиясига доир) // Алишер Навоий ва XXI аср. – Тошкент: «Turon iqbol», 2018 –Б. 12-17; Имомназаров М. XXI аср. Алишер Навоий лирик мероси матншунослиги муаммолари. – Тошкент, 2021. – 64 б.
19. Мадалиева О. Алишер Навоий девонлари қўллётмаларининг таркибий-қиёсий тадқики. – 679 б. 5-том Лойиҳа раҳбари: Г.Рихсиева. Лойиҳа илмий раҳбари: А.Эркинов. – Тошкент: «Donishmand ziyosi», 2021
20. Максудов Б. Кодикологическое описание списка «Навадир ан-нихайя» Наваи, хранящегося в библиотеке таджикского национального университета // Алишер Навоий ва XXI аср. – Тошкент: «Mashhur-press», 2020. – Б. 9-18.
21. Навоий дастхати (Наводир ун-нихоя). Нашрга тайёрловчи, сўз боши муаллифи: С.Фаниева. – Тошкент: «Фан», 1991. – 12 б.т.
22. Намозова З. Навоий лирикаси матншунослиги тадқиқи тадрижи (Ҳамид Сулаймон илмий фаолияти асосида). Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2020. – 50 б.
23. Ойбек Мусо Тошмуҳаммад ўғли. Ҳ.Сулаймоновнинг “Алишер Навоий лирикасининг текстологик тадқиқоти” ҳакида // Мукаммал асарлар тўплами. Ўн учинчи том. – Тошкент: «Фан», 1979. – Б. 397-399.
24. Рукописьная книга в культуре народов Востока. Очерки. Книга первая. Редакционная коллегия издания: О. Ф. Акимушкин, М. И. Воробьев-Десятовская (отв. секретарь), Л. Н. Меньшиков, Ю. А. Петросян (председатель), Э. Н. Темкин, А. Б. Халидов, С. С. Цельникер, Я. Я. Юзбашян– Москва: «Наука», 1987. – 612 с.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

25. Семенов А. Описание персидских, арабских и турецких рукописей. – Ташкент: «Издательство среднеазиатского государственного университета». 1935. – 88 с.
26. Собрание восточных рукописей академии наук Республики Узбекистан. Литература (Диваны). Том. I. Ответственный редактор академик АН РУз Д.Юсупова. Подготовка к изданию: канд. ист. наук. Х.Лутфиллаев, канд. филол. наук. С.Файзиева, О.Мадалиева. – Ташкент: «Навруз», 2017. – 559 с.
27. Сулейманов Х.С. Текстологическое исследование лирики Алишера Навои / В трех томах / том первый. – Ташкент–Москва, 1955-1961. – 415 с.
28. Турдиалиев А., Эркинов А. «Бадойиъ ул-бидоя»нинг Навоий даврида кўчирилган ва янги аниқланган санали олтинчи қўлёзмаси (Султонали Машҳадий, Ҳирот, 889/1484-1485 йил) // Алишер Навоий ва XXI аср. – Тошкент: «Turon iqbol», 2018 –Б. 57-62.
29. Умаров Э. Уникальная рукопись дивана Алишера Навои «Гаройиб ас-сигар» // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Тошкент: «Фан», 1991. – Б. 60-64.
30. Ҳакимов М. Навоий асарларини кўчирган хаттоллар. – Тошкент: «Фан», 1991. – Б. 14.
31. Ҳакимов М. Шарқ манбашунослиги лугати. Тошкент: «Davr Press», 2013. – 496 б.
32. Эркинов А. «Бадойиъ ул-бидоя»нинг Навоий даврида кўчирилган ва янги аниқланган санали бешинчи қўлёзмаси (888 йил, сафар ойи/1483 йил, март-апрель) // Алишер Навоий ва XXI аср. – Тошкент: «Turon iqbol», 2018. –Б. 51-57.
33. Эркинов А. Алишер Навоий “Хазойин ул-маоний”си ва унинг протодевони масаласи // Алишер Навоий ва XXI аср. – Тошкент: «Tamaddun», 2017. – Б. 19-38.
34. Эркинов А. Мустақиллигимизнинг 31 йиллигига муносаб тухфа: Алишер Навоий “Бадоеъ ул-бидоя”сининг саккизинчи нусхаси аниқланди. **Мустақиллигимизнинг 31 йиллигига муносаб тухфа: Алишер Навоий “Бадоеъ ул-бидоя”сининг саккизинчи нусхаси аниқланди (uza.uz).**
35. Эркинов А. Навоийнинг мухлислари томонидан тузилган яна бир девони // Ўзбек тили ва адабиёти. № 1. – Тошкент, 2012. – Б. 8-16.
36. Эркинов А., Мадалиева О. «Терма девон» ёки Навоий «Наводир ун-ниҳоя»сининг сўнгги редакцияси? (Машҳадий қўлёзмаси асосида, 905/1499-1500 йил) // Алишер Навоий ва XXI аср (Халқаро илмий-назарий анжумани материаллари). Тошкент: «Mashhur-press», 2020. – Б. 19-21.
37. Юсупова Д. «Наводир ун-ниҳоя» фақат ғазаллардан иборат девонми? // Алишер Навоий ва XXI аср. – Тошкент: «Tamaddun», 2017. – Б. 54-60.
38. Юсупова Д. «Хазойин ул-маоний»: тузилиш қонуниятлари, таркибий хусусиятлари // Алишер Навоий ва XXI аср. – Тошкент, 2016. – Б. 152-158.

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

YANGI O’ZBEKISTON - SHARQ RENESSANSI VATANI

Xalimbetov Yusuf,
Samarqand davlat tibbiyot universiteti dotsenti, f.f.n.

Usmonova Laylo,
Samarqand davlat tibbiyot universiteti o’qituvchisi, PhD.
(e-mail: laylo.b@mail.ru)

Annotation. Jahan falsafiy-ilmiy va madaniy tafakkurining rivojlanishi ko’rsatib turibdiki, uning ayrim tarixiy davrlari goho ko’p jihatdan ijtimoiy munosabatlarning konservativizmi sabab bo’lgan zulmatli turg’unlik belgilari bilan, goho tarixiy taraqqiyotning burilishi momentlariga xos gurkiranib yuksalish to’lqinlari bilan xarakterlanadi. Sharq Renessansi davri huddi ana shunday yuksalishdan dalolat beradiki, bu davrda ko’pgina falsafiy hamda hayotiy muammolarning o’rtacha qo’yilishi va hal etilishi keskin o’zgarishlarga olib keldi. Yurt obodonchiligi, mamlakat ravnaqi, quadrating yuksalishi davomida unda tabiiy ravishda ma’naviy madaniyat, ilm-fan rivoji ham jadal sur’atlar bilan ko’zga tashlanib bordiki, buning natijasida bu zamindan o’z elini shon-sharafga burkagan, dunyoga dovrug’ taratgan mashhur allomalar, ilm-fan yulduzlari yetishib chiqdilar. Mazkur maqolada yurtimizdan yetishib chiqqan buyuk allomalarining ibratli hayot yo’llari va boy ilmiy-ma’naviy merosi o’rganilgan va yoritib berilgan.

Kalit so’zlar: Renessans, fan, madaniyat, meros, insonparvarlik, axloq, ma’rifat, Sharq.

Аннотация. Развитие мировой философско-научной и культурной мысли показывает, что отдельные ее исторические периоды характеризуются то признаками мрачного застоя, вызванного консерватизмом общественных отношений, то волнами бурного роста, характерными для переломных моментов исторического развития. Период Восточного Возрождения свидетельствует о таком подъеме, что в этот период усредненная постановка и решение многих философских и жизненных проблем привели к радикальным изменениям. В ходе благоустройства и развитие страны, подъема власти, развитие духовной культуры и науки, естественно, повлияли быстрому развитию всех отраслей общества, в результате чего на этой земле выросли звезды науки, всемирно известные учёные принесшие славу своей стране. В данной статье изучены и освещены образцовые жизненные пути и богатое научное и духовное наследие великих учёных, выросших в нашей стране.

Ключевые слова: Возрождение, наука, культура, наследие, гуманизм, этика, просвещение, Восток.

Annotation. The development of world philosophical, scientific and cultural thought shows that its individual historical periods are characterized either by signs of gloomy stagnation caused by the conservatism of social relations, or by waves of rapid growth characteristic of turning points in historical development. The period of the Eastern Renaissance testifies to such a rise that during this period the average formulation and solution of many philosophical and life problems led to radical changes. In the course of the improvement and development of the country, the rise of power, the development of spiritual culture and science, naturally, influenced the rapid development of all sectors of society, as a result of which science stars grew up on this land, world-famous scientists who brought glory to their country. This article examines and highlights the exemplary life paths and rich scientific and spiritual heritage of the great scientists who grew up in our country.

Key words: Renaissance, science, culture, heritage, humanism, ethics, enlightenment, East.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

KIRISH

Muhammad s.a.v. payg’ambar hadislarida “Vatanni sevish iymondandir” deb ta’kidlangan. Markaziy Osiyoda tasavvuf ta’limotining allomalaridan biri Bahouddin Naqshband hazratlari ham “As-sayohati dar Vatan” deb ta’lim bergen edilar. Bu so’zlarning zamirida chuqur ma’no yotgan bo’lib, Vatanni sevish, avvalambor uni bilsh, Ona yurt tarixini, xalqimizning azaliy milliy qadriyatlarini, madaniy va ma’naviy boyliklarini o’rganish, ulug’ ajdodlarimiz va allomalarimiz merosini o’qib o’rganib, ularga hayotda ne chog’lik amal qilishi tushuniladi.

Yurtboshimiz ta’kidlaganlaridek “Buyuk tarixda hech narsa izsiz ketmaydi. U halqlarning qonida, tarixiy xotirasida saqlanadi va amaliy ishlarida namoyon bo’ladi. Shuning uchun ham u qudratlidir. Tarixiy merosni asrab-avaylash, o’rganish va avlodlardan avlodlarga qoldirish davlatimiz siyosatining eng muhim ustuvor yo’nalishlaridan biridir.”¹

Milliy madaniyatimizning tezkorlik bilan rivojlanishi tabiiy ravishda uning asosiy manbai bo’lmish madaniy merosimizni keng va chuqur hamda ilmiy asosda izchil o’rganishimizni taqoza etadi. Ma’lumki, uzoq o’tmishtga ega bo’lgan O’rta Osiyo xalqlari tarixi o’z boshidan turli voqealarni, ko’tarilish va susayish davrlarini kechirgan. Bu davrlar tarixda shubhasiz ma’lum iz qoldirgan. Xususan, madaniyatimiz taraqqiyotida IX-XII asrlar katta rol o’ynadi. Bu davr O’rta Osiyo xalqlarini dunyo madaniyatida mashhur qildi. Chunki, O’rta Osiyo xalqlarining bu davrda qo’lga kiritgan madaniy yutuqlari, ilm-fan sohasidagi yangiliklari dunyo madaniyati, ilm fan rivojining ajralmas qismini tashkil etadi.

ASOSIY QISM

«Renessans» (uyg’onish) davri Yaqin va O’rta Sharq mamlakatlaridagi shartli nomlanish bo’lib, IX-XV asrlarni o’z ichiga oladi. Ma’naviyat va ma’rifatning g’oyat gullab-yashnashi bu davr uchun xarakterli bo’lgan. Bu davrda qomusiy ilm egalari, ajoyib shoirlar, buyuk davlat arboblari yetishib chiqqan. Shuning uchun ham renessans – uyg’onish davri madaniyati, ma’naviyati va ma’rifati mohiyat-e’tibori bilan dunyoviy, gumanistik dunyoqarash, antik davr madaniy merosiga murojaat qilish, bamisolli uning qayta uyg’onishini anglatadi. Uyg’onish davri namoyondalarining qarashlari insonning cheksiz imkoniyatlariga, uning irodasiga, aql-idrokiga ishonib qarashi bilan ajralib turadi.

“Musulmon Uyg’onishi” tushunchasi shveytsariyalik sharqshunos olim Adam Metsning (1869-1917) 1922 yili nashr etilgan, arab xalifaligining IX-X asrlardagi madaniyat tarixiga bag’ishlangan «Мусульманский Ренессанс» kitobida ilk

¹ Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo’limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko’taramiz. Toshkent – “O’zbekiston” – 2018. B.29

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

qo’llanilgan. Tadqiqotlarini ikki asr bilan chegaralagan olim, bu davr bilan bog’liq keng ma’nodagi juda ko’plab manbalarni, uning diqqat e’tiborini va nazarida lozim deb bilgan puxta o’rganish natijasida davrning madaniy-tarixiy aksini ifoda etuvchi jarayon sifatida tahlil va tadqiq etgan. Kitobda musulmon xalifaligi davridagi huquqiy tizim haqidagi ma’lumotlar bilan bir qatorda, boshqaruv va moliyaviy masalalar, soliq tizimi, ma’naviy hayot, o’sha davrlardagi insonlarning turmush tarzi, adabiyot, axloq, din, maorif tizimi, bayramlar, xo’jalik yuritish va savdo sotiq, jumladan daryo va dengiz xo’jaliklari bilan bog’liq masalalar o’z ifodasini topgan.

O’rta asrlar Markaziy Osiyo estetik tafakkurining shakllanishi madaniyat, ilm-fan taraqqiyoti bilan belgilanadi. “Bu yerda turli ilmiy, diniy muzokaralar avj oldi, turli mamlakatlardan kelgan ilm vakillari tomonidan keng ilmiy muhokamalar uyushtiriladigan bo’ldi, ilmogollar vujudga keldi, kitob ko’chirish, turli tillardan arab tiliga ilmiy kitoblarni tarjima qilish natijasida, maxsus tarjimonlar maktabi vujudga keldi, asar yozishga qiziqish kuchaydi. Bu davrda birinchi akademiya – “Donishmandlik uyi” tashkil topdi va bu yerda turli ilmlarning rivoji uchun keng imkoniyatlar yaratildi. Unda xalifaliklikning turli o’lkalaridan kelgan arab, yahudiy, fors, turk, hind, yunon olimlari birgalikda ish olib bordilar”².

Umuminsoniy qadriyatlarga e’tiqod, insonparvarlik tamoyillariga sodiqlik ruhi mustahkam tizimga aylana boshladi. Markaziy Osiyo xalqlari tarixida “Uyg’onish birinchi navbatda, qaramlikdan qutulish, mustaqil tafakkur, mustaqil ijod, mustaqil ma’naviylik – mustaqillikning samarasi bo’ldi”³.

Akademiya 813-833 yillarda yanada rivojlangan. Akademiya qoshida rasadxona ham bo’lgan, keyinchalik yangi kutubxona qurilgan. Bog’doddagi mazkur ilm markazi, o’z navbatida Sharq va g’arbda ilm-fanning taraqqiy etishiga, ma’naviy hayotning rivojlanishiga ta’sir etgan. Bu o’rinda xalifa al-Ma’munning ilm-fan ravnaqida ko’rsatgan homiyligini alohida ta’kidlash joiz. Zero, xalifa al-Ma’mun ilm fanni juda qadrlagan. U IX asr boshlaridan xalifalikning Xurosondagi noibi bo’lib turganda ham Movarounnahr va Xurosondagi olimlarni to‘plab, ularning ilmiy ijodiga sharoit yaratib bergen. Bular orasida al-Xorazmiy, al-Xuttaliy, al-Javhariy, al-Farg’oniy, al-Marazviy kabi vatandosh olimlarimiz ham bo’lgan. Al-Ma’mun xalifalik taxtiga o’tirgach u olimlarning barchasini Bag’dodga chaqirib oladi va “Bayt-ul-hikmat” - donishmandlik uyi (“Ma’mun akademiyasi”)da arab olimlari bilan hamkorlikda ilm-fan ravnaq topadi.

“Bu davr madaniyatining xarakterli tomonlaridan biri shundaki, ilm-fan, san’at-adabiyot, ijtimoiy-fikr asarlari uch tilda – arab, fors-tojik va turkiy tillarda ijod etildi.

² Ўзбекистон фалсафаси тарихи. I жилд. Т.: “NOSHIR”, 2013, 63-бет.

³ Ўша жойда. 68-бет.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Bu davrda O’rta Osiyo, butun musulmon dunyosi madaniyatiga qadimgi yunon ilm-fani, madaniyatining ta’siri ham kuchaydi”⁴.

XI asrda Xorazmda ilm-fan taraqqiy etadi. Xorazm shohi Ma’mun II o‘z saroyiga zabardast olimlarni taklif etadi. U tashkil etgan “Bayt-ul-hikma” - Donishmandlar uyi tarixda “Ma’mun akademiyasi” deb nom qoldirgan. Bu akademianing rivoj topishida Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, tarixchi Miskavayx, riyoziyotchi Abu Nasr ibn Iroq, faylasuf Abu Sahl al-Masixiy, tabib Abulkayr Hammor kabi olimlar ilmiy ijod bilan shug‘ullanganlar. Lekin toj-taxt uchun kurash natijasida bu ilm dargohi o‘z faoliyatini to‘xtatib, olimlar tarqab ketadi. Movarounnahr va Xurosonda IX asrlarga kelib ma’naviy ko‘tarilish Sharq Renessansi – Uyg‘onish davrining boshlanishga olib keldi. Qomusiy olimlar o‘z ilmiy merosida ta’limiy-axloqiy asarlar yaratishga ham katta e’tibor berib, bu asarlarda ilgari surilgan g‘oyalar insonning ham aqliy, ham axloqiy, estetik va jismoniy jihatdan kamol topishida, pedagogik fikr taraqqiyotida katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Shuningdek, Sharq uyg‘onish davrida sof pedagogik asarlar ham yaratilib, ta’lim-tarbiyada inson takomilining xususiy va umumiy metodlari haqida o‘lmas ta’limoti bilan nom qoldirgan tarbiyashunos olimlar ham maydonga chiqdi.

XV-XVII asrlarda Yevropa mamlakatlarida birin-ketin madaniy yuksalish ko‘zga tashlanadi. Bu madaniy yuksalish birinchi navbatda, ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar bilan, jamiyat hayotida shaharlarning, shahar madaniyatining, hunarmandchilik ishlab chiqarishining rivoj topishi bilan uzviy bog’liq edi.

G‘arbda Renessans madaniyati birinchi bo‘lib Italiyada boshlandi. Ma’lumki, Italiya o’sha davrda O’rta dengizda, temir yo’l va havo yo’llari bo’lman bir davrda, suv yo’li orqali savdogarlikni rivojlantirish, boshqa mamlakatlar bilan turli iqtisodiy-madaniy aloqalarni avj oldirishda markaziy o’rinlardan birini egallar edi. Italiyaning sharqiy qo’shnisi bo’lgan Ispaniyada esa musulmon madaniyatini bevosita rivoj ettirgan arab davlatlari Kordova xalifaligi deyarli XV asrlarga qadar davom etdi. Bular hammasi Italiyada boshlangan Renessans uyg‘onish madaniyati shakllanishida IX-XII asrlarda Yaqin va O’rta Sharq mamlakatlarida vujudga kelgan arab tilidagi madaniyat, Sharq Uyg‘onish davri madaniyati, fani bilan uzviy bog’liqligini ko’rsatdi.

XII-XIV asrlarda Italiyada Muhammad Xorazmiy, Ahmad Farg’oni, Marvoziy, Forobiy, Ibn Sino, Ibn Rushd, Abu Rayhon Beruniy kabi mashhur Sharq olimlarining asarlari lotin tiliga tarjima etildi, arab ilmiy yutuqlarini o’rganishga intilish kuchaydi. Bu asarlar Yevropaga keng tarqaldi va Renessans madaniyatining muhim qismiga aylandi.

⁴ Ўша жойда. 71-бет.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Yaqin va O’rta Sharq uyg’onish madaniyatining shakllanishida O’rta Osiyo madaniy an’analari katta ahamiyat kasb etadi. Ma’lumki, VIII asrlarda O’rta Osiyo Yaqin Sharqda yangi vujudga kelgan arab davlati xalifalik tomonidan istilo etildi. Keskin kurashlar, qarshiliklarga qaramay yerli xalq bosqinchilarga qaram bo’lib qoldi. Buyuk olim Beruniy va tarixshunos Narshaxiy tafsiricha bosqinchilar yerli xalqlarga ham moddiy, ham ma’naviy jihatdan katta zarar keltirdi, yerli hokimiyat to’xtatildi, shaharlar, qadimgi madaniyat yodgorliklari, mavjud yozuvlar yo’q qilindi, kitoblar yondirilib yuborildi, arxitektura, san’at namunalari barbod bo’ldi. Ilma’naviyat fidoyilari qurbon etildi va hokozo. Xalq xalifalikka, yangi dinga qaram qilindi. Ma’naviy norozilik kuchaya bordi, xalq mustaqillikni tiklash uchun kurashga qo’zg’aldi. VIII-IX asrlarda Abu Muslim, Shariq ibn Shayx, Muqanna boshchiligidagi xalq qo’zg’oloni bo’lib o’tdi. Ular bosqinchilarga qarshi hurlik, ozodlik uchun kurashdilar.

Xalqning mustaqillik uchun kurashi natijasida IX asrning oxirlarida O’rta Osiyoda Somoniylar davlati vujudga keladi, bu arab Xalifaligiga qaramlikdan qutulish, mustaqillikni qo’lga kiritish edi.

Qadimgi madaniyat an’analariga nihoyatda boy bo’lgan O’rta Osiyoda mustaqillikka erishgan xalq bu davr ichida o’z madaniyatini yuksaklikka ko’tara oldi. Shaharlar, shahar madaniyatining tez rivoji hamda madaniy aloqalarning kuchayishi samarasi bo’lgan Uyg’onish Renessans shu davrda boshlandi, O’rta Osiyoda ilm-fan, madaniyat, tarixda misli ko’rilmagan namunalar yaratdi.

Forobiy, Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Firdavsiy, Rudakiy, Buxoriy, Ahmad Yugnakiy, Maxmud Qoshg’ariy, Zamaxshariy kabilar shu davr madaniy yuksalishning cho’qqilaridir. Xattoki arab xalifasi Ma’mun O’rta Osiyo olimlarini xalifalikning markaziga olib ketgani va ular Bog’dod akademiyasining ko’rki bo’lib, ilm uchun xizmat qilganliklari tarixdan ma’lum, Muhammad Xorazmiy, Axmad Farg’oniy, Javhariy, Ibn Mansur Marvarudiy kabi olimlar shular jumlasidandir.

O’rta Osiyo madaniyati tarixida Uyg’onish, birinchi navbatda, qaramlikdan qutulish, mustaqil tafakkur erkin ijod, mustaqil ma’naviylik – mustaqillikning samarasi bo’ldi.

Genial aql-zakovat va behad g’ayrat sohibi bo’lmish Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy (973-1048 yillar) ham “Sharq Renessansi” davri qomuschi olimlardan biri edi. Uning dunyoqarashi X asrning ikkinchi yarmi va XI asrning boshida O’rta Osiyo va rivojlangan feodalizm qaror topayotgan g’oyat murakkab, jo’shqin voqealarga boy tarixiy vaziyatda shakllandı.

Yoshligidanoq ilm-fanga qiziqlishi orta bordi. Beruniy keyinchalik mashhur olim Abu Nasr Mansur ibn Iroq qo’lida talim oldi. Ibn Iroq astronomiya, geometriya, matematikaga oid bir qancha asarlar yozib, shulardan 12 tasini Beruniyga

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

bag’ishlaydi. Beruniy o’z tilidan tashqari yana bir qancha tillarni: Arab, so’g’diy, forsiy, yunon va qadimgi yahudiy tillarini, keyinchalik Hindistonda Sanskrit tilini o’rganadi.

Oz ilmiy asarlaridan birida yozishicha, u Xorazmda yashagan davrida, 990-yillardan bohslab Kot shahrida muhim astronomer kuzatishlar o’tkazgan. Bu kuzatishlar uchun o’zi astronomik asboblar ihtiyoj etgan. 22 yoshidan Kaspiy dengizining janubi-sharqiy sohilidagi Jurjon shahrida yashadi.

Mashhur fan tarixchisi Sarton jahon fani tarixida XI asrning butun bиринчи yarmini Beruniy davri deb ataydi.⁵ Beruniyning xizmatlarini ana shunday e’tirof etish mashhur hind olimi M.Nizomiddin sharqshunoslarning XXV kongressida so’zga chiqib bunday degan edi: “Matematika, astronomiya, astrologiya, geografiya, geofizika, antropologiya, etnografiya, arxeologiya, ideologiya, falsafa, botanika, minerologiya, qiyosiy din va sotsiologiya tarixini Beruniyning inson bilimlarining ana shu sohalariga qo’shgan katta hissalarini ko’rib chiqmasdan turib, to’liq deb hisoblab bo’lmaydi.”⁶

Beruniyning ilmiy asarlari – uning buyuk xizmatlarining eng yorqin dalilidir. 150 dan ziyod fundamental asarlar, I.Yu. Krachkovskiyning so’zlariga ko’ra “U o’z zamondagi ham tabiiy, ham ijtimoiy fanlarning jamini qamrab olgan.”⁷

Beruniy yer yuzidagi boshqa mavjudodlarga qaraganda inson zimmasiga eng ma’suliyatli vazifalar yuklangan, deb o’ylar edi. Mutafakkirning da’vosicha, inson zoti tabiatning eng oliy kamolotidir, chunki inson barcha hayvonlardan yuqori turadi, yer yuzini obod etish va uni boshqarib turish uchun insonga katta sharaf ko’rsatilgan, unga aql-zakovat kuchi arg’umon etilgan.⁸

XIV asrning 60 yillaridan boshlab mo’g’ullar hukmronligiga qarshi Amir Temur yetakchilikdagi mustaqillik uchun harakat Movarounnahr va Xurosonda kuchli davlatning vujudga kelishi bilan yakunlandi. Bir asrdan sal ko’proq davom etgan bu mustaqil davlat yana ilm-fan, adabiyot, san’atning yuksalishiga imkoniyat yaratdi. Mustaqil bo’lgan xalq yana erkin nafas olib o’ ichidagi yangi iste’dodlarga shijoat, yangi kuch, ilxom baxsh etdi. Bu X-XII asrlardagi dushman xuruji natijasida uzib qo’ylgan Uyg’onishning tiklanishi, ma’naviy ravnaqning ikkinchi bosqichi edi.

Vatanimiz tarixida shunday ma’naviy sarchashmalarga boy davrlar borki, ularning mazmun-mohiyati nafaqat o’zbek xalqiga, balki jahon xalqlari aqlu-idrokiga

⁵ Из философского наследия народов Востока. Ташкент, издательство «Фан», 1972. С. 141

⁶ O’sha joyda

⁷ Krachkovskiy I.Yu. Арабская географическая литература. Л. Издательство АН СССР соч.т. VI 1947г. С.42-47

⁸ Abu Rayhon Beruni, Minerologiya. T.2 Toshkent, 1966 y. B.9

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

tatiydi. Ana shunday oltin davrlardan biri dunyo madaniyati sahifalarini zaxjal satrlar bilan bezagan Temuriylar davridir.⁹

Bu davr mo’g’ullar istilosi natijasida uzilib qolgan Uyg’onish davri – Renessansning tiklanishi va oliy cho’qqisi edi. Uyg’onish davri ma’naviy- madaniy hayotida insoniy qadriyatlarning yuksak xislatlari – ilmga intilish, bilimni kuchaytirish, aqlni ulug’lash, insoniylik, ruhiy poklanish, axloqiy kamolotga erishuv, adolat, ijtimoiy yuksalish, barcha uchun baxt-saodat, do’stlik-birodarlik, komil jamoa va komil insonni yaratish kabi masalalar olg’a surildi. Ular muhim ilmiy tadqiqotlar, adabiyot, san’at, diniy asarlarning mazmunini tashkil etdi. Bu davrdagi olim, mutafakkir, donishmand, san’atkorlarning ko’pchiligi shu maqsad yo’lida ijod qildi¹⁰.

Bu davrning yuksak tafakkur sohiblaridan biri, shoxlar ichidan chiqqan buyuk olim va olimlar shoxi bo’la olgan xukmdor Muhammad Tarag’ay Ulug’bekdir. Buyuk munajjim , riyoziyun, jug’rofiyashunos va tarixchi, tolmas ma’rifatchi va ulug’ bunyodkor Mirzo Ulug’bek nafaqat yirik davlat arbobi va islohotchi, balki yuksak ma’naviyat egasi, Turkiston va jahon ilm-fani va madaniyati ravnaqiga ulkan hissa qo’shgan salohiyatli allomadir. Mirzo Ulug’bek, jahonning mashxur olimi – astronom va matematik sifatida fan taraqqiyoti hamda o’z tadqiqotlari maqsadida Samarqand atrofida toshli sektant Observatoriyasini qurdirgan.

Bu davrda turkiy tildagi she’riyat sultonni Alisher Navoiy ijod etib o’zining dostonlari, ilmiy-tarixiy asarlari bilan madaniyat tarixida o’chmas iz qoldirdi. Alisher Navoiy Sharq Renessansi davri tarbiyalab yetishtirgan Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Nizomiy, Rustaveli, Firdavsiy, Jomiy, Rumiy, Rudakiy, Sa’diy, Umar Xayyom va boshqa buyuk siymolar qatoridan o’rin olgan buyuk mutafakkir edi.

Navoiy dunyoga dong taratgan shoир sifatidagina, o’zbek adabiyoti va adabiy tilining asoschisi sifatidagina emas, balki ensiklopedik aql-zakovat soxibi sifatida ham mashhurdir; uni qiziqtirgan masalalar doirasi shu qadar keng bo’lganki, o’zining ko’p qirrali faoliyati bilan mashhur bo’lgan. Buyuk shoир va mutafakkir, atoqli davlat va jamoat arbobi Alisher Navoiyning bebaho ijodiy-ilmiy merosi nafaqat xalqimiz, balki jahon adabiyoti tarixida, milliy madaniyatimiz va adabiy-estetik tafakkurimiz rivojida alohida o’rin tutadi. Ulug’ shoир o’zining she’riy va nasriy asarlarida yuksak umuminsoniy g’oyalarni, ona tilimizning beqiyos so’z boyligi va cheksiz ifoda imkoniyatlarini butun jozibasi va latofati bilan namoyon etib, yer yuzidagi millionlab kitobxonlar qalbidan munosib va mustahkam o’rin egalladi.

Hayoti davomida Navoiy musulmon Sharqining turli mamlakatlarida bo’ladi, o’z davrining taniqli shaxslari bilan ko’rishadi. O’zining she’riy mahoratini oshiradi.

⁹ Urolov A., Xojixonov M. “Ulug’bek yaratgan ma’naviyat” Toshkent, Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1994 y. B. 5-7

¹⁰ Маънавият юлдузлари. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999, бет.143-144

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

1464-1465 yillar Navoiy ijodining shinavandalari uning ilk she’riy to‘plamini (devonlari) tayyorlashadi. Bundan ko‘rinib turibdiki, o’sha davrlardayoq Navoiy mashhur shoir bo‘lib ulgurgan. 1469 yilgacha temuriylar o‘rtasidagi o‘zaro ichki nizolar tufayli Navoiy o‘zining ona shahri Hirotdan uzoqda yashashga majbur bo‘lgan.

1469 yil temuriy Husayn Boyqaro Hirotni egallaydi va Xuroson hukmdori bo‘ladi. Shu vaqt dan e’tiboran, Navoiy hayotining yangi bosqichi boshlanadi. U mamlakatning siyosiy hayotida faol ishtirok etadi. Shu yili Xuroson hukmdori Navoiyni davlat muhrdori etib tayinlaydi, 1472 yil vazir bo‘ladi. Egallagan mansabi orqali u mamlakatning madaniy va ilmiy taraqqiyotida katta yordam ko‘rsatadi. Katta mulk egasiga aylanadi.

1480 yil Hirot shahrida va boshqa viloyatlarda o‘z hisobidan bir nechta madrasa, 40 ta rabot (yo‘lovchilar uchun bekat), 17 ta masjid, 10 ta so‘fiylar turarjoyi (xonaqoh), 9 ta hammom, 9 ta ko‘prik va boshqalarini qurdiradi.

Navoiy yoshligidanoq turkiy tilda besh doston yaratishni maqsad qilgan. Va u boshqa “Hamsa” yaratgan shoirlarga nisbatan juda qisqa muddatda, ya’ni 1483-1485 yillarda yozib tugatgan. Bu davr mobaynida shoir boshqa traktatlarni ham yaratadi.

Navoiyning “Xamsa” asari “Hayrat ul-abror”, “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Sabai’ sayyor” va “Saddi Iskandariy” kabi yirik dostonlardan iborat.

52 ming misradan iborat bu beshlik 15-asr islom tafakkurining borliq va tabiat, inson va jamiyat, axloq va kamolot haqidagi o‘ziga xos qomusi edi. Shoir voqealarni qadim Sharq tarixining Xusrav, Bahrom, Iskandar kabi nomlari afsonalar bilan chulg‘angan shaxslar, Layli va Majnun kabi oshiqlar hayotidan olgan. Davrning dardli masalalarini, avlodlarning orzu va armonlarini ko‘tarib chiqdi. “Xamsa” zamondoshlariga nihoyatda zo‘r ta’sir ko‘rsatgan. Uning ustozи Abdurahmon Jomiy uni hayrat bilan olqishlardi.

Navoiy musulmon Sharqining, deyarli barcha janrlarida o‘z qalamini sinab ko‘radi va o‘z ovozi, o‘z uslubi borligini ko‘rsata oladi. Sharq adabiyotida “Layli va Majnun” mavzusida 120 dan ziyod doston yaratilgan. Navoiy ham shaxsiy yondashuvi ila ushbu mavzuda doston yozadi. Dostonda Layli va Majnun o‘rtasidagi sevgi bayon qilinadi. O‘z ifodasida Navoiy odamiylik va so‘fiylik sevgisini sharhlashga harakat qilgan. O‘zining so‘fiylik qarashlarini Navoiy, shuningdek, “Farxod va Shirin”, “Hayrat ul-Abror” dostonlarida ham ifodalagan. Uning dostonlarida so‘fiylik mavzusi umumfalsafiy darajaga ko‘tarilgan.

Mazkur dostonlarda, bir vaqtning o‘zida shoirning insonparvarlik dunyo qarashlari orqali dunyoning dolzarb muammolari qo‘yiladi. “Hamsa”dagi boshqa ikki dostonida - “Sab’ai sayyor” (“Yetti sayyora”), “Saddi Iskandariy” (“Iskandar devori”)

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

hukmdor bilan bog‘liq muammolar (Qayumov A. Saddi Iskandariy. Toshkent, 1980 yil, o‘zbek tilida) yetakchi o‘ringa chiqadi.

Navoiy merosi chinakam qomusdir. Alisher Navoiy o‘z zamonasining juda buyuk gumanisti edi. “Tiklanish davrining yozuvchilarini insonni yuksak ahloqiy belgilari bilan tasvirlab, ijobjiy qahramonlar obrazlarining butun bir gallereyasini yaratdilarki, bu qahramonlar ko‘pincha xalq namoyandalari edilar yoki o‘z taqdirlarida xalq ommasining fojiali qismatini aks ettirar hamda davr ziddiyatlaridan qutulish yo‘lini zo‘r berib izlar edilar. Ammo Renessans davridagi shaxsga sig’inish kabi pok, beg’araz, xaqgo’y va sahovatli ijobjiy qahramonlarnigina emas, balki o‘z amalparastligi yo‘lida har qanday vositalar bilan kurashuvchi ularga zid yirtqich xudbinlar obrazlarini ham yaratdi”¹¹

Sharq Renessansi davrining ana shu hamma xususiyatlari O’rta asrning mutafakkirlari ijodi, shu jumladan Navoiy ijodi uchun ham xarakterli edi. O’sha zamondagi hikmatdan ta’lim beruvchi ko‘pgina ilg’or ustozlar kabi Navoiy ham inson qimmatini uning yuksak ezzulikka qo’shila bilish, boylikka va yuqori martabalarga, zodagonlik va shonu-shavkatga nafrat bilan qarashga o’rgana bilish qobiliyatida deb bildi.

Alisher Navoiy o‘z asarlarida inson qadr-qimmatini birinchi o‘ringa qo’yadi, nomus, oriyat va insoniy g’urur tushunchalarining o‘ziga xos talqinini beradi. Mutafakkir asarlaridagi axloqqa doir fikrlar xoh amaliy axloqqa, xoh axloq nazariyasiga taalluqli bo’lsin, ular ulkan bir davr axloqiy qarashlarining kvintessentsiyasi sifatida doimo tadqiq va tatbiqqa loyiqidir.

Alisher Navoiy butun hayoti davomida adabiy asarlarni siyosat bilan birlashtirgan. Yuqori mansabga ega shaxs bo‘la turib, u mamlakat hayotining ijtimoiy-iqtisodiy takomillashishiga katta hissa qo’shgan; ilm, fan, san’at rivojiga homiylik qilgan; tinchlik va totuvlik hukmron surishiga doim harakat qilgan.

Alisher Navoiy ham yaxshilik sarchashmalarini insonning real hayotidan, ularning insoniy fazilatlari, oljanob ishlaridan qidirdi. Navoiyning fikricha, yaxshilik g’oyalari qonuniylik vaadolat, tinchlik va ozodlik, muhabbat va do’stlik, sadoqat va samimiylilik, sahiylik, bag’rikenglik sharoitida o‘zini ko’rsatadi. Navoiy aytadiki, insonning hech qanday boyligi va yuqori martabasi uning o‘zini yaxshi odamman deb atashi uchun haq huquq bermaydi.

Navoiy o’zi haqida shunday deb yozadi: “Men biroz yerga ishlov berish bilan shug’ullandim. Ushbu ishda men qo’limdan kelganicha adolatli bo’lishga intilganligim sababli Allohnning marhamati bilan, menga boylik va nafu foyda nasib etdi. Ana shularning jamidan men tirikchilik o’tkazish uchun oddiy inson uchun kerak bo’lganini o’zimga olib qoldim – issiq va sovuqdan saqlanish uchun chopon hamda

¹¹ История зарубежной литературы. С.205

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

oddiygina ovqat bilan kifoyalandim. Qolganlarining bir qismini odamlar bilan muloqatda bo’lib turish uchun, shuningdek, navkarlarni va uyimdagilarni boqish uchun sarfladim. Yemoqqa va zarur vazifalarni bajarmoqqa ketganidan qolgan boshqa qismini xayrli ishlarga sarfladim.”¹²

O’z navbatida, Abdurahmon Jomiy ham Alisher Navoiy ijodini yuksak qadrlagani tarixiy manbalardan yaxshi ma’lum. “Hiradnomai Iskandariy” dostonida Navoiyning iste’dodi va mahoratiga yuksak baho berib, “U Nizomiy Ganjaviy va Amir Xusrav Dehlaviy panjasiga munosib panja ura oldi, hatto ulardan ham o’zib ketti. Yaxshiyamki, u o’z asarlarini turkiy tilda yaratdi, agar forsiyda qalam tebratganida bormi, boshqalarga bu maydonda javlon urish uchun majol qolmas edi”, deya mafh etdi. ... Insoniy maslagi va orzu-intilishlari bir bo’lgan bu daho shoirlar hamisha el-yurtning dardu tashvishlari bilan yashash, odamlar, elatlar va xalqlar o’rtasida ahillik va hamjihatlikni qaror toptirish, yuksak fazilatlarni tarannum etish kabi ezgu maqsadlarni hayot mazmuni deb bilganlar.¹³

Navoiy qahramonlari Farxod va Shirin, Layli va Majnun, Iskandar va Mohinbonu, Shopur va Bahrom hamda shu kabilalar aynan o’z xalolligi va insoniyligi va sahovati, kamtarligi va donoligi, samimi sevgisi va do’stlikka sadoqati bilan o’z doirasidagi, o’z zamonidagi kishilar orasida yaqqol ajralib turadilar; ular aql va adolat tantanasi uchun, o’z maqsadlariga va yangi baxt-saodatga erishmoq uchun kurashadilar. Navoiy o’zining ideallashtirilgan qahramonlarining ijobiy obrazini yaratish, ularning ahloqiy jasoratlarining musaffoligini, xalq orzu-umidlariga befarq qaramasligini ko’rsatib berar ekan, bu bilan o’zining yaxshilik va baxt-saodatga bo’lgan qarashlarini ifodalaydi.

Endi Navoiyning yovuzlikning ana shunday salbiy tarzda namoyon bo’lishi xususidagi fikrni alohida ravishda umumlashtiramiz. Eng avvalo, Navoiyning insoniyat baxtsizligining asosiy aybdori bo’lmish urush muammosiga munosabatini aniqlab olish, bizningcha maqsadga muvofiqdir. Navoiy shuning uchun ham urushni birinchi galda, xalq uchun behad yovuzlik, inson shaxsi ustidan cheksiz zo’ravonlik, jamiyat hayotidagi katta ahloqiy nuqson deb hisobladiki, xunrezlik urushlari mamlakatning batamom xonavayron bo’lishiga, minglab va o’n minglab begunoh kishilarning halokatga, ochlik va azob-uqubatlarga ajoyib madaniy inshootlarning vayron bo’lishiga olib keladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

¹² Зохидов В. Мир идей и образов А.Наваи. С.91

¹³ Mirziyoyev Sh.M. Amaliy natijadorlik, inson manfaatlarini ta’minlash – jamiyatni isloh etishning bosh maqsadidir. Toshkent – “O’zbekiston” – 2018. B. 334

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Shunday qilib, Navoiy behad-behisob yovuzlik va falokat, inson aql-zakovatiga qarshi ijtimoiy hodisa sifatida xunrezlik urushlarini juda qattiq qoralaydi. Qayd etilgan xislatlar O’rta Osiyo hamda Yaqin Sharqdagi Uyg’onish madaniyatining boshqa region, xususan, Yevropadagi Uyg’onish madaniyati mazmuni bilan yaqinligini, o’xshashligini ko’rsatadi.

1. Uyg’onish madaniyati madaniy rivojlanishning yuqori darajaga keskin o’tish jarayonini o’z ichiga oladi.

2. Uyg’onish madaniyatining vujudga kelishi ijtimoiy jihatdan feodal munosabatlari rivoji davriga to’g’ri keladi. Shu davrda Sharqda ishlab chiqarishning yuqori bosqichiga ko’tarilishi bilan bog’langandir. Bu davrda qishloq xo’jaligi, savdo-sotiq, xunarmandchilik, pul munosabatlari avj oladi.

3. Ma’naviy, g’oyaviy jihatdan Sharq Uyg’onish madaniyati, falsafasi, ijtimoiy fikri o’tmish hamda qo’shni o’lkalar, xalqlar madaniyati merosidan keng foydalanish o’zaro madaniy aloqalarning kuchayishi, keng ma’nodagi vorislik, turli madaniy boyliklarning qorishuvi, ko’p madaniy an’analarning tug’ilishi, shakllanishi va rivoji asosida taraqqiy etadi. Xususan, arab, fors, qadimgi yunon, xind, turkiy madaniyati boyliklari yangi davr talabi asosida yangicha madaniy yuksalishni vujudga keltirdi.

4. Uyg’onish madaniyati, jumladan Yaqin Sharq hamda O’rta Osiyo Uyg’onish madaniyatining asosi, uning insonparvarlik xarakteridir: inson, insoniy aql, his-tuyg’u, inson ma’naviy boyligini egallash, uni o’rta asrchiлик ma’naviy qutultirish va yanada boyitish, yuksaltirish masalalari Uyg’onish madaniyatining markazida turadi.

5. Xar bir xalq tarixida shunday davrlar bo’ladiki, bu davrlar xalqning iste’dodi, ma’naviy darajasi, aqliy qobiliyatini butun jahon miqyosiga olib chiqadi hamda jahon madaniyati rivojiga ajralmas xissa bo’lib kiradi.

Bunday davrlarning qimmati nihoyatda muhim tarixiy voqealarning ro’y berishi hamda buyuk arboblar, iste’dod egalari, mutafakkirlarning faoliyati va qoldirgan merosi bilan o’lchanadi.

XULOSA

Sharq Uyg’onish davri o’z mazmun-mohiyatiga ko’ra quyidagi muhim omillar va hususiyatlari bilan yaqqol ajralib turganligini ko’rsatib o’tish mimkin: madaniyatda dunyoviy bilimlar, aqidalarning rivojlanishi, ularning jamiyat va odamlar manfaatlari nuqtai nazaridan talqin etilishi; turli davlatlar, xalqlarning madaniy meroslari, qadriyatlari, yutuqlari, ma’naviy boyliklaridan foydalanishi; astronomiya, matematika, minerologiya, jug’rofiya, kimyo va boshqa tabiiy fanlarning rivojlanganligi; insoniy do’stlik, yuksak axloqiylik g’oyalarining targ’ib etilishi,

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

komil inson shaxsini shakllantirib voyaga yetkazishi; falsafa va tarix fanlarining o’sishi; adabiyot, musiqa, badiiy madaniyat, notiqlikning keng rivoj topishi; bilimdonlik, donishmandlikning qomusiy tarzda keng e’tirof topishidir.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, yurtimiz azaldan buyuk allomalar, mutafakkirlar, o‘z zamonasidan o‘zib ketgan daholar yurti bo‘lib kelgan. Ma’lumki, bugun yurtimizda madaniy-ma’rifiy sohaga katta e’tibor berilmoqda, yoshlarni ajdodlarimizga munosib avlod etib tarbiyalash maqsadida ulkan ishlar qilinmoqda. Buyuk allomalarimizning bebaho merosini ilmiy asosda chuqur o‘rganish, muqaddas yurtimiz zamini azal-azaldan ulug‘ allomalar, mutafakkirlar vatani bo‘lib kelganini keng targ‘ib qilish, milliy-madaniy qadriyatlarimizni asrab-avaylash va rivojlantirish, shu asosda yosh avlodni ezgu g‘oyalar ruhida tarbiyalash, ularning qalbida Vatanga muhabbat, buyuk zamin farzandlari ekanligi hissini va sadoqat tuyg‘usini kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR:

1. Abdulla Sher, Bahodir Husanov. Estetika. 2-nashr. – T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
2. Адам Мец. Мусульманский Ренессанс. Москва, Издательство “Наука”, 1966.
3. Abu Rayhon Beruni, Minerologiya. T.2 Toshkent, 1966 у.
4. Бертельс Е.Э. Избранные труды. История персидско-таджикской литературы, Москва, 1960.
5. Зохидов В. Мир идей и образов А.Наваи.
6. Из философского наследия народов Востока. Ташкент, издательство «Фан», 1972.
7. Исломова Л.А. Ўзбекистон халқларининг эстетик мероси ҳақида. Т.: 1969.
8. Krachkovskiy I.Yu. Арабская географическая литература. Л. Издательство АНССР соч.т. VI 1947г.
9. Urolov A., Xojixonov M. “Ulug’bek yaratgan ma’naviyat” Toshkent, Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1994 у.
10. Г.Т.Махмудова. Маънавият ва маданиятшунослик фанларидан маъруза матнлари. Т.: ЖИДУ, 2000.
11. Маънавият ўлдузлари. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999 й.
12. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo’limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko’taramiz. Toshkent – “O‘zbekiston” – 2018.
13. Mirziyoyev Sh.M. Amaliy natijadorlik, inson manfaatlarini ta’minalash – jamiyatni isloh etishning bosh maqsadidir. Toshkent – “O‘zbekiston” – 2018.
14. Ўзбекистон фалсафаси тарихи. I жилд. Т.: “NOSHIR”, 2013.
15. Ўзбекистон фалсафаси тарихи. II том. Т.: «MUMTOZ SO‘Z», 2017.

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

ABDURAHMON GO‘ZAL NAVOIY IJODIYOTI TADQIQOTCHISI VA TARG‘IBOTCHISI

Zulayho Abdurahmon,
filologiya fanlari bo‘yicha
falsafa doktori

Annotatsiya. Turk navoyishunosligi uzoq tarixga ega. Ammo adabiyotshunos-ilohiyotchi Abdurahmon Go‘zal tadqiqotlari va uning sa‘y-harakatlari natijasida tashkil etilgan “Bashkent universiteti Alisher Navoiy tadqiqot va targ‘ibot markazi” dunyo navoyishunosligida yangi bir sahifa ochishi shubhasiz. Maqolada ushbu markazning maqsad va vazifalari, Abdurahmon Go‘zalning navoyishunos sifatidagi qirralari ko‘rsatib berilgan. Navoyishunoslilik istiqbolida markazning o‘rni va olimning orifona tahlillari ahamiyati dalillangan.

Kalit so‘zlar: navoyishunoslilik, tasavvuf, ma’rifiy, she’riyat, tahlil, talqin, doston, maslak, badiiyat.

Annotation. Turkic studies have a rich history, but The Alisher Navoi Research and Propaganda Center of Bashkent University established as a result of the studies and efforts of literary critic and theologian Abdurahman Gozal, will undoubtedly open a new chapter in Navoi studies worldwide. This article highlights the center’s goals and tasks and the dignity of Abdurahman Gozal as a scholar in Navoi studies, and the importance of the scientist’s analysis in the perspective of Navoi studies. The role of the center in promoting this science, mysticism, enlightenment, poetry, analysis, interpretation, epic, level, and art has also been emphasized.

Key words: Navoi studies, mysticism, enlightenment, poetry, analysis, interpretation, epic, maslak, art.

Аннотация. Тюркология имеет значительную и долгую историю, но Научно-пропагандистский центр имени Алишера Навои Башкентского университета, созданный в результате исследований и усилий литературоведа и теолога Абдурахмана Гузала, несомненно, открыл новую главу в навоиведение во всем мире. В данной статье освещаются цели и задачи центра, особенные черты Абдурахмана Гузала как учёного-навоиведа, а также важность анализа учёного в перспективе навоиведения. В статье подчеркнута роль центра в продвижении навоийских исследований.

Ключевые слова: навоиведение, мистика, просветительство, поэзия, анализ, интерпретация, эпос, маслак, искусство.

Abdurahmon Go‘zal – adabiyotshunos, tilshunos, tasavvufshunos, ilohiyotshunos turk olimi. Uning turkiy tillarni millat ruhi o‘larop anglash va uni avlodlarga yetkazish yo‘lidagi sa‘y-harakatlari butun turk olamiga ma’lumdir. Ayniqsa, olimning “Diniy-tasavvufiy turk adabiyoti. El kitobi”, “Qayg‘usiz Abdol”, “Ahmad Yassaviy “Faqrnomasi”, “Sulaymon Boqirg‘oniy hayoti va uning hikmatlari”, “Bizim Yunus”, “Maxtumquli asarlari” kabi yirik monografik tadqiqotlari turkiy adabiyotni anglashda muhim sanaladi. Abdurahmon Go‘zal 80 ga yaqin kitob, risolalar muallifi. Ularning mavzu mundarijasini sanashning o‘zi katta bir tadqiqotni talab qiladi. Ta’kidlash joizki, Abdurahmon Go‘zal ilmiy izlanishlari

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

uning amaliy faoliyatidan hech qachon ayri bo‘lmagan. U o‘zining tadqiqotlari bilan turkiy olamda ma’naviyat va ma’rifat kurashchisi sifatida tanilgan. Chunki uning olimlik faoliyati faqat kitoblaridagina qolib ketmaydi, balki har bir fikr-qarashlarini hayotga tadbiq qilishga harakat qiladi. Olim uchun til orqali millat ruhini asrash, turkiy tilni dunyo tili darajasiga ko‘tarish, yoshlarning ta’lim-tarbiyasida adabiyot imkoniyat-imtiyozlaridan foydalanish, umumqadriyatlar aks etgan san’at vositasida turkiy dunyoni birlashtirish va hokazo oliv istaklar hamisha ustuvordir. Abdurahmon Go‘zalning ushbu maqsad matlabi nafaqat Turkiyada, balki boshqa davlatlarda ham qadrlanadi. Xususan, “Dunyo tili - turkiy” nomli xalqaro konferensiyaning bosh tashkilotchilaridan ekanligi uni turk dunyosiga mujohid tilshunos sifatida tanitdi. Bugungi turk tilining ravnaqi va keng iste’moli natijalari ortida Abdurahmon Go‘zalning aql-zakovati, zahmatli izlanishlari, qat’iyat va jasorati bor. Olimning har qanday reja-tadbirlari, avvalo, tadqiqotlarida aks etadi. Har bir o‘rtaga tashlanadigan mulohazalarida ilmiy xulosalari, tajribalariga asoslanadi. Uning turli sohalardagi izlanishlari ko‘p bo‘lsa-da, biroq adabiyotshunos va tilshunosligi bo‘rtib turadi. Abdurahmon Go‘zalning olimlik qiyofasi ma’lum sohalar bilangina belgilanmaydi. Uning tasavvuf haqidagi orifona tahlillari ilohiyotchiliginin, qo‘lyozmalarni qiyoslab akadem nashrlarni amalga oshirishi matnunosligini, xalq og‘zaki ijodi xususidagi xalqona tahlillari, tarixiy talqinlari tafakkur muarixi ekanligini, nodir asarlarni tanlab tarjima qilishi zakiy mutarjimligini, millat uchun foydali tadbirlarning mukammal rejalarini tuzib, amalga oshirishi mumtoz siyosatchilardan ekanligini to‘laqonli tasdiqlaydi. Xullas, Abdurahmon Go‘zalning qomusiy olim ekanligi allaqachon tan olingan. Uning ilmiy faoliyatida o‘zbek ijodkorlari va adabiyotshunoslari bilan samimiyl aloqasi ham e’tirofga molik. Xoja Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg‘oniy to‘g‘risidagi tadqiqotlari, xususan, Alisher Navoiy hayoti va ijodiy merosi bilan bog‘liq izlanishlarida o‘zbek adabiyotshunoslari bilan hamkorligi ikki millat ilmiy ravnaqiga birday xizmat qilgan. Abdurahmon Go‘zalning mutafakkir va mutasavvif shoir Alisher Navoiy shaxsiyati va ijodi bilan tanishishi hamda shoir haqida katta ilmiy-amaliy harakatlari nafaqat olim tarjimai holida, balki turk navoiyshunosligida yangi bir sahifani ochdi, desak hech mubolag‘a emas. Ilohiyotchi-adabiyotshunosning Ahmad Yassaviy, Yunus Emro, Sulaymon Boqirg‘oniy, Qayg‘usiz Abdol haqidagi yirik tadqiqotlari Navoiy shaxsi va asarlarini oson va mukammal tushunishi uchun bir poydevor bo‘lganligi aniq. Zero, ustoz navoiyshunos Ibrohim Haqqul ta’kidlaganidek: “Navoiygacha bo‘lgan adabiyot shoir tug‘ilishi

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

uchun zamin hozirlagan bo‘lsa, undan keyingi adabiyot mutafakkir ta’siri ostida harakatga kelgan”. Darhaqiqat, Abdurahmon Go‘zal adabiyotshunoslikda oliy adabiyot deya baholangan Alisher Navoiy ijodining ilohiy mohiyati hamda komil badiiyatiga xolis baho berdi. Va o‘zining chuqur ilmiy izlanishlarini amaliy harakatlari bilan uyg‘unlikda boshladi. Navoiy asarlarini keng targ‘ib qilish, shoirning sharaflı hayatı va turkiy tilni san’at tiliga aylantirishdagi salohiyatini tushuntirish yo‘lida Turkiya Respublikasi Bashkent universiteti huzurida 2022 yil 10 fevralda “Alisher Navoiy tadqiqot va targ‘ibot markazi”ning tashkil etilishi esa tahsinga loyiq. Abdurahmon Go‘zal markazni tashkil etish muhimligini anglatish maqsadida Navoiyning “millatlarga hayot baxsh etgan boqiy ruh sifatiga ega shaxsiyat” ekanligini dalillovchi, katta ijtimoiy-madaniy taraqqiyotlarning dunyoga kelishida buyuk shoirning o‘rnini isbotlovchi maqolalar yaratdi. Shoirning hayot yo‘li, davlat arbobi va adabiy shaxsiyati, turk tili taraqqiyoti yo‘lidagi ulkan xizmati va asarlari haqida alohida ilmiy xulosalarga ega izlanishlar olib bordi. Jumladan, “Alisher Navoiyning turkiy tilga muhabbati” nomli maqolasida: “Navoiy O‘rxun bitiklaridan beri jonli va uyg‘oq bo‘lgan milliy tuyg‘u va shuurning, Turklik va Turkchilik ruhining eng buyuk namoyandalaridan biridir.” Navoiyga ko‘ra, til bir millatning tamal belgisi hisoblanadi. Milliy tilga ega bo‘lmasdan turib, millat bo‘lib bo‘lmaydi. Biroq millat bo‘lish uchun tilning mavjudligi yetarli emas, bu tilning qayta ishlanishi va iste’molda bo‘lishi muhimdir. Shu nuqtai nazardan “... Turkcha gaplashib, turkcha yozmaydigan turklar turk hisoblanmaydi” [Dizdarog‘lu 1966: 294] singari odil hukmlarni havola qiladi. Abdurahmon Go‘zalning talqinlarida, tanlagan iqtiboslarida hamisha qat’iy qarashlar, keskin xulosalar bo‘ladi. Bu tahliliy fikrlar birlamchi asarni tushunishga, so‘ngra insoniyat nafsini tarbiyalashga, ko‘ngilni poklashga qaratiladi. Turkiy mushohada mezonlarini ham olim xotirdan aslo faromush etmaydi. Mana shu kabi mushtarak yondashuv olim tadqiqlarining to‘g‘ri va ta’sirli bo‘lishini ta’minlagan. O‘z fikrlarini dalillashda har doim matnlarga asoslanganligini alohida urg‘ulash lozim. Ushbu: “Navoiy millatning borligi va milliy birlikni yaratish uchun til birligini ta’minalash zarurligini o‘z hayotidan ibrat qilib quyidagicha anglatadi:

*Olibmen taxi farmonimg‘a oson,
Cherik chekmay Xitodin to Xuroson.
Xuroson demakim, Sherzu Tabrez
Ki, qilmishdur nayi kilkim shakarrez.
Ko‘ngul bermish so‘zumga turk jon ham,*

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Ne yolg‘uz turk, balkim turkmon ham.

Ne mulk ichraki bir farmon yibordim,

Aning zabtig‘a bir devon yibordim”, –

kabilar mana shu yo‘sindagi tahlillaridan biridir. Navoiyning tilshunosligi, uning ona tilini she’riyat tiliga aylantirishdagi xizmatlari dunyo navoiyshunoslida qayta-qayta e’tirof etilgan. Ammo Abdurahmon Go‘zal kabi butun umr turkiy til qayg‘usi bilan yongan odamgina tilni tarixiy ildizlaridan boshlab muqoyasa qila oladi va quyidagicha yangi nazariy xulosalarni ayta oladi: “Ma’lumki, Mahmud Qashqariy, XII asr oxirida “Devoni lug‘otit-turk” asarini yozib, turk tili va turk madaniyatining kelajagini ta’mirladi. Navoiy esa Qoshg‘ariydan 400 yildan keyin o‘z tili va madaniyatini xuddi shunday tafakkur va hayajon bilan himoya qilgan. Turk tili va turk madaniyati xavf ostida qolgan bir davrda u o‘zining mantiqli hamda ta’sirli chiqishi, beqiyos sa’y-harakatlari bilan butun umri davomida milliy til va adabiyotni o‘z mohiyatiga qaytarish, rivojlantirish yo‘lida ijod qildi. U ham olim, ham san’atkor, ham davlat arbobi sifatida butun borlig‘i bilan xalqiga xizmat qildi”. Navoiyning irfoniy dostonlari borasidagi tadqiqotlari bilan ham Abdurahmon Go‘zal navoiyshunoslikdagi irfoniy-g‘oyaviy bo‘shliqlarni to‘ldirishi shubhasiz. Xususan, uning “Hayrat ul-abror” dostoni haqidagi izlanishlari navoiyshunoslikda yangi bir uslubdagi tadqiqotdir. Olimning “Hayrat ul-abrorda tasavvufiy unsurlarga misollar” maqolasi fikrimizni to‘la quvvatlaydi. Ma’rifiy tahlil va talqinlar asosida Navoiyning diniy-tasavvufiy qarashlarini, asarlarining tarbiyaviy ahamiyatini ko‘rsatib beradi. “Yetuk adabiyotshunos bo‘lish uchun, avvalo, fors, arab va turk tillarini juda yaxshi o‘rganish kerak. Tarix, din va adabiyot tarixini ham puxta bilish lozim. Men bugungi adabiyotshunoslikda oldingilarni takrorlashdan boshqa narsani ko‘rmayapman”, - deya talab qo‘ygan adabiyotshunosning o‘zida mana shu xislatlar jamuljam ekanligini tadqiqotlari isbotlab turibdi. Shu bois uning Navoiy asarlari tadqiqida shariat, tariqat, badiiyat va bani basharning nafs tarbiyasidagi ahamiyati kabi jihatlar uyg‘unlikda qaraladi. Natijada, shoir, tarixchi, dinshunos, axloqshunos Navoiy asarlaridagi maqsad va mazmun teran ochib beriladi. “Hayrat ul-abror” dostonida tasavvufiy unsurlarga namunalar” nomli tadqiqotida dostonning har bir bob, maqolot, hikoyatlariga alohida izoh va sharhlar berishi adabiyotshunosning qomusiy olim ekanligini yana bir bor tasdiqladi. Abdurahmon Go‘zalga xos bu tafakkur kengligini sodda ifodalay olish mahorati asarning mohiyatini yoshlarga yetkazishda muhim ahamiyatga ega. Asarning Ishq haqidagi maqolotini sharhlab shunday deydi: “Falaklarning yaratilish sababi ishqdir va shu sababdan yer yuzida hayot boshlangan birinchi tongda inson ruh sharobidan mast bo‘lgan... Haqiqiy oshiq dard bilan yashaydi. U o‘z nafsidan poklanib, sarg‘ayib, so‘nib, g‘am-g‘ussa ostida qoladi... Qalbiga ishq tushgan, ya’ni sodiq oshiqlarning joyi zohidlarning yoni emas. Agar

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

namoyon qiladi. Shoirning barcha asarlari xususida olimning qisqa, lo‘nda, aniq xulosalari mavjud. Masalan, so‘nggi asariga: “Navoiy, deyarli, barcha asarlarida, ayniqsa, “Mahbub ul-qulub” asarida axloq va xarakter bilan aloqador qarashlarini bayon qiladi. U bu asarida bir siyosiy arbob sifatida namoyon bo‘ladi. Yaxshi va yomon ish va odatlar haqida so‘zlab, diniy axloq qoidalarini tushuntiruvchi axloqshunos o‘laroq mazkur mavzudagi maqollarni juda yaxshi qo‘llagan holda odamlarga ko‘plab foydali maslahatlar beradi”, - deya ta’rif beradi. Abdurahmon Go‘zal tahlillarida Navoiyning turkiy tilni ilm hamda badiiyat tiliga aylantirishdagi jasorati va mahorati nafasi har doim seziladi, urg‘ulanadi. Xoh g‘oya, xoh shakl, xoh uslub bo‘lsin, hatto asardagi an'anaviy qaharamonlar haqida ham turkiy tafakkurga diqqat qaratadi: “Navoiyning yana bir muhim jihat shundaki, u o‘z asarlarida milliy tip va xarakterlardan foydalangan. Forsiy adabiyotda qo‘llanilgan qahramonlar Navoiy asarlarida faqat nomlarinigina saqlab qolgan holda turkiy shaxsiyatni tamsil etgan” kabi qarashlarni o‘rtaga tashlab, o‘z xulosalarni nazariy asosladi.

Uning Alisher Navoiy tadqiqot markazida dunyo navoiyshunosligi, xususan, eng avvalo, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat universiteti, Xalqaro Alisher Navoiy fondi bilan olib borayotgan hamkorligi o‘zbek navoiyshunoslari uchun ham quvonarli va qimmatlidir. Tashkilotchining: “Bu boradagi birinchi tashabbusimiz O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi va davlat universitetlari bilan hamkorlik bo‘ldi”, - e’tirofi ham diqqatga molik. Markazda Navoiy asarlarining

o‘zlarini najotda ko‘rgan zohidlar doimo oshiqlarni malomat qilsalar, agar u xirqasini tuzoq etib, vujud qushini ovlasa va tasbeh donalari bilan u qushni bog‘lasa ham, oshiq baribir sevgidan mast bo‘lib o‘rtaga chiqadi”. Dostondagi har bir o‘rin mana shunday aniq va tizim bilan tushuntirilishi Abdurahmon Go‘zalga xos batafsillik, chuqurlik, teranlik va mohiyatbinlikni

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

mukammal nashrlarini yaratish, uning asarlarini tahlil va talqin etuvchi tadqiqotlar olib borish, turkiy til jonkuyari Navoiyning xizmatlarini ochib beruvchi xalqaro konferensiylar o‘tkazish kabi oliy maqsadlar qo‘yildi. Albatta, Navoiy asarlari turli davlatlarda mavjud. Ammo bu markazning shoir asarlari va Navoiyga bag‘ishlangan tadqiqotlar jamlangan bir kutubxona ham yaratish vazifasi navoiyshunoslikdagi muhim yutuq bo‘lishi aniq. Alisher Navoiy ijodi va chig‘atoy adabiyoti bilan shug‘ullangan olimlarni “Alisher Navoiy buyuk” mukofoti bilan taqdirlash ham markazning hadaflaridan biridir. Markaz maslagining ilk amaliy ijrosi Navoiyning muhtasham haykali o‘rnatilgan bog‘ning barpo etilishi bo‘ldi.

Adabiyot, xususan, Qur’oni karim va Hadisi sharifga asoslangan, xalq ruhini tamsili bo‘lmish ona tildagi irfoniy adabiyot qalblarni asir etadi, ko‘ngil rishtalarini bog‘laydi. Ma’naviy yaqinlik, birlik, butunlikni ta’minlaydi. Turkiy tilni arabiylari va forsiy so‘zlar bilan kelinchakdek bezatgan Navoiy turkiy tilning barcha lahja, shevalarini ajratmasdan barobar qo‘llashi samarasida o‘z ijodi bilan turkiy til lug‘at boyligini asrab qoldi hamda uning lisoniy imkon-imtiyoz chegaralarini sarhadsiz bir kengliklarga olib chiqdi. Shuning uchun uning ilhomida butun turkiy qavmlar ruhoniysi mujassam. Alisher Navoiy asarlarida turkiy tilning jamiki balog‘ati, fasohati, hassoziyati, shiddati namoyon bo‘lgan. Shoirning:

*Agar bir qavm, gar yuz, yo ‘qsa mingdur,
Muayyan turk ulusi xud meningdur, -*

haqli faxriyasini teran anglagan adabiyotshunos Abdurahmon Go‘zalning quyidagi maqsud-u matlabi har bir navoiyshunosda bo‘lishi lozim: “Buyuk turk olimi va turkiyning buyuk shoiri Alisher Navoiy vafotidan besh yuz yil o‘tgan bo‘lsa ham o‘z fikri va shaxsiyati bilan hamon oramizda yashamoqda. Turk tiliga hurmati, til va shaxs haqidagi fikrlari o‘z ahamiyat hamda ta’sirini yo‘qotmadni. Minglab baytlardan iborat lirikasida uning o‘ziga xos uslubi, ijodkor shaxsini ko‘ramiz. Sharqiy turklar tili va adabiyoti u yaratgan tamallarda yuksaldi. Agar Alisher Navoiy unutilsa, Turk kimligi o‘zining asoslaridan birini yo‘qotadi. Bolalarimiz va yoshlarimiz Alisher Navoiyni, albatta, bilishi va tushunishi kerak. Shuning uchun biz Navoiy kulliyoti ustida ishlashimiz, bu asarlarni turkiyning har bir shevasida nashr etishimiz va har bir turkning mazkur asarlarni birday anglashini ta’minlashimiz kerak”. Biz o‘zbek adabiyotining faxri Alisher Navoiy borasidagi izlanishlarida bir maslakdosh, ko‘makchi bo‘lganimizdan mammunmiz. Ustoz adabiyotshunos Abdurahmon Go‘zalga tashakkurimizni izhor qilib, Parvardigordan xayrli va uzoq umr tilab qolamiz.

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

ALISHER NAVOIY ILMIY MEROSINI O‘RGANISHDA HODI ZARIFOVNING O‘RNI

Barno Mirzayeva,

*O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek folklorshunosligining asoschisi, navoiyshunos olim, professor Hodi Zarifovning o‘zbek mumtoz adabiyoti bo‘yicha olib borgan tadqiqotlari, Alisher Navoiy ijodi haqidagi ilmiy maqolalari haqida fikr yuritilgan. Alisher Navoiyning 500 yillik yubileyini o‘tkazish, uni targ‘ib va tashviq qilishda Hodi Zarifovning roli haqida bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: ko‘rgazma, yubiley, muzei, fotosurat, mumtoz adabiyot, folklorshunos.

Аннотация. В статье рассматриваются об исследованиях, проведенных основоположником узбекского фольклора, навоиведом, профессором Ходи Зарифовым по узбекской классической литературе, научных статьях о творчестве Алишера Навои. Описывается о роли Ходи Зарифова в проведении, продвижении и популяризации для проведения празднования 500-летия Алишера Навои.

Ключевые слова: выставка, юбилей, музей, фото, классическая литература, фольклорист.

Annotation. The article discusses the research conducted by the founder of Uzbek folklore, Navoi scholar, professor Khodi Zarifov on Uzbek classical literature, scientific articles about the work of Alisher Navoi. It describes the role of Khodi Zarifov in conducting, promoting and popularizing the celebration of the 500 th anniversary of Alisher Navoi.

Key words: exhibition, anniversary, museum, photo, classical literature, folklorist.

Ma’lumki, yirik olimlarning ilmiy faoliyati bir tekis kechmaydi. Ularning faoliyatida ma’lum muddat uzilishlar, asosiy tadqiqot ob’ektidan boshqa sohalarga o‘tib turish, hatto tadqiqotchilikdan chetlashishlar ham bo‘lib turadi. Hodi Zarifov ham bundan mustasno emas. Uning 30-yillardagi yetti-sakkiz yillik ilmiy faoliyati bunga yorqin misol bo‘la oladi. Qatag‘on yillarda bir muddat boshqa olimlar kabi siyosiy tuhmatlar bilan ilmdan, Til va adabiyot instituti (hozirgi O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti)dan chetlatilgan Hodi Zarifov ilm qilishdan to‘xtamadi. Bu yillarda u asosiy diqqatini ko‘proq sho‘ro davri folklorini o‘rganishga qaratdi, boshqa sohalarning (masalan, muzeylar va etnografiya) tashkiliy masalalari bilan band bo‘ldi. Boshqa bir qator olimlar singari 30-yillar qatag‘onliklaridan jismonan omon qolgan bo‘lsa-da, bir necha yillar davomida uning jabrini tortdi. Bu haqda Hodi Zarifovning o‘zi shunday guvohlik beradi: “1937-yilning o‘rtalariga kelib adabiyotshunoslilik va adabiy tanqidda sub’ektivizm, qiroatxonlik, tarbiyaviy ta’sir vositalarini buyruq bilan almashtirish kabi zararli qarashlar birinchi planga o‘tib oldi. Hatto “tanqidchilik” va “olimlik”ni da’vo qilgan ba’zi shaxslar tuturiqsiz, betayin hadiksirash yo‘lini tutdilar, ilmiy-ijodiy ziyyolilar ishidan asli tagida bo‘lmagan “ayblar”ni qidirishga, “dushmanlik” alomatlarini topishga behuda urinib ko‘rdilar. Bu hol intensiv rivojlanayotgan o‘zbek folkloristikasiga ham zararli ta’sir ko‘rsatdi.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Adabiyotshunoslikka tasodifiy kirib qolgan betayin shaxslarning bema’ni ig‘vosi va yolg‘on tuhmati bilan O‘zbekistonda adabiyotshunoslik va folkloristika rivojiga muhim ulush qo‘sib kelayotgan fan xodimlaridan Otajon Hoshim, G‘ozi Olim, Hamid Olimjon, Oybek va boshqalar qatorida o‘zimizni ham ma’lum muddat Tili va adabiyoti institutidan chetlatishga ham erishildi. Yoshlardan ayrim o‘rtoqlar esa, “o‘z jonini saqlash” yo‘liga o‘tib, 1937-yilgacha xalq ijodi namunalarini to‘plash, o‘rganish, nashr etish bo‘yicha o‘zbek folkloristikasi nimagaki erishgan bo‘lsa, hammasini asossiz ravishda inkor eta boshladilar, undan qandaydir bo‘lmagan “ayblar”, “millatchilarining qo‘llari”ni, “dushmanchilik” belgilarini topishga urindilar. Holbuki, o‘zbek folklorining eng nodir namunalar... 20- va 30-yillarda to‘plangan edi”[1, 252].

Olimning to‘plovchilik faoliyatida ma’lum muddat uzilishlar davrini tashkilotchilik davri desa ham bo‘ladi. Ammo o‘sha davrda ham olim ijod qilishdan to‘xtamadi. O‘zbek mumtoz adabiyotining ilmiy matnlarini yaratishda, uning prinsiplarini ishlab chiqishda hamda navoiyshunoslik taraqqiyotida Hodi Zarifovning xizmatlari beqiyos. Uning ijodiy faoliyatida Alisher Navoiy ijodini o‘rganish, uni targ‘ib va tashviq qilish ishlari alohida ahamiyatga ega. Hodi Zarifov 1926-yil oxirlaridan boshlab O‘zbekiston maorif komissarligi ilmiy sho‘rosi o‘zbeklarni o‘rganish qo‘mitasida ilmiy hodim va davlat ilmiy kengashida siyosiy-oqartuv bo‘limi mudiri vazifasida ishlay boshlagan davrdanoq, o‘zbek adabiy tilining asoschisi, o‘zbek millatining dahosi, shoir Mir Alisher Navoiy hayoti va ijodiga alohida e’tibor bergen edi. Olim Alisher Navoiy mumtoz adabiyotning markaziy siyoshi ekanini vaqtida anglagan va uning ijodi yaxlit tarzda o‘rganilsa va tadqiq etilsa, mumtoz adabiyotning tarixi to‘laqonli shakllanishini bilgan. Shu bois o‘tgan asrning o‘ttizinchi yillardagi butun faoliyatini Alisher Navoiy ijodini o‘rganishga va uning asarlarini chop ettirishga qaratdi. Bu haqda Hodi Zarifovning o‘zi shunday deydi: “Biz bu ulug‘ mutafakkir (Alisher Navoiy) tavalludining hijriy 500 yilligini o‘tkazish uchun masala ko‘tarilgan va Ozarbayjon markazi Bokuda bu sohada tashabbus kengayib, bir qancha ishlar qilingan paytda, O‘zbekiston Maorif komissariati stipendiya komissiyasi Boku bo‘limining raisi sifatida yubiley ishlariga qatnashish baxtiga tuyassar bo‘lgan edik. Shundan beri adabiyotimizning bobokaloni ijodi hamisha meni o‘ziga jalb qilib keladi”[2, 3]. Ko‘rinadiki, olimning navoiyshunoslik bilan shug‘ullanishining yana bir sababi Alisher Navoiyning 500 yillik yubileyi munosabati sanaladi.

Darhaqiqat, o‘tgan asrning 30-yillarda o‘zbek mumtoz adabiyotining dahosi Alisher Navoiyning 500 yilligini munosib tarzda o‘tkazish ishlari butun mamlakat miqyosida dolzarb masalaga aylandi. O‘zbek tili va adabiyotining barcha soha vakillarining butun e’tibori Alisher Navoiy ijodini tubdan o‘rganish va targ‘ib etishga

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

qaratildi. Bu haqda Hodi Zarifov shunday deydi: “1938-yildan boshlab O‘zbekistonda Alisher Navoiy ijodini o‘rganishga jiddiy ravishda kirishildi. Xususan, 1938-yilning sentyabrida Alisher Navoiy tavalludining 500 yilligini o‘tkazishga tayyorgarlik ko‘rish qo‘mitasining tashkil etilishi bilan bu ishlar keng quloch yoydi. Shu qo‘mitaning mas’ul kotibi Hamid Olimjondan keyin 1939-yildan boshlab men bo‘lgandim. Qo‘mita ishiga hamda Til va adabiyot institutiga mumtoz adabiyot masalalari bilan shug‘ullanib kelayotgan barcha mutaxassislar, Sadriddin Ayniy, Oybek, G‘afur G‘ulom, Hamid Olimjon, Shayxzoda, Uyg‘un, Amin Umariy kabi yozuvchi va shoirlar jalb etildi. Hatto viloyatlarda yashayotgan, arab va fors tillarini mukammal bilgan, madrasa ta’limini olgan Boqiy domla (Mirzaabdulla Nasriddinov) singari ziyolilar ham jalb etildi. Navoiy asarlarini joriy alifboga ko‘chirish, qo‘lyozma manbalar asosida Navoiy lug‘atini tuzish uchun so‘z to‘plash ishlari boshlab yuborildi... Men Alisher Navoiy lirikasi, uning zamondoshlari, Navoiygacha bo‘lgan adabiyotni o‘rganishga kirishdim. U paytlarda ulug‘ shoir hayoti va ijodi haqida yirik monografik tadqiqotlar u yoqda tursin, hatto tuzukroq tahliliy maqolalar ham yo‘q edi”[3, 87]. Ko‘rinadiki, Hodi Zarifov 1938–1948-yillarda Alisher Navoiyning 500 yillik yubileyini o‘tkazish hukumat komitetining dastlab a’zosi, so‘ng mas’ul kotibi vazifasini bajargan. Olim shu yillarda Alisher Navoiy ijodini targ‘ib va tadqiq etishda jonbozlik ko‘rsatdi. U dastlabki ishini Alisher Navoiy ijodini to‘liq namoyon etuvchi ko‘rgazma tashkil etishdan boshladи. Xuddi shu yili, ya’ni 1939-yilning fevralida o‘zi barpo etgan Alisher Navoiy ko‘rgazmasining direktori qilib tasdiqlandi. Ko‘p o‘tmay hukumatning “fotosuratlar ko‘rgazmasi hamda Alisher Navoiy portretini chizish bo‘yicha konkurs o‘tkazish”dek katta vazifa Hodi Zarifovning zimmasiga yuklatildi.

O‘zbekiston KP(b) Markaziy Komitetining madaniyat va san’at sohasi qoshidagi san’at ishlari bo‘yicha Kengashning 15-noyabr 1939-yil 225-sonli buyrug‘iga asosan Hodi Zarifov qisqa muddatda O‘zbekiston davlat muzeyi huzurida Alisher Navoiyning ko‘chma fotosuratlar ko‘rgazmasini tashkil etdi. Ko‘chma ko‘rgazmaning asosiy vazifasi mamlakatning chekka hududlarigacha Alisher Navoiy ijodini targ‘ib etish va butun millatni Alisher Navoiy dahosi bilan tanishtirish edi. Bu ishda ham Hodi Zarifovning o‘zi bosh bo‘ldi. Keyinroq, 1940-yilda Hodi Zarifov sa’y-harakati bilan mazkur ko‘rgazma asosida Alisher Navoiy muzeyi tashkil etildi.

Biz olim faoliyatini o‘rganish jarayonida fikrimizga dalil bo‘luvchi O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Markaziy arxividagi 1940–1941-yillarga doir hisobotlar papkasini ko‘rdik, unda “*Navoiy ko‘rgazmasi direksiyasining javobgari o‘rtoq Zarifov Navoiy ko‘rgazmasi materiallari asosida 1940-yil 25-noyabrgacha respublikaning viloyatlari va tumanlari uchun yuzta ko‘chma fotosuratlar ko‘rgazmasini tayyorlasin*”[4, 15], degan buyruq mavjud. Shu papkada olim 1940-

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

yilning sentyabrida Navoiy ko‘rgazmasini o‘tkazish bo‘yicha tayyorlagan hisobotida shunday deydi: “*San’at muzeyida Alisher Navoiyning dastlabki ko‘rgazmasi qisqartirilgan programma asosida ochildi... 1940-yilning oxirlariga kelib 100 ta ko‘chma fotosuratlar ko‘rgazmasiga tayyorgarlik ko‘rish ishlari yakunlandi*”[4, 19].

Alisher Navoiyning 500 yilligini sobiq butun ittifoq miqyosda keng tarzda o‘tkazish uchun markaz maxsus qaror qabul qildi. Unga ko‘ra, ilmiy-nazariy anjumanlar Leningrad (Sankt-Peterburg)da, amaliy-targ‘ibot ishlar Toshkentda o‘tkazilishi rejalashtirilgan edi. Biroq Ikkinci jahon urushining boshlanishi mazkur rejalarining o‘zgarib ketishiga sabab bo‘ldi. Shunday bo‘lsa ham Leningraddagi ilmiy anjumanlar ishini to‘xtatmadи.

Bu haqda professor Malik Murodov o‘zining “Navoiyshunoslar jasorati” risolasida bat afsil ma’lumot beradi[5, 60]. Jumladan, Ikkinci jahon urushi yillarda qamaldagi Leningrad olimlarining Alisher Navoiy tavalludining 500 yilligini o‘tkazishdagi jonbozligi, qolaversa, o‘zbek adabiyotshunoslari: G.G.‘ulom, H.Olimjon, Oybek, A.Qahhor, Shayhzoda, H.Zarif, I.Sulton, P.Shamsiev kabi olimlarimizning Sankt-Peterburg olimlari bilan hamkorlikda ish olib borgani haqida ham qiziqarli ma’lumotlar olish mumkin. Bundan tashqari, risolada 1941-yilning 10–12-dekabrida Davlat Ermitajida o‘tkazilgan sessiya hamda 29-dekabrda Sharqshunoslik instituti Leningrad bo‘limida tashkil etilgan ilmiy kengash yig‘ilishlari tafsilotlari “Shaharlar hissasi”, “Hujjatlar tilga kirganda”, “Qurshov kunlarida ham”, “Navoiy ijodining oshiqlari”, “Mangulikdir ularning nomi”, “Qalb amri bilan”, “Okopga yetib kelgan xushxabar”, “Kavkazshunos – Navoiyshunos”, “Bosilmagan kitob” kabi sarlavhalar ostida ilmiy-ommabop uslubda bayon etilgan.

Malik Murodovning yozishicha: “SSSR Fanlar akademiyasi Osiyo xalqlari institutining Leningrad bo‘limi arxivida Alisher Navoiy ijodini o‘rganish bo‘yicha 1938-yildan 1948-yilgacha Leningradda qilingan ishlar, rejalar, qarorlar majmuasini o‘z ichiga olgan ikki jild papka saqlanmoqda”[5, 9]. Ushbu jild papkalarining birida Hodi Zarifov yuborgan telegrammalar va unga qaytarilgan javoblar mavjud. Binobarin, “Alisher Navoiy yubileyini o‘tkazuvchi respublika komiteti tashkilot gruppasining kotibi Hodi Zarif Leningradga: Yubiley munosabati bilan Alisher Navoiyning Foni taxallusi bilan fors tilida yaratgan she’rlari ustida ham ilmiy-tekshirish ishlarini olib borish zarur. Toshkentdagи qo‘lyozmalar fondida saqlanayotgan “Devoni Foni” mukammal emas. Leningrad kutubxonalarida, qo‘lyozmalar fondida “Devoni Foni”ning to‘laroq nusxasi bor-yo‘qligi haqida xabar qilishingizni respublika yubiley tashkilot komiteti Sizlardan iltimos qiladi” [5, 12], mazmunida telegraamma yo‘llagan. Bu telegrammaga qisqa qilib yo‘q javobi berilgan. Navoiyshunos olimlarning izlanishlari natijasida “Devoni Foni” devonining mukammalroq nusxalari Parij, Istambul milliy kutubxonalarida saqlanayotgani

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

aniqlangan. Bunday mazmundagi ko‘plab telegrammalar Ye.E.Bertels, A.K.Borovkov, S.E.Malov, Qori Niyoziy, Hodi Zarifov, Hamid Olimjon va boshqa olimlar nomiga yuborilgan.

Hodi Zarifov Alisher Navoiy ijodini o‘rganishda hammaga ibrat bo‘ladigan ishlarni amalga oshirdi. 1957-yilda Alisher Navoiy ijodini o‘rganish bo‘yicha har yil o‘tadigan an’anaviy konferensiyaga asos solinishi Hodi Zarifov tashabbusi bilan amalga oshirildi. Olim 1957–1972-yillar davomida O‘zbekiston Fanlar akademiyasi rayosati Alisher Navoiy ijodini o‘rganish qo‘mitasining mas’ul kotibi vazifasida ishladi.

Hodi Zarifov o‘zbek mumtoz adabiyotining ilmiy matnlarini yaratish, uning prinsiplarini ishlab chiqib, mumtoz adabiyot matnshunosligini shakllanishida ham munosib hissa qo‘shdi. Chunonchi, uning sa’y-harakati bilan Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Sab’ai sayyor” dostonlarining ilmiy nashrlari chop etildi, ushbu ilmiy nashrlariga mas’ul muharrir bo‘ldi. Bundan tashqari, xalq og‘zaki ijodida Alisher Navoiy obrazining aks etishi tadqiqiga e’tibor qaratdi. Natijada uning muharrirligi ostida M.Murodov, Z.Husainova, T.Mirzayevlar tomonidan tuzilgan “Dono Alisher”[6, 80] nomli Alisher Navoiy siymosi aks etgan xalq rivoyatlari to‘plami yaratildi. To‘plamga o‘n sakkizta rivoyat va bitta ertak (“Ziyod botir”) kiritilgan. Rivoyatlarning o‘n to‘rttasi va bir ertak xalq orasidan yozib olingan. To‘rt rivoyat esa (“Lutfiy va Navoiy”, “Navoiy va Osafiy”, “Qush”, “Chumoli”), Xondamirning “Makorim ul-axloq” asaridan olinib, to‘plamga kiritilgan. Rivoyatlarda xalqimiz Alisher Navoiy siymosida o‘zining orzu-istikclarini amalga oshiruvchi, og‘ir kunlarda yordam qo‘lini cho‘zuvchi, uzog‘ini yaqin, mushkulini oson qiluvchi ko‘makdosh va g‘amxo‘rini ko‘radi. Shuning uchun ulardagi tasvirlar ulug‘ shoirning aniq tarjimai holi bayoni emas, balki xalq ijodiga xos fantaziya va mubolag‘alar bilan berilgan, afsonalarga burkangan xalqparvar va adolatli buyuk donishmandning hayot yo‘lidir.

Hodi Zarifovning navoiyshunoslikka xos tadqiqotlarida Alisher Navoiyning lirik merosi, xususan, uning ruboiliv va tuyuqlari tahlili, ulug‘ shoirni adabiy muhiti, zamondoshlari ijodi faoliyati, Navoiygacha bo‘lgan turkiy adabiyot masalalarini o‘z ichiga oladi.

Atoqli olimning adabiyot tarixiga oid tadqiqotlarining xarakterli xususiyati shundaki, u adabiyotda juda kam o‘rganilgan yoki tekshiruvchilarining diqqatidan chetda qolgan masalalarni yoritishga harakat qiladi. Uning o‘zbek mumtoz adabiyotiga oid asarlarida, bir tomonidan, Alisher Navoiyning buyuk shoir bo‘lib yetishishiga asos bo‘lgan ulug‘ shoirning ijodiy muhitini yoritsa, ikkinchi tomonidan, Navoiy ijodining u yoki bu masalalarini tekshirdi[7, 13]. Natijada Navoiy ijodiga oid “Navoiy zamondoshlari” (1948) to‘plami, “Navoiyning ruboiliv va tuyuqlari haqida”

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

(1944), “Lutfiy va Navoiy” (1948), “Badoe ul-bidoya”ning tuzilgan yilini aniqlashga doir” (1959), “Ahmadiyning “Sozlar munozarasi” asari haqida” (1969), “Mir saroyi” (1969) kabi maqolalari yuzaga keldi. Bu maqolalar 1969-yilda “Fozillar fazilati” nomi bilan alohida kitob sifatida nashr etildi. Maqolalarda Alisher Navoiyning davri, adabiy muhit, bunyodkorlik faoliyati, ayrim zamondoshlari ijodi xususiyatlari, shoir ijodida ba’zi janrlar taraqqiyoti, adabiy ta’sir masalalari birinchi manbalar asosida yoritilgan.

“Lutfiy va Alisher Navoiy” asari o‘zbek adabiyotshunoslida adabiy ta’sir muammosini badiiy ijodning ichki qonuniyatlarasi asosida tekshirishga bag‘ishlangan bo‘lsa, “Badoe ul-bidoya”ning tuzilgan yilini aniqlashga doir” maqolasida ko‘p dalillar asosida “Badoe ul-bidoya” 1471-yilda tuzilgan degan xulosaga keladi[8, 30-95]. “Alisher Navoiyning ruboiy va tuyuqlari”[9, 64] nomli to‘plam so‘zboshi va izohlar bilan Hodi Zarifov tomonidan nashrga tayyorlandi. Olim mazkur to‘plamning so‘zboshisida ruboiy va tuyuqlarning janr xususiyatlari va g‘oyaviy-badiiy qimmatini tahlil qilgan, izohlar va lug‘at bilan ta’minlagan.

“Navoiy zamondoshlari” to‘plami[10, 208] Hodi Zarifovning “Navoiyning adabiy muhitiga doir”(B.5-25) nomli kirish maqolasi bilan ochiladi. Unda Alisher Navoiy davri va Navoiygacha bo‘lgan turkiy adabiyot har tomonlama tahlil etilgan. So‘ng Durbek, Haydar, Amiri, Sakkokiy, Atoiy, Lutfiy, Husayniy, Shayboniy, Bobur kabi shoirlar asarlaridan namunalar alohida-alohida qismlarda joylashtirilgan. Har bir qism oldidan asarlaridan namunalar keltirilgan hamda shoirlar to‘g‘risida bir yoki ikki sahifali ma’lumotnomalar berilgan. Bu ma’lumotnomalar har bir shoir ijodiga xos xususiyatlarni aniq ifodalaganligi bilan ajralib turadi. Jumladan, Bobur ijodi shunday xarakterlanadi: “Bobur o‘zbek klassik adabiyotida Atoiy va Lutfiylar ijodi bilan ko‘tarilib, Navoiy ijodi bilan balog‘atga erishgan dunyoviy lirkani davom ettirdi. Shuning uchun uning she’rlari insoniy muhabbat qo‘shiqlaridan, insonning real hayot uchun kurashidagi zavqi, dardi, alami va orzularining ifodasi bo‘lish bilan xarakterlanadi. Uning “Boburnoma”si bilan yaxshi tanishib, devoniga qaralsa, u yerdagi she’rlar Bobur hayotining, uning ichki kechinmalarining, shavqli va dardli kunlarining badiiy ifodasi ekanligini bilib olish qiyin emasdir”(B.180-181). Yoki Husayniy haqida olim yozadi: “Qizig‘i shundaki, Husayniyning hamma g‘azallari bir xil vaznda yozilgan. Bu hol boshqa shoirlarda hech ko‘rinmaydi. Buning sababi hali aniqlangan emasdir. Husayniyning she’rlari obrazlarning go‘zalligi, ichki kechinmalarining jozibador ifodalaniishi, uslubining ravonligi, tilining puxtaligi bilan ko‘zga tashlanadi”(B.150). Hodi Zarifov o‘rganayotgan har bir ijodkor, shoir haqidagi bunday aniq xulosalar ma’lumotnomalarni o‘ziga xos jajji tadqiqotlar darajasiga ko‘targan. Bir qarashda oddiy ma’lumotnomalardek ko‘ringan bu “jajji tadqiqotlar” o‘z davrida o‘sha shoirlar haqida yangi so‘z edi. Shuni alohida ta’kidlash

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

kerakki, to‘plamga Atoyi ijodidan 89 ta, Lutfiy ijodidan 26 ta, Husayniydan 39 ta, Boburdan 26 ta g‘azal kiritilgan.

To‘plam oxirida sahifalararo izohlardan tashqari sakkiz yuzdan ortiq so‘zning lug‘aviy ma’nolari berilgan. Aytish mumkinki, “Navoiy zamondoshlari” matn nuqtai nazari bilan ham, asarlar yuzasidan bildirilgan munosabat, baholanish jihatidan ham juda yuqori saviyada tayyorlangan ilmiy-filologik to‘plamdir.

1941-yildan to umrining oxirigacha Sharq xalqlari eposi va adabiyotini o‘rganish bilan shug‘ullangan V.M.Jirmunskiy[11, 86-97] folklorshunos olimlar davrasida shunday deydi: “...Men umrim davomida Hodi bilan bo‘lgan hamkorligimizni qadrlab kelayotirman va hamisha uning madadiga muhtojman. “Alpomish” dostoni haqidagi monografiyani yozayotganimda shunday bo‘lgandi. Alisher Navoiy ijodi va Sharq adabiyotlarida renessans problemasini o‘rganganimda bunga Hodi qanday qararkan, degan hadik meni bir zum ham tark etgan emas”[3, 75]. Bundan ko‘rinadiki, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi, mashhur tilshunos, adabiyotshunos, folklorshunos, akademik Viktor Maksimovich Jirmunskiy Hodi Zarifovni nafaqat folklorshunos, balki navoiyshunos olim sifatida ham tan olgan.

Hodi Zarifovning Alisher Navoiy ijodiga qiziqishi samarasini, uning 1948-yilda nashr etilgan Alisher Navoiy asarlari asosida tuzilgan “Alisher Navoiy aforizmlari” to‘plamida ham ko‘rishimiz mumkin. Olimning bu to‘plami Alisher Navoiy asarlaridagi hikmatlarni to‘plashdagi dastlabki tajribalardan biridir. To‘plamga ulug‘ shoirning “Xamsa”, “Mahbub ul-qulub”, “Munshaot” asarlaridan tanlab olingan 158 ta aforizmi kiritilgan. To‘plamning “Lug‘at va izohlar” qismida 88 ta aforizmdagi ma’nolari anglanishi qiyin so‘zlar yoki aforizmning o‘zi to‘laligicha izohlangan[12, 32]. Bu bilan Hodi Zarifov o‘zbek navoiyshunosligida “Alisher Navoiy hikmatlari” rukniga asos yaratgan edi.

Xulosa qilib aytganda, Hodi Zarifovning o‘zbek mumtoz adabiyoti bo‘yicha, xususan Alisher Navoiy ijodi borasida olib borgan tadqiqotlari, ilmiy maqolalari bugun ham o‘z qiymatini saqlab kelmoqda. Olim o‘z davrida tadqiqotlari bilan o‘zbek navoiyshunosligining shakllanishiga katta hissa qo‘shti. Hodi Zarifovning Alisher Navoiy ijodiga qiziqishi, olim ijodi haqidagi ilmiy maqolalari, ulug‘ shoir yubileyini o‘tkazish, uni targ‘ib va tashviq qilishdagi fidokorligi adabiyotimiz tarixining ayrim davrlarini yaratishda katta ahamiyat kasb etadi. O‘zbek mumtoz adabiyotining dahosi Alisher Navoiyning 500 yilligini munosib tarzda o‘tkazish ishlari bo‘yicha mas’ul bo‘lgan folklorshunos olimning ishlari alohida ilmiy ahamiyatga ega ekanligi diqqatga sazavordir.

Foydalilanigan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Зариф Х. Ўзбек совет фольклористикаси тарихидан / Ўзбек совет фольклори масалалари. Тадқиқотлар. 1-китоб. – Тошкент, 1970. – Б.218-281.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

2. Зариф Ҳ. Фозиллар фазилати. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиий адабиёт нашриёти, 1969. – 136 б.
3. Мирзаев Т. Ҳоди Зариф сұхбатлари. – Тошкент: SHAMS-ASA, 2013. – 380 б.
4. Папка отчёта юбилейной выставки Навои 1940–1941 гг. Фонд №27. Инв. №421 // Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Марказий архив. – Б.15.
5. Муродов М. Навоийшунослар жасорати. – Тошкент: Фан, 1972. – 60 б.
6. Доно Алишер. Тузувчилар М.Муродов, З.Хусаинова, Т.Мирзаев. Масъул мухаррир Ҳ.Зариф. – Тошкент: Ёш гвардия, 1968. – 80 б.
7. Мирзаев Т. Ҳ.Т.Зарифовнинг илмий ижоди / Ўзбек халқ ижоди. – Тошкент: Фан, 1967. – Б.3-15.
8. Зариф Ҳ. Фозиллар фазилати. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиий адабиёт нашриёти, 1969. – 136 б.
9. Алишер Навоий. Рубоий ва тууюқлар. Нашрга тайёрловчи Ҳоди Зариф. – Тошкент: Ўздавнашр, 1944. – 64 б.
10. Навоий замондошлари. Терма шеърлар. Нашрга тайёрловчи Ҳ.Зариф. – Тошкент: Ўздавнашр, 1948. – 208 б.
11. Жирмунский В.М. Алишер Навои и проблема ренессанса в восточных литературах // Серия филол. наук, вып. 59. – Л.: Ленингр. ун-та, 1961. – С.86-97.
12. Алишер Навоий. Афоризмлар. Иккинчи нашри. Нашрга тайёрловчи Ҳ.Зариф. – Тошкент: Ўздавнашр, 1948. – 32 б.

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

O‘ZBEK ILMIY TILSHUNOSLIGI SHAKLLANISHIDA SHARQ ALLOMALARI ILMIY MEROSINING AHAMIYATI

Nurmanov Furqat,

Navoiy davlat pedagogika instituti,
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi
dotsenti

Annotatsiya. ushbu maqolada jahon tilshunosligi, xususan, o‘zbek tilshunosligi tarixiy taraqqiyoti va tadqiqida Sharq allomalari ilmiy merossining o‘rni va ahamiyati tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: Sharq allomalari, tilshunoslik, fonetika, fonema, nutq tovushlari, tasnif, tavsif, adabiy til.

Tilshunoslik fani tilda bo‘layotgan barcha o‘zgarishlarni atroflicha o‘rganadi. Har qanday fan esa, o‘z navbatida, ehtiyoj tufayli yuzaga keladi va rivojlanadi. Jamiyat o‘z taraqqiyotini ta’minlash uchun hamma davrda ilm fanni rivojlantirish va uning muammolarini tadqiq qilishga alohida e’tibor berib keladi.

Fonetikaga murojaat juda qadimdan boshlanib, u asosan nutq tovushlarini o‘rganishga qaratilgan. Bu o‘zbek tiliga ham mansub.

O‘zbek tilshunosligening shakllanishi, tadrijiy taraqqiyoti va tavsifi manbalarga ko‘ra, uzoq qadimiylar tarixga ega[1;3]. Dastlabki davrlarida “turkiy tilshunoslik” nomi bilan shakllangan o‘zbek tilshunosligi ilk davrlarda, avvalo, hind va so‘ngra, asosan, arab tilshunosligi ta’sirida taraqqiy etib, dunyo ilm fani tamaddunida o‘z tadqiqtolari bilan alohida o‘rnak bo‘lgan donishmand allomalarining turkiy til taraqqiyoti uchun xizmatlari beqiyos. Ularning jamiyat taraqqiyotining turli davrlarida yaratilgan asarlari tilining fonetik xususiyatlarini qiyoslash asosida o‘zbek tili fonetik sistemasining taraqqiyot yo‘lini aniqlash mumkin.

Har qanday til va uni o‘rganish shu tilning fonetik tizimini o‘rganishdan boshlanadi. Tilshunoslik fani o‘rganilish tarixiga nazar solinsa, avvalo, bu fanning tadqiqida fonetika bo‘limi birinchi va asosiy o‘rinni egallaydi. Chunki tovush, urg‘u va ohangsiz bo‘g‘in, so‘z, so‘z birikmasi va gap bo‘lmaydi. Shu tufayli fonetikaga leksika, morfologiya, sintaksis va stilistika bilan bog‘liq til bosqichi deb qaraladi.

Turkiy xalqlar dunyoning boshqa xalqlari qatorida ulkan ma’naviy va madaniy boylikka egadir. Jumladan, o‘zbeklar o‘z tillarida (arab, turkiy, lotin-o‘zbek, kirill-o‘zbek xatlarida) juda ko‘p badiiy, tarixiy-filologik, jo‘g‘rofiy va boshqa madaniy yodgorliklarni yaratganlarki, bular o‘zbek adabiy tili tarixi, uning taraqqiyot yo‘llarini o‘rganishda katta ahamiyatga egadir [2;7].

Adabiyotlarda ta’kidlanganidek, o‘zbek tilshunosligening shakllanishi va taraqqiyoti o‘zining uzoq tarixiga ega[3;4]. O‘zbek tilining tarixiy ildizlari juda chuqr ekanligini dalillaydigan tarixiy manbalar anchagina. Bu manbalarda o‘zbek tilining taraqqiyot bosqichlari boshqa tillar tarixiga oid yodnomalari bilan

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

solishtirilganda, avvalo, tillarning tovush tizimi – o‘xshash va farqli tomonlari, tarixiy taraqqiyotning fonetik birliklar talaffuziga ta’siri tahlil qilinadi.

Turkiy tillarni o‘rganish uzoq davrlarga borib taqaladi. Turkiy tillarning o‘ziga xos lingvistik xususiyati, faqat shu tilning o‘ziga xos jihatlari Abu Nasr Farobi, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Mahmud Qoshg‘ariy, Mahmud Zamaxshariy, Alisher Navoiy, Zahridin Muhammad Bobur va boshqa Sharq allomalarining asarlarida teran tavsiflanadi. Ular o‘zlarigacha bo‘lgan jahon olimlarining ilmiy merosidan bahramand bo‘lishlari bilan birga, jahon tilshunosligening ravnaqi uchun ham o‘zlarining munosib hissalarini qo‘shdilar. Ayniqsa, tilshunoslikning falsafiy masalalarini hal etishda, fonema va harf munosabatini belgilashda, lisoniy birliklarning mazmuniy tomonini yoritishda, uzbek tilshunoslaring belgilanishida o‘zbek tilshunoslaring xizmatlari katta. Ajdodlarimiz qoldirgan madaniy merosni o‘rganish, ular yaratgan olamshumul ilmiy kashfiyotlarni ro‘y-rost bayon qilish imkoniyati faqat mustaqillik tufayligina vujudga keldi[4;223]. Ularning turkiy til fonetikasi, o‘ziga xos jihatlari, tasnif va tavsiflari hozirgi kun tilshunosligi uchun fundamental asos bo‘lib xizmat qiladi.

Butun faoliyatini o‘zbek madaniyatini dunyoga tanitish, o‘zbek tili mavqeini baland ko‘tarishga bag‘ishlagan Alisher Navoiy ulug‘ mutafakkir adib, buyuk shoir va ulkan tilshunos olim sifatida eski o‘zbek adabiy tiliga asos solgan, uni shakllantirish va rivojlantirish ishiga juda katta hissa qo‘shtigan. Allomaning buyuk xizmati shundan iboratki, u eski o‘zbek adabiy tilini keng ko‘lamda shakllantirdi, yanada sayqallashtirdi va mukammallashtirdi, uning geografik doirasini va xizmat qilish chegarasini kengaytirdi, bu tilda jahon adabiyotining xazinasiga durdona bo‘lib qo‘shilgan asarlar yaratdi, bu tilni o‘sha davrning eng barkamol tillaridan bo‘lgan arab va fors tillari darajasiga ko‘tardi[5;23].

XV asrdagi eski o‘zbek tili unli tovushlarining bat afsil tavsifini, bu tildagi unlilar, ularning fonetik ko‘rinishlari haqidagi muhim ma’lumotlarni Alisher Navoiyning “Muhokamatul- lug‘atayn” asaridan topamiz.

Ilmiy –nazariy jihatdan arab tilshunoslida yaxshi ishlangan fonetik ta’limot ta’siri asosida Alisher Navoiy tovushlarning artikulyasion-funksional tomoniga katta e’tibor beradi va shu belgiga ko‘ra (garchi u fonema atamasini qo‘llamagan bo‘lsada) tovush tipini – fonemani belgilaydi. Fonema va harf munosabatiga e’tibor qaratib, ular har doim ham bir-biriga mos kelavermasligi, bir harf bir necha fonemani ifodalashi mumkinligini «yoy» harfi to‘rt fonemani, «vov» harfi ham to‘rt fonemani bildirishi misolida izohlaydi. Alloma so‘z tarkibida bir xil fonetik vaziyatda kelgan tovushni boshqasiga almashtirib, ma’no farqlash belgisiga qarab fonologik vazifa bajarishi yoki bajarmasligini aniqlaydi.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Alisher Navoiy “Muhokamatu-l-lug‘atayn” asarida “nutq tovushi”ni *ün* deb ataydi. Tovushga nisbatan “ingichka” (*inčkä ün*), “kuchli” (*biyik ün*) sifatlarini qo‘llaydi. Jumladan, *inčkirmäk* so‘zining talaffuziga to‘xtalib: “ingichka un bilan yig‘lamoqdir” (*inčkä ün bilä yiğlamaqdur*), - deya ta’kidlaydi. *Ökürmäk* so‘ziga esa: “...kuchli un bilan, tengsiz un bilan yig‘lagaylar” (*biyik ün biläki, etidälsiz äşüb bilä yiğlağaylar*), - deya ta’rif beradi.

Navoiy unlini *harakat* deydi, old qator unlilarga nisbatan *ariq*, *daqiq* sifatlarini qo‘llaydi. *Ariq* ning ma’nosи “toza, ingichka”dir. “Abushqa” lug‘atida bu so‘zga *ariq* va *ariq* – aru va pæk ma’näsina kelür deya izoh berilgan[6;9].

Alisher Navoiy “Muhokamatu-l-lug‘atayn” asarida nutq tovushiga nisbatan *ün* atamasini qo‘llab, old qator unlilar uchun “ingichka” (*inčkä ün*), orqa qator unlilar uchun *biyik* sifatini qo‘llagan[6;9]. Old qator unlilari “ingichka”, orqa qator unlilari esa “yo‘g‘on” talaffuz qilinadi. Masalan, *asiq*, *adaq*, *bar-*, *qağan*, *yarlıqa-*, *qara-* so‘zlaridagi [a] unlisi orqa qator, “yo‘g‘on” tovush bo‘lib eshitiladi; *ädgü*, *täyri*, *birlä*, *bilgä* so‘zlaridagi [ä] fonemasi esa old qator, “ingichka” tovush bo‘lib eshitiladi. Buni boshqa unlilarning aytishida ham yaqqol kuzatish mumkin. Tovushlarning hosil bo‘lish jarayonidagi ushbu hodisa fonologik xarakterga ega, ya’ni ular ma’no farqlaydi:: *at* (ot, hayvon) – *ät* (et, go‘sht); *til* (til, nutq) – *til* (nutq a’zosi); *ot* (olov) – *öt* (o‘t qopchasi), *bol-* (bo‘lmoq) – *böl-* (bo‘lmak), *tor* (tuzoq) – *tör* (to‘r, yuqori o‘rin); *uč-* (uchmoq, o‘lmoq) – *üč* (3, son)[7;111]. Muhimi, so‘zning fonetik-fonologik tabiatini ana shu unlilarga moslashadi. So‘zning birinchi bo‘g‘inida old qator unlilar kelsa, keyingi bo‘g‘inlarda ham old qator unlilar qatnashadi. Yoki, teskarisi, birinchi bo‘g‘inda orqa qator unlisi qatnashsa, keyingi bo‘g‘inlar unlisi ham orqa qator unlilari bo‘ladi. Shundan kelib chiqib, so‘zlar “yo‘g‘on” yoki “ingichka” talaffuz etiluvchilarga bo‘linadi.

Demak, Alisher Navoiyning turkiy til tovushlar tasnifi, ularning fonematik xususiyati hamda fonema variantini aniqlash metodi haqidagi ilmiy qarashlari Yevropa olimlari qarashlaridan bir necha asr oldin vujudga kelgan.

Sharq allomalari asarlarini tadqiq va tadbil qilgan o‘z olimlari ilmiy- nazariy qarashlari xulosalariga ko‘ra, Abu Nasr Forobiy nutq tovushlarini (harflarni), undosh tovushlarning paydo bo‘lish o‘rnini, unli tovushlar va ularning xususiyatlarini, so‘zga qo‘shimchalar qo‘shilganda ro‘y beradigan fonetik o‘zgarishlarni, so‘zning fonetik modelini ilmiy asoslagan bo‘lsa, Abu Rayhon Beruniy tilga va tilshunoslikka alohida e’tibor qaratib, o‘z davri muqaddas sanalgan arab yozuvida unli fonemalarning ifodalanmasligi, ko‘p harflarning bir-biriga o‘xshashligi va ularning ayrim nuqtalar orqaligina farqlanishi kabi ayrim kamchiliklarini “Saydana” asarida ko‘rsatib o‘tadi.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Abu Ali ibn Sino fizik tovushlar bilan nutq tovushlarini bir-biridan farqlanishini ilmiy asoslab, fonemalarni undosh va unlilarga ajratib jahon tilshunosligi rivojiga ulkan hissa qo‘shdi.

Turkiy tillar tovush tizimining boshqa tillardan, xususan, arab tilidan farq qilishi Mahmud Koshg‘ariy, Alisher Navoiylar tomonidan bayon qilingan edi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘rinboyev B., Qurbonov T. O‘zbek tilshunosligi tarixi // O’quv qo’llanma. – Samarqand: Samdu, 2006.
2. Назаров К., Одилова С. Ўзбек тилидан қўлланма:-Тошкент.2002.
3. Нурмонов А., Маҳмудов Н. Ўзбек тилшунослиги тарихи, – Тошкент: Қатортол-Камолот, 2000.
4. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. Т.: “Ўзбекистон”, 2002.
5. Дониёров Х., Йўлдошев.Б. Адабий тил ва бадиий стиль:. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1988.
6. Алишер Навоий “Муҳокамату-л-луғатайн” (Қосимжон Содиков таҳлили, табдили ва талқини остида). Тошкент, “Akademnashr”. 2017.
7. Sodiqov Q. Turkiy til tarixi, Toshkent Davlat Sharqshunoslik instituti, 2009.

НАВОЙШУНОСЛИКДА ТАҲЛИЛ ВА ТАЛҚИН РАНГ-БАРАНГЛИГИ

Насима Қодирова,
БухДУ докторанти

Аннотация. “Шеърият мулкининг сultonи” Алишер Навоий газаллари сермаънолиги, рамзийлиги, метафораларга бойлиги, мавзу кўламининг кенглиги жиҳатидан ўзига хос. Шунинг учун бир газалнинг турлича талқинларига дуч келамиз. Мазкур мақолада “Ишқ аро душвордир бўлмоқ киши ҳамдарди шоҳ...” ва “Ёрдин айру кўнгил...” мисраси билан бошлинувчи газалларининг турли адабиётшунослар томонидан амалга оширилган таҳлиллари ўрганилган ва уларнинг шарҳлаши маҳоратига баҳо берилган.

Калит сўзлар: Алишер Навоий, газал, таҳлил, талқин, шарҳ, маҳорат, истилоҳ, лугавий маъно, И.Хаққул, А. Ҳайитметов, Э.Очил.

Алишер Навоийнинг “Ишқ аро душвордир бўлмоқ киши ҳамдарди шоҳ...” мисраси билан бошлинувчи ғазали бир нечта адабиётшунослар томонидан турлича таҳлил этилган. Навоийшунос олим Абдуқодир Ҳайитметов ғазални таҳлил этар экан, асосий диққатини Навоийнинг инсонпарварлик ғояларига қаратади, Навоий шоҳ ва гадонинг тенглигини истагани, зеро, шоҳ мансабидан фойдаланиб маъшуқани ўзига бўйсунтириши, шоир ушбу ғазал орқали шоҳларнинг зўравонлигини дадил айта олганлигини таъкидлайди. Олим ғазал таҳлилига ўзи яшаган давр талабидан келиб чиқиб, социологик метод асосида ёндашади, Навоий яшаган даврда бу каби ошиқ ва шоҳ нисбатини фақат “кatta обрўйга ва мавқега эга бўлган кишиларгина айта олиши мумкин эди”¹ дея хулосага келади. Кўринадики, ғазал таҳлилида ошиқ (гадо) ва шоҳ ўзаро ишқда қиёсланган бўлса-да, олим уларнинг ижтимоий мавқеига асосий эътиборини қаратганлиги яққол сезилади.

Адабиётшунос Эргаш Очилов ушбу ғазални анча кенгроқ таҳлил этган. Ҳар бир байтнинг насрый баёни тузилиб, мазмuni ёритилган. Олим ғазал шоҳ ва гадонинг ишқдаги мавқе-мақоми хусусидалигини таъкидлаб, ғазалнинг умумий мазмунини яхши ёритиб бера олган. Ғазал матнидаги барча сўзлар таҳлилда қамраб олинган. Бироқ олим томонидан келтирилган айrim фикрлар эътиrozли. Жумладан, ғазалнинг

Шоҳким, матлубига қўллук буюргай – ишқ эмас,

Кимки ошиқдур, анга зору забунлигdir гувоҳ

байти таҳлилидаги “Дунёвий муҳаббат ўзаро тенглик асосига қурилади. Лекин сўз илоҳий маҳбубага – Оллоҳга ошиқлик хусусида борар экан, маъшуқанинг ҳар жиҳатдан тенгсизлигию ошиқнинг эса зору ожизлиги ҳақида гапирилади...”² каби фикрлар ғазал мазмуни билан ўзаро боғланмайди.

¹ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. Тошкент: O’zbekiston, 2015. – Б. 204.

² Очилов Э. Бир ҳовуч дур. Тошкент: O’zbekiston, 2011. – Б. 41.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Адабиётшунос Иброҳим Ҳаққул ҳам ушбу ғазал таҳлилига ўзига хос услугда ёндашган. Олим ғазалда ишқ ва ошиқлик тазодий тамойил асосида ёритилган деб ҳисоблайди ва ҳар бир байтни шарҳлар экан, ошиқнинг шоҳдан юқори мавқеда турганлигини кўрсатишга интилади. Чунончи, ғазалнинг иккинчи:

Шоҳ додимга нетиб етсунки, мулки ишиқ аро

Қадри олий шоҳ ила тенгдур гадойи хоки роҳ... байти таҳлилида Эргаш Очилов “Ишқ оламида ўз аҳволидан шоҳга арз қилишнинг фойдаси йўқ, чунки бу ерда олийнасаб шоҳ билан тупроққа тенг гадонинг мартабаси баробар”³ дея уларнинг тенглигини таъкидласа, И.Ҳаққул байт насрый баёнидан сўнг “Ишқда ижтимоий, иқтисодий тенгсизлик йўқ. Лекин севги ва садоқатда фарқлар бор”⁴ дея изоҳ келтириб, ошиқ мавқенини юқори қўяди, келтирилган изоҳлар бевосита кейинги байтга боғланиб, олим шарҳлари ўқувчида эътиroz туғдирмайди. Айтиш жоизки, таҳлиллардаги изчиллик олим услубига хос алоҳида фазилатлардан биридир.

Ҳар учала олим таҳлили матнга таянган ҳолда ўз асосларига эга. Таҳлиллардаги фарқлар шоир адабий-ғоявий мақсадини қандай англашдан келиб чиққанлигига қўринади. А.Ҳайитметов Навоийнинг ғоявий мақсади шоҳ ва ошиқ(фақир)нинг ҳам ишқдаги нисбати асосида ижтимоий ҳаётдаги тенгсизлигини кўрсатиш деб ҳисоблаган бўлса, Э.Очилов шоир уларни илоҳий ишқда солиширишни мақсад қилганлигини очиб беришга интилган. И.Ҳаққул таҳлилида эса Навоий наздидаги ошиқнинг шоҳлиқдан афзаллигини кўрсатиш устуворлик қиласи.

Навоийшунос И.Ҳаққулнинг деярли барча таҳлил ва талқинларида унинг улуғ мутафаккир ижодига, ғоявий мақсадига яқинлашишга интилишини кўриш мумкин. Шу сабабдан ҳам олим талқинлари китобхонни Навоий руҳиятига яқинлаштира олади.

Навоийнинг машҳур “Ёрдин айру кўнгил...” деб бошланувчи ғазали йирик адабиётшунос Н.Маллаев томонидан ҳижрон мавзусида ёзилган энг сара асарлардан бири сифатида таҳлил этилган. Олим таҳлилда асосий дикқатини Навоийнинг бадиий маҳоратига қаратади. Ғазалда тадрижийлик, қаршилантириш каби усуллар маҳорат билан қўлланганлигини очиб беради, шунингдек, олим ғазал тузилишини жадваллар асосида ўзига хос тарзда тушунтиришга ҳаракат қиласи⁵.

³ Очилов Э. Бир ҳовуч дур. Тошкент: O`zbekiston, 2011. – Б. 41.

⁴ Ҳаққул И. Навоийга қайтиш – 2. Ташкент: Фан, 2011. – Б. 149.

⁵ Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1965. – Б. 455.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Ушбу ғазал тасаввуфшунос олим Нажмиддин Комилов томонидан ҳам ишқий ғазалнинг гўзал намунаси сифатида маҳорат билан таҳлил этилган. Ғазалдаги ташбеҳлар занжири шарҳланган. Изоҳталаб сўзлар маъноси очиб берилган.⁶ Навоий ижодининг яна бир нуктадон билимдони, профессор Раҳим Воҳидов эса ғазалга тасаввуфий ёндашиб, ёр, султон, жон, гулу райхон сўзлари Ҳақ(мақсад)қа ишора, кўнгул, мулк, жисм, туфроқ сўзлари эса мақсадга интилувчи соликнинг мажозий номланиши дея талқин этадилар⁷.

Ушбу ғазал таҳлилига И.Ҳаққул бироз бошқача ёндашади. Ғазални ёзиш жараёнида шоир кўнглидан кечган фикрларни англашга, унинг ижодий лабораториясига кириб боришга ҳаракат қиласиди ва тарихийлик тамойилига асосланиб, психологик йўналишда тарихий-қиёсий таҳлил методи орқали ғазалнинг янгича шарҳини келтиради.

Олим ғазални таҳлил этар экан, унинг нафақат ишқий ғазал эканлигига, балки унинг ижтимоий-сиёсий жиҳатдан долзарблигига асосий эътиборини қаратади. Бунда у биографик методдан ҳам фойдаланиб, аввало, Навоийнинг ҳаёт йўлига назар солади. 1447 йили Хурросон ҳукмдори Шоҳруҳ Мирзонинг вафоти, салтанат талашувлари, Навоийнинг отаси оиласи билан Ироққа кўчиб кетганлиги, бу ҳолатлар яъни, ҳукмдорсиз қолган мамлакатнинг аянчли аҳволи ёш шоир онгига мангу муҳрланганини ўқувчига эслатади. Ва шуларни инобатга олган ҳолда таҳлил этилгандагина, султонсиз мулкнинг – жонсиз жисмга қиёсланиш моҳияти очилишини зукко адабиётшунос изчил мантиқ орқали исботлаб берган.

Кейинги байтлардаги жонсиз вужуднинг райхони йўқ бир қора туфроқка, бу туфроқнинг моҳсиз тунга, ойсиз кечани ҳаёт сувидан маҳрум зулматга қиёсланиши ёрсиз кўнгил ҳолатидан кўра султони йўқ давлат тақдирини кенг ва теранроқ акс эттиради⁸, - дея талқин этади олим. Ҳақиқатан, унинг чукур ва асосли таҳлиллари орқали ушбу ғазалнинг жуда кенг ва теран мазмуни, янги қирралари очилган. Аксарият адабиётшунослар томонидан ишқий ғазалнинг сара намуналаридан ҳисобланган, кўпчилик китобхонлар томонидан севилиб ўқиб-ўрганиладиган ушбу ғазални И.Ҳаққулов ўз таҳлили или яна бир бор ўқувчига янгича талқинда тақдим эта олган. Аёнлашадики, Навоий ушбу ғазалда фақат ошиқнинг аҳволини тасвирламай, у бутун мамлакатнинг аянчли аҳволини моҳирона тарзда мана шундай гўзал ишқий сатрлар қаърига сингдира олган. Таҳлил қанчалик чукур, пишиқ, баркамол бўлса, у шунчалик ишонтириш кучига эга бўлади. И. Ҳаққулов ҳар бир мисра, ҳар бир байтни шундай чукур,

⁶ Комилов Н. Маънолар оламига сафар. – Тошкент: Tamaddun, 2012. – Б. 50.

⁷ Воҳидов Р., Несъматов Ҳ., Маҳмудов М. Сўз бағридаги маърифат. – Тошкент: Ёзувчи, 2001. – Б. 117.

⁸ Ҳаққул И. Навоийга қайтиш-3. – Тошкент: Tafakkur. 2016. – Б. 160.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

изчил таҳлил ва талқин этадики, Навоийдек даҳо ижодкорнинг сўз қўллаш ва тасвири воситаларидан фойдаланиш маҳорати ўқувчи кўз олдида ёрқин намоён бўлади. Бу олим услубига хос фазилатлардан бири сифатида баҳоланади.

Навоийнинг “Фаройиб ус-сифар” девонидан ўрин олган “Парим бўлса учуб қочсан...” деб бошланувчи тасаввуфий ғазали ҳам И.Хақкул томонидан синчковлик ва теран мушоҳада асосида талқин этилган. Олим талқинларининг ўзига хослиги – уларнинг кириш қисмидаёқ яққол кўринади. Ғазал таҳлилига ўтишдан аввал ўқувчида ғазални тушуниш учун зарур қўникмани ҳосил қилишга интилади. Ушбу ғазал таҳлилида ҳам шундай йўл тутилган бўлиб, олим дастлаб тасаввуфнинг исломий асослари, ундаги хилват, узлат йўлларини қисман изоҳлайди. Бу маълумотларни билишнинг зарурлиги ғазалнинг дастлабки байти таҳлилидаёқ англашилади. Бинобарин, тасаввуфий матн таҳлили ҳар қанча муқаммал бўлса-да, ўқувчи тасаввуф ҳақида тушунчага эга бўлмаса, уни тушуна олмайди.

Чиқиб бу дайрдин Исога невчун ҳамнафас бўлмай,

Биҳамдиллаҳ, тажарруд бирла ҳимматдин қанотим бор

мисраларини шарҳлар экан, олим байтдаги “пардаланганд” маъно қатламларини очишга интилади. Дастлаб калит сўзлар топилади. Калит сўзлар сифатида “тажарруд” ва “ҳиммат” сўзларининг маънолари очиб берилади. Тажарруд сўзи Навоий асарлари лугатида алоқасизлик, четлашиш, ёлғизлик, ҳамма нарсадан кечиш маънолари изоҳланганини айтади. Бироқ олим наздида байт таҳлилида, бу изоҳларнинг ўзи етарли эмас. Чунки бу изоҳга таянилса, Навоий ёлғизлик, сўққабош яшаш, танҳоликда кун кечиришни тарғиб этган бўлади. Олим Навоий ҳеч қачон бунақанги “тажаррудни” тарғиб этмаслигини, Пайғамбаримиз суннатларига қарши ҳатто имо-ишорат ҳам қилмасликларини байт таҳлили орқали теран очиб беради. Байт мазмунини очиш учун калит сўзларнинг лугавий эмас, истилоҳий маъноларини эътиборга олиш лозимлигини таъкидлайди. Ўз мулоҳазаларини Султон Валад, Ибн Арабий каби тасаввуф алломаларининг асарларига мурожаат этиб далиллайди. Тажарруд сўзининг шоир асарларида аксарият ҳолда Исаий Рухуллоҳ билан ёнма-ён келишига диққат қаратиб, шу сўзлар қўлланган яна бир байтни мисол келтирадики, бу байт шархи орқали юқоридаги мисраларнинг янада кенгрок маъносига очилади. Кўринадики, Навоий истаган тажарруд – шахватдан йироқлашиш, қалбни ишқ-мухаббатдан бошқа ҳамма нарсадан халос айлаш экан.

Тасаввуфий истилоҳлар қўлланган байтларни таҳлил этишда олим ниҳоятда сергаклигини кўриш мумкин. Чунки шоир шеъриятида лугавий маъносига тескари мазмунда қўлланган калималар кўплигини у теран англайди.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

“Тажарруд” шу каби сўзлар қаторига киради ва бу сўзни Навоийнинг бошқа байтларида ҳам кўриш мумкин. И.Ҳаққулов шарҳларининг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, мазкур шарҳлар бошқа ғазалларни тушунишда ҳам қўл келади.

“80-90-йиллар танқидчилигидаги талқин кўринишлари ҳақида гап борар экан, ёрқин сўзшунослардан бири Иброҳим Ҳаққул ижодини четлаб ўтиш зинхор мумкин эмас. И.Ҳаққулов мақолаларининг дикқатга сазовор томонлари, жозиба сирлари нимада? Мунаққид сўздан сўзниң фарқини, қимматини аниқ белгилайди: матндаги сўзларнинг вазифасини, имкониятини баҳолай билади. У асарнинг “жони”ни, асаб ришталарини, ижодкор концепциясини англаб етгач, “жон”га ўз “жони”ни, “концепция”га ўз қарашларини пайванд этади”⁹. Ҳақиқатан ҳам кейинги байтлар талқинида олим томонидан матндаги яширин маъно қатламларини ўткир зеҳн орқали англаш маҳоратини эгалланганини кўришимиз мумкин. И.Ҳаққул ғазалдаги “афёр” сўзига китобхон дикқатини қаратади. Одатда рақиб, афёр сўзлари салбий - душман киши маъносини англатади, бироқ олим бу сўзлар тасаввуф адабиётида бошқача маънога - нафсга тегишли эканини таъкидлайди, Юнус Эмро, Бобур шеъриятидан мисоллар билан изоҳлайди ва ғазал таҳлилида ҳам бу сўзниң тасаввуфий мазмунига эътибор беради.

Адабиётшунос олим А.Ҳайитметов ушбу ғазал таҳлилига социологик таҳлил методи асосида ёндашган, шеърни Навоийнинг замон аҳлидан ва подшоҳдан норозилик кайфияти акс этган ғазал сифатида талқин этган. “Чекиб афёрдан юз жавр...” бирикмасини “душманлар унга жавр қилсалар...”¹⁰ дея изоҳлаган. И.Ҳаққул эса бу фикр “нафси золим”га тегишли”¹¹ дейди. “Нафси золим”ни енгиш, ботин кўзниң очилиш истаги, фано водийсига сайр этиш орзуси каби Навоий истаган тасаввуфий талаблар кейинги байтларнинг изчил шарҳида ёритиб берилган. И.Ҳаққул ўз шарҳларида Навоий ғазалларидаги асосий хусусиятлардан бири бўлмиш тадрижийликка алоҳида аҳамият беради. Шу сабаб китобхонга секин - аста ривожланиб бораётган фикр ва ғояни англаш осонлашади.

Ғазалнинг мақтасида шоирнинг бош муддаоси берилган дея таъкидлайди олим. “Шоҳнинг кўнгли шоирга мойилмас, шу учун икки дунёга ҳам хошок чоғлиғ унинг илтифоти йўқ”¹². Сўнгги байтнинг ушбу насрий баёни А.Ҳайитметов насрий баёнига жуда яқин бўлса, улардаги шарҳ ва талқин бутунлай ўзгача. А.Ҳайитметов ғазал мақтаси таҳлилига биографик метод

⁹ Расулов А. Таҳлил, талқин, баҳолаш. – Тошкент: Фан, 2005. – Б. 173.

¹⁰ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: О’қитувчи, 2015. – Б. 161.

¹¹ Ҳаққул И. Навоийга қайтиш – 2. – Тошкент: Фан. 2011. – Б. 137.

¹² Ҳаққул И. Навоийга қайтиш – 2. – Тошкент: Фан. 2011. – Б. 138.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

асосида ёндашган ва Навоий назарда тутган шоҳ Абу Саид эканлигини, у сабаб шоир Ҳиротдан кетишга мажбур бўлганлигини таъкидлайди¹³. Иброҳим Ҳаққул байтни шарҳлашдан олдин устоз адабиётшунос фикрларини ҳам назардан ўтказади. Унинг бундай хулоса чиқариши асоссиз эмаслиги, ғазалдаги оҳанг ва ифодаларнинг маҳзунлигидан шундай фикрга келиш мумкинлигини айтади. Ўз таҳлилида эса байтнинг янада чуқурроқ, улуғ шоир айтмоқчи бўлган, бундан-да мураккаброқ маъноларини кашф этишга интилади ва тасаввуфий билимлари, теран мушоҳадалари асосида Навоий мурожаат этган шоҳ бу – Оллоҳ, у фақатгина “шоҳи оламдан марҳамат кутаётири”¹⁴ деган хулосага келади. Олим наздида Навоийдек даҳо шоирнинг тангридан бошқасидан қўрқиши ва шафқат тилаши мумкин эмас эди. Кўринадики, Иброҳим Ҳаққул ушбу тасаввуфий ғазалнинг фалсафий, илоҳий-ирфоний маъноларини теран англаган ва шарҳлай олган.

Айтиш ўринлики, ҳар бир адабиётшунос матнни таҳлил ва талқин этар экан, унда ўзи яшаган замоннинг рухи, мафкураси шубҳасиз таъсири кўрсатади. А.Ҳайитметов таҳлилида социологик тузумнинг таъсири сезилади. Иброҳим Ҳаққул таҳлилларида теранлик, фикр эркинлиги ва мафкурадан холилик эса мустақиллик шарофати туфайлидир.

Иброҳим Ҳаққул услубига хос яна бир хусусият таҳлилларда далиллаш усулидан фойдаланишидир. Юқоридаги ғазаллар таҳлилида а) тасаввуф алломаларининг илмий асарлари; б) Навоий ижодига таъсири этган ва Навоий ижодидан таъсиранган ижодкорлар асарлари; в) шоирнинг ўз асарларга асосланиб, мисоллар орқали далиллаш усули устувор, бу эса талқиннинг илмийлиги ва кенг қўламлилигини таъминлашга хизмат қиласиди.

Иброҳим Ҳаққул таҳлилларини кузатганда яна бир жиҳат дикқатни тортади. Бу таҳлилларнинг диний-марифий йўналишда эканлиги. Олим қайси ғазал таҳлилига киришмасин унинг ислом манбаларидан сув ичганлигини назардан четда қолдирмайди, шунингдек, ғазаллар қаърига сингдирилган маърифатни очишга интилади.

Хулоса қилиб айтганда, юқоридаги таҳлилларимиз бадиий матннинг илмий таҳлил этилгандан кейинги бутунлиги, илк идрок этилгандағи яхлитлик эмас, балки исботга асосланган ҳамда илмий ҳақиқат мақомига эга бўлган бутунлик эканлигини намоён этади.

Синчков олим матнни таҳлил этиш жараёнида, бир томондан, шу асар учун муҳим бўлган сифат ва хусусиятларни ажратиб кўрсатса, иккинчи томондан эса, номуҳим жиҳатлардан воз кечиб, ўзига хос илмий хулосаларгага келади. Бу

¹³ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: O’qituvchi, 2015. – Б. 162.

¹⁴ Ҳаққул И. Навоийга қайтиш – 2. – Тошкент: Фан, 2011. – Б. 138.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

ҳол айни бадиий матнга бутунлик, ўзига хос яхлитлик бахш этган илмий-естетик тизим мавжудлигининг етакчи тамойиллари ҳақида тасаввур уйғотади.

Иброҳим Ҳаққул Навоий асарларини талқин ва таҳлил этишда қўйидаги мезонларга амал қиласди:

- энг аввало, Навоийнинг ижод “қасри”га киришдан олдин муқаддас бир ибодатхона, ёхуд санъат кошонасига киришдек тайёргарлик кўриш. Бу тайёргарлик маънонинг бешиги ҳам, эшиги ҳам бўлган илм-маърифатdir. Навоий ижод оламига интилишнинг бош йўли ирфон эканлигини теран англаған олимнинг ҳар бир мақоласи ва талқинларида ҳар бир айтилган фикр илмий ва ирфоний асосларга эга эканлигини кўринади.

- таҳлилда тил руҳи ва сўз ҳаётига диққат эътибор қаратиш. Бу таҳлилчига матндағи рамз, мажоз, тимсоллар оламини янгитдан кашф этиш имконини беради. Олим чинакам матн таҳлилини амалга ошириш, яъни “матнда мавжуд ҳамма нарсани, ҳаттоқи, ҳарф товушлари, оҳанг, ранг товланишларини ҳам маънолаштириш, муаллифнинг шахсий ҳолат, кайфият, руҳоний сезимлари билан алоқадорликда ёритиш”¹⁵ орқалигина шеърни тўғри шарҳлаш мумкин деб ҳисоблади.

- Алишер Навоий ижодини, умуман олганда Шарқ мумтоз адабиётини Куръони Карим ва Пайғамбаримизнинг ҳадисларига асосланганлиги масаласи, яъни бу икки манбани четлаб ўтиб, Навоийни ўрганиш мумкин эмаслиги. Акс ҳолда, уларнинг асл қиёфаси хиралашиб, саёзлашиб кетиши. И.Ҳаққул ҳар бир таҳлилида бу масалага алоҳида урғу беради, навоийшунослигимизда айнан шу масаланинг тўғри англағанмаганлиги сабаб йўл қўйилган хатоларни тузатишга интилади.

- Навоий шеъриятидаги мувозанат ва ички мутаносибликни, маъномоҳиятдаги тадрижийликни англаш ва уни бузмаслик, акс ҳолда таҳлилда “Навоийни Навоийдан йироқлаштириш” ҳолати юзага келиши.

- Навоий ижодини талқин этиш мақсад қилинар экан, у мансуб тариқи олия, яъни нақшбандийлик таълимотидан хабардор бўлиш лозимлиги. Зоро, “Навоийни улуг Нақшбанд шахсияти ва нақшбандлик маърифатидан ажратиш мумкин эмас”¹⁶.

Олимнинг мақолалари илмий мушоҳадаларга бойлиги, теранлиги, фалсафий тафаккурнинг кенглиги, шу баробарида қизиқарлилиги сабаб китобхонлар томонидан севиб ўқилади. Адабиётшунос Навоий шахсини халқقا яқинлаштириш йўлидан бормоқда. Халқимиз бугунги кунда ўз олдига қўйган улкан мақсадларда эришувида Навоий элизизга қўлдош ва йўлдош бўла олади,

¹⁵ Ҳаққул И. Навоийга қайтиш-2. – Тошкент:Фан, 2011. – Б. 14.

¹⁶ Ҳаққул И. Навоийга қайтиш-2. – Тошкент:Фан, 2011. – Б. 83.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

деган улуг халқпарварлик ғояси олимнинг ҳар бир мақолаларидан англашилиб туради. И.Ҳаққулнинг янгича таҳлил ва талқинлари шоир ижоди, шеъриятини теран англаш ва мушоҳада этишда ўқувчиларга катта ёрдам бериши шубҳасиз.

Адабиётлар рўйхати:

1. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. Тошкент: O`zbekiston, 2015.
2. Ҳаққул И. Навоийга қайтиш-2. – Тошкент: Фан, 2011.
3. Расулов А. Таҳлил, талқин, баҳолаш. – Тошкент: Фан, 2005.
4. Ҳаққул И. Навоийга қайтиш-3. – Тошкент: Tafakkur. 2016.
5. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1965.
6. Комилов Н. Маънолар оламига сафар. – Тошкент: Tamaddun, 2012.
7. Воҳидов Р., Неъматов Ҳ., Маҳмудов М. Сўз бағридаги маърифат. – Тошкент: Ёзувчи, 2001.
8. Очилов Э. Бир ҳовуч дур. Тошкент: O`zbekiston, 2011.

«ХАМСА»НИНГ МИНГ ЁҒДУСИ...

Мунисжон Ҳакимов,
ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва
фольклори институти илмий ходими

Аннотация. Таниқли шоир Омон Матжон Алишер Навоий анъаналирини давом эттириши билан бирга мутафаккир ижодидан чексиз илҳом олди, таъсирланди. Унинг «Минг бир ёғду» достони ана шу илҳом самараси ўлароқ яралган. Мақолада достон сюжет ва композицион қурилиши, таъсир ва талыин жиҳатидан таҳлилга тортилган.

Калим сўзлар: достон, таъсир, талыин, лейтмотив, образ, сюжет, воқеалар ривожи, кулминация, татаббуу, таъсир, анъана, сарлавча, байт.

Адабиётнинг яшаш қонуниятларидан бири анъана ва таъсирнинг давомийлигидир. Бу хусусият сюжет қурилишига ҳам даҳлдор. Ҳеч бир ижодкор йўқки, ўз халқининг оғзаки ижодидан, устозлар асаридан таъсирланиб, гўзал анъаналарини давом эттирмаган бўлса. Шу маънода, буюк сўз заргари Алишер Навоий асарларидан илҳом олмаган, завқланмаган ижодкорни нафақат ўзбек адабиёти, балки туркий адабиёт вакиллари орасидан ҳам топиш мушкул. Навоий анъаналари «энг талантли ёзувчиларнинг ижодида уларнинг дунёқараши, ҳаётни бадиий ўзлаштириши доирасида индивидуал стилларда, ранг-баранг формаларда намоён бўлаверади».¹ Бунда Навоий асарларидаги эзгу ғоялар янгидан жонланди десак, муболага эмас. Айниқса, ижодкорнинг «Хамса» асарига олимлар билан бир қаторда шоиру адиллар ҳам бирдай мурожаат қилиб келишган. Гоҳ асарнинг барча достонлари, гоҳ айрим достонлари, гоҳида эса маълум парчалари таҳлилга тортилган. Етук асар қанча кўп таҳлилга тортилса, унинг янги маъно ва мазмун нозикликлари кишини ёғду тарататётган олмос каби ўзига кўпроқ жалб этади.

Истеъдодли шоир Омон Матжон Навоийни ўзига устоз билиб, унинг бир эмас, бир неча асарларига мурожаат этган. «Аввалгиларга ўхшамас» ғазалига мухаммаси, «Қуш йўли» ва биз таҳлилга тортмоқчи бўлган «Минг бир ёғду» достонлари шулар жумласидандир.

«Минг бир ёғду» асари, муаллифнинг ўзи таъкидлаганидек, маърифий достондир. Лирик асарларда бўлгани каби сюжет линияси яққол намоён бўлмайди. Яъни бадиий асарларда сюжет ташқи ва ички шаклда бўлади. Лирик асарда сюжетнинг ички шакли намоён бўлади. Бунда сюжет мазмун-воқеа бўлмай, мазмун-хиссиёт тарзида юзага чиқади.

Шоир «Хамса»даги пурҳикмат ва фалсафий байтлардан таъсирланиб қалам тебратади. Мақсади «шавкатли бобомизнинг минг бир хислатли – минг бир ёғдули бу асарини ташвиқ-тарғиб қилмоқ ва илоҳий истеъдод эгасига яна бир

¹ Ёқубов Х. Навоий ва ўзбек совет адабиёти. Китобда: Навоий ва адабий таъсир масалалари. Т.: Фан, 1968, 52-б.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

бор таъзим қилмоқдир».² Ижодкор буюк «Хамса»да халқнинг ўтмиши, бугуни ва тақдирини кўради. Ҳар қачонгидан-да зарур бўлган миллатлар, халқлар дўйстлигини тұяди. Улуғ пирнинг бу асарида адолатли ва фаровон жамият учун зарур бўлган кўрсатмаларнинг барчаси мужассам. Асарнинг кириши – экспозициясида шоир бизни «Хамса» мutoаласига чорлайди:

Пириң ким? Билмадим.

Мен сўз айттурман

«Хамса» билан ўлчаб халқимнинг қонин,

Беш юз йил ўзбекдай чўнг бир халқча у

Қутлуг дастур бўлди, Асосий қонун!»³

Бунда шоир «Қутлуг дастур» – «Асосий қонун»ни «ташвиқ-тарғиб қилмоқ» мақсади илиа «Хамса»даги мавзу ва ғоядан келиб чиқиб сўз юритишини маълум қилади. Филология фанлари доктори Н.Комиловнинг эътирофи бўйича: «Минг бир ёғду» муаллифи ўзбек адабиётидагина эмас, балки бошқа халқларда ҳам намунаси кам учрайдиган усул – илгаридан маълум ва машҳур асарнинг маъно-мазмунидан тўлқинланиб, фикр ва ҳисни чақнатиб, янги замонавий ғояларни тараннум этиш ва айни вақтда ўша машҳур асар ғояларининг буюк замонавий қудратини очиб кўрсатиш усулини танлаб, дуруст натижага эришган».⁴

Биз достондаги бандлар, «Хамса»дан олинган байтлар сони ва ҳажмини аниқлаб чиқдик. Муаллиф изохи (экспозиция) ва 203 қисмдан иборат асарда «Хамса»дан жами 864 мисра олинган. Жумладан, 54 та 1 байтли, 94 та 2 байтли, 37 та 3 байтли, 13 та 4 байтли, 4 та 5 байтли, 1 та 7 байтли иқтибос муаллиф фикр юритган мавзуларнинг навоиёна хulosаси сифатида хизмат қилади.⁵ Яъни достоннинг асосий сюжети устига моҳиятни теранроқ ёритиш учун 203 марта кичик сюжетлар қурилган.

«Бу олий фазилатли одам ким?» деб номланган биринчи банд бутун асар учун гўё асос – тугун вазифасини ўтайди. Унда муаллиф ўқувчини пешонасига «нажиб ранглар» билан тушаётган сирли нурнинг манзили томон етаклайди, яъни бугуннинг ўқувчисини мозийга чорлайди. Бу нур «маданиятимизнинг ойинайи жаҳонномаси» – қуёш янглиғ «Хамса»дан таралмоқдадир. Достоннинг бош тугуни ўқувчини асарни ўқища давом этишга чорлайди: китобхон илғамаган не сирларни шоирнинг бадиий тафаккури кашф этди экан?

² Матжон О. Минг бир ёғду. Тошкент, Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989, 47-б. (Шу манбадан олинган кейинги матний парчалар саҳифаси қавсда кўрсатилади.)

³ Матжон О. Иймон ёѓдуси. Т.: F.Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1995, 318-б.

⁴ Комилов Н. Сўнмас ёѓдулар. ЎзАС, 1990, 16 ноябрь.

⁵ Ушбу маълумотлар достоннинг 1989 йилги нашрига таянган ҳолда берилди. 2017 йилги нашр (Тошкент:Ўзбекистон)да 2 та банд тушириб қолдирилганлиги боис келтирилган рақамлар ўзгаради.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

«Минг бир ёғду» достони таркибидаги бандларни (воқеалар ривожини) шартли тарзда уч қисмга бўлиш мумкин: 1. Сарлавҳа; 2. Насрий шеър шаклидаги муаллиф қаламига мансуб қисм; 3. «Хамса»дан олинган иқтибос. Ички кечинма тарзида намоён бўлувчи воқелар ривожи шу тарзда ички таркибга ажralади, яъни сарлавҳа – кичик тугун; муаллиф қаламига мансуб қисм – воқеалар ривожи; иқтибос – кичик ечим.

Сарлавҳалар сюжет унсури бўлганлиги сабабли шоир уларга бир неча вазифа юклайди:

1. Сарлавҳа байт ва «Хамса» мазмунидан келиб чиққан ҳолда танланади.
Масалан, «Хамса»даги:

*Ким, бўлса табиати⁶ муолиж,
Жисмидин этар маразни хориж.*

*Заъф ичра табиат ўлса мушфиқ,
Беҳроқки туман табиби ҳозиқ!⁷*

мисраларида фикр дард, шифо, табиб ҳақида. Муаллиф шундан келиб чиқиб бу бандга «Доно табиб» дея сарлавҳа қўяди. Аммо сарлавҳалар номигагина бўлмай, мажозий характерга – тагмаънога эгалиги билан достоннинг бадиий қимматини оширган. Бу бандда шоирни ўйлантиргани жисмоний соғлик эмас:

*Ҳаётда ўзининг нимага вакил ва масъул эканини
бilmovchilar –
жисмиятнинг хасталиги! (88-б.)*

Жисмоний соғлик ҳақида фикр борганда шеър у қадар оҳорли бўлмасди.

2. «Ҳар бир банднинг биринчи мисраси ҳам сарлавҳа, ҳам банднинг биринчи сатри бўлиб келади».⁸ Аммо айрим бандларда сарлавҳа биринчи мисранинг дастлабки қисминигина ташкил этади. «БОЛАЖОНЛИ ОТА фарзандининг», «КАШФИЁТЧИЛАР ПИРИ ҳар бир фаслдан» (69-б.) каби ўринларда тўлиқ мисрага сарлавҳа сифатида қаралса, бадиият йўқолади. Шунинг учун муаллиф сарлавҳани бош ҳарфларда ажратишни маъқул кўрган.

3. Барча сарлавҳалар – кичик тугунлар Навоий сиймоси орқали ягона сюжет чизигига бирлаштирилган. Биринчи банддаги «Бу олий фазилатли одам ким?» деб номланган савол-сарлавҳа – бош тугунга кейинги сарлавҳаларнинг деярли барчаси ўзига хос жавобдир. Масалан, «Юракларни йўлга, янгиликка ундовчи» (2-банд⁹; 49-б.), «Ўрта ва барча асрлар маърифатчиси» (3-банд; 49-б.),

⁶ «Минг бир ёғду» достонида бу сўз техник хато билан «табиатни» тарзида кўлланган (88-б.).

⁷ Навоий А. Тўла асарлар тўплами. Х жилдлик. VII жилд. Т.: F.Ғулом номидаги НМИУ, 2011, 62-б.

⁸ Аҳмедов Ҳ. Ўзбек адабиётида насрий шеър. Филол. ф.н. ...дисс.авт. Т., 1995. 16-б.

⁹ Асар бандлари 1989 йилги нашрга таянган ҳода шартли равишада рақамланди.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

«Халқпарвар сиймо» (35-банд; 64-б.), «Шохлар сиёсатининг найрангларидан хабардор сиймо» (63-банд; 78-б.), «Ишқий мактублар мирзаси» (87-банд; 85-б.), «Халқнинг ғамнок бастакори, ҳофизи» (96-банд; 94-б.), «Аёллар юлдузини баланд эта олган шоир» (99-банд; 96-б.), «Тождорларнинг карам ва илтифотларидан қўл силтаган зот» (124-банд; 108-б.) в. х.

4. Ягона сюжетга боғланишдан ташқари ҳар бир сарлавҳа ўзи тегишли бўлган банднинг мавзусини белгилаб беради, яъни воқелар ривожини юритувчи кичик воқеаларга олиб киравчи экспозиция бўлиб келади.

5. Сарлавҳага ўқувчи этиборини жалб қилиш мақсадида ўзи тегишиш бўлган банднинг очқич калити (тугуни) вазифаси ҳам юклатилган.

Сарлавҳалар борасида саналган фикрларга бўйсунмайдиган, ёки номигагина сарлавҳага чиқарилган сатрлар ҳам қўзга ташланади. Масалан, «Рахбарлик риёсати ва сиёсатидан» (177-банд, 136-б.), «Ўзгалар ғамига ҳамдард ҳамшира!» (91-банд, 143-б.) каби сарлавҳалар савол-сарлавҳага жавоб бўлмайди ва Навоий образига бирлашмайди. Бунга асарнинг қусури сифатида қарааш ўринли эмас. Лирик асарларларда (базан бошқа турларда ҳам) сюжетнинг барча унсурлари тўлиқ намоён бўлавермайди. Қолаверса, достондаги бош тугун кичик воқеалар учун ҳам тугун вазифасини ўтайди. Сарлавҳа воқеалар ривожи сифатида қолади.

Сарлавҳаларнинг санаб ўтилган жиҳатларига эътибор берилса, у сюжетнинг унсурни сифатида қатъий позицияга эга эмас. Яъни сарлавҳа гоҳ тугун, гоҳ экспозиция, гоҳ воқеа ривожи тарзида кўринади ёки ҳар учала унсур хусусиятини намоён этади. Бу лирик асарга хос хусусият. Яъни «Лирик сюжетда ҳам экспозиция, тугун, ривож, кулминация ва ечим бор, бироқ аниқ у ё бу шеърда бу унсурлардан айримлари бўлмаслиги ёки қўшилиб келиши мумкин»¹⁰.

Муаллиф қаламига мансуб қисм насрый шеър шаклида. Бу қисм кичик воқеалар ривожи. «Шарҳ баёнида шоир ўзининг поэтик маҳоратини намоён этган: гўзал ташбеҳлар, сўз ўйинлари, сўз танлаш ва қўллаш маҳорати буюк «Хамса»нинг шукухи, қудратини тегишлича бадиий тафсир этиш кўзлангандек чиққан». ¹¹ Шу сабабдан асар ваъзхонликдан йироқ, мароқли. Насрий шеърдаги тантанавор рух умумбашарий муаммолардан сўзлаётган байтлар билан ҳамоҳанг бўлиб ўқувчи шуурини жумбушга келтиради:

ЮРАКЛАРНИЙ ЙЎЛГА, ЯНГИЛИККА УНДОВЧИ

«Туртқи»нинг туб манбалри не?!

Юракнинг илоҳий нурга Интилишини,

Хоҳишни нима туздиради?!

¹⁰ Адабий турлар ва жанрлар. Т.: Фан, 1992. 43-б.

¹¹ Аҳмедов Х. Кўрсатилган манба. 16-б.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

*Бу – элнинг баҳт, олий мақсад сари интилишидан
Пайдо бўлган қудратли оҳанрабо!*

Бу умринг ўз мангу мусиқасига интилиши!

Гул атрини сабо шиддати машҳур этди.

Ҳаракат – қўрқинчни, ҳадикни енгувчи!

Истабон, эй хаста Навоий, наво,

Бўйли сафарга қилур эрсанг ҳаво,

Йўл ёмонлигу яхисисидин ема ғам,

Бисмиллоҳ дегилу қўйғил қадам! (49-б.)

Яъни Омон Матжон улуғ донишманд билан 203 марта мана шундай маърифий мулокот қиласи – воқеаларни ривожлантиради. Профессор Н.Комилов: «Буни шарҳ-интерпретация ёки бадиий конспект ёхуд дардошликнинг шоирона изҳори, ўзига хос татаббуъ»¹², – дея баҳолайди. Мумтоз шеърий анъаналарга кўра татаббуъ, яъни назирда вазн ва қофиялар сақланиб салафлардан олинган шеърий парча банд бошида келиши лозим. Лекин анъана «пассив такрорлаб қўя қолиш эмас,бу жараёнда ёзувчининг дунёқарashi, билим доираси, ҳаётий малакаси, фантазияси иштирок»¹³ этиши билан муҳим. Ҳатто Навоий ҳам ўз «Хамса»сини салафлари асарларига татаббуъ деганда бу тушунча кенг маъно касб этганлиги қузатилган.

«Хамса» байтларининг бандлар охирида қўлланиши мумтоз адабиётдаги ривоят, масал каби насрой асарлар байт, қитъа, рубоий ўлароқ шеърий жанрлар билан хulosаланишига эшdir. «Минг бир ёғду»ни «Хамса»дан олинган байтларсиз тасаввур этиш мумкин эмас, албатта. Чунки бу байтлар достондаги хар бир воқеанинг кичик ечими.

Омон Матжон насрой шеърга хос бўлган анафоралар, такрорлардан ҳам унумли фойдаланган:

Вақт – йиллар, ойлар, кунлар эмас!

Вақт – элга хизматда бўлган давринг!

Вақт – умрингнинг Ватанинг мазмунига қўшилиши!

Вақт – замон ҳаритасига юрагинг нуқтасини

тушира олганинг! (140-б. Таъкидлар бизники – Ҳ.М.)

Мислардаги анафоралар ургуни вақт тушунчасига қаратиб, унинг моҳиятини очиб беришга, воқелар ривожини изчиллаштиришга хизмат қилган. Фалсафий хulosалар, шоирона ташбеҳлар воситасида изоҳланган вақт тушунчasi ўқувчи шуурида ўрнашиб қолади. Вақт, умринг бевафолиги ҳақида барча даврларда ҳам куйланган. Мана улардан бири:

¹² Комилов Н. Кўрсатилган манба.

¹³ Юнусов М. Традиция ва новаторлик проблемаси. Т., Фан, 1965, 14-б.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

*Карвони умрга боқ, чунун ўтгусидир,
Хар лаҳза тараб айлаки, кун ўтгусидир.
Соқий, чекаверма кўп қиёмат ғамини,
Сун менга пиёланики, тун ўтгусидир...¹⁴*

Рубоий Умар Хайёмники. Унда қисқа фурсатда ўтгувчи умрни беҳудага сарфламаслик, ундан унумли фойдаланиш ҳақида сўз боради.

Омон Матжон сатрларида эса вақт беҳуда ўтган кунлар эмас, умрнинг халқقا, ватанга фойдаси тегадиган қисми. Вақт «замон ҳаритаси»да, яъни тарихда «юрак нуқтаси» – кўнгил майли билан қилинган амалнинг муҳрланиши. «Ўзига хос татаббуъ» дея изоҳланган «Минг бир ёғду» асарининг ушбу парчасини насрый шеърдаги рубоий дейиш мумкин.

Шунингдек, «ҳар бир бандда фикрнинг таъсиричанлигини ошириш учун ундов, сўроқ, пичинг, гоҳ киноя оҳанглари бўрттириб, таъкидлаб тасвиранади»¹⁵. Яъни шоир воқеалар ривожини жадаллаштириш, сюжетни таъсиричан қилиш учун лирикага хос бўлган шаклий унсурлардан ўринли фойдаланган. Масалан, узоқни қўролмайдиган, шахсий фикрига эга булмаган, калтафаҳм кимсалар фақат буйруқларга қараб иш юритади. Жамиятга бундайларнинг фойдасидан зарари кўпроқ тегади, деган хуносани шоир образли қилиб, киноюмуз ифодалаганда унинг таъсири анча кучайган:

*... Аммо анави буйруқбозлар, олам надир – осмон надир,
ўз каталагидан нарини қўролмайдиган кимсалар-чи?!
Калласига келганини қонун қилиб
шуни бажаришга ҳаммани мажбур қилиб
тургувчилар-чи?!
Одамлар жамоаси булардан
жсаҳон урушларидағидан ҳам кўпроқ азият чекди-ёв!
Турли қушларга, уларнинг қанотларига,
ҳатто тухумга
ҳайкаллар бор!
Катакдаги товук қанотига ҳам
«ёдгорлик» қўйинг! (128-б.)*

Бошқа турларда бўлгани каби лирик асарларда ҳам образ – қаҳрамон ички воқеаларни (кечинмаларни) ўзи билан олиб юради. «Минг бир ёғду» достонининг лирик қаҳрамони муаллиф «мен»и билан бир бўлиб намоён бўлади. Баъзан «Хамса»даги сайлаб олинган байтларни шоирона тавсифлаш асносида Навоий сиймоси ё таърифланади, ёки мажозий маънода мутафаккир

¹⁴ 333 рубоий. Тарж. Жамол Камол. Т.: Мусика, 2007, 7-б.

¹⁵ Аҳмедов X. Ўзбек адабиётида насрый шеър. Филол.ф.н ...дисс. Т., 1995.87-б.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

тилидан нутқ сўзланади. Навоий идеаллари билан бир каторда улуғ мутафаккирнинг ўзи ҳам Омон Матжоннинг идеали сифатида гавдаланади. Шоир «ўз идеалларини ифода этиш учун бевосита тарихда яшаб ўтган, ўзбек халқи учун идеалга айланган, ҳатто дунё миқёсида тан олинган аждодлари шахсияти ва фаолиятига мурожаат этади»¹⁶.

Омон Матжон қаламига мансуб сатрлардан сўнг «Хамса» байтларининг келтирилиши натижасида, орадаги 5 асрлик вақтга қарамай, Навоий бугуннинг дарду ташвишларини, орзу-армонларини куйлагандек бўлади. Яъни «Минг бир ёғду» муаллифи «ўтмишга мурожаат этиб, Навоий сатрларини публицистик тил билан шарҳлар экан, шу билан бирга бугунги дардларни изхор этиш, ўз қарашларини сингдириш йўлини ҳам топган»¹⁷.

«Хамса»да Мажнуннинг дўсти Навфал севишганларни бирлаштириш мақсадида Лайлининг отасига қарши юриш қиласида. Лайлининг отаси жангда кучсизлана бошлигач қизини – Лайлини ўлдириб рақибни ғафлатда қолдирмоқчи. Бу хабардан Мажнун Лайли билан тушида сухбатлашиб огоҳ бўлади ва ўз севгилисини асрраб қолиши мақсадида «оҳ тортиб дўсти Навфални кераксиз савашдан тўхтатади»:

– Кин ёйин иликдин айлагил йўқ,

Ким, жонима тегмагай менинг ўқ!¹⁸

«Минг бир ёғду» лирик қаҳрамонининг қалбини азоблагани эса бугунги кунда дўст ва қардош халқлар орасига нифоқ солиб беҳуда қон тўкишлардир. Шунинг учун байт олдидан: «XX аср жаҳонгиrlари ҳам оз-моз ошиқ бўлсалар эди...»(89-б.) – дея изоҳ киритади. Чунки ошиқ – ишқ сохиби. Ишқ – қалб олови. Инсоният бошига келаётган балоларга, адолатсизликларга оловқалблар эмас, бағритошлар – ишқизлар сабабчи. «Омон Матжон шеъриятида курашчанлик рухи ниҳоятда кучли. Бу рух – давр берган рух. Жамиятни адолатсизлик қурбонига айлантириш хавфини туғдираётган ноҳақликларга қарши шеърият қалбига кирган исён рухи».¹⁹ Шоир лирик қаҳрамони инсон шахсидаги қусурлар: қўрқоқлик, майдакашлик кабиларга нисбатан ҳам исёнкор. «Мен бир кичкина одамман, тепадагилар ҳал қилсин буни!!!» Қонунда, қарорда йўқ... дейдиган қултабиат кишилар шу тариқа ўз «кичик»лигини ўз пешоналарига абад босадилар, қонунлаштирадилар!» (115-б.) Шўро даврида битилган бу мисраларда шоир қулоқ қилишлар, қатағонлар, «қама-қама»лар жамиятни шу ҳолга олиб келганлигидан шикоят қиляпти. Бироқ юртимиз мустақил булганидан сўнг ҳам орадан 30 йилдан ошиқ вақт ўтди.

¹⁶ Панаева Ў. Ҳозирги ўзбек шеъриятида тарихийлак концепцияси. Филол.ф.н. ...дисс. авт. Т., 2005. 15-б.

¹⁷ Комилов Н. Кўрсатилган маnба.

¹⁸ Навоий А. Кўрсатилган маnба. VII жилд. 149-б.

¹⁹ Жумабоева Ж. Эл билса бўлди. Т.: Истиқлол, 2018, 72-б.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Жамиятимизни бугун ҳам бу иллатдан холи деб айта олмаймиз. Муаллиф ўз фикрларини хulosалаш учун бу бандда «Хамса»дан икки байт – ечимни келтиради:

*Навоий, ажаб ерга етмиши сўзунг,
Не элдор булар, худ билурсен ўзунг!²⁰*

*Жаҳондорларни жаҳон қилса паст,
Тона олмагайму гадоларга даст?!²¹*

Эътиборлиси, «Садди Искандарий»дан олинган байтлар бир ерда, кетмакет келмайди: биринчи байт XI бобнинг соқийга мурожаатида, иккинчи байт XII бобнинг шундай мурожаат қисмида учрайди. Ечим-байтларни Омон Матжон соқийга мурожаат қисмидан танлаши бежиз эмас. Чунки соқийнома мазмунидаги байтлар Навоийнинг «инсоний фазилатларни улуғлаб айтган фикрлари, ғоялари, орзу-интилишлари ҳамда ҳаётий хulosаларининг таъсирчанлигини оширишга хизмат қиласди. ...ўқувчи Навоий шахсиятига ўзгача бир яқинликни ҳис этади»²². Байтларнинг асаннинг турли ўринларидан сайлаб олингалиги эса «Минг бир ёғду» достонининг маъно кўлами ва таъсирчанлигини оширган. Яъни бу байтлар шунчаки ечим эмас, балки тафаккур қилишга ундовчи хulosавий ечимдир.

Достондаги айрим бандлар бевосита «Хамса»даги муайян воқеага ишора қиласди:

*Хисрав Фарҳодни саргардонликда ўлдирди,
Фарҳод юрагини жунбушига соглан Ишқ исёни,
афсус, Хисравга қарши қўзғолонга айланмади, (82-б.) –*

каби мисралар моҳиятини «Хамса» мазмунисиз англаш бир қадар мушкул. Бироқ достонда шундай бандлар ҳам боки, улар тўла маънода муаллифнинг қалб нидоларини ифодалаб, Навоий сўзи билан асосланади. Яъни мутафаккир Алишер Навоий «буюк «Хамса»сида жумбокларнинг деярлик барчасига аниқ ва лўнда жавобни беш юз йил бурун тайёр қилиб қўйибди».(47-б.) Омон Матжон эса навоиёна ечим устига ҳиссий воқеалар ривожини қурган. «Фарҳод ва Ширин» достонининг 44-бобида Шопурнинг дўсти Фарҳод тириклиги хабарини Ширинга етказиш воқеаси тасвирланган. Фарҳоднинг тириклигидан бехабар хастаҳол Ширин Шопурнинг ёлғиз келганлигини анлагач:

Рафиқу ёрлиқ мундоқ бўлурми?!
Амонатдорлиқ мундоқ бўлурми?!²³

²⁰ Навоий А. Кўрсатилган манба. VIII жилд. 71-б.

²¹ Навоий А. Кўрсатилган манба. VIII жилд. 73-б.

²² Асадов М. Ўзбек мумтоз адабиётида соқийнома. Т.: Турон-Икбол, 2017, 122-б.

²³ Алишер Навоий. Кўрсатилган манба. VI жилд, 630-б.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

дея унга арз қилади. Ушбу байт агар «Хамса» таркибида ўқувчи кўз ўнгиди, асосан, Шириннинг изтиробли ҳолати гавдаланади. Синчиков шоир ечим-байтга янгича маъно юклайди. Мазмун қўйидагича: дўстлар бир-бирини бошга иш тушганда ёлғиз ташлаб кетмайди. Агар бегоналаша бошласа, буни унга тушунтириш керак. Сохта дўст ташвишли кунда сенга қарамайди. Мана шу сийқаси чиқиб кетган мазмун шоир ифодасида охорли ва бетакрор. Шоир шеърда бегоналашаётган дўстга шунчаки тушунтирмайди, ҳайқиради – исён қилади:

*Дўст бегоналик сифатларини зоҳир эта бошласа,
таажжуб билан ҳайқирмайдиларми? (80-б.)*

Парчадан англаш мумкинки, лириканинг кечинма-воқеаси ҳам насрдаги воқеалар ривожидек ўқувчини ўзига қизиктиради, мушоҳадага чорлайди.

У сохта дўстликни кесатиш ва янгича ўхшатишлар билан ифолайдики, ҳеч қандай мўйқалам ва бўёқларсиз кўз ўнгимизда моҳир рассомларники каби ажойиб манзара гавдаланади. Аянчли тасвир ўқувчи юзида ачинарли табассумни ҳосил қилиши табиий, чунки «сатиранинг тифи зимдан ҳаракатда»²⁴:

*Кўллар бир-бирига узатилади.
Кўллар энди бир-бирига тегар пайти
«дўст» биргина лаҳза четга –
бошқа нимагадир чалғиди...
«Қўлқон» билан кўришилди!» (80-б.)*

Сўз билан чизилган сурат (воқеалар ривожи) фақатгина майший маънодаги икки инсон ўртасидаги муносабат эмас, балки халқлар, элатларни бирлаштираман деб, аслида, ўзининг ғаразли мақсади йўлида инсоният бошига турли балоларни келтираётган дипломатиянинг сурати, ҳақиқий дўстни соҳтасидан ажратиб олишга қилинган даъватнинг сурати. Бир лаҳза бўлса ҳам беэътибор бўлмаслик, ҳамиша огоҳ бўлишни талаб этаётган глобаллашув ортидан кириб келаётган вазиятнинг сурати, десак асло муболаға эмас.

Шеърда ўзига хос маъно ташувчи сўзлардан бири «қўлқон»дир. Шоир уни қўштироқда қўллаган. Чунки у мажозий маънода. «Қўлқон» – ишонган инсонни алдаш, носамийлик, бир қўлида гул тутиб, наригисида тикан яшириб турган сохталикка ишора. Яъни бандда акс этган кичик сюжет мажозий аҳамият касб этган.

Навойнинг бутун ижодида бўлгани каби «Хамса»да ҳам куйланган бош мавзулардан бири ишқдир:

Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасун,

²⁴ Жумабоева Ж. Кўрсатилган манба, Ўша бет.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Икки жаҳон демаки, жон бўлмасун.

*Ишқ ул танки, анинг жони йўқ,
Хуснни нетсун кишиким они йўқ...²⁵*

Мутафаккирга кўра, жамики борлиқни ҳаракатга келтирувчи куч – Ишқдидир. У инсонни яшарага, келажакка ундейди. Шунинг учун лирик қаҳрамон ўз идеали – «МУҲАББАТНИНГ БЕДОР КУЙЧИСИ» Навоийни афсунгар деб атайди. У ишқ туфайли шеърият осмонига кўтарилди, «Хамса»ни яратди. Бир-биридан айро ошиқларни бирлаштирувчи ҳам, яқинларни ҳижронда қолдиргувчи ҳам Ишқ.

Қодирлик туйғуси ҳам муҳаббатдан!

*Балки бу оламнинг ижодкори,
муаллифи ҳам Ишқдир! (54-55-б.)*

«Навоий мисралари яна кў-ўп маъноларга чорлаётганини илғайсиз, лекин шоиришим фикри шуларнинг бири, балки сараси эканига имон келтирасиз».²⁶

Илгор ғоялари билан бирга Навоийнинг шахсияти ҳам куйланган бу каби ўринларда лирик қаҳрамон мутафаккир образи билан бирлашиб кетади. Воқеаларни биргаликда олиб юради. Чунки Алишер Навоий фақатгина асарларида илгари сурилган ўлмас ғоялар билан эмас, балки ҳаёти мобайнида мазлумлар ғам-ташвишларига шерик бўлиб, ночор ва юпунларга ҳомий сифатида қилган эзгу амаллари билан ҳам ўrnak бўларли шахс эди. Шунинг учун Омон Матжон ижодида «реал асоси (прототипи) умумбашарий фаолият билан йўғрилган тарихий образлар, поэтик жиҳатдан ҳам умумбашарий моҳият касб этади»²⁷.

«Минг бир ёғду» достонида жамият, миллат, эрк, адолат, давлат, тил, миллийлик, ғуур, ота-она, фарзанд тарбияси, илм-маърифат, дунёнинг ўткинчилиги, диёнат, бирдамлик, ростгўйлик, дўстлик, муҳаббат каби турли масалаларда фикр юритилади. Булар анъанавий мавзуларнинг замонавий ифодаси албатта. Асарда қайси мазуда қалам юритилмасин, «хикмат бўлиб жаранглаган сарлавҳалар, донишманд инсон насиҳатлари тарзида келадиган жумласозлик оҳангиги»²⁸ Алишер Навоийнинг буюклик кўламини кўрсатиш баробарида

Кўлингдан кетган жой – ғанимникидур!

Илкингдан қочган вақт – ўлимникидур! (116-б.)

²⁵ Навоий А. Кўрсатилган манба. VIжилд, 166-б.

²⁶ Мели С. Сўзу сўз. Т.: Шарқ, 2020, 280-б.

²⁷ Панаева Ў. Кўрсатилган манба, 22-б.

²⁸ Комилов Н. Кўрсатилган манба.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

каби фард янглиғ қўйма сатрлар муаллиф дунёқарашининг сарҳадларини ҳам белгилаб беради. Зеро «Қилни қирқ ёрган киши бир ҳикмат айтса, қирқ маъно чиқади» (58-б.).

Достондаги воқеалар ривожида асосан, Шахс камолоти, тафаккури, одоб ва ахлоқ ҳақида фикр юритилади. Унинг кулминациясида эса Ватан равнақи, миллатлараро тотувлик, жамият ва халқ дардига кенг ўрин берилган. «Ўз ватанида мақсадига етолмаган киши», «Икки йўқлик орасидаги меъмор», «Ўз Ватанини севувчи», «Зобит шоҳларни яна огоҳ этган зот», «Онани тождек бошга қўтарган шоҳ!», «Ёшлиарни давлат ишларига фаол унданган устоз», «Эл назари тегиб олий мақомга қўтарилиган зот!», «Оламда бирон иш яширин қолмаслигини билган» каби мансура бандларга, банднинг кичик сюжетидан ташқари, ана шу кулминацион юқ ортилган, назаримизда. Улардан бирининг матнини сюжет унсурлари асосида таҳлил қилиш учун тўлиқ келтирамиз:

ОНАНИ ТОЖДЕК БОШГА КЎТАРГАН ШОҲ!

Онасини севмаган жонлар

ўз болаларининг тақдирини қайгуармикан?!

Жаҳонда бирон-бир она

«ўзга миллатлар оналарини йиглатиб,

баҳтингни топ, болам»

дермикан ўз фарзандига?

Уларнинг тилини, динини, одатларини йўқот дермикан?

Балки у шундай деганда ҳам

бундан топган баҳти қанчага бораркан?

Отабезор, онабезор тоифа, умуман,

қорни тўядиган томонга оғиб кетаверадиганлар

одамзод учун хатарли маҳлуқлардир.

Отасини-онасини, туққан ерини азиз

тутмайдиганлар учун

оламда азиз бирор нарса бўларми ўзи?!

Искандарнинг олам забти деб босган йўлларининг

бошимиз она пойига эгилгунчалик, етгунчалик қиймати,

маъноси борми?

«Будур сўзки, кўп фурқатинг истадим,

Йироқлиқ била меҳнатинг истадим.

Демон қилсан эрди ўзуллук санга,

Қабул айласам эрди қуллук санга.

Санга айлабон хоки даргоҳлиқ,

Анинг отин айтсам эди шоҳлиқ...» (149-б.)

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Банд сарлавҳасига муаллиф бир неча вазифаларни юқлаганлигини юқорида айтиб ўтгандик. Келтирилган айни сарлавҳа ҳам экспозиция ҳам тугундир. У китобхонни гап нима ҳақида эканлиги билан таниширади ва, оқибатда, гап онани эзозлаш борасида бўлиши аёнлашади. Яъни ўқувчини шу муҳитга олиб киради. Бу унинг экспозицияга хос аломатидир. Шу билан бирга мазкур сарлавҳа бизнинг олдимизга «Ким экан у шоҳ?», «нега у онани бошига тождек кўтарибди?» деган саволларни қўяди. Бу унинг тугунга хос белгисидир.

Матндан кетма-кет келтирилган риторик сўроқлар кичик воқеалар ривожи ўлароқ Искандарнинг бутун умр эгаллаган юртларию бойликлари онанинг хоки пойича қадрли эмас деган кичик кулминацион фикрга томон изчиллашиб боради.

Кичик ечим сифатида эса Навоий байтлари келтирилади. «Садди Искандарий»нинг LXXX бобидан олинган мазкур байтлар Искандарнинг ўлими олдидан онасиға ёзган мактубидаги дил сўзлари. Омон Матжон тилидан айтилганда улар лирик қаҳрамонининг таърифу тавсифларсиз руҳий ҳолатини ифодалаган. Ўз навбатида китобхонни сабоқ чиқаришга ундаған.

Умуман, Омон Матжон ижодида тарих ва тарихий шахслар мавзуси кенг ўрин тутади. Шоир шеъриятининг тадқиқотчиси, филология фанлари доктори Ж. Жумабоевага қўра: «Омон Матжон лирик қаҳрамонининг тарихга мурожаати замирида бугуннинг муаммолари ечимини ахтариш, даврнинг фоже ҳодисалари ҳақида қайғуриш, яхши келажак учун кураш туйғулари ниҳоятда теран»²⁹. Бир қанча шеърлари, «Паҳлавон Маҳмуд», «Беруний», «Хоразмийнинг тўрт саёҳати ва саккиз башорати», «Шайх Нажмиддин Кубро», «Халоскор рух», «Дравахоним», «Ардахива» каби достон, драма ва қиссалари ижодкор қиёфасини тарихчи-шоир сифатида намоён эта олади. Айни пайтда тарихий мавзудаги лирик асарлари сюжети ҳам тарихий воқеликка мувофиқ бўлиши лозим. Унинг асарларидағи сюжет мантиқий-фалсафий асослар, тарихий далиллар билан бойитилган. Чунки, «тарихни тўғри таҳлил этувчи яхши билади: Миллат тақдирида шахслар нечук хизмат этади!» (84-б.)

Шу сабадан Омон Матжон ҳам бутун миллат учун сув ва ҳаводек зарур бўлган, ғурур ва ифтихор асоси ҳисобланган, ҳеч кимга ишониб бўлмайдиган МУСТАҚИЛЛИКни маънавиятимизнинг йўлчи юлдузи бўлмиш Алишер Навоийга ишонади. Одил шоҳ ва адолатли замонани мутафаккир асарлари билан қуришга умид қиласи:

Қара, оч, варақла, «Ҳамса» саҳифаларини!

Алишер Навоий ўзи табрикламаяптими

Тур, уйғон, ўзингни ростла, қулоқликдан қутул,

²⁹ Жумабоева Ж. XX аср ўзбек шеъриятида психологик тасвир маҳорати. Т.: Фан, 2004, 189-б.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

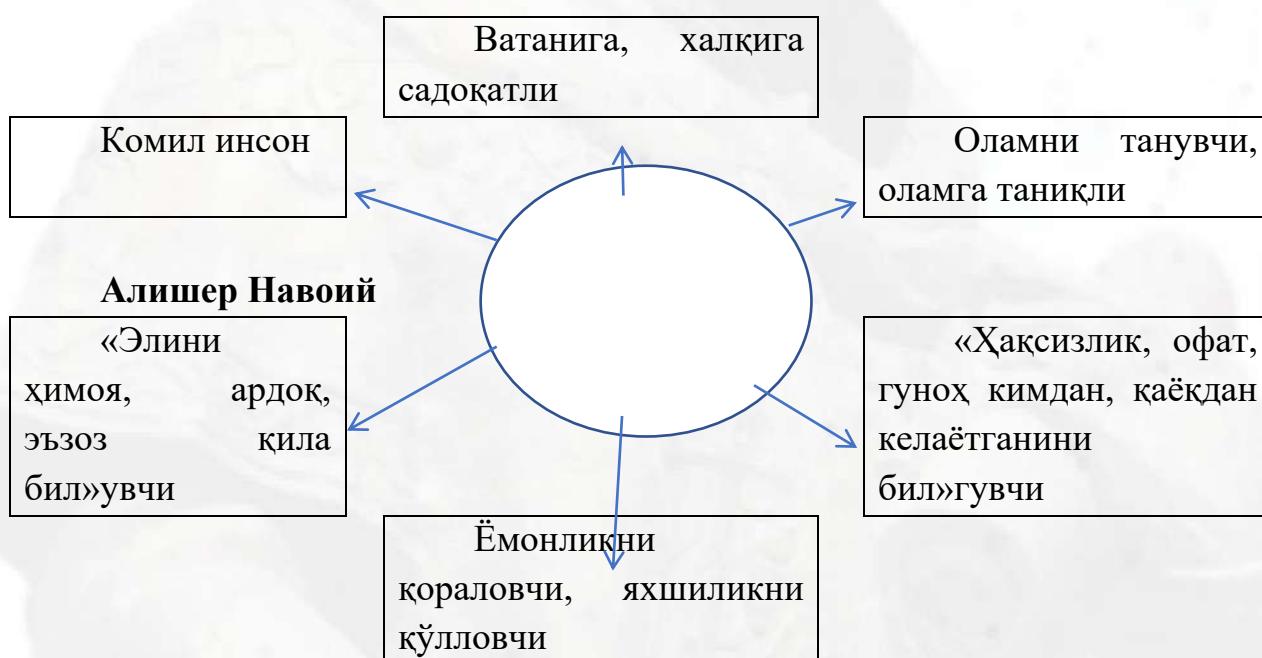
Чин янгиланиши, ошкоралик замони келди деб!

Ўзинг танла, сайла энди

Эрк, Адолат, Мустақиллик, Тенглик, Дўстлик, Тинчлик
номли шоҳларни! (150-151-б.)

Бу сатрлардаги нафасда совет ҳокимиятининг сўнгги, мустақилликнинг ilk кунларидағи ҳарорат уфуриб турибди. Уни халқнинг асрий орзулари, армонлари билан ёнган шоирнинг исёни ўлароқ қабул қилиш жоиздир. Унда лирик қаҳрамон Навоий истаганидек «Эрк, Адолат, Мустақиллик, Тенглик, Дўстлик, Тинчлик» асосига қурилган давлатни орзу қиласи. Бу давлатни эса маърифатли, маънавиятли, ўзлигини ангалаган жамият қуради. Кўринадики, мустақиллик остонаси ва ундан кейинги давр лирикаси сюжетида Навоий образи эрк, адолат, озодлик ва тенглик тимсоли сифатида бўй кўрсатди.

Достоннинг умумий ечими сифатида биринчи банддаги «Бу олий фазилатли одам ким?» тугун сарлавҳага мукаммал жавоб бўлувчи энг сўнгти «Ўзбек халқининг отаси» қисми келтирилган. Ўз халқининг фарзандлари Алишердек бўлишини истаган муаллиф бую мутафаккирган қуидаги фазилатларни боғлайди:

Шоир ушбу ечим-банднинг ечими сифатида Навоийнинг гуманизм, адолат, яхшилик, давроннинг ўткинчилиги каби ғоялар билан йўғрилган байтларини қўллади:

*Адолат била элни қил баҳраманд
Ки, яхшига кетсун ёмондин газанд.*

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

*Навосиз улуснинг навобахши бўл,
Навоий ёмон бўлса сен яхши бўл.*

*Чу давронга йўқтур бақоу сабот,
Ҳам андин эрур бевафороқ ҳаёт.*

*Мен ар бўлсаму бўлмасам ошкор,
Бу сўзларни қўйдум санга ёдгор.*

Хуллас, буюк «Хамса» каби Омон Матжоннинг «Минг бир ёғду» маърифий достони хам эрк, адолат, озодлик, ғуур, миллийлик, маърифатпарварлик, вижданлилик каби эзгу ғоялар билан лиммо-лим. Асарда «Хамса» «достонларининг сюжет ва мотивларидан бевосита фойдаланилмайди, унинг (Навоийнинг – М.Х.) ва замондошларининг образлари маҳсус тасвирланмайли. Бироқ Навоий гуманизми ва маҳоратининг сайқаллашган олмос қирралари, барқарор миллий-халқчил форма компонентлари ўз акс садосини топади»³⁰. Яъни Омон Матжон мутафаккир Навоий идеалларидан таъсирланиб, асарда шу идеалларни ўз услубида, оҳорли шаклда (сюжетда) талқин этади. Бунда у фақатгина шаклга, яъни ташқи сюжетга таяниб қолмайди, балки ички сюжетдан ўринли фойдаланиб кенг қамровли шоирона мушоҳада юритиб, қалбан ўзи яшаётган сиёсий тузумдан ташқарида ижод қиласди. Зеро, «туйғуда, руҳда, кўнгил ва тафаккурда эркинликни қарор топтирмай туриб, Навоий асарларининг асл маъно-моҳиятини чақишига уриниш бефойда»³¹.

«Минг бир ёғду» достонини нафақат шакл, балки ғоявий жиҳатдан ҳам тадқиқ этиш, ёшларга ўргатиш айниқса ҳар қачонгидан ҳам долзарб.

³⁰ Ёкубов Ҳ. Ўша манба. 50-бет.

³¹ Ҳакқул И. Навоийга қайтиш. Т.: Фан, 2007, 4-б.

АЛИШЕР НАВОЙ АСАРЛАРИНИНГ ТАНҚИДИЙ МАТНИ ВА ЗАМОНАВИЙ НАШР МУАММОЛАРИ

Эшонбобоев Абдурасул,
Алишер Навоий номидаги Давлат
адабиёт музейининг илмий ходими

Ўзбек адабиётининг тарихи узоқ ўтмишларга бориб уланади. Ўтган йигирманчи аср бирмунча мураккаб кечганига қарамай адабий меросимизни ўрганиш борасида катта ишлар амалга оширилди: қўплаб адабий манбалар илмий истефодага киритилди, матнлар жорий алифбода табдил ва нашр қилинди, адабиёт тарихи бўйича академик тадқиқотлар ҳамда дарсликлар ёзилди, мумтоз адабиёт намоёндаларининг ҳаёти ва ижоди юзасидан диссертациялар ҳимоя қилинди, асарлари эса хорижий тилларга таржима этилди, қисқаси, муайян тажриба тўпланди. Бу ўз навбатида, келгусидаги ишлар учун мустаҳкам илмий пойdevor бўлади, деб ҳисоблаймиз. Шу билан бирга, вақт ўтгани сайин тараққиёт бардавом экан салафларнинг меросига танқидий қарашиб ҳамда замон талабларига мувофиқ равишда иш кўриш зарурати ҳам пайдо бўлади. Шуларни инобатга олган ҳолда, биз *Алишер Навоий асарлари танқидий матни билан боғлиқ баъзи бир назарий муаммолар ҳамда уни замонавий ўқувчиларга қандай шаклда тақдим қилиши юзасидан айрим мулоҳазалар билан ўртоқлашмоқчимиз.*

Улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий асарлари асрлар оша қўплаб нусхаларда кўчирилиб, катта ҳудуд бўйлаб тарқалди ҳамда доимий равишда адабий жараёндан мустаҳкам ўрин олди. Умумтуркий адабиётнинг узоқ асрлик тарихи давомида ҳеч бир ижодкор бу борада Алишер Навоий сингари шухрат тутмаган, эътироф этилмаган. Ўтган йигирманчи юз йилликнинг суронли кечган жараёнларига қарамай навоийшунослик фани салмоқли ютуқларни қўлга киритди. Шоир асарларининг дастлаб уч, кейин ўн беш ва ниҳоят 20 жилдлик “**Муқаммал асарлар тўплами**” нашр юзини кўрди, шунингдек, айрим асарлари вақти-вақти билан қайта чоп этилди, қатор хорижий тилларга ўтирилди. Ижодий мероси эса мактаб ва олий ўқув юрти дарсликларидан мунтазам равишда жой олди.

Улуғ шоир адабий мероси бугунга қадар тўлиқ ҳажмда сақланиб қолган ва биз адиб ҳаётлик даврида кўчирилган қўплаб қадимий, ноёб нусхаларга эгамиз. Бироқ, афсуски, шоир асарларининг **муаллиф нусхаси** (автографи) мавжуд эмас. Айни ҳолат кун тартибига илмий-танқидий матн тузишни зарурий, шарт қилиб қўяди. Чунки асарни кўчирган котибнинг саводхонлик маданияти, матнни тушуниши, бирор-бир ижтимоий гурӯхга мансублиги, кўчирилаётган асар билан оралиқдаги масофа – булар барчаси қўлёзма матнида муайян

даражада акс этади. Бундан ташқари, ўтмишда бугунги кунга нисбатан муаллиф (автор) хукуки тушунчасининг тамоман ўзгача идрок этилганлиги қўлёзмаларни кўчириш жараёнида матнга нисбатан “эркин” ёндашувга сабаб бўлган. Бу эса ўз навбатида матнни деформацияга (турли хил ўзгаришларга) учрашига таъсир ўтказган ва бугун уни мунтазам кўчирилиш жараёнида содир бўлган хатолардан (кенг маънода) холи қилиш кун тартибидаги долзарб вазифалардан ҳисобланади. Тузилган илмий-танқидий матн эса нисбатан сахих, муаллиф матнiga имкон қадар яқин ҳамда барча йўналишдаги тадқиқотлар учун мустаҳкам пойдевордир.

Янги давр ўзбек матншунослигининг ривожи Алишер Навоий асарлари илмий-танқидий матнларини тузиш ва нашр этиш билан бевосита боғлиқдир. Ўтган асрнинг 40-50 йилларидан бошланган ва 70-йилларга қадар нисбатан изчил кечган жараён кейинги пайтларга келиб негадир сустлашди. Ўйлашимизча, катта авлодга мансуб, мумтоз адабиётимизнинг билимдонлари мадраса кўрган навоийшуносларнинг дунёдан ўтиши ҳамда шоир асарларининг оммавий шаклда бўлса ҳам деярли тўлиқ нашр этилиши, шунингдек, кейинги йилларга келиб соҳага нисбатан эътиборнинг сусайиши натижасида матншуносликда бўшилиқ пайдо бўлди.

Мулоҳазаларимиз танқидий матн хусусида борар экан ўз вақтида таниқли навоийшунос Ҳамид Сулаймонов “**Навоий асарларининг манбалари ва нашри ҳақида**” мақоласида ниҳоятда муҳим мулоҳазани илгари сурган эди:” Навоий асарларининг **оммавий нашри қандай ҳажмда бўлишидан қатъи назар ҳамма вақт энг қадимий ва мўътабар қўлёзмалар асосида тузилган танқидий текстларга мос бўлиши лозим”¹.**

Демак, шоир асарларининг нашри қандай кўринишда бўлишидан қатъи назар илмий-танқидий матнга асосланмоғи шарт. **Бироқ амалиётда бундай бўлмаган.** Бунинг бир неча сабаблари бор: ўзбек алифбосининг сурункали ўзгаришларга учраши (1921, 1929, 1940 йиллар), имло қоидаларининг мунтазам равишда ислоҳ қилиниши мумтоз адабиёт намуналарини, жумладан, шоир асарларини ҳар гал янги алифбода нашр этишни кун тартибига долзарб масала сифатида қўйди. Кўшимча тарзда шуни айтиш жоизки, буюк шоир ижодий мероси билан биринчи навбатда мактаб ўқувчилари ва талabalарни, кейин эса кенг китобхонлар оммасини имкон қадар тезроқ таништириш, танқидий матн тузишдек мاشаққатли ишни бир қадар ортга сурди.. Фикримизни Ҳ.Сулаймоннинг қуйидаги сўzlари яна бир бор тасдиқлайди: “Алишер Навоий

¹ Бу ҳақда қаранг: Алишер Навоий.Асарлар ўн беш томлик.1-том.1963.Тошкент. Ҳ.Сулаймоннинг “**Навоий асарларининг манбалари ва нашри ҳақида**” номли кириш мақоласи. 27-бет. Мақоладаги барча таъкидлар бизники-А.Э.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

асарларининг ўн беш томда биринчи мартаба нашр этилиши адабиётимиз тарихида зўр воқеа бўлиши билан бирга, айни вақтда шоир асарлари мажмуасини чоп этишда ҳам биринчи тажрибадир. Навоий асарларининг бу ўн беш томлиги *тип эътибори билан оммавий нашр бўлиб, кенг китобхонлар оммасига* – интеллигенция, олий ўкув юртларининг филология факультети студентлари, тил ва адабиёт муаллимлари, адабиёт аҳллари, умуман олганда кенг жамоатчиликка мўлжалланган. Шу сабабдан Ўзбекистон Фанлар Академияси Тил ва адабиёт институтининг илмий кенгаши мазкур нашрда Навоий асарларидан *гоя ва бадиий жиҳатдан давримиз талабарига жавоб берадиган қисмларини биринчи навбатда нашр этишини мақсадга мувофиқ деб топди*².

Биз бу ерда парадоксал вазиятга дуч келамиз, биринчидан, юқорида қатъи қилиб “Навоий асарларининг оммавий нашри қандай ҳажсмда бўлишидан қатъи назар ҳамма вақт энг қадимий ва мўътабар қўллёзмалар асосида *тузилган танқидий текстларга мос бўлиши лозим*” деб айтилганига қарамай мазкур нашрда “қадимий ва мўътабар қўллёзмалар” ҳақида ҳеч бир маълумот берилмаган, яъни нашр этилаётган асарнинг манбашунослик йўналишидаги илмий тавсифи мавжуд эмас, иккинчидан, ўн беш томлик чоп этилган кезлари шоир асарлари аксариятининг илмий-танқидий матнлари тузилмаган ва айрим тузилганлари ҳам номаълум сабабларга қўра нашр қилинмаган эди.³ Бундан ташқари, нашр **оммавий** бўлгани билан беш юз йил аввал ёзилган асарни бугунги кун ўкувчиси томонидан тушунилиши мураккаб бўлганлиги сабабли шарҳ, изоҳлар таъминланиши зарур эди, бироқ, афсуски, бу иш (лирик асарларида инчунин) бажарилмаган. Қисқаси, нашр учун асос вазифасини ўтаган манбалар ҳақида маълумотлар умуман берилмаган. Боз устига, “*гоя ва бадиий жиҳатдан давримиз талабарига жавоб берадиган қисмларини биринчи навбатда нашр этишини*” кўзлаб анъанавий қисмлар (шоирнинг диний, ирфоний-фалсафий қарашлари акс этган) мажбурий қисқартирилган. Бироқ бу каби қатор ўзгаришларга қарамай юқоридаги нашрни *биз маданиятимиз тарихида катта бир воқеа*, буюк шоир асарларини бир жойга жамлаган нашр сифатида эътироф этамиз ва мазкур иш ўз олдига қўйган вазифани маълум маънода бажарган деб ҳисоблаймиз. Адолат юзасидан айтиш лозимки, Ҳ.Сулаймоновнинг юқоридаги мақоласида шоир асарлари зикр қилинган каталоглар, хориж фондларда сақланаётган куллиётлари ҳамда “Девони Фоний”нинг дунё қўллёзма фондларида (Эслатиб ўтамиз, юртимизда ва Собиқ

² Ўша ерда 52-бет.

³ Бу ҳақда юқорида Ҳ.Сулаймоновнинг мақоласида тўлиқ маълумот берилган.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Иттифоқ фондларида бу асарнинг қўлёзмалари мавжуд эмас) мавжуд бўлган нусхалари ҳақида манбашунослик йўналишида батафсил маълумот берилган.

Шоир асарларининг танқидий матнлари нашр этилиши билан бу ҳақда матбуотда танқидий мақолалар ҳам чоп қилина бошланди ҳамда уларда нашрнинг ютуқ ва камчиликлари холис таҳлил этилди, йўл қўйилган айrim имло, матний хатолар кўрсатилди. Шунингдек, вақт ўтиб Алишер Навоий асарларининг юртимиз ва хорижда янги нусхалари аниқланди, айrimларининг фотонусхалари олиб келинди, қисқаси, буюк шоир асарларининг янги нашрига эҳтиёж туғилди. Шуларни ҳисобга олган собиқ Тил ва адабиёт институти ҳамда Ҳ.С.Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти (1998 йили тутатилди) илмий жамоаси ўтган асрнинг 80-йиллари иккинчи ярмидан бошлаб “шоир туғилган куннинг 550 йиллиги олдидан унинг йигирма томдан иборат “**Муқаммал асарлар тўплами**” ни тайёрлашга киришди”. Бу борада матншуносликда маълум бир тажриба тўпланган, шоир асарларининг аввал номаълум бўлган кўплаб янги қўлёзмалари аниқланган ва демакки, янги нашрга эҳтиёж пайдо бўлган эди.

Сўзбошида қайд этилишича “мазкур тўплам Алишер Навоий меросини тўлиқ қамраб олади ва илмий тиpdаги изоҳлар билан таъминланади”. Дарҳақиқат, ушбу нашр шоир адабий меросини тўлиқ қамраб олди, адабнинг ўзи тартиб берган дастлабки **икки девони ҳам алоҳида жилд сифатида тўпламдан жой олди, форсий мероси тўлиқ берилди**, аввалги нашрдан фарқли равишда изоҳларга кенгроқ ўрин ажратилган. Бироқ ушбу нашрда ҳам олдингисига ўхшаш у ёки бу асарни нашрга тайёрлаш билан боғлиқ қатор муаммолар мавжуд. Масалан, янги нашрнинг биринчи жилдida шундай ёзилади: “Навоий йигирма томлик “**Муқаммал асарлар тўплами**” нинг биринчи томини шоирнинг “Бадойиъ ул-бидоя” девони ташкил этади. Бу нашрга Ўзбекистон Фанлар академияси Ҳ.С.Сулаймонов номли Қўлёзмалар институтидаги “Бадойиъ ул-бидоя” девонининг қўлёзма нусхаси (инв.№216) асос қилиб олинди. Бу қўлёзма 1486 йили, Навоий барҳаёт пайтида кўчирилган. Унинг текстини “Бадойиъ ул-бидоя”нинг қадими нусхалари, жумладан, Париж миллий кутубхонасида инв.№ 746 билан сақланувчи 1480 йилда кўчирилган қўлёзма ҳамда Британия музейидаги № 401 инвентарига эга бўлган 1482 йилда кўчирилган қўлёзмалар фотонусхалари билан солишириб чиқилди”⁴. Албатта, ишга шоир девонларинг қадими нусхаларини жалб қилиш ҳар томонлама тўғри. Боз устига, муаллиф тириклик чоғида кўчирилган девонлар, бироқ айни қўлёзмаларнинг манбашунослик нуқтаи назаридан илмий тавсифи йўқ, яъни ёдгорликнинг муштарак ёхуд фарқли ўринлари, тўлиқ ёки ноқислиги, матннинг

⁴ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. Биринчи том. Бадойиъ ул-бидоя Т.. 1987. 7-бет

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

сақланиш ҳолати, асос вазифасини бажарган қўлёзманинг устун томонлари каби қатор саволлар очик қолган. Бундан ташқари, янги нашр қандай принцип асосида тайёрланди, унинг аввалги нашрдан фарқли жиҳатлари нимада ҳамда олдинги нашрда йўл қўйилган матний, имло хатолар бартараф қилиндими бу хил саволларга, афсуски, жавоб йўқ. Адолат юзасидан шуни айтиш лозимки, ушбу нашрда (лирик девонлар) тарихий, адабий, географик, этник номлар кўрсаткичи илова қилинган.

Биз янги нашрни амалга оширган манбашунос, матншунос олимларимизнинг оғир меҳнатларини, яъни ҳар бир ғазал ёхуд бошқа жанрларда битилган шеърларни қўлёзмалараро ва аввалги нашр билан синчиклаб солиштириб чиқилганини (бу ҳақда сўзбошида маълумот берилган -- А.Э.) эътироф қиласиз, лекин айни шу оғир “қора иш” матнда тўлиқ акс этмаганини ҳам айтиб ўтиш жоиз. Яна бир жиҳати, аввалги нашрдан академик В.Зоҳидовнинг шоир ижодий меросининг оламшумул аҳамиятига доир ва Ҳ.Сулаймоновнинг нашрга тайёрлаш принципларига оид юқоридаги проблематик мақоласи жой олган бўлса, кейинги нашр -- “Муқаммал асарлар тўплами” да эса бундай очқич-кириш мақола умуман йўқ. Қизиги шундаки, эпик достонлар нашрида “П.Шамсиев илмий-танқидий тексти асосида достонни изоҳлар билан нашрга тайёрловчилар” деб эътироф этилган, шунингдек, “Ҳайрат ул-аброр”ни янги нашрни тайёрловчилар “улар ўз устозлари – Порсо Шамсиев текстларига маълум даражада тузатишлар ҳамда аниқликлар киритишга муваффақ бўлдилар” деб аниқ қилиб айтилганига қарамай бу матнда ҳам “тузатиш ва аниқликлар” акс этмаган.⁵ Биз бу ерда юқоридаги каби матнни қайта чопга ҳозирлаган ноширларнинг меҳнати натижаларини кўрмаймиз. Агар матний тузатишлар ҳаддан зиёд бўлса, у ҳолатда уларни умумлаштириб, энг характерли мисоллар билан бир кириш мақола доирасида бериш мумкин эди. Эслатиб ўтамиз, “Хамса”нинг фақат уч достони – “Сабъаи сайёр”, “Фарҳод ва Ширин” ҳамда “Ҳайрат ул-аброр”нинг танқидий матни тузилиб чоп қилинган. Бу борада фикр юритишдан мақсад аввалги матншунослар қўллаган иш услубини қуруқ танқид қилиш эмас, аксинча, танқидий идрок этиб тушуниш ва назарий хуросалар чиқаришдир.

Мулоҳазаларимиз илмий-танқидий матн тузиш билан боғлиқ муаммолар хусусида борар экан матншунослигимиз асосан амалий фаолият чекланиб қолганини қайд этмоқ жоиз. Танқидий матн деганда бизда муайян асарнинг тўрт-беш қадимий нусхасини олиб, ўзаро солиштириб, фарқли ўринларни аниқлаб, уларни тагхатда (сноскада) қайд этган ҳолда тайёрланган матнни араб алифбосида нашр қилиш тушунилади. Тўғри, автограф (дастхат) этиб келмаган

⁵ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. 7-том. Ҳайрат ул-аброр. Т., 1991. 6-7 бет.

чоғда у ёки бу ижодкор асарини тадқиқ этиш, энг аввало, танқидий матнга асосланади. Бироқ матн сатҳидаги ўзгаришлар инсон онги фаолияти билан алоқадор экан, улар шунчаки аниқланмасдан, муайян давр билан боғлиқ ҳолда тушунтирилиши лозим. Шу ўринда бутун умрини Алишер Навоий матнлари устида ўтказган таниқли матншунос П.Шамсиевнинг қуйидаги сўзлари эътиборга молик: “Мана шу кўчиришларда баъзан кўчирувчиларнинг бепарволиги ёки чаласаводлиги натижасида текстда хилма-хил нуқсонлар юз бериб келган бўлса, кўпинча била туриб, *атайин киритилган ўзгаришларга* ҳам дуч келамиз. Бу ҳодисалар илмга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган ва Навоий меросини қўпол бузишидан бошқа нарса эмас”⁶. Албатта, котиб икки-уч аср муқаддам ёзилган асарни қайта кўчирап экан, табиийки, айrim имловий хатоларга йўл қўяди, ўзи учун тушунарсиз сўзларни (архаик) баъзан ўзгартириши (агар назмий асар бўлса вазнни назарда тутиб) ҳам мумкин. Бироқ муаллиф асарига “*атайин киритилган ўзгаришлар*” (матншуносликда **интерполяция** дейилади) нима учун содир бўлди ҳамда уларнинг аслият билан муносабати қандай деган саволлар кун тартибиغا чиқиши лозим. Бу киритмаларни “илмга ҳеч қандай алоқаси йўқ ва Навоий меросини қўпол бузишидан бошқа нарса эмас” дея баҳолаш етарли эмас. Чунки маъно-мазмун билан алоқадор “*парча*” ортида ижодкор асарига муносабат, талқин ётади. Уларни давр билан боғлиқ ҳолда ўрганиш эса бадиият намунасига бўлган муносабатни объектив баҳолаш имкониятини беради. Айни шу муносабатни (кенг маънода) **тарихий-функционал метод** тадқиқ қиласи, бироқ ҳозир гап бу ҳақда эмас. Демак, танқидий матн тузишда матншунос котиб йўл қўйган имловий хатоларни аниқлаш, қайд этиш билан кифояланмай, муаллиф матнiga киритилган киритмалар маъно-мазмун билан боғлиқ экан улар илмий жиҳатдан тушунтирилиши шарт.

Ўтган йигирманчи асрда матншунослик бўйича жиддий тадқиқот яратган таниқли рус олими Д.С.Лихачевнинг (1906-1999) фикрича, матншунос фақат танқидий матн тузиш билан чекланмай **матн тарихини** тадқиқ қилиши лозим.⁷ Унингча, аниқланган фактлар шунчаки қайд этилмай муайян давр билан боғлиқ ҳолда тушунтирилиши, юзага келиш сабаблари эса илмий изоҳланиши шарт. Гарчи тадқиқот рус мумтоз адабиёти асосида ёзилган бўлса-да унда матншуносликнинг қатор назарий муаммолари таҳлил этилиб, ечимлар кўрсатилиб берилган. Шу сабабли, матншуносликнинг назарий томонлари ҳақида сўз кетганда Д.Лихачевнинг монографиясига кўпроқ мурожаат

⁶ Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. Илмий-критик текст. Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев. Тошкент. 1956. 7-бет

⁷ Лихачев Д.С. Текстология. На материале русской литературы X-XVII веков. М., 1983. Ушбу монография қисқа давр ичida уч марта қайта нашр этилган ва бу унга бўлган илмий эхтиёждан дарак беради.

қилинади, у кун тартибига қўйган бир қатор долзарб масалалар эътироф этилади. Масалан, навоийшунос А.Ҳайитметовнинг ўзбек матншунослиги олдида турган долзарб масалаларга доир “**Матншунослик муаммолари**” мақоласида рус олимининг китоби тилга олинади: “Текстология соҳасидаги бизнинг ҳозирги катта камчилигимиз классикларимиз асарларининг илмий-танқидий текстларини тузии бўйича ишларнинг сусайиб бораётганини бу ишларга оид кадрлар ниҳоятда оз тайёрланаётганидир. Бу эса ўзбек текстология фанининг назарий проблемаларини ўрганишини, рус ва бошқа қардош республикаларда бу борада йигилган тажрибаларни ўзбек текстологияси ривожига хизмат қилдиришини кечиктирмоқда. Машҳур рус совет текстолог олими, рус адабиёти тарихининг билимдони Д.С.Лихачёв 1962 йили ўзининг “**Текстология**” деб номланган монографиясини эълон қилди. Бу китобда муаллиф ўзининг X-XVII асрлар рус адабиёти текстлари устидаги ишларини чукур илмий асосларда ёритади. Унинг тажрибаларининг кўп қисми ўзбек ва бошқа халқлар адабий меросини ўрганишга ҳам bemalol татбиқ этса бўлади”⁸. Бу ерда устоз навоийшунос юз бора ҳақ. Чунки ўрта асрлар адабиётида, хусусан, Шарқ мумтоз адабиётида ўзига хос хусусиятлар бир қаторда қатор типологик нуқталар ҳам мавжуд ва айнан шу сабабли мазкур тадқиқотнинг “кўп қисми ўзбек ва бошқа халқлар адабий меросини ўрганишга ҳам bemalol татбиқ этса бўлади”.

Юқорида биз матншунослик асосан амалий ишлар-танқидий матни нашрга ҳозирлаш билан банд бўлиб қолгани хусусида сўз юритдик. Кейинги йилларда (мустақилликдан сўнг) адабий меросга нисбатан қизиқишининг кескин ортиши, аввал чоп қилинмаган адабий манбаларнинг нашр қилиниши ёхуд совет даврида тўлиқ нашр этилмаган асарларнинг тўлиқ нашр қилинишига қарамай кўплаб матний хатоларнинг учраши, хусусан, бу ҳолат Алишер Навоий асарлари матнида учраши матншунослик соҳасида қилинажак ишларнинг кўплигидан дарак беради.⁹ Бугина эмас, бажарилган ишларнинг танқидий таҳлил қилинмаслиги, мавзуга дахлдор мақолаларнинг аксариятида асосий эътибор матншунос йўл қўйган матний хатоларларга қаратилиши бу борадаги **мулоҳазалар амалий характерда эканлигини яққол** кўрсатади. Умуман олганда, ҳар бир фан соҳасида маълум даврда эришилган ютуқлар, амалга оширилган ишларни танқидий таҳлил этиб, назарий умумлашмалар чиқариб, истиқбол белгиланади. Афсуски, нафақат матншунослик соҳасида, балки

⁸ Ҳайитметов А. Матншунослик мuaаммолари. Шарқ юлдузи. 1982. №3 171 б.

⁹ Бу ҳақда қаранг: Раҳмон В. Мумтоз сўз сехри. Т., 2015. Муҳтарам матншунос Алишер Навоий асарларининг жорий нашрлари бўйича йўл қўйилган кўплаб матний хатоларни аниқлаб кўрсатган. Бундан ташқари, кўпол хатоларни юзага келиш сабаблари ҳақида батафсил тўхталган.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

навоийшуносликка доир тадқиқотларда ҳам юқоридаги каби муаммоларга эътибор қаратилмаётир. Қолаверса, кейинги йилларда пайдар-пай чоп этилаётган матншуносликка доир аксар рисолаларнинг **таълимий** йўналишда, яъни *талаabalарга қаратилганлигини* ҳам айтиб ўтмоқ жоиз.¹⁰ Бажарилган ишларни холис таҳлил этиб, назарий умумлашмалар чиқариш, янги билимлар заҳирасига таяниб иш кўриш эҳтиёжи ҳамон кун тартибида долзарб бўлиб турибди.

Хуллас, йиллар давомида йигилган фактлар назарий жиҳатдан танқидий таҳлил этилмай, умумлашмалар чиқарилмай, босиб ўтилган йўл қайта идрок қилинмай олдинга силжиш бўлмайди. Шу ўринда таниқли мантшунос-шарқшунос О.Ф.Акимушкиннинг (1929-2010) совет даврида чоп этилган Фирдавсий “Шоҳнома”си, Низомий “Хамса”си ҳамда Саъдий “Гулистони” нинг илмий-танқидий нашри юзасидан ҳамда Собиқ Иттифоқ даврида нашр этилган Шарқ адабиёти, тарихи, маданиятига оид манбаларнинг танқидий матнлари бўйича таҳлилий-танқидий руҳда ёзилган мақолосини эслаб ўтиш ўринлидир.¹¹ Диққат қилсак, таниқли олим бежиз “*танқидий матн*” иборасини қўштириноқ ичига олмаган ва юқоридаги асарлар нашрида асосий диққат эътибор механик равишда танқидий матн тузишга қаратилиб, аникроғи бу мутлоқлаштирилиб **матн тарихи тушунчаси** эса умуман назардан соқит қилинганлигини ўринли таъқидлайди. Матншунос-шарқшунос бу йўналишдаги ишларнинг ютуқ ва камчиликларини вазмин, сокин танқидий руҳда таҳлил қилиб, академик Д.С.Лихачевнинг юқоридаги китобига таяниб қатор конструктив мулоҳазаларни илгари сурадики улардан хабардорлик матншунослигимиз ривожига хизмат қиласди.

Булардан ташқари, мумтоз асарни замонавий ўқувчи-китобхон биринчи галда тушуна олиши зарур, асар яратилган давр билан бугунги кун орасидаги масофа эса ҳар қандай мумтоз бадиият намунасининг нашрини шарҳ, изоҳ ва очқич маълумотлар билан таъминлашни шарт қилиб қўяди. Айни шу муаммо ўтган асрнинг 70-80 йиллари устоз навоийшунослар А.Ҳайитметов ва С.Ғаниева томонидан кўтарилиган эди.¹² Оlimа С.Ғаниева ўзбек маданияти тарихида ўзгача мавқе тутган улкан эпопея – “Хамса”нинг академик нашри билан боғлиқ қатор назарий фикрларни илгари сурадики, орадан анча вақт

¹⁰ Каранг: Эркинов А. Матншуносликка кириш.Т.1997. Ҳасаний М. Шарқ қўлёзмаларини тавсифлаш ва фиҳристлаш.Т.2004. Мадраимов А. Фузайлова Г. Манбашуносликка кириш. Т.2007. Сирожиддинов Ш. Умарова С. Ўзбек матншунослигининг кирралари.Т.2013. Содиков Қ. Матншунослик ва манбашунослик асослари Т.2017.

¹¹ Акимушкин О.Ф. **Научное изучение текста памятника и “критический текст”** // Средневековый Иран. Культура. История. Филология. Санкт-Петербург 2004.161-181с.

¹² Бу хақда қаранг:Ҳайитметов А. Алишер Навоий асарларининг академик нашрини тайёрлаш ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти.1976.№1-сон.Ғаниева С. “Хамса”нинг мукаммал нашрини тайёрлаш принциплар // Ўзбек тили ва адабиёти.1982.№1-сон.

ўтганига қарамай мазкур мулоҳазалар долзарбилигини тўлиқ сақлаб қолган, жумладан, асарни kommentariйлар билан чоп этиш юзасидан айтилган сўзларга дикқат қилинг:

“Комментарийлар нашр қилинаётган асарнинг калитидир. Асарнинг шархловчиси ҳозирги замон ўқувчисининг текст юзасидан бўладиган талаб ва эҳтиёжларини қондириши йўлида асарнинг барча маънавий бойлиги, матн зимнидаги мантиқий ассоциация ёхуд муқояса, яширин ишора, истеҳзо ва маънавий нозикликларини, образлар ва санъаткорлардаги мураккабликларни очиб беришга интилиши лозим”.¹³ Бундан ташқари, навоийшунос комментарийларни учга бўлади: текстологик комментарийлар, тарихий-адабий комментарий, реал комментарийлар. Бироқ, афсуски, бу мулоҳазалар шоирнинг “Мукаммал асарлар тўплами”да, кейинги йиллардаги нашрларда умуман инобатга олинмади. Ҳолбуки, устоз навоийшуносларнинг илмий тавсиялари буюк шоир асарларини имкон қадар замонавий ўқувчига тушунарли бўлишига, уни китобхонларга яқинлаштиришга қаратилган эди.

Бошқа тарафдан, “адабий мерос ва бугунги кун” масаласи нафақат ўзбек маданияти олдида турган адабий муаммо, балки бутун бани башар олдида турган долзарб муаммо саналади. Узоқ ўтмишда яратилган бадиият намунасини бугун шиддат билан ўзгараётган **ахборот асрида** замонавий китобхонларга қай йўсинда тақдим қилиш, у ёки бу адиб адабий меросининг қайси жиҳатлари бугунги китобхонларни қай жиҳатлари билан ҳаяжонга солади, қизиқтира олади, ўйга толдиради бу дунё адабиёт аҳли олдида турган муҳим адабий-илмий муаммодир. Чунки тарихий тараққиёт бардавом, ўзгаришлар муқаррар экан, ўтмиш меросга бўлган муносабат ҳам ўзгарувчандир ва бу ҳар гал янги даврда-формацияда янгитдан кун тартибига чиқади. Айни масалалар салафларимиз томонидан бир қадар ўрганилган, қатор қизиқарли фикр-мулоҳазалар илгари сурилган ва биз ўрни билан уларнинг айримларига мурожаат қиласиз. Масалан, таниқли таржимашунос Юрий Левин (1920-2006) “Нима бирламчи?” номли мақоласида таржима жараёнида содир бўладиган қатор жиҳатларга атрофлича тўхталиб, адабий мерос ва уни ўзга тилга таржимаси билан боғлиқ ўринларга, жумладан, буюк инглиз драматурги В.Шекспир (1564-1616) ижоди бўйича эътиборга молик мулоҳазаларни билдирган: “ Инглиз адабиётининг даҳоси ва фахри Шекспир ижоди эса бутунлай бошқа гап. Лекин шунда ҳам, инглизлар унга қанчалик сажда қилишмасин, ҳозирги даврда **анча эскириб қолган тилда ижод қилган Шекспир пъесаларини ўқишда улар жуда қийналиб қолганлар**. Ҳали асримизнинг бошларидаёқ немис олими Алоиз Брандель Шекспир асарларининг Шлегель ва Тик томонидан немисчага қилинган классик

¹³ Юқоридаги мақола 40 б.

таржималарини таҳлил қиласкан, таржимонлар инглиз драматурги яратган матнни немис китобхонлариға яқинлаштирганлар, бунинг натижасида немислар “асл нусхага мурожаат қилишдан ўзга чораси қолмаган лондонлик”ка нисбатан **Шекспирни яхшироқ тушунадиган бўлганлар**, деб қайд этган эди. Яқинда қиролликнинг Шекспир театри вакиллари билан қилган сұхбатимиздан шу нарса маълум бўлдики, ҳозирги вақтда улуғ драматург пъесаларининг инглизча постановкаларида тобора кўпроқ адаптация, яъни аслини олганда, таржима қўлланмоқда. Тўғри, ҳар қалай Шекспир инглизлар учун фавқулотда табаррук даҳо эмасми, таржимага авайлаб-асқатлаб мурожаат этилмоқда, лекин, барибир таржима қилишга киришилган”.¹⁴

Кўриниб турибдики, адабий меросни бугунги китобхон идрок этиши учун адаптация талаб қилинади. Бироқ бунда асарни “қулоғидан чўзиб” модернизация-замонийлаштириш асло мумкин эмас. Сабаби, ҳар қандай асар муайян даврнинг ҳосиласи, кўзга кўринарли ёхуд кўринмас иплар орқали маълум бир адабий муҳит билан боғланади, ўз замони муаммоларини бадиий томондан гўзал шакл ва чуқур мазмун уйғунлигига акс эттиради. Буларни ҳисобга олмай асарни зўрма-зўраки бугуннинг адабий, маънавий-маърифий эҳтиёжларига бўйсундириш тарихий ҳақиқатга зиддир.

Айрим тадқиқотчилар шоир ижодини англашни, тушунишни “унинг Рух ва Ҳол оламига эркин кириб бора олишда”, “воқеликка Навоийнинг нигоҳи билан қарашда”, унга яқинлашишда деб биладилар. Биринчидан, ижодкорнинг англаш учун “воқеликка унинг нигоҳи билан қараш” мантиққа зид, қолаверса, тарих ғилдирагини ортга қайтариб бўлмайди. Аксинча, улуғ шоир меросини бугунги кун китобхонига яқинлаштириш замоннинг талабидир. Асрлар синовидан ўтган шоир асарлари бағрида битмас-туганмас маъно заҳиралари имконият тарзида мавжудки, тадқиқотчи уларни ахтариб топиб, қайтадан жон киргизиб замонаси адабий-маърифий, маънавий эҳтиёжлари билан боғлай олиши, яъни имкониятни воқеликка айлантира олиши керак. Мана шундагина буюк шоир асарларини **эстетик ҳаёти** барқарор ва бардавом бўлади. Мулоҳазаларимиз адабий мерос ва бугунги кун теварагида борар экан, ўтган йигирманчи асрнинг буюк файласуфи ва филологи Михаил Бахтиндан (1895-1975) қўйидаги кўчирмани келтиришни мақбул билдик: “ Муаллиф – ўз даврининг, ўз замонасининг асири. Кейинги даврлар уни мана шу асирликдан халос қиласди ва адабиётшунослик бу озодликка чиқиши жараёнига кўмаклашишга даъват этилган”.¹⁵

¹⁴ Бу қаҳда қаранг: Левин Ю. Нима бирламчи? // Таржима санъати. Мақолалар тўплами 5-китоб. Тошкент.1980.37-50 б.

¹⁵ Бахтин М. “Новый мир” редакцияси саволига жавоб//Филология масалалари. 2003.№ 1 83-88 бетлар.Таржимон Мирзаҳмад Олимов.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Қисқаси, биз Алишер Навоий асарлари танқидий матни билан боғлиқ ҳамда тузилган матнни бугунги кун ўқувчиларига қандай тақдим этиш юзасидан айрим муаммолар хусусида фикр билдиридик ва бажарилган ишларни эса ҳар қандай фан тарихида босиб ўтилажак бир босқич ҳисоблаймиз, айни пайтда вақти билан уларни назарий-танқидий идрок этиб, ютуқ ҳамда камчиликларини рўй-рост кўрсатиб, янги билимлар заҳирасига таяниб истиқболдаги ишларни белгилаш мумкин деб биламиз.

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

G’ARB ADABIYOTSHUNOSLIGIDA NAVOIY DAHOSI

Shahnoza Rahmonova,
*O’zR FA O’zbek tidi, adabiyoti va
folklori instituti kichik ilmiy xodimi*

Annotatsiya. Maqolada Navoiy ijodining G’arb adabiyotshunosligida o’rganilishiga doir o’ta muhim ma’lumotlar jamlangan. Aytish joizki, maqola o’tmishdan to bugunga qadar davom etib kelayotgan tadqiqotlar va tarjimalar muhokama qilingani ham ular bir qancha misollar bilan dalillangani bilan diqqatga sazovor.

Kalit so’zlar: Navoiy, navoiyshunoslik, taraqqiyot, tadqiqot, tarjima, qo’lyozma.

Annotation. The article discusses the importance of Navoi’s work in Western literary studies. It provides an overview of the research and translations that have been conducted over time, and it highlights several examples.

Key words: Navoi, Navoi studies, development, research, translation, manuscript.

Аннотация. В статье рассматривается значение творчества Навои в западном литературоведении. В нем представлен обзор исследований и переводов, которые проводились с течением времени, а также приведены несколько примеров.

Ключевые слова: Навои, навоиведение, исследование, перевод, рукопись.

Alisher Navoiy jahon adabiyotining daho so’z san’atkoridir. Mutaffakir shoir o’zidan boy she’riy, nasriy va ilmiy meros qoldirdi, bu merosning hajmi, «Lison ut-tayr» dostonida shoirning o’zi ta’kidlaganiday, 100 ming baytdan oshadi. Uning boy adabiy merosi nafaqat yurtimiz, balki xorijda ham keng tadqiq etilib, navoiyshunoslik fani yanada taraqqiy etayotgani ham ma’lum. Adabiyotshunos M.Xolbekovning yozishicha, g’arb adabiyotshunoslari Navoiy asarlari bilan XVI asrdayoq tanish edilar, ta’sirlangan edilar. Tabrizlik arman yozuvchisi Xristafor Armaniyning Xusrav Dehlaviyning “Hasht bihisht” va Navoiyning “Saba’i sayyor” dostonlari asosida yaratilgan va 1719 yili frantsuz, 1766 yilda golland tillariga o’girilgan “Sarandib shoxi uch yosh o’g’lonining ziyorati” asari buning yaqqol misrlidir [1].

Fransuz sharqshunosi Bartelemi de Yerbelo de Molenvil Fransiyaning “Sharq kutubxonasi yoki Sharq xususidagi zaruriy bilimlariga oid hammabop lug’at”iga kiritilgan “Alisher” maqolasida ulug’ shoirning tarjimai holi yoritilgan. Mazkur kitobda “Navoiy” sarlavhasi ostidagi yana bir maqola uchraydiki, unda “Xamsa” haqida bahs boradi. E’tiborlisi, bu ikki kichik tadqiqot G’arbda mutaffakir shoir haqidagi ilk ilmiy asarlardir [2, 99]. Nemis olimi Hammer Prurgshtalning “Nafis fors nutq san’ati” (Vena, 1818) kitobida Navoiy hayoti va ijodi haqida atroflicha ma’lumot berilgan. 1841 yili Parijda fransuz sharqshunosi Etyen Katremer Navoiyning “Muhokamat ul-lug’atayn va “Tarixi mulki Ajam” asarlarini (qisqartirilgan holda) “Sharqiy turk adabiyoti xrestomatiyasi” kitobida chop etdi.

Fransua Alfons Belen “Alisher Navoiy tarjimai holi va adabiy hayotiga oid ma’lumotlar, uning asarlaridan olingan parchalar ilovasi bilan” deb nomlangan ikki

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

bo’limdan iborat maqolasida dastlab shoir hayoti va ijodi haqida fikr yuritgan. Tadqiqotining ikkinchi qismida “Majolis un-nafois” va “Xamsat ul-mutaxayyirin” asarlarining asl nusxasidan parchalar bilan birga frantsuz tilidagi tarjimalari, izohlari berilgan [3, 175-278]. Belenning «Mir Alisher Navoiyning fazilatlari, estetik va falsafiy qarashlari» (1866 y.) maqolasida “Mahbub ul-qulub” asariga to’xtalgan, unda 90 dan ortiq izoh keltirilgan [4, 523-552].

Belen yurtida XX asrda ham navoiyshunoslik borasidagi izlanishlar shiddati so’nmadni, desak yanglishmaymiz. 1900 yilda nashr etilgan Sh.Sheferning “Arab, fors va turkiy tillardagi qo’lyozmalar majmuasi katalogi”da Navoiy qalamiga mansub asarlarning 16 ta qo’lyozma nusxasiga tegishlar ma’lumotlar keltirilgan. Edgar Bloshe esa “Milliy kutubxonada saqlanayotgan turkiy qo’lyozmalar katalogi” (“Les enluminures de manuscrit orientaux de la Bibliotheque National. Paris” 1926) maqolasida Navoiyning 35 ta qo’lyozma nusxasini tavsif etadi.

Britaniya muzeyida ishlagan shvetsariyalik sharqshunos olim Sharl Per Anri Rayo faoliyati davomida ingliz sharqshunos olimi Uilyam Kyureton (1808–1864) tomonidan boshlangan “Sharq qo’lyozmalari katalogi”ni 1894 yilda yakuniga yetkazadi. U “Turk qo’lyozmalari katalogi” ustida ham ish olib borgan. 1888 yilda izlanishlarining samarasini nashr qildiradi, olim unda Britaniya muzeyidagi Alisher Navoiy asarlari qo’lyozmalarining tafsifini bayon qilgan [5, 53].

Sharqshunos Yan Shmidt “Manchesterning Jon Raylends universiteti kutubxonasiidagi turk qo’lyozmalari katalogi”ning “Islomiq qo’lyozmalar va kitoblar” bo’limida (“Islamic Manuscripts and Books” Volume2) “Xamsa” qo’lyozmasiga tegishli izohlarni yortilgan. Unda Alisher Navoiy hayoti va ijodiga alohida to’xtaladi. Olim Arnu Vroleyk ham kitobga Niderlandiyaning Leyden universiteti kutubxonalarida saqlanayotgan Navoiy asarlari qo’lyozmalariga oid bir qancha izohlarni kiritgan [6, 75].

Buyuk bobokalonimiz ijodiga qiziqish nafaqat Yevropa, balki Amerika va Kanadada ham ortib bormoqda. Jumladan, adabiyotshunos Maria Yeva Sabtelni xonim Navoiy yashagan davrdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatni tadqiq etgan. Olim Sharq adabiyotida mashhur bo’lgan ko’plab arab, fors va turkiy manbalar, shu jumladan, “Majolis un-nafois”ning forscha tarjimasi, Zayniddin Vosifiyning “Badoe’ ul-voqe”, Davlatshoh Samarqandiying “Tazkirat ush-shuar”, Muhammad Haydar Dug’lotning “Iqtibos az Tarixi Rashidiy”, Som Mirzoning “Tuhfayi somi”, Bobur Mirzoning “Boburnoma”, Xondamirning “Tarixi Habib us-siyar” kabi asarlarni o’rganish orqali Sulton Husayn Boyqaroning qirq yil davomida Hirot davlatchilik siyosati va madaniy hayotida tutgan o’rni, Mir Alisher Navoiyning yuksak insonparvarlik qiyofasini atroflicha ochib berishga harakat qilgan. Uning tadqiqoti

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

2014 yilda Kaliforniya universiteti professori Mark Tutonni Navoiy “Xamsa”si bo'yicha doktorlik ishini yozishga ilhomlanrtirgan [7, 121-148].

Massachusettslik adabiyotshunos, yozuvchi va shoир Dennis Deyli ko'p yillik izlanishlari tufayli shoirning g'azallaridan bir qanchasini ingliz tiliga tarjima qiladi. “Cervena Barva Press” nashriyoti tomonidan chop qilingan “Alisher Navoiyning yigirma bir g'azali” kitobi Amerika Qo'shma Shtatlarida e'tirof qozongan. Ko'plab adabiyotshunoslар mazkur asarga o'z fikrlarini matbuot va elektron nashrlar orqali bildirishadi. Ular mashhur shoir Judi Kats-Levin ham bor. Shoир mazkur kitobga taqrizni, *The Boston Area Small Press and Poetry Scene* blogida 2017 yilning 30 iyunida e'lon qiladi. Unda amerikalik shoir va tanqidchi Levin Navoiy shaxsiyati-yu she'rlariga yuksak baho berib, o'ziga xos nodir iste'dod sohibi bo'lganligi aytgan [8].

Shu taxlit fikrlar amerikalik islomshunos olim Barri Xobermanning “Turklarning Choseri” (“Chaucer of Turks”) maqolasida ham uchraydi. U Navoiyni Sharqning uyg'onish davri asoschilaridan biri sifatida ta'riflaydi. Buyuk so'z san'atkorining Sharq mumtoz adabiyotidagi o'rnini ingliz shoiri Jeffi Choser bilan taqqoslaydi.

Kanadalik Harri Dik O'zbekistonga kelib “Lison-ut-tayr”ning nasriy bayonini ingliz tiliga tarjima qilgan. U Navoiyni “Dunyoni ma'naviy tanazzuldan qutqara oladigan ko'ngil bog'ining bog'boni” deya e'tirof etadi. Dikning urinishiga qadar Umar Hayyom ruboiylarini inglizchaga o'girib, mashhurlikka erishgan ingliz shoiri Edvard Fitsderald “Lison ut-tayr”ni inglizchaga o'girgan. Bu tarjima asar 1899 yilda Bostonda chop etilgan. Mutarjim haqidagi qaydlarda Farididin Attorning “Mantiqut ut-tayr” asaridan 1500 misraga qadar tarjima qilgani ko'rsatilgan. Qiziq jihat shundaki, Fitsjerald “Mantiq ut-tayr”ni “Qushlar mashvaratidagi qush nigohi” (“A Bird's-Eye view of the Bird Parliament”) deya nomlaydi. Umuman, xorij navoiyshunosligi jadalik bilan rivojlanib bormoqdagi, buni yuqoridagi ma'lumot-u tahlillarimiz ham ko'rsatib turibdi.

Foydalilanilgan adabiyotlar:

- Холбеков М. Ҳазрат Навоийнинг мерос Францияда// <https://ziyouz.uz>
- Barthélemy d'Herbelot de Molainville. Alicher. La Bibliotheque orientale. – Paris, 1697, 99-6
- Belin F.A. Notice biographique et littéraire sur Mir Ali-Chir Nevaii, suivie d'extraits tirés des œuvres du même auteur // Journal Asiatique. № 17. 175-238-бетлар
- Belin F.A. Moralistes orientaux. Caractères, maximes et pensées de Mir Ali Chir Névâii // Journal asiatique. № 7, 1866. P. 523-552; Journal asiatique. № 8, 1866.
- Сотимов У. Инкордан иқроргача. – Урганч, 1994. – 138 б.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

6. Jan Schmidt. A Catalogue of the Turkish Manuscripts in the John Rylands University Library at Manchester. Islamic Manuscripts and Books. – Laiden, Boston, 2011. P-378.
7. Maria E. Subtelny. “Art and Politics in Early 16th Century Central Asia” // Central Asiatic Journal. 27/1-2, 1983. pp 121- 148.
8. Judy Katz-Levine. Twenty-One Ghazals Alisher Navoiy, Translated from the Uzbek by Dennis Daly <https://dougholder.blogspot.com/>

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

HAYKALLARDA AKS ETGAN BUYUKLIK

Sulaymonova Shahnoza Nodirovna,
TDSHU doktoranti

Annotatsiya. Maqola ulug’ shoir va mutafakkir, atoqli davlat va jamoat arbobi Alisher Navoiyning yurtimizda va jahonda o’rnatilgan haykallari, yodgorliklarini tadqiq etishga bag’ishlanadi. Buyuk ajdodimiz nomini abadiylashtirish, ularning boy ma’naviy merosini o’rganish va targ’ib etish borasida keng ko’lamli ishlar xususida so’z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, Nizomiy Ganjaviy, Abdurahmon Jomiy, xamsanavislik, o’zbek tili va adabiyoti, byust, yodgorlik, monument, haykal, Moskva, Vashington, Seul, Tokiyo, Shanxay, Boku, Dushanbe, Minsk.

Abstract. The article is dedicated to the study of the statues and monuments of Alisher Navoi, a great poet and thinker, a famous state and public figure, erected in our country and around the world. There is talk about the wide-scale work of perpetuating the name of our great ancestor, studying and promoting their rich spiritual heritage.

Key words: Alisher Navoi, Nizami Ganjavi, Abdurakhman Jami, Khomsanavis, Uzbek language and literature, bust, memorial, monument, sculpture, Moscow, Washington, Seoul, Tokyo, Shanghai, Baku, Dushanbe, Minsk.

Аннотация. Статья посвящена изучению статуй и памятников Алишеру Навои, великому поэту и мыслителю, известному государственному и общественному деятелю, установленных в нашей стране и мире. Говорится о широкомасштабной работе по увековечиванию имени нашего великого предка, изучению и популяризации их богатого духовного наследия.

Ключевые слова: Алишер Навои, Низами Гянджеви, Абдурахман Джами, Хомсанавис, узбекский язык и литература, бюст, мемориал, памятник, скульптура, Москва, Вашингтон, Сеул, Токио, Шанхай, Баку, Душанбе, Минск.

KIRISH

Ulug’ shoir va mutafakkir, atoqli davlat va jamoat arbobi Alisher Navoiyning bebaho ijodiy-ilmiy merosi nafaqat xalqimiz, balki jahon adabiyoti tarixida, milliy madaniyatimiz va adabiy-estetik tafakkurimiz rivojida alohida o’rin tutadi. Ulug’ shoir o’zining she’riy va nasriy asarlarida yuksak umuminsoniy g’oyalarni, ona tilimizning beqiyos so’z boyligi va cheksiz ifoda imkoniyatlarini butun jozibasi va latofati bilan namoyon etib, er yuzidagi millionlab kitobxonlar qalbidan munosib va mustahkam o’rin egalladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

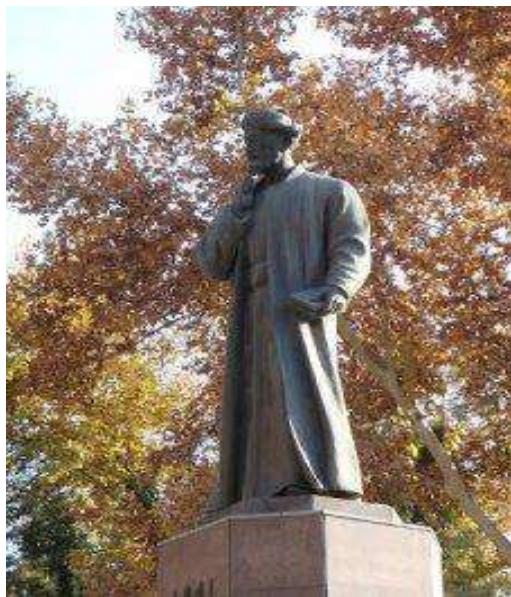
Tadqiqot olib borish davomida tizimlilik, nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik tamoyillardan foydalanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Inson qalbining quvonchu qayg’usini, ezbeglik va hayot mazmunini Navoiydek teran ifoda etgan shoir jahon adabiyoti tarixida kamdan-kam topiladi. Insoniy ishq-

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

muhabbatni, mehru vafo, iffat, sharmu hayo va nazokatni yonib, hassoslik bilan kuylagan Navoiyning go’zal satrlarini o’qiganda buyuk va olidianob qalb sadolarini sezib turamiz. Bu yurak tug’yonlari, mana, oradan besh yarim asrdan ziyod vaqt o’tsa hamki, millionlab odamlarni hayajonga solib kelmoqda.

“Alisher Navoiy buyuk tilshunos, adabiyotshunos, tarixchi olim, davlat va jamoat arbobi. Buni hamma biladi. Navoiy ulug’ bir din vakili, mutasavvif, mutafakkir tolmas siyosatchi. Buni ham ko’pchilik yaxshi angraydi. Lekin bularning hech biri Navoiyning shoir-mutafakkirligidan oldinga o’tganmas. Shoir bo’lish, shoir bo’lganda ham zo’r, betakror shoir bo’lmoq uchun tug’ilganini Navoiy hamma narsadan ortiq his qilar, ilhom yuz ochgan chog’larda zamin bilan samo go’yo o’rin almashardi. Navoiy ham dunyo, ham oxirat, ham shodlik, ham qayg’u, ham baxt, ham baxtsizlik, ham visol, ham hijron, ham o’tmish, ham kelajak ijodkoridir. Uning so’z, fikr, tuyg’u, xayol va armonlarini turmushning tor, biqiq, o’tkinchi talab va manfaatlariga muvofiqlashtirib bo’lmaganidek, ularni yolg’on, hiyla, aldov va soxtakorliklarga xizmat ettirishning yo’li ham berkdir. Chunki Navoiy she’riyatida har bir narsa go’zallik, soflik, ilohiylik sifatlari bilan sayqallangan. Insoniyat bor ekan, Navoiy she’riyati hayotiy, ma’naviy, axloqiy ziyo manbai bo’lib qolaveradi. Buyuk shoir bu dunyoga kelishning ketishi – qaytishi borligini har jihatdan teran talqin etib bergan murshid va murabbiy hamdir.”

[*Haqqul.I Navoiyga qaytish 1-kitob*].

Buyuk ajdodlarimiz nomini abadiylashtirish, ularning boy ma’naviy merosini o’rganish va targ’ib etish borasida keng ko’lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Vatanimiz mustaqillikka erishgan 1991 yil yurtimizda Alisher Navoiy yili deb e’lon qilinib, buyuk mutafakkir tavalludining 550 yilligi munosib nishonlangan edi.

So’nggi yillarda Alisher Navoiyning boy va serqirra ijodiy merosini har tomonlama chuqur o’rganish, uning o’lmas asarlarini yurtimizda va xorijiy mamlakatlarda keng targ’ib qilish hamda xotirasini abadiylashtirish borasida qator ishlar amalga oshirilmoqda.

Jumladan, shoir tug’ilgan qutlug’ 9-fevral sanasini har yili adabiyot va ma’rifat bayrami sifatida yuksak darajada nishonlash an’anasi qaror topdi. Ulug’ so’z san’atkorining asarlari muntazam nashr etilib, navoiyshunoslik sohasida ko’plab tadqiqotlar olib borilmoqda, respublika va xalqaro miqyosda ilmiy anjumanlar o’tkazilmoqda.

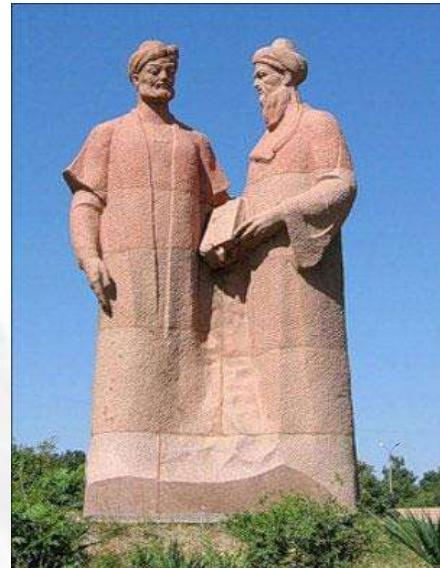
JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to'plami

Shu bilan birga, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tashkil etilgani, mamlakatimiz hamda bir qator xorijiy davlatlarda haykallari o'rnatilgani, asarlar to'plami to'liq nashrdan chiqarilgani, poytaxtimiz markazidagi ulug' bobomizning muazzam me'moriy yodgorligiga mutanosib ravishda Adiblar xiyoboni barpo etilgani madaniy hayotimizdagi ulkan voqealarga aylandi.

2021 yilda esa prezidentimiz Sh.Mirziyoev qarori bilan Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligini yuksak darajada nishonlandi. "Alisher Navoiy nomidagi xalqaro jamoat fondi", Alisher Navoiy ordeni ta'sis etildi, Navoiy shahrida "Alisher Navoiy ijodiy merosining bashariyat ma'naviy-ma'rifiy taraqqiyotidagi o'rni" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya hamda Toshkent shahrida Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligiga bag'ishlangan tantanali adabiy-badiiy anjuman yuqori saviyada o'tkazildi.

TDO'TAU. A.Navoiy haykali

"Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligi" rukni ostida shoir asarlari, uning hayoti va ijodi haqidagi ilmiy va ommabop kitoblar turkumini chop etildi. Fanlar akademiyasi, Yozuvchilar uyushmasi va boshqa mutasaddi vazirlik va idoralar bilan birgalikda mamlakatimizning xorijdagi diplomatik vakolatxonalarida Alisher Navoiy hayoti va ijodiga bag'ishlangan tadbirlar tashkil etildi hamda mutafakkirga atab o'rnatilgan monumentlar poyiga gulchambarlar qo'yildi. Biz ham bu jarayonlardan ilhomlanib, ushbu maqolamizda O'zbekiston va xorijda mutafakkirga atab o'rnatilgan monumentlar xususida to'xtalishga qaror qildik.

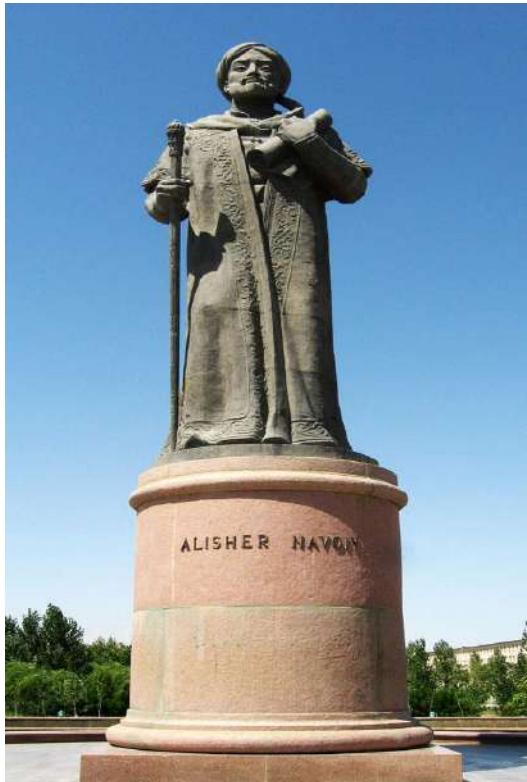
Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy bog'i O'zbekistonda mamlakat miqyosidagi eng yirik madaniyat va istirohat bog'idir. Toshkent shahrida 1991-yilda Alisher Navoiy tavalludining 550 yilligi yubileyi sababli O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimov tashabbusi bilan bunyod etilgan. Ushbu me'moriy majmua markazida favvorali aylana hovuz, amfiteatr shaklidagi tomoshabinlar joylari va sahna, kanallar ustidagi ko'priklar va tepalikda o'rnatilgan Navoiy haykali joylashgan. (haykaltaroshlar: E.Aliyev, N.Bandzeladze, V.Degtyarov).

Samargand. A.Jomiy va A.Navoiy haykali

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Bundan tashqari yana 1991 yil 9 fevral – Adabiyot muzeyi oldidagi “Shoirlar xiyoboni”da Alisher Navoiy tavalludining 550 yilligi munosabati bilan shoirning yangi tagsupaga o’rnatilgan haykali ochilgan. Ushbu monument 1968 yilda me’mor - F.Tursunov haykaltaroshlar - D.Ryabichev, K.Salaxitdinovlar tomonidan qurilgan bo’lib, yodgorlik joylashgan ko’chaga va shu yerdagи metro bekatiga ham A.Navoiy nomi berilgan.

2018 yilda A.Navoiy nomidagi O’zbek tili va adabiyoti universiteti binosi qarshisida ham mutafakkirning haykali o’rnatilgan.

Shuningdek, 2018-yilda adibga atab yana bir yodgorlik Guliston shahrida o’rnatilgan bo’lib, yodgorlikning bo’yi 5 metru 80 santimetrni tashkil qiladi. Haykal O’zbekiston Badiiy Akademiyasi buyurtmasiga binoan O’zbekistonda xizmat ko’rsatgan san’at arbobi Ilhom Jabborov tomonidan ishlangan. Bundan oldin ham bu yerda A.Navoiy haykali mavjud edi, ammo u ancha eskirib qolganligi sababli yangi haykal boshqacha ko’rinishda qad rostladi.

Shu yilning o’zida Samarqand shahrining Amir Temur va Alisher Navoiy ko’chalari kesishmasida, Navoiy nomidagi markaziy istirohat bog‘iga kiraverishda o’zbek va fors-tojik adabiyoti namoyandalari - Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiy haykallari o’rnatildi.

1992-yilda Surxondaryo viloyatining Termiz shahrida Alisher Navoiy haykali o’rnatilgan.

2001-yilda Navoiy shahrida A.Navoiy haykali ochildi. Yurtimizdagи bir viloyat va viloyat markaziga Navoiy nomini berilishi buyuk bobomizga bo’lgan yuksak hurmat-ehtirom namunasidir.

2011-yilda Farg’ona shahrida, 2022-yil 4-martda esa Shirin shahrida mutafakkir haykalining tantanali ochilish marosimi bo’lib o’tdi. Yodgorlikning ikki yon tomoniga 3×2 metr o’lchamdagи ikkita monitor o’rnatilgan. Ularda Navoiy hayoti va ijodiga oid tarixiy ma’lumotlar, videofilmlar namoyish qilib boriladi.

Navoiy shahri. A.Navoiy haykali

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

2021 yil 16-dekabrda Koreya Respublikasi poytaxtida atoqli bobomiz xotirasiga o‘rnatilgan byustning ochilish marosimi Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligi va davlatimiz rahbarining ushbu mamlakatga davlat tashrifiga bag‘ishlandi. Shahardagi nufuzli tumanlarning birida o‘rnatilgan byustning ochilish marosimida Koreya jamoatchilik vakillari va O‘zbekiston Oliy Majlis deputatlari ishtirok etgan.

Moskvada Alisher Navoiyning sharafiga o‘rnatilgan yodgorlik O‘zbekistonda yasalgan va O‘zbekiston hukumati va Toshkent shahar hokimligi tomonidan Rossiya poytaxtiga sovg‘a qilingan. Yodgorlik mualliflari taniqli o‘zbek haykaltaroshi Ravshan Mirtajiyev va rossiyalik me’morlar Aleksandr Kuzmin va Igor Voskresenskiydir. 2002-yil 15-avgustda haykal Moskvaga samolyotda yetkazildi. 26-noyabr kuni yodgorlikning ochilish marosimi bo‘lib o‘tdi, unda Moskva meri Yuriy Lujkov va O‘zbekiston hukumati a’zolari ishtirok etdi. Monument Serpuxovskaya maydonidagi bog‘ning halqasiga qaragan jamoat yil bog‘ida o‘rnatildi. Haykal shoirning 4,5 metr balandlikdagi bronza siymosi bo‘lib, u baland granit poydevorga o‘rnatilgan. Haykaltarosh R. Mirtojiev uni milliy libosda, she’rlarini ilhom bilan bilan o‘qiyotgan holda tasvirlagan.

2004 yilda Yaponiya poytaxti Tokiyo shahri Soka universiteti hududida Alisher Navoiy haykali o‘rnatilgan. O‘tgan yillar davomida Hazrat Navoiy tavallud ayyomida buyuk shoir yodga olinadi va uning haykali poyiga gulchambar qo‘yish marosimi o‘tkazilib kelinadi. Haykalning toshtaxtasida Navoiyning «Olam ahli, bilingizkim, ish emas dushmanlig‘, Yor o‘ling bir-biringizgakim, erur yorlig‘ ish» degan o‘gitlari yozilgan.

2017 yil 14-martda Shanxay universitetida Xitoy va O‘zbekiston o‘rtasida diplomatik munosabatlar o‘rnatilganining 25 yilligi munosabati bilan buyuk o‘zbek shoiri Alisher Navoiyning haykali ochildi. Bronza haykalning balandligi 3,6 metr, postament (haykal o‘rnatiladigan maxsus supa) esa – 1,8 metrga teng. Haykal loyihasi o‘zbek haykaltaroshi Ravshan Mirtojiyev tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, u

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

bevosita xitoylik haykaltarosh tomonidan yaratildi.

Shanxay universiteti hovlisida “tosh qo‘yish” marosimi 2013 yilda bo‘lib o‘tgan va haykalning og‘irligi 3 tonnaga teng.

2019 yil 30-iyulda Belarus va O‘zbekiston mintaqalari birinchi forumi vaqtida Minskda buyuk mutafakkir va shoir Alisher Navoiy haykali ochilgan. Byust Kirov-Sverdlov-Ulyanovsk ko‘chalari chegarasida joylashgan Sverdlov ko‘chasidagi skverda o‘rnatilgan. Yodgorlik belaruslik yosh haykaltarosh Maksim Makarevich eskizi asosida yaratilgan.

2008 yil sentabr oyida esa Boku shahri markaziy xiyobonlaridan birida buyuk o‘zbek shoiriga haykal qo‘yildi. Navoiy o‘z davrida Nizomiy asarlari orqali Ozarbayjon adabiyotini

o‘rgangan va keyinchalik Ozarbayjonda ko‘plab izdoshlari uchun ustoz bo‘lgan. Buyuk shoirimiz Nizomiy Ganjaviyning fors tilida yaratilgan mashhur “Xamsa”siga javoban turkiy tilda ilk “Xamsa” asarini bitdi va “Emas oson bu maydon ichra turmoq, – Nizomiy panjasiga panja urmoq”, deya o‘z ustoziga hurmat bajo keltirgan edi. Shuningdek, ulug‘ shoir Ozarbayjon adabiyotshunosligida ham alohida o‘rin tutadi.

Bundan bir asr muqaddam Bokuda turkologlarning birinchi qurultoyi bo‘lib o‘tgan, unda Navoiy nomi va shaxsi chin ma’noda ramziy bayroqqa aylangandi. Qurultoy arafasida shoir asarlari chop etilib, turkiy dunyo xalqlari uchun taqdim etilgan edi. 2007 yil may oyida esa „Mezon ul-avzon“ asarining ozar tilidagi tarjimasi

taqdimoti bo‘lib o‘tgan.

Dushanbe shahrida tashkil etilgan Nizomiddin Alisher Navoiy nomidagi istirohat bog‘i Tojikiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 martdagি farmoyishiga muvofiq tashkil etilgan. Farmoyishda tojik va o‘zbek xalqlarining do‘stligi ramzi sifatida bog‘ markaziga Nuriddin Abdurahmon Jomiy va Nizomiddin Alisher Navoiy haykali o‘rnatilishi belgilangan. Haykal loyihasini yaratish bo‘yicha tanlov o‘tkazilgan. Davlatimiz rahbarining tashrifi arafasida parkka buyuk mutafakkir shoirlar haykali o‘rnatildi. 27 sentyabr kuni Shavkat Mirziyoyev va Emomali

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Rahmon mazkur istirohat bog‘i va haykalni tantanali ravishda ochdi. Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiy haykali poyiga gullar qo‘ydi.

Alisher Navoiy bog‘i zamonaviy ko‘rinishda bo‘lib, u 2,23 hektar maydonni egallaydi. Bog‘da kiparis, magnoliya, ardach, klion, sikvoy kabi gullar va daraxtlar o‘sadi. Bog‘da yangi ekilgan daraxtlar va butalar soni 600 dan oshadi va maysazorga aylantirilgan maydon 14 ming metr kvadratni tashkil qilgan.

2007 yil mart oyida O‘zbekistonning AQShdagi elchixonasi AQSh Kongressi kutubxonasi bilan hamkorlikda Vashingtonda Alisher Navoiy va uning merosi bo‘yicha simpozium uyushtirgan edi. Simpozium Vashingtonda Alisher Navoiy haykalini o‘rnatishga zamin yaratuvchi tadbir sifatida tarixda qoldi deyishimiz mumkin. Shu yilning o‘zida Alisher Navoiyning haykali Vashingtondagি Kongress kutubxonasida ochilgan. Haykal Ravshan Mirtojiyev muallifligida bunyod etilgan.

Joriy yil Qozog‘istonning Ostona shahri markazida buyuk o‘zbek shoiri, davlat arbobi Alisher Navoiy haykali o‘rnatildi. Balandligi to‘rt metrdan ortiq bo‘lgan mazkur haykal O‘zbekiston xalq rassomi, haykaltarosh Jasvant Annazarov tomonidan yaratildi.

Adibga atab Ashxabod, O‘sh va Mozori sharifda ham yodgorliklar o‘rnatilgan. Ma’lumotlarga ko‘ra O’shdagi haykal hozirgi kunda yaxshi holatda emas. Mozori sharifdagi yodgorlik esa ikki yil muqaddam Tolibonlar tomonidan vayron qilingan.

A.Navoiyning Dushanbe shahridagi haykali

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Ostona shahri. A.Navoiy haykali

Shanxay shahridagi A.Navoiy haykali

Tokiyodagi A.Navoiy haykali

A.Navoyning Moskva shahridagi haykali

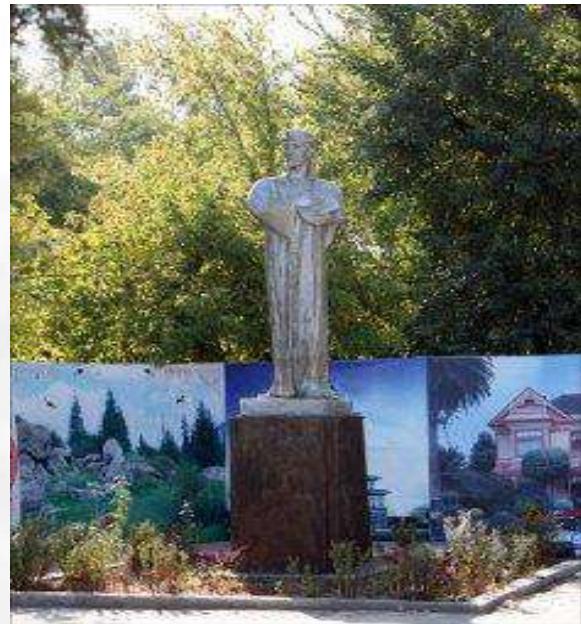
JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

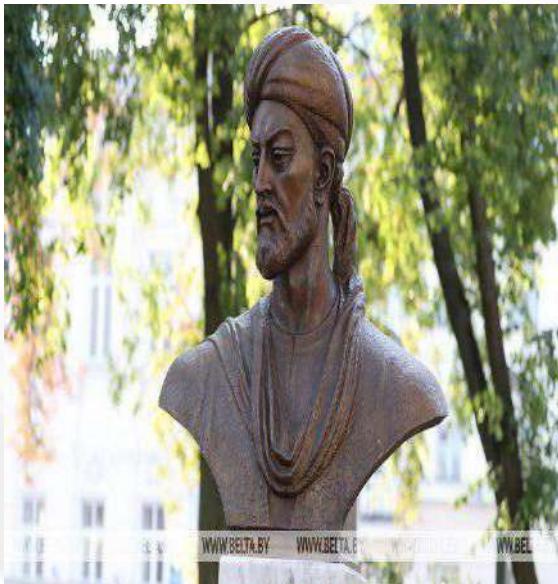
A.Navoyning Vashingtondagi haykali

A.Navoyning Ashxaboddagi haykali

A.Navoyning O’sh shahridagi haykali

A.Navoyning Minsk shahridagi byusti

Mozori sharifdagagi yodgorlik

XULOSA

Buyuk bobokalonimiz Mir Alisher Navoiy adabiy merosiga har doim, har yerda alohida e’tibor va ehtirom bilan qaraladi. Ulug‘ mutafakkir Sharq klassik adabiyotining barcha janrlarida badiiy barkamol asarlar yaratgan. Shuning uchun ham shoir devonlarining ma’lum bo’lgan nusxalari nafaqat mamlakatimiz, balki butun jahon kutubxonalarida ham saqlanadi.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Mustaqillikka erishganimizdan so’ng davlatimizda tafsinga sazovor bir qancha ezgu ishlar amalga oshirildi va bu hanuz davom etib kelmoqda. 1991 yilda Alisher Navoiy tavalludining 550 yilligi tantanali nishonlandi. Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Respublikasi Davlat mukofoti ta’sis etildi. Toshkentda Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy bog‘i barpo etildi va bu bog‘ o‘rtasida shoirning salobatli haykali qad ko‘tardi. Shoirning 20 jildli mukammal asarlar to‘plami nashr etildi. Mamlakatimizda Alisher Navoiy xotirasi yuksak darajada e’zozlanadi. Bir viloyat, shahar, oliy o‘quv yurti (Samarqand davlat universiteti), Toshkentdagi Davlat kutubxonasi, O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti, Adabiyot muzeyi, Toshkentdagi Katta akademik opera va balet teatri, San’at saroyi, Toshkentdagi metro bekati, o‘nlab ko‘chalar va jamoa xo‘jaliklari uning nomi bilan atalgan. Alisher Navoiy hayoti va ijodiga bag‘ishlab haykaltaroshlar, rassomlar va bastakorlar asarlar yaratishgan. Har yili Alisher Navoiy tug‘ilgan kun 9-fevralda ilmiy-an’naviy konferentsiya o‘tkazilib, Alisher Navoiy merosini o‘rganish sohasida qilingan yillik ishlarga yakun yasaladi.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy shaxsiyati va serqirra ijodi nafaqat turkiy xalqlar balki boshqa xalqlarni ham befarq qoldirmagan, ularni qiziqtirgan va ular tomonidan qadrlangan. O‘ndan ortiq davlatlarda bobokolonimiz sharafiga qo‘yilgan yodgorliklar buning yaqqol namunasidir. Atoqli o‘zbek shoiri Abdulla Oripov aytganidek, “Alisher Navoiyning qon gruppasi umumiy, u bacha xalqlar qon gruppasiga tusha oladi”.

REFERENCES:

1. Hayitmetov A., Alisher Navoiyning adabiy-tanqidiy qarashlari, Toshkent, 1959.
2. Qayumov A., Alisher Navoiy, Toshkent, 1991.
3. Hayitmetov A., Navoiyxonlik suhbatlari, Toshkent, 1993.
4. Abduqodirov A., Navoiy va tasavvuf, Xo‘jand, 1994.
5. Qodirov M., Navoiy va sahna san’ati, Toshkent, 2000.
6. Ibrohim Haqqul, Navoiyga qaytish, Toshkent, 2007.
7. <https://ziyouz.uz>

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

ALISHER NAVOIY IJODINING UMUMTURKIY ADABIYOTGA TA’SIRI

Mamatqulova Feruza,

O’zbekiston Davlat Jahon tillari universiteti qo’shidagi akademik litseyi o’zbek tili va adabiyoti o’qituvchisi

Alisher Navoiy o’z shaxsiyati, nodir iste’dodi va beba ho merosi bilan har qanday zamonda ham o’rnak va andaza olishga arz gulik buyuk shaxsdir. U yaratgan asarlar, go’zal “Xamsa”siyu devonlari, ilmiy va tanqidiy qarshlari bayon etilgan “Muhokamat ul-lug’atayn”, “Mezon ul-avzon” va tadqiqotimizning diqqat markaziga tortilgan “Majolis un-nafois” tazkirasi, ularda ilgari surilgan g’oya va qarashalar, til va uslubdagi soddalik barcha turkiy xalqlar uchun mahorat maktabi bo’lib xizmat qiladi.

Adabiyotning yuksak badiyligi va g‘oyaviyligi uchun kurashishda Navoiy g‘oyat ilg‘or o‘rinda turadi. Alisher Navoiy shoirning ijodiy va axloqiy qiyofasini bir biri bilan uzviy bog’langan holda tushunadi. Shuning uchun ham shoirlarning ijodiy xususiyatlarini ta’riflashga urinar ekan, biryo’la ularning axloqiy qiyofasini ham yoritib beradi. Shu tariqa o’zining badiiy ijodga bo’lgan munosabatini ko’ratadi. Tahlilga tortganimiz “Majolis un-nafois” tazkirasidan ma’lum bo’ladiki, Navoiy kamtar, o’ziga talabchan, adolatli va insonpavar, chuqur mulohazali, dono shoirlarning ijodini yuksak baholaydi, ularga ijobiy munosabat bildiradi. Axloqan zaif shoirlar ijodining xususiyatini esa ularning axloqiy qiyofasiga bog’laydi va bunday ijod vakillariga nisbatan salbiy munosabatda bo’ladi. Asarda Navoiy qarashlarida yozuvchining mavqeyi, mahorati, shaxsiy xarakteri, axloqi bir-biri bilan bog’liq holda ko’rib chiqiladi. Uningcha, yozuvchining jamiyatga ziyon keltiradigan xatti-harakati ijodiga ham ta’sir etmasdan qolmaydi. Masalan, Mavlono Abdulloning “she’ri el orasida bag‘oyat mashhur” bo’lsa ham Navoiy uning “rivoji nomaqdurligi”ni ta’kidlaydi. Bunga asosiy sabab esa Mavono Abdulloning takabburligi, masnaviyda Nizomiy, Xusrav va hatto Jomiyni pisand qilmasligidadir. Navoiy Mavlono Abdulloning qator masnaviyлari borligi, “Xamsa”ga tatabbu qilganligidan qat’i nazar, uning ijodi va iste’dodini bu axloqsizligi tufayli “mundoq kishi she’rini ne istehqoq bila ta’rif qila olg‘aymiz”- deb baholaydi va hatto ijodi bahridan kechishni ham ma’qul biladi. Yuqoridagi misolda Alisher Navoiyning estetik qarashlarida axloq va ijodning birligi, mutanosibligi o’z aksini topgan. Ulug‘ adib har qanday shaxsning axloqiy pokligi, buyuklar, salaflar ijodiga ehtirom bilan qarashi, badiiy ijodda ham turmushdagidek kamtar bo’lish hayotiy zarurat ekanligini uqtirishi bugungi avlod uchun ham ibratlidir.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Navoiy adabiyotni hayot bilan bog’lay olgan shoirlarni sevadi. Adabiyotni hayotdan ajratmagan holda tasvir etishni ma’qul ko’radi. Ayni shu jihatdan ham “Majolis un-nafois” tazkirasida faqat she’r va shoirlilik maslagida bo’lganlarni emas, balki o’z masligi adabiyotdan yiroq bo’lsa ham she’riyatga mehr qo’ygan, latif baytlar yaratgan hunarmand, kosib va hatto tabiblikda nom chiqargan havaskor shoirlarning nomini zikr etadi.

Navoiyning bu kabi adabiy-estetik qarashlari o’z zamonasi va undan keyingi asrlarda yaratilgan barcha turkiy tildagi nasriy va nazmiy asarlar qa’riga singib ketdi. Qardosh turkiy adabiyotlarda Navoiy ijodiga qiziqish asrlar osha kengayib bordi. Navoiy mohiyatini anglamoq, uning go’zal g’oyalarini har bir turkiy avlod ong-u shuuriga jo qilish yo’lida uning asarlarini qardosh tillarga tarjima qilish yetakchi o’ringa ko’tarildi.

Bu ishlar samarasini birgina “Majolis un-nafois” misolida ko’rishimiz ham mumkin. Mazkur asar XV asr adabiy hayotining muhim bir hujjatidir. Arab va eron tillarida tazkiralar Navoiyga qadar mavjud bo’lib kelgan bo’lsa ham, lekin Navoiyning “Majolis un-nafois”igacha turkiy tilida shu tipdagi biron asarning yozilganini bilmaymiz.¹ Asar o’z davridagi adabiy hayotni ma’lum darajada yoritib berish bilan birga, so‘z san’atining taraqqiyotiga ham xizmat qildi. Adabiyot ahli va kitobxonlarni zamona ziyolilari va shoirlilik martabasiga ko’tarilgan, ilm-u donishda nom qozongan, endigma she’riyat bo’stoniga qadam ranjida qilgan havaskorlar, adabiy va madaniy hayotga homiylik qilgan zotlarning ijodiy faoliyati, yutuq va kamchiliklari bilan tanishtirdi. U keyingi asrlarga XV asr adabiyoti va adabiy-tanqidiy qarashlarining bir yodgorligi bo’lib qoldi va tazkirachilik taraqqiyotiga samarali ta’sir etdi, o’zbek tilida bir qator tazkira yoki majmua va bayozlarning vujudga kelishiga yo’l ochdi. Navoiy tazkirasining eng muhim xususiyati – uning asos e’tibori bilan shoirning o’z zamondoshlariga bag‘ishlanganligidir. Mana shu jihatlari bilan “Majolis un-nafois” yozilganidan oz fursat o’tmay qardosh turkiy xalqlarning shoirlari, tarixchilari, olimlari diqqatini o’ziga jalb eta boshladi. Yuqorida aytib o’tganimizdek, asar XVI asrning o’zidayoq fors tiliga 3 marta tarjima qilindi. Bu esa Movarounnahr, Eron, Ozarbayjon va Usmonli turklar davlatida tazkiraga juda katta qiziqish bilan qaralganidan dalolat beradi.

Asarning ilk tarjimasi 1521–1522-yillarda Hirotda, shoh Tahmaspning saroy shoiri Faxriy bin Sulton Muhammad Amiriyan tomonidan amalga oshirilgan. Faxriy o’z tarjimasini safaviylar sulolasining asoschisi Shoh Ismoilga, uning ikkinchi o‘g‘li Som Mirzo, Amirul umaro Durmishxon Shomlu va vazir Karimiddin Habibulloh Sovajiyga bag‘ishlaydi. Oxirgi bobini esa, Navoiydan farqli o’laroq, Ismoil shohning vaziri – Shoh Husaynga armug’on qiladi. Faxriy o’z tarjimasini “Latoyifnoma” deb

¹ Ойбек. Навоийнинг —Мажолис ун-нафоисл асари хақида. Т. 13. Адабий танқидий мақолалар. Тошкент. 1979.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

atagan va unga 188 shoir haqida ma’lumot beruvchi to‘qqizinchi majlisni ilova qilgan. Bu majlis o‘z navbatida yana 9 qismga bo‘linib, ulardan birinchisi Navoiyga bag‘ishlanadi. U Sulton Husayn Boyqaroga bag‘ishlangan sakkizinchi majlisni qisqartirgan holda, uning she’rlaridan keltirilgan 164 bayt o‘rniga ikki baytni namuna sifatida beradi.

Ikkinchini tarjima Istanbulda 1522–23-yillarda mutarjim Muhammad Qazviniy tomonidan tugallangan. Qazviniy turk sultoni Salim I va uning vorisi Sulaymon I ning saroy tabibi edi. U o‘z tarjimasini Sulton ibn Salimga bag‘ishlaydi. Tarjimon asar nomini shundayligicha qoldiradi, “majlis”larni “behisht” deb ataydi. U ham sakkizinchi majlisni nihoyatda qisqartirib, uni yettinchi majlis oxiriga qo‘sib yuboradi va o‘zi tarafidan maxsus “behisht” ochadi. Bu yangi bob ikki qismga –ikki ravzaga bo‘linadi. Ulardan birinchisida klassik shoirlar, ikkinchisida esa turk sultoni – Sulton Salim she’riyati va uning 150 ta saroy shoiri haqida ma’lumot beradi.

Asarning uchinchi tarjimasi, tahminan, 1598-yilda Shoh Ali Abdulali tomonidan Nishopurda Dinmuhammad hukmronlik qilgan davrda amalga oshirilgan. Bu tarjimaning tugallanmagan yagona nusxasi Britaniya muzeyida saqlanadi.

Faxriy va Qazviniy tarjimalarining qimmatli tomoni shundaki, ular asarni tarjima qila turib, shu shoir yoxud ijodkor to‘g‘risida o‘zlari bilgan yoki eshitgan ma’lumot, rivoyat hamda hikoyatlarni keltirib o‘tadilar.

Keyingi asrlarda o‘zbek va tojik tillarida bir qancha yangi tazkiralar vujudga keldi. Malehoning “Muzakkir ul-as‘hob” (“Suhbatdoshlar zikri”), Hasan Nisoriyning “Muzakkir ul-ahbob” (“Do‘stlar zikri”), Vozehning “Tuhfat ul-ahbob” (“Do‘stlarning tuhfasi”), Fa zliyning “Majmuai shoiron” (“Shoirlar to‘plami”), Som Mirzoning “Tuhfayi Somiy”, Tabibiyning “Majmuat ush-shuaroyi Feruzshohiy” asarlari va boshqalar shular jumlasidandir. Tazkirani ilk marotaba fors tiliga tarjima qilgan Faxriy Hirotiy shu asarga o‘xshatib, 7 bobdan iborat she’riyat bilan shug‘ullangan 80 nafar podshoh, sulton va amirlar haqida ma’lumot beruvchi “Ravzat us-salotin” nomli tazkira yozgan va bunda “Majolis un-nafois”ning oltinchi , yettinchi va sakkizinchi majislari ma’lumotlaridan keng foydalangan. Shuningdek, XVIII asr o‘rtalarida tuzilgan muallifi noma’lum “Tazkirai shoiron”, Xalil taxallusli Ali Ibrohim Xalikxonning 3278 shoir haqida hikoya qiluvchi “Suhufi Ibrohim”, Sayid Muhammad Siddiq Hasanxon Bahodirning “Shami Anjuman”, Rizoqulixon Hidoyatning “Riyoz ul-orifin”, noma’lum tazkiravanisning “Xarobat” nomli ikki jildli antologiyalarida qayd qilinishicha, Navoiyning “Majolis unnafois” idan asosiy manba sifatida foydalanilgan. Ushbu tazkiralardan ma’lum bo‘ladiki, Navoiy o‘z asari bilan asrlar davomida o‘zbek va qardosh turkiy xalqlar adabiyoti va madaniyati rivojiga zo‘r ijobiy ta’sir ko‘rsatdi.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Hazrat Alisher Navoiyning insoniylik madhini kuylagan asarlari, umumbashariy g‘oyalari jahon madaniyati va adabiyoti tarixidagi ulug‘ siymolarning ijodi bilan hamohangdir. Akademik N.I. Konrad uyg‘onish davri haqida gapirib, uning VIII–IX asrlarda Xitoyda boshlanganligini, IX–XV asrlarda O‘rta Osiyo, Eron, Hindistonning bir qismida davom etganligini va XVI–XIX asrlarda Yevropada nihoyasiga yetganligini yozgan edi. Uyg‘onish davrining buyuk vakillari ijodida qandaydir umumiylilikni ko‘rish mumkin. V.M. Jirmunskiy haqli ravishda “Alisher Navoiyning ulkan figurasi jahon adabiyotidan alohida ajralib qolgan emas.² O‘zbek adabiyotining buyuk asoschisining ijodi bevosita g‘arbdagi hamfikrlarining uyg‘onish davri shoir va mutafakkirlarining ilg‘or g‘oyalari bilan qo‘silib ketadi” - deb yozadi. Turkiy xalqlar adabiyoti tarixini qiyosiy-tipologik o‘rgangan olimlar, boshqa xalqlar adabiyotining ma’lum tarixiy davriga xos xarakterli xususiyatlarning ayrim tendensiyalari turk adabiyoti tarixida ham ko‘rinishini ta’kidlashadi. Turkiy xalqlarning uyg‘onish davrini XV asrning ikkinchi yarmidan XVII asrning o‘rtalarigacha deb belgilaydilar. Uyg‘onish davri turli vaqtarda turli joyda o‘ziga xos tarzda kechgani bilan barcha xalqlar madaniyati va adabiyotida umumiy o‘xhash tomonlarni ham vujudga keltirgan. Bu zamona fozillarining umuminsoniy g‘oyalarni ko‘tarib chiqqanligi, bashariyat taqdiri uchun qayg‘urganligidandir. Uyg‘onish davri allomalarining ijodi bir xalq doirasidan chiqib, boshqa xalq ijodkorlariga ta’sir qilishi shubhasiz. Hazrat Navoiyning asarlari o‘zi zamonasidayoq Movarounnahr va Xuroson sarhadidan uzoq-uzoqlarda mashhur edi. Uning g‘azallarini birinchi bor o‘qigan, tinglagan kishi, beixtiyor shoir muxlisiga aylangan, boshqa asarlarini topib o‘qishga harakat qilgan. Hech bir xalq vakili Navoiy ijodi bilan tanishgach, unga befarq bo‘lgan emas. Sharq xalqlari o‘rtasida, ayniqsa turkiy xalqlar o‘rtasida Alisher Navoiy yuksak maqom va e’zozda bo‘lgan. Shoir g‘azallari sevilib o‘qilibgina qolmay, uning g‘azallariga naziralar bog’langan, epik asarlaridan ilhomlanib dostonlar yaratganlar. Bu kabi Navoiy ijodidan behad ilhomlanishni qardosh ozrbayjon va turk adabiyoti misolida ham ko‘rshimiz mumkin.

Olis tarixan davom etib kelayotgan o‘zbek-ozarbajon adabiy aloqalari Alisher Navoiy davrida yuksak pog’onaga ko‘tarildi, desak yanglishmaymiz. Navoiy jodining ozarbajon adabiyotiga ta’sirini Sodiqiy va Kishvari yasarlari misolida o‘rgangan f.f.n. Tulqin Sodiqov fikrlariga tayangan holda ayta olamizki, Hazrat Navoiy zamonasida Hirot adabiy maktabida yetishib chiqqan Ziyoiy, Basiriy, Xulqiy, Alloxiy, Shohqulibek, Susanibek, Paripaykar kabi shoirlarning xizmatlari sabab ozar adabiy muhitiga Alisher Navoiy asarlarining qo‘lyozmalari kirib bordi.³ Navoiy ijodining

² ALIMBEKOV A. Turk adabiyoti tarixi (XIII–XVIII asrlar).-T.: ToshDSHI nashriyoti. 2005. -B.132.

³ Султанов Т.И. Алишер Навоий ижодининг озарбайжон адабиётига таъсири // Замонавий роман-герман тилшунослиги ва тиллар ўқитишида янги педагогик технологиялар. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Самарқанд, 2018. – Б. 169-172.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

ozarbayjon adabiyotiga ta’sir ko’rsatishida Tole’ al-Imoniy al-Haraviyning “Badoye’ ul-lug’at”, Muhibiyning “Al-lug’at un-Navoiyat val-istishhodat ul-chig’atoiyat”, Nizomiddin Muhammad Safaviyning “Sangloh” lug’atlari va boshqa shu kabi lug’atlar muhim manba vazifasini o’tadi. Ozarbayjon adabiyotining “oltin davri” chig’atoy adabiyoining Navoiy davri bilan uzviy bog’liqdir. Bu davrda ozarbayjon adabiyotining Kishvari, Sodiqiy, Fuzuliy singari buyuk shoirlarni yetishib chiqishi orqali yangi bosqichga ko’tarilishida Alisher Navoiy adabiy an'analarining ta'siri katta bo'ldi. XV-XX asrlarda Ozarbayjonda Navoiy asarlari ta'sirida Kishvari, Xatoyiy, Fuzuliy, Raxmatiy, Sodiqiy, Amoniy, Zafar, Soib, Qavsiy va boshqa ko’plab shoirlar ijod qilib, taxmis, nazira, doston va tazkiralar yozish orqali ozarbayjon mumtoz adabiyoti ravnaqiga munosib hissa qo'shishdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. ALIMBEKOV A. Turk adabiyoti tarixi (XIII–XVIII asrlar).-T.: ToshDShI nashriyoti. 2005. -B.132.
2. Ойбек. Навоийнинг —Мажолис ун-нафоисъ асари ҳақида. Т. 13. Адабий танқидий мақолалар. Тошкент. 1979.
3. Султанов Т.И. Алишер Навоий ижодининг озарбайжон адабиётига таъсири // Замонавий роман-герман тилшунослиги ва тиллар ўқитишида янги педагогик технологиялар. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Самарқанд, 2018. – Б. 169-172.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИДА АСТРОНОМИК ТУШУНЧАЛАР

Сайдбаҳром Азизов,
ЎзР ФА Амир Темур музейи илмий ходими

Алишер Навоий асарларига мурожаат қилган китобхон кўплаб астрономик сўз, ибора ва тушунчаларни учратади. Ушбу мақолада Навоий асарларида қайд этилган айрим астрономик тушунчалар - олам моделлари (гелиоцентрик система, биллур сфералар, борлиқнинг мажмуйи модели), осмон жисмлари (комета, юлдузлар), самовий ҳодисалар (Қуёш тожи, вазнсизлик), астрономик жиҳозлар усгурулоб, Улуғбек расадхонаси ва ундаги кўшёйли деворий квадрант) хусусида сўз боради.

1. Олам моделлари. Алишер Навоий инсон томонидан кузатиладиган оламнинг моҳиятини тушунишга интилган ва унинг асарларида коинот билан боғлиқ турли сўз ва иборалар учрайди. Масалан: *гити* (кавн, очун) - олам (дунё); *ажуз* (*сипеҳри булбод, чархи куҳун*) - кўҳна олам; *гунбади беустун* - устунсиз осмон; *авж* (*гардун вало, мийну, сипеҳр асир*) - юксак осмон; *фалаки буқаламун* (*нилгун торам*) - товланувчи осмон. Навоий асарларида олам тузилишига оид Коинотни англаш, Оламнинг оддий, беустун, чархфалак, кўзга кўринадиган ва кўринмайдиган қисмли, мукаммал, кўзғалмас юлдузлар жойлашган саккиз фалакли - мусамман, тўққизинчи номоддий фалак - "Бош ҳаракатлантирувчи", ўнинчи фалак - Арш, шунингдек, Борлиқнинг мажмуйи модели ҳамда геоцентрик, гелиоцентрик тушунчалар ҳақида маълумотлар бор. Алишер Навоий асарларида коинотни билиш мумкин эмас ва билиш мумкин деган икки хил фикр айтилган. Алишер Навоий ўз астрономик билимларига таяниб, коинотни ўрганиш ўта мураккаб бўлса-да, бироқ уни олимлар ўрганиши мумкинлигини таъкидтайди ва асарларида бу ҳолат турли мавзуларда ўз ифодасини топган.

Гелиоцентрик тизим. Алишер Навоийнинг "Муншаот" асарида шундай сатрларни ўқиймиз:

*To доирави сипеҳр бўлгай,
To ким анга нуқта меҳр бўлгай¹.*

Мазмуни:

"Осмон доираси мажсуд экан, унга нуқта (марказ) қуёши бўлади"².

Унда гелиоцентрик системани ифода этувчи, астрономик ҳолат қайд этилган. "Ҳайрат ул-аброр" достонида:

"Чархда фонусдек ўлди фалак"³, дейилган.

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн тўртинчи том. Муншоат. Т. 1998. 176 бет.

² Назмлар таржимаси Омонулло Бўриевники

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Мазмуни: Фалак осмонда оддий бир фонусдек бўлиб колди⁴.

Ва яна шу достонда:

"Шамъки, ўз ёги била қоврулур,
Чарх анга фонус киби эврулур"⁵.

Бунда: фонус - фалак, шамъ - Күёш.

Юқоридаги мисоллар Алишер Навоий асарларида, геоцентрик тушунча кайд этилгани ҳолда, гелиоцентрик тушунчага мансуб баъзи фикрлар ҳам бор, деб хулоса қилиш учун асос бўла олади.

Биллур сфералар. Алишер Навоий "Ситтаи зарурия" ("Олти зарурий қасида") асарининг биринчи заруротида шундай ёзади:

Саккизинчи (фалак) шабистонини ёритши учун минглаб ой юзли ўйингоҳ (юлдузларни) жилвасоз қилдинг⁶.

Барчасидан юқорида тўққизинчи қалъа (осмон)ни бунёд қилдинг, ўша қалъа атрофида яхши ният билан буржсларни бунёд этдинг⁷.

Шунингдек, ушбу заруротда қўзғалмас юлдузлар (8-сфера) ва буржлар (9-сфера) бошқа-бошқа сфераларда жойлаштирилган. Бунинг сабаби бизга номаълум. Лекин бир нарса аник, мазкур ҳолат фалакиёт илми тарихида илк бор қўзғалмас юлдузлар жойлашган юононлардаги биллур сферанинг "синиши"ни англатади. Жаҳон астрономия тарихида, коинотнинг сфералар билан чекланмаганлиги, Галилей тадқиқотларида ўз тасдигини топди. Демак,

Алишер Навоий Галилейдан юз йил аввал "биллур сфера" тушунчасини инкор этиб, коинотнинг чексизлигига ишора қилган, дейиш мумкин,

Борлиқнинг мажмуий модели. Алишер Навоий ўз ижодида олам тузилишини бир неча моделлари баёнини тавсиф этган. Масалан, "Лисон ут-тайр" достонининг бир юз олтмиш биринчи бобида:

*Ўн саккиз минг олам ичра не бор,
Ким қилурлар аҳли маъни эътибор⁸.*

Мазмуни: Ўн саккиз минг олам ичида нимаики бор бўлса, маъно аҳллари эътибор қилурлар⁹.

Маълумки, тафаккур жараённида, жуфтлик ҳолатига кўра, фоний ва бокий (охират) оламлар жуфтлиги идрок этилади. Шу маънода тўққиз қават оламнинг жуфти тўққиз қават ғойибий олам бўлади. Улар биргаликда ўнсаккиз оламни

³ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Насрий матн ва сўз боши муаллифи: Абдуқодир Ҳайитметов. Т, 1989. 100 бет

⁴ Ўша асар 278 бет

⁵ Ўша асар 82 бет

⁶ Алишер Навоий. Ситтаи зарурия. Т,2008. 17 бет (92 банд)

⁷ Алишер Навоий. Ситтаи зарурия – Тошкент, "Фан". 2008. 17 б.

⁸ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр (насрий баёни билан) – Т. "Фоғур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти", 1991. 221 б.

⁹ Ўша асар. 415-416 бб.

ташкил этади. Бу эса "кўплаб олам" дегани. Ўтмишда аждодларимиз, айниқса, ажамликлар "кўп"," жуда кўп" сўзлари маъносини "минг" сўзи орқали ҳам ифода этганлар. Масалан, айёмда жуда кўп одамлар йифилди - айёмда минглаб (ёки минг-минглаб) одамлар йифилди. Яна, мингдан-минг рози бўлмоқ. Шу асосда, "Ўн саккиз кўп олам" тушунчасидаги "кўп" сўзини мажозий маънода келувчи "минг" сўзи билан алмаштирасак, "Ўн саккиз минг олам" келиб чиқади. Бу ерда гап бутун борлиқ, Оlam тўғрисида бораётганини билдиради¹⁰. Бу моделда бутун борлиқ яхлит ўн саккиз минг олам тушунчasi билан ифодаланган.

2. Осмон жисмлари. Фалакиёт илми тарихида осмон жисмлари ва уларнинг фазодаги ўринларини ўрганиш доимо долзарб мавзу бўлиб келган. Абу Райхон Беруний асарларида Қуёш, Ой, Сайёralар: Меркурий, Венера, Ер, Марс, Юпитер, Сатурн ва шунингдек метеор, комета, юлдузлар ҳақида илмий маълумотлар бор. Ўрта асрларда бу самовий жисмлар ҳақидаги маълумотлар нафақат астрономик, балки гуманитар манбаларда ҳам ўз ифодасини топган. Хусусан, Алишер Навоий (1441-1501) шеъриятида учрайдиган фазовий жисмлар ва уларнинг ҳаракатига оид ҳодисалар ифодасини илмий манбалар асосида қиёсан ўрганиш, биринчидан, астрономия тарихи нуқтаи назаридан муҳим аҳамият касб этади. Иккинчидан, буюк шоирнинг ушбу мазмундаги мисраларига асос бўлган манбаларни аниқлашга хизмат қиласди.

Комета. Алишер Навоий назмиятида кометани - жавзахр, зузанаб, зузаноба (думли юлдуз) номлари билан ифодалар экан, юз йиллаб учувчи ва офат келтирувчи самовий жисм деб таърифлайди.

Чун яна майдон сори кўргузди хез,

(Таҳамтане) тортиб эди тифи тез.

Қаҳри ўти чекса чу дуди ғазаб,

Ҳар шарари юз йил ўлуб зузанаб¹¹ ,

Мазмуни: “У (кўнгул) яна ўрнидан туриб бошика майдон (осмон)га халлослади; Унда қўлига ханжар ушлаган бир паҳлавон жсангчи (Миррих)¹² турарди. Унинг қаўр олови ғазаб тутунини чикарса, ҳар бир учқуни юз йилгача думли юлдуздек осмонда учиб юрарди”¹³ .

¹⁰ Азизов С., Жабборов Н. Ҳожа Аҳмад Яссавий ҳикматларида фалакий атамалар талқини./I Имом ал-Бухорий сабоқлари, 1-сон, 2001. 92-94 бб.

¹¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. Тўртинчи том. Ҳазойинул-маоний. Фавоидул-кибар. УзССР. Т, 1965. 38 бет.

¹² Бу ўринда Миррих (Марс) сайёраси назарда тутилмоқда. Одатда Миррих қўлига найза ушлаган жангчи сифатида тасаввур этилган ва жангчилар ҳомийси ҳисобланган.

¹³ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлитк. Тўртинчи том. Ҳазойинул-маоний. Фавоидул-кибар. УзССР. Т, 1965. 23 бет.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Яна "Лайли ва Мажнун" достонининг ўттиз тўртинчи бобидаги қўйидаги байтда кометага мансуб яна бир маълумот бор:

*Ул сарв эмас эрди зузанобинг
Наҳсиятидин жаҳон харобинг?*¹⁴

Мазмуни: "У сарв (Лайли) сенинг омадсизлигинг¹⁵, жаҳонни хароб қиласидиган зузанабинг¹⁶ эмас эди-ку!"¹⁷.

Навоий байтларида кометаларга оид қайд этилган ҳолатлар, XVII – XX асрлардаги астрономик тадқикотларда ўз тасдиғига эга бўлди¹⁸.

Юлдузлар.

Алишер Навоий ўз асарларида юлдузларни: *номли юлдузлар*, номсиз юлдузлар, юлдузлар тўдаси, юлдуз туркumlари, хира юлдуз деб номлаган. Навоий тун оламида кузатиладиган баъзи юлдузлар учун айрим тушунчаларни ишлатган. Улар гурухланганда маълум тоифаларга ажraldi ва биз уларни ҳозирги илмий аталишлари билан янги юлдузлар, ўта янги юлдузлар, ўзгарувчан юлдузлар, юлдузсимон ёритқичлар деб номладик. Навоий тасаввуридаги юлдузларнинг турлари шоирона муболаға (ўхшатиш) бўлиши мумкин. Лекин XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, фалакиёт илмида осмон жисмларининг физик табиати маълум бўла бошлагач, юлдузлар кўринишлари ва тузилишлари жиҳатидан тоифалана бошланди¹⁹. Бошқача килиб айтганда, бу тоифалаш Алишер Навоий тасаввуридаги ҳолатга ўхшаб кетади.

3. Самовий ҳодисалар. Фалакиёт илми тарихида, жумладан, самовий ҳодисаларни ўрганиш доимо долзарб мавзу бўлиб келган. Бу жараён Ўрта асрларда гуманитар манбаларда ҳам ўз ифодасини топган, Навоий асарларида тутилиш ҳодисаси, қирон, камалак, Сомон йўли, буржлар, астрология, Ой бағридаги юлдуз, "Чилла" атамасининг талқини, Ой чамбари (Гало), Куёш сакраши каби самовий ҳодисалар хақида маълумотлар бор.

Қуёш тожи. Алишер Навоийнинг "Хайрат ул-аброр" достонида назм этган:
*Чарх уза парвози малойик сифот,
Хатти шиоий анга ҳар ён қанот*²⁰.

¹⁴ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. Саккизинчи том. Хамса. Лайли ва Мажнун. Тошкент. 1964. 214 бет.

¹⁵ Наҳс – баҳтсизлик, мусибат, омадсизлик. Қаранг: Ўзбек тлининг изоҳли лугати. Беш жилдли. Т3. Тошкент 2007. 31 б. Наҳс анжуми – Сатурн ва Марс (Эронийларнинг ақидасича, булар баҳтсизлик келтирувчи сайдерлардир)

¹⁶ Зузанаб, зузаноба – қуйрукли юлдуз, наҳс юлдузи. Қаранг: Навоий асарлари учун қисқача лугат. Тошкент. 1993. 103 бет.

¹⁷ Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. Насрий баёни тузувчилар. Амин Умарий ва Ҳусайнзода. Тузатш ва тўлдириш билан қайта нашрга тайёрловчилар. Ваҳоб Раҳмонов ва Наим Норқулов. Тошкент. 1976. 94 б.

¹⁸ 2004 йили Америкадаги Китт-Пик расадхонасида, Ерга яқинлашиб келаётган, диаметри 350 км бўлган, Апофис номли комета кашф этилди. 2013 йили бу комета Ерга яқинидан учиб ўтди. 2029 йили у Ерга 30 км масофада яқинлашади ва ана шу даврда у ўз учиш ўйналишини ўзгартириб, Ерг билан тўқнашиб кетиши мумкин бўлган ҳавфли ҳолат содир бўлиши мумкин.

¹⁹ Куликовский П.Г. Справочник любителя астрономии. Москва. 1971. С.114-200.

²⁰ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-абрар. Т, 1989. .37бет

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Мазмуни: "У²¹ осмон бўйлаб малаксифат парвоз этарди ва порлок нурлар унга ҳар томондан қанот эди"²².

Маълумки, фазода аланга сочиб ёнаётган Куёш Ердан қарийб 150 миллион километр, Куёш нурини қайтариб кўринадиган Ой эса 384000 минг километр олис масофада жойлашган. Бундай мутаносиблик натижасида Ердаги кузатувчига уларнинг кўринма гардишларининг диаметрлари деярлик

бир хил (0,5⁰) бўлиб кўринади. Айни пайтда Ернинг атрофида айланма харакатланаётган нурсиз Ой ёрқин Куёш гардишини тўсганда, Ердаги кузатувчига Ой гардиши атрофида ёрқин ёғду намоён бўлади ва у фалакиёт илмида Куёш тожи деб аталади. Бу кузатилаётган "тож" ҳар доим ҳам бир хил кўринища бўлмайди. Тожнинг кандай кўриниши Куёш сиртида даврий равиша пайдо бўлиб турадиган доғларнинг энг кўплиги ва энг камлиги билан ўзгаради²³. Тутилиш Куёш активлигининг максимумига туғри келганда, Куёш тожининг нурлари унинг хамма томонидан шуълаланиб туради. Куёш такъсирининг энг кам содир бўладиган тутилиш пайтида эса Куёш тожи одатда унинг икки тарафидан шуълаланиб туради ва у баъзида учайтган куш қанотларига ўхшаб кетади²⁴. Алишер Навоий назмида, байтда айнан Куёш тутилишининг энг кам содир бўлган ҳолати қайд қилинган.

Вазнисизлик. "Садди Искандарий" достонининг "меърож" маззусига бағишлиланган тўртинчи бобидаги қуйидаги байтда ифодаланган:

*Қолиб пўядин пайки афлок гард,
Қадам олмайин рахии гардуннавард.
Буроқин тушуб пайкига топшуруб,
Қадамсиз юруб, пўясиз гом уруб²⁵.*

Мазмуни: "Фалакда йўл бошловчи (фаришта) елишидан тўхтади. Осмонни кезувчи от ҳам тўхтади. (Пайгамбар) отдан тушишибуни фариштага топширди. (Ўзи эса) қадам босмай илгарилаб кетди"²⁶.

²¹ У, яъни, кўнгил – Куёш.

²² Алишер Навоий. Хайрат ул-абрар. Т, 1989. 23 бет.

²³ Куёш кузатувчига кўринадиган фотосфера қатламида ўртacha ҳарорат қарийб 6000⁰ га teng. Даврий равиша фотосферада қора доғлар пайдо бўлиб туради. Бу доғларда ҳарорат, Куёш сиртининг ўртacha ҳароратидан қарийб 1500⁰ пастроқ бўлганлиги сабабли кузатувчига қора доғ шаклида кўринади. Доғларнинг сони ўрта ҳисобда 11 йиллик давр билан ўзгаради. Доғлар кўпайган давр Куёш фаоллигининг максимум (энг кўп) ва аксинчча доғлар камайган давр Куёш фаоллигининг минимум (энг кам) даври деб аталади.

²⁴ 1942 йили фалакшунос Н.М.Суботина қадимги мисрликларнинг қанотли Куёш рамзи айнан Куёш тожинни Куёш минимумидаги ифодаси бўлса керак, деган фикрни билдирган.(Б.А.Воронцов – Вельяминов. Очерки о вселеной. М.Наука. 1980. Сс.№*-387.)

²⁵ Алишер Навоий. Садди Искандарий (насрий баёни билан). Тошкент Фофур Ғулом номидаги нашриёт – матбаа бирлашмаси. 1991. 30 б.

²⁶ Омонула Бўриев таржимаси.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Ушбу қайд этилган парчадаги "қадам босмай илгарилаб кетди" сўзлари - вазнисизлик ҳолатини ифода этади, деб тахмин килиш мумкин. Чунки вазнисизлик ҳолатидагина киши қадам босмай силжий олади.

Фан тарихида илк бор вазнисизлик мавжудлиги Г.Галилейнинг "Оlam tuziliшининг икки асосий тизими ҳақида баҳс" (1632й.) асарида кайд қилинди ва у. И. Ньютоннинг "Натурал философиянинг математик негизлари" (1687й) асарида илмий исботланди²⁷. Бизнингча, бу ерда Алишер

Навоий маълумотига ҳам эътибор қаратиш лозим бўлади.

4. Астрономик жиҳозлар. Алишер Навоий асарларида астрономик жиҳозлардан устурлоб, армилляр сфера, осмон глобуси, Кўшёйли деворий квадрант (КДК) ҳақида маълумотлар бор. Бу жиҳозлардан КДК – Самарқанддаги Мирзо Улуғбек расадхонасининг бош, ноёб жиҳози, хозирги кунга кадар унинг бир қисми сақланиб колган. Армилляр сфера билан

Осмон глобуси фақат мутахассисларгина фойдаланадиган астрономик жиҳоз. Устурлоб, Ўрта асрларда мусулмон Шарқида кенг тарқалган астрономик жиҳоз. Алишер Навоий асарларида кайд қилинган астрономик жиҳоз, аслида, устурлобдан фарқ қиласиган нодир жиҳоздир.

Устурлоб.

Астролябия юонча сўз бўлиб, “юлдуз тутувчи” деган маънони англатади (*астер-* юлдуз, *лабен-* тутмоқ). Астрономик жиҳоз – астролябия мил. ав. IV асрдан то милодий XIX асргача амалиётда қўлланилган²⁸.

Алишер Навоий “Садди Искандарий” достонида тавсифлаган астрономик асбоб астролябияни *сутурлоб* деб атайди ва уни асосий хусусиятларини бошқа бир жисм “кўзгу” билан қиёслаб қўйидаги мисраларда баён қилади.

“Фалак тулу арзи бирида ниҳон”²⁹ – (Сутурлоб) осмонда қандай шаклдаги жисм бўлса, ҳаммасини кўрсатар³⁰,

“Ул ўлди сутурлоби маҳфийнома”³¹ – Униси осмон сирлари яширинган сутурлоб бўлса³²,

«Биридин аён бўлди афлок иши»³³ – (Биридан) фалакнинг сирри асрори аён бўлса³⁴,

Бирида тўқуз чарх тақсим ўлуб³⁵ – (Бирига) тўққиз қават осмон жойлаштирилган бўлса³⁶,

²⁷ Лесков Л.В. Как открыли невесомость. М. “Энергия”. 1988. №4.сс23-28.

²⁸ Бу ҳақда яна қаранг: Майстров Л. Е. Научные приборы исторического значения М., 1968. С.41-42.

²⁹ Алишер Навоий. Садди Искандарий. Тошкент. 1991. 348 бет.

³⁰ Ўша асар 720 бет

³¹ Ўша асар 348 бет

³² Ўша асар 720 бет.

³³ Ўша асар 349 бет

³⁴ Ўша асар 720-721 бетлар

³⁵ Ўша асар 349 бет

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Алишер Навоийнинг “”Муншоат” асарида “Дурбин” сўзи бор. Бу сўз “Телескоп” сўзи билан бир ҳил маънога эга: теле ва дур - олис, скоп ва бийн - кўрувчи. Телескоп аслида осмон жисмларини катталаштирмайди, балки яқинлаштиради.

Алишер Навоий асарларида баён қилинган сутурлоб (устурлоб) қадимги юононлар сутурлобига ўхшамайди, Ўрта асрлар Шарқи сутурлобларидан ҳам фарқланади, ҳозирги замон астролябия жиҳозига ҳам тўғри келмайди. Демак, Алишер Навоий сутурлобнинг янги турларидан бирини кашф этмаган, балки сутурлоб номи билан ўзга бир янги кузатув воситаси тамойилини баён этган ва у кейинчалик кашф этилган телескоп тамойили билан айнан бир ҳил бўлган. Яъни Алишер Навоий баён этган сутурлоб тамойили бўлғуси телескопнинг башорати эди.

Алишер Навоий тавсифлаган сутурлоб билан Самарканд, Рай, Мароғо, Тошкент расадхоналари тузилиши принципларида маълум ўхшашлик бор ва бу жиҳозлар, Галилей 1610 йили телескоп ихтиро қилгунга қадар телескоп тушунчасини ўзида ифодалаган маълум бир босқич вазифасини ўтаган, дейиш мумкин.

Қўшёйли деворий квадрант (КДК). Улуғбек ихтиро қилган мазкур астрономик жиҳоз Мирзо Улуғбекнинг Самарканд расадхонаси таркибида бўлган ва уни ўрта асрларда Шарқда бир мунча илгари яратилган "Обскур камера" ("Қора хона") эффектига асосланган астрономик жиҳоз - бинолар анъанасининг давоми дейиш мумкин. Тошкент (Чиллахона, VIII - X асрлар³⁷), Бағдод(XI аср)³⁸ Рай ("Судси Фахрий", X аср)³⁹ ва Мароғадаги (XIII аср)⁴⁰ қурилмалар ана шундай обскур камера тамойилида бунёд этилган астрономик иншоотлар эди. Бу жиҳозлар воситасида илгари қўлланилмаган услубда бино юқорисидаги туйнукдан жиҳозларнинг махсус жойларига тушган Қуёш нурини кайд қилганлар⁴¹.

³⁶ Ўша асар 720-721 бетлар

³⁷ Турсунов О.С., Азизов С.Х. Астрономический инструмент раннего средневековья в центре Ташкента // Историко-астрономические исследования. Вып. XXV. М., 2000. Сс.56-60; Azizoy S,H., Tursunov O,S, A medieval observational instrument in Tashkent // Journal for the history of astronomy 2002 contents volum 33, Part I. February 2002. 110. P.41- 44.

³⁸ Б.А.Розенфельд. Астрономия стран ислама. Историко-астрономические исследования. Вып. XVII. 1984. С77. Бируний Абурайхан. Геодезия.; перевод. П.Г. Булгакова. Избранные произведения. Т.3. Ташкент 1963. С132.

³⁹ Булгаков П.Г. Жизнь и труды Беруни. Ташкентт. 1972. С.141.

⁴⁰ Булатов М.С. Реконструкция астрономической обсерватории в Мараге. Историко-астрономическое исследования. Вып. XX. М., 1988. сс.202-216. Мамедбейли ГА, Основатель Марагинской обсерватории Насиреддин Туси. - Баку, 1961. - С. 201.

⁴¹ Булгаков П.Г. Жизнь и труды Беруни, - Ташкент 1972. С, 45.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Самарқанддаги Улугбек расадхонасининг бош астрономик жиҳози (жиҳозбино) - Кўшёйли деворий квадрант унгача яратилган жиҳозлар ичида энг мукаммалидир. ҚДК нинг ўзига хослиги, унда нафакат кундузлари қуёш аксини, балки тунлари унинг кўшёйлари орасида турган ҳолда, ҚДК нинг кўшёйлари узра харакатланувчи воситаси ва ҚДК бино диоптрлари орқали Ой, сайёра ва ёркин юлдузларни ҳам аниқ кузатиш мумкин бўлган. Тошкент ва Самарқанд расадхоналари таркибидаги ушбу жиҳозларни *телескоп* деб аталган астрономик жиҳознинг дастлабки содда кўриниши дейиш мумкин. Алишер Навоий “Фарҳод ва Ширин” достонида бу жиҳоз:

Расадким боғламиш – зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бир осмондур⁴².

Мазмуни: “Расадхона жаҳоннинг кўрки, унинг гумбази осмоннинг аксидир”, деб қайд қилинган.

Мирзо Улуғбек расадхонаси. XVII асрда Европада Мирзо Улуғбекнинг “Зижи жадиди Кўрагоний” асари маълум бўлгач, Самарқанд расадхонаига бўлган қизиқиши ниҳоятда кучайиб кетди. Узоқ давом этган изланишлардан кейингина 1910 йили археолог В.Л.Вяткин, вакф ҳужжатига асосан, унда қайд қилинган “Мирзо Улуғбек расадхонаси “толи расад” (расадхона тепалиги) ... оби раҳмат ариги яқинидаги Нақши жаҳон деган жойда жойлашган”⁴³, деган маълумотга кўра Улуғбек расадхонасини топди.

Мирзо Улуғбек расадхонаси. Жойи. Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонидаги, Улуғбекка бағишлиланган мадхияда қуйидаги сатр бор:

“Расадким боғламиш – зеби жаҳондур”

Расад – 1. Юлдузлар ҳаракатини кузатиш, 2. Обсерватория, осмондаги юлдузларни кузатиш учун маҳсус қурилган бино.

Боғламиш, Боғламоқ – Бирон восита ёрдамида бирон нарсани, бирон жойга жилмайдиган қилиб қўймоқ.

Сатрнинг биринчи қисми: *Расадхона бунёд қилинди.*

Сатрни иккинчи қисми: [Расадхона] жаҳоннинг зеби [безагидир].

Агар зеб сўзини нақш сўзи билан алмаштирилса (“Нақш” ва “Зеб” синоним сўзлар ва улар бир ҳил “безак”, “зийнат” маъноларини англатади.) “зеби жаҳондур” “нақши жаҳон” бўлади. Бу ибора эса Мирзо Улуғбек бунёд қилган расадхона жойини халқ талқинидаги номи. Шунда

“Бунёд қилинган расадхона – жаҳоннинг безагидур”

Яъни:

⁴² Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. (насрый баёни билан). Т, 1989. 347 бет.

⁴³ Захириддин Бобур “Бобурнома. Тошкент 2002; Шомукаррамова Ф. Мирзо Улуғбек ҳаёти ва ижоди XX аср тарихшунослигида. Тошкент. 2012. 125 б; Остонова Г.Ю. Вакф ҳужжатида Улуғбек расадхонаси ҳакида маълумот // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1994. 9-10 сон. 58 – 62 бб. Аҳмедов Б. Улуғбек. Тошкент 1989.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

“Расадким боғламиши – зеби жаҳондур” сатри, “Расадхона – “Нақшии Жаҳонда” деган маънони ҳам билдириши мумкин. Агарда Навоийнинг ана шу назмий сатрига ўз вақтида эъттибор берилганида, балки расадхонани топиш осон кўчган бўларди.

Мирзо Улугбек расадхонаси. Томи. В.Л. Вяткин қазишмаси натижасида яна бир савол долзарб бўлиб қолди. Яъни топилган ҚДК жиҳоз биносининг диаметри 60 метр бўлиб, бунлай иншоотнинг томи кандай ёпилиши мумкин эди. "Фарход ва Ширин" достонининг юқорида кайд килинган сатридан кейинги келувчи қўйидаги сатр:

“Жаҳон ичра яна бир осмондур”.

Яъни:

“Жаҳон ичра яна бир осмондур” – “Жаҳон (осмони, гумбази) остида яна бир осмон (гумбаз).

Шунда, юқоридаги ушбу

Расадким боғламиши – зеби жаҳондур,

Жаҳон ичра яна бир осмондур

байтнинг икки сатри маъно мазмуни қўйидагича:

“Нақшии жаҳонда бунёд қилинган расадхонанинг гумбази мисоли осмон гумбазидек”.

Бу эса расадхона томи ҳақидаги узоқ давом этган баҳсларга қўйилган нуқта.

Хулоса. Юкорида келтирилган мисоллардан маълум бўладики, Алишер Навоий оламга фалакшунос кўзи билан қараган ва бевосита кузатган воқеликни ўз асарларида ифода этган. Алишер Навоий асарларида фалакиёт илмини ilk даврларидан то ўз давригача (xv асрғача) бўлган ютуқларини мужассам этган, астрономик жиҳозлар, расадхоналар, олам моделлари, осмон жисмлари, самовий ҳодисалар ҳақида кўплаб маълумоттлар бор. Баъзи мавзулар бўйича билдирилган фикрлар, фалакиёт илми тарихидаги нодир тушунчалар бўлиб, улар кейинчалик илм-фан тараққиётида ўз тасдиқиға эга бўлди.

XX ASRNING IKKINCHI YARMIDA ALISHER NAVOIY QO‘LYOZMALARI TADQIQI MASALALARI

Fayzullo Yaxyoyev,
O‘zbekiston Milliy universiteti
3-bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya. Buyuk mutafakkir, so‘z mulkining sultoni Hazrat Alisher Navoiy ijodini xolisona o‘rganishda shoir qo‘lyozmalarini tadqiq etish muhim vazifa. O‘zbek navoiyshunoslida XX asrning ikkinchi yarmida bu yo‘nalishda ancha samarali ishlar amalga oshirildi. Ushbu maqolada zabardast matnshunos olim Hamid Sulaymonning Navoiy qo‘lyozmalari yuzasidan olib borga tadqiqotlari haqida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Hamid Sulaymon, matnshunoslik, “Ilk devon”, “Badee’ ul-bidoya”, “Navodir un-nihoya”, “Xazoyin ul-maoniy”, “Devoni Fony”.

Аннотация. При объективном изучении творчества великого мыслителя, султана сословия слова хазрата Алишера Навои важной задачей является исследование рукописей поэта. Во второй половине XX века в узбекском Навои была проведена достаточно плодотворная работа в этом направлении. В этой статье рассказывается об исследованиях Хамида Сулеймана, ученого-текстолога-забардаста, над рукописями Навои.

Ключевые слова: Хамид Сулейман, текстоведение, “первый Девон”, “Бадоэ уль-бидойя”, “Навадир Ун-нихояй”, “хазойин уль-Маони”, “Фани Девони”.

Annotation. An important task is to research the poet’s manuscripts in the impartial study of the work of the great thinker, Sultan of the word estate Hazrat Alisher Navoi. In Uzbek navoism, much more effective work was carried out in this direction in the second half of the 20th century. This article discusses the research of zabardast textual scholar Hamid Suleiman on the Navoi manuscripts.

Keywords: Hamid Sulaiman, textualist, “first Devan”, “Badae’ ul-Bidaya”, “Navadir un-nihaya”, “Khazayin ul-Maani”, “Devani Faniy”.

Bugungi kunda ham Hazrat Alisher Navoiy asarlari qo‘lyozmalarini o‘rganish, tadqiq etish, ularni nashrga tayyorlash navoiyshunoslari oldida turgan muhim masalalardan biri bo‘lib kelmoqda. XX asrning birinchi yarmida ham bu yo‘nalishda bir qator samarali ishlar amalga oshirilgan. Xususan, o‘zbek adabiyotshunosi Izzat Sultonovning nomzodlik dissertasiysi {2} o‘zbek adabiyotshunosligi, matnshunosligi va manbashunosligidagi eng muhim tadqiqotlardan biridir. Ushbu tadqiqot aniq tamoyillari, asoslangan xulosalari va mantiqiy izchilligi bilan shu sohada amalga oshirilgan ilmiy izlanishlardan farqlanadi. Tadqiqot asosan Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon” asarining tanqidiy matni yuzasidan olib borilgan.

Bu sohada katta yangiliklar yaratgan o‘zbek navoiyshunos olimlaridan biri Hamid Sulaymonovdir.

Dastlab Hamid Sulaymon Saltikov-Shchedrin nomidagi Leningrad Davlat xalq kutubxonasi, Fanlar akademiyasi Sharqshunoslilik instituti qo‘lyozma fondidagi Alisher Navoiy asarlari qo‘lyozmalari bilan tanishadi. 1955-yildan boshlab Lomonosov nomidagi Moskva Davlat universiteti qoshidagi Sharq tillari instituti

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

ilmiy sovetida H.Sulaymonning “Alisher Navoiy lirik merosining tekstologik tadqiqi” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi mavzusi tasdiqlanadi. Shu vaqtidan boshlab, olim umrining qolgan qismini Navoiy asarlarining eng qadimgi qo’lyozmalarini to’plash, tadqiq qilish, chop ettirishga bag’ishladi. Avvalo, Sovet Ittifoqi fondlari Toshkent, Leningrad, Dushanba, Qozon va boshqa ittifoqdosh respublikalar shaharlaridagi kutubxonalar, shaxsiy kolleksiyalar o’rganiladi.

Olimning umr yo‘ldoshi Fozila Sulaymonovaning xotirlashicha, H.Sulaymon Navoiy lirik asarlarining har biri: xoh u g’azal, xoh ruboiy bo’lsin ularning matlasi, baytlar soni shoir hayotligida ko’chirilgan va Leningrad Davlat Xalq kutubxonasida Xannikov 55 raqami ostida saqlanayotgan “Xazoyinul-maoniy”ning to’rtala devoni asosida to’rt tomlik jadval tuzib chiqilgan. “Endi bu ishga men yordam bera boshladim. Chunki katta uyimiz o’rtasidagi ikki metrlik stolga to’rtala jadval yoyilgan, domlaning qo’llarida u yoki bu qo’lyozmaning fotosi, izchil ravishda she’rlar matlasini o’qiydilar, ikkalamiz to’rta jadvalni axtara ketamiz. Qayerdan topsak, o’sha tom, matla yonidagi inventar raqami belgilangan katakchaga tartib soni yoziladi; fotonusxaga esa devon nomi she’rning qo’lyozma va devondagi tartib soni yoziladi. Shunday qilib, 20 dan ortiq qo’lyozma hisobga olindi” {2}.

Navoiyshunos olim H.Sulaymon Navoiy qo’lyozmalari ustida tadqiqot olib borar ekan, Sovet Ittifoqidagi qo’lyozmalar bilan qanoatlanmay, chet el fondlarida saqlanayotgan qo’lyozmalarni kataloglari orqali axtarish va borlarini mikrofilmlarini Lenin nomidagi Davlat xalq kutubxonasi orqali buyurtradi. Angliyadagi Oksford universitetining Bodleyan kutubxonasida saqlanayotgan terma devon, Britaniya muzeyidagi “Badoye’ ul-bidoya” devoni, Parij milliy kutubxonasidagi “Badoye’ ul-bidoya”ning eng qadimgi nusxasi Nyu-Yorkda Metropoliten muzeyida saqlanayotgan terma devonlarni olishga muyassar bo’lindi.

Hamma kataloglarda yuqoridagi qo’lyozmalar “Devon” yoki “G’aroyib ussig’ar” deb atalgan. Olim Hamid Sulaymon bu qo’lyozmalarni sinchiklab o’rgandi. Navoiy yaratgan lirik merosning haqiqiy va nisbiy xronologiyasi, har bir she’r nechanchi yillarda yaratilganligi aniqlandi. Leningradda saqlanayotgan Dorn 564 raqamli devon Navoiy tomonidan tuzilmagan, Parij 764 va London 401 raqamli devonlar “Badoe ul-bidoya” ekanligi va O’zFA Sharqshunoslilik institutidagi 1995 raqami ostidagi devon “Navodir un-nihoya” ekanligi ma’lum bo’ldi. Shundan so’ng navoiyshunos olim “Xazoyin ul-maoniy” devonlarining tanqidiy matnini tuzishga kirishadi.

1959-1960-yillarda O’zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyotida Hamid Sulaymon tanqidiy matni asosida nashrnga tayyorlangan “Xazoyin ul-maoniy”ning to’rt tomi tarixda ilk bor to’liq shaklda nashr etildi. Bu ishlarda, albatta, Hamid Sulaymonovning xizmati beqiyos bo’ldi. Bundan tashqari Alisher Navoiy nomidagi

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Adabiyot muzeyiga rahbarlik qilib, Hazrat Navoiy qo’lyozmalari, uning nodir asarlari nusxalarini olib kelish ishlariga boshchilik qildi.

1968-yilda Angliyaning Britaniya muzeyida bo’lib, Navoiyning o’zi tuzgan “Badoye ul-bidoya”, “Devoni Foniy” qo’lyozmalari, “Xamsa”ning Navoiy davrida ko’chirilib, Behzod va uning shogirdlari tomonidan bezatilgan ikki qo’lyozmasi, XV asr o’zbek shoirlari Haydar Xorazmiy, Lutfiy, Amiri, Yaqiniy kabilar asarlarining majmuasi, Ubaydiy devoni kabi Sharq adabiyoti va san’atining noyob namunalari bilan tanishish va fotosini oldirishga tuyassar bo’ladi. 1485-yili ko’chirilgan Navoiy “Xamsa”sining to’rt dostoni va 1559-yili Buxoroda ko’chirilgan ajoyib rasmlar bilan bezatilgan noyob nusxasi mikrofilm va rangli slaydlari olindi. Olim Britaniya qirolichasi Yelizaveta IIning Vindzordagi rezidensiyasida joylashgan shaxsiy kutubxonasida ham bo’lib, u yerda hali fanga ma’lum bo’lmagan ikki qo’lyozma bilan tanishadi. Ularning biri “Xamsa”ning to’liq nusxasi bo’lsa, ikkinchisi esa shoirning tanlangan she’rlaridan tasnif etilgan “Devon” edi. Navoiyshunos olim ushbu nodir asarlar bilan ham tanishdi. Hazrat Alisher Navoiy tavalludining 525 yilligi munosabati bilan Hamid Sulaymon boshchiligida muzey ilmiy xodimlari “Adabiy meros”ning birinchi tomi, Navoiy asarlari ruscha nashrining 6 tomi, “Ilk devon”ning faksimil nashri buklet-albom chop etildi. Zahmatkash olim Navoiyning “Ilk devon”, “Badoe ul-bidoya”, “Navodir un-nihoya” devonlarini aniqlab ilmiy iste’molga olib kirdi. Devonlar majmuasi “Chor devon” emas, shoirning o’zi “Xazoyin ul-maonniy” deb ataganini isbotladi va majmuuning nashrlarini to’plab, kitobxonlarga taqdim etdi. Bor-yo’g’ligi muammo bo’lgan “Devoni Foniy” qo’lyozmalarini Fransiya va Angliya fondlaridan topib, chop ettirdi.

Navoiyning muxlislari tomonidan to’plangan she’rlardan tarkib topgan norasmiy devonini o’zbek navoiyshunosligida birinchi marta Hamid Sulaymon nashrga tayyorladi. 1968-yilda olim devonning faksimil (foto) nusxasini 1968-yilda “Ilk devon” nomi ostida chop ettiradi {3}.

Alisher Navoiy lirik merosini tadqiq qilish, qo’lyozma matnlarni o’rganishda olimning “Alisher Navoiy lirkasining matnshunoslik tadqiqtisi” (Текстологическое исследование лирики Алишера Навои) {4} deb nomlangan filologiya fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan uch jilddan iborat dissertatsiya muhim ahamiyatga ega. Dissertatsiya ishi 1955-1961-yillarda rus va o’zbek tillarida yozilgan.

Tadqiqtning birinchi jildi ikki qismni o’z ichiga olib, “O’zbekcha devonlar” va “Devoni Foniy” deb nomlangan yirik bo’limlardan iborat. Shuningdek, birinchi jilddan xulosa, manbalar – Navoiy devonlari qo’lyozmalari ro’yxati, Navoiyning chop etilgan devonlari, shoir ijodi bilan bog’liq dissertatsiyalar, ilmiy adabiyotlar ro’yxati, Navoiy qo’lyozma devonlarining kataloglari ham o’rin olgan.

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Dissertatsiyaning kirish qismi to’rt fasldan iborat bo’lib, dastlabki faslda Navoiy merosini o’rganish bilan bog’liq masalalar yuzasidan bahs yuritilgan. Olim o’z dissertatsiyasi yozilgunga qadar bo’lgan oxirgi 15 yilda Navoiy ijodi bilan bog’liq 19 dissertatsiya yoqlanganini, shundan ikkitasi doktorlik ishi ekanligini, bu esa, o’z navbatida navoiyshunoslikdagi yangi yo’nalishga asos bo’lganini ta’kidlaydi. H.Sulaymonov Navoiyning ijodiy merosi haqida gapirib, undan 120 ming misradan ziyod she’riy asar qolganini ma’lum qiladi. Olim Navoiy asarlarining akademik nashrini amalga oshirish uchun butun dunyo qo’lyozma fondlarida saqlanayotgan Alisher Navoiy asarlari qo’lyozmalarini o’rganish zarur deb hisoblagan. Ularni o’rganish jarayonida kotiblarning o’ziga xos jihatlarini tilga olib, unda uchraydigan uch holat sanalgan. Kirishning ikkinchi qismida shoir asarlarining avtograf nusxalarining saqlanmaganligiga sabab shoir yozgan varaqlarini kotibga ko’chirtirgach, ehtimol tahrir qilgani, eski nusxaga esa qoralama sifatida qarab saqlab qolishga qiziqmagan bo’lishi mumkin degan taxminni ilgari surgan. Keyingi faslda matnshunoslik tadqiqotlarining umumiyligi tahlili haqida so’z yuritilib, “Muhokamat ul-lug’atayn”, “Xamsa”, “Mahbub ul-qulub”, “Mezon ul-avzon”, “Vaqfiya”ning ilmiytanqidiy matnlari, ularning tayyorlanishi va bu jarayonda yo’l qo’yilgan xatolar haqida fikr yuritilgan. Kirishning to’rtinchi faslida Navoiy lirkasining turli yillarda amalga oshirilgan nashrlari haqida xulosalar, “Xazoyin ul-maoniy” devonining tarkibiy tuzilishi, g’azallarning radifi, qofiyalanishi, she’riy janrlarning joylashish o’rnii haqida muhim ma’lumotlar berilgan.

“Navoiy devonlarining sho’ro va xorijiy fondlarda saqlanayotgan qo’lyozmalari haqida” deb nomlangan birinchi bobda Navoiyning dunyoga mashhur devonlari, Navoiy devonlarining mamlakatimiz fondlarida saqlanayotgan nusxalari, Navoiy devonlarining xorij mamlakatlari fondlarida saqlanayotgan qo’lyozma nusxalari, Hirotdan topilgan va o’sha paytda noma’lum bo’lgan “Badoe’ ul-bidoya” hamda Toshkentda saqlanayotgan yagona “Navodir un-nihoya” devonlari qo’lyozmalari haqida va Navoiy devonlarining bosma nashrlari kabi masalalar o’rganilgan.

Mazkur bobda Navoiy qo’lyozmalari xususida muhim ma’lumotlar berilgan bo’lib, birgina Toshkentning o’zida Navoiy devonlarining 125, Leningrad fondida 40, Tojikiston fondida 20, Tbilisi fondida 9, umumiyligi hisobda, sobiq Sovet ittifoqidagi fondlarda 230 qo’lyozmasi mavjudligi ko’rsatilgan. Shuningdek, Yevropa fondlarida – Londondagi Britaniya muzeyida, Kembrij universiteti kutubxonasida, Berlin, Parij, Myunxen, Rim va Nyu-York, Istanbul, Pekin, Dublin kabi shaharlardagi fondlarda Navoiy devonlarining jami 86 qo’lyozmasi nusxasi saqlanishi aytilgan. H.Sulaymonov har bir devonning qaysi davrga mansubligini ham ko’rsatib o’tgan. Olim keyingi o’rinlarda “Badoye ul-bidoya” devonining Parij (№ 746), London (№ 401), Boku (№ 3010), Toshkent (№ 84) qo’lyozma nusxalaridagi janrlar soni,

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

ularning joylashgan sahifalarini qiyoslab, maxsus jadval tuzgan. “Navodir un-nihoya” devonidagi g’azallar esa qay tarzda “Xazoyin ul-maoniy” devonida o’rin olgani ham jadval orqali ma’lum qilingan.

Ilmiy tadqiqotning ikkinchi bobi “Qo’lyozmalarni o’rganishning qiyosiy metodi asosida Navoiy devonlari redaksiyasini klassifikatsiya qilish muammolari” deb nomlangan bo’lib, unda muammoning kelib chiqish tarixi, qo’lyozmalarni qiyosiy o’rganish metodi haqida, Navoiyning to’rt devoni redaksiyasi tavsifi va xarakteristikasi, “Xazoyin ul-maoniy” devoni arxitektonikasi, “Xazoyin ul-maoniy” qo’lyozmalarini muallif redaksiyasi asosida aniq shaklga keltirish kabi masalalar yuzasidan bahs yuritilgan. Olim o’zi belgilab olgan masalalar yuzasidan aniq va izchil tadqiqot olib borib, ishonzhli xulosalarni taqdim etgan.

Ilmiy tadqiqotning “Bibliografiya” bo’limi juda katta hajmga ega. Olim davr talabiga ko’ra tuzum g’oyasini aks ettirgan adabiyotlarning yarim sahifali ro’yxatidan so’ng Alisher Navoiyning o’zbek tilidagi devonlari qo’lyozmalarining 232 nusxasi, ularning saqlanish manzili va katalogdagi raqamlarini bergen. Navoiy devonlarining nashrlari, forsiy devoni qo’lyozmalari haqidagi ma’lumotdan so’ng navoiyshunoslikka doir 18 ta dissertatsiya nomma-nom sanalgan. Shuningdek, Navoiy ijodi haqida ma’lumot beruvchi risolalar, kitoblar, Navoiy asarlari uchun tuzilgan lug’atlar nomi ham keltirilgan. Bo’limning oxirgi qismida Navoiy devonlarining O’zbekistonda saqlanayotgan qo’lyozmalarini katalogi, turli qo’lyozma nusxalaridan olingan fotonuxxalar ilova qilingan.

XV asr hayotining lirik ensiklopediyasi, ma’nodor xazinasi sanalmish Navoiy merosi xalqimizga mukammal taqdim etilishida, ulug’ shoir asarlarining o’zbek tilida 15, rus tilida esa 10 tomligi tayyorlanishi, nashr ettirilishi, keng targ’ib etilishida olimning xizmatlari benihoya katta. Shu sababdan ham olim ilmiy faoliyatini o’rganish yosh tadqiqotchilar oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

Foydalilanigan adabiyotlar ro‘yxati:

- Султонов И. “Навоийнинг “Мезон ул-авзон” ва унинг критик тексти”, филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент, 1955-1961.
- Ҳамид Сулаймон ҳақида хотира ва мақолалар. Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси Ҳ.С.Сулаймонов номидаги қўлёзмалар институти. — Тошкент, “Ўқитувчи”. 1991. – Б – 10.
- Vohidov R, Eshonqulov H. “O’zbek mumtoz adabiyoti tarixi”, O’zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg’armasi nashriyoti. – Toshkent, 2006. 248-bet.
- Сулаймон Ҳ. . “Алишер Навоий лирикасининг матншунослик тадқиқоти”, филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент, 1955-1961.

ERKIN VOHIDOVNING ALISHER NAVOIY G‘AZALLARIGA TAXMISLARI VA ADABIY TA’SIR

Rohataliyev Abbasjon,

NamDu o‘zbek adabiyotshunosligi
kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqola shoir Erkin Vohidovning Alisher Navoiy g‘azallariga taxmislari hamda adabiy ta’sir masalasiga bag‘ishlangan. Unda O‘zbekiston Qahramoni Erkin Vohidovning navoiy g‘azallariga bog‘lagan taxmislari va ularning o‘ziga xos badiiy xususiyatlari an’ana va novatorlik aspektlarida tadqiq etilgan. Maqolani yozishda struktual va kontekstual tahlil metodlaridan foydalanildi.

Kalit so‘zlar: adabiy an’ana, adabiy ta’sir. Muxammas, taxmis, tardu aks, tanosub, badiiy obraz, vazn, qofiyam radif.

Adabiyotshunoslikda adabiy aloqa va adabiy ta’sir tushunchalari muayyan asar tahlilini amalga oshirish jarayonida alohida ahamiyatga ega omillardan biri hisoblanadi. Ayni damda biror shoir yoki yozuvchi ijodining adabiy ta’sirdan ayri holda shakllanishini tasavvur etib bo‘lmaydi. Chunki ijodkor qaysi janarda bo‘lmasin, albatta, salaflar tajribasini adabiy o‘zlashtirish orqali yangi bir asarni yaratishga erishadi. Adabiyotshunoslikka oid manbalarda adabiy ta’sirning ko‘lami va darajasi nuqtai nazaridan umumiy va shaxsiy¹ ko‘rinishlari mavjud ekanligi ta’kidlanadi.

Biz mazkur maqolada g‘azal mulkining sultonı Alisher Navoiy ijodining xalqimizning sevimli shoirlaridan biri, O‘zbekiston Qahramoni Erkin Vohidov she’riyatiga ta’siri xususida fikr yuritamiz.

Ma’lumki, o‘zbek she’riyatida Alisher Navoiydan keyin yashab, qalam tebratgan shoirlar ijodini mutafakkir ijodiy me’rosi ta’siridan holi – ayro tasavvur etib bo‘lmaydi. Chunki buyuk shoir lirik merosi milliy til va adabiyotimizning tayanch nuqtasini tashkil qiladi. Shunday ekan, Erkin Vohidovning XX asr o‘zbek she’riyatida mumtoz janrlar va aruz she’r tizimining qayta jonlanishiga ulkan hissa qo‘shgan lirik merosi ham bobomiz Alisher Navoiy ijodi ta’siri zamirida vujudga keldi desak, yanglishmagan bo‘lamiz. Biz shoirning “Senga baxtdan taxt tilarman” nomli devoniga kiritilgan g‘azal, muxammas, qit’a, mustazod singari o‘nga yaqin mumtoz poetik janrlardagi she’rlarini ko‘zdan kechirib, ularda Alisher Navoiy ijodining ta’siri ko‘proq ekanligiga guvoh bo‘ldik.

Alisher Navoiy ijodi Erkin Vohidov she’riyatida adabiy an’ana, badiiy obrazlar tizimi, vazn xususiyatlari, janrlar rang-barangligida katta ta’sir kuchiga ega ekanligi yaqqol seziladi. Buni biz devonga debocha – ochqich vazifasini o‘tagan g‘azalning ilk baytlari mazmunidanoq anglab olamiz:

Istadim sayr aylamoqni

¹ Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик лугати. – Тошкент. Академнашр, 2010. – 16.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Men g‘azal bo‘stonida,
Kulmangiz, ne bor senga deb
Mir Alisher yonida².

Ushbu bayt bir tomondan shoir ijodida yangi janrga qo‘l urilganligini anglatayotgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan uning Navoiy she’riyatidan bahramandligi va undan rang olganligining nishonasi sifatida bo‘y ko‘rsatmoqda. Bunda Erkin Vohidovning lirik she’riyat janri sanalgan g‘azal yozishdagi an’anasi namoyon bo‘ladi.

Bilamizki, Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotidan shoirning muxammas janriga mansub o‘nta taxmis muxammas³i o‘rin olgan. Bularning 3 tasi “Malik ul-kalom” Lutfiyga, qolgan 7 tasi esa shoirning o‘z g‘azallari asosida yaratilganligi bilan xarakterlanadi⁴. Taxmis genezesi va ilmiy-nazariy asoslari haqida tadqiqot olib borgan adabiyotshunos T. Ro‘ziboyev Navoiyning o‘z g‘azallariga bitgan o‘n taxmisiga qo‘srimcha tarzda Husayniy qalamiga mansub bir g‘azalga ham taxmis bog‘laganligi haqida ma’lumot beradi⁵. Demak, keying yillarda olib borilgan tadqiqotlar Alisher Navoiy muxammaslari sonining o‘n bitta ekanligidan xabar bermoqda.

Erkin Vohidov devonida ham 11 ta muxammas mavjud bo‘lib, shundan to‘rtasini Navoiyning “Har qachonkim kemaga ul oy safar rahtin solur”, “To muhabbat dashti bepoyonida ovoramen” matla’li hamda “Aylagach” va “Bo‘lubtur” radifli g‘azallariga bog‘langan taxmis muxammaslar tashkil etadi. Erkin Vohidov taxmislaring xarakterli jihat shundaki, ularda Navoiy g‘azallaridagi vazn va qofiya singari shakliy xususiyatlar bilan birga taxmis uchun eng muhim xususiyat bo‘lgan poetik ruh, lirik pafos hamda estetik-ideal to‘la saqlanishiga erishilgan.

Adabiyotshunos Shahnoza Rahmonova “Erkin Vohidovning Navoiyga bog‘lagan taxmisi”⁶ sarlavhali maqolasida shoirning Navoiyga bog‘lagan taxmislari sonini uchta deb keltiriladi va ularning har birini alohida tahlilga tortadi. Kuzatishlarimiz natijasida yuqorida ta’kidlanganidek, Erkin Vohidov Navoiyning uchta emas, balki to‘rt g‘azaliga taxmis bog‘laganiga guvoh bo‘ldik. Maqola muallifi Erkin Vohidov tomonidan Alisher Navoiyning “Ko‘zing ne qaro balo bo‘libtur” matla’si bilan boshlanadigan g‘azaliga bog‘langan taxmisi haqida to‘xtalmaydi. Erkin Vohidovning mazkur taxmisi 1997-yilda yozilgan va “Senga baxtdan taxt tilarman” devoniga kiritilgan bo‘lib, yetti bandni tashkil qiladi. Biz quyida mazkur

² Вохидов Э. Девон (сенга баҳтдан таҳт тиларман). – Т.: Ф.Ғулом номидаги матбаа ижодий уйи.2017.– Б. 6.

³ Bu haqda qarang: Рўзибоев Т. Тахмис: генезис, тадриж ва поетика. Монография. – Тошкент: BOOKMANY PRINT, 2022. – Б 15.

⁴ Sirojiddinov Sh va boshqalar. Navoiyshunoslik. Darslik. – Toshkent. Tamaddun. 2018., – B. 304.

⁵ Ko‘rsatilgan asar. – Б. 40.

⁶ Rahmonova Sh. “Erkin Vohidovning Navoiyga bog‘lagan taxmisi”. “Erkin Vohidovning so‘z qo’llash mahorati” mavzusidagi respublika onlayn ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Guliston. 2020. – B. 561.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

taxmis-muxammasni tahlilga tortish bilan Erkin Vohidov ijodiga xos an’anaviylik va novatorlik belgilarining qabariq nuqtalarini ko‘rib chiqamiz.

Ishqing menga to jafo bo‘lubtur,
Ko‘nglimga jafo safo bo‘lubtur,
Qoshing, ne jazoki, yo bo‘lubtur,
Ko‘zung ne balo qaro bo‘lubtur,
Kim jonga qaro balo bo‘lubtur⁷.

— — V// V – V – // V – –

Keltirilgan iqtibosda ajratib ko‘rsatilgan misralar Alisher Navoiyning “G‘aroyib us-sig‘ar” devonidagi 161-g‘azalning birinchi bayti sanaladi. Navoiyning ushbu g‘azali 7 baytdan iborat bo‘lib, aruzning hazaji musaddasi axrabi maqbizi mahzuf (*maf-uv-lu//ma-fo-i-lun//fa-uv-lun*) vaznida bitilgan. Mazkur baytga Erkin Vohidov tomonidan bog‘langan taxmis vazni va qofiyasi ham, ma’no va mazmuni ham g‘azalga monand shakllantirilgan. Shuningdek, “bo‘lubtur” radifidan avval kelayotgan “qaro va balo” so‘zlaridagi “o” unlisi mujarrad qofiya turini vujudga keltirgan. Biroq taxmis bandlari bilan g‘azal baytlarining miqdori va tartibi teng emas. Ya’ni taxmisning birinchi bandi g‘azalning birinchi baytiga, ikkinchi bandi ikkinchi baytiga, uchinchi bandi uchinchi baytiga, to‘rtinchi bandi to‘rtinchi baytiga va beshinchi bandi 7-baytiga – g‘azal maqta’siga taxmis sifatida bog‘lanadi. G‘azalning quyidagi 5-6-baytlariga muxammas bog‘lanmay ochiq qolgan.

To qildi yuzung navosi jonim,
Yuz sori anga havo bo‘luptur.
Boqiy topar ulki, bo‘ldi foni,
Rahravga baqo fano bo‘luptur⁸.

Alisher Navoiyning ushbu g‘azali o‘ziga xos tarixga ega bo‘lib, professor Olimjon Davlatov “g‘azalning matla’i aslida Mirzobek ismli yigitga tegishli bo‘lgan”⁹ligi, muallif “Majolis un-nafois”da bu haqda ma’lumot bergenligini ta’kidlaydi.

Garchi taxmis bandlari g‘azal baytlariga miqdor jihatdan teng kelmagan bo‘lsada, g‘azalning badiiy qiymatiga putur yetmagan. Aksincha, g‘azal yangi ohang va shakl bilan boyiganligini ko‘rish mumkin. Bu esa o‘z navbatida Erkin Vohidovning taxmis yaratishdagi mahorati va yuksak mas’uliyatidan darak beradi. Chunki taxmis muallifdan g‘azalni mazmunan boyitishdan ko‘ra unga mos mazmun va shaklda javob yozishni taqozo qiladi. Alisher Navoiy g‘azali matla’i **“balo qaro – qaro balo”** shaklidagi tardu aks san’ati asosiga qurilgan bo‘lsa, Erkin Vohidov ta’zod

⁷ Вохидов Э. Девон (сенга баҳтдан таҳт тиларман). – Т.: Ф.Ғулом номидаги матбаа ижодий уйи.2017.– Б.169.

⁸ Алишер Навоий. 20 томлик Муқаммал асарлар тўплами. 3-том. Тошкент. Фан. 1988. – Б. 143.

⁹ Bu haqda qarang: Давлатов О. Маънолар хазинаси. 3-китоб. – Тошкент. Тамаддун. 2021. – Б. 285-286.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

san’atidan o‘rinli foydalanish orqali jafo va safo so‘zlarini mazmunan zidlash orqali ta’sirchan misralar bilan taxmis hosil qilishga erishadi. Ushbu taxmisning yana bir e’tiborga molik jihat shundaki, unda shoir g‘azaldagi zulqofiyataynlik xususiyatini ham beshlantirish jarayonida saqalab qoladi. Shundan kelib chiqib, taxmisning birinchi bandi qofiya tizimini hosil qilgan **jafo, safo, yo; balo < > qaro, qaro < > balo** tarzida zidlangan birliklar mazmunini quyidagicha istifoda etish mumkin: Qachonki mashuqaning ishqidan yetgan jafolar oshiqning ko‘ngliga safo bahsh etadi, uni ishqning alangasi harorati bilan illatlardan tozalab, poklaydi. Yorning kamon qoshlari esa jafokash oshiq joniga jazo bo‘lib yo‘nalgan. Shu o‘rinda taxmis muallifi asos g‘azal mazmuniga hamohang bo‘lgan tanosub san’atiga murojaat qilib, bandning estetik ta’sirini oshirishga erishadi.

Taxmisning to‘rtinchı bandida oshiqning xohish-u istaklariga qarshi o‘laroq yuzaga chiqayotgan ayrılıq motivini g‘azalning to‘rtinchı bayti mazmuniga parallel qo‘yadi. Bu esa bandning quyidagi holatda shakllanishiga sabab bo‘ladi:

Tun-kun tiladim visol Xudodin,
Hijronni yubordi ul samodin,
Yor yuz o‘giribdi men fidodin,
Begona bo‘lubtur oshnodin,
Begonaga oshno bo‘lubtur.

Ushbu bandning avvalgi va keyingi bandlardan farqi qofiyadan so‘ng radif qo‘llanmagani holda bandning umumiy ta’sir kuchi tazod va tardi aks san’atlarini o‘rinli qo‘llash bilan jafokash oshiq obrazining badiiy qiyofasini aks ettiradi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, Erkin Vohidovning shoir sifatida shakllanishida Alisher Navoiy ijodining ta’siri yuqori darajada muhim ahamiyat kasb etgan. Ayniqsa, shoir taxmislari muxammas janrining poetik qiyofasini yangi bosqichga olib chiqdi. Shoir qancha ko‘p yozmasin salaflar ijodiga hurmat, ortiqcha qochirim va madhiyabozlikdan tiyilish, badiiylik mezonlariga bo‘ysunish kabi xuxusiyatlarini har bir asarida saqlab qola bildi. Bu esa shoirning individual mahorat qirralaridan biri ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. 20 томлик Муқаммал асарлар тўплами. 3-том. Тошкент. Фан. 1988. – Б. 143.
2. Вохидов Э. Девон (сенга баҳтдан таҳт тиларман). – Т.: Ф.Фулом номидаги матбаа ижодий ўйи.2017.– Б.169.
3. Давлатов О. Маънолар хазинаси. 3-китоб. – Тошкент. Тамаддун. 2021. – Б. 285-286.
4. Rahmonova Sh. “Erkin Vohidovning Navoiyga bog‘lagan taxmisi”. “Erkin Vohidovning so‘z qo‘llash mahorati” mavzusidagi respublika onlayn ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Guliston. 2020. – B. 561.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

5. Рўзибоев Т. Тахмис: генезис, тадриж ва поетика. Монография. – Тошкент: BOOKMANY PRINT, 2022. – Б 15.
6. Sirojiddinov Sh va boshqalar. Navoiyshunoslik. Darslik. – Toshkent. Tamaddun. 2018., – В. 304.
7. Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик лугати. – Тошкент. Академнашр, 2010. – 16.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

РОССИЯ НАВОЙШУНОСЛИГИНИНГ ЯНГИ ҚИРРАЛАРИ

Сатторова Гулноз, ф.ф.н.
noza1969@mail.ru

Аннотация: Бугун дунёning турли илм ва маърифат масканларида Алишер Навоий ижоди ва босиб ўтган ҳаёт йўлига бўлган қизиқиши, уларни тадқиқ этишга иштиёқ, шоир ижоди ва фаолияти инсониятга ва маърифатга хизмат қилишининг ноёб намунаси сифатида дунё адабий ва маданий ҳаётида кенг тарғиб этилиб ўрганилмоқда.

Алишер Навоийнинг ҳаёти, ижодий мероси, маърифатпарварлик ҳамда давлатчилик фаолиятини халқаро миқёсда кенг тарғиб қилиши, мавжуд хорижий маълумотларни халқимизга етказиши мақсадида дунёдаги йирик кутубхоналар, адабиёт музейлари, илмий тадқиқот марказлари билан илмий ҳамкорликлар кундан кун ортиб бормоқда. Бу эса шоир ижодиёти дунё адабиётшунослигида қандай ракурсларда тадқиқ қилинаётганини кенгроқ билишга ва маҳаллий тадқиқотлар билан дунё миқёсида олиб борилаётган тадқиқотларни қиёслаш имконияти бердики, шубҳасиз, бу халқаро миқёсдаги илмий тадқиқотларни яратилиши, уларни янги сифат босқичига кўтаришга асос бўла олади.

Ушибу мақолада бугунги кунда Россия кутубхона ва музейларида сақланаётган шоир ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ материаллар, олиб борилаётган тадқиқотлар ҳакида сўз юритилади.

Калим сўзлар: навоийшунослик, адабий алоқалар, қўллёзма нусхалари, тадқиқот, тасниф.

Бугун дунёning турли илм ва маърифат масканларида Алишер Навоий ижоди ва босиб ўтган ҳаёт йўлига бўлган қизиқиши, уларни тадқиқ этишга иштиёқ, шоир ижоди ва фаолияти инсониятга ва маърифатга хизмат қилишининг ноёб намунаси сифатида дунё адабий ва маданий ҳаётида кенг тарғиб этилиб ўрганилмоқда.

Алишер Навоийнинг ҳаёти, ижодий мероси, маърифатпарварлик ҳамда давлатчилик фаолиятини халқаро миқёсда кенг тарғиб қилиши, мавжуд хорижий маълумотларни халқимизга етказиши мақсадида дунёдаги йирик кутубхоналар, адабиёт музейлари, илмий тадқиқот марказлари кундан кун ортиб бормоқда. Бу эса шоир ижодиёти дунё адабиётшунослигида қандай ракурсларда тадқиқ қилинаётганини кенгроқ билишга ва маҳаллий тадқиқотлар билан дунё миқёсида олиб борилаётган тадқиқотларни қиёслаш имконияти бердики, шубҳасиз, бу халқаро миқёсдаги илмий тадқиқотларни яратилиши, уларни янги сифат босқичига кўтаришга асос бўла олади. Навоий ижодини ўрганиш асносида яратилган илмий тадқиқотларни ўрганиш жуда кенг қамровли. Бугун дунё адабиётшунослик илмида “жаҳон навоийшунослиги” деган алоҳида тадқиқот йўналишига алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Алишер Навоийнинг ижоди ранг-баранглиги, замон ва маконларни ўз измига бўйсундирганлиги, сўз қудрати ва унинг гўзал ўзбекона ифодаси сифатида умумбашарият мулкига айланганлиги рад этиб бўлмас ҳақиқатдир.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Шоир ижодини ўрганиш, тадқиқ ва талқин этиш шоир ҳаётлиги даврларидаёқ бошланган бўлиб, ўтган беш асрдан кўпроқ вақт давомида сўз санъати билан шуғулланадиган кўплаб олим ва ижодкорлар турли шаклда унинг меросини ўқиб-ўрганиш ва бошқаларни ҳам баҳраманд қилишга ҳаракат қилганлар. Навоий ижодини бор бўй-басти билан, холислик ва илмийлик мезонларига мос ҳолатда ўрганиш ва ўргатиш имконияти истиқлол шарофати билан янада кенгайдики, бугун биз унинг ижодини нафақат ўзбек адабиёти ва адабиётшунослигида, балки дунё адабиётшунослигидаги талқин ва тадқиқлари билан танишиш, шоир ижодини ҳозирда ўрганувчи олимлар, таржимонлар, тадқиқотчилар билан бевосита мулоқотлар олиб бориш имкониятига эгамиз.

Алишер Навоий ижодиёти қандай ракурсда тадқиқ қилинаётганини кенгроқ билишга ва маҳаллий тадқиқотлар билан дунё миқёсида олиб борилаётган тадқиқотларни қиёслаш, уларни тадқиқ этиш мақсадида “Жаҳон навоийшунослиги электрон платформасини яратиш” мавзууда илмий лойиҳа бошлаган эдик.

Лойиҳа доирасида амалга оширилиши режалаштирилган ишларни бажариш, Алишер Навоийнинг ҳаёти, ижодий мероси, маърифатпарварлик ҳамда давлатчилик фаолиятини халқаро миқёсда кенг тарғиб қилиш, мавжуд хорижий маълумотларни халқимизга етказиши мақсадида Россия Федерациясининг Москва, Санк-Петербург ва Уфа шаҳарларидаги кутубхоналар, илмий тадқиқот марказлари, архивлар ва музейларида илмий сафарда бўлдик. Йирик кутубхоналар, адабиёт музейларидаги манбаларни ўрганиб, архив маълумотларини йиғишишга ҳаракат қилдик.

Сафаримизни Москва шаҳридан бошладик. Россия давлат кутубхонасида бўлиб Алишер Навоий ижоди билан боғлиқ илмий тадқиқотлар, диссертация ва авторефератлар, мақолаларнинг каталоглари билан танишдик. Каталоглар билан танишиб шундай хulosага келиндики, Алишер Навоий ижоди Россия шарқшунослари томонидан бугун ҳам ўрганилиб келинмоқда. Бу каталоглардаги мақолаларнинг нашр йиллари, турли Олий ўқув юртларида бажарилаётган диссертация, битириув малакавий ишларининг бажарилаётганлигидан ҳам билиш мумкин.

Россия Фанлар академиясининг адабиёт институтида бўлиб шарқшунос олим А.Б.Куделин билан учрашдик. Учрашув давомида олимнинг шарқ адабий мероси, жумладан Алишер Навоий ижодига бўлган қарашлари ҳақида сұхбатлашдик. Олимнинг “Алишер Навоий нафақат туркийларнинг улуғ шоири, балки бутун дунё тан олган генеал шоирдир”, деган фикрлари билан улуғ шоир ижодига бўлган муносабатини билдириди. Сұхбатимиз давомида Ўрта Осиё шарқшунослари, навоийшунослари илмий ишларига юқори баҳо

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

берди. Навоий ижодини янада кенгроқ ёйиш, илмий тадқиқот марказларида, Олий ўқув юртларида Навоий ўқишилари, илмий конференциялар ташкил этиш лозимлиги хақида таклифлар бердики, бу катта олимнинг буюк шоир ижодига берган юксак баҳоси эди.

Москвадаги Шарқ халқлари давлат музейида фаолият олиб бораётган профессор И.Зайцевнинг Алишер Навоий ижоди бўйича олиб борган тадқиқот ишлари навоийшуносларимизга яхши таниш. Олимнинг Москва, Қозон кутубхоналари қўлёзма фондларида сақланаётган Алишер Навоий асарлари қўлёзмалари каталоглари Россия навоийшунослигининг самарали натижаларидан биридир. И.В.Зайцев улуғ шоиримиз таваллудининг 580 йиллиги муносабати билан Москвада нашр этилган “Рукописи Алишера Навои в собраниях Казани”¹ (каталог) китобини нашр эттириди. Бундай китоб бироз аввал шоир асарларининг Москвада сақланаётган қўлёзмалари асосида нашр этилган эди.

Санк-Петербург шаҳрига қилган илмий сафаримиз давомида ҳам Россия Миллий кутубхонаси, Шарқ қўлёзмалари институти ва Эрмитаж архивларида сақланаётган Алишер Навоий ижоди билан боғлиқ маълумот талайгина. Айниқса, Санк-Петербургдаги Россия Миллий кутубхонаси фондларида шоир ижоди билан боғлиқ бой илмий манбалар ўз тадқиқотчиларини кутиб турибди.

Россия Миллий кутубхонаси фондида Алишер Навоий ижоди билан боғлиқ ҳали ўрганилмаган илмий тадқиқотлар, кутубхона каталогларидан жой олган турли йилларда бажарилган номзодлик ва докторлик диссертациялари, илмий мақолалар, таржималар фикримизнинг далилидир.

1941 йил шоир таваллудининг 500 йиллиги муносабати билан “Литературная газета”, “Вечерний Ленинград” газеталари сахифаларида турли илмий-оммабоп мақолалар, ўша даврда Навоий асарлари асосида ишланган фильмлар ҳақидаги тақризлар ҳали бирор илмий тадқиқотда таҳлилга тортилмаган ва ўрганилмаган.

Санк-Петербург шаҳрининг қалби бўлган Эрмитаж музей-мажмуасининг архивида сақланаётган илмий тадқиқотлар билан ҳам танишишдик. Таниқли олим М. Муродовнинг “Навоийшунослар жасорати” китоби таъкидланишича, бу музей архивида Алишер Навоийнинг 500 йиллиги муносабати билан ўтказилган тадбирлар, улар ҳақидаги хужжатлар сақланади, дейилган. Афсуски, биз китобда келтирилган барча маълумотларни музей архивида учратмадик. Лекин, музейнинг ўша пайтлардаги директори Б.Б. Пиатровскийнинг Навоий юбилейи муносабати билан ёзилган 20 сахифадан ортиқ “вступительное слово

¹ Алишер Навои. Юбилейный альбом в честь 580-летия. Автор составитель И.В.Зайцев. Москва-Казань. 2021.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

к заседанию отдела востока 12 декабря 1941 года...”² мақоласи ва унга қилинган иловалардан бошқа маълумотларни ўқиб юбилей ва унинг ўтказилиши билан боғлиқ ҳолатлар ҳақида кенг тасаввурга эга бўлдик. Мақола, унга илова қилинган Навоий юбилейига таклифнома, “Боевой листок” деворий газетасининг юбилей муносабати билан чиқарилган махсус сони сақланмоқда олдик.

Бизни ҳайратлантирган яна бир маълумот борки, бу Санк-Петербург яқинидаги Виборг шаҳридаги музейлардан бирида Алишер Навоий ҳайкаллари, ҳайкал муаллифига 1946 йилда Ўзбекистон хукумати томонидан берилган фахрий ёрлиқлар ҳам сақланиб турибди.

Россия фанлар академиясининг Уфа филиали ва Бошқиртистон миллий кутубхонаси Фанлар академияси бўлимининг ноёб китоблар бўлими ва қўлёзмалар фондларида Алишер Навоий асарларининг “Гаройибус сифар” и қўлёзмаси ва бир қатор асарларининг тошбосма нусхалари борлигининг гувоҳи бўлдик. Бошқиртистон Миллий кутубхонаси фондида сақланаётган Алишер Навоийнинг турли йилларда нашр қилинган асарлари, шоир ижодига оид илмий тадқиқотлар, таржима асарлари мавжуд. Бошқиртистонлик шарқшунос олим И.Г. Галляйтдиновнинг бир қатор мақолалари билан танишганимизда олимнинг “Восточные рукописи и творческое наследие Алишера Наваи в Башкортостане” мақоласи диққатимизни тортди. Мақолада ёзилишича, ҳозирги кунда Россия Фанлар академияси Уфа филиали қўлёзмалар фондида бир қатор шарқ қўлёзмалари сақланади ва шулар орасида Алишер Навоий қаламига мансуб “Гаройиб-ус сифар” ҳам сақланади. (В настоящее время в Научной библиотеке Уфимского научного центра РАН хранятся рукописное произведение «Гараиб ас-сигар» («Чудеса детства»; формат 35,6 x 57,8 см., 149 л., шифр рБ 1475) из большого сводного дивана «Хазайн ал-маони», *Восточные рукописи и творческое наследие Алишера Наваи в Башкортостане. Галляйтдинов Ишмухамет Гильмутдинов*). Албатта, биз бу қўлёzmани кўришга муваффақ бўлдик, қўлёzmанинг факсимел нусхаларини олиш ва уни нашр этиш билан боғлиқ масалаларни ҳар икки илмий тадқиқот институтлари билан келишган ҳолда навбатдаги вазифаларимиз режасига киритдик.

Шоир, ёзувчи, публицист ва таржимон Мустай Карим хонадонида бўлдик. Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достони бошқирд тилига қилинган таржимаси шоирнинг 11 жилдлик сайланма асарларининг 2-жилдига киритилганинг кўриб қувондик. Бу таржималар Бошқиртистонда бир неча бор нашр қилинган.

² Пиоторский Б.Б.. Материалы к биографии. // СПб: Изд-во Гос. Эрмитажа. 2008. 784 с. 181-195.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Бошқирдистонда Алишер Навоий. ижодига қизиқиш ўтган асрнинг бошларида жуда кенг тарқалган. Ризо Фахриддинов, Аҳмад Заки Валидий, Н.Тихонов, И.Г.Галяутдинов, С.Кудаш сингари олим ва ижодкорлар шоир адабий меросини ўрганиш ва кенг ёйишга улкан ҳисса қўшдилар.

“Шўро” журналининг 1909 йил сонларининг бирида Р.Фахриддиновнинг “Алишер Навоий” мақоласи босилиб, унинг таржимаи ҳоли, адабий туркий тилни асраб-авайлаш ва ривожлантириш йўлидаги ислоҳотчилик фаолияти баён этилган. Олим ўз хуласаларини жамлаб, шундай ёзади: “... Навоий турк боласи мутлақ туркча ёзиш, ўқиши ўрганиши лозимдир, дея даъват этган. Буни билфеъл исбот этмоқ ва йўл кўрсатиш мақсадида бир қанча асарлар яратган. Шу жиҳатдан Алишер турк адабиётининг негизини қурган”³. Кузатишларимиз давомида амин бўлдикки “Шўро” журнали Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини тарғиб қилишда ҳамда Урал-Волга туркий китобхонлари орасида кенг тарғиб қилишда, бошқирд ва татар адабиётини ривожлантиришда катта рол ўйнаган.

Хозирда Россия Фанлар академиясининг Уфа илмий марказининг илмий кутубхонасида шоирнинг “Ғаройиб ас-сигар” (“Болалик мўжизалари”; формати 35,6 x 57,8 см., 149 варак, код РБ 1475)⁴, бир нечата девонлардан таркиб топган “Хазойин ул-маоний” (“Тафаккур хазинаси”), ва “Хамса”нинг литографик нашри (“Пятеритса”, Тошкент, 1905, 508-бет; код рБ1299) мавжуд. А.З.Валидий номидаги Миллий кутубхонада “Сабъай сайёр” (“Етти сайёра”; формати 26 x 15,5; 171 варак, код 123/1226) достонининг Низомийнинг “Етти гўзал” асарига назира тарзида ёзилган, “Бахром ҳикояти” (“Бахром қиссалари”) номли шартли сарлавҳаси остида сақланувчи қўлёзма, Наманган шаҳрида Бобохон Мухаммад Амин томонидан 1849 й.да қўчирилган Хусрав Дехлавийнинг “Сакиз жаннат”и ва Н. “Хамса” (“Пятерица”, Тошкент, шрифт-литография Портсев, 1893; формат 25 x 44 ; 508 б., код 177/4566) сининг қўлёзмалари сақланади.

Вақтли матбуотда ҳам бошқирда ва рус тилларида Н. шеърларидан намуналар, шоир ҳақида кўплаб мақола, очерқ, ўзбек тилида яратилган бадиий асарлардан қилинган таржималар нашр этилган

Таниқли олим проф. И.Галяутдинов мақолаларида таъкидлаганидек⁵, , Бошқирдистондаги Нодир қўлёзмалар марказида Алишер Навоий адабий мероси ҳозирда Бошқирдистондаги олий ўқув юртларида ўрганилади ва у ҳалигача туркий адабиётлар ривожига руҳан таъсир кўрсатмоқда.

³ Р.Фахриддиновнинг “Алишер Навоий”. “Шўро” журнали, 1909 й.,7-сон, 514-бет.

⁴ Галяутдинов И.Г. Восточные рукописи и творческое наследие Алишера Наваи в Башкортостане. – Проблемы востоковедения. 2011. № 3 (53). С. 43-46..

⁵ Галяутдинов И.Г. Описание восточных рукописей Института истории, языка и литературы. Ч. 1. Тюркские рукописи. Раздел первый. Произведения XII — начала XVIII века. Уфа: АН РБ, Гилем, 2009. — 2-е изд. Стереотип. 456 с.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

1941ЙИЛ. ЭРМИТАЖ: НАВОЙНИНГ 500 ЙИЛЛИГИМИ ЁХУД “АМИР ТЕМУР” ОПЕРАЦИЯСИ...

(С.П.Варшавский ва Б.Рестнинг «Эрмитаж жасорати» ҳужжатли қиссаси асосида)

Шукрова Зилола Содиковна,

Самарқанд давлат чет тиллар институти
Қўшима таълим дастурлари кафедраси
китта ўқитувчиси

Аннотация: Соҳибқирон Амир Темурнинг 1941йил июнь ойида сабиқ Совет Иттифоқида матбуотнинг бои мавзусига айланиши –Алишер Навоийнинг 500–йиллик юбилейини ўtkазиш режасининг бир қисми эканлиги тарихий ҳақиқатга қанчалар тўғри келади? Ёки юбилей режаси пухта ўйланган сценарийиди?

Мазкур мақолада С.П.Варшавский ва Б.Рестнинг «Эрмитаж жасорати» ҳужжатли қиссаси асосида, тарихга экспурс қилиши –Самарқандда Амир Темур ва темурийлар дахмасининг очилиши ҳақидаги фактларни бошқа манбалар билан қиёслаш, экспедицияда бевосита иштирок этгандарнинг билдирган фикрларини жамлаб, Темур ҳақида тарқалган мифлар ҳақиқатининг бадиий ечимини топиш мақсад қилинди.

Шунингдек, Амир Темур асос солган цивилизацияда шаклланган Навоий даҳосининг доврузи ҳеч қайси даврда сўнмаганлигига эътибор қаратилди. Бунинг исботи сифатида қамалда қолган Ленинград (Санкт–Петербург)да Эрмитажнинг совуқ залларида бир гуруҳ фидойи олимлар, шоир–таржимонлар, маданият ходимлари томонидан Алишер Навоийнинг 500–йиллик юбилейи ўта оғир шароитларда (гарчи бу “Темур операцияси” сценарийсининг ҳақиқатини ниқоблаш қисми бўлсада) алоҳида тайёргарлик билан нишонлангани деталларига эътибор қаратилди. Зоро, Алишер Навоийнинг (шунингдек, Низомийнинг ҳам) юбилей тантаналари илм–фан ва шеърият байрами сифатида нишонланиши инсоният келажагига таҳдид солган фашизмга қарши маънавий исён эканлигини бугунги ёш авлодга кўрсатиш муҳимлиги эътироф этилди, Навоий ижодининг қиёсий тадқиқи, таҳлил ва таргигботи долзарб вазифа сифатида белгиланди.

Таянч сўз ва иборалар: уруши, «Эрмитаж жасорати», “Темур операцияси”, Гўри Амир мақбараси, Навоийнинг 500 йиллик юбилейи.

«Эрмитаж жасорати» – С.П.Варшавский ва Б.Рест (Юлий Исаакович Шапиро) ҳамкорлигига ёзилган ҳужжатли қисса –Иккинчи жаҳон уруши йилларида дунёning энг нуфузли музейларидан бири Эрмитажда санъатни, маърифатни келажак авлод учун асрар қолишини ўзларининг бурчи ҳисоблаб, бебаҳо коллекцияларни Свердловскка эвакуация қилиш учун тахлаш, суратлар ва бошқа санъат обьектларини яроқсиз ҳолга келиб қолишдан асрараш учун зарур шарт–шароитларни яратиш мақсадида блокада шаҳарда қолган таниқли олимлар, музей ходимларининг юксак ватанпарлиги, букилмас иродаси, ўз касбига бўлган муҳаббати ва садоқати ҳақида ҳикоя қиласи. [1.]

Китоб муаллифлари –Сергей Петрович Варшавский(1906–1980), рус совет ёзувчиси ва коллекционери ҳамда Юлий Исаакович Рест –Шаро (1907–1984), драматург, журналист, ёзувчи ва сценарист ҳамкорликда яратган ҳужжатли асарлари Эрмитаж музейи XVIIIаср Екатерина II томонидан

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

яратилганидан бошлаб, то XX аср ўрталаригача, Иккинчи Жаҳон урушининг тугашигача бўлган даврда қандай бўлганлигини ёритиб беради. “Аврора” нашриёти «Эрмитаж жасорати» повести асосида блокада йилларида Эрмитаж тарихи ҳақидаги учта иллюстратив альбомни (“Saved for humanity”, “The ordeal of the Hermitage”, “Подвиг Эрмитажа”) чиқаради. [2]

«Эрмитаж жасорати» бадиийлаштирилган хужжатли повесть сифатида аллақачон китобхонлар қалбидан жой олган. Мақоладан мақсад, повесть талқини эмас, балки тарихга янгича экскурс, беш аср ўтиб, мозийдан ташриф буюрган ва тарих ғилдирагини ўз измида бир муддат тутиб туришга муваффақ бўлган икки буюк зот – Амир Темур ва Алишер Навоий даҳоси тўғрисида мулоҳаза юритамиз.

“Темур операцияси”

С.П.Варшавский ва Б.Рестнинг «Эрмитаж жасорати» хужжатли қиссасининг илк саҳифаларидаёқ Иккинчи жаҳон уруши арафасида Эрмитажда олиб борилган қатор ишлар бевосита иккита оламшумул тарихий воқеа билан боғлиқ тарзда баён этилади:

Биринчи воқеа 1941йил июнь – Самарқандда Амир Темур ва темурийлар дахмасининг очилиши бўлса, иккинчи воқеа – собиқ СССР худудларида Иккинчи жаҳон урушининг бошланиши эди. Муаллифлар бу воқеа тасвирига драматик тус берар эканлар, “Худосизлар мамлакатида” қонли уруш бошланишига гўё Тимурнинг жонсиз бош чаноғи айбордor қилиб кўрсатилгандек тасаввур уйғонади:

“1941 йил июнь ойининг ўрталарида, “Улуғ Ватан уруши” арафасида бирдан газеталарнинг бош саҳифаларига қалқиб чиққан “Темур”, “Темур ва темурийлар” мавзуси тобора омманинг диққатини торта бошлади. ТАСС (Совет Иттифоқининг телеграф агентлиги) махсус муҳбирлари телеграф, телефон алоқалари линиялари орқали Темур ҳақида кетма -кет маълумотлар бериб борар, “Темур”, “Темур ва темурийлар” номлари тинимсиз эфирда янграбди. Матбуотнинг бош мавзусига айланган Темурнинг номи тўхтовсиз тақорорланган ҳафта охирида Совет Иттифоқига Гитлер қўшинларининг хеч қандай огоҳлантиришсиз бостириб кириши билан якун топди...”.

“Ўрта асрлар ёвуз босқинчиси Темурнинг номи июнь газеталари саҳифаларига машъум соя солишининг сабаби – Темурнинг замондоши гуманист шоир Алишер Навоийнинг 500–йиллигини нишонлаш учун советлар мамлакатида анча илгарироқ, 1941 йилнинг баҳоридан бошланган катта тайёргарлик ишлари билан боғлиқ эди”, –дея сохта мулоҳазани илгари суришади китоб муаллифлар.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Парадокс шундаки, уруш бўлмаганида, балки Тимурга бундай “тавқи лаънат” ёзилмас, “Навоийнинг 500йиллиги” сценарийсининг орқа фонида “Тимур операцияси” тинчгина амалга оширилаверар эди. Зоро, бу операция аслида енгилмас жаҳонгир шахсиятини, унинг моддий меросини ўрганиш ва талон–тарож қилишга бўлган қизиқишнинг тобора кучайиб бориши натижасида анча илгари бошланган эди. Гўри Амир мақбарасида археологик қазишина ишларини олиб бориш бўйича ҳукуматнинг махсус экспедицияси тайнланган бўлиб, экспедициянинг мақсади — Амир Темур қабрини аниқлаш ва ўрта асрларда яшаб, фаолият юритган Темур ва темурийлар сулоласини илмий асосда текшириб, ўрганиш, деб кўрсатилган эди. Унга бошлиқ қилиб олим ва жамоат арбоби Қори Ниёзов тайнланади, Гурухга тилшунос олим А.А.Семёнов, антрополог олим М.М.Герасимов, таниқли ёзувчи С.Айний, бosh оператор сифатида Малик Қаюмовлар киритилган.

М.Герасимов “Темурланг портрети” мақоласида 1941йилнинг май–июнь ойларида Гўри Амир мақбарасида олиб борилган қазишиналарда темурийлар хилхонасида беш кишининг қабри очилганини тасдиқлади: Темурнинг ўғиллари Шоҳруҳ ва Мироншоҳ, неваралари Улуғбек ва Муҳаммад–Султон ҳамда Амир Темур қабри. Синчков олим Темур скелетининг ҳолатига эътибор қаратади: “оёқларини ёйиб, қўлларини узатган ҳолда чалқанча ётар, боши ўнг ёноғи томон бурилган, юзи Макка томонга қараган...”[3]

Шундай қилиб, Герасимов Москвага олиб кетилган бosh суюкларини краниологик усулда ўрганиб, жуда қисқа вақт ичиде Темурнинг ҳақиқий портретини яратади.

Экспедиция ишини тасвирга олган Малик Қаюмов(1911–2010), ўзбек ҳужжатли киносининг асосчиларидан бири, 1941йил июнь ойида Самарқандда ўтказилган “археологик операция”нинг гувоҳи сифатида кейинчалик ўз хотираларида шундай ёзиб қолдиради: “...қабрни очиш ишлари 17 июнь куни бошланган. Шоҳруҳ ва Улуғбек қабрлари биринчи бўлиб очилган. Темурнинг қабрини очишга 21июнда киришилди. Унинг қабртошида ёзилган ёзув ҳаммани ларзага солди: “Ҳамма нарса ўткинчи, буюклик ҳам, шон–шараф ҳам. Ҳокимизни безовта қилганларга жазо муқаррар.” [4]

Қабртошда муҳрланган тавқи лаънат ҳақида маҳаллий аҳоли орасидан ноъмалум ёши улуғ кишилар аллақандай “Жангнома” китобини олиб келиб кўрсатгани ва экспедиция аъзоларини огоҳлантиргани ҳақида Садриддин Айнийнинг ўғли Камол Айний ўз кундалигига қайд этган. (ўша пайтда у 13 яшар бола бўлган ва отаси билан бирга экспедицияга келиб турган. Айтиш лозимки, у М.Қаюмовнинг баъзи гапларини рад этади.) [5]

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Афсуски, бу огоҳлантирувчи чақириқ ва яна Малик Қаюмов учун сирлигича қолган ўша куни мўйсафид чоллар кўрсатган арабча китобдаги башорат, иш жараёнидаги бошқа тўсиқлар ҳам экспедиция ишини тўхтата олмаган. Ўша куни тунда меҳмонхонада экспедиция аъзоларининг уйқуси қочади. Инглиз тилини сал-пал тушунадиган корейс йигит (Малик Қаюмовнинг олган суратларида бор) оламшумул янгиликдан дунё хабар топганмикан, у ҳақда нималар дейишмоқда, шуни билиш учун радио қулоғини бураб, радиотўлқинларни тута бошлайди, тасодифан, инглиз тилида Гитлер советлар мамлакатига уруш бошлагани ҳақидаги хабарни эшитиб ранги оқариб кетади. Малик Қаюмов вақт алламаҳал бўлишига қарамай, Усмон Юсуповга телефон қилганида, уруш ҳақидаги хабар ҳали Москвадан келмаган эди. Тасодифни қарангки, уруш бошланганини биринчи бўлиб Самарқандда, айнан Темурнинг хокига оёқ қўйганлар эшитади...

Аммо энди кеч эди. Темурийлар хилхонаси (З кишининг)бош чаноғи зудлик билан Москвага олиб кетилди. Эртаси куни Малик Қаюмов Регистон майдонида урушга сафарбар этилган минглаб самарқандликлар қизил байроқни ўпиб қасамёд қилаётган тарихий саҳнани суратга муҳрлайди. Ҳарбий оператор сифатида урушга кетган Малик Қаюмов Темур дахмасида рўй берган гайриоддий воқеалар ҳақида юқори инстанцияларга хабар беришни ўзининг бурчи деб билди. Ржев яқинида у фронт қўмондони маршал Жуков билан учрашишга муваффақ бўлади, унга Темур қабрининг очилиши билан боғлиқ ўзи гувоҳ бўлган воқеаларни сўзлаб беради. Г.Жуков бу ҳақда олий бош қўмондонга етказишини ваъда беради ва сўзининг устидан чиқади. Сталин ўша заҳоти Темур скелетини қайта дағн этиш ҳамда мақбарани тиклаш ҳақида буйруқ чиқаради ва бунинг учун 1943 йилнинг ёзида 1миллион рубл (қашшоқ совет хукумати учун оғир уруш йилларида жуда катта миқдордаги маблағ эди бу!) ажратилади. Темур ва унинг яқинлари тўлиқ хурмат билан дағн қилинади. Орадан кўп ўтмай Қизил Армия Сталинградда биринчи йирик ғалабани қўлга киритади.

Хўш, “Темур операцияси”дан аслида қандай манфаатдорлик кўзда тутилган эди?

Россиялик таниқли журналист, телебошловчи, ёзувчи Игорь Оболенскийнинг Малик Қаюмов билан бўлган сұхбатидан: “...умуман қабрни очиш ғояси даставвал совет, ўзбек археологи ва тарихчи— шарқшунос олим, академик М.Е.Массоннинг хаёлига 1926 йилда келган. Темур мақбарасида аниқланган аллақандай парамагнит ҳодисалар, эшитиш мумкин бўлган ғалати товушлар уни қизиқтириб қўяди. (Темур хилхонасида ҳақиқатдан ҳам кучли биомайдон мавжудлиги аниқланган) Аммо ўша даврда М.Е.Массоннинг юқори ташкилотларга қилган мурожаати жавобсиз қолади, чунки совет хукуматида бу

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

ходисани чуқур илмий текшириш учун етарли маблағ ажратишнинг имкони бўлмаган. 1941йил маблағ топилганида, М.Е.Массон экспедицияда қатнашишдан бош тортади –бунга биринчидан, унинг соғлиғи жойида эмаслиги ва иккинчидан, экспедиция ишида ҳамма нарса илмий нуқтаи назардан ўта нопрофессионал тарзда ташкил этилгани уни қониқтирмайди. Йиллар ўтиб, тушунишимча, дейди Малик Қаюмов, ўша пайтда ҳукуматнинг асосий мақсади Темур дахмасини илмий асосда ўрганишдан кўра кўпроқ моддий маданиятни текшириш бўлган. Улар эҳтимол, мақбарада, худди Миср фирмавилари пирамидаларида бўлгани каби, сон–саноқсиз хазиналар сақланган, деб ўйлашгандир? Ўшанда қабрларни очишда иштирок этганлар орасида мина детекторига ўхшаш қурилмаси бўлган одам ҳам бўлгани бежиз бўлмаган. НКВД ходимлари эса бизни мақбарада нима бўлаётганини ошкор қиласликка мажбуrlашга ҳаракат қилишарди”. [6]

Дарҳақиқат, “Темур операцияси” пухта режалаштирилган тадбир эди. Мақбарада ҳеч қандай бойликлар топилмадими? Мақбара ичида тасвирга олинган киноленталар яқин кунларгача ошкор қилинмаган эди. Хайриятки, Соҳибқирон Темурнинг муборак “сўнгакларини” кўриш насиб этган сўнгги инсон Малик Қаюмов кўзи очиқлигига у билан сухбатлашиб, тарихий фактларни видеога муҳрлашга улгуришибди. Муаллиф А.Жаровская ва режиссор А.Фетисов томонидан тайёрланган ҳужжатли видеода Самарқандда Гўр Амир мақбарасида Малик Қаюмов томонидан олинган видеотасвир оммага илк бор ҳавола қилинган.[7]

Ер юзида Буюклик ва шон–шарафнинг рамзига айланган шавкатли саркарда Темур парадокси унинг қабртошида битилган биргина жумлада намоён бўлади –“Ҳамма нарса ўткинчи, буюклик ҳам, шон–шараф ҳам...”

Шу ўринда, айтиш мумкини, Навоийнинг “Садди Искандарий” достонида Жаҳонгир Искандарнинг тобутдан чиқарилган қўллари, бўм–бўш кафтлари тасвирида Темур парадокси акс эттирилгандек гўё.

Қабрларнинг очилиши(уларнинг бирида Улуғбекнинг бошсиз танаси ётарди) аслида инсониятнинг Темур парадоксини англаб етиши учун керак бўлгандир? Ахир ўша пайтда “худосиз утопия” мамлакатининг якка ҳокими бўлган Сталиннинг ҳам идеологиясида иккиланиш рўй бергани ҳақиқат–ку! Халқлар доҳийси Темур даҳосининг буюклиги олдида ўзининг нақадар ожиз банда эканлигини ҳис қилишга мажбур бўлди.

Аслида “қардош социалистик республикалар” моддий ва маънавий мулкини умумийлаштириш, халқни миллий илдизларидан йироқлаштириш сиёсатини изчил олиб борган қизил империя якка ҳокимлиги асл ниятларини яшириш учун Навоийнинг 500–йиллик юбилейини кенг нишонлаш, шу

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

мақсадда темурийлар даврига оид моддий ва маънавий бойликларимизни ҳар томонлама чуқур ўрганиш ҳақидағи қарорини чиқаради. Шу муносабат билан бир йил олдин Давлат музейи Эрмитажда Ўрта Осиё халқлари санъати ва маданияти ёдгорликларининг доимий экспозицияси ташкил этилган эди. 1941 йилнинг 21июн куни эса “Ленинград ҳақиқати” газетаси сахифаларида Эрмитажда “Темур ва темурийлар зали” очилғанлиги ҳақидағи эълон пайдо бўлади. “Ленинград ҳақиқати”нинг бошқа сонида эса қуйидаги ихчам мақола чоп этилган эди: “Давлат Эрмитажида Ўрта Осиёлик машхур жаҳонгир Темур (Темурланг) ва темурийларга иккита маҳсус зал бағишлиланган. Ҳозирда Темур мақбарасида қазиш ишлари олиб борилаётган Гўр-Амир мавзолейидан келтирилган кошинлар коллекцияси айниқса диққатга сазовор... Иккинчи залдаги иккита ёдгорлик бевосита Ўрта Осиёлик истилочининг мақбараси билан боғлиқ. Биринчиси —ёғоч ўймакорли эшик, Темур мақбарасига асосий кириш йўлагининг эшиги; иккинчиси —зал ўртасида деворга илинган Гўр-Амир мавзолейига кириш эшиги тепасидаги нақш-ёзувли кошин...”

Яна Темурнинг “карсакпай ёзуви” номини олган тош ҳам Эрмитажда сақланмоқда. Умуман, Темурга тегишли бўлган буюмларнинг дунёнинг бошқа машхур музейларида ҳам сақланиши унинг шахсига бўлган қизиқиш дунё миқёсида эканлигидан далолат беради. (масалан, *Темурнинг тожини безаган лаъл Лондонда, саркарданинг шахсий қиличи –Теҳрон музейида ва б.*)

1941йилда музейда сақланаётган экспонатлар сони Эрмитажнинг инвентар китобларида муҳрланган қайдларга кўра, бир миллион олти юз мингтага етган, ва шулардан бири Амир Темур эшиклари эди...

“Музей залларининг оппок деворларида Ўрта Осиёнинг бекиёс ялтироқ кошинлари мафтункор бўёқларда товланади, сирланган сопол плиталар узра арабча дастхат жимжимадор шарқона гулбарглар нақшига уланиб кетади, ва таҳайюлда оламшумул археологик қазишмалар ҳамон давом этаётган олисдаги мавзолей гавдалади...”

Музейнинг силлик деворига фил суюги ва кумуш қадаб нақшланган ўймакор ёғоч эшик темир тутқичлар билан ўрнатилган. Бир пайтлар кекса Темур қуруқшаган, заҳил қўллари билан бу эшикларни очиб ҳали ҳаётлигига қад кўтарган Гўр-Амир мақбарасининг сирли қоронгулиги қаърига сингиб кетарди...

— Энди бу эшик ҳеч қаерга олиб бормайди, — деди экскурсовод 1941йилнинг 22 июнида ва соатига қаради: ўн иккидан чоракта ўтибди...

Дарҳақиқат, музей деворларига қотириб қўйилган эшик йиллар давомида ҳеч қайси томонга очилмаган ва унинг ортида ҳеч қандай йўлнинг ўзи бўлмаган. Эшик ортидаги йўлни топиш учун эса, фикримизча, ҳамма нарса ўз

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

ўрнига қайтарилиши лозим, ана шунда мўъжиза рўй беради. Бугун ўзининг шонли тарихини тиклаётган Самарқандга бутун дунёдан ташриф буюраётган туристлар, мутахассислар, барча қизиқувчиларга Соҳибқироннинг муборак қўллари теккан асл эшик табақалари кенг очилади, ярим дунёни мавҳ этган Темур хилхонаси томон йўлга бошлайди, мозий ҳақиқатини намойиш этади...

Олий тоифали гид-таржимон Н.М.Андрееванинг “Тарихий очерклар”и. Самарқанд ҳақида тарихий очерклар. Гўр-Амир мавзолейи рубрикасида эътироф этилишича: “Қачонлардир мавзолейга ташриф буюрган ҳар бир кимса кириш эшиги тепасидаги бу ерда Темур дафн этилганлиги ҳақидаги ёзув ёзилган ғаройиб плитани кўриш имконига эга бўлган. Ҳозирда бу плита Эрмитажда. Фил суюги ва кумуш қадаб нақшланган ўймакор ёғоч эшикнинг бир тавақаси ҳам ўша ерда”. [8]

Алишер Эгамбердиевнинг “Амир Темур мақбарасидаги талончиликлар: ўғирланган ёдгорликлар қаерда?” номли мақоласида ҳам Темур хилхонасида қилинган талончиликлар ҳақида гумбази устига ўрнатилган соф олтиндан қуйилган кубба ва бошқа темурийлар даврига тегишли осори атиқалар ҳақида маълумотлар келтирилган. [9]

С.П.Варшавский ва Б.Рестнинг “Эрмитаж жасорати” асари электрон шакли жойлаштирилган сайтда 2010 йил 27 июль куни қолдирилган комментарийга эътибор қаратамиз: “Жуда қизиққаним учун масалага ойдинлик киритмоқчи бўлдим. Эрмитажга, Шарқ бўлимига қўнфироқ қилдим. Гўр-Амир мавзолейи эшиклари аввалгидек Эрмитаж фондида. Ҳозирда кўргазма қилинмайди, захира фондда турибди; Ўрта Осиё зали таъмирлашда. Ўрта Осиё жуда қизиқарли, масалан, тарихий жиҳатдан. Бу ерда Александр, Чингиз-хон, Темур бўлганлигини билсанг, ҳаммасини бутунлай бошқача идрок этасан. Йўқса - оддий гумбазлар, мадраса-мачитлар, миноралар, кўхна шаҳар...”

Дарҳақиқат, интернетда ёзиб қолдирилган бу изоҳ кишини чуқур ўйга толдиради. Қаранг, қизиқувчан бир инсоннинг вақт топиб Эрмитажга қўнфироқ қилиши, Темур эшикларининг ҳозирда қаерда эканлигини суриштириши -бу Ватанимиз тарихига бўлган шунчаки қизиқишими ёки вақтни маконда муҳрлашга қодир бўлган буюк шахслар ҳаётига бефарқ эмаслигиданми? Нима бўлганда ҳам унинг мулоҳазалари ошкораликка чорлайди. Бугун Учинчи Ренессанс бўсағасида турган Янги Ўзбекистон дунёга бўй кўрсатаётган бир даврда, аждодларимиздан мерос қолган, қонунан миллатимизга, халқимизга тегишли бўлган осори атиқаларни музейларимизга, аждодларимизнинг пок рухлари кувватлантириб турган муқаддас қадамжоларимизга қайтариш вақти келди, назаримда.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Дарҳақиқат, дунёнинг нуфузли музейи Эрмитажда экспонатлар қаторида турган ёки захира хоналарда бир буюм сифатида туриб қолган Темур эшиги ва рангдор плитаси ўрта асрларга даҳлдор шарқона нақшинкор буюмлар ёки Темур даври ёдгорлиги сифатида қизиқиш уйғотиши мумкин, аммо у ерда беш юз йил аввал дунёни ларзага солган “Темир Оқсоқ, Оқсоқ Йўлбарс”, кейинчалик эса афсонага айланиб тилларда достон бўлган енгилмас жаҳонгир нафасини, маҳобатини ҳеч қачон ҳис этолмайсиз. Буни фақат Самарқанд заминида, Соҳибқирон Темур абадий уйқуга кетган Гўр –Амир мақбарасини зиёрат қиласидагина идрок этасиз. Ишонмасангиз, бир бор ташриф буюринг, бунга ўзингиз амин бўласиз!

Эрмитажда Алишер Навоийнинг 500йиллик юбилейи

“Ўша кунларда ўзбек адабиёти асосчиси Навоий даври билан боғлиқ кўплаб ёдгорликларни ҳар томонлама чукур ўрганиш ишлари шоирнинг ватани Ўзбекистонда ҳам, Нева қирғоқларида Давлат Эрмитажида ҳам бирдек кенг авж олган эди. Эрмитаждагилар вужудлари қулоқ бўлиб, Самарқанддан хабар кутмоқда эдилар: Гўр-Амир мавзолейидан археологлар яна қандай қадимги ёдгорликларни топишаркин? Эрмитаж коллекциялари яна нималар билан бойийди, Алишер Навоий хотирасига бағишилаб декабрда ўтказилиши режалаштирилган юбилей кўргазмаси экспозициясига қандай янги топилмалар келтирилиши мумкин? ”

ЦК ВКП(б) (*олий партия органи*) ва СССР Халқ Комиссарлари Советининг қарорига кўра, 1941 йил феврал ойида Москва ва барча собиқ Иттифоқ республикаларида Темурийлар даврида яшаб ижод этган улуғ ўзбек шоири ва мутаффакири, давлат арбоби Алишер Навоийнинг юбилейи фан ва маданият байрами сифатида кенг нишонланиши белгиланган эди. Уруш бошланганлиги муносабати билан Ўзбекистон республикаси раҳбарияти Москвага юбилей тантаналарини бир муддат кейинга, фашизм устидан ғалаба қозонгач келадиган тинч-осойишта кунларга қолдириш ҳақида мурожаатнома билан чиқади.

Дунё маданиятининг бебаҳо хазинаси жамланган Эрмитажда иш олиб бораётган Шарқ ва Ғарб халқлари маданияти тарихининг йирик мутахассислари 1941 йилнинг 10-11декабрь кунлари ўта оғир бир пайтда қамалда қолган Ленинградда Навоийнинг 500-йиллигини муносиб нишонлашга қарор қилишади. 10 январь, шаҳарда трамвайлар юриши тўхтатилган кун Эрмитажда Алишер Навоий юбилейининг биринчи тантаналийиғилиши бўлиб ўтади. Эрмитажнинг ўқув кабинетига дунёга таниқли машҳур ленинградлик олимлар, айни пайтда очлик ва совуқдан силласи қуриса-да иродаси букилмаган, фашизм жаҳолатига қарши маърифатни асраб қолиш учун жон –жаҳд билан

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

курашаётган фидойи инсонлар йигиладилар. (Ўша йилнинг ноябрь ойида бу ерда Низомий юбилейи ҳам катта тантана билан нишонланган эди).

Академик И.А.Орбели (1887—1961), 1934—1951йиллари Давлат Эрмитажининг директори; академик С.А.Жебелев (1867 -1941), академик И.Ю.Крачковский (1883—1951), атоқли шарқшунос-арабист; профессор Е.Э.Бертельс (1890-1957), шарқшунос (эроншунос ва тюрколог); Б.Т.Руденко (1896—1942), шарқшунос-кавказшунос; Б.Б.Пиотровский (1908-1990), кейинчалик, 1964—1990йилларда Давлат Эрмитажининг директори; А.Н.Болдырев (1900—1993),шарқшунос-эроншунос; Рождественский (1895—1977), шоир ва таржимон, журналист, уруш йилларида ҳарбий корреспондент; Н.Ф.Лебедев (1901—1942), шарқшунос- тюрколог, мумтоз туркий адабиёт таржимони. (ўзи ҳам, хотини ҳам Эрмитаж бомбапаноҳоҳида дистрофиядан вафот этган); М.Н.Моҳ (1911 -1978), ҳайкалтарош ва чинни буюмлар бўйича мутахассис -рассом, 1941-48йилларда Эрмитаж реставратори. Бу рўйхатни яна давом эттириш мумкин...

Қамалда қолган ленинградликлар учун ўта оғир вазиятда эвакуациядан бош тортиб, Эрмитажни асрараш компаниясида қолганлар ишчи карточкасига бериладиган 250грамм ва хизматчи карточкаси учун — 125грамм сунъий нонга қаноат қиласадилар. Бу ерда овқат ҳақида гапириш ман қилинган эди. Баъзида силласи қуриган ходимлар жонига оро кирадиган тансик таомлар—
дурадгорлик елимини қайнатиб тайёрланган “илвира”, қаерлардандир топиб келтирилган музлаган картошкалардан алиф мойида қовурилган “блокада пирожкалари” эди. (уруш арафасида Эрмитажни таъмирлашга тайёргарлик қўрилаётганлиги сабабли музей омборхонасига дурадгорлик елими, алиф мойи келтирилган эди)

Кун бўйи музейнинг совуқ залларида нарсаларни йиғиштириш, пастки қаватларга ташиш билан машғул бўлган олимлар кечки пайт ёзув столлариiga ўтирас эдилар. Улар совқотган қўллари билан ёзиб тугатилмаган тадқиқотларини меҳр билан варақлар, охирги кучларини тўплаб, зўр ғайрат билан ёзардилар. Черков шамлари ёниб тугар, лампа пилиги ўчиб қолар, Эрмитаж деворларидан ташқарида гоҳ яқинроқда, гоҳ узоқда снаряд портларди. Лекин ҳеч ким жойидан жилмасди.

“Илмий фаолият, —хотирлайди кейинчалик Б.Б. Пиотровский, — оғир ҳаётимизни енгиллатар эди, очлик ҳиссини енгишга ёрдам берарди, — “жуда совуқ, ёзиш қийин”, —деб ёзарди баъзида у варақ ҳошиясига. Мени 1941—1942 йилларнинг қишида Ленинградда ёзилган илмий мақолаларим тинчлик пайтларида ёзган баъзи ишларимдан кўра кўпроқ қониқтиради. Тўғриси ўша

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

машъум қишида ё умуман ёзмаслик, ёки ўта кучли ёзиш мумкин эди, ўртачаси бўлиши мумкин эмас эди”.

Ана шундай оғир шароитда фан ва санъатни ҳаётининг мазмунига айлантирган олимлар томонидан Навоий юбилейининг кўтаринки руҳда ўтказилиши бу катта қахрамонлик, зўр жасорат эди. Навоий юбилейи ҳақида Эрмитаж “Жанговар варақаси”да: “Бу — кўнгилни тинчлантириш, мавжудлиқдан қочиб, фан оламига узлатга чекинишнинг оддий бир кўриниши эмас эди”, — деб ёзади Б.Б.Пиотровский.

Дарҳақиқат, бу тадбир Эрмитаж тарихи китобига ёзиб қўйиш учунгина ташкил этилмаган, балки юқори савияда ўтказиш учун катта тайёргарлик кўрилган, ҳатто фронт чизифидан мутахассис— иштирокчилар жалб этилган. Кейинчалик ленинградлик шоир В.А.Рождественский бу кун ҳақидаги хотираларида батальон комиссари повестка —таклифномани унга қандай топширганини эслайди. “Мана, —деди у менга қофозни тутқазиб, бу буйруққа мувофиқ Давлат Эрмитажи ихтиёрига юбориласиз. Йигирма тўрту ноль-нолда қайта жойингизда бўлиш шарти билан. Таклифномадан бугун 10 декабрь 1941йил Эрмитажда Алишер Навоийнинг 500-йиллик юбилейига бағишлиланган тантанали тадбир бўлишини ва мен у ерда Навоий ғазалларидан қилган таржималаримни ўқишим ҳақида билдим”.

Қамалда қолган шаҳарда очлик хукм сурарди, Озиб-тўзиган одамларнинг аъзойи бадани совуқдан қалтиради. Эрмитажнинг ўқув кабинетида эса тинкамадори қуриган олимлар очлик ва совуқни унутиб, улуғ ўзбек шоирининг ҳаёти ва фаолияти тўғрисида илмий маъruzalarар ўқишишар ва тинглашар эди. Шоирлар ва шарқшунос олимлар томонидан Навоий ғазаллари аслият тили — туркийда ҳам, русча таржималарда ҳам ўқилди —ёрга, инсонга, ҳаётга бўлган муҳаббат садоси инсон тафаккурининг жабр-зулм ва жаҳолат устидан ғалабасидек янграп эди...

Дарҳақиқат, Навоий ғазаллари Ленинград блокадасининг мусиқий рамзига айланган Д.Шостаковичнинг 7-симфонияси сингари Эрмитажнинг совуқ залларида очлик, ўлим кўланкасини парчалаган нурдек тараларди, кўнгилларни тинчлантирувчи Қуръон тиловатидек ёқимли эди...

Академик И.А.Орбелининг кириш сўзи ҳамда А.Н.Болдыревнинг маъruzасидан кейин жанговар линиядан маҳсус ташриф буюрган шоир Всеволод Рождественский Навоий ғазалларидан қилган ўз таржималарини ўқиди. Витринада эса М.Н.Моҳ томонидан маҳсус юбилей учун Навоий ғазаллари асосида тайёрланган чинни бокал ва қутича кўргазма қилинди.

Уруш, қамал, Эрмитажда юбилей кўргазмасини ташкил қилишнинг иложи йўқ, шундай бўлса-да рассом М.Н. Моҳ бомбапаноҳгоҳдан чиқиб,

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

иситилмайдиган совук хонада астойдил меҳнат қилди —чинни бокал ва қутичани Навоий шеъриятига мос миниатюра ва шарқона нақш билан безади. Чинни идишларни пишириш учун ҳатто университетдан муфел печини чанада судраб келтирди. Эрмитаж яқинида Невада музлаб тўхтаб қолган “Кутб Юлдузи” сув ости ҳарбий кемалари базасидан музей подвалига кабель тортилиб, муфель печи чинни идишларни пишириш учун ишга туширилди. Шундай қилиб, нафис чинни буюмлар денгизчиларнинг ёрдами билан юбилей кунига тайёр бўлди.

Урушдан кейин, орадан йиллар ўтиб, навоийшунос Ҳамид Сулаймоновнинг буортмаси асосида Михаил Моҳ муаллифлик ишини такрорлайди ва бу сафар чинни бокал ва қутича Тошкентдаги Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи учун маҳсус тайёрланади.

Михаил Моҳ билан биргаликда туркман ва форс адабиётининг билимдони Николай Лебедев ҳам 1941 йил Эрмитажга қора ишчи вазифасида ишлайдилар. Улар ғишт, тахта ташийдилар, подвал тешикларини ёпишда иштирок этадилар, бўш пайтларида эса ўзларининг асосий ишлари билан шуғулланадилар. Навоийга бағишлиланган йиғилишда Н.Лебедев ҳолдан тойган, дармонсизликдан зўрга ҳаракатланаётган бўлса ҳам Навоий ғазалларидан қилган таржималарини кўпроқ ўқишига ҳаракат қиласди.

Кейинчалик, Б.Б.Пиотровскийнинг эслашича, —“12 декабрь Навоийга бағишлиланган юбилейнинг иккинчи қуни тўлиқ Лебедев таржималари таҳлилига бағишлиланади. Шундан кейин у ётиб қолди ва бошқа ўрнидан тура олмади. Бомбапаноҳгоҳда, ётган жойида секин —аста жон таслим қиласкан, у келажакдаги режалари ҳақида гапирап, ўзининг шеърлари ва таржималаридан ўқир эди. Жони узилгандан кейин ҳам, гулдор туркман гиламига ўралиб ётган шоирнинг лаблари пицирлаб шеърларини ўқиётгандек эди гўё...”

Эртаси қуни Эрмитажга академик Орбелининг тирик қолган устозларидан охиргиси академик С.А.Жебелев (*тадбирдан кейин кўп ўтмай - 28 декабрда оламдан ўтади*) эрталабдан ташриф буоради. Унинг кексаларбоп ботинкаси қор уюмида чукур из қолдирди. Ўтган қуни, кеча, учинчи қуни ҳам у Навоийга бағишлиланган илмий анжуманда иштирок этади, бугун эса Иосиф Абгаровични йўқлашни ва шундай “илм –фан байрами”ни ташкил қиласми учун Эрмитажга миннатдорчилик билдиришни ўзининг бурчи деб билди. Эрмитаждаги “илм –фан байрами” нафақат илмий, балки сиёсий аҳамиятга ҳам эга; Эрмитажнинг ўқув хонасидаги кичик стол атрофида чиқиш қиласми ёш олимлар дунё музейининг юксак минбаридан туриб нур зулматни, шеърият зулмкорликни енгишини яна бир бор тасдиқладилар.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Устозининг ортидан кузатиб қолган академик Орбели уни охирги марта кўраётганини билмаса—да, негадир оёқларида оғирликни ҳис қилди. Уч кун Навоий юбилейи билан боғлиқ югур—югурларда эски касали ревматизм уни умуман безовта қилмагани эсига тушди. Воажаб! Беихтиёр хаёлга Навоийнинг руҳи уч кун қамал шаҳарда, Эрмитажда кезганмикан, уни эслаганларга руҳий мадад бердимикан, деган ўй келади тахайюлга...

Уч кун давомида шарқшунос –дўстлар, эрмитаж жонкуярлари Алишер Навоийга бағишлиган илмий анжуманларда ўқилиши керак бўлган салмоқли қўлёзма ишларни муҳокама қилдилар, — уруш бўлмаганида бу қўлёзмалар юбилей тўпламларига кирар, журналларнинг юбилей сонларида босилиб чиқарди. Аммо мудҳиш уруш кетаётганди...

Эрмитажнинг “Жанговар варақаси”да қисқагина “НАВОИЙ ЮБИЛЕЙИ” дея қайд этилди.

Адабиётлар рўйхати:

1. С.Варшавский, Б.Рест. Подвиг Эрмитажа. Советский художник. Л., 1969)
2. <https://ru.wikipedia.org/wiki>
3. Герасимов М.М. Портрет Тамерлана (Опыт скульптурного воспроизведения на краниологической основе // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. 1947. Вып.XVII.С.14-21.)
https://www.kitabhona.org.ua/lib_hist/gerasimovtamerlan.html
4. <https://kh-davron.uz/kutubxona/multimedia/malik-qayumov-xotiralarimdan.html>
5. И снова о вскрытии гробницы Тимура: Мнения и факты (C) Максим Волченков
http://www.e-samarkand.narod.ru/1941_1.htm
6. Оболенский Игорь Викторович ва кинооператор Малик Қаюмов “Темурланг дуои бади” <https://biography.wikireading.ru/205893>
7. <https://www.youtube.com/watch?v=5z23B00XRf4>
8. Раупов А. 25.12.2017. <https://alsamarkand.com/ru/mavzoley-gur-emir/>)
9. Эгамбердиев А. “Амир Темур мақбарасидаги талончиликлар: ўғирланган ёдгорликлар қаерда?” <https://uza.uz/uz/posts/amir-temur-ma-barasidagi-talonchiliklar-irlangan-yedgorlikla-15-07-2020>

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

ALİSHER NAVOİY ASARLARİNİNG JAHON ADABIYOTSHUNOSLIGİDAGI TADQİQİ

Dots. R.U.Ruzmanova

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti, O‘zbekiston,
E-mail: roxilaruzanova694@gmail.com

Anotatsiya: Ushbu maqolada buyuk shoir va mutafakkir Mir Alisher Navoiyning dunyo adabiyotshunosligida o‘rganilishi, asarlari yuzasidan yozigan ilmiy izlanishlar yoritiladi. Xususan, shoir ijopdining usmonli turk adabiyotiga ta’siri, Turkiyaga yuborgan g‘azallari va ularga yozilgan naziralar hamda bu borada amalga oshirilgan tadqiqotlar keltiriladi. Alisher Navoiy ijodining bugungi kunda ko‘plab millatlar tadqiqotchilari tomonidan katta qiziqish bilan o‘rganilayotgani, asarlari o‘z davridayoq bir qator hududlarga tarqalgani, qo‘lyozmalarining tadqiq etilib, dunyo olimlari e’tiborini tortayotganligi yoritiladi.

Kalit so‘zlar: jahon adabiyoti, adabiy meros, usmonli turk adabiyoti, qo‘lyozma, nazira, adabiy ta’sir.

Annotation: In this article, scientific research had done around the world on the work of the great poet and thinker Mir Alisher Navoi and his place in world literature. Particularly, the influence of the poet to the literature of Ottoman Turkish, the ghazals sent to the Turkey, his ghazals sent to Turkey and the poems written about them, as well as the researches carried out on this regard are presented. It will be explained that Alisher Navoi’s work is being studied with great interest by researchers of many nations, his works spread to a number of regions in his time, his manuscripts are being researched and attracting the attention of world scientists.

Key words: world literature, literary heritage, Ottoman Turkish literature, manuscript, poems, literary influence.

Аннотация: В статье приведены исследования великого поэта и мыслителя Мир Алишера Навои в области мировой литературы, а также научные исследования по его произведениям. В частности, исследуется влияние творчества поэта на Османскую турецкую литературу, газели и написанные к ним назиры, отправленные им в Турцию, а также исследования, проведенные по этому поводу. Рассматривается тот факт, что творчество Алишера Навои сегодня с большим интересом изучается учеными многих стран, его произведения уже в свое время распространились по ряду регионов, его рукописи изучаются и привлекают внимание исследователями всего мира.

Ключевые слова: мировая литература, литературное наследие, османско-турецкая литература, рукопись, назира, литературное влияние.

Turk dunyosining buyuk mutafakkiri va shoiri Alisher Navoiy jahon adabiyotining barhayot siymolaridandir. Alisher Navoiy ma’naviy merosini tadqiq etish va bu boy merosdan xalqimiz ma’naviy merosini boyitish har birimizning vazifazimdir. Alisher Navoiy hayoti va ijodin o‘z davridayoq zamona olimlari va keng jaoatchilik e’tiborini qozongan. Xususan, Mirxondning “Ravzat us-safo”, Xondamirning “Makorim ul-ahloq”, Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuar”, Boburning “Boburnoma”, Zayniddin Vosifiyning “Badoye’ ul-ahloq” va Abdurahmon Jomiyning “Hiradnomai Īskandariy” va “Bahoriston” kabi asarlari va boshqalar, Navoiy ijodi va adabiy merosi haqida muhim ma’lumotlarni beradi.

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Alisher Navoiy shaxsiyati va asarlari haqidagi qarashlar, izoh va sharhlar so‘nggi yillardagi tadqiqotlardan keng o‘rin olmoqda.

Alisher Navoiy asarlari o‘z so‘zi bilan aytganda “Xitoydan Xurosongacha” ozar, turkman, qozoq, qirg‘iz va usmonli turklari tomonidan sevib mutolaa qilingan:

Olibmen tahti farmonimg‘a oson,
Cherik chekmay Xitudin to Xuroson.
Xuroson demakim, Sherozu Tabrez
Ki, qilmishdur nayi qilkim shakarrez¹.

Ulug‘ ustozlardan Vohid Abdullayev, 31-may 1941-yilda buyuk o‘zbek shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiy haqida “Alisher Navoiyning hayoti va Samarqanddagi adabiy faoliyati” mavzusidagi dissertatsiyasini O‘zbekistonda ilk bor himoya qilgan olim bo‘ldi². Alisher Navoiyning Samarqandga kelishi, 1465-1469-yillarda Movarounnahrda qolishi, zamondoshlari, o‘rgangan ilmlari, Fazlulloh Abullays dargohidagi hayoti, ijodi, ilm va madaniyat kishilariga bo‘lgan munosabatlari ushbu tadqiqotda yoritilganligi bilan ahamiyatlidir.

Tarixchi Xondamirning ma’lumotlariga ko‘ra, XV asr oxirida Hirotgta turli o‘lkalardan Alisher Navoiy asarlarini yuborishlari so‘ralgan maktublar kelgan. Shoirning devonlari podshohlarga, sultonlarga, amir va ma’murlarga eng qimmatbaho hadya sifatida taqdim etilardi.

Alisher Navoiy turkiy til asoschisidir va manbalarga ko‘ra “Navoiy tili”, “Navoiy tarzi” sifatida qo‘llanildi³. Anado‘li mumtoz turk adabiyotidagi ta’siri, Turkiyaga yuborgan devonidagi tanlangan 33 g‘azalga turk shoirlarining naziralar bitishi bilan boshlanadi.

Anado‘lida so‘nggi asrlarda ijod qilgan ko‘plab shoirlar Navoiyni hurmat-ehtirom bilan tilga olishadi. Masalan, usmonli shoirlaridan Dukakinzoda Yahyo bey “Gulshan-i anvor” nomli masnaviysida Alisher Navoiy haqida shunday deydi:

Mîr Nevâyi gül-i bî-hârdur
Hamsesi bir nâfe-i Tatardur.
Sözleridur aşk odunuñ sarsarı
Her biri bahr-ı gazelüñ gevheri.
VASF idemem zât-ı hired-mendini
Ayn-ı acem görmedi mânenđini⁴.

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Саккизинчи том. Хамса. Фарҳод ва Ширин. – Тошкент: Фан, 525-бет.

² Абдуллаев В. Алишер Навоийнинг хаёти ва Самарқанддаги адабий фаолияти: Филология фанлари номз. ...дисс. – Тошкент, 1941.

³ Çetindağ, Yusuf. Ali Şir Nevai'nin Osmanlı şiirine etkisi. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2006, S. 12.

⁴ Kayabaşı, Bekir. Taşlıcalı Yahya Bey Gülsen-i Envar, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991, S. 74.

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Alisher Navoiy ijodi, butun Turk xalqlaridagi kabi, Usmonli turk adabiyotida ham asrlar davomida mashhur bo‘lgan buyuk so‘z san’atkoridir. Budindan Basragacha, imperatorlikning Anado‘li va Rum xalqlarining butun tuproqlarida, Ozarbayjon, Eron, Iroq, Qrim, Volga va Turkman xalqlari orasida va Oq dengizdan Qoshg‘argacha bo‘lgan hududlarda shoir asarlari tarqalgan. Faqat Usmonli hududlaridagina emas, Eronda Safaviylar saroylarida va Hindistonda Boburiylar saroylarida ham asarlari o‘qilgan, she’rlariga naziralar yozilgan.

Turk adabiyoti tarixi mutaxassislari, Navoiy asarlarining Usmonli turk shoirlariga ta’sirini XV asrning oxiri deya qayd etishadi. O‘rta Osiyo shoirlarining Usmonli she’riyatiga ta’siri XV asrning birinchi yarmida boshlanadi. O‘rta Osiyo shoirlaridan Usmonli imperiyasiga yetib borgan ilk she’rlar, fors-tojik shoiri Abdurahmon Jomiyning masnaviylaridir⁵.

Sulton II. Mahmudning Jomiy she’riyatiga oshno ekanligi ma’lum. Bu davrda yashagan Usmonli shoirlaridan Ahmad Posho, Nizomiy va Jomiy kabi buyuk so‘z san’atkorlari asarlaridan ham xabardor edi. Ammo Alisher Navoiy g‘azallari uning ijodiga katta ta’sir qiladi.

Alisher Navoiy asarlarining g‘oyaviy-badiiy ta’siri, faqat O‘rta Osiyoda emas, balki Ovro‘pada yashagan turkiy xalqlar ijodiga ham ta’sir qiladi. Turk adabiyotshunoslarining fikriga ko‘ra XV asrning so‘nggi choragida boshlangan bu jarayon, Turk adabiyotining lirik va liro-epik taraqqiyoti uchun namuna vazifasini bajaradi.

Alisher Navoiy asarlari, yozilgan yillardan boshlab ham O‘rta Osiyoda hamda Usmonli turk davlatida katta shuhrat qozonadi. G‘azallari o‘zi hayotligidayoq usmonli shoirlarining e’tiborini qozonadi va ularga nazira bog‘lash an’anaga aylanadi. Bu haqdagi ma’lumotlar manbalarda tez-tez tilga olinadi.

Navoiy ijodining usmonli turk adabiyotiga ta’siri masalasi XX asrda yangidan tadqiq qilina boshlandi va avvaliga Nomik Kamol, Gibb, Browne, keyin esa, Fuad Ko‘prulu, Ali Nihat Tarlan, prof. Mustafa Eson, prof. Jemal Kurnaz, prof. Tahir O‘zgur, Eleazar Birnbaum ve Sigrid Kleinmichel kabi tadqiqotchilar tomonidan qaytadan yozildi.

Alisher Navoiyning mumtoz turk adabiyotida Anado‘li shoirlariga ta’siri quyidagi manbalarda yaqqol namoyon bo‘ladi: 1) Shoir tazkiralari; 2) Nazira majmualari; 3) XV-XVI asr shoirlarining she’rlari.

XVI asr tazkiralarida Alisher Navoiyning o‘ziga xos uslubi bir qator shoirlar ijodiga ta’sir qilganligi keltiriladi. Xususan, Hofiz-i Ajam va Muhyining “Navoiy tarziga xos hushoyanda guftori” ekanligi, Shoh-i Sahrqining “Navoiy tarzi”ni yodga solishi, Jamiliyning “Aksar ash’ori Navoiy tarzida” bo‘lganligi, Shuhudiy, Sabaiy,

⁵ Гарбузова В.С. Поэты средневековой Турции. – Ленинград: ЛГУ, 1963, с.122.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Zayiiy va Zuhdiyning “Navoiyda mohir”, G‘iyosiy va Ulumiyning “Tarz-i Navoiyda jahd” ko‘rsatganligi qayd etiladi⁶.

Alisher Navoiy adabiy merosi haqida Fuod Ko‘prulu⁷, Ogoh Sirri Levend⁸, Sadettin Nushat Ergun⁹, Alaiddin Go‘vs¹⁰, Mustafa Eson¹¹, Vohit Türk¹², Yusuf Chetindoğ¹³ kabi olimlarning bir qator ilmiy tadqiqotlari mavjud.

F. Ko‘pruluning “Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine İncelemeler” nomli kitobida shoir ijodi haqida alohida “Ali Şîr Nevâyî ve etkileri” sarlavhasi ostida bir bo‘lim bor. Turk adabiyoti va madaniyati uchun muhim ahamiyatga molik buyuk mutafakkir shoir haqida Turkiyada ko‘plab farqli tadqiqotlar amalga oshirilganligi ma’lum.

Alisher Navoiy devonlari, dostonlari, falsafiy va badiiy asarlari turli tadqiqotchilar tomonidan turk tiliga tarjima qilinib nashr ham qilingan¹⁴.

Shuningdek, so‘nggi yillarda Anqara Yildirim Boyazid universiteti professori Funda Toprak tomonidan ham “Tasavvufi ve edebi yönleriyle Ali Şîr Nevayî” nomli monografiyaning nashr qilinishi ham yana bir yirik tadqiqotlardan biridir.

İstanbul Bog‘azichi universiteti professori Lale Uluch va Mimar Sinan universiteti professori Tanju Seyhanlar o‘zbek navoiyshunoslaridan A.Erkinov, R.Jabborovlar bilan birgalikda “Alisher Navoiy qo‘lyozmalari dunyo katalogi”ning turkcha qo‘lyozmalari ustida izlanishlar olib borishmoqda.

Shuningdek, alisher Navoiy asarlarining xorijdagi qo‘lyozmalarini tadqiq etish, ularni ilmiy muomalaga olib kirish bilan uzoq yillar davomida shug‘ullanib kelayotgan prof.A.Erkinov tomonidan bir qator ilmiy loyihalar amalga oshirib kelinmoqda. Xorij kutubxona va muzeylarida yurtimiz tarixi, madaniyati va adabiyotiga oid ko‘plab qo‘lyozmalar mavjudligiga guvoh bo‘lgan olim 2018-yildan buyon Alisher Navoiy asarlarining dunyo bo‘ylab tarqab ketgan qo‘lyozmalarini fehristini tuzish borasida izlanishlar olib borib, bir qator qo‘lyozma asarlar reyestirini tuzadi. Prof.A.Erkinov mana shunday ma’lumotlarni aniqlash jarayonida ularni tadqiq etish uchun endilikda Alisher Navoiy qo‘lyozmalari butunjahon fehrestini yaratish, dunyo bo‘yicha

⁶ Çetindağ, Yusuf. Ali Şîr Nevai’nin Osmanlı şiirine etkisi. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2006, S. 37-38.

⁷ Köprülü, M. F. Ali Şîr Nevâyi Ve Tesiratı // Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar. – İstanbul, 1934. –257-266 s.

⁸ Levend, A. S. Ali Şîr Nevâyi. Divanlar, II. – Ankara, 1966. – 455 s.

⁹ Sedettin, N. E. Türk Şairleri. Cilt I. – İstanbul, 1936. – 425 s.

¹⁰ Gövsa, I. A. Ali Şîr Nevayî. Meşhur Adamlar. – İstanbul, 1935. – 268 s.

¹¹ Isen, M. Anadolu Türk Edebî Dili Üzerine Nevâî Etkisi // Uluğ Bey Sempozyumu. – Çorum, 30 Mayıs-1 Haziran 1994, S. 294-304.

¹²Türk, V. (2021). Türkiye'de Ali Şîr Nevai Çalışmaları. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 52, 403-442.

¹³ Çetindağ, Y. Ali Şîr Nevâî’nin Osmanlı Şiirine Etkisi. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2006. – 277 s.

¹⁴ Kut, G. ‘Ali Şîr Nevâyi, Garâibüs-Sîgar. İnceleme-Karşılaştırmalı Metin. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003. – 494s.; Ali Şîr N. Ali Şîr Nevâyi’nin Birinci Divani: Garâibü’s-Sîgar. Hazırlayan: Alpay Günay. Basılmamış Doktora Tezi. – İstanbul, 1965.; Ali Şîr N. Bedâyiü'l-Vasat. Hazırlayan: Kaya Türkay. Ankara Üniversitesi. Basılmamış Doktora Tezi. – Ankara, 1988.; Ali Şîr N. Nevâdirüp-Şebâb. Hazırlayan: Mehmet Metin Karaörs. İstanbul Üniversitesi. Basılmamış Doktora Tezi. – İstanbul, 1985.; Nalbant B. ‘Ali Şîr Nevâyi. Nevâdirüp-n-Nihâye (İnceleme, Metin, Dizin, Notlar): Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. – Ankara, 2005.; Türkay K. Ali Şîr Nevâyi: Bedâyiü'l-Vasat. İnceleme – Metin – Dizin: Ankara Üniversitesi. Doktora Tezi. – Ankara, 1988.

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Navoiyning qancha qo‘lyozmasi mavjudligini bilish zarurati haqidagi fikrlarni bildiradi va “Alisher Navoiy” xalqaro elektron jurnalining 2022-yil 3-sonida nashr qilingan maqolasida xorijdagi Alisher Navoiy asarlari qo‘lyozmalarining bir qismiga oid ma’lumotlarni keltiradi. Maqsadimiz hozirgacha mavjud ma’lumotlarni to‘plash va ular bilan ilmiy jamoatchilikni tanishtirib borish, deydi prof.A.Erkinov. Shu munosabat bilan Rossiya qo‘lyozma fondlarida mavjud bo‘lgan Alisher Navoiy asarlari qo‘lyozmalarining bir qismini keltiradi va reyestrni tuzishda S.L.Volin (1909–1943) va Ilya Zaysevlarning Alisher Navoiy qo‘lyozma asarlariga oid kataloglaridagi fikrlaridan ham foydalanilganligini aytib o‘tadi [Волин, 1946; Рукописи Навои – Москва, 2021; Рукописи Навои – Казань, 2021].

Shuningdek, Ogoh Sirri Levendning 1958-yilda “Türkiye kitaplıklarındaki Nevâyi yazmaları”¹⁵ mavzusida bir katalog nashr qilganligini ham qayd etib o‘tish lozim. Ammo bu katalog Alisher Navoiy asarlarining Turkiya Respublikasi kutubxonalarida saqlanayotgan 90 dan ortiq qo‘lyozma nusxasi, 1958-yilgacha bo‘lgan ma’lumotlarga tayangan holda tayyorlangan.

Turkiya Respublikasida Alisher Navoiy hayoti va adabiy merosi borasida chuqr tadqiqotlar olib borgan prof.Vohit Turk “Türk Dunyasi Dil ve Edebiyat” jurnalida nashr qilingan “Türkiye’de Ali Şir Nevayı Çalışmaları” mavzusidagi maqolasida Turkiyada Alisher Navoiy ijodi bilan bog‘liq olib borilgan tadqiqotlarni quyidagicha tasniflaydi:

1. Magistrlik ishlari - 26 ta
2. Doktorlik dissertatsiyalari - 18 ta
3. Maqolalar - 281 ta
4. Enseklopediya bo‘limlari- 11ta
5. Turkiy tillardan olingan maqolalar- 19 ta
6. Tarjima maqolalar- 23 ta
7. Tezislар -48 ta
8. Kitoblar- 51 ta
9. Tabdil kitoblar – 51 ta
10. Tarjima kitoblar- 2 ta¹⁶

XV asr oxiri XVI asr boshlaridan buyon Alisher Navoiy hayoti, ijodi va adabiy merosi masalasi faqatgina turkiy xalqlar olimlari tomonidangina emas, balki dunyo xalqlari tadqiqotchilarining ham e’tiborini jalb qilib kelmoqda.

Jahon adabiyotida Alisher Navoiy ijodiga bo‘lgan qiziqish nihoyatda kattadir. Xususan tadqiqotlar Alisher Navoiy asarlari qo‘lyozmalarining Evropa

¹⁵ Levend, Agah Sirri. Türkiye kitaplıklarındaki Nevai yazmaları. – Ankara: Türk Tarih Kurum, 1958. – 209 s.

¹⁶ Türk, V. (2021). Türkiye’de Ali Şir Nevayı Çalışmaları. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 52, 403-442.

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

kutubxonalarida saqlanganligini va shuningdek, asrlar davomida turli g‘arb o‘lkalariga nusxalari tarqalganligini ko‘rsatadi.

Masalan, Turkologik tadqiqotlarda ahamiyatga ega bo‘lgan Shvetsiyadagi Lund universiteti kutubxonasida chig‘atoy, o‘zbek va uyg‘ur va arab va fors tillarida yozilgan qo‘lyozma asarlardan iborat 560 ga yaqin asarlar to‘plami mavjud bo‘lib, bu asarlar to‘plami ichida mavjud qo‘lyozma asarlarning bir bo‘limi Alisher Navoiyga tegishli ekanligi aytildi¹⁷.

Yana bir misol, fransuz olimi Mark Toutant Alisher Navoiy “Xamsa” asari yuzasidan Michigan universiteti va Parij kutubxonalaridagi ikki qo‘lyozmasiga tayanib tadqiqotlar olib boradi. Amerika Qo‘shma Shtatlari Michigan universitetidagi Navoiyning “Xamsa” asari qo‘lyozmasi, Hirotda ko‘chirilgan nusxa ekanligi ahamiyatlidir. Mutaxassis olimlar Alisher Navoiy asarlarining dunyoda 3.500 ga qadar qo‘lyozmalari mavjudligi haqida ma’lumot berishadi. Hazrat Mir Alisher Navoiy adabiy merosini o‘rganish borasida jahon adabiyotshunoslida amalga oshirilayotgan tadqiqotlar haqida yetarlicha ma’lumotlarga ega emasmiz.

Hozirgi kunda Sahrof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti professori I.K.Mirzayev bosh muharrirligida “Alisher Navoiy” xalqaro elektron jurnali 2021-yildan buyon nashr qilib kelinmoqda. Ushbu jurnal, o‘lkamizdagina emas, ayni paytda Alisher Navoiy ijodi bo‘yicha tadqiqot olib borayotgan xorijiy mutaxassislarning ham ilmiy kuzatishlari natijalarini e’lon qilib bormoqda. Alisher Navoiy adabiy merosini butun dunyo o‘rganishga tashabbus bildirayotgan bir paytda ushbu jurnal ham buyuk mutafakkir shoir ijodi targ‘ibiga munosib hissa qo‘sadi degan umiddamiz.

Xulosa qilib aytganda, buyuk mutafakkir va shoir Mir Alisher Navoiy ijodiga bo‘lgan qiziqish o‘z davridayoq boshlangan bo‘lib, nafaqat turkiy dunyo, bugungi kunda evropa olimlari tomonidan ham keng o‘rganilmoqda. Ilmiy tadqiqotlar, tahlillar, qiyosiy ishlar amalga oshirilmoqda. Dunyo bo‘ylab tarqab ketgan asarlari qo‘lyozmalari fehresti tuzilmoqda. Ko‘plab asarlari dunyo tillariga tarjima qilinmoqda, ularni yosh avlodga yana-da osonroq yetkazish maqsadida izohli lug‘atlar tayyorlanmoqda.

Chunki, buyuk mutafakkir shoir so‘zlaridagi chuqur falsafiy qarashlar, yuksak badiiy g‘oyalari komil inson tarbiyasi va jamiyat taraqqiyoti uchun nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi.

¹⁷ Unal, Z. (2022). The works of Alisher Navoi in Sweden (Translated from Turkish by Rokhila Ruzmanova). *Alisher Navoi*, vol. 2, issue 3, pp.132-140.

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev, V. (1941). *Alisher Navoiyning hayoti va Samarqanddagi adabiy faoliyati* (Filologiya fanlari nomz. ...diss). Toshkent.
2. Çetindağ, Y. (2006). *Ali Şir Nevai'nin Osmanlı şiirine etkisi*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
3. Garbuzova, V.S. (1960). *Turk adabiyoti klassiklari*. Toshkent: O‘zdavnashr.
4. Gövsa, İ.A. (1946). “Ali Şir Nevaî”, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*. İstanbul, 40-41.
5. Günay, A. (1965). *Ali Şir Nevai. Ali Şir Nevai'nin Birinci Divanı: Garâibü's-Sığar* (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul.
6. İsen, M. (1994). Anadolu Türk Edebî Dili Üzerine Nevai Etkisi. *Uluğ Bey Sempozyumu*. – Çorum, 30 Mayıs-1 Haziran, 294-304.
7. Karaörs, M.M. (1985). *Ali Şir Nevai. Nevâdirü's-Şebâb* (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi. İstanbul.
8. Kayabaşı, B. (1991). *Taşlıcalı Yahya Bey Gülşen-i Envar* (Yüksek Lisans Tezi). İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
9. Köprülü, M. F. (1934). Ali Şir Nevai Ve Tesiratı. *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*. İstanbul, 257-266.
10. Kut, G. (2003). ‘Ali Şir Nevai, Garâibüs-Sığar. İnceleme-Karşılaştırmalı Metin’. Ankara: Türk Dil Kurumu.
11. Levend, A. S. (1958). *Türkiye kitaplıklarındaki Nevai yazmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
12. Levend, A. S. (1966). *Ali Şir Nevai. Divanlar, II*. Ankara: TTK.
13. Nalbant, B. (2005). ‘Ali Şir Nevai. Nevâdirü'n-Nihâye (İnceleme, Metin, Dizin, Notlar)’: Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
14. Navā’ī, ‘A. (2015). *Dīvān of the Aq qoyunlu Admirers* (1471). A.Erkinov (ed.). Tokyo: Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa.
15. Navoiy, A. (1991). *Mukammal asarlar to‘plami. Yigirma tomlik. Sakkizinchı tom. Xamsa. Farhod va Shirin*. Toshkent: Fan.
16. Navoiy, A. (2021). *Oqqo‘yunli muxlislar devoni: tabdil va faksimil matn*. Nashrga tayyorlovchilar A.Erkinov, R.Jabborov. Toshkent: Donishmand ziyosi.
17. Ruzmanova, R.U. (2010). Ali Şir Nevâî ve Seydî Ali Reis Kâtibî. *Kardeş Kalemler*, 4(41), 75-78.
18. Ruzmanova, R. (2021). Alisher Navoiy g‘azallari ta’sirida yozilgan 33 nazira. *Alisher Navoiy Xalqaro jurnal*, (1), 205-210.
19. Sultanov, T.I. (2021). Alisher Navoi Century and Prose in Almaz Ulviy Research. *International Journal of Alisher Navoi*, 1(2), 166-171.
20. Sultanov, T.I. (2018). Ali Şir Nevaî Şiirinin Sadık Bey Sadıkî Sanatına Etkisi. *Dil ve edebiyat araştırmaları Uluslararası dergisi*, 18, 277-285.
21. Unal, Z. (2022). The works of Alisher Navoi in Sweden (Translated from Turkish by Rokhila Ruzmanova). *Alisher Navoi*, vol. 2, issue 3, pp.132-140.
22. Sedettin, N. E. (1936). *Türk Şairleri. Cilt I*. İstanbul: Suhulet Basimevi.
23. Toprak, F. (2021). *Tasavvufi ve Edebi Yönleriyle Ali Şir Nevayi*. Ankara: Akçağ yayınları.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

24. Türk, V. (2021). Türkiye'de Ali Şir Nevai Çalışmaları. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 52, 403-442.
25. Türkay, K. (1988). *Ali Şir Nevai: Bedâyi’ul-Vasat. İnceleme – Metin – Dizin* (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi. Ankara.
26. Yuldasheva, G. (2023). G‘arb olimasining Markaziy Osiyo tarixi va Alisher Navoiy ijodiga qarashlari. *Alisher Navoiy xalqaro jurnali*, 1.

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya toplami

O'ZBEK VA QORAQALPOQ ADABIY ALOQALARIDA ALISHER NAVOIY IJODI

Ataniyazova Muborak Abdullayevna,
*QQDU O'zbek tili va adabiyoti kafedrasini
katta o'qituvchisi*
ataniyazova@mail.ru
+998973557094

Alisher Navoiy XV asr o'zbek adabiyoti taraqqiyotida yangi sahifa ochgan, "Xitodin to Xuroson" gacha bo'lgan "turk ulusi" orasida mashhur xazina, Sharq turkiy she'riyatining daho shoirdir. Ulug' shoir ijodining shuhrati, ayniqsa, turkiy xalqlar orasida keng yoyildi. Bu mashhurlik adabiy jarayonning ajralmas qismlaridan biri adabiy aloqalarda o'z aksini ko'satdi.

Mumtoz turkiy she'riyatning shakl va janr taraqqiyotini, mavzu va obraz takomilini, o'zaro adabiy ta'sir natijalarini Alisher Navoiy ijodisiz tasavvur qilolmaymiz. Albatta, adabiy aloqalar natijalari faqat shakl va mavzudagina aks etib qolmasdan, o'quvchining ma'naviy tafakkur dunyosiga ham o'z ulushini qo'shadi. Ushbu kichik ishimizda Alisher Navoiy ijodining qoraqalpoq adabiy jarayonida tutgan o'rnini qalamga olmoqchimiz.

Navoiy asarlari qoraqalpoq xalqi orasida dastlab qo'lyozma shaklida tarqalib, maktab-madrasalarda o'qitilgan. Kunxo'ja, Ajiniyoz, Berdaq, O'tesh shoir, Umar, Ayapbergan Musayevlardan tortib Abbaz Dabilov, Sodiq Nurimbetov, Ibrayim Yusupovgacha Navoiy ijod chashmasidan bahramand bo'lishgan, donishmand shoir ijodidan ta'sirlanib, unga ergashib asarlar yaratganlar, Alisher Navoiy asarlaridan tarjimalar qilishgan.

Qoraqapoq mumtoz adabiyotiga g'azal, muxammas kabi janrlarning, aruz vaznining kirib kelishi XIX asr qoraqalpoq adabiyotining yirik siymolaridan biri Ajiniyoz Qo'siboy o'g'li nomi bilan bog'liq.¹ Misol tariqida "Qiz O'raz", "Uyg'on", "Bormikan", "Ko'zlarim", "Chiqlijon", "Beri kel", "Kerak", "Ay alif"² kabi she'rlarini keltirish mumkin. Ajiniyoz she'riyatining o'ziga xosligi shundaki, shoir Navoiy asarlarida mayjud ayrim mavzu va g'oyalarni o'z davri talablariga moslab, o'ziga xos poetik shakllarda ifoda etadi. Adabiy ta'sir jarayonida Xeva madrasalarida olingan ta'lim, Firdavsiy, Nizomiy, Hofiz, Navoiy, Fuzuliy, Maxtumquli ijod namunalari bilan yaqindan tanishuv, Sharq mumtoz she'riyati sirlarini yaxshi o'zlashtirish ijod imkoniyat chegaralarini yanada kengaytirgan.

¹ Karimboy Quramboyev. Adabiy jarayon. Ijod mas'uliyati. Adabiy aloqalar. "Cho'lpon" – T.: 2009, 94-b.

² Ajiniyaz. Tan'lamlali shig'armalari. "Qaraqalpaqstan" – No'kis. 1988. – 124 b.

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya toplami

Qoraqalpoq adabiyotshunoslida Navoiy asarlarini o‘rganish 1930-yillarda boshlangan. Bu yillarda “Qizil Qaraqalpaqstan” gazetasida Asan Begimovning “Ulli ozbek xalqinin ulli shayiri”, Najim Dawqarayevning “Ulli danishpan shayir” kabi maqolalari e’lon qilindi. Marzag‘ali Daribayev hamda Artiq Shomuratovlar esa “Farhod va Shirin” dostonini tarjima qilishdi. Shu davrlardan shoir she’rlari qoraqalpoq tiliga tarjima qilina boshlagan. 1937–1940-yillarda M.Dariboyev, A.Shomuratov, J.Aymirzayev, N.Japaqovlar uning bir qancha g‘azallarini, “Farhod va Shirin” dostonidan parchalarni o‘girgan bo‘lsalar, 1939-yilda shoirning “Chor devon”idan turkum g‘azallar, “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun” dostonining ba’zi boblari kitob shaklida chop etiladi. 1968-yilda “Layli va Majnun” dostoni qoraqalpoq sahnasida namoyish qilingan. Alisher Navoiyning 500 yillik yubileyi Qoraqalpog‘istonda ham keng nishonlanadi. Shu munosabat bilan shoir g‘azallari, “Hayrat ul-abror” dostonidan namunalar B.Qaypnazarov tarjimasida nashr etildi.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda shoir Ibrayim Yusupov qoraqalpoq she’riyatida Navoiy janriy, mavzuviy an’analarining davom etishiga o‘z hissasini qo‘shdi. Ushbu an’analar natijasida qoraqalpoq shoirlari Marat Qoraboev, Abulqosim O‘tapbergenovlar o‘z g‘azallar to‘plamlarini nashr qildirishdi.

Shoir Daulen Aytmuratov Navoiy g‘azallarini qoraqalpoq tiliga tarjima qilgan bo‘lsa, Maden Matnazarov “Xamsa”dagi “Sab’ai sayyor” dostonini “Jeti iqlim” nomi bilan tarjima qildi va bu tarjimalar nashr qilindi.

Shoir Abilqosim O‘tapbergenov Navoiy g‘azallariga bir necha muxammaslar bog‘ladi. D.Aytmuratov Navoiyning 130 ga yaqin g‘azal va hikmatlaridan namunalar, shuningdek, “Hayrat ul-abror”, “Layli va Majnun” dostonlaridan boblar tarjima qilib, alohida to‘plam holida nashr ettirdi (1991).

Navoiy tavalludining 500 yilligi munosabati bilan “Ulli Nawayi”, “Siyliq”, 1968-yili shoir tavalludining 525 yilligida “Alisher Nawayi” kitoblari chop qilindi, shuningdek N.M.Mallayevning “Genial shoir va mutafakkir” kitobi qoraqalpoq tiliga tarjima qilindi.

Mutafakkir shoir Alisher Navoiy ijodi an’analarining qoraqalpoq adabiyotiga ta’siri masalasini yoritishda filologiya fanlari doktori, professor Kamal Mambetovning mehnatlarini alohida ta’kidlab o‘tishimiz zarur. Balki adabiyotshunos olim Kamal Mambetovning 1968-yili himoya qilgan “Qaraqalpaq adebiyatinda Shig‘is klassikleri dasturleri” (Qoraqalpog‘istonda tarqalgan fors va turkiy qo‘lyozmalar asosida) nomzodlik dissertatsiyasi adabiy aloqalar va ta’sirlar masalasi yoritilgan salmoqli ilmiy ish bo‘ldi. Olimning “Nawayi ham qaraqalpaq adebiyati”³ kitobi mutafakkir va donishmand shoir Alisher Navoiy asarlarining qoraqalpoq

³ Kamal Mambetov. Nawayi ham qaraqalpaq adebiyati. “Qaraqalpaqstan” – No’kis. 1991. – 60 b.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya toplami

shoirlari ijodiga ta'siri, qoraqalpoq adabiyotida tutgan o'rni, adabiy an'analar haqidagi dastlabki qadamdir.

Kitobda XIX asrda yashab ijod qilgan qoraqalpoq klassik shoiri Berdaq Navoiyni ustoz deb tanishdagi asosiy sabablar, Navoiy ijodining Ajiniyoz ijodiga ta'siri, qoraqalpoq mumtoz adabiyotida yangi janr, ya'ni g'azal, muxammas, ruboilyarning paydo bo'lishi va taraqqiyotida ustoz Navoiyning tutgan o'rni tahlil qilinadi.

Shuningdek, adabiyotshunos olim Qurbanbay Jarimbetov "XIX asir qaraqalpaq lirkasining janqliq qasiyetleri ham rawajlaniw tariyxi"⁴ monografiyasida Kunxo'ja, Ajiniyoz, Berdaq, O'tesh, Gulmurat, Saribay va boshqa mumtoz qoraqalpoq she'riyati siymolari ijodida lirik janrlar taraqqiyotiga xalq og'zaki ijodi, turkiy va forsiy tillardagi adabiy an'analarining ta'siri masalasi batafsil ilmiy-nazariy yoritib berilgan. Qoraqalpoq mumtoz she'riyatida g'azal, muxammas janrlari, aruz vazni imkoniyatlaridan foydalanishda Alesher Navoiy, Atoy, Mashrab kabi o'zbek mumtoz shoirlar ijod an'analarining ta'siri haqida xulosalar qilingan. Shuningdek, Q.Jarimbetovning "Ashiq Ziwar" risolasida Ajiniyoz shoirning ishqiy mavzuda yozgan lirik asarlari janriy ko'lami, obraz va timsollarda tasavvuf she'riyatiga xos bo'lgan adabiy xususiyatlar, shoir she'rlaridagi Alisher Navoiy an'analarini ta'siri borasida yangicha qarashlar o'z aksini topgan. Kitobda Ajiniyaz lirkasining janriy xususiyatlarini, timsol va ramz yaratishda Navoiy ijodining ta'siri masalasi tahlil qilingan.

Adabiy aloqalar doirasida sermahsul mehnat qilgan adabiyotshunos olimlardan biri Karimboy Quramboev faoliyatini ham aytib o'tishimiz zarur. Olim uch xalq – o'zbek, turkman va qoraqalpoq adabiyotini o'rganish orqali qator ilmiy ishlarni amalga oshirgan. "Mushtarak mavzular, o'ziga xos talqinlar", "O'zbek-turkman adabiy aloqalari", "Adabiy o'xshashlik, poetik rang-baranglik", "Alisher Navoiy turkmanlar haqida" kabi maqolalarida uch xalq adabiyotining taraqqiyot yo'llarini, o'zaro aloqasini tadqiq qiladi. "Ko'ngil bermish so'zimga" (1992) nomli monografiyasining bir bobi ham Navoiy va qoraqalpoq adabiyoti masalalariga bag'ishlangan va Sharq adabiyoti, jumladan, Alisher Navoiy ijodi qoraqalpoq adabiyoti bilan qiyosiy o'rganilgan.

Shunday olimlardan biri Qabil Maxsetov ham Alisher Navoiy ijodining qoraqalpoq adabiyotiga ta'siri⁵ masalasini alohida tadqiq qilganligini ko'rish mumkin. Bu yo'nالishda Ismoil Sag'itov, Aydar Murtazayevlarning ilmiy maqolalari chop qilindi.

⁴ Q.Jarimbetov. XIX asir qaraqalpaq lirkasining janqliq qasiyetleri ham rawajlaniw tariyxi. "Bilim". – No'kis. 2004. – 188 b.

⁵ Q.Maqsetov. Qaraqalpaq adebiyatinin tuwisqan xalqlar adebiyatlari menen baylanisi. "Bilim". – No'kis. 1991.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya toplami

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, qoraqalpoq adabiyotshunosligida navoiyshunoslik alohida yo‘nalishga aylanib ulgurdi. J.Aymirzayev, A.Begimov, N.Davqarayev, M.Daribayev, N.Japaqov, I.Sag‘itov, A.Murtazayev, Q.Maqsetov, K.Mambetov, H.Hamidov, Q.Jarimbetov, K.Quramboyev kabi olim va adiblarning shoir hayoti va ijodi, asarlarining tarjimalari va adabiy ta’sir masalalariga bag‘ishlangan ko‘plab maqola va risolalari fikrimizning yorqin dalilidir.

Demak, o‘zbek-qoraqalpoq adabiy aloqalar va ta’sirlar doirasida 1)Navoiy asarlarining qoraqalpoq tiliga tarjimasi; 2)Navoiy ijod an’analarining qoraqalpoq ijodkorlari asarlarida davom etishi masalasi; 3)Navoiy ijodining qoraqalpoq olimlari tomonidan o‘rganilish masalasi kabi yo‘nalishlarning shakllanib ulgurganligining guvohi bo‘ldik.

Ma’lum bo‘ladiki, Navoiy va turkiy xalqlar adabiyoti alohida tadqiqot mavzui bo‘lib, shoir adabiy va ilmiy merosining turkiy xalqlar orasiga tarqalishi, asarlari qo‘lyozmalarining ko‘chirilishi, o‘zidan keyingi ijodkorlar ijodiga ta’siri va izdoshlari, asarlarining nashrlari va tarjimalarini qiyosiy jihatdan o‘rganish nafaqat o‘zbek, balki barcha turkiy xalqlar adabiyotshunosligining muhim va dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimboy Quramboyev. Adabiy jarayon. Ijod mas’uliyati. Adabiy aloqalar. “Cho‘lpon” – T.: 2009.
2. Ajiniyaz. Tan’lamali shig‘armalari. “Qaraqalpaqstan” – No’kis. 1988.
3. Kamal Mambetov. Nawayi ham qaraqalpaq adebiyati. “Qaraqalpaqstan” – No’kis. 1991.
4. Q.Jarimbetov. XIX asir qaraqalpaq lirikasining janrliq qasiyetleri ham rawajlaniw tariyxi. “Bilim”. – No’kis. 2004.
5. Q.Maqsetov. Qaraqalpaq adebiyatinin tuwisqan xaliqlar adebiyatları menen baylanisi. “Bilim”. – No’kis. 1991.

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya toplami

ALISHER NAVOIY IJODIY TAFAKKURI QUDRATI VA JAHON TAMADDUNI

Sulaymonov Mo'minjon Yusubjonovich,
filologiya fanlari nomzodi, NamDU dotsenti
msulaymon62@mail.ru
93 705 25 55

Xoldorova Gulnoza Husniddinovna,
Farg'onan davlat universiteti tayanch
doktoranti
gulnozaholdarova7@gmail.com
99 978 05 22

Annotatsiya. Mazkur maqolada Alisher Navoiyning tasavvur va tafakkur olami bilan bog'liq bo'lgan innovatsiyalar haqida so'z boradi. Alisher Navoiyning asarlari ulkan ilm-fan yutuqlariga ham asos bo'lgani bu esa Navoiy badiiy tafakkurining bevosita mahsuli ekanligiga urg'u beriladi.

Kalit so'zlar: innovatsiya, badiiy tafakkur, tasavvur, badiiy obraz, poetik tafakkur, jom, google-xarita.

Biz yashayotgan bugungi dunyo innovatsiyalar asri deb ta'riflanadi. Innovatsiya – (inglizcha innovationas – kiritilgan yangilik, ixtiro) – ilmiy-texnika yutuqlari va ilg'or tajribalarga asoslangan texnika, texnologiya...[uz.m.wikipedia.org] Chindan ham hayotimizning har jabhasiga qarasak, soat sayin emas, daqiqa sayin takomillashib borayotgan olam manzarasi tobora hayratimizni oshirishi turgan gap. Olimlarning aytishicha, aqlning bosh belgisi bilim emas, tasavvurdir. Ko'pchilik daholar tasavvur qilish qobiliyatining kuchliligi bois o'z davrining yorqin timsollariga aylanishganiga tarix guvoh. O'ziga xos ijodiy va mustaqil fikrlash ko'nikmasini faqatgina tasavvur boyligingina shakllantirishi mumkin.

Hazrat Alisher Navoiy ham shunday "tafakkur tajribasi"ga ega ulkan shaxs edi. Navoiy dil nigohi bilan olamdagи barcha narsani tasavvur qilgan va voqelikdagи muammolarga yechim qidirgan. Bu oltin qoida shoirning kichik hajmli asarlarida ham, muhtasham asarlarida ham bir xil amal qiladi. Falsafadan ma'lumki, inson tasavvur orqali anglanishi mumkin bo'lgan ong chegaralaridan ham o'ta oladi. Tasavvur va taxayyul insonga cheksiz mo'jizotlar eshigini ochadi. Navoiyga ham xuddi ma'no shu mo'jizotlar ilohiy kechinmalar va tasavvur qudrati bilan namoyon bo'lgan bo'lsa ne ajab!

Shu o'rinda adabiyotshunoslikda juda keng qo'llaniladigan yana bir istiloh xayolimizga keladi. Bu obrazli, badiiy tafakkur masalasi. Obrazli fikrlash, tafakkur qilish qobiliyati inson hayotini o'zgartira oluvchi, kerak bo'lsa boshqara oluvchi qudratli kuch! Inson tafakkur qilgani sayin miyadagi tasavvur hujayralari shunchalik kuchli bo'lishi fanda isbotlangan. Alisher Navoiyning tafakkur qila olish qobiliyati

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya toplami

undagi tasavvur dunyosining boyligiga idrok va mushohadalarining teranligiga vosita bo‘lgan.

Alisher Navoiy ijodini nafaqat badiiy xususiyatlari, filologik jihatlari, balki Navoiyning me’mor sifatida, musiqashunos sifatida, astronom va rassom sifatida ham keng o‘rganilgani va o‘rganilayotganligi barchamizga ma’lum. Bu qarashlarning manbayi shubhasiz, buyuk adibning muhtasham tafakkur xazinasi hisoblangan asarlaridir. O‘zbek mumtoz adabiyotining beba ho durdonlari hisoblangan bu asarlarda kelajak hayotga ishora qiluvchi ilg‘or fikrlar, yaqin tarixda qilingan muhim ixtiolar ham mujassam edi.

“Farhod va Shirin” dostonining XXIV bobida Farhodning Xizr bilan uchrashgani va Jamshid jomi haqida so‘z boradi. Jamshid jomi butun olamni ko‘rsata olish qudratiga ega edi. Keyingi bobda esa Farhod jomning bu sehrli qudratidan foydalanib, Suqrot manzilini topadi.

*Dedikim: Hozir aylang, Jomi jamni
Ki, el ko ‘nglidin olsin bu alamni.
Ravoni boribon kelturdilar jom
Ki, andin mushkil ishi topqay saranjom.
Anga qilg‘ach nazar ishi kushoyish.
Jahon timsolig ‘a topdi namoyish...
...Mamolik jilvasidin ko ‘zni yopti
Ki, Yunon mulkin ul jom ichra topdi. [1. B.124]*

Boshqa mamlakatlarning jilvasidan ko‘z yumib, o‘sha jomdan Yunon o‘lkasini qidirib topdi. ...U yerdan nihoyat o‘zлari turgan tog‘ni ham aniqladi. [1. 414]

Ajabo, Farhodning qo‘lida Google xaritaga o‘xhash nimadir bordek ko‘rinmayaptimi? Hozir istalgan android qurilmadan foydalanib, nafaqat butun dunyoni ko‘ra olishingiz, balki o‘zingiz turgan joyni aniqlashingiz mumkin. Farhod bugungi til bilan aytganda, jom orqali “lokatsiya”ni aniqlay olgan.

“Fasllar tasviri” berilgan XVII bobda Navoiy:

*Hulal qasr ichra har yon zebi zarhal
Kavokibdek guhar birla mukallal
Ko ‘runib ko ‘zga oydindek namudi,
Quyosh zarrishtasidin toru pudi.[1, B.74] – deb yozadi.*

“Qasr ichida har tomonga yoyib qo‘yilgan zarhal ipak matolarga yulduzlar monand gavharlar qadalgan edi. Bu matolarning hammasi ko‘ziga nurli ko‘rinar, go‘yo quyoshning oltin ipidan to‘qilganday”. Bexosdan ko‘z oldimizga hozirda urf bo‘lgan shift tasvirlari (nadejniy patalok) kelgan bo‘lsa ajab emas.

*Ochib og ‘zin balo darvozasidek,
Tomug ‘otashgahi andozasidek.*

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya toplami

Dami o't sochmoq etti oshkoro

Ki, avval tumasin qilg 'ay muharro [1. B.105]

Dostonning XXII bobida “o‘zi tog‘day, boshi tog‘ tumshug‘iday..burnining teshiklari vahshat tandiriga o‘xshaydi, tandir ham emas neft yonayotgan tandirning mo’risiga o‘xshaydi”, – deb tasvirlagan qahramon tasavvurimizda dunyoning eng mashhur filmlaridan “Minifors” va “Spiderman” dagi yovuz qahramonlarni yodimizga soladi.

Dostonning XXIII bobida:

Bu suratlarni aylab garchi bejon,

Bularni aylabon surat, ani jon.

Chekib yuz ming bu yanglig ‘turfa timsol

O`zin ul sho‘x o‘trusida behol.

Qayu mavzudakim, ul mohpora

Muning shakli qilib bexud nazora. [1. B. 182]

Ta’rif Farhod tomonidan Shirin uchun qurilgan cho‘qqisimon bir qasr haqida. “Qasrning hamma qismi o‘sha bir bo‘lak toshdan taroshlandi, yaxlit edi. Qasrning ayvoniga yuzlab loyihalar yasab, loyiha taqozosiga ko‘ra hammasiga rasmlar sola boshladи. ...Bu suratlarning barchasini u garchi bejon qilib yasagan bo‘lsa ham, lekin bu suratlarning joni Shirinning rasmi edi. Shunday yuz ming ajib timsollarni chiqib, u o‘zini o‘sha go‘zalning ro‘baro‘sida o‘tirgan holda tasvirlagan edi. Qaysi o‘rinda o‘sha mohporaning rasmi chizilgan bo‘lsa, bu o‘zini unga o‘zidan ketib qarab turgan holda tasvirlagan edi”. [1. B. 447]

Tasavvuf nuqtayi nazaridan qarasak, bu juda tushunarli holat: Shirin ilohiy mazhar, Farhod uning jamoli vositasida ishqini ilohiyini tuygan. Unga qaragan odamning o‘zidan ketib qolgan holatda tasvirlanishi tasavvuf maslagidan kelib chiqqan. Asarda bu qasrni Chin ustaxonasi day bo‘ldi deb ta’riflanishida ham Chin so‘zining zohiriyl va botiniy ma’nosiga albatta ishora bor. Lekin e’tiborimizni tortadigan yana bir masala, tasavvurimizni ishga solsak, Navoiyning bu fikrlari ko‘plab ixtirolarga sabab bo‘lgan. Yaqin tariximizda shunday “oynali xonalar” yaratildiki, kirsangiz har tomonda faqat o‘zingizning aksingiz har xil holatda ko‘rinadi. Yoki dasturchilar tomonidan ishlab chiqilgan shunday mukammal dasturlar borki, yuzingizning o‘zini o‘qib olib, turli ko‘rinishlarda o‘zingizga namoyon qilib bera oladi. Sizga ham Navoiyning yuqorida fikrlari bilan Windows operatsion tizimi o‘rtasidagi aloqadorlik sezilyaptimi? Balki, biz ham tasavvur chegaralaridan chiqishga urinayotgandirmiz, tadqiqotimizning boshqa qismlarida bu kabi misollarga yana-da ko‘proq yuzlanamiz. Mana bu jadvaldagi misollar orqali bu kabi ixtirolarga asos bo‘lgan nodir fikrlarni teranroq tasavvur qila olasiz. Inomjon Abdiyevning yozishicha, “Navoiyning hayratomuz ixtirolari” juda ko‘p. [2. B.1-7]

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya toplami

	G‘aroyib ko‘p huvaydo bo‘lg‘usidir Bas, anda shakl paydo bo‘lg‘usidir. Ko‘runib har zamone – ko‘zga bir shakl, Ko‘z olg‘och bo‘lg‘usidir o‘zga bir shakl.	ekranda kadrlar bir sekundda 24 marotaba almashadi va jonli tasvir ko‘rinadi. Shakl bu kadrlar desak, ularning almashinuvidan turli-tuman g‘aroyibotlar, jonli suratlar, rangin qiyofalar silsilasi namoyon bo‘ladi. Eng ajablanarlisi, Navoiy bu qurilmani ham o‘z holicha «Oynai jahon» deb nomlaydi. Farhod uzoq Arman o‘lkasining malikasi Shirinning husnu jamolini aynan shu vosita orqali ko‘rib, unga mahliyo bo‘lib qoladi.	Oyina yi jahon
	Bo‘lur darvoza ichra oshkoro Temur jismiki, qilmish paykar aro. Erur odamg‘a monand-u mushobih Eshigida temirdin yo qilib zih [1. B. 118]	“Shunda darvozaning ichida temirdan qilingan bir haykal yaqqol ko‘zga tashlanadi. Haykal odamga o‘xhash bo‘lib, qo‘lida temirdan kamalagi bo‘ladi”. [1. B.410]	Temir odam – robot
	Poyalar maqdamida bo‘lg‘ay past, Aylagay bir-biri yuziga nishast. Chun sekiz poya qat bo‘ldi tamom, Aylagach shoh o‘z yerida maqom. Yana ul poyalar baland bo‘lg‘ay Taxtidin shoh bahramand bo‘lg‘ay. Kim qayon shoh bo‘lar nishotangez,	Shoh bu taxtga chiqadigan bo‘lsa, pillapoyalar uning qadam qo‘yishi uchun pasayib, bir-birining ustiga yotadi. Shoh shu 8 poyaning hammasini bosib o‘tib, o‘z taxtiga o‘tirgach, uzinalar yana baland ko‘tariladi. Shoh qay tarafga qarab o‘tirishni xohlasa, ozgina ishorat kifoya. Taxt o‘sha tarafga qarab aylanadi».	Eskalator

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya toplami

	Oz ishorat bilan yugurgay tez. [2. B. 3]		
	Ki har sori lavhe erur ta'biya, Birida yelu birda o't ta'miya.Qilib tunni – yorug', kunni qorong'u, Suvdin – o't yondurub, o'tdin – sepib suv.	«Chohning ikki yoniga yaxshilab qarasa, biriga o't, ikkinchisiga havo deb yozib qo'yilgan. «Farhod va Shirin»dan olingen keying bayt ham unga hamohang jaranglaydi.	Konditsio-ner
	Ichinda namudor andoq tilsim, Ki ul hufra kunjida bir ro'y jism. Kishi hay'ati birla junbushnamoy, Ul otashgoh ichra haroratfizoy. Yasab olida dam bila ko'raye, Hamul ko'ra jismida moshuraye. Chu ul ko'rau damg'a aylab sitez, Bu moshura nafxi qilib shu'la tez.	Satrlarning nasriy bayoni shunday: «Tilsim chuquurning bir burchagiga joylashtirilgan bo'lib, ko'rinishidan odamning gavdasiga o'xshaydi. O'sha kishining haybatiga o'xshagan tilsimning qaynashidan o'txonada harorat hosil bo'ladi. O'shaning yonida bir dam bilan qo'ra bor, shu qo'raga havo beradigan bir nay o'rnatilgan. Shu dam bilan qo'raning haligi nayi orqali puflanib, uning ichidagi olov bilan tutashtiriladi».	Motor dvigatel
	Nega tarking etmay, ey charxki: shomu axtaringdin — Qarodur yuzing, valekin... oq erur yuzingda xoling!..	Mazkur baytning ikkinchi misrasida fototasvir ibtidosi — negativ ko'rinishlar (oq rangning qora, qora rangning oq bo'lib ko'rinishi) haqida gapirilayotgandek go'yo	fotoapparat
	Xil'atim to aylamish jonon qizil, sarig', yashil, Shu'lai ohim chiqar har on qizil, sarig', yashil. Shishadek ko'nglimdadur gulzori	Ma'lumki, qizil rang taqiq belgisi, yor dastlab oshiqning sevgisini rad etadi, noz qiladi. Sariq rang tayyorgarlik, oshiqning rangi sarg'ayib fig'oni ko'kka o'rlayvergach,	Svetafor

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya toplami

	husning yodidin, Tobodoning aksidek alvon qizil, sarig‘, yashil	jononaning ko‘ngli ham unga iliy boshlaydi. Yashil rang bu yo‘l ochiq degani. G‘azalda ham yor turfa rang-lardagi kiyimlarda ko‘rinish berib, oshiqning ko‘nglini ezadi. U yashillikka burkanganda vasl ayyomi boshlanadi.	
	Borib tushti a’do arosig‘a chust, Azim un chiqordi tegib yerga rust. Degan to‘rt ish tutti andin vujud: Sadou afan, is bila o‘tu dud. Sado botil etti fusunlarni pok. O‘ti kuydurub qal’ani qildi xok. Fusungar yuzin dudi etti qaro, Isi qo‘ymadi nukta xotir aro.	«Koptoksimon qurol osmonga uchib, dushmanning boshiga yetdi va yerga qattiq tegib, portladi. Undan dahshatli sado chiqdi. Yana sarkash o‘t, qop-qora tutun va badbo‘y hid chiqardi. Sado sehrlarni tamoman botil qildi, yemirdi. O‘t hammayoqni kuydirib, qal’ani xarob ayladi. Tutun sehr-garlarning yuzini qoraytirdi. Hid ularning miyasidagi xotirani yo‘qotdi».	Kimy oviy qirish quroli
	Qilib suv tubin ko‘rmak andishaye, Hamul hikmat ahli yasab shishaye. Kirib shishag‘a ranju tashvir ila, Aning og‘zin berkitib qiyr ila, Tanobeki, bo‘lg‘ay necha ming qari, Eshilgan, kelur chog‘da daryo sari Bir uchin qilib shisha davrig‘a rust, Yana bir uchun tutturib elga chust. Bu yanglig‘ qilib cho‘kti daryo	«Suv tubin ko‘rish orzusi (Iskandarda) tug‘ildi. Olimlar tez orada shishadan bir idish yasadilar. Iskandar xavf-xatar bilan shisha ichiga kirdi. Uning og‘zini mum va po‘kak bilan mustahkamladilar. Dengiz suvi uni o‘z qa‘riga tortib ketdi. Shunday qilib, suv tubida noma’lum bo‘lmish butun g‘aroyibotlar boshdan oyoq namoyon bo‘ldi».	Suvos ti kemasi

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya toplami

quyi, Ani qa'rig'a chekti daryo suyi.		

Yuqoridagi jadvalda biz Alisher Navoiyning cheksiz taxayyulini tadqiq etilgan ayrim namunlarni keltirdik. Yana bir ajablanarli holat: Navoiy o‘zining «Favoyid ul-kibar» — «Keksalik foydalari» devonida 45-60 yoshni umrning qishi hisoblaydi. Oltmis yosh haqida gapirganda «jon bermoq» istilohini istifoda etadi. Xo‘s, o‘ylab ko‘ringchi, Navoiyning ustozи Lutfiy 99 yil umr ko‘rganida, Navoiyga bu yoshda o‘lim haqida gapistish nega kerak bo‘ldi ekan?..[2. B.6]

Bu kabi fikrni Navoiy yana bir asarida aytib o‘tgan.

Bukun andinki bor Haqning qazosi

Kuhulat birla shayxuxat arose

Yoshim ellik bavodisin tay etmish

Ne ellik, oltmis haddig‘a yetmish. [B.81]

“Farhod va Shirin” dostonida “Favoyid ul-kibar”dagidek yaxlit bir ma’noni ifodalagan, ya’ni oltmis yoshdagi o‘lim haqidagi so‘zlar Farhodning otasi – Chin xoqoni tomonidan aytiganiga ne deysiz? Bu qiziqarli va hayron qolarli, holat emasmi? Navoiy 60 yoshida chin dunyoga safar qilgani bilan qandaydir mantiqiy bog‘liqlik bordek tuyuladi.

Hazrat Navoiyning quyidagi so‘zları xuddi o‘zining asarlariga nisbatan ham aytiganga o‘xshaydi. Quloqqa kirib joylashib olgan bu durlar qalbga ham kirib, uni xazinaga aylantiradi. Ular qalbnigina limmo-lim to‘ldirib qo‘ya qolmay, daryoga solsa, daryoni ham to‘ldirishga qodir. [1. B.350] Chindan ham Navoiyni o‘qiganimiz, o‘rganganimiz sari hayratlarimiz kattalashib boraveradi. Agar Navoiyning qarashlarida keltirilgan biror bir nazariya hali ilm-fanda isbotlanmagan bo‘lsa, buni ilm-fanning hali-hanuz Navoiy dahosi oldida ojizligidan dalolat deb tushunish mumkin.

Taniqli ingliz jurnalisti Endryu Marr taraqqiyotning bosh g‘ildiragi Internetni ham, mobil operatorlarni ham algoritm asosida ishlashiga ishora qilib: “Har gal qo‘lingga mobil telefonini olganingda, unutma! Har bir qo‘l telefoni ichida o‘zbek bor. Bu allomaning ismi esa – Muhammad al-Xorazmiy! Barchamiz xayolan undan minnatdor bo‘lishimiz kerak”, – degan fikrlarni yozgan edi. Biz ham faxr bilan yana shuni ayta olamizki, sun’iy innellekt mahsuli bo‘lgan robototexnologiyalarda ham, ulkan binolarning eng muhim qismiga aylangan liftlarning ham, olamni hayratga solishi mumkin bo‘lgan Smart televizor, Google Xarita, Windows operatsion tizimi... umuman olganda, so‘nggi ilm-fan yutuqlarining barchasi zamirida Hazrat Navoiyning teran tafakkuri va tasavvuri yotibdi deb bemalol ayta olamiz.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya toplami

Foydalilanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006.
2. Abdiyev I. “Navoiyning hayrotomuz ixtirolari”. 2013.
<https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/maqolalar/navoiyning-hayratomuz-ixtirolari>
3. Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. 2- китоб. – Т.: Фан, 2011.
4. Исҳоқов. Ё. Навоий поетикаси. – Тошкент: Фан. 1983.
5. Жўраев Ҳ. Алишер Навоий лирикасида воқелик ва унинг поетик талқинлари// докторлик диссертацияси автореферати. – Тошкент: 2006.
6. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr. 2010
7. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik/darslik. – T.: “Tamaddun”, 2019.

ANALYSIS OF NAVOI'S ELEGY TO HIS MENTOR

Rayhonoy Goyibboyeva Ahmadjonovna,
NamSU, teacher of the Faculty of Philology
E-mail: rgoyibboyeva@gmail.com

Teshaboyeva Sevinch Islamjon qizi,
A student of the Faculty of Philology of
NamSU

Annotation. This article analyzes Alisher Navoi's elegy dedicated to the death of his teacher Abdurrahman Jami and the artistic arts used in it.

Key words: Navoi, ustoz, shams-ul-millat, arifi moni, gavhari koni, artistic arts, metaphor, diagnosis, exaggeration, talmeh, takrir, nido, irlsol masal, takrir, tanosub, tardi aks.

Our so-called strange land of Uzbekistan has been a land of scholars and great people since ancient times. Our ancestors who grew up in our motherland were experts in many fields. Whether you call it disaster or mathematics, they have achieved many achievements in all of these.

Many scientific researches have been carried out on the great priceless treasure of the great poet and thinker Mir Alisher Navoi. Nevertheless, the scientific researches and analyzes carried out to date are just a drop in the ocean.

The role of the teacher in Navoi's life and work is incomparable. The poet traditionally began the introduction of most of his works with praise to God, blessings to the prophets, and then praises to his teachers. In particular, Abdurrahman Jami occupies a special place among Navoi's teachers. The friendship between Jami and Navoi and the teacher-student relationship are of great importance. As proof of this, it is worth noting that Navoi describes his teachers Nizami and Dehlavi in one chapter. Abdurrahman devotes a whole chapter to Jami. He gives Jami high praises such as "Qutbi tariqati", "Fano symbol", "jahoni begaron" (infinite world), "alami kubro", "nurun-alo-nur", "fazl komi-yu ilm dariya" to Jami.

Abdurahman Jami died in November 1492 at the age of 78. The death of such a great and great person was the most difficult parting and a huge loss for Navoi. Along with a patriotic man like Jami, his irrevocable thinking, deep thoughts, intelligence were also buried. Losing both his mentor and his beloved friend turned Navoi's morning into night. According to the poet, the people of Khurasan and Herat mourn Jami throughout the year.

After Alisher Navoi Jami's death, he wrote the work "Khamsat ul-mutahayirin" dedicated to him. This work was completed in 1494. "Khamsat ul-mutahayirin" is translated as "Amazing Five". The work consists of 5 parts, consisting of an introduction, three articles and a conclusion. At the end of the work "Khamsat ul-mutahayirin" the full text of Navoi's elegy dedicated to his teacher in Persian is given.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya toplami

The means of artistic image, expressiveness and happiness in literature are called artistic arts. The science that studies such sciences is called "Ilmi bade". Tashbeh, tashxis, mubolag'a, ruju, talmeh, takrir, nido, irsoli masal, takrir, tanosub, tardi aks, husni ta'lil, tasbe, istiora, tajohul-u orif and many similar poetic works. We can see the most beautiful examples of poetic arts in the works of Alisher Navoi.

The Marsia begins with the following lines:

Har dam az anjumani charx jafoye digar ast,
Har yak anjumi dog'i baloye digar ast.

Meaning: Every time a new threat comes from the heavenly assembly,
Each of its stars is a spot of a new calamity.

The poet begins his march with a beautiful metaphor. Every single star in the sky is called a speck of evil. Hundreds of stars are burning one by one in the dark sky, it is like a stain left from sufferings and troubles.

Proportion is created by using words that are close to each other in terms of meaning in the verse, in general, in poetic clauses. .

Guli in bog' ki sadpora zi motamzadagist,
Har yake suxtai joma-qaboi digar ast.

Meaning: The flower of this garden has faded from mourning.
Each one's clothes are burnt, the other's hair

In this verse, Navoi clearly expressed his opinion through beautiful adjectives. By garden, the poet meant this mortal world. In this garden, there were a hundred flowers from the many lamentations and mournings. We all know that a flower is a bud at first, and then it becomes big and fully opens. And when the flower is fully opened, its leaves are layered. Sorrows and mourning are so strong that the flower is broken. The poet compares the full opening of a flower to a person whose heart is broken into a hundred pieces by grief. The second stanza shows that these mournings did not fall on the head of only one person and did not bring sorrow to his heart. As a result of this mourning, this separation, other people's clothes were burnt, others' clothes were burnt. Aza-yu gards brought darkness to everyone's heart.

Diagnosis is "personalization". The prefix "ta" is derived from the Arabic root "person". It is the art of transferring the physical and mental conditions unique to humans to natural scenes, creatures, objects and concepts in life.

To'tiyoni harami quds ba dil mushtoqam,
Bulbuloni chamani uns ba jon shaydoyat

Meaning: The parrots of the harem of purity are longing for you from the heart,
The nightingales of friendship will sing to you from the soul.

Or let's look at another stanza:
Dast bar dast rabudand turo to joe

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya toplami

Ki, dar in g'amkada ham xosti onro royat.

Meaning: They took you hand in hand to a place where
You wanted that place even in this place of grief.

Through this verse, the poet admits that Jami's heart is adorned with the love of God and the desire to reach Him. In the second stanza, he calls this transitory world a place of sorrow. They, that is, the great spirits of the higher ranks, the saints, lifted you in their arms and took you to such a place that you would want this place even in the place of sorrow (in this world).

Dar biyoboni tamannosh xaloyiq murdand,

Ba davoi hama on Xizri Masihodam ku?

Meaning: People died in the wilderness of Orzu.

Where is Christ, the cure for all?

People's dream of seeing Jami once again was destroyed. He asks where is Jesus Christ, who is the cure for all. Christ Khizr was the one who gave life to the dead. That's why Navoi Masiha asks where is the breathless Khizr. Through this, the art of talmeh was created in this verse.

In the art of talmeh (Arabic - to glance, cast a glance), "the poet compares and compares the character of the hero with the famous literary, religious or historical heroes of the past; Sometimes the names of the heroes of the past are not mentioned, but the events related to them can be remembered. In both cases, the art of talmeh occurs.

Garchi shomi tu shud az nu chu mahtob safed,

Hech kas lek nadidast chunon ro'zu siyoh.

Meaning: Although your tone is as white as the moon with light,
But no one has seen such a dark night.

The night of the poet's death is even bright with rays, white as day. But no one, no soul has seen such a dark night. That is, no matter how much the lights illuminated the night for Jami, no one had ever seen such a severe separation, separation (black night).

In the art of Tazad (Arabic - opposition, opposite), the poet uses opposite, contradictory words in his poem. On the surface, contrast is similar to antithesis—both of them deal with opposite concepts, and at the same time, they have different aspects. Whereas in antithesis the conflicting opposites come from two independent sources, the conflicting opposites in antithesis have a single origin: one thing contains the origin of both good and evil. In the above verse, the words white and black have created the art of contrast.

Hama pokoni jahonro ba tani pok rasid,

Onchi omad ba tani pok zi aflok turo.

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya toplami

Meaning: You were the leader of the pure ones of the world, therefore (too) pure God,

He made you pure and took you away pure.

In this verse, Navoi describes his teacher as the leader of the world's pure ones. You were the leader of the pure in the whole world, there was no purer than you. That is why the pure God made you pure. He created you pure and took you to his deathbed.

The art of Takrir (Arabic - repetition) is the repetition of one or another word in a certain poem. The purpose of repeating a word is to emphasize the meaning and essence of that word, to draw the reader's attention to it. In this verse, the art of repetition was created by using the word pure again and again.

Shohi ma'niro gar surat aftod chunun,

Bod to hashr shah suratu ma'ni omin!

Meaning: The image of the king of meaning, if so,

Let the image be the king of the meaning!

Amen!

Navoi ends the last stanza with a confession. If this is the meaning of giving a person the gift of life and taking it away again when the time comes, then the meaning is king with the image until the destiny.

To sum up, Alisher Navoi showed himself as an incomparable, extraordinary creative potential, a great thinker, a unique poet by bringing Uzbek artistic thinking to the level of world artistic thinking. With this, the poet took the highest place among the great representatives of world literature.

Alisher Navoi enriched the range of genres and themes of Uzbek poetry with his work "Khazayin-ul Maoni". No artist in Uzbek poetry could rise to the level of creating such a perfect divan. This poem of the poet has been repeatedly copied and published many times in several countries in full and abridged manuscripts.

The abundance of artistic arts in the poet's poetry, their appropriate use, and the fact that they are not similar to others have further increased the value of his works. He used many beautiful poetic arts with great skill in this single march. As a result, the work occupies a deeper place in the reader's heart with its charm and colorfulness. Through the many and appropriate use of poetic arts, the reader understands more deeply what the poet wants to say in his work. That is why Hazrat Navoi's priceless works have not lost their value for several years. One of the main reasons for this is probably the importance of poetic arts in the poet's lyrics.

References:

1. Navoiy asarlarining izohli lug'ati. I tom. Toshkent: Fan, 1983.

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya toplami

2. Navoiy asarlarining izohli lug‘ati. II tom. Toshkent: Fan, 1983.
3. Navoiy asarlarining izohli lug‘ati. III tom. Toshkent: Fan, 1984.
4. Navoiy asarlarining izohli lug‘ati. IV tom. Toshkent: Fan, 1985.
5. Алишер Навоий мукаммал асарлар тўплами Йигирма томлик . Ўн бешинчи том www.ziyouz.com kutubxonasi Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси «Фан» нашриёти Тошкент —1999
6. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 16-жилд www.ziyouz.com kutubxonasi Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси «Фан» нашриёти Тошкент — 2000
7. Goyibboeva Rayhonoy Ahmadjonovna, Havaskhon Solikhojayeva. INTERPRETATION OF KINGS IN ALISHER NAVOI'S «HISTORY OF THE PROPERTY OF AJAM. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science p-ISSN: 2308-4944 (print) e-ISSN: 2409-0085 (online) Year: 2021 Issue: 06 Volume: 98 Published: 15.06.2021 <http://T-Science.org>
8. Goyibboeva Rayhonoy. THE IMAGE OF ABDURAHMON JAMI IN NAVOI'S PROSE. Germany World Bulletin of Social Sciences (WBSS) Available Online at: <https://www.scholarexpress.net> Vol. 10, May,2022 ISSN: 2749-361X
9. Goyibboeva Rayhonoy Ahmadjonovna, Mominjon Sulaymanov. TOPICS AND SPECIFIC FEATURES OF ALISHER NAVOI'S PROSE WORKS. ACADEMICIA : An International Multidisciplinary Research Journal ISSN: 2249-7137, Vol. 11 Issue 12, DECEMBER 2021, Impact Factor: SJIF 2021 = 7. 492
10. G’oyibboeva Rayhonoy Ahmadjonovna Navoiy ijodida Idris teonimining tarixiy ildizlari Ўзбек тили ва адабиёти Ўзбекистон Республикаси ФА, 2023 йил 4/2023 72-76-бетлар ISSN 2181542-9
11. G’oyibboeva Rayhonoy Ahmadjonovna, Mahmudjonova Dilnoza Ilhomjon qizi. O’zbek tiliga o’zlashgan ayrim arabiylar so’zlarning lisoniy xususiyatlari. THE PROGRESS OF SCIENCE JOURNAL APRIL- 2023 539-546-betlar <https://doi.org/10.5281/zenodo.7985797>

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya toplami

ALISHER NAVOIYNING QORAQALPOQ ADABIYOTIGA TA'SIRI VA ASARLARINING TARJIMASI XUSUSIDA

Anvar Allambergenov,

O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori,
instituti katta ilmiy xodimi, filologiya
fanlari bo'yicha falsafa doktori

Annotation. Ushbu maqolada Alisher Navoiy ijodining qoraqalpoq adabiyotiga ta'siri va asarlarining qoraqalpoq tiliga tarjimasi borasida so'z boradi. "Xamsa" dostonlarining tarjimasi, tarjimonlari va ularning e'lon qilinishi haqida to'xtaniladi. Navoiy g'azallarining tarjimasi borasidagi o'ziga xosliklar aytib o'tiladi.

Kalit so'zlar: ta'sir, tarjima, o'ziga xoslik, g'azal, muxammas, tarjimon, mahorat, iste'dod.

Аннотация. В данной статье рассматривается влияние творчества Алишера Навои на каракалпакскую литературу и перевод его произведений на каракалпакский язык. Обсуждается перевод эпосов «Хамас», переводчики и их публикация. Отмечены особенности перевода газелей Навои.

Ключевые слова: влияние, перевод, оригинальность, газель, значимость, переводчик, мастерство, талант.

Abstract. This article deals with the influence of Alisher Navoi's work on Karakalpak literature and the translation of his works into Karakalpak language. The translation of "Hamas" epics, translators and their publication will be discussed. Peculiarities of the translation of Navoi's ghazals are mentioned.

Key words: influence, translation, originality, ghazal, importance, translator, skill, talent.

Boy va qadim tarixga ega o'zbek mumtoz adabiyotini Alisher Navoiy ijodisiz tasavvur qila olmaymiz. Navoiy o'zining nodir asarlari bilan turkiy tilimizning naqadar nafis va serjilo ekanligini amalda isbotlab bergen. "Muhokamat-ul lug'atayn", ya'ni ikki til muhokamasi asarida tilimizning imkoniyatlarini ko'rsatib bergen bo'lsa, "Xamsa" asarining aynan ona tilimizda yozilishining o'zi olamshumul voqeа bo'ldi desak yanglishmagan bo'lamic. Navoiyning ijod chashmasidan ko'plab iste'dodlar suv ichgan: Zahiriddin Muhammad Bobur, Shermuhammad Munis, Muhammad Rizo Ogahiy, Zokirjon Holmuhammad o'g'li Furqat – barcha-barchasi o'z hayotlari mobaynida Navoiy ijodiga qayta va qayta murojaat qilganlar, uni o'zlariga ustoz sanaganlar. Nafaqat yuqorida nomlari qayd etilgan o'zbek adabiyoti tarixida o'chmas iz qoldirgan shoirlarimiz balki butun bir millat adabiyotining ulug' vakillari yuzaga kelishida ham hazrat Alisher Navoiyning o'rirlari beqiyosdir. Qoraqalpoq adabiyoti tarixiga nazar tashlar ekanmiz Ajiniyoz Qo'siboy uli, Berdaq Qarg'aboy uli kabi buyuk siymolar ham Navoiy ijodi bilan tanish bo'lganlar, o'rgangan va shuning ta'sirida o'zlarining ijod namunalarini yaratganlar. Berdaqning birgina "Navoiydan savod ochdim" deya yozishining o'ziyoq yuqoridagi fikrlarimizning tasdig'i hisoblanadi. Ajiniyoz esa Alisher Navoiy murojaat qilgan aruz vaznining ko'plab bahrlarida o'zining g'azallarini bitgan. Bugungi kunda ham

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya toplami

qoraqalpoq xalqi Alisher Navoiyni o‘zining qadrdon shoiri deb biladi, uning adabiy merosini ma’naviy qadriyatining ajralmas bir qismi sifatida tushunadi. Shoirlari esa Navoiyni o‘ziga ustoz sanaydi. Bunga misol tariqasida Navoiy g‘azallariga bitilgan muxammaslar, g‘azallaridan ta’sirlangan holda o‘zlarining erkin ijod namunalarini yaratishlari-yu, ulug‘ allomaning ijodidan namunalar tarjima qilishlarini keltirib o‘tishimiz mumkin.

Keyingi yillarda ham qoraqalpoq ijodkorlari tomonidan Alisher Navoiy ijodiga qayta-qayta murojaat qilinayabdi. O‘zbekiston Qahramoni, O‘zbekiston va Qoraqalpog‘iston xalq shoiri Ibroyim Yusupovning muxammaslarini, iste’dodli shoirlar Abulqosim O‘tepbergenov, Turkmenboy Jiyamurotovlarning g‘azallarida ham navoiyona ruh, navoiyona uslub sezilib turadi.

O‘zbek shoirlarining asarlarini qoraqalpoq tiliga tarjima qilish masalalari XX asrning 30-yillaridan boshlangan. Alisher Navoiy tavalludining 500 yilligi oldidan qoraqalpoq matbuotida shoirlar sultonining bir nechta asarlari ilk bor qoraqalpoq tilida e’lon qilinadi. Xususan, M.Dariboyev tarjimasida “Farhod va Shirin” dostoni, A.Shamurodov tarjimasida “Layli va Majnun” dostoni “Qizil Qoraqalpog‘iston” gazetasining 1938-yilgi bir necha sonlarida peshma-pesh nashr qilinadi.

Ikkinci jahon urushidan so‘ng shoir Bayniyoz Qaypnazarov tomonidan “Hayrat-ul abror” dostoni qoraqalpoq tiliga tarjima qilingan. O‘sha vaqtarda Jo‘lmirza Aymirzayev va Navro‘z Japaqovlar bilan Alisher Navoiyning ayrim g‘azallari qoraqalpoqchaga o‘girishgan. Maten Matnazarov 1961-yilda “Xamsa”ning, qolaversa epik asarlari ichida hajm jihatidan eng yirik dostoni “Saddi Iskandariy”ni qoraqalpoq kitobxonlariga o‘z ona tilida taqdim etdi. Bundan tashqari shoir Daulen Aytmuratov tomonidan tarjima qilingan ayrim g‘azallar 1977-yilda “Qoraqalpog‘iston” nashriyoti tomonidan chop etilgan.

Gap Navoiy asarlari, xususan, g‘azallari tarjimasi borasida ketar ekan o‘zlar ham g‘azal janrida ijod qilib, aruzning nihoyatda nozik ritmlarini his qilgan holda Alisher Navoiy g‘azallarini mahorat bilan qoraqalpoq tiliga tarjima qilgan ijodkorlar: Sharafaddin Ayapov, Jabborbergan Shamuratovlarni alohida ta’kidlab o‘tish joiz. Ma’lumki, tarjimaning so‘zma-so‘z, qisqartirilgan va o‘zlashtirilgan usullari mavjud. G‘azal janri o‘zining shakliy xususiyatlari, o‘ziga xos ritmi va musiqiyiligi bilan ham kishini o‘ziga maftun qiladi. Demak, shunday xususiyatlarning barchasi g‘azalning ikkinchi umri – tarjimalarda ham o‘z ifodasini topgan bo‘lishi shart.

Tarjimonlar Daulen Aytmuratov, Ibroyim Yusupov, Abulqosim O‘tepbergenov, Sharafaddin Ayapovlarning mohirona tarjimalari bilan alloma g‘azallarining ikkinchi umri davom etmoqda. Tarjimada ijodkordan juda katta mas’uliyat talab qilinadi negaki, bir xalq tilidan ikkinchi xalq tiliga tarjima qilingan asar xoh u nasriy asar bo‘lsin, xoh u she’riy asar bo‘lsin yaxshi chiqmasa tarjimada o‘qigan kitobxon,

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya toplami

tarjimonning no‘noqroq tarjimasiga emas, muallifning o‘ziga ixlossizlik bilan qaraydi. Tarjimonga quyidagi bir nechta talablar qo‘yiladi: muallif uslubi, davr ruhi, adabiy an’ana kabilarni yaxshi o‘zlashtirgan bo‘lmog‘i lozim. Yuqoridagi talablarga javob bermay qilingan tarjima to‘mtoq, hissiz va jonsiz chiqishi tabiiy, u shaklan tarjima mazmunan esa quruq so‘zlar yig‘indisi bo‘lib qolishi ham shubhasiz.

Ayniqsa, g‘azallarni tarjima qilish o‘ta qiyin va mas’uliyatli ishdir. Navoiy esa aynan shu janrda barakali qalam tebratgan shoir. Ohangdor ritmik bo‘laklar asosida ish ko‘riladigan g‘azallarni tarjima qilish uchun aruz nazariyasini puxta bilish, sharq mumtoz poeziyasi an’analaridan yaxshi xabardor bo‘lish kerak. Chunki, biror g‘azalni vaznini saqlagan holda boshqa tilga ko‘chirish uning ohangi, binobarin shoirning kayfiyati, tuyg‘ularini ham yetkazib berish demakdir.

So‘nggi yillarda yuqorida qo‘yilgan talablarga to‘laqonli javob bergan holda Alisher Navoiy ijodidan qilingan tarjimalarni “Qoraqalpoq adabiyoti” gazetasi sahifalarida kuzatishmiz mumkin. Xususan, gazetaning 2011-yil 2-sonida Ibroyim Yusupovning, 2014-yil 2-sonida Abulqosim O‘tepbergenovning, 2015-yil 2-sonida Jabborbergan Shamurotovlarning tarjimalarini muvaffaqiyatli chiqqan deyishimiz mumkin. Ularning kompozitsion qurilishi, ma’nosи, ohangi, qofiya va radiflarini o‘z holicha saqlashga katta e’tibor qaratilgan.

O‘zbek va qoraqalpoq she’riy an’analarining bir-biriga o‘xshashligi, bu ikki tilning o‘ziga xos va farqli xususiyatlari bo‘lsa-da, ko‘p so‘zlarning bir xil ma’noni anglatishi tarjimon ishini xiyla yengillashtiradi. Bu ayrim baytlardagi bir necha so‘zlarnigina tarjima qilib, shakl va mazmunni kam o‘zgartirgan holda qoraqalpoq she’rxonlariga yetkazish imkonini bergen.

Qayd etilganidek yozma bitiklar tarjimadan so‘ng o‘zining ikkinchi umrini boshlaydi. Tarjimadan she’riy asarning qanchalik silliq, asliyatga yaqin chiqishi tarjimonning mahoratiga bog‘liq. Asrlar davomida bir qancha avlodlarga xizmat qilgan tarjimalar mavjudligi ayon. Lekin umuman, asl nusxaga nisbatan tarjimaning umri qisqaligini e’tirof etish kerak. Asliyat o‘zgarmasligi bilan “ideal” hisoblansa, yaxshi, silliq tarjima zamonlar, makonlar, avlodlar, didlar, estetik tasavvurlar tafovutiga duch kelgan holda bot-bot o‘zgarib turadi. Ba’zan shunday bo‘ladiki, yuz yillar davomida bizgacha yetib kelgan she’riy bitiklar bir avlodning hayoti davomidayoq qayta-qayta tarjima qilinishi mumkin. Lekin biz o‘ylaymizki, yuqorida nomlari tilga olingan tarjimonlarimiz tomonidan o‘girilgan ijod namunalari zamonlar va makonlar talablariga javob bergan holda, asrlar osha kelajak avlodlarga yetib boradi.

JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

“JAHON NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN” XALQARO KONFERENSIYA		
№	Paper Title	Page №
1.	АЛИШЕР НАВОИ - РОДОНАЧАЛЬНИК УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ А. Б. Куделин	5-17
2.	АЛИШЕР НАВОЙНИНГ МИРЗО УЛУҒБЕК ДАВРИ АДАБИЁТИГА ДОИР ЭСТЕТИК ҚАРАШЛАРИ Нурбой Жабборов	8-31
3.	АЛИШЕР НАВОИЙ «МАЖОЛИСУ-Н-НАФОИС» ТАЗКИРАСИННИГ МАШҲАД ҚЎЛЁЗМАСИ Қосимжон Содиқов	32-45
4.	ЖАНРОВОЕ НОВАТОРСТВО АЛИШЕРА НАВОИ Салида Шарифова	46-50
5.	ALİ ŞİR NEVÂÎ’NİN ANADOLU TÜRK KÜLTÜRÜ VE EDEBİYATINA ETKİLER Salih Şahin	51-61
6.	NIZOMIY GANJAVIY VA ALISHER NAVOIY “XAMSA”LARINING GENEZISI HAKIDA Яшар Қосим	62-70
7.	MAROQLI BIR BAYTDA SHOIR SAN’ATKORLIGI Vahob Rahmon, Erkin Rahmonov	71-73
8.	ЕВРОПАДА НАВОЙШУНОСЛИК Халиева Гулноз, А. Юсупова	74-79
9.	“НАВОЙИ” ТАХАЛЛУСИ ИМЛОСИ ВА БАДИЙ МАЊНО МИҚЁСЛАРИ Нусратулло Жумахўжа	80-93
10.	НАВОЙНИНГ УЙҒУР АДАБИЁТИДАГИ ИЗДОШЛАРИ Низомиддин Муродий	94-99
11.	НАВОЙ ИЖОДИЁТИНИНГ ТУРКИЯДА ЎРГАНИЛИШИГА ДОИР Нодирхон Ҳасан	100-110
12.	АЛИШЕР НАВОЙНИНГ ИШҚ КОНЦЕПЦИЯСИ ВА “РОМЕО ВА ЖУЛЬЕТТА” Сувон Мели	111-116
13.	АЛИШЕР НАВОЙ ФЕНОМЕНИ ЁХУД ИЖОДИНИНГ ГЕРМАНИЯДА ОЛАМШУМИЛ АҲАМИЯТИ Ровияжон Абдуллаева	117-128
14.	НУФУЗИ МАЊНАВИ ВА ҲУНАРИИ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ BA АЛИШЕР НАВОЙ Бадриддин Мақсадов	129-142
15.	ХӮЖАНДДА НАВОЙШУНОСЛИК ТАРАҚҚИЁТИ Бахтиёр Файзуллоев	143-154
16.	ВЛИЯНИЕ ФИЛОСОФСКИХ МЫСЛЕЙ МАХМУДА ЗАМАХШАРИ НА ОБЩЕСТВЕННЫХ ВЗГЛЯДЯХ АЛИШЕРА НАВОИ Фирдавс Хайтов	155-162
17.	ҒАЗАЛНАВИСЛИК АНЪАНАСИ ВА НАВОЙ МАҲОРАТИ Олимжон Абдуллоев	163-179
18.	КО‘HNA XUROSONDA NAVOIYNING YANGI IZLARI Azizullah Aral	180-195
19.	“LAYLI VA MAJNUN” TURKUMIDAGI ASARLARNING ARAB, FORS, TURKIY TILLARDA YARATILISH TARIXIGA DOIR Dilorom Salohiy	196-200
20.	ТУРКИСТОНДА ТУРК МАФКУРАСИ ВА АЛИШЕР НАВОИЙ Санобар Тўлаганова	201-205
21.	ALİ ŞİR NEVÂÎ’NİN ESERLERİNDE “LATİFE” KAVRAMI Ayşehan Deniz Abik	206-214

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

22.	ALISHER NAVOIY ADABIY MEROSINING OZARBAYJONDA O’RGANILISHI Zeboxon Qobilova	215-219
23.	НАВОЙ АЙРИМ РУС ОЛИМЛАРИ ТАДҚИҚОТЛАРИДА Каромат Муллахўжаева	220-225
24.	G’ARB ADABIYOTSHUNOSLIGIDA ALISHER NAVOIY HAYOTI VA IJODI Durdon Raxmonova	226-230
25.	ЭМИР НИЗОМИДДИН МИР АЛИШЕР: ОТ УТОПИИ К ПРАКТИКЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ Шарифов Мехти	231-235
26.	O’ZBEK XALQ MAQOLLARINING TAKOMILLASHUVIDA ALISHER NAVOIYNING O’RNI Yo’ldosh Rahmatov	236-241
27.	РОЛЬ ТАДЖИКСКОГО ПЕРЕВОДА ПОЭМЫ «ФАРХАД И ШИРИН» АЛИШЕРА НАВОИ В УКРЕПЛЕНИИ ЕДИНОГО КУЛЬТУРНОГО ПРОСТРАНСТВА ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ Очилова Мехринисо	242-251
28.	ЖАДИД НАВОЙШУНОСЛИГИ ВА ИЖОДИЙ АНЬАНАЛАР Назарова Шахноза	252-261
29.	ДЕБОЧАЛАРНИНГ ЎРГАНИЛИШ ТАРИХИ ХУСУСИДА Каримова Фарида	262-267
30.	“FONIY DEVON”IDA TASAVVUFİY QARASHLAR TALQINI Shoaliyeva Nargiza, Hojjatulloh Javoniy	268-294
31.	GÜNÜMÜZ AFGANİSTANLI ÖZBEK ŞAIRLERİNİN ŞİİRLERİNDE ALİ ŞİR NEVAİ TASAVVURU Doç. Dr. İzzetullah Zeki	295-304
32.	АДАБИЙ ТАЪСИР САМАРАЛАРИ Эргаш Очилов	305-318
33.	ТОЖИКИСТОН НАВОЙШУНОСЛИГИНИНГ МУҲИМ ЖИҲАТЛАРИ Феруза Қаюмова	319-326
34.	GORE OUSELEY – SHARQSHUNOS Tojiboyeva Ozoda Tohirovna	327-332
35.	АЛИШЕР НАВОЙ ҚЎЛЁЗМА ДЕВОНЛАРИНИНГ МАНБАШУНОСЛИГИ МАСАЛАСИ (Ҳамид Сулаймон докторлик диссертацияси асосида) Ойсара Мадалиева	333-341
36.	YANGI O’ZBEKİSTON - SHARQ RENESSANSI VATANI Xalimbetov Yusuf, Usmonova Laylo	342-353
37.	ABDURAHMON GO’ZAL NAVOIY IJODIYOTI TADQIQOTCHISI VA TARG’IBOTCHISI Zulayho Abdurahmon	354-359
38.	ALISHER NAVOIY ILMİY MEROSINI O’RGANISHDA HODI ZARIFOVNING O’RNI Barno Mirzayeva	360-367
39.	O’ZBEK ILMİY TILSHUNOSLIGI SHAKLLANISHIDA SHARQ ALLOMALARI ILMİY MEROSINING AHAMIYATI Nurmanov Furqat	368-371
40.	НАВОЙШУНОСЛИКДА ТАҲЛИЛ ВА ТАЛҚИН РАНГ-БАРАНГЛИГИ Насима Қодирова	372-379
41.	«ХАМСА»НИНГ МИНГ ЁҒДУСИ... Мунисжон Ҳакимов	380-393
42.	АЛИШЕР НАВОЙ АСАРЛАРИНИНГ ТАНҚИДИЙ МАТНИ ВА ЗАМОНАВИЙ НАШР МУАММОЛАРИ Эшонбобоев Абдурасул	394-404

JAHON NAVOIY SHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

43.	G’ARB ADABIYOTSHUNOSLIGIDA NAVOIY DAHOSI Shahnoza Rahmonova	405-408
44.	HAYKALLARDA AKS ETGAN BUYUKLIK Sulaymonova Shahnoza Nodirovna	409-418
45.	ALISHER NAVOIY IJODINING UMUMTURKIY ADABIYOTGA TA’SIRI Mamatqulova Feruza	419-423
46.	АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИДА АСТРОНОМИК ТУШУНЧАЛАР Сайдбаҳром Азизов	424-432
47.	XX ASRNING IKKINCHI YARMIDA ALISHER NAVOIY QO’LYOZMALARI TADQIQI MASALALARI Fayzullo Yaxuyoyev	433-437
48.	ERKIN VOHIDOVNING ALISHER NAVOIY G’AZALLARIGA TAXMISLARI VA ADABIY TA’SIR Rohataliyev Abbosjon	438-442
49.	РОССИЯ НАВОЙШУНОСЛИГИННИГ ЯНГИ ҚИРРАЛАРИ Сатторова Гулноз	443-447
50.	1941ЙИЛ. ЭРМИТАЖ: НАВОЙНИНГ 500 ЙИЛЛИГИМИ ЁХУД “АМИР ТЕМУР” ОПЕРАЦИЯСИ... (С.П.Варшавский ва Б.Рестнинг «Эрмитаж жасорати» хужжатли қиссаси асосида) Шукурова Зилола Содиковна	448-459
51.	ALISHER NAVOIY ASARLARINING JAHON ADABIYOTSHUNOSLIGIDAGI TADQIQI R.U.Ruzmanova	460-467
52.	O’ZBEK VA QORAQALPOQ ADABIY ALOQALARIDA ALISHER NAVOIY IJODI Ataniyazova Muborak Abdullayevna	468-471
53.	ALISHER NAVOIY IJODIY TAFAKKURI QUDRATI VA JAHON TAMADDUNI Sulaymonov Mo’minjon Yusubjonovich, Xoldorova Gulnoza Husniddinovna	472-479
54.	ANALYSIS OF NAVOI'S ELEGY TO HIS MENTOR Rayhonoy Goyibboyeva Ahmadjonovna, Teshaboyeva Sevinch Islamjon qizi	480-484
55.	ALISHER NAVOIYNING QORAQALPOQ ADABIYOTIGA TA’SIRI VA ASARLARINING TARJIMASI XUSUSIDA Anvar Allambergenov	485-487